

आनन्दाश्रमसंस्कृतग्रन्थावलिः ।

ग्रन्थाङ्कः ७१

त्रिमहम्महविरचिता

बृहद्योगतरङ्गिणी ।

अस्याः प्रथमो भागः ।

एतत्पुस्तकं

गिरस्थैः वे० शा० रा० रा० हनुमन्त पाध्येशास्त्री
इत्येतैः संशोधितम् ।

तच्च

हरि नारायण आपटे

इत्यनेन

पुण्याख्यपत्तने

आनन्दाश्रममुद्रणालये

आयसाक्षरैर्मुद्रापित्वा

प्रकाशितम् ।

शालिवाहनशकाब्दाः १८३५

ख्रिस्ताब्दाः १९१३

(अस्य सर्वेऽधिकारा राजशासनानुसारेण स्वायत्तीकृताः)

मूल्यं रूपकपञ्चकम् । (रु. ५)

आदर्शपुस्तकोल्लेखपात्रिका ।

अस्या बृहद्योगतरङ्गिण्याः पुस्तकानि यैः परहितैकपरतया प्रदत्तानि
तेषां नामानि पुस्तकानां संज्ञाश्च प्रदर्श्यन्ते ।

(क.) इति संज्ञितम्—आनन्दाश्रमस्थम् ।

(ख.) इति संज्ञितम्—व्यङ्कटेश्वरमुद्रणालये मुद्रितम् ।

(ग.) इति संज्ञितम्—कै० वे० शा० रा० रा० कृष्णशास्त्री माटे इत्ये-
तेषाम् । अस्य लेखनशकः १७३३.

समाप्तेयमादर्शपुस्तकोल्लेखपात्रिका ।

AUGARGHAND BHAIRODAN SETHIA
JAIN LIBRARY.
SIKANER. RAIPUTANA.

ॐ तत्सद्ब्रह्मणे नमः ।

त्रिमल्लभद्विरचिता

बृहद्योगतरङ्गिणी ।

तत्र ग्रन्थावतारिकानाम् प्रथमस्तरङ्गः ।

जयति जगति जनताजयहेतुः सकलदुरितचयवारिधिसेतुः ।
गणपतिरचलमुतामुखसिन्धुः प्रणतमनुजमुनिदैवतबन्धुः ॥ १ ॥

कुचकलशपयोभिर्मेनया साधुसिक्ता

पुरमथनसुरद्वुस्तम्भमालम्बमाना ।

कराकिसलयकान्ता मन्दहासप्रसूना

फलतु फलममीष्टं कल्पवल्ली शिवा नः ॥ २ ॥

ब्रह्मादीनमिवन्दे संदेहध्वान्तमास्करान्मिषजः ।

सुश्रुतचरकाचार्यानुचैश्च वैद्यके शास्त्रे ॥ ३ ॥

सकाथादिरसैर्निदानसहितैरात्मानुभूतैर्मितै-

स्तैलङ्गछिपुरान्तकस्य नगरे योगेस्त्रिमल्लो द्विजः ।

नाम्ना योगतरङ्गिणीं ग्रथयति ग्रन्थं ज्वराद्यामयं

श्रेणीपावककालजुष्टवपुषां नृणामिह श्रेयसे ॥ ४ ॥

अत्र ग्रन्थे मूरितन्त्रात्तसारे सद्भिर्दत्तं दूषणं मूषणं नः ।

छिन्नं वर्गं घृष्टमष्टापदं हि च्छायामच्छामृच्छति स्वेच्छयैव ॥ ५ ॥

देहादुत्पाद्यते पुंसः पुरुषार्थचतुष्टयम् ।

न नीरोगः स कस्यापि तच्छान्तिस्तु चिकित्सया ॥ ६ ॥

रोगपक्वार्णवे मग्नं यः समुद्धरते नरम् ।

कस्तेन न कृतो धर्मः कां च पूजां न सोऽर्हति ॥ ७ ॥

अन्नदो जलदश्चैव विप्रो रोगचिकित्सकः ।

त्रयस्ते स्वर्गमायान्ति विना यज्ञेन भारत ॥ ८ ॥

क्वचिद्धर्मः क्वचिन्मैत्री क्वचिदर्थः क्वचिद्यशः ।

कर्माभ्यासः क्वचिद्येति चिकित्सा नास्ति निष्फला ॥ ९ ॥

अतो मम श्रमस्तोमश्चिकित्सायां तपस्ययम् ।

संक्षिप्ता सरसा चैवं संहिता मुवि जृम्भताम् ॥ १० ॥

हारीतात् ॥

जन्मान्तरकृतं पापं व्याधिरूपेण बाधते ।
तच्छान्तिरौषधैर्दानैर्जपहोमसुरार्चनैः ॥ ११ ॥

वाग्जटात् ॥

रोगस्तु दोषवैषम्यं दोषसाम्यमरोगता ।
निजागन्तुविभेदेन ते च रोगा द्विधा मताः ॥ १२ ॥
कालार्थकर्मणां योगो हीनमिष्ट्यातिमात्रकः ।
सम्यग्योगश्च विज्ञेयो रोगारोग्यैककारणम् ॥ १३ ॥
रसादिस्थेषु दोषेषु व्याधयः संभवन्ति ये ।
तज्जा इत्युपचारेण तानाहुर्वृतदुग्धवत् ॥ १४ ॥
शल्यं शालाक्यमगदं कुमारमरणं तथा ।
कायमूतक्रिया वाजीकरणं च रसायनम् ॥ १५ ॥
अष्टौ चिकित्सितस्योक्तान्यङ्गानीति समासतः ।
राम्यक्रमयुक्तेरेतैर्हि सनाथा रुक्प्रतिक्रिया ॥ १६ ॥
वैद्यो व्याध्युपसृष्टश्च भेषजं परिचारकः ।
एते पादाश्चिकित्सायाः कर्मसाधनहेतवः ॥ १७ ॥
ज्ञातशास्त्रः शुचिः शूरो लघुहस्तः कृतोद्यमः ।
पृष्टकर्मा कृती धर्मी स भिषक्पाद उच्यते ॥ १८ ॥
आढ्यो रोगी भिषग्वश्यो ज्ञापकः सत्त्ववाञ्छुचिः ।
असर्वलक्षणः पथ्यशीलः पादः परो मतः ॥ १९ ॥
दोषकालवयोदेशमात्राप्रकृतिरेव सा ।
सात्त्विकं यद्धेषजं तत्स्यात्परः पादश्चिकित्सिते ॥ २० ॥
अबद्धाशी जितस्वप्नो हितो धर्मार्थकोविदः ।
बहुदर्शी कर्मदक्षः पादः स्वात्परिचारकः ॥ २१ ॥
घातः पित्तं कफश्चेति त्रयो दोषाः समासतः ।
प्रत्येकं पञ्चधा तेऽथ तेषां भेदो द्विषष्टिधा ॥ २२ ॥
तेषां कायमनोभेदादधिष्ठानमपि द्विधा ।
विकृता भ्रन्ति ते देहान्वर्धयन्त्यविकारिणः ॥ २३ ॥
क्षयप्रकोपप्रशमा वायोर्ग्रीष्मादिषु त्रिषु ।
वर्षादिषु तु पित्तस्य श्लेष्मणः शिशिराविषु ॥ २४ ॥

ते व्यापिनोऽपि हृन्नाभ्योरधोमध्योर्ध्वसंश्रयाः ।

वयोहोरात्रिभुक्तानां तेऽन्तमध्यादिगाः क्रमात् ॥ २५ ॥

विमलसलिलपूर्णा निर्झरा सा धरित्री

हरितयवसलीलावृक्षवह्नयोऽतिशीताः ।

द्युमणिरपि कदाचिद्दृक्पथं याति नो वा

कफपवनविकारी स्यात्स आनूपदेशः ॥ २६ ॥

प्रबलरविकरोच्चैर्भूधराः संप्रतप्ताः

पृथुलदलविहीनाः पादपाः कण्टकाद्याः ।

दिशि दिशि मृगतृष्णा निर्जला भूतधात्री

दहनरुधिरकोपी पित्तकृज्जाङ्गलोऽयम् ॥ २७ ॥

नोष्णं यस्मिन्वैपरीत्यं न शीतं

स्वे स्वे काले पङ्क्तूनां प्रकाशः ।

मिश्रैश्चिह्नैः पूर्वमुक्तैर्विमिश्रो

देशः प्रोक्तोऽसौ तु साधारणारूपः ॥ २८ ॥

मात्रा चतुर्विधा ज्ञेया मृदुर्मन्दा च तीक्ष्णका ।

विषमा चेति संप्रोक्ता तत्तद्वह्निविशेषतः ॥ २९ ॥

शुक्रार्तवस्थैर्जन्मादौ विप्रेणैव विपक्रिमेः ।

तैश्च प्रकृतयस्तिप्तो हीनमध्योत्तमाः पृथक् ॥ ३० ॥

मलाघत्तं बलं पुंसां शुक्रायत्तं तु जीवितम् ।

अतश्चिकित्सितं कार्यं संरक्षन्मलेरेतसी ॥ ३१ ॥

जातमात्रचिकित्स्यस्तु नोपेक्ष्योऽल्पतया गदः ।

षष्टिशत्रुविषैस्तुल्यः स्वल्पोऽपि विकरोत्ययम् ॥ ३२ ॥

यावज्जीवं चिकित्स्यस्तु नोपेक्ष्यो भिषजा गदी ।

यावत्कण्ठगताः प्राणास्तावत्कार्षाः प्रतिक्रियाः ॥ ३३ ॥

कदाचिद्वैवयोगेन दृष्टारिष्टोऽपि जीवति ।

आदौ सर्वेषु रोगेषु निदानपरिवर्जनम् ॥

तनैव रोगाः शीर्यन्ते शुष्कनीरा इवाङ्कुराः ॥ ३४ ॥

चिकित्सितं शरीरं यो न निष्क्रीणाति दुर्मतिः ।

स यत्करोति सुकृतं तत्सर्वं भिषगश्नुते ॥ ३५ ॥

नैव कुर्वीत लोभेन चिकित्सापण्यविक्रयम् ।

ईश्वराणां वसुमतां लिप्सेतार्थं तु वृत्तये ॥ ३६ ॥

रोगमादौ परीक्षेत ततोऽनन्तरमौषधम् ।
 ततः कर्म भिषक्कुर्याज्ज्ञानपूर्वं विचक्षणः ॥ ३७ ॥
 कर्मप्रकोपजाः केचित्केचिद्वोषप्रकोपजाः ।
 कर्मदोषोद्भवाः केचिन्मनःकायस्थिता गदाः ॥ ३८ ॥
 कर्मक्षयात्कर्मकृतो दोषजः स्वशमौषधैः ।
 कर्मदोषोद्भवो याति कर्मदोषक्षयात्क्षयम् ॥ ३९ ॥
 यथाशास्त्रं तु निर्णीतो तथा व्याधिचिकित्सितः ।
 न शमं याति यो व्याधिः स ज्ञेयः कर्मजो बुधैः ॥ ४० ॥
 पुण्यैश्च भेषजैः शान्तास्ते ज्ञेयाः कर्मदोषजाः ।
 विज्ञेया दोषजास्त्वन्ये केचला वाऽथ संकराः ॥ ४१ ॥
 यामिः क्रियाभिर्जायन्ते शरीरे धातवः समाः ।
 सा चिकित्सा विकाराणां कर्म तद्भिषजां मतम् ॥ ४२ ॥
 दर्शनस्पर्शनप्रश्नैर्व्याधिज्ञानं त्रिधा मतम् ।
 आयुरादि दृशा स्पर्शाच्छीतादि प्रश्नतोऽपरम् ॥ ४३ ॥
 स्वमावाद्याधयः साध्याः केचिद्याप्या उपेक्षिताः ।
 साध्या याप्यत्वमायान्ति याप्यश्चासाध्यतां तथा ॥ ४४ ॥
 निवृत्तोऽपि पुनर्व्याधिः स्वल्पेनाऽऽयाति हेतुना ।
 दोषैर्मार्गीकृते देहे शेषः सूक्ष्म इवानलः ॥ ४५ ॥
 व्याधेस्तत्त्वपरिज्ञानं वेदनायाश्च निग्रहः ।
 एतद्वैद्यस्य वैद्यत्वं न वैद्यः प्रभुराबुधः ॥ ४६ ॥
 विकारनामाकुशलो न जिह्मीयात्कदाचन ।
 न हि सर्वविकाराणां नामतोऽस्ति ध्रुवा स्थितिः ॥ ४७ ॥
 नास्ति रोगो विना दोषैर्यस्मात्तस्माद्विचक्षणः ।
 अनुक्तमपि दोषाणां लिङ्गैर्व्याधिमुपाचरेत् ॥ ४८ ॥

अथाऽऽह तीसदाचार्यः ।

वातस्य पित्तस्य कफस्य चापि

विकारिणः कायवतां हि काये ।

प्रकोपहेतुः कुपितस्य लिङ्गं

चिकित्सितं चेति निरूपणीयम् ॥ ४९ ॥

रुक्षैस्तिक्तैः कषायैः कटुमिरनशनैर्वेगसंधारणैश्च

व्यापद्भिश्च व्य्दायेः प्रतरणश्लवद्विग्रहैर्जागरैश्च ।

श्यामानीवारकङ्कुप्रमृतिभिरशनैरुलसद्भिः पयोदै-

रत्ने जीर्णे च जन्तोरिति भवति तनौ मारुतस्य प्रकोपः॥५०॥

कट्वम्लोष्णविदाहितीक्ष्णलवणक्रोधोपवासात्तप-

स्त्रीसंपर्कतिलातसीदधिसुरासुक्कारनालादिभिः ।

मुक्ते जीर्यति भोजने च शरदि ग्रीष्मेऽपि च प्राणिनां

मध्याह्नेऽपि तथाऽर्धरात्रसमये पित्तप्रकोपो भवेत् ॥ ५१ ॥

गुरुमधुरातिशीतदधिदुग्धनवान्नपय-

स्तिलविकृतीक्षुभक्षणलवणानि दिवा शयनैः ।

समविषमाशनाध्यशनपायसपिष्टकृतै-

रपि च कफः प्रकुप्यति मधौ दिनादिष्व ॥ ५२ ॥

इति प्रकोपकारणैः प्रकोपमेत्य सर्वगाः

समीरणादयस्तनौ रुजः सृजन्ति जन्तुषु ।

घातपित्तकफकोपकारणं सूचितं यदिह सूत्रसंग्रहे

प्रोच्यते तदिह सांप्रतं मया रुक्मपरीक्षणमनेन कारयेत्॥५३॥

हृशि शिरसि च शङ्खे श्रोत्रनेत्रान्तरेषु

भ्रुवि हृदि हनुमन्यास्कन्धमूर्धार्धसंधौ ।

रुगतिनिशि दिवाऽल्पा स्यादकस्मात्प्रशान्ता

भवति च मुजजङ्घास्तब्धसंकोचता च ॥ ५४ ॥

कटिबिष्टपथकृत्सु क्लोम्नि च प्लीहि पृष्ठे

जठरवृषणवक्षःकुक्षिकक्षान्तरेषु ।

प्रसरति गुरुशूलं नाभिवस्तिस्तनेषु

त्रिकवलिगुद्गुह्योपान्तपक्षद्वयेषु ॥ ५५ ॥

घटनविरसता स्याद्द्वर्षसः कर्कशत्वं

भवति वपुषि काश्यं रात्रिनिद्रानिवृत्तिः ।

त्वचि च परुषता स्यात्स्पाद्य चैपंममग्ने-

रिति पवनविकारे लक्षणं लक्षणीयम् ॥ ५६ ॥

अममदमुखशोषस्वेदसंतापमूर्छा

मुखनयननखत्वङ्मूत्रविद्वृत्तता च ।

प्रलपनमतिसारश्चारुचिश्च ज्वरश्च

पित्तरोगस्य लिङ्गम् ॥ ५७ ॥

त्रिमलमष्टविरचिते-

अङ्गस्य गौरवमपाटवमन्तराम्ने-

रुक्मेशता च हृदयस्य मुसमसेकः ।

आलस्यमास्यमधुरत्वमकाण्टकण्डू-

रापाण्डुता नयनयोरतिरोमहर्षः ॥ ५८ ॥

प्रज्ञाप्लुतिर्विमथुपीनसकासनिद्रा

तन्वाद्यश्रुलुचुलापनमुल्यणं च ।

स्यादोष्ठकण्ठरसनारदमूलतालु-

घ्राणेष्वक्षणाश्रवणशङ्कुलिकान्तरेषु ॥ ५९ ॥

श्लेष्मोल्बणे भवति लिङ्गमिदं नराणां

संसर्गजेषु च गदेषु भवेद्विदोषम् ।

उक्तं च-

कफवातो वातकफो वातः पित्तं च वृद्धिंशमी ॥ ६० ॥

त्रिभिराद्यैस्त्रिभिरन्त्यैस्त्रिभिराद्यपरैस्तदन्यैश्च ।

अन्त्याद्यावाद्यमाद्यान्त्यावन्त्यं कोपशमी मलम् ॥ ६१ ॥

मध्यमध्येतरौ मध्यं प्रयोगान्नयतस्त्रिकौ ।

आद्यमध्यं नयत्यन्तं मधुराद्याः शमेतरौ ॥ ६२ ॥

आद्यं मध्वान्त्यमाद्यं तु मध्यमान्तिममन्तिमम् ।

आद्यमध्यं मध्यमान्त्यमाद्यं मध्वान्तिमं कृत्वात् ॥ ६३ ॥

आद्यं दोषरसाः प्रायः प्रयोगपरिशीलिताः ।

युग्मम्-

रात्र्यहोरादिमध्वान्ते पुनरन्त्याद्यमध्यतः ॥ ६४ ॥

मध्ये चान्ते तथाऽऽशौ च दोषैर्नाल्पाऽतिरुक्कमात् ।

मुक्ते जीर्यति जीर्णेऽन्ते जीर्णे युक्ते च जीर्यति ॥ ६५ ॥

जीर्णे जीर्यति मुक्ते च दोषैर्नाल्पाऽतिरुक्कमात् ।

कफपित्तानिलाः पूर्वमध्वान्तेषु ज्वदास्थिताः ॥ ६६ ॥

देहाहोरात्रिषयसा संधिष्वपि कफानिलौ ।

आदायन्ते च दीर्बल्यं दिसर्गादानयोर्नृणाम् ॥ ६७ ॥

मध्ये मध्यबलं त्वन्ते श्रेष्ठमाशौ च निर्दिशेत् ।

इति श्रीबृहद्योगतरङ्गिण्यां ग्रन्थावतारिका नाम प्रथमोऽङ्कः ॥ १ ॥

अथ शारीरम् ।

दोषधातुमलादीनामाधारस्तु वपुर्यतः ।

तत्स्वरूपमतो ज्ञातुं शारीरं प्राङ्निरूप्यते ॥ १ ॥

शारीरज्ञानप्रयोजनमाह—

यः शारीरज्ञविज्ञाय शस्त्रक्षारादिकर्मसु ।

प्रवर्ततेऽसौ स्वलति वर्त्मनीव गतेक्षणः ॥ २ ॥

अथ सर्वशारीरसंग्रहश्लोकमाह—

अङ्गप्रत्यङ्गजीवाशयधमनिशिरास्रायुभिः कण्डराभिः

पेशस्थित्वक्त्रलाभिर्निजमलसहितैर्धातुभिः संधिभिश्च ।

धातैः पित्तैर्वलासैः प्रकृतिभिरखिलैर्मर्मरन्ध्रोपधातु-

स्रोतःश्रेणीगुणैरप्यमलतरधियः साभिशारीरमाहुः ॥ ३ ॥

अथ शरीरोत्पत्तिक्रममाह—

शुक्रशोणितसंबन्धे जातमात्रे स्वकर्मणा ।

जीवो दिशति सौराद्धि मणेरग्निरिवेन्धनम् ॥ ४ ॥

शुक्रशोणितसंबन्धो वायुनैव विधीयते ।

धातुदोषमलादेर्यद्वायुरेव प्रवर्तकः ॥ ५ ॥

अथ गृहीतगर्भाया लक्षणम् ।

लिङ्गं तु सद्योगर्भाया योन्यां बीजस्य संग्रहः ।

तृप्तिगुरुत्वं स्फुरणं शुक्लासस्य तु बन्धनम् ॥ ६ ॥

हृदयस्पन्दनं तन्द्रा तुङ्गलानिलैर्महर्षणम् ।

अथर्तुलक्षणम् ।

मासि मासि रजः स्त्रीणां त्र्यहं स्रवति योनितः ॥ ७ ॥

ऋतुस्तु द्वादशाहानि पूर्वास्तिस्रोऽत्र निन्दिताः ।

एकादशी च युग्मासु स्यात्पुत्रोऽन्यासु कन्यका ॥ ८ ॥

अथानार्तवकाले कथं न गर्भो भवतीत्याह—

पद्मं संकोचमायाति दिनेऽतीते यथा तथा ।

ऋतावतीते योनिस्तु शुक्रं नातः प्रतीच्छति ॥ ९ ॥

त्रिमलमष्टविरचिता-

अथ गर्भवृद्धिमाह-

धीजात्मकैर्महामूतैः सूक्ष्मैः सत्त्वानुगैश्च सः ।
मातुश्चाऽऽहाररसजैः क्रमाद्गर्भो विवर्धते ॥ १० ॥

अथ प्रतिमासं गर्भवृद्धिव्यवस्थामाह-

अव्यक्तं प्रथमे मासि सप्ताहात्कललं भवेत् ।
द्वितीये मासि कललादघनः पेश्यथ घाऽर्बुदम् ॥ ११ ॥
पुंस्त्रीक्रीडाः क्रमात्तैभ्यस्तत्र व्यक्तस्य लक्षणम् ।
क्षामता गरिमा कुक्षेर्मूर्छा छर्दिरोचकः ॥ १२ ॥
जृम्माप्रसेकः सदर्नं रोमराज्याः प्रकाशनम् ।
अम्लेष्टता स्तनौ पीनौ सस्तन्यौ कृष्णचूचुकौ ॥ १३ ॥
पादशोफो विदाहोऽङ्गे श्रद्धाश्च विविधात्मिकाः ।
व्यक्ती भवति मासेऽस्य तृतीये गात्रपञ्चकम् ॥ १४ ॥
मस्तकं सक्थिनी बाहू सर्वसूक्ष्माङ्गजन्म च ।
सममेव हि मूर्धाद्यैर्ज्ञानं च सुखदुःखयोः ॥ १५ ॥
गर्भस्य नाभौ मातुस्तु हृदि नाडी निवर्धते ।
यथा स पुष्टिमाप्नोति केदार इव कुल्यया ॥ १६ ॥
चतुर्थे व्यक्तताऽङ्गानां चेतनायाश्च जायते ।
प्रतिबुद्धतरत्वं तु मनसो मासि पञ्चके ॥ १७ ॥
पष्ठे स्नायुशिरारोमबुद्धिवर्णनखत्वचाम् ।
सर्वैः सर्वाङ्गसंपूर्णैर्भावैः पुष्णाति सप्तमे ॥ १८ ॥
ओजोऽष्टमे संचरति मातापुत्रौ मुहुः क्रमात् ।
तेन तौ म्लानमुदितौ स्यातां जातो न जीवति ॥ १९ ॥
स देही नवमे मासि सर्वलक्षणलक्षितः ।
दशमे वैकादशे वा द्वादशे मासि वा क्वचित् ॥ २० ॥
जानञ्जुमाशुर्मं कर्म संस्मरन्पूर्वजन्मजम् ।
मातरो विविधा वृष्टाः पितरो भ्रातरस्तथा ॥ २१ ॥
नानायोनिरहं प्राप्तः पशुपन्नगपक्षिणाम् ।
कीटादीनां च तत्रस्थो मलमूत्रादिभिर्वृतः ॥ २२ ॥

जरायुवेष्टितो भुग्नपृष्ठग्रीवास्थिसंहतिः ।
 गर्भाशये स्थितो देही ज्ञानवानतिचिन्तयन् ॥ २३ ॥
 किं मया दुष्कृतं कर्म कृतं गर्भाशये यतः ।
 पतितो निरये घोरे नानादुःखप्रदायिनि ॥ २४ ॥
 यदि गर्माद्विनिर्यामि करिष्यामि तदा शुभम् ।
 येन मूयो गर्भवासदुःखं द्रक्ष्यामि न क्वचित् ॥ २५ ॥
 इति संचिन्त्यमानः स देही योगीव तत्त्ववित् ।
 निःसारितः समीरेण योनिमार्गनियन्त्रितः ॥ २६ ॥
 निर्गतो योनितो देही मायया विष्यते पुनः ।
 तत्क्षणादात्मविज्ञानविनाशादिव रोदिति ॥ २७ ॥

अथ गर्भस्य द्वैविध्ये हेतुमाह—

परस्परानिलाद्वातात्प्रभिन्ने कलले द्विधा ।
 द्विधा ततः प्रवृद्धयेत युग्मं तस्मात्प्रजायते ॥ २८ ॥

अथ विकृतोत्पत्तिहेतुमाह—

मातुः श्रद्धाविघातेन स्वस्य दुष्कर्मणा तथा ।
 कुञ्जवामनखञ्जं वा विकृताश्च भवन्ति ते ॥ २९ ॥

गर्भनष्टहेतुमाह—

आघातादिनिमित्तेन जठरान्तर्भूते शिशौ ।
 जठरं जायते शीतं स्तब्धाध्मातं भृशव्यथम् ॥ ३० ॥
 गर्मास्पन्दो भवत्युष्णः कृच्छ्रादुच्छ्वसनं कुमः ।
 अरतिस्त्रस्तनेत्रत्वमावीनामसमुद्भवः ॥ ३१ ॥

अथाङ्गप्रत्यङ्गोत्पत्तिः—

शिरोन्तराधिर्द्धौ बाहू सक्थिनी च संमासतः ।
 पङ्कजमङ्गप्रत्यङ्गं तस्याक्षिहृदयाविकम् ॥ ३२ ॥

अथ प्रत्यङ्गानि—

चक्षुष्कर्णोष्ठनासास्तनगलरसनागल्लमन्यांसगण्ड-

भ्रुकक्षाजञ्जुहस्ताङ्गुलिनखरकटीनाभिपृष्ठाण्डमेढ्रम् ।

जानू स्फिग्बस्तिपार्श्वोदरगुदपदपाण्यङ्गुलीगुल्फकादि

प्रत्यङ्गं चेत्युमाभ्यां जगद्धि विबुधास्तच्छरीरं समस्तम् ॥ ३३ ॥

अथाऽऽकाशादीनां शब्दादीन्गुणानाह-

शब्दः स्पर्शश्च रूपं च रसो गन्धः क्रमावृणाः ।
खानिलाग्निर्मुषार्येकगुणवृद्ध्यादयः परे ॥ ३४ ॥

अथ कुतो भूतात्किमुत्पद्यत इत्याह-

तत्र खात्खानि देहेऽस्मिन्मोत्रं शब्दो विविक्तता ।
घातात्स्पर्शत्वगुच्छ्वासा घृहेर्द्वृष्टूपपङ्कयः ॥ ३५ ॥
अद्भ्यो जिह्वारसक्लेदा घ्राणगन्धास्थि तु क्षितेः ।

अथ देहे पितृमातृजप्रत्यङ्गविभागमाह-

सृष्ट्वत्र मातृजं रक्तमांसमज्जागुदादिकम् ॥ ३६ ॥
पेतुकं तु स्थिरं शुक्रधमन्यस्थिकचादिकम् ।

आत्मजं यथा-

चैतन्यं चित्तमक्षाणि नानायोनिषु जन्म च ॥ ३७ ॥

सात्म्यजं यथा-

सात्म्यजं चाऽऽयुरारोग्यमनालस्य प्रमा बलम् ।

रसजं यथा-

रसजं वपुषो जन्म वृत्तिर्वृद्धिरलोलता ॥ ३८ ॥

सत्त्वादिगुणमाह-

सात्त्विकं शौचमास्तिक्यं साधुकर्म रुचिर्मतिः ।

राजसं बहुमापित्वं मानकृद्दम्भमत्सरम् ॥ ३९ ॥

तामसं मयमज्ञानं निद्रालस्यं विषादिता ।

इति भूतमये देहे संधिमर्मादिसाधने ॥ ४० ॥

कलाः सप्ताऽऽशयाः सप्त धातवः सप्त तन्मलाः ।

सप्तोपधातवः सप्त त्वचः सप्त प्रकीर्तिताः ॥ ४१ ॥

त्रयो दोषा नवशतं स्नायूनां संधयस्तथा ।

दशाधिकं च द्विशतमस्थूनां च त्रिशतं मतम् ॥ ४२ ॥

सप्तोत्तरं मर्मशतं शिराः सप्तशतं तथा ।

चतुर्विंशतिराख्याता धमन्यो रसबाहिकाः ॥ ४३ ॥

मांसपेश्यः समाख्याता नृणां पञ्चशतं बुधैः ।
स्त्रीणां तु विंशत्यधिकाः कण्डराश्चैव षोडश ॥ ४४ ॥
नृदेहे दश रन्धाणि नारीदेहे त्रयोदश ।
एतत्समासतः प्रोक्तं विस्तरेणाधुनोच्यते ॥ ४५ ॥

कलालक्षणम्—

धात्वाशयान्तरे यस्य यः क्लेदस्त्ववतिष्ठते ।
देहोष्मणा विपक्वस्तु सा कलेत्यभिधीयते ॥ ४६ ॥
यथा हि सारः काष्ठेषु च्छिद्यमानेषु वृश्यते ।
तथा धातुर्हि मांसेषु च्छिद्यमानेषु वीक्ष्यते ॥ ४७ ॥
मांसासृङ्ममेदसां तिस्रो यकृत्प्लिहोश्चतुर्थिका ।
पञ्चमी च तथाऽन्त्राणां षष्ठी चाग्निधरा मता ॥ ४८ ॥
रेतोधरा सप्तमी स्यादिति सप्त कला मताः ।
यथा पयसि सर्पिस्तु गूढश्चेक्षो रसो यथा ॥ ४९ ॥
शरीरेऽपि तथा रक्तं नृणां विद्याद्भिषग्वरः ।

वशिष्टसंहितायां तु—

स्त्रीणां दश कला ज्ञेया गर्मस्य स्तनयोरपि ॥ ५० ॥
इति कलाः ।

अथाऽऽशयाः—

जीवासाशयमामनन्ति हृदये स्याच्छ्लेष्मणस्त्वांशय-
स्तस्याधस्तदधस्तु सर्वभिषजामाशयः संमतः ।
नाभेर्वामत ऊर्ध्वमीपदनलस्याधोऽस्य पक्षाशय-
स्तस्याधः पवनाशलयो निगदितो बस्तिस्तु मूत्राशयः ॥ ५१ ॥
गर्माशयोऽष्टमः स्त्रीणामामपक्षाशयान्तरे ।
स्तनौ स्तन्याशयावेवं विज्ञेयास्तु दशाऽऽशयाः ॥ ५२ ॥
कोष्ठाङ्गानि स्थितान्येषु हृदयं क्लोनेकुप्पुसः ।
यकृत्प्लीहोण्डुकवृकौ नाभिर्द्विभ्रात्रवस्तयः ॥ ५३ ॥
दश जीवितधामानि शिरोरसनबन्धनम् ।
कण्ठोऽस्रं हृदयं नाभिर्बस्तिः शुक्रौजसी गुदम् ॥ ५४ ॥
असृजः श्लेष्मणश्चापि यः प्रसादः परो मतः ।
तं पश्यमातं पित्तेन ॥ ५५ ॥

अथाऽऽकाशादीनां शब्दादीन्गुणानाह-

शब्दः स्पर्शश्च रूपं च रसो गन्धः क्रमावृणाः ।
खानिलाग्निर्मुषार्येकगुणवृद्ध्यादयः परे ॥ ३४ ॥

अथ कुतो भूतात्किमुत्पद्यत इत्याह-

तत्र खात्खानि देहेऽस्मिन्मोत्रं शब्दो विविक्तता ।
घातात्स्पर्शत्वगुच्छ्वासा घृहेर्द्व्यग्रूपपङ्कयः ॥ ३५ ॥
अद्भ्यो जिह्वारसक्लेदा घ्राणगन्धास्थि तु क्षितेः ।

अथ देहे पितृमातृजप्रत्यङ्गविभागमाह-

सृष्ट्वत्र मातृजं रक्तमांसमज्जागुदादिकम् ॥ ३६ ॥
पेतुकं तु स्थिरं शुक्रधमन्यस्थिकचादिकम् ।

आत्मजं यथा-

चैतन्यं चित्तमक्षाणि नानापोनिषु जन्म च ॥ ३७ ॥

सात्म्यजं यथा-

सात्म्यजं चाऽऽयुरारोग्यमनालस्य प्रमा बलम् ।

रसजं यथा-

रसजं वपुषो जन्म वृत्तिर्वृद्धिरलोलता ॥ ३८ ॥

सत्त्वादिगुणमाह-

सात्त्विकं शौचमास्तिक्यं साधुकर्म रुचिर्मतिः ।

राजसं बहुमापित्वं मानकृद्दम्भमत्सरम् ॥ ३९ ॥

तामसं मयमज्ञानं निद्रालस्यं विषादिता ।

इति भूतमये देहे संधिमर्मादिसाधने ॥ ४० ॥

कलाः सप्ताऽऽशयाः सप्त धातवः सप्त तन्मलाः ।

सप्तोपधातवः सप्त त्वचः सप्त प्रकीर्तिताः ॥ ४१ ॥

त्रयो दोषा नवशतं स्नायूनां संधयस्तथा ।

दशाधिकं च द्विशतमस्थूनां च त्रिशतं मतम् ॥ ४२ ॥

सप्तोत्तरं मर्मशतं शिराः सप्तशतं तथा ।

चतुर्विंशतिराख्याता धमन्यो रसबाहिकाः ॥ ४३ ॥

मांसपेश्यः समाख्याता नृणां पञ्चशतं बुधैः ।
स्त्रीणां तु विंशत्यधिकाः कण्डराश्चैव षोडश ॥ ४४ ॥
नृदेहे दश रन्धाणि नारीदेहे त्रयोदश ।
एतत्समासतः प्रोक्तं विस्तरेणाधुनोच्यते ॥ ४५ ॥

कलालक्षणम्—

धात्वाशयान्तरे यस्य यः क्लेदस्त्ववतिष्ठते ।
देहोष्मणा विपक्वस्तु सा कलेत्यभिधीयते ॥ ४६ ॥
यथा हि सारः काष्ठेषु च्छिद्यमानेषु वृश्यते ।
तथा धातुर्हि मांसेषु च्छिद्यमानेषु वीक्ष्यते ॥ ४७ ॥
मांसासृङ्ममेदसां तिस्रो यकृत्प्लिहोश्चतुर्थिका ।
पञ्चमी च तथाऽन्त्राणां षष्ठी चाग्निधरा मता ॥ ४८ ॥
रेतोधरा सप्तमी स्यादिति सप्त कला मताः ।
यथा पयसि सर्पिस्तु गूढश्चेक्षो रसो यथा ॥ ४९ ॥
शरीरेऽपि तथा रक्तं नृणां विद्याद्भिषग्वरः ।

वशिष्टसंहितायां तु—

स्त्रीणां दश कला ज्ञेया गर्मस्य स्तनयोरपि ॥ ५० ॥
इति कलाः ।

अथाऽऽशयाः—

जीवासाशयमामनन्ति हृदये स्याच्छ्लेष्मणस्त्वाशय-
स्तस्याधस्तदधस्तु सर्वभिषजामामाशयः संमतः ।
नाभेर्वामत ऊर्ध्वमीपदनलस्याधोऽस्य पक्षाशय-
स्तस्याधः पवनाशलयो निगदितो वस्तिस्तु मूत्राशयः ॥ ५१ ॥
गर्माशयोऽष्टमः स्त्रीणामामपक्षाशयान्तरे ।
स्तनौ स्तन्याशयावेवं विज्ञेयास्तु दशाऽऽशयाः ॥ ५२ ॥
कोष्ठाङ्गानि स्थितान्येषु हृदयं क्लोनेकुप्पुसः ।
यकृत्प्लीहोण्डुकवृकौ नाभिर्द्विभ्रात्रवस्तयः ॥ ५३ ॥
दश जीवितधामानि शिरोरसनबन्धनम् ।
कण्ठोऽस्रं हृदयं नाभिर्वस्तिः शुक्रौजसी गुदम् ॥ ५४ ॥
असृजः श्लेष्मणश्चापि यः प्रसादः परो मतः ।
तं पश्यमातं पित्तेन ॥ ५५ ॥

रसाद्याधिक्यतः प्रायो रसादीनां मलोद्भवः ।

अथोपधातवः

स्तन्यं रजो वसास्वेदो दन्ताः केशीजसी तथा ॥ ८२ ॥

एते सप्त क्रमेणैव ज्ञातव्या उपधातवः ।

ओजस्तु सर्वधातूनां तेजः सोमात्मकं स्थिरम् ॥ ८३ ॥

स्निग्धं शीतं शरीरस्य बलपुष्टिकरं मतम् ।

शुद्धमांसमवस्नेहो वसा सा परिकीर्त्यते ॥ ८४ ॥

अथ सप्त त्वचः ।

पच्यमानस्य पिण्डस्य शारीरेणोष्मणा शनैः ।

सप्त त्वचः स्युः क्षीरस्य क्रमात्संतानिका इव ॥ ८५ ॥

ज्ञेयाऽवमासिनी पूर्वा सिध्मस्थानं च सा स्मृता ।

द्वितीया लोहिता ज्ञेया तिलकालकजन्मभूः ॥ ८६ ॥

श्वेता तृतीया विख्याता स्थानं चर्मदलस्य सा ।

ताम्रा चतुर्थी विज्ञेया किलासश्वित्रमूमिका ॥ ८७ ॥

पञ्चमी वेदिनी ख्याता सर्व कुष्ठोद्भवा ततः ।

विख्यातां लोहिता पृष्ठी ग्रन्थिगण्डापची स्थितिः ॥ ८८ ॥

स्थूला त्वक्सप्तमी ख्याता विद्वध्यादेः स्थितिश्च सा ।

इति सप्त त्वचः प्रोक्ताः स्थूला घीहिद्विमात्रया ॥ ८९ ॥

अथ दोषाः ।

वातपित्तकफा दोषाः प्रत्येकं ते तु पञ्चधा ।

प्रकृतिस्था देहमूलं विकृता देहनाशकाः ॥ ९० ॥

पवनस्तेषु बलवान्विकारकरणान्ततः ।

रजोगुणमयः सूक्ष्मः शीतो रुक्षो लघुश्चलः ॥ ९१ ॥

प्राणापानौ समानश्चोदानव्यानौ च वायवः ।

हृदि प्राणो गुदेऽपानः समानो नाभिसंस्थितः ॥ ९२ ॥

उदानः कण्ठदेशस्थो व्यानः सर्वशरीरगः ।

हंसरूपस्थितः प्राणः प्रीणनाद्वपुषो हृदि ॥ ९३ ॥

मलमूत्रापनयनादपानः कथ्यते बुधैः ।

पीतमक्षितमाघातं रक्तपित्तकफादि च ॥ ९४ ॥

समं नयति गात्राणि समानस्तेन कथ्यते ।
 स्यन्दनादूर्ध्वनयनादुदानो मण्यते बुधैः ॥ ९५ ॥
 व्यानो व्यानयति प्रायो रोगादीन्सर्वदेहगः ।
 नामेरधो विशेषेण वायुर्वसति देहधृत् ॥ ९६ ॥
 पित्तमुष्णं द्रवं पीतं नीलं सत्त्वगुणोत्त्रणम् ।
 कटुतिक्तसं ज्ञेयं विदग्धं वाऽऽम्लतां व्रजेत् ॥ ९७ ॥
 अग्न्याशये घरेत्पित्तमग्निरूपं तिलोन्मितम् ।
 पाचकं भ्राजकं चैव रञ्जकालोचकं तथा ॥ ९८ ॥
 साधकं चेति पञ्चैव पित्तनामान्यनुक्रमात् ।
 द्रुततारनिभं मुक्तपाचनात्पाचकं विदुः ॥ ९९ ॥
 रसरञ्जनतो रक्ते यकृत्प्लीहोश्च रञ्जकम् ।
 अभ्यङ्गादि गृहीत्वाऽङ्गं भ्राजनान्भ्राजकं स्मृतम् ॥ १०० ॥
 आलोचयति यद्दृष्ट्या रूपमालोचकं हि तत् ।
 तमोरूपं कफं भित्त्वा साधके धर्मसाधनात् ॥ १ ॥
 स्युरेतान्यग्न्युपपदान्यखिलानि स्वकर्मसु ।
 स्थानं विशिष्टं पित्तस्य हृदोऽधस्तात्प्रकीर्तितम् ॥ २ ॥
 कफः स्निग्धो गुरुः श्वेतः पिच्छिलः शीतलस्तथा ।
 तमोगुणाधिकः स्वादुर्विदग्धो लवणो भवेत् ॥ ३ ॥
 कफस्त्वामाशये मूर्ध्नि कण्ठे हृदि च संधिषु ।
 तिष्ठन्करोति देहस्य स्थैर्यं सर्वाङ्गपाटवम् ॥ ४ ॥
 क्लेदनस्तर्पकश्चैव बोधनश्चावलम्बकः ।
 श्लेष्मकश्चेति नामानि कफस्योक्तान्यनुक्रमात् ॥ ५ ॥
 क्लेदको भुक्तसंक्लेदात्तर्पको नेत्रतर्पणात् ।
 बोधको रससंबोधादालम्बादवलम्बकः ॥ ६ ॥
 श्लेष्मकः संधिसंश्लेषादिति तेषां विचेतना ।
 कण्ठस्याधो विशेषेण कफस्थानं जगुर्बुधाः ॥ ७ ॥
 दुष्टं रक्तमपि प्राहुर्दोषं केचन पित्तवत् ।
 वातपित्तकफानां तु त्रयो वैशेषिका गुणाः ॥ ८ ॥
 रौक्ष्यं वातस्य पित्तस्य तैक्ष्ण्यं स्निग्ध्यं कफस्य च ।
 साम्यं वृद्धिक्षयश्चेति दोषाणां त्रिविधा गतिः ॥ १०९ ॥

त्रिमलमष्टविरचिता-

अथ गर्भवृद्धिमाह-

धीजात्मकैर्महामूतैः सूक्ष्मैः सत्त्वानुगैश्च सः ।
मातुश्चाऽऽहाररसजैः क्रमाद्गर्भो विवर्धते ॥ १० ॥

अथ प्रतिमासं गर्भवृद्धिव्यवस्थामाह-

अव्यक्तं प्रथमे मासि सप्ताहात्कललं भवेत् ।
द्वितीये मासि कललादघनः पेश्यथ घाऽर्बुदम् ॥ ११ ॥
पुंस्त्रीक्रीडाः क्रमात्तैभ्यस्तत्र व्यक्तस्य लक्षणम् ।
क्षामता गरिमा कुक्षेर्मूर्छा छर्दिरोचकः ॥ १२ ॥
जृम्माप्रसेकः सदर्नं रोमराज्याः प्रकाशनम् ।
अम्लेष्टता स्तनौ पीनौ सस्तन्यौ कृष्णचूचुकौ ॥ १३ ॥
पादशोफो विदाहोऽङ्गे श्रद्धाश्च विविधात्मिकाः ।
व्यक्ती भवति मासेऽस्य तृतीये गात्रपञ्चकम् ॥ १४ ॥
मस्तकं सक्थिनी बाहू सर्वसूक्ष्माङ्गजन्म च ।
सममेव हि मूर्धाद्यैर्ज्ञानं च सुखदुःखयोः ॥ १५ ॥
गर्भस्य नाभौ मातुस्तु हृदि नाडी निवध्यते ।
यथा स पुष्टिमाप्नोति केदार इव कुल्यया ॥ १६ ॥
चतुर्थे व्यक्तताऽङ्गानां चेतनायाश्च जायते ।
प्रतिबुद्धतरत्वं तु मनसो मासि पञ्चके ॥ १७ ॥
पष्ठे स्नायुशिरारोमबुद्धिवर्णनखत्वचाम् ।
सर्वैः सर्वाङ्गसंपूर्णैर्भावैः पुष्णाति सप्तमे ॥ १८ ॥
ओजोऽष्टमे संचरति मातापुत्रौ मुहुः क्रमात् ।
तेन तौ म्लानमुदितौ स्यातां जातो न जीवति ॥ १९ ॥
स देही नवमे मासि सर्वलक्षणलक्षितः ।
दशमे वैकादशे वा द्वादशे मासि वा कचित् ॥ २० ॥
जानञ्जुमाशुर्मं कर्म संस्मरन्पूर्वजन्मजम् ।
मातरो विविधा वृष्टाः पितरो भ्रातरस्तथा ॥ २१ ॥
नानायोनिरहं प्राप्तः पशुपन्नगपक्षिणाम् ।
कीटादीनां च तत्रस्थो मलमूत्रादिभिर्वृतः ॥ २२ ॥

समं नयति गात्राणि समानस्तेन कथ्यते ।
 स्यन्दनादूर्ध्वनयनादुदानो मण्यते बुधैः ॥ ९५ ॥
 ध्यानो ध्यानयति प्रायो रोगादीन्सर्वदेहगः ।
 नामेरधो विशेषेण वायुर्वसति देहधृत् ॥ ९६ ॥
 पित्तमुष्णं द्रवं पीतं नीलं सत्त्वगुणोत्त्रणम् ।
 कटुतिक्तसं ज्ञेयं विदग्धं वाऽऽम्लतां व्रजेत् ॥ ९७ ॥
 अग्न्याशये घरेत्पित्तमग्निरूपं तिलोन्मितम् ।
 पाचकं भ्राजकं चैव रञ्जकालोचकं तथा ॥ ९८ ॥
 साधकं चेति पञ्चैव पित्तनामान्यनुक्रमात् ।
 द्रुततारनिभं मुक्तपाचनात्पाचकं विदुः ॥ ९९ ॥
 रसरञ्जनतो रक्ते यकृत्प्लीहोश्च रञ्जकम् ।
 अभ्यङ्गादि गृहीत्वाऽङ्गं भ्राजनान्भ्राजकं स्मृतम् ॥ १०० ॥
 आलोचयति यद्दृष्ट्या रूपमालोचकं हि तत् ।
 तमोरूपं कफं भित्त्वा साधके धर्मसाधनात् ॥ १ ॥
 स्युरेतान्यग्न्युपपदान्यखिलानि स्वकर्मसु ।
 स्थानं विशिष्टं पित्तस्य हृदोऽधस्तात्प्रकीर्तितम् ॥ २ ॥
 कफः स्निग्धो गुरुः श्वेतः पिच्छिलः शीतलस्तथा ।
 तमोगुणाधिकः स्वादुर्विदग्धो लवणो भवेत् ॥ ३ ॥
 कफस्त्वामाशये मूर्ध्नि कण्ठे हृदि च संधिषु ।
 तिष्ठन्करोति देहस्य स्थैर्यं सर्वाङ्गपाटवम् ॥ ४ ॥
 क्लेदनस्तर्पकश्चैव बोधनश्चावलम्बकः ।
 श्लेष्मकश्चेति नामानि कफस्योक्तान्यनुक्रमात् ॥ ५ ॥
 क्लेदको भुक्तसंक्लेदात्तर्पको नेत्रतर्पणात् ।
 बोधको रससंबोधादालम्बादवलम्बकः ॥ ६ ॥
 श्लेष्मकः संधिसंश्लेषादिति तेषां विचेतना ।
 कण्ठस्याधो विशेषेण कफस्थानं जगुर्बुधाः ॥ ७ ॥
 दुष्टं रक्तमपि प्राहुर्दोषं केचन पित्तवत् ।
 वातपित्तकफानां तु त्रयो वैशेषिका गुणाः ॥ ८ ॥
 रौक्ष्यं वातस्य पित्तस्य तैक्ष्ण्यं स्निग्ध्यं कफस्य च ।
 साम्यं वृद्धिक्षयश्चेति दोषाणां त्रिविधा गतिः ॥ १०९ ॥

नासानयनकर्णानां द्वे द्वे रन्ध्रे प्रकीर्तिते ।
 मेहनापानवक्त्राणामेकैकं रन्ध्रमुच्यते ॥ ३५ ॥
 वक्षसं मस्तके प्रोक्तं रन्ध्राणीति नृणां विदुः ।
 स्त्रीणां त्रीण्यधिकानि स्युः स्तनयोर्गर्भवर्त्मनि ॥ ३६ ॥
 सूक्ष्मच्छिद्राणि चान्यानि मतानि त्वचि जन्मिनाम् ।
 इति रन्ध्राणि ॥

अथ स्रोतांसि-

प्राणान्नरसरक्ताम्युपल्लार्तवरेतसाम् ॥ ३७ ॥
 मेदोमूत्रमलादीनां स्रोतांसि मिषजो जगुः ।
 इति स्रोतांसि ॥
 नृणां प्रकृतयः सप्त पृथग्द्वंद्वाखिलैर्मलैः ॥ ३८ ॥
 दोषलिङ्गेन मिषजा विज्ञेयास्ता यथाक्रमम् ।

उक्तं च सुश्रुते-

अधृतिरहृदसौहृदः कृतघ्नः कृशपरुषो धमनी ततः प्रलापी ।
 हृतगतिरठनोऽनघस्थितात्मा वियति च गच्छति संभ्रमेण सुतः ॥ ३९ ॥
 अव्यवस्थितमतिश्चलदृष्टिर्मन्दरत्नधनसंचयमित्रः ।
 किञ्चिदेव विलपत्यनिबद्धं मारुतप्रकृतिरेष मनुष्यः ॥ १४० ॥

मेधावी निपुणमतिर्धिगृह्यवक्ता
 तेजस्वी समितिषु दुर्निवारवीर्यः ।
 सुतः सन्कनकपलाशकर्णिकारा-
 न्संपश्येदपि च हुताशविद्युदुल्काः ॥ ४१ ॥

न मयात्प्रणमेदनन्तेष्वमृदुः
 प्रणतेष्वपि सान्त्वनदानपरः ।
 भवतीह सदा ध्यधितास्पगतिः
 स मयेदिह पित्तकृतप्रकृतिः ॥ ४२ ॥

शुक्लाक्षस्थिरकुटिलालिनीलकेशो
 लक्ष्मीवाञ्जलदमृदङ्गसिंहघोषः ।

सुतः सन्सकमलहंसचक्रवाकान्
 संपश्येदपि च जलाशयान्मनोज्ञान् ॥ ४३ ॥

मांसपेश्यः समाख्याता नृणां पञ्चशतं बुधैः ।
स्त्रीणां तु विंशत्यधिकाः कण्डराश्चैव षोडश ॥ ४४ ॥
नृदेहे दश रन्धाणि नारीदेहे त्रयोदश ।
एतत्समासतः प्रोक्तं विस्तरेणाधुनोच्यते ॥ ४५ ॥

कलालक्षणम्—

धात्वाशयान्तरे यस्य यः क्लेदस्त्ववतिष्ठते ।
देहोष्मणा विपक्वस्तु सा कलेत्यभिधीयते ॥ ४६ ॥
यथा हि सारः काष्ठेषु च्छिद्यमानेषु वृश्यते ।
तथा धातुर्हि मांसेषु च्छिद्यमानेषु वीक्ष्यते ॥ ४७ ॥
मांसासृङ्ममेदसां तिस्रो यकृत्प्लीहोश्चतुर्थिका ।
पञ्चमी च तथाऽन्त्राणां षष्ठी चाग्निधरा मता ॥ ४८ ॥
रेतोधरा सप्तमी स्यादिति सप्त कला मताः ।
यथा पयसि सर्पिस्तु गूढश्चेक्षो रसो यथा ॥ ४९ ॥
शरीरेऽपि तथा रक्तं नृणां विद्याद्भिपग्वरः ।

वशिष्टसंहितायां तु—

स्त्रीणां दश कला ज्ञेया गर्मस्य स्तनयोरपि ॥ ५० ॥
इति कलाः ।

अथाऽऽशयाः—

जीवासाशयमामनन्ति हृदये स्याच्छ्लेष्मणस्त्वाशय-
स्तस्याधस्तदधस्तु सर्वभिपजामामाशयः संमतः ।
नाभेर्वामत ऊर्ध्वमीपदनलस्याधोऽस्य पक्षाशय-
स्तस्याधः पवनाशलयो निगदितो वस्तिस्तु मूत्राशयः ॥ ५१ ॥
गर्माशयोऽष्टमः स्त्रीणामामपक्षाशयान्तरे ।
स्तनौ स्तन्याशयावेवं विज्ञेयास्तु दशाऽऽशयाः ॥ ५२ ॥
कोष्ठाङ्गानि स्थितान्येषु हृदयं क्लोनेकुप्पुसः ।
यकृत्प्लीहोण्डुकवृकौ नाभिर्द्विभ्रात्रवस्तयः ॥ ५३ ॥
दश जीवितधामानि शिरोरसनबन्धनम् ।
कण्ठोऽस्रं हृदयं नाभिर्वस्तिः शुक्रौजसी गुदम् ॥ ५४ ॥
अमृजः श्लेष्मणश्चापि यः प्रसादः परो मतः ।
तं पश्यमातं पित्तेन ॥ ५५ ॥

मध्यगो भुजयोः पश्चात्कूर्परो संधिमर्मणी ।
 एकाङ्गुलमिते तत्र हतो वैकल्पमुच्छति ॥ ५६ ॥
 शीर्षस्यान्तः सिरासंधिरुपपाद्यतलक्षणः ।
 नामतोऽधिपतिः संधिमर्मार्धाङ्गुलमाश्रुदा ॥ ५७ ॥
 निम्नयोस्तु भुवोरुर्ध्वमाद्यतौ संधिमर्मणी ।
 अर्धाङ्गुलमिते तत्र हतो विकलतां वजेत् ॥ ५८ ॥
 कृकाटिके शिरोग्रीवासंधाने संधिमर्मणी ।
 अर्धाङ्गुलमिते तत्र हतः स्याच्चलमस्तकः ॥ ५९ ॥
 जङ्घाचरणसंधाने गुल्फौ द्वौ संधिमर्मणी ।
 अर्धाङ्गुलमिते तत्र हतः स्वाङ्गं वजेन्नरः ॥ ६० ॥
 पृष्ठवंशं तूमयतः किञ्चिन्निम्नो कुङ्कुन्दरो ।
 अर्धाङ्गुली बहिः पार्श्वजघनात्संधिमर्मणी ॥ ६१ ॥
 पाणिप्रकोष्ठमध्यस्थावङ्गुलात्संधिमर्मणी ।
 मणिवन्धौ तत्र हतः पक्षाघातमवाप्नुयात् ॥ ६२ ॥
 संधयः पञ्च शिरसि विमक्ताश्चतुरङ्गुलाः ।
 संधिमर्माण्यत्र हतः पक्षाघातमवाप्नुयात् ॥ ६३ ॥

अथ शिरामर्माणि-

कण्ठनाडीमुमयतः शिरामर्माणि ताश्चतुः ।
 द्वे मर्मे द्वे तु नीले स्तस्तत्र विद्धो विपद्यते ॥ ६४ ॥
 चतस्रो मातृकाख्यास्तु ग्रीवामुमयतः शिराः ।
 वेदाङ्गुलाः शिरामर्माण्यष्टौ सद्यो मृतिप्रदाः ॥ ६५ ॥
 शिराणामक्षिरसनाकर्णघ्राणजुषां मिथः ।
 योगाः शृङ्गाटकानि स्युः शिरामर्माणि पूर्ववत् ॥ ६६ ॥
 नेत्राङ्गुयोरपाङ्गाख्ये द्वे शिरामर्मणी स्मृते ।
 अर्धाङ्गुलमिते तत्र हतो वैकल्पमाप्नुयात् ॥ ६७ ॥
 स्थपनी तु भुवोर्मध्ये शिरामर्मार्धमङ्गुलम् ।
 विशल्यघ्नं मर्म तत्रोद्धृतशल्यो विपद्यते ॥ ६८ ॥
 अन्तःघोतोद्वयानन्दे नासामुमयतः फणे ।
 अर्धाङ्गुले मर्मणी स्तो घाताद्वैकल्पकारिणी ॥ ६९ ॥
 स्तनमूले मर्मणी स्तः स्तनयोर्ध्वाङ्गुलादधः ।
 समं ततः शिरे तत्र हतः कालेन नश्यति ॥ ७० ॥

ऊष्मत्रयो रसोवातवहे नाड्यौ तु मर्मणी ।
 अर्धाङ्गुले अपस्तम्भौ कालान्तरस्मृतिपदे ॥ ७१ ॥
 पार्श्वद्वन्द्वस्योपरिष्ठादधस्तादन्तयोः शिरे ।
 अर्धाङ्गुले अपालापौ मर्मणी चिरमारके ॥ ७२ ॥
 हृदयं स्तनयोर्मध्यं चतुरङ्गुलसंमितम् ।
 शिरामर्मात्रं हननात्सद्य एव विपद्यते ॥ ७३ ॥
 शिरामूलं शिरामर्म नाभिः स्याच्चतुरङ्गुला ।
 समन्ततस्तत्र हतः सद्यो मृतिमवाप्नुयात् ॥ ७४ ॥
 अधस्तात्पार्श्वयोर्मध्ये जघनस्योर्ध्वमल्पशः ।
 पृष्ठगौ पार्श्वसंघाते तिर्यगूर्ध्वं तु मर्मणी ॥ ७५ ॥
 स्तनमूलादुभयतः पृष्ठवंशमुज्जु शिरे ।
 अर्धाङ्गुले बृहत्पौ स्तो मर्मणी चिरमारके ॥ ७६ ॥
 ऊरुमध्योर्ध्वतोऽधस्ताद्वङ्गुणस्याङ्गुलार्धतः ।
 लोहिताक्षाणि मर्माणि घाताद्वैकल्यदानि हि ॥ ७७ ॥
 ऊरुमध्ये शिरे ऊर्वोरङ्गुलैकमिते ऋजू ।
 मर्मणी स्तस्तत्र हते वैकल्यमुपजायते ॥ ७८ ॥
 इत्येकचत्वारिंशच्छिरामर्माणि ।

अथैकादश मांसमर्माणि ।

अर्धाङ्गुलं नाम तलहृदयं चिरमारकम् ।
 मांसमर्म चतुर्धा स्यात्पाणिपत्तलमध्यगम् ॥ ७९ ॥
 त्रयोदशाङ्गुलादूर्ध्वं प्रतिपाष्णीन्द्रवस्तयः ।
 मांसमर्माणि चत्वारि द्यङ्गुलान्मानजङ्घयोः ॥ ८० ॥
 अधश्चुबुकयोरर्धाङ्गुलौ तु स्तनरोहितौ ।
 कालान्तरप्राणहरे जायेते मांसमर्मणी ॥ ८१ ॥
 सद्योघाति गुदौ मांसमर्म स्याच्चतुरङ्गुलम् ।

अथ सप्तविंशतिस्नायुमर्माणि ।

स्नायुमर्माणि चत्वारि स्युः श्रोण्योर्जानुसंधितः ॥ ८२ ॥
 ऊर्ध्वं चोभयतो घाताद्व्यङ्गुला विकलत्वदाः ।
 मुष्कवङ्गक्षणयोर्मध्ये विटपौ स्नायुमर्मणी ॥ ८३ ॥

एकाङ्गुलमिते घाताद्वैकल्यं कुरुते मृशम् ।
 द्वे वक्षःकक्षधरयोः स्नाय्वोः कक्षधरात्रिमे (?) ॥ ८४ ॥
 मध्य एकाङ्गुले स्नायुमर्मणी दोःक्रियाहरे ।
 क्षिप्रस्योर्ध्वं तूमयतोऽधश्च कूर्चाः क्षमाङ्गुलाः ॥ ८५ ॥
 स्नायुमर्माणि चत्वारि हते पञ्चमणप्रदः ।
 गुल्फसंधेरधः कूर्चाशिरांस्युन्नयतश्चतुः ॥ ८६ ॥
 स्नायुमर्माणि वैकल्यकृन्ति त्वेकाङ्गुलानि वै ।
 वस्तिः स्यात्स्नायुमर्मात्रं विन्दे ह्युमयतोऽश्मरीम् ॥ ८७ ॥
 विन्ता विपद्यते सद्यः स्राविष्यथ वा मवेत् ।
 पादाङ्गुष्ठाङ्गुलीमध्यं क्षिप्रमर्धाङ्गुलोन्मितम् ॥ ८८ ॥
 स्नायुमर्म चतुर्धाऽत्र घातात्कालान्तरे मृतिः ।
 अंसमध्यं त्र्यङ्गुलं तु स्नायुमर्मद्वयं हते ॥ ८९ ॥
 तत्र स्यात्पक्षघाती वा किं वा निष्क्रियबाहुकः ।
 विधुरे कर्णपृष्ठाधः संस्थिते स्नायुमर्मणी ॥ ९० ॥
 किञ्चिन्निम्ने तत्र घाताद्विकलो धधिरत्वता ।
 केशान्ते शङ्खयोरुर्ध्वमुखेषौ स्नायुमर्मणी ॥ ९१ ॥
 अर्धाङ्गुले सशल्योऽत्र जीवेन्नोद्धृतशल्यकः ।
 इति स्नायुमर्माणि ।
 इति सप्तोत्तरं मर्मशतम् ।

अथाऽऽहारादिलक्षणम् ।

उदानकोपादाहारसुस्थिरत्वाच्च यद्भवेत् ॥ ९२ ॥
 पवनस्योर्ध्वगमनं तदुद्गारं प्रचक्षते ।
 तमःकफाभ्यां निद्रा स्यान्मूर्छा पित्ततमोद्धवा ॥ ९३ ॥
 रजःपित्तानिलैर्भ्रान्तिस्तन्द्रा श्लेष्मतमोनिलैः ।
 ग्लानिरोजःक्षयाद्दुःखादर्जोणाच्च श्रमाद्भवेत् ॥ ९४ ॥
 यः सामर्थ्येऽप्यनुत्साहस्तदालस्यमुदीर्यते ।
 चेतन्यशिथिलत्वाच्च पीत्वैकं श्वासमुद्वहेत् ॥ ९५ ॥
 विदीर्णवदनश्वासं जृम्भा सा कथ्यते बुधैः ।
 उदानप्राणयोरुर्ध्वयोगान्मौलिकफस्रवात् ॥ ९६ ॥
 शब्दः संजायते नस्तः क्षुतं तत्कथ्यते बुधैः ।

अथ स्वस्थसमधातोर्मज्जादिमानं वाग्भटात्—

मज्जा मेदो वसा मूत्रं पित्तश्लेष्मशकृदमृक् ॥ ९७ ॥

रसो जलं च देहेऽस्मिन्नेकैकाञ्जलिवर्धितम् ।

पृथक्स्वप्नसुप्तं प्रोक्तमोजोमस्तिष्करेतसाम् ॥ ९८ ॥

द्वावञ्जली तु स्तन्यस्य चत्वारो रजसस्त्रियाः ।

समधातोरिदं मानं विद्याद्वृद्धिक्षयाम्बिताः ॥ ९९ ॥

शुक्रासृग्गर्भिणीभोज्यचेष्टागर्माशयर्तुषु ।

यः स्याद्दोषोऽधिकस्तेन प्रकृतिः सप्तधोविता ॥ २०० ॥

अथ वयोविचारः—

बाल्यमापोऽष्टाद्वर्षात्ततो मध्येऽधिसप्ततिः ।

पृच्छस्तदूर्ध्वं विज्ञेयं वयोमानमिति त्रिधा ॥ १ ॥

उक्तं च वाग्भटे—

वयस्त्वा षोडशाद्बाल्यं तत्र धात्विन्द्रियौजसाम् ।

वृद्धिरा सप्ततेर्मध्यं तत्रावृद्धिः परं क्षयः ॥ २ ॥

स्वं स्वं हस्तत्रयं सार्धं घणुः पात्रं सुखायुषोः ।

इति योगतरङ्गिण्यां शारीरं नाम द्वितीयस्तरङ्गः ॥ २ ॥

अथ तृतीयस्तरङ्गः ।

अथ परिमाणा ।

न मानेन विना युक्तिर्द्रव्याणां ज्ञायते क्वचित् ।

अतः प्रयोगकार्यार्थं मानमत्रोच्यते मया ॥ १ ॥

मानं च द्विविधं प्रोक्तं कालिङ्गं मागधं तथा ।

कालिङ्गान्मागधं श्रेष्ठमिति मानविदो विदुः ॥ २ ॥

असरेणुर्बुधैः प्रोक्तस्त्रिंशता परमाणुभिः ।

असरेणोस्तु पर्यायैर्नाम्ना वंशी निगद्यते ॥ ३ ॥

जालान्तरगतैः सूर्यकरैर्वंशी निगद्यते ।

षड्वंशीमिर्मरीचिः स्यात्तामिः षड्मिश्र राजिका ॥ ४ ॥

तिसृभी राजिकाभिश्च सर्पपः प्रोच्यते बुधैः ।

पतोऽष्टसर्पपैः प्रोक्तो गुक्ता स्यात्तच्चतुष्टयम् ॥ ५ ॥

षड्मिश्र रक्तिकाभिश्च मापको हेमधानिको ।

सापैश्चतुर्भिः शाणः स्याद्दूरणः स निगद्यते ॥ ६ ॥

टङ्कः स एव फथितस्तद्वयं कोल उच्यते ।
 सुवर्णो घटकश्चैव वृद्धक्षणः स निगद्यते ॥ ७ ॥
 कोलद्वयं च कर्पः स्यात्स प्रोक्तः पाणिमानिका ।
 अक्षं पिलुः पाणितलं किञ्चित्पाणिश्च तिन्दुकम् ॥ ८ ॥
 बिडालपदकं चैव तथा पोडशिका मता ।
 करमध्ये हंसपदं सुवर्णं कवलग्रहः ॥ ९ ॥
 उदुम्बरश्च पपायैः कर्प एव निगद्यते ।
 स्यात्कर्पाभ्यामर्धपलं शुक्तिरष्टमिका मता ॥ १० ॥
 शुक्तिभ्यां च पलं ज्ञेयं मुष्टिराष्ट्रं चतुर्थिका ।
 प्रकुञ्चः पोडशी बिल्वं पलमेवात्र कीर्त्यते ॥ ११ ॥
 पलाभ्यां प्रसृतिर्ज्ञेया प्रसृतं च निगद्यते ।
 प्रसृतिभ्यामञ्जलिः स्यात्कुडवोऽर्धशरावकः ॥ १२ ॥
 अर्धमानं च विज्ञेयं कुडवाभ्यां च मानिका ।
 शरावोऽष्टपलं तद्वज्ज्ञेयमत्र पिचक्षणैः ॥ १३ ॥
 शरावाभ्यां मवेत्प्रस्थश्चतुःप्रस्थेस्तथाऽऽढकम् ।
 माजनं कंसपात्रं च चतुःपट्टिपलश्च सः ॥ १४ ॥
 चतुर्भिराढकैर्द्रोणः कलशो नलवणो मतः ।
 उन्मानश्च घटो राशिर्द्रोणपर्यायसंज्ञकः ॥ १५ ॥
 द्रोणाभ्यां सूर्यकुम्भौ च चतुःपट्टिशरावकः ।
 सूर्याभ्यां च भवेद्द्रोणी बाहो गोणी च सा स्मृता ॥ १६ ॥
 गोणीचतुष्टयं खारी कथिता सूक्ष्मबुद्धिभिः ।
 चतुःसहस्रपलिका पणवत्यधिका च सा ॥ १७ ॥
 पलानां द्विसहस्रेण मार एकः प्रकीर्तितः ।
 तुला पलशतं ज्ञेयं सर्वत्रैवैष निश्चयः ॥ १८ ॥
 मापटङ्काक्षबिल्वानि कुडवः प्रस्थमाढकम् ।
 राशिर्गोणी खारिकेति यथोत्तरचतुर्गुणाः ॥ १९ ॥

उक्तं च—

सिद्धार्थैरष्टसंख्यैर्यव इह गदितस्तैश्चतुर्भिश्च गुञ्जा
 पद्ममिस्ताभिश्च मापो जलधिमिरपि तैष्टुक्कस्तौ च कोलः ।
 कर्पः शुक्तिः पलं च प्रसृतिकुडवको मानिका प्रस्थकश्च
 माभ्यां द्वाभ्यां क्रमेण स्युरथ हरिकरैः प्रस्थकैराढकं स्यात् ॥ २० ॥

शाणस्तेः स्याच्चतुर्भिर्युगलमथ तयोः सूर्यकस्तौ च हस्त-
 स्तद्वी खारी तुला स्यात्पलशतमथ तद्विंशतिमरि एकः ।
 गुञ्जादिमानमारभ्य यावत्स्यात्कुडवस्थितिः ॥ २१ ॥
 द्रवाद्विशुष्कद्रव्याणां तावन्मानं च संस्मृतम् ।
 प्रस्थादिमानमारभ्य द्विगुणं तु द्रवाद्वयोः ॥ २२ ॥
 मानं तथा तुलायास्तु द्विगुणं न कश्चित्स्मृतम् ।
 मृद्वृक्षवेणुलोहादेर्माण्डं यच्चतुरङ्गुलम् ॥ २३ ॥
 विस्तीर्णं च तथोच्चं च तन्मानं कुडवं वदेत् ।
 पदीपधं तु प्रथमं यस्य योगस्य कथ्यते ॥ २४ ॥
 तन्नामैव स योगो हि कथ्यतेऽत्र विनिश्चयः ।
 तृणिः स्यादणुभिः पङ्क्तिभिः पङ्क्तिस्तु समीरिता ॥ २५ ॥
 तामिः पङ्क्तिभिर्भवेद्युक्ता पङ्क्त्युक्तामी रजात्तमम् ।
 जालान्तरगतैः सूर्यकरैर्वशी विलोक्यते ॥ २६ ॥
 तस्या नामान्तरं ज्ञेयं त्रसरेणू रजस्तथा ।

इति मागधपरिभाषा ॥

अथ कलिङ्गपरिभाषा—

पयो द्वादशभिर्गौरसर्पपैः प्रोच्यते बुधैः ॥ २७ ॥
 यवद्वयेन गुञ्जा स्याद्विगुञ्जो वल उच्यते ।
 मापो गुञ्जाभिरष्टामिः सप्तभिर्वा भवेत्कचित् ॥ २८ ॥
 स्याच्चतुर्मापकैः शाणः स निष्कष्टङ्क एव च ।
 गद्याणो मापकैः पङ्क्तिभिः कर्पः स्याद्दशमापकः ॥ २९ ॥
 चतुष्कर्पैः पलं प्रोक्तं दशशाणमितं बुधैः ।
 चतुष्पलैश्च कुडवं प्रस्थाद्याः पूर्ववन्मताः ॥ ३० ॥

इति शार्ङ्गधरात् ॥

अथ रुष्णाग्नेयात्—

रजांसि त्रीणि सिकता तामिः षोडशभिस्तथा ।
 सर्पपश्च भवेद्गौरस्ते चाष्टौ तण्डुलं विदुः ॥ ३१ ॥
 तद्वयं धान्यकं मापं तद्वयं रक्तिका मता ।
 रक्तिकाद्वितयेनापि वलः प्रोक्तो विशारदैः ॥ ३२ ॥
 चतुर्भिश्चाण्डिका तैः स्यादेवं मानपरम्परा ।

तथोक्तं मतिमुकुरे-

द्विचत्वारिंशता मापेरष्टादशकवर्धकैः ॥ ३३ ॥
 पलं द्वादशवर्द्धं स्याद्गुञ्जापट्टकसमन्वितैः ॥
 ति योगतरङ्गिण्यां मानपरिभाषाकथनं नाम तृतीयस्तोत्रः ॥ ३ ॥

अथ चतुर्थस्तोत्रः ।

अथ युक्तायुक्तकथनम्-।

नवान्येष हि योज्यानि द्रव्याण्यखिलकर्मसु ।
 विना विडङ्गकृष्णाभ्यां गुह्यधान्याज्यमाक्षिकीः ॥ १ ॥
 गुह्यं च कुटजो घासा कूष्माण्ठं च शतावरी ।
 अश्वगन्धा सहचरा शतपुष्पा प्रसारिणी ॥ २ ॥
 प्रयोक्तव्याः सदैवाऽऽर्द्रा द्विगुणा नैव कारयेत् ।
 शुष्कं नवीनं यद्द्रव्यं योज्यं सकलकर्मसु ॥ ३ ॥
 आर्द्रं च द्विगुणं युञ्ज्यादेव सर्वत्र निश्चयः ।
 कालेऽनुक्ते प्रमातं स्यादङ्गेऽनुक्ते जटा मवेत् ॥ ४ ॥
 मागेऽनुक्ते च साम्यं स्यात्पात्रेऽनुक्ते च मृन्मयम् ।
 एकमप्यौषधं योगे यस्मिन्न्यत्पुनरुच्यते ॥ ५ ॥
 मानतो द्विगुणं प्रोक्तं तद्द्रव्यं तत्स्वदर्शिभिः ।
 चूर्णं चोहासवा लेहाः प्रायशश्चन्दनान्विताः ॥ ६ ॥
 कषायलेपयोः प्रायो युज्यते रक्तचन्दनम् ।
 गुणहीनं मवेद्वर्षादूर्ध्वं तद्रूपमौषधम् ॥ ७ ॥
 मासद्वयात्तथा चूर्णं हीनवीर्यत्वमाप्नुयात् ।
 हीनत्वं गुटिकालेहो लभेते वत्सरात्परम् ॥ ८ ॥
 हीनाः स्युर्घृततैलाद्याश्चतुर्मासाधिकास्तथा ।
 ओषध्यो लघुपाकाः स्युर्निर्वीर्या वत्सरात्परम् ॥ ९ ॥
 पुराणाः स्युर्गुणैर्युक्ता आसवा धातवो रसाः ।
 व्याधेरयुक्तं यद्द्रव्यं गणोक्तमपि तत्त्यजेत् ॥ १० ॥
 अनुक्तमपि युक्तं हि योजयेत्तत्र तद्बुधः

शार्ङ्गधरात्-

षड्भामावे तु वैक्रान्तं स्वर्णभावे तु माक्षिकम् ॥ ११ ॥

हेममाक्षिकजं सत्त्वं मृतहेमसमं गुणैः ।
 धिमला माक्षिकं ज्ञेयं ध्रुवं रजतयद्गुणैः ॥ १२ ॥
 मुक्ताभावे क्षिपेन्नूनं मुक्ताशुक्तिं च तद्गुणाम् ।
 अभावेऽभ्रकसत्त्वस्य कान्तलोहं प्रकल्पयेत् ॥ १३ ॥
 कान्ताभावे तीक्ष्णलोहमित्युक्तं रसदर्पणे ।
 अभावे मधुनो योज्यो गुडो जीर्णश्च तद्वृणः ॥ १४ ॥
 सिताभावे मवेत्स्वर्णं शालपभावे च पट्टिकाः ।
 असंभवे तु द्राक्षायाः प्रदेयं काश्मरीफलम् ॥ १५ ॥
 वृक्षाम्लं न मवेद्यत्र दाडिमाम्लं प्रयोजयेत् ।
 चेतसाम्लस्य चामावे हरिमन्थाम्लमादिशेत् ॥ १६ ॥
 अभावे चन्दनस्यापि मेलयेद्वक्तचन्दनम् ।
 अभावे सति पत्राणां रसादेर्भावनाविधौ ॥ १७ ॥
 विषमुष्टिकपायेण पद्मगुणा भावना मवेत् ।

गौरक्षमतात् ।

मेदाजीवककाकोलीद्वंद्वामावे प्रयोजयेत् ॥ १८ ॥
 यष्टीविदार्यश्वगन्धावलावाराहिका नषाः ।

वैयालंकारात् । अन्यत्राप्युक्तम्—

मेदाजीवककाकोली ऋद्धिद्वंद्वेऽसति क्षिपेत् ॥ १९ ॥
 वरीविदार्यश्वगन्धावाराहीः क्रमशो भिषक् ।
 फलमाममपुष्टं च त्यजेद्विल्वाद्भुते तदा ॥ २० ॥
 द्राक्षाबिल्वशिवादीनां फलं शुष्कं गुणोत्तरम् ।
 आदिशब्दाद्विमीतकपरूपकादेरपि ।

गौरक्षमतात्—

मलातकासहत्वे तु प्रदेयं रक्तचन्दनम् ॥ २१ ॥
 तुगामावे प्रदातव्या त्वक्षीरी तद्गुणा चतुः ।
 अन्तः संमार्जने मोदास्थाने योज्या यवानिका ॥ २२ ॥
 बहिः संमार्जने मोदा ह्यजमोदैव गृह्यते ।
 अन्तः संमार्जने योज्यं वचास्थाने कुलिश्रनम् ॥ २३ ॥
 बहिः संमार्जने सैव प्रयोक्तव्या मनीषिभिः ।
 कृष्णजीरकयोगो न कर्तव्यो मक्ष्यमेयजे ॥ २४ ॥

तस्य स्थाने विधातव्यो जीरकः कुशलेः सदा ।

सारश्च खदिरादीनां निम्ब्यादीनां त्वचः स्मृताः ॥ २५ ॥

फलं च दाडिमादीनां पटोलादेर्दलं मतम् ।

इति मद्रशौनकात् ॥

क्वचित्पत्रं क्वचिन्मूलं क्वचित्पुष्पं क्वचित्फलम् ॥ २६ ॥

क्वचिद्वीजं क्वचिद्वल्कं क्वचित्काष्ठं क्वचिज्जलम् ।

क्वचिन्नालं योजनीयं क्षीरं क्षारं क्वचित्क्वचित् ॥ २७ ॥

एकैकस्योषधस्यैवं यथायोगं प्रयोजयेत् ॥ २८ ॥

अर्धः सिद्धरसस्य तैलघृतयोर्लोहस्य मागोऽष्टमः

संसिद्धाखिललोहचूर्णगुटिकादीनां तथा सप्तमः ॥

यो दीयेत् मिषग्वराय सरुजां निर्दिश्य धन्वन्तरिं

देहारोग्यसुखाप्तये निगदितो मागः स धन्वन्तरेः ॥ २९ ॥

क्रीतद्रव्यस्य भैषज्ये मागश्चैकादशो हि यः ॥ ३० ॥

क्रीतस्य भैषजस्यापि मागश्चैकादशो मतः ।

वणिग्भ्यो गृह्यते वैद्यै रुद्रभागः स कथ्यते ॥ ३१ ॥

गृहीत्वाऽधिकमीशांशाद्योऽसमीचीनमौषधम् ।

दापयेत्प्लुब्धहृद्द्वैद्यः स स्याद्विश्वासघातकः ॥ ३२ ॥

इति वैद्यालंकारात् ॥

इति योगतरङ्गिण्यां युक्तायुक्तकपनं नाम चतुर्थस्तरङ्गः ॥ ४ ॥

अथ पञ्चमस्तरङ्गः ।

अथ स्नेहपानविधिः ।

स्नेहाद्या अथ कथ्यन्ते योगा रोगोपघातकाः ।

स्नेहश्चतुर्विधः प्रोक्तो घृतं तैलं वसा तथा ॥ १ ॥

मज्जा च तं पिबेन्मर्त्यः किञ्चिदभ्युदिते रवौ ।

स्थावरो जङ्गमश्चैव द्वियोनिः स्नेह उच्यते ॥ २ ॥

तिलतैलं स्थावरेषु जङ्गमेषु घृतं वरम् ।

द्वाम्ब्यां त्रिभिश्चतुर्भिस्तैर्यमकस्त्रिवृतो महान् ॥ ३ ॥

पिबेड्यहं चतुरहं पञ्चाहं षडहं तथा ।

सप्तरात्रात्परं स्नेहः सात्मी भवति सेवितः ॥ ४ ॥

(दोषकालाग्निवयसां बलं वृद्धा प्रयोजयेत् ।
 हीनां च मध्यमां ज्येष्ठां मात्रां स्नेहस्य बुद्धिमान् ॥
 अमात्रया तथाऽकाले मिथ्याहारविहारतः) ।
 स्नेहः करोति शोफार्शस्तन्द्रानिद्राविसंज्ञताः ।
 देया दीप्ताग्नये मात्रा स्नेहस्य पलसंमिता ॥ ५ ॥
 मध्यमा च त्रिकर्षा स्वाज्जघन्या च द्विकर्षिकी ।
 केवलं पैत्तिके सर्पिर्वातिके सैन्धवान्वितम् ॥ ६ ॥
 पेयं बहुकफे वाऽपि व्योपक्षारसमन्वितम् ।
 रुक्षक्षतविषातानां वातपित्तविकारिणाम् ॥ ७ ॥
 हीनमेधास्मृतानां च सर्पिष्पानं प्रशस्यते ।
 कुमिकोष्ठानिलाविष्टाः प्रवृद्धकफमेदसः ॥ ८ ॥
 पिबेयुस्तैलसात्म्या ये तैलं दाढ्याथनश्च ये ।
 व्यायामकर्षिणः शुष्का रेतोरिक्ता महारुजः ॥ ९ ॥
 महाग्निमारुतप्राणा वसायोग्या नरा मताः ।
 क्रूराशयाः क्लेशसहा वातार्ता दीप्तबलपः ॥ १० ॥
 मज्जानमापिबेयुस्ते सर्पिर्वा सर्वतो हितम् ।
 शीतकाले दिवा स्नेहमुष्णकाले पिबेन्निशि ॥ ११ ॥
 वातपित्ताधिके रात्रौ वातश्लेष्माधिके दिवा ।
 नस्याभ्यञ्जनगण्डूषे मूर्धकर्णाक्षितर्पणे ॥ १२ ॥
 तैलं घृतं वा युञ्जीत दृष्ट्वा दोषबलाबलम् ।
 घृते कोष्णं जलं पेयं तैले यूपः प्रशस्यते ॥ १३ ॥
 वसामज्जाविधौ मण्डमनुपानं सुखावहम् ।
 वृद्धबालकृशा रुक्षाः क्षीणास्त्राः क्षीणरेतसः ॥ १४ ॥
 वातार्तास्तिमिरार्ता ये तेषां स्नेहनमुत्तमम् ।
 रुक्षस्य स्नेहनं स्नेहैरतिस्निग्धस्य रुक्षणम् ॥ १५ ॥
 मक्तद्वेषो मुखस्रावो गुदे दाहः प्रवाहिका ।
 तन्द्रातीसारपाण्डुत्वं भृशं स्निग्धस्य लक्षणम् ॥ १६ ॥
 श्यामाकचणकाद्यश्च मक्तपिण्याकसक्तुभिः ।
 रुक्षणं स्नेदेतैर्यथादोषं यथाबलम् ॥ १७ ॥
 स्नेहे संशीतवेगाघातप्रजागरान् ।
 रुक्षान्नं च विधेजयेत् ॥

इति स्नेहपानविधिः शार्ङ्गधरात् ।

अथ स्नेहपाकविधिः ।

विघ्नेशक्षेत्रपालौ बटुकमपि शुभे वासरे पूजयित्वा

तैलस्याऽऽज्यस्य किं वा रचयतु निपुणं संस्कृतिं संप्रदायात् ।

आदौ वह्निं प्रदद्याद्यद्वधि शनकैः फेनशब्दव्ययः स्या-

त्पश्चान्मृत्पिण्डकेस्तद्वशभिरलघुभिर्नातिपीनेर्विशोध्यम् ॥१९॥

एकं संस्थाप्य घस्रं विधिवदथ पचेद्दासरादग्निमान्द्यं

काथैर्दुग्धैश्च कल्कैस्तदनुसुरभिभिः शोधेनीयेर्विशुद्धैः ।

कस्तूरीचन्दनं ग्लौर्जलजलदसटीरक्तपाटीरकुष्ठ-

त्वङ्मश्लिषातुरुष्कागुरुनखरदंलपोतकङ्कोलमुख्यैः ॥ २० ॥

सारसंग्रहात् ।

तैलं कृत्वा कटाहे वृद्धतरविमले मन्दमन्दानलैस्त-

त्पक्वं निष्फेनमावं गतमिह हि यदा शैत्यमावं समेत्य ।

मश्लिषारात्रिलोघैर्जलधरतनुकैः सामलैः साक्षपथ्यैः

सूचीपुष्पाङ्गुघ्निनीरैरुपहितमथितैस्तैलगन्धं जहाति ॥ २१ ॥

तैलस्येन्दुकलांशकैकविकसामौगास्तु तस्यांशको

ये चान्ये त्रिफला पयोदरजनीह्वीबेरलोधादयः ॥

सूचीपुष्पवटावरोहनलिका तस्याश्च पादांशका

दुर्गन्धं विनिहत्य तैलमरुणं सौरभ्यमाकुर्वते ॥ २२ ॥

आम्रजम्बूकपित्थानां बीजपूरकवित्त्वयोः ॥

शोधनं तिलतैलस्य पलवानां तु पञ्चकम् ॥ २३ ॥

जलस्नेहौषधीनां च प्रमाणं यत्र नोदितम् ।

तत्र स्यादौषधात्स्नेहः स्नेहात्काथश्चतुर्गुणः ॥ २४ ॥

स्नेहाच्चतुर्गुणं काथ्यं सदा च स्नेहसंविधौ ।

जलं चतुर्गुणं दत्त्वा काथः काथ्यसमो मतः ॥ २५ ॥

उक्तं च चरकात्—

कल्काच्चतुर्गुणः स्नेहः स्नेहात्काथ्यं चतुर्गुणम् ।

काथ्याच्चतुर्गुणं वारि काथः काथ्यसमो मतः ॥ २६ ॥

१ ख. 'धयेतौर्विशोध्यम् । क० । २ ख. 'दलश्वेतकाक्षी' । ३ ख. 'मलोऽपि मूर्च्छाविधौ ये ।
४ ख. 'अग्नितः सू' ।

जरायुवेष्टितो भुग्नपृष्ठग्रीवास्थिसंहतिः ।

गर्भाशये स्थितो देही ज्ञानवानतिचिन्तयन् ॥ २३ ॥

किं मया दुष्कृतं कर्म कृतं गर्भाशये यतः ।

पतितो निरये घोरे नानादुःखप्रदायिनि ॥ २४ ॥

यदि गर्माद्विनिर्यामि करिष्यामि तदा शुभम् ।

येन मूयो गर्भवासदुःखं द्रक्ष्यामि न क्वचित् ॥ २५ ॥

इति संचिन्त्यमानः स देही योगीव तत्त्ववित् ।

निःसारितः समीरेण योनिमार्गनियन्त्रितः ॥ २६ ॥

निर्गतो योनितो देही मायया विष्यते पुनः ।

तत्क्षणादात्मविज्ञानविनाशादिव रोदिति ॥ २७ ॥

अथ गर्भस्य द्वैविध्ये हेतुमाह—

परस्परानिलाद्वातात्प्रभिन्ने कलले द्विधा ।

द्विधा ततः प्रवृद्धयेत युग्मं तस्मात्प्रजायते ॥ २८ ॥

अथ विकृतोत्पत्तिहेतुमाह—

मातुः श्रद्धाविघातेन स्वस्य दुष्कर्मणा तथा ।

कुञ्जवामनखञ्जं वा विकृताश्च भवन्ति ते ॥ २९ ॥

गर्भनष्टहेतुमाह—

आघातादिनिमित्तेन जठरान्तर्भूते शिशौ ।

जठरं जायते शीतं स्तब्धाध्मातं भृशव्यथम् ॥ ३० ॥

गर्मास्पन्दो भवत्युष्णः कृच्छ्रादुच्छ्वसनं कुमः ।

अरतिस्तनेत्रत्वमावीनामसमुद्भवः ॥ ३१ ॥

अथाङ्गप्रत्यङ्गोत्पत्तिः—

शिरोन्तराधिर्द्वौ बाहू सक्थिनी च संमासतः ।

पङ्कजमङ्गप्रत्यङ्गं तस्याक्षिहृदयाविकम् ॥ ३२ ॥

अथ प्रत्यङ्गानि—

चक्षुष्कर्णोष्ठनासास्तनगलरसनागल्लमन्यांसगण्ड-

भ्रुकक्षाजङ्घहस्ताङ्गुलिनखरकटीनाभिपृष्ठाण्डमेढ्रम् ।

जानू स्निग्धस्तिपाश्वोदरगुदपदपाण्यङ्गुलीगुल्फकादि

प्रत्यङ्गं चेत्युमाभ्यां जगद्धि विबुधास्तच्छरीरं समस्तम् ॥ ३३ ॥

मतिमुकुरात्—

क्षीरं स्नेहसमं दद्यादनुक्ते स्नेहसंविधी ॥ ४० ॥
 शकृद्रसं मांसरसं मूत्रं सावीरकादिकम् ।
 स्नेहादष्टगुणं देयं जलं च द्विगुणं क्षिपेत् ॥ ४१ ॥
 अर्धावशिष्टः कर्तव्यः पाको गन्धाम्बुकं ततः ।
 चन्द्रकस्तूरिकादीनां सहस्रांशं प्रयोजयेत् ॥ ४२ ॥
 पुष्पाणि गन्धनिर्यासं सिद्धे शीतेऽवतारिते ।

चरकात्—

ईषत्पिष्टो मधेत्कल्कः काथोऽग्निकथितो मतः ॥ ४३ ॥
 स्नेहपाकस्त्रिधा प्रोक्तो मृदुर्मध्यः खरस्तथा ।
 ईषत्सरसकल्कस्तु स्नेहपाको मृदुर्भवेत् ॥ ४४ ॥
 मध्यपाकस्य संसिद्धिः कल्के नीरसकोमले ।
 ईषत्कठिनकल्कश्च स्नेहपाको भवेत्खरः ॥ ४५ ॥
 तदूर्ध्वं दग्धपाकः स्याद्वाहकृन्निष्प्रयोजनः ।
 आमपाकश्च निर्वीर्यो वह्निमान्द्यकरश्च सः ॥ ४६ ॥
 नस्यार्थं स्यान्मृदुः पाको मध्यमः सर्वकर्मसु ।
 अभ्यङ्गार्थं खरः प्रोक्तो युञ्ज्यादेवं यथोचितम् ॥ ४७ ॥
 घृततैलगुडादीस्तु साधयेन्नेकवासरे ।
 प्रकुर्वन्त्युपिता ह्येते विशेषाद्गुणसंचयम् ॥ ४८ ॥
 शार्ङ्गधरात् ।

इति योगतरङ्गिण्यां स्नेहपानपाकविधिर्नाम पञ्चमस्तरङ्गः ॥ ५ ॥

अथ पष्ठस्तरङ्गः ।

अथ स्वेदविधिः—

स्वेदश्चतुर्विधः प्रोक्तस्तापोष्मस्वेदसंज्ञितौ ।
 उपनाहो द्रवः स्वेदः सर्वे वातार्तिहारिणः ॥ १ ॥
 स्वेदो तापोष्मजौ प्रायः श्लेष्मघ्नौ समुदीरितौ ।
 उपनाहस्तु वातघ्नः पित्तसंज्ञे द्रवो हितः ॥ २ ॥
 महाबले महाव्याधौ शीते स्वेदो महान्मतः ।
 दुर्बले दुर्बलः स्वेदो मध्ये मध्यतमो मतः ॥ ३ ॥

(दोषकालाग्निवयसां बलं वृद्धा प्रयोजयेत् ।
 हीनां च मध्यमां ज्येष्ठां मात्रां स्नेहस्य बुद्धिमान् ॥
 अमात्रया तथाऽकाले मिथ्याहारविहारतः) ।
 स्नेहः करोति शोफाशस्तन्द्रानिद्राविसंज्ञताः ।
 देया दीप्ताग्नये मात्रा स्नेहस्य पलसंमिता ॥ ५ ॥
 मध्यमा च त्रिकर्षा स्वाज्जघन्या च द्विकर्षिकी ।
 केवलं पैत्तिके सर्पिर्वातिके सैन्धवान्वितम् ॥ ६ ॥
 पेयं बहुकफे वाऽपि व्योपक्षारसमन्वितम् ।
 रुक्षक्षतविषातानां वातपित्तविकारिणाम् ॥ ७ ॥
 हीनमेधास्मृतानां च सर्पिष्पानं प्रशस्यते ।
 कुमिकोष्ठानिलाविष्टाः प्रवृद्धकफमेदसः ॥ ८ ॥
 पिबेयुस्तैलसात्म्या ये तैलं दाढ्याथनश्च ये ।
 व्यायामकर्षिणः शुष्का रेतोरिक्ता महारुजः ॥ ९ ॥
 महाग्निमारुतप्राणा वसायोग्या नरा मताः ।
 क्रूराशयाः क्लेशसहा वातार्ता दीप्तबलपः ॥ १० ॥
 मज्जानमापिबेयुस्ते सर्पिर्वा सर्वतो हितम् ।
 शीतकाले दिवा स्नेहमुष्णकाले पिबेन्निशि ॥ ११ ॥
 वातपित्ताधिके रात्रौ वातश्लेष्माधिके दिवा ।
 नस्याभ्यञ्जनगण्डूषे मूर्धकर्णाक्षितर्पणे ॥ १२ ॥
 तैलं घृतं वा युञ्जीत दृष्ट्वा दोषबलाबलम् ।
 घृते कोष्णं जलं पेयं तैले यूपः प्रशस्यते ॥ १३ ॥
 वसामज्जाविधौ मण्डमनुपानं सुखावहम् ।
 वृद्धबालकृशा रुक्षाः क्षीणास्त्राः क्षीणरेतसः ॥ १४ ॥
 वातार्तास्तिमिरार्ता ये तेषां स्नेहनमुत्तमम् ।
 रुक्षस्य स्नेहनं स्नेहैरतिस्निग्धस्य रुक्षणम् ॥ १५ ॥
 मक्तद्वेषो मुखस्रावो गुदे दाहः प्रवाहिका ।
 तन्द्रातीसारपाण्डुत्वं भृशं स्निग्धस्य लक्षणम् ॥ १६ ॥
 श्यामाकचणकाद्यश्च मक्तपिण्याकसक्तुभिः ।
 रुक्षणं स्नेदेतैर्यथादोषं यथाबलम् ॥ १७ ॥
 स्नेहे शीतवेगाघातप्रजागरान् ।
 रुक्षान्नं च विधेजयेत् ॥

अम्लपिष्टैः सलघणैः मुखोष्णैः श्लेहसंयुतैः ।

उपग्राभ्यान्पुष्पासैर्जघनीयगणेन च ॥ १९ ॥

धधिसौवीरकक्षीरैर्वीरतर्वादिना तथा ।

कुलित्यमापगोधूमैरतसीतिलसंप्रैः ॥ २० ॥

शतपुष्पादेवदारुशेफालीस्थूलजीरकैः ।

एरण्डमूलबीजैश्च रासामूलकशिमुभिः ॥ २१ ॥

मिशिकृष्णाकुठरेश्च लघणैरम्लसंयुतैः ।

प्रसारिण्यश्वगन्धाम्बा बलया वशमूलकैः ॥ २२ ॥

गुह्यच्या घानरीधीजैर्यथालामं समाहृतैः

क्षुण्णैः स्विन्नैश्च घस्त्रेण घर्द्धः संस्वेदयेन्नरम् ॥ २३ ॥

महाशाल्वणसंज्ञोऽयं योगः सर्वानिलातिहृत् ।

द्रवस्वेदस्तु वातघ्नद्रव्यकाथेन पूरितम् ॥ २४ ॥

कटाहं कोष्णकं चापि सूपविष्टोऽवगाहयेत् ।

नाभेः पलञ्जुलं यायन्मग्नः काथस्य धारया ॥ २५ ॥

कोष्णया स्कन्धयोः सिक्तो मधेत्त्रिगधतनुर्नरः ।

एवं तैलेन दुग्धेन सर्पिषा स्वेदयेन्नरम् ॥ २६ ॥

एकान्तरे द्यन्तरे वा श्लेहो युक्तोऽवगाहने ।

शिरामुखै रोमकूपैर्धमनीमिश्च तर्पयेत् ॥ २७ ॥

शरीरे बलमाधत्ते युक्तः श्लेहोऽवगाहने ।

जलसिक्तस्य वर्धन्ते यथामूलेऽङ्कुरास्तरोः ॥ २८ ॥

तथा धानुविबृद्धिर्हि श्लेहसिक्तस्य जायते ।

जातः परतरः कश्चिदुपायो वातनाशनः ॥ २९ ॥

कार्पासास्थिकुलित्यक्रातिलयवैर्मापातसीपट्टिका-

मुद्गैरण्डपुनर्नवायुगलकैर्धान्याम्लपिष्टैः समैः ।

स्वेदो घ्रीहिमवो बुधैर्निगदितो वातामयानां हितो

हन्यात्पृष्ठगतां रुजं त्रिकगतां पार्श्वाद्द्विकटचूरुजाम् ॥ ३० ॥

शीतशूलस्योपरमे स्तम्भगौरवनिग्रहे ।

दीप्तेऽग्नौ मार्दवे जाते स्वेदनाद्विरतिर्मता ॥ ३० ॥

इति योगरत्नावल्यां स्वेदविधिः ।

इति योगतरङ्गिण्यां स्वेदनविधिर्नाम पष्ठस्तोत्रः ॥ ६ ॥

अथ सप्तमस्तरङ्गः ।

अथ पञ्च कर्माणि—

वमनं रेचनं नस्यं निरुहश्चानुवासनम् ।
एतानि पञ्च कर्माणि कथितानि मुनीश्वरैः ॥ १ ॥

तत्र प्रथमं वमनविधिः—

शरत्काले वसन्ते च प्रावृद्धकाले च देहिनाम् ।
वमनं रेचनं चैव कारयेत्कुशलो भिषक् ॥ २ ॥
बलवन्तं कफव्यासं हृत्तासादिनिपीडितम् ।
तथा वमनसात्म्यं च धीरचित्तं च वामयेत् ॥ ३ ॥
विपदोपे स्तन्यरोगे मन्दाग्रौ श्लीपदेऽर्बुदे ।
हृद्रोगकुष्ठवीसर्पमेहाजीर्णभ्रमेषु च ॥ ४ ॥
विदारिकापचीकासश्वासपीनसवृद्धिषु ।
अपस्मारे ज्वरोन्मादे तथा रक्तातिसारिषु ॥ ५ ॥
नासाताल्वोदपाके च कर्णस्रावेऽधिजिह्वके ।
गलशुण्ड्यामतीसारे पित्तश्लेष्मगदे तथा ॥ ६ ॥
मेदोगदेऽरुचौ चैव वमनं कारयेद्भिषक् ।
न वामनीयस्तिमिरी न गुल्मी नोदरी कृशः ॥ ७ ॥
नातिवृद्धो गर्भिणी च न स्थूलो न क्षतातुरः ।
मदार्तो बालको रुक्षः क्षुधितश्च निरुहितः ॥ ८ ॥
उदावर्त्यूर्ध्वरक्ती च क्षुच्छर्यः केवलानिली ।
पाण्डुरोगी क्रुमिव्याप्तः पठनात्स्वरघातकः ॥ ९ ॥
एतेऽप्यजीर्णव्यथिता वाम्या ये विपपीडिताः ।
कफव्याप्ताश्च ते वाम्या मधूकक्षाथपानतः ॥ १० ॥
सुकुमारं कृशं बालं वृद्धं मीरुं न वामयेत् ।
पीत्वा यवागूमाकण्ठं क्षीरतक्रदधीनि च ॥ ११ ॥
असात्म्यैः श्लेष्मलैर्मोज्यैर्दोषानुत्क्रिय देहिनः ।
स्निग्धास्विन्नाय वमनं दत्तं सम्यक्प्रवर्तते ॥ १२ ॥
वमनेषु च सर्वेषु सैन्धवं मधुना हितम् ।
वीमत्सं वमनं दद्याद्विपरीतं विरेचनम् ॥ १३ ॥

टङ्कः स एव फथितस्तद्वयं कोल उच्यते ।
 सुवर्णो घटकश्चैव वृद्धक्षणेः स निगद्यते ॥ ७ ॥
 कोलद्वयं च कर्पः स्यात्स प्रोक्तः पाणिमानिका ।
 अक्षं पिलुः पाणितलं किञ्चित्पाणिश्च तिन्दुकम् ॥ ८ ॥
 बिडालपदकं चैव तथा पोडशिका मता ।
 करमध्ये हंसपदं सुवर्णं कवलग्रहः ॥ ९ ॥
 उदुम्बरश्च पपायैः कर्प एव निगद्यते ।
 स्यात्कर्पाभ्यामर्धपलं शुक्तिरष्टमिका मता ॥ १० ॥
 शुक्तिभ्यां च पलं ज्ञेयं मुष्टिराष्टं चतुर्थिका ।
 प्रकुञ्चः पोडशी बिल्वं पलमेवात्र कीर्त्यते ॥ ११ ॥
 पलाभ्यां प्रसृतिर्ज्ञेया प्रसृतं च निगद्यते ।
 प्रसृतिभ्यामञ्जलिः स्यात्कुडवोऽर्धशरावकः ॥ १२ ॥
 अर्धमानं च विज्ञेयं कुडवाभ्यां च मानिका ।
 शरावोऽष्टपलं तद्वज्ज्ञेयमत्र पिचक्षणेः ॥ १३ ॥
 शरावाभ्यां मवेत्प्रस्थश्चतुःप्रस्थेस्तथाऽऽढकम् ।
 माजनं कंसपात्रं च चतुःपट्टिपलश्च सः ॥ १४ ॥
 चतुर्भिराढकैर्द्रोणः कलशो नलवणो मतः ।
 उन्मानश्च घटो राशिर्द्रोणपर्यायसंज्ञकः ॥ १५ ॥
 द्रोणाभ्यां सूर्यकुम्भौ च चतुःपट्टिशरावकः ।
 सूर्याभ्यां च भवेद्द्रोणी बाहो गोणी च सा स्मृता ॥ १६ ॥
 गोणीचतुष्टयं खारी कथिता सूक्ष्मबुद्धिभिः ।
 चतुःसहस्रपलिका पणवत्यधिका च सा ॥ १७ ॥
 पलानां द्विसहस्रेण मार एकः प्रकीर्तितः ।
 तुला पलशतं ज्ञेयं सर्वत्रैवैष निश्चयः ॥ १८ ॥
 मापटङ्काक्षबिल्वानि कुडवः प्रस्थमाढकम् ।
 राशिर्गोणी खारिकेति यथोत्तरचतुर्गुणाः ॥ १९ ॥

उक्तं च—

सिद्धार्थैरष्टसंख्यैर्यव इह गदितस्तैश्चतुर्भिश्च गुञ्जा
 पद्मिस्ताभिश्च मापो जलधिमिरपि तैष्टुक्कस्तौ च कोलः ।
 कर्पः शुक्तिः पलं च प्रसृतिकुडवको मानिका प्रस्थकश्च
 माभ्यां द्वाभ्यां क्रमेण स्युरथ हरिकरैः प्रस्थकैराढकं स्यात् ॥ २० ॥

- हनोर्मोक्षे स्मृतः स्वेदो रक्तच्छर्दिविधौ पुनः ।
 रक्तपित्तविधानेन रक्तच्छर्दिमुपाचरेत् ॥ २८ ॥
 धात्रीरसाञ्जनोशीरलाजचन्दनवारिभिः ।
 काथं कृत्वा पाययेच्च सघृतक्षौद्रशर्करम् ॥ २९ ॥
 शाम्पन्त्यनेन तृष्णाद्याः पीडाश्छर्दिसमुद्भवाः ।
 हृत्कण्ठाशिरसां शुद्धिर्दीप्ताभित्वं च लाघवम् ॥ ३० ॥
 कफपित्तविनाशश्च सम्यग्वान्तस्य चेष्टितम् ।
 ततोऽपराह्णे दीप्ताग्निं मुद्गपट्टिकशालिभिः ॥ ३१ ॥
 हृद्यैश्च जाङ्गलरसैः कृत्वा सूपं च मोजयेत् ।
 तन्द्रा निद्राऽऽस्यदौर्गन्ध्यं पाण्डुश्च ग्रहणीविषम् ॥ ३२ ॥
 सुवान्तस्य न पीडायै भवन्त्येते कदाचन ।
 अजीर्णं शीतपानीयं व्यायामं मैथुनं तथा ॥ ३३ ॥
 स्नेहाभ्यङ्गनप्रदेहांश्च दिनैकं वर्जयेत्सुधीः ॥
 इति योगतरङ्गिण्यां वमनविधिर्नाम सप्तमस्तरङ्गः ॥ ७ ॥

अष्टमस्तरङ्गः ।

अथ विरेकविधिः—

- स्निग्धस्विन्नस्य वान्तस्य दद्यात्सम्यग्विरेचनम् ।
 अवान्तस्य त्वधः स्रस्तो ग्रहणीं छादयेत्कफः ॥ १ ॥
 मन्दग्निं गौरवं कुर्याज्जनयेद्वा प्रवाहिकाम् ।
 अथ वा पाचनैरामं बलासं च विपाचयेत् ॥ २ ॥
 पित्ते विरेचनं युक्त्यादामोद्भूते गदे तथा ।
 उदरे च तथाऽऽध्माने कोष्ठशुद्धौ विशेषतः ॥ ३ ॥
 दोषाः कदाचित्कुप्यन्ति जिता लङ्घनपाचनैः ।
 ये तु संशोधनैः शुद्धा न तेषां पुनरुद्भवः ॥ ४ ॥
 बालवृद्धावतिस्निग्धः क्षतक्षीणो मयान्वितः ।
 वान्तस्तृपार्तः स्थूलश्च गर्भिणी च नवज्वरी ॥ ५ ॥
 नवप्रसूता नारी च मन्दग्निश्च मदात्ययी ।
 शल्योद्धृतश्च रुक्षश्च न विरेच्या विजानता ॥ ६ ॥

तस्य स्थाने विधातव्यो जीरकः कुशलेः सदा ।

सारश्च खदिरादीनां निम्ब्यादीनां त्वचः स्मृताः ॥ २५ ॥

फलं च दाडिमादीनां पटोलादेर्दलं मतम् ।

इति मद्रशौनकात् ॥

क्वचित्पत्रं क्वचिन्मूलं क्वचित्पुष्पं क्वचित्फलम् ॥ २६ ॥

क्वचिद्वीजं क्वचिद्वल्कं क्वचित्काष्ठं क्वचिज्जलम् ।

क्वचिन्नालं योजनीयं क्षीरं क्षारं क्वचित्क्वचित् ॥ २७ ॥

एकैकस्योषधस्यैवं यथायोगं प्रयोजयेत् ॥ २८ ॥

अर्धः सिद्धरसस्य तैलघृतयोर्लोहस्य मागोऽष्टमः

संसिद्धाखिललोहचूर्णगुटिकादीनां तथा सप्तमः ॥

यो दीयेत् मिषग्वराय सरुजां निर्दिश्य धन्वन्तरिं

देहारोग्यसुखाप्तये निगदितो मागः स धन्वन्तरेः ॥ २९ ॥

क्रीतद्रव्यस्य भैषज्ये मागश्चैकादशो हि यः ॥ ३० ॥

क्रीतस्य भैषजस्यापि मागश्चैकादशो मतः ।

वणिग्भ्यो गृह्यते वैद्यै रुद्रभागः स कथ्यते ॥ ३१ ॥

गृहीत्वाऽधिकमीशांशाद्योऽसमीचीनमौषधम् ।

दापयेत्प्लुब्धहृद्द्वैद्यः स स्याद्विश्वासघातकः ॥ ३२ ॥

इति वैद्यालंकारात् ॥

इति योगतरङ्गिण्यां युक्तायुक्तकपनं नाम चतुर्थस्तरङ्गः ॥ ४ ॥

अथ पञ्चमस्तरङ्गः ।

अथ स्नेहपानविधिः ।

स्नेहाद्या अथ कथ्यन्ते योगा रोगोपघातकाः ।

स्नेहश्चतुर्विधः प्रोक्तो घृतं तैलं वसा तथा ॥ १ ॥

मज्जा च तं पिबेन्मर्त्यः किञ्चिदभ्युदिते रवौ ।

स्थावरो जङ्गमश्चैव द्वियोनिः स्नेह उच्यते ॥ २ ॥

तिलतैलं स्थावरेषु जङ्गमेषु घृतं वरम् ।

द्वाम्ब्यां त्रिभिश्चतुर्भिस्तैर्यमकस्त्रिवृतो महान् ॥ ३ ॥

पिबेड्यहं चतुरहं पञ्चाहं षडहं तथा ।

सप्तरात्रात्परं स्नेहः सात्मी भवति सेवितः ॥ ४ ॥

मांसपेश्यः समाख्याता नृणां पञ्चशतं बुधैः ।
स्त्रीणां तु विंशत्यधिकाः कण्डराश्चैव षोडश ॥ ४४ ॥
नृदेहे दश रन्धाणि नारीदेहे त्रयोदश ।
एतत्समासतः प्रोक्तं विस्तरेणाधुनोच्यते ॥ ४५ ॥

कलालक्षणम्—

धात्वाशयान्तरे यस्य यः क्लेदस्त्ववतिष्ठते ।
देहोष्मणा विपक्वस्तु सा कलेत्यभिधीयते ॥ ४६ ॥
यथा हि सारः काष्ठेषु च्छिद्यमानेषु वृश्यते ।
तथा धातुर्हि मांसेषु च्छिद्यमानेषु वीक्ष्यते ॥ ४७ ॥
मांसासृङ्मदेसां तिस्रो यकृत्प्लिहोश्चतुर्थिका ।
पञ्चमी च तथाऽन्त्राणां षष्ठी चाग्निधरा मता ॥ ४८ ॥
रेतोधरा सप्तमी स्यादिति सप्त कला मताः ।
यथा पयसि सर्पिस्तु गूढश्चेक्षो रसो यथा ॥ ४९ ॥
शरीरेऽपि तथा रक्तं नृणां विद्याद्भिषग्वरः ।

वशिष्टसंहितायां तु—

स्त्रीणां दश कला ज्ञेया गर्मस्य स्तनयोरपि ॥ ५० ॥
इति कलाः ।

अथाऽऽशयाः—

जीवासाशयमामनन्ति हृदये स्याच्छ्लेष्मणस्त्वाशय-
स्तस्याधस्तदधस्तु सर्वभिषजामाशयः संमतः ।
नाभेर्वामत ऊर्ध्वमीपदनलस्याधोऽस्य पक्षाशय-
स्तस्याधः पवनाशलयो निगदितो बस्तिस्तु मूत्राशयः ॥ ५१ ॥
गर्माशयोऽष्टमः स्त्रीणामामपक्षाशयान्तरे ।
स्तनौ स्तन्याशयावेवं विज्ञेयास्तु दशाऽऽशयाः ॥ ५२ ॥
कोष्ठाङ्गानि स्थितान्येषु हृदयं क्लोनेकुप्पुसः ।
यकृत्प्लीहोण्डुकवृकौ नाभिर्द्विभ्रात्रवस्तयः ॥ ५३ ॥
दश जीवितधामानि शिरोरसनबन्धनम् ।
कण्ठोऽस्रं हृदयं नाभिर्बस्तिः शुक्रौजसी गुदम् ॥ ५४ ॥
असृजः श्लेष्मणश्चापि यः प्रसादः परो मतः ।
तं पश्यमातं पित्तेन ॥ ५५ ॥

तस्य स्थाने विधातव्यो जीरकः कुशलेः सदा ।

सारश्च खदिरादीनां निम्ब्यादीनां त्वचः स्मृताः ॥ २५ ॥

फलं च दाडिमादीनां पटोलादेर्दलं मतम् ।

इति मद्रशौनकात् ॥

क्वचित्पत्रं क्वचिन्मूलं क्वचित्पुष्पं क्वचित्फलम् ॥ २६ ॥

क्वचिद्वीजं क्वचिद्वल्कं क्वचित्काष्ठं क्वचिज्जलम् ।

क्वचिन्नालं योजनीयं क्षीरं क्षारं क्वचित्क्वचित् ॥ २७ ॥

एकैकस्योषधस्यैवं यथायोगं प्रयोजयेत् ॥ २८ ॥

अर्धः सिद्धरसस्य तैलघृतयोर्लोहस्य मागोऽष्टमः

संसिद्धाखिललोहचूर्णगुटिकादीनां तथा सप्तमः ॥

यो दीयेत् मिषग्वराय सरुजां निर्दिश्य धन्वन्तरिं

देहारोग्यसुखाप्तये निगदितो मागः स धन्वन्तरेः ॥ २९ ॥

क्रीतद्रव्यस्य भैषज्ये मागश्चैकादशो हि यः ॥ ३० ॥

क्रीतस्य भैषजस्यापि मागश्चैकादशो मतः ।

वणिग्भ्यो गृह्यते वैद्यै रुद्रभागः स कथ्यते ॥ ३१ ॥

गृहीत्वाऽधिकमीशांशाद्योऽसमीचीनमौषधम् ।

दापयेत्प्लुब्धहृद्द्वैद्यः स स्याद्विश्वासघातकः ॥ ३२ ॥

इति वैद्यालंकारात् ॥

इति योगतरङ्गिण्यां युक्तायुक्तकपनं नाम चतुर्थस्तरङ्गः ॥ ४ ॥

अथ पञ्चमस्तरङ्गः ।

अथ स्नेहपानविधिः ।

स्नेहाद्या अथ कथ्यन्ते योगा रोगोपघातकाः ।

स्नेहश्चतुर्विधः प्रोक्तो घृतं तैलं वसा तथा ॥ १ ॥

मज्जा च तं पिबेन्मर्त्यः किञ्चिदभ्युदिते रवौ ।

स्थावरो जङ्गमश्चैव द्वियोनिः स्नेह उच्यते ॥ २ ॥

तिलतैलं स्थावरेषु जङ्गमेषु घृतं वरम् ।

द्वाम्यां त्रिभिश्चतुर्भिस्तैर्यमकस्त्रिवृतो महान् ॥ ३ ॥

पिबेड्यहं चतुरहं पञ्चाहं षडहं तथा ।

सप्तरात्रात्परं स्नेहः सात्मी भवति सेवितः ॥ ४ ॥

जरायुवेष्टितो भुग्नपृष्ठग्रीवास्थिसंहतिः ।
 गर्भाशये स्थितो देही ज्ञानवानतिचिन्तयन् ॥ २३ ॥
 किं मया दुष्कृतं कर्म कृतं गर्भाशये यतः ।
 पतितो निरये घोरे नानादुःखप्रदायिनि ॥ २४ ॥
 यदि गर्माद्विनिर्यामि करिष्यामि तदा शुभम् ।
 येन मूयो गर्भवासदुःखं द्रक्ष्यामि न क्वचित् ॥ २५ ॥
 इति संचिन्त्यमानः स देही योगीव तत्त्ववित् ।
 निःसारितः समीरेण योनिमार्गनियन्त्रितः ॥ २६ ॥
 निर्गतो योनितो देही मायया विष्यते पुनः ।
 तत्क्षणादात्मविज्ञानविनाशादिव रोदिति ॥ २७ ॥

अथ गर्भस्य द्वैविध्ये हेतुमाह—

परस्परानिलाद्वातात्प्रभिन्ने कलले द्विधा ।
 द्विधा ततः प्रवृद्धयेत युग्मं तस्मात्प्रजायते ॥ २८ ॥

अथ विकृतोत्पत्तिहेतुमाह—

मातुः श्रद्धाविघातेन स्वस्य दुष्कर्मणा तथा ।
 कुञ्जवामनखञ्जं वा विकृताश्च भवन्ति ते ॥ २९ ॥

गर्भनष्टहेतुमाह—

आघातादिनिमित्तेन जठरान्तर्भूते शिशौ ।
 जठरं जायते शीतं स्तब्धाध्मातं भृशव्यथम् ॥ ३० ॥
 गर्मास्पन्दो भवत्युष्णः कृच्छ्रादुच्छ्वसनं कुमः ।
 अरतिस्रस्तनेत्रत्वमावीनामसमुद्भवः ॥ ३१ ॥

अथाङ्गप्रत्यङ्गोत्पत्तिः—

शिरोन्तराधिर्द्वौ बाहू सक्थिनी च संमासतः ।
 पङ्कजमङ्गप्रत्यङ्गं तस्याक्षिहृदयाविकम् ॥ ३२ ॥

अथ प्रत्यङ्गानि—

चक्षुष्कर्णोष्ठनासास्तनगलरसनागल्लमन्यांसगण्ड-

भ्रुकक्षाजङ्घहस्ताङ्गुलिनखरकटीनाभिपृष्ठाण्डमेढ्रम् ।

जानू स्फिग्बस्तिपार्श्वोदरगुदपदपाण्यङ्गुलीगुल्फकादि

प्रत्यङ्गं चेत्युमाभ्यां जगद्धि विबुधास्तच्छरीरं समस्तम् ॥ ३३ ॥

मध्यगो भुजयोः पश्चात्कूर्परो संधिमर्मणी ।
 एकाङ्गुलमिते तत्र हतो वैकल्पमुच्छति ॥ ५६ ॥
 शीर्षस्यान्तः सिरासंधिरुपपाद्यतलक्षणः ।
 नामतोऽधिपतिः संधिमर्माधाङ्गुलमाश्रुदा ॥ ५७ ॥
 निम्नयोस्तु भुवोरुर्ध्वमावर्ता संधिमर्मणी ।
 अर्धाङ्गुलमिते तत्र हतो विकलतां वजेत् ॥ ५८ ॥
 कृकाटिके शिरोग्रीवासंधाने संधिमर्मणी ।
 अर्धाङ्गुलमिते तत्र हतः स्याच्चलमस्तकः ॥ ५९ ॥
 जङ्घाचरणसंधाने गुल्फौ द्वौ संधिमर्मणी ।
 अर्धाङ्गुलमिते तत्र हतः स्वाङ्गं वजेन्नरः ॥ ६० ॥
 पृष्ठवंशं तूमयतः किञ्चिन्निम्नो कुङ्कुन्दरो ।
 अर्धाङ्गुली बहिः पार्श्वजघनात्संधिमर्मणी ॥ ६१ ॥
 पाणिप्रकोष्ठमध्यस्थावङ्गुलात्संधिमर्मणी ।
 मणिवन्धौ तत्र हतः पक्षाघातमवाप्नुयात् ॥ ६२ ॥
 संधयः पञ्च शिरसि विमक्ताश्चतुरङ्गुलाः ।
 संधिमर्माण्यत्र हतः पक्षाघातमवाप्नुयात् ॥ ६३ ॥

अथ शिरामर्माणि-

कण्ठनाडीमुमयतः शिरामर्माणि ताश्चतुः ।
 द्वे मर्मे द्वे तु नीले स्तस्तत्र विद्धो विपद्यते ॥ ६४ ॥
 चतस्रो मातृकाख्यास्तु ग्रीवामुमयतः शिराः ।
 वेदाङ्गुलाः शिरामर्माण्यष्टौ सद्यो मृतिप्रदाः ॥ ६५ ॥
 शिराणामक्षिरसनाकर्णघ्राणजुषां मिथः ।
 योगाः शृङ्गाटकानि स्युः शिरामर्माणि पूर्ववत् ॥ ६६ ॥
 नेत्राङ्गुयोरपाङ्गाख्ये द्वे शिरामर्मणी स्मृते ।
 अर्धाङ्गुलमिते तत्र हतो वैकल्पमाप्नुयात् ॥ ६७ ॥
 स्थपनी तु भुवोर्मध्ये शिरामर्माधिमङ्गुलम् ।
 विशल्यघ्नं मर्म तत्रोद्धृतशल्यो विपद्यते ॥ ६८ ॥
 अन्तःघोतोद्वयानन्दे नासामुमयतः फणे ।
 अर्धाङ्गुले मर्मणी स्तो घाताद्वैकल्पकारिणी ॥ ६९ ॥
 स्तनमूले मर्मणी स्तः स्तनयोर्ध्वाङ्गुलादधः ।
 समं ततः शिरे तत्र हतः कालेन नश्यति ॥ ७० ॥

जरायुवेष्टितो भुग्नपृष्ठग्रीवास्थिसंहतिः ।

गर्भाशये स्थितो देही ज्ञानवानतिचिन्तयन् ॥ २३ ॥

किं मया दुष्कृतं कर्म कृतं गर्भाशये यतः ।

पतितो निरये घोरे नानादुःखप्रदायिनि ॥ २४ ॥

यदि गर्माद्विनिर्यामि करिष्यामि तदा शुभम् ।

येन मूयो गर्भवासदुःखं द्रक्ष्यामि न क्वचित् ॥ २५ ॥

इति संचिन्त्यमानः स देही योगीव तत्त्ववित् ।

निःसारितः समीरेण योनिमार्गनियन्त्रितः ॥ २६ ॥

निर्गतो योनितो देही मायया विष्यते पुनः ।

तत्क्षणादात्मविज्ञानविनाशादिव रोदिति ॥ २७ ॥

अथ गर्भस्य द्वैविध्ये हेतुमाह—

परस्परानिलाद्वातात्प्रभिन्ने कलले द्विधा ।

द्विधा ततः प्रवृद्धयेत युग्मं तस्मात्प्रजायते ॥ २८ ॥

अथ विकृतोत्पत्तिहेतुमाह—

मातुः श्रद्धाविघातेन स्वस्य दुष्कर्मणा तथा ।

कुञ्जवामनखञ्जं वा विकृताश्च भवन्ति ते ॥ २९ ॥

गर्भनष्टहेतुमाह—

आघातादिनिमित्तेन जठरान्तर्भूते शिशौ ।

जठरं जायते शीतं स्तब्धाध्मातं भृशव्यथम् ॥ ३० ॥

गर्मास्पन्दो भवत्युष्णः कृच्छ्रादुच्छ्वसनं कुमः ।

अरतिस्त्रस्तनेत्रत्वमावीनामसमुद्भवः ॥ ३१ ॥

अथाङ्गप्रत्यङ्गोत्पत्तिः—

शिरोन्तराधिर्द्वौ बाहू सक्थिनी च संमासतः ।

पङ्कजमङ्गप्रत्यङ्गं तस्याक्षिहृदयाविकम् ॥ ३२ ॥

अथ प्रत्यङ्गानि—

चक्षुष्कर्णोष्ठनासास्तनगलरसनागल्लमन्यांसगण्ड-

भ्रुकक्षाजङ्घहस्ताङ्गुलिनखरकटीनाभिपृष्ठाण्डमेढ्रम् ।

जानू स्फिग्बस्तिपार्श्वोदरगुदपदपाण्यङ्गुलीगुल्फकादि

प्रत्यङ्गं चेत्युमाभ्यां जगद्भि विबुधास्तच्छरीरं समस्तम् ॥ ३३ ॥

मध्यगो भुजयोः पश्चात्कूर्परो संधिमर्मणी ।
 एकाङ्गुलमिते तत्र हतो वैकल्पमुच्छति ॥ ५६ ॥
 शीर्षस्यान्तः सिरासंधिरुपपाद्यतलक्षणः ।
 नामतोऽधिपतिः संधिमर्माधाङ्गुलमाशुदा ॥ ५७ ॥
 निम्नयोस्तु भुवोरुर्ध्वमाधर्ता संधिमर्मणी ।
 अर्धाङ्गुलमिते तत्र हतो विकलतां वजेत् ॥ ५८ ॥
 कृकाटिके शिरोग्रीवासंधाने संधिमर्मणी ।
 अर्धाङ्गुलमिते तत्र हतः स्याच्चलमस्तकः ॥ ५९ ॥
 जङ्घाचरणसंधाने गुल्फौ द्वौ संधिमर्मणी ।
 अर्धाङ्गुलमिते तत्र हतः स्वाङ्गं वजेन्नरः ॥ ६० ॥
 पृष्ठवंशं तूमयतः किञ्चिन्निम्नो कुङ्कुन्दरो ।
 अर्धाङ्गुली बहिः पार्श्वजघनात्संधिमर्मणी ॥ ६१ ॥
 पाणिप्रकोष्ठमध्यस्थावङ्गुलात्संधिमर्मणी ।
 मणिवन्धौ तत्र हतः पक्षाघातमवाप्नुयात् ॥ ६२ ॥
 संधयः पञ्च शिरसि विमक्ताश्चतुरङ्गुलाः ।
 संधिमर्माण्यत्र हतः पक्षाघातमवाप्नुयात् ॥ ६३ ॥

अथ शिरामर्माणि-

कण्ठनाडीमुमयतः शिरामर्माणि ताश्चतुः ।
 द्वे मर्मे द्वे तु नीले स्तस्तत्र विद्धो विपद्यते ॥ ६४ ॥
 चतस्रो मातृकाख्यास्तु ग्रीवामुमयतः शिराः ।
 वेदाङ्गुलाः शिरामर्माण्यष्टौ सद्यो मृतिप्रदाः ॥ ६५ ॥
 शिराणामक्षिरसनाकर्णघ्राणजुषां मिथः ।
 योगाः शृङ्गाटकानि स्युः शिरामर्माणि पूर्ववत् ॥ ६६ ॥
 नेत्राङ्गुयोरपाङ्गाख्ये द्वे शिरामर्मणी स्मृते ।
 अर्धाङ्गुलमिते तत्र हतो वैकल्पमाप्नुयात् ॥ ६७ ॥
 स्थपनी तु भुवोर्मध्ये शिरामर्माधर्मङ्गुलम् ।
 विशल्यघ्नं मर्म तत्रोद्धृतशल्यो विपद्यते ॥ ६८ ॥
 अन्तःघोतोद्वयानन्दे नासामुमयतः फणे ।
 अर्धाङ्गुले मर्मणी स्तो घाताद्वैकल्पकारिणी ॥ ६९ ॥
 स्तनमूले मर्मणी स्तः स्तनयोर्ध्वाङ्गुलादधः ।
 समं ततः शिरे तत्र हतः कालेन नश्यति ॥ ७० ॥

जरायुवेष्टितो मुग्धपृष्ठग्रीवास्थिसंहतिः ।
 गर्भाशये स्थितो देही ज्ञानवानतिचिन्तयन् ॥ २३ ॥
 किं मया दुष्कृतं कर्म कृतं गर्भाशये यतः ।
 पतितो निरये घोरे नानादुःखप्रदायिनि ॥ २४ ॥
 यदि गर्माद्विनिर्यामि करिष्यामि तदा शुभम् ।
 येन मूयो गर्भवासदुःखं द्रक्ष्यामि न क्वचित् ॥ २५ ॥
 इति संचिन्त्यमानः स देही योगीव तत्त्ववित् ।
 निःसारितः समीरेण योनिमार्गनियन्त्रितः ॥ २६ ॥
 निर्गतो योनितो देही मायया विष्यते पुनः ।
 तत्क्षणादात्मविज्ञानविनाशादिव रोदिति ॥ २७ ॥

अथ गर्भस्य द्वैविध्ये हेतुमाह—

परस्परानिलाद्वातात्प्रभिन्ने कलले द्विधा ।
 द्विधा ततः प्रवृद्धयेत युग्मं तस्मात्प्रजायते ॥ २८ ॥

अथ विकृतोत्पत्तिहेतुमाह—

मातुः श्रद्धाविघातेन स्वस्य दुष्कर्मणा तथा ।
 कुञ्जवामनखञ्जं वा विकृताश्च भवन्ति ते ॥ २९ ॥

गर्भनष्टहेतुमाह—

आघातादिनिमित्तेन जठरान्तर्भूते शिशौ ।
 जठरं जायते शीतं स्तब्धाध्मातं भृशव्यथम् ॥ ३० ॥
 गर्मास्पन्दो भवत्युष्णः कृच्छ्रादुच्छ्वसनं कुमः ।
 अरतिस्त्रस्तनेत्रत्वमावीनामसमुद्भवः ॥ ३१ ॥

अथाङ्गप्रत्यङ्गोत्पत्तिः—

शिरोन्तराधिर्द्वौ बाहू सक्थिनी च संमासतः ।
 पङ्कजमङ्गप्रत्यङ्गं तस्याक्षिहृदयाविकम् ॥ ३२ ॥

अथ प्रत्यङ्गानि—

चक्षुष्कर्णोष्ठनासास्तनगलरसनागल्लमन्यांसगण्ड-

भ्रुकक्षाजङ्घहस्ताङ्गुलिनखरकटीनाभिपृष्ठाण्डमेढ्रम् ।

जानू स्निग्धस्तिपाश्वोदरगुदपदपाण्यङ्गुलीगुल्फकादि

प्रत्यङ्गं चेत्युमाभ्यां जगद्धि विबुधास्तच्छरीरं समस्तम् ॥ ३३ ॥

इति स्नेहपानविधिः शार्ङ्गधरात् ।

अथ स्नेहपाकविधिः ।

विघ्नेशक्षेत्रपालौ बटुकमपि शुभे वासरे पूजयित्वा

तैलस्याऽऽज्यस्य किं वा रचयतु निपुणं संस्कृतिं संपदायात् ।

आदौ वह्निं प्रदद्याद्यद्वधि शनकैः फेनशब्दव्ययः स्या-

त्पश्चान्मृत्पिण्डकेस्तद्वशभिरलघुभिर्नातिपीनेर्विशोध्यम् ॥१९॥

एकं संस्थाप्य घस्रं विधिवदथ पचेद्दासरादग्निमान्द्यं

काथैर्दुग्धैश्च कल्कैस्तदनुसुरभिभिः शोधेनीयेर्विशुद्धैः ।

कस्तूरीचन्दनं ग्लौर्जलजलदसटीरक्तपाटीरकुठ-

त्वङ्मश्लिषातुरुष्कागुरुनखरदंलपोतकङ्कोलमुख्यैः ॥ २० ॥

सारसंग्रहात् ।

तैलं कृत्वा कटाहे वृद्धतरविमले मन्दमन्दानलैस्त-

त्पक्वं निष्फेनमावं गतमिह हि यदा शैत्यमावं समेत्य ।

मश्लिषारात्रिलोघैर्जलधरतनुकैः सामलैः साक्षपथ्यैः

सूचीपुष्पाङ्गुघ्निनीरैरुपहितमथितैस्तैलगन्धं जहाति ॥२१॥

तैलस्येन्दुकलांशकैकविकसामौगास्तु तस्यांशको

ये चान्ये त्रिफला पयोदरजनीह्वीबेरलोधादयः ॥

सूचीपुष्पवटावरोहनलिका तस्याश्च पादांशका

दुर्गन्धं विनिहत्य तैलमरुणं सौरभ्यमाकुर्वते ॥ २२ ॥

आम्रजम्बूकपित्थानां बीजपूरकवित्त्वयोः ॥

शोधनं तिलतैलस्य पलवानां तु पञ्चकम् ॥ २३ ॥

जलस्नेहौषधीनां च प्रमाणं यत्र नोदितम् ।

तत्र स्यादौषधात्स्नेहः स्नेहात्काथश्चतुर्गुणः ॥ २४ ॥

स्नेहाच्चतुर्गुणं काथ्यं सदा च स्नेहसंविधौ ।

जलं चतुर्गुणं दत्त्वा काथः काथ्यसमो मतः ॥ २५ ॥

उक्तं च चरकात्—

कल्काच्चतुर्गुणः स्नेहः स्नेहात्काथ्यं चतुर्गुणम् ।

काथ्याच्चतुर्गुणं वारि काथः काथ्यसमो मतः ॥ २६ ॥

१ ख. 'धयेतौर्विशोध्यम् । क० । २ ख. 'दलश्वेतकाकी' । ३ ख. 'मलोऽपि मूर्च्छाविधौ ये ।
४ ख. 'अन्वितः सू' ।

मांसपेश्यः समाख्याता नृणां पञ्चशतं बुधैः ।
स्त्रीणां तु विंशत्यधिकाः कण्डराश्चैव षोडश ॥ ४४ ॥
नृदेहे दश रन्धाणि नारीदेहे त्रयोदश ।
एतत्समासतः प्रोक्तं विस्तरेणाधुनोच्यते ॥ ४५ ॥

कलालक्षणम्—

धात्वाशयान्तरे यस्य यः क्लेदस्त्ववतिष्ठते ।
देहोष्मणा विपक्वस्तु सा कलेत्यभिधीयते ॥ ४६ ॥
यथा हि सारः काष्ठेषु च्छिद्यमानेषु वृश्यते ।
तथा धातुर्हि मांसेषु च्छिद्यमानेषु वीक्ष्यते ॥ ४७ ॥
मांसासृङ्ममेदसां तिस्रो यकृत्प्लीहोश्चतुर्थिका ।
पञ्चमी च तथाऽन्त्राणां षष्ठी चाग्निधरा मता ॥ ४८ ॥
रेतोधरा सप्तमी स्यादिति सप्त कला मताः ।
यथा पयसि सर्पिस्तु गूढश्चेक्षो रसो यथा ॥ ४९ ॥
शरीरेऽपि तथा रक्तं नृणां विद्याद्भिपग्वरः ।

वशिष्टसंहितायां तु—

स्त्रीणां दश कला ज्ञेया गर्मस्य स्तनयोरपि ॥ ५० ॥
इति कलाः ।

अथाऽऽशयाः—

जीवासाशयमामनन्ति हृदये स्याच्छ्लेष्मणस्त्वांशय-
स्तस्याधस्तदधस्तु सर्वभिपजामामाशयः संमतः ।
नाभेर्वामत ऊर्ध्वमीपदनलस्याधोऽस्य पक्षाशय-
स्तस्याधः पवनाशलयो निगदितो बस्तिस्तु मूत्राशयः ॥ ५१ ॥
गर्माशयोऽष्टमः स्त्रीणामामपक्षाशयान्तरे ।
स्तनौ स्तन्याशयावेवं विज्ञेयास्तु दशाऽऽशयाः ॥ ५२ ॥
कोष्ठाङ्गानि स्थितान्येषु हृदयं क्लोनेकुप्पुसः ।
यकृत्प्लीहोण्डुकवृकौ नाभिर्द्विभ्रात्रवस्तयः ॥ ५३ ॥
दश जीवितधामानि शिरोरसनबन्धनम् ।
कण्ठोऽस्रं हृदयं नाभिर्बस्तिः शुक्रौजसी गुदम् ॥ ५४ ॥
असृजः श्लेष्मणश्चापि यः प्रसादः परो मतः ।
तं पश्यमातं पित्तेन ॥ ५५ ॥

मध्यगो भुजयोः पश्चात्कूर्परो संधिमर्मणी ।
 एकाङ्गुलमिते तत्र हतो वैकल्पमुच्छति ॥ ५६ ॥
 शीर्षस्यान्तः सिरासंधिरुपपाद्यतलक्षणः ।
 नामतोऽधिपतिः संधिमर्माधाङ्गुलमाश्रुदा ॥ ५७ ॥
 निम्नयोस्तु भुवोरुर्ध्वमावर्ता संधिमर्मणी ।
 अर्धाङ्गुलमिते तत्र हतो विकलतां वजेत् ॥ ५८ ॥
 कृकाटिके शिरोग्रीवासंधाने संधिमर्मणी ।
 अर्धाङ्गुलमिते तत्र हतः स्याच्चलमस्तकः ॥ ५९ ॥
 जङ्घाचरणसंधाने गुल्फौ द्वौ संधिमर्मणी ।
 अर्धाङ्गुलमिते तत्र हतः स्वाङ्गं वजेन्नरः ॥ ६० ॥
 पृष्ठवंशं तूमयतः किञ्चिन्निम्नो कुङ्कुन्दरो ।
 अर्धाङ्गुली बहिः पार्श्वजघनात्संधिमर्मणी ॥ ६१ ॥
 पाणिप्रकोष्ठमध्यस्थावङ्गुलात्संधिमर्मणी ।
 मणिवन्धौ तत्र हतः पक्षाघातमवाप्नुयात् ॥ ६२ ॥
 संधयः पञ्च शिरसि विमक्ताश्चतुरङ्गुलाः ।
 संधिमर्माण्यत्र हतः पक्षाघातमवाप्नुयात् ॥ ६३ ॥

अथ शिरामर्माणि-

कण्ठनाडीमुमयतः शिरामर्माणि ताश्चतुः ।
 द्वे मर्मे द्वे तु नीले स्तस्तत्र विद्धो विपद्यते ॥ ६४ ॥
 चतस्रो मातृकाख्यास्तु ग्रीवामुमयतः शिराः ।
 वेदाङ्गुलाः शिरामर्माण्यष्टौ सद्यो मृतिप्रदाः ॥ ६५ ॥
 शिराणामक्षिरसनाकर्णघ्राणजुषां मिथः ।
 योगाः शृङ्गाटकानि स्युः शिरामर्माणि पूर्ववत् ॥ ६६ ॥
 नेत्राङ्गुयोरपाङ्गाख्ये द्वे शिरामर्मणी स्मृते ।
 अर्धाङ्गुलमिते तत्र हतो वैकल्पमाप्नुयात् ॥ ६७ ॥
 स्थपनी तु भुवोर्मध्ये शिरामर्माधिमङ्गुलम् ।
 विशल्यघ्नं मर्म तत्रोद्धृतशल्यो विपद्यते ॥ ६८ ॥
 अन्तःघोतोद्वयानन्दे नासामुमयतः फणे ।
 अर्धाङ्गुले मर्मणी स्तो घाताद्वैकल्पकारिणी ॥ ६९ ॥
 स्तनमूले मर्मणी स्तः स्तनयोर्ध्वाङ्गुलादधः ।
 समं ततः शिरे तत्र हतः कालेन नश्यति ॥ ७० ॥

अथ स्वस्थसमधातोर्मज्जादिमानं वाग्भटात्—

मज्जा मेदो वसा मूत्रं पित्तश्लेष्मशकृदमृक् ॥ ९७ ॥

रसो जलं च देहेऽस्मिन्नेकैकाञ्जलिवर्धितम् ।

पृथक्स्वप्नसुप्तं प्रोक्तमोजोमस्तिष्करेतसाम् ॥ ९८ ॥

द्वावञ्जली तु स्तन्यस्य चत्वारो रजसस्त्रियाः ।

समधातोरिदं मानं विद्याद्वृद्धिक्षयाम्बिताः ॥ ९९ ॥

शुक्रासृग्गर्भिणीभोज्यचेष्टागर्माशयर्तुषु ।

यः स्याद्दोषोऽधिकस्तेन प्रकृतिः सप्तधोविता ॥ २०० ॥

अथ वयोविचारः—

बाल्यमापोऽष्टाद्वर्षात्ततो मध्येऽधिसप्ततिः ।

पृच्छस्तदूर्ध्वं विज्ञेयं वयोमानमिति त्रिधा ॥ १ ॥

उक्तं च वाग्भटे—

वयस्त्वा षोडशाद्बाल्यं तत्र धात्विन्द्रियौजसाम् ।

वृद्धिरा सप्ततेर्मध्यं तत्रावृद्धिः परं क्षयः ॥ २ ॥

स्वं स्वं हस्तत्रयं सार्धं घणुः पात्रं सुखायुषोः ।

इति योगतरङ्गिण्यां शारीरं नाम द्वितीयस्तरङ्गः ॥ २ ॥

अथ तृतीयस्तरङ्गः ।

अथ परिमाणा ।

न मानेन विना युक्तिर्द्रव्याणां ज्ञायते क्वचित् ।

अतः प्रयोगकार्यार्थं मानमत्रोच्यते मया ॥ १ ॥

मानं च द्विविधं प्रोक्तं कालिङ्गं मागधं तथा ।

कालिङ्गान्मागधं श्रेष्ठमिति मानविदो विदुः ॥ २ ॥

असरेणुर्बुधैः प्रोक्तस्त्रिंशता परमाणुभिः ।

असरेणोस्तु पर्यायैर्नाम्ना वंशी निगद्यते ॥ ३ ॥

जालान्तरगतैः सूर्यकरैर्वंशी निगद्यते ।

षड्वंशीमिर्मरीचिः स्यात्तामिः षड्मिश्र राजिका ॥ ४ ॥

तिसृभी राजिकाभिश्च सर्पपः प्रोच्यते बुधैः ।

पतोऽष्टसर्पपैः प्रोक्तो गुक्ता स्यात्तच्चतुष्टयम् ॥ ५ ॥

षड्मिश्र रक्तिकाभिश्च मापको हेमधानिको ।

सापैश्चतुर्भिः शाणः स्याद्दूरणः स निगद्यते ॥ ६ ॥

मध्यगो भुजयोः पश्चात्कूर्परो संधिमर्मणी ।
 एकाङ्गुलमिते तत्र हतो वैकल्पमुच्छति ॥ ५६ ॥
 शीर्षस्यान्तः सिरासंधिरुपपाद्यतलक्षणः ।
 नामतोऽधिपतिः संधिमर्माधाङ्गुलमाशुदा ॥ ५७ ॥
 निम्नयोस्तु भुवोरुर्ध्वमावर्ता संधिमर्मणी ।
 अर्धाङ्गुलमिते तत्र हतो विकलतां वजेत् ॥ ५८ ॥
 कृकाटिके शिरोग्रीवासंधाने संधिमर्मणी ।
 अर्धाङ्गुलमिते तत्र हतः स्याच्चलमस्तकः ॥ ५९ ॥
 जङ्घाचरणसंधाने गुल्फौ द्वौ संधिमर्मणी ।
 अर्धाङ्गुलमिते तत्र हतः स्वाङ्गं वजेन्नरः ॥ ६० ॥
 पृष्ठवंशं तूमयतः किञ्चिन्निम्नो कुङ्कुन्दरो ।
 अर्धाङ्गुली बहिः पार्श्वजघनात्संधिमर्मणी ॥ ६१ ॥
 पाणिप्रकोष्ठमध्यस्थावङ्गुलात्संधिमर्मणी ।
 मणिवन्धौ तत्र हतः पक्षाघातमवाप्नुयात् ॥ ६२ ॥
 संधयः पञ्च शिरसि विमक्ताश्चतुरङ्गुलाः ।
 संधिमर्माण्यत्र हतः पक्षाघातमवाप्नुयात् ॥ ६३ ॥

अथ शिरामर्माणि-

कण्ठनाडीमुमयतः शिरामर्माणि ताश्चतुः ।
 द्वे मर्मे द्वे तु नीले स्तस्तत्र विद्धो विपद्यते ॥ ६४ ॥
 चतस्रो मातृकाख्यास्तु ग्रीवामुमयतः शिराः ।
 वेदाङ्गुलाः शिरामर्माण्यष्टौ सद्यो मृतिप्रदाः ॥ ६५ ॥
 शिराणामक्षिरसनाकर्णघ्राणजुषां मिथः ।
 योगाः शृङ्गाटकानि स्युः शिरामर्माणि पूर्ववत् ॥ ६६ ॥
 नेत्राङ्गुयोरपाङ्गाख्ये द्वे शिरामर्मणी स्मृते ।
 अर्धाङ्गुलमिते तत्र हतो वैकल्पमाप्नुयात् ॥ ६७ ॥
 स्थपनी तु भुवोर्मध्ये शिरामर्माधिमङ्गुलम् ।
 विशल्यघ्नं मर्म तत्रोद्धृतशल्यो विपद्यते ॥ ६८ ॥
 अन्तःघोतोद्वयानन्दे नासामुमयतः फणे ।
 अर्धाङ्गुले मर्मणी स्तो घाताद्वैकल्पकारिणी ॥ ६९ ॥
 स्तनमूले मर्मणी स्तः स्तनयोर्ध्वाङ्गुलादधः ।
 समं ततः शिरे तत्र हतः कालेन नश्यति ॥ ७० ॥

अथ सप्तमस्तरङ्गः ।

अथ पञ्च कर्माणि—

वमनं रेचनं नस्यं निरुहश्चानुवासनम् ।

एतानि पञ्च कर्माणि कथितानि मुनीश्वरैः ॥ १ ॥

तत्र प्रथमं वमनविधिः—

शरत्काले वसन्ते च प्रावृद्धकाले च देहिनाम् ।

वमनं रेचनं चैव कारयेत्कुशलो भिषक् ॥ २ ॥

बलवन्तं कफव्याप्तं हृत्तासादिनिपीडितम् ।

तथा वमनसात्म्यं च धीरचित्तं च वामयेत् ॥ ३ ॥

विपदोपे स्तन्यरोगे मन्दाग्रौ श्लीपदेऽर्बुदे ।

हृद्रोगकुष्ठवीसर्पमेहाजीर्णभ्रमेषु च ॥ ४ ॥

विदारिकापचीकासश्वासपीनसवृद्धिषु ।

अपस्मारे ज्वरोन्मादे तथा रक्तातिसारिषु ॥ ५ ॥

नासाताल्वोदपाके च कर्णस्रावेऽधिजिह्वके ।

गलशुण्ड्यामतीसारे पित्तश्लेष्मगदे तथा ॥ ६ ॥

मेदोगदेऽरुचौ चैव वमनं कारयेद्भिषक् ।

न वामनीयस्तिमिरी न गुल्मी नोदरी कृशः ॥ ७ ॥

नातिवृद्धो गर्भिणी च न स्थूलो न क्षतातुरः ।

मदार्तो बालको रुक्षः क्षुधितश्च निरुहितः ॥ ८ ॥

उदावर्त्यूर्ध्वरक्ती च क्षुच्छर्यः केवलानिर्ली ।

पाण्डुरोगी क्रामिव्याप्तः पठनात्स्वरघातकः ॥ ९ ॥

एतेऽप्यजीर्णव्यथिता वाम्या ये विपपीडिताः ।

कफव्याप्ताश्च ते वाम्या मधूकक्षाथपानतः ॥ १० ॥

सुकुमारं कृशं बालं वृद्धं मीरुं न वामयेत् ।

पीत्वा यवागूमाकण्ठं क्षीरतक्रदधीनि च ॥ ११ ॥

असात्म्यैः श्लेष्मलैर्मोज्यैर्दोषानुत्क्रिय देहिनः ।

स्निग्धास्विन्नाय वमनं दत्तं सम्यक्प्रवर्तते ॥ १२ ॥

वमनेषु च सर्वेषु सैन्धवं मधुना हितम् ।

वीमत्सं वमनं दद्याद्विपरीतं विरेचनम् ॥ १३ ॥

शिरोमितापी तिमिरी छयाध्मानपपीडितः ।
 क्षतोरस्कः प्रमेहार्तः पाण्डुरोगी च गर्भिणी ॥ ५ ॥
 रुक्षः क्षीणोऽप्यवहृतक्षीरक्षौद्रघृतासवः ॥
 मुक्तान्नदधिमत्स्यश्च बालो वृद्धः कृशस्तथा ॥ ६ ॥
 अकाले चातिपीतश्च धूमः कुर्यादुपद्रवान् ।
 धूमो द्वादशमाद्वर्षाद्दीयतेऽशीतितो न च ॥ ७ ॥
 कासश्वासप्रतिश्यायमन्याहनुशिरोरुजः ।
 घातश्लेपविकारांश्च हन्याद्धूमः सुयोजितः ॥ ८ ॥
 धूमप्रयोगात्पुरुषः प्रसन्नेन्द्रियवाङ्मनाः ।
 हृढकेशद्विजश्मश्रुः सुगन्धिवदनो भवेत् ॥ ९ ॥
 घदनेन पिबेद्धूर्मं घदनेनैव संत्यजेत् ।
 नासिकाभ्यां ततः पीत्वा मुखेनैव वमेत्सुधीः ॥ १० ॥
 शरावंसंपुटे क्षिप्त्वा कलकमङ्गारदीपितम् ।
 छिद्रे नेत्रं निवेश्याथ घणं तेनैव धूपयेत् ॥ ११ ॥
 एलादिकलकं शमने स्निग्धं सर्जरसं मुदी ।
 रेचने तीक्ष्णकलकं च कासघ्ने क्षुद्रिकोषणम् ॥ १२ ॥
 घामने स्रायुचर्माद्यं दद्याद्धूमस्य पानकम् ।
 घणे निम्बवचाद्यं च धूपनं तु प्रशस्यते ॥ १३ ॥
 अन्येऽपि धूमा गृहेषु कर्तव्या रोगशान्तये ।
 मयूरपिच्छं निम्बस्य पत्राणि बृहतीफलम् ॥ १४ ॥
 मरिचं हिङ्गु मांसी च बीजं कार्पाससंभवम् ।
 छगरोमाणि निर्मोक्तं विष्टा वैडालिकी तथा ॥ १५ ॥
 गजदन्तस्य चूर्णं हि किञ्चिद्घृतविमिश्रितम् ।
 गृहेषु धूपनं दत्तं सर्वान्मालग्रहाञ्जयेत् ॥ १६ ॥
 पिशाचान्राक्षसान्हत्वा सर्वज्वरहरो भवेत् ।

इत्यपराजितो धूमः ।

नेत्राणि धातुजान्याहुर्नलवंशमवान्यपि ॥ १७ ॥

चतुर्विंशत्यङ्गुलानि खण्डानि त्रीणि युक्तितः ।

योजितानि त्रिखण्डेयं नलिका नेत्रसंज्ञिता ॥ १८ ॥

इति योगतरङ्गिण्यां धूमपानविधिर्नमैकादशस्तोत्रः ॥ ११ ॥

ऊष्मत्रयो रसोवातवहे नाड्यौ तु मर्मणी ।
 अर्धाङ्गुले अपस्तम्भौ कालान्तरस्मृतिपदे ॥ ७१ ॥
 पार्श्वद्वन्द्वस्योपरिष्ठादधस्तादन्तयोः शिरे ।
 अर्धाङ्गुले अपालापौ मर्मणी चिरमारके ॥ ७२ ॥
 हृदयं स्तनयोर्मध्यं चतुरङ्गुलसंमितम् ।
 शिरामर्मात्रं हननात्सद्य एव विपद्यते ॥ ७३ ॥
 शिरामूलं शिरामर्म नाभिः स्याच्चतुरङ्गुला ।
 समन्ततस्तत्र हतः सद्यो मृतिमवाप्नुयात् ॥ ७४ ॥
 अधस्तात्पार्श्वयोर्मध्ये जघनस्योर्ध्वमल्पशः ।
 पृष्ठगौ पार्श्वसंघाते तिर्यगूर्ध्वं तु मर्मणी ॥ ७५ ॥
 स्तनमूलादुभयतः पृष्ठवंशमुज्जु शिरे ।
 अर्धाङ्गुले बृहत्पौ स्तो मर्मणी चिरमारके ॥ ७६ ॥
 ऊरुमध्योर्ध्वतोऽधस्ताद्वङ्गुणस्याङ्गुलार्धतः ।
 लोहिताक्षाणि मर्माणि घाताद्वैकल्यदानि हि ॥ ७७ ॥
 ऊरुमध्ये शिरे ऊर्वोरङ्गुलैकमिते ऋजू ।
 मर्मणी स्तस्तत्र हते वैकल्यमुपजायते ॥ ७८ ॥
 इत्येकचत्वारिंशच्छिरामर्माणि ।

अथैकादश मांसमर्माणि ।

अर्धाङ्गुलं नाम तलहृदयं चिरमारकम् ।
 मांसमर्मं चतुर्धा स्यात्पाणिपत्तलमध्यगम् ॥ ७९ ॥
 त्रयोदशाङ्गुलादूर्ध्वं प्रतिपाष्णीन्द्रवस्तयः ।
 मांसमर्माणि चत्वारि द्यङ्गुलान्मानजङ्घयोः ॥ ८० ॥
 अधश्चुबुकयोरर्धाङ्गुलौ तु स्तनरोहितौ ।
 कालान्तरप्राणहरे जायेते मांसमर्मणी ॥ ८१ ॥
 सद्योघाति गुदौ मांसमर्म स्याच्चतुरङ्गुलम् ।

अथ सप्तविंशतिस्नायुमर्माणि ।

स्नायुमर्माणि चत्वारि स्युः श्रोण्योर्जानुसंधितः ॥ ८२ ॥
 ऊर्ध्वं चोभयतो घाताद्व्यङ्गुला विकलत्वदाः ।
 मुष्कवङ्गक्षणयोर्मध्ये विटपौ स्नायुमर्मणी ॥ ८३ ॥

इति स्नेहपानविधिः शार्ङ्गधरात् ।

अथ स्नेहपाकविधिः ।

विघ्नेशक्षेत्रपालौ बटुकमपि शुभे वासरे पूजयित्वा

तैलस्याऽऽज्यस्य किं वा रचयतु निपुणं संस्कृतिं संप्रदायात् ।

आदौ वह्निं प्रदद्याद्यद्वधि शनकैः फेनशब्दव्ययः स्या-

त्पश्चान्मृत्पिण्डकेस्तद्वशभिरलघुभिर्नातिपीनेर्विशोध्यम् ॥१९॥

एकं संस्थाप्य घस्रं विधिवदथ पचेद्दासरादग्निमान्द्यं

काथैर्दुग्धैश्च कल्कैस्तदनुसुरभिभिः शोधेनीयेर्विशुद्धैः ।

कस्तूरीचन्दनं ग्लौर्जलजलदसटीरक्तपाटीरकुठ-

त्वङ्मस्त्रिधातुरुष्कागुरुनखरदंलपोतकङ्कोलमुख्यैः ॥ २० ॥

सारसंग्रहात् ।

तैलं कृत्वा कटाहे वृद्धतरविमले मन्दमन्दानलैस्त-

त्पक्वं निष्फेनमावं गतमिह हि यदा शैत्यमावं समेत्य ।

मस्त्रिधारात्रिलोघैर्जलधरतनुकैः सामलैः साक्षपथ्यैः

सूचीपुष्पाङ्गुघ्निनीरैरुपहितमथितैस्तैलगन्धं जहाति ॥ २१ ॥

तैलस्येन्दुकलांशकैकविकसामौगास्तु तस्यांशको

ये चान्ये त्रिफला पयोदरजनीह्वीबेरलोधादयः ॥

सूचीपुष्पवटावरोहनलिका तस्याश्च पादांशका

दुर्गन्धं विनिहत्य तैलमरुणं सौरभ्यमाकुर्वते ॥ २२ ॥

आम्रजम्बूकपित्थानां बीजपूरकवित्त्वयोः ॥

शोधनं तिलतैलस्य पलवानां तु पञ्चकम् ॥ २३ ॥

जलस्नेहौषधीनां च प्रमाणं यत्र नोदितम् ।

तत्र स्यादौषधात्स्नेहः स्नेहात्काथश्चतुर्गुणः ॥ २४ ॥

स्नेहाच्चतुर्गुणं काथ्यं सदा च स्नेहसंविधौ ।

जलं चतुर्गुणं दत्त्वा काथः काथ्यसमो मतः ॥ २५ ॥

उक्तं च चरकात्—

कल्काच्चतुर्गुणः स्नेहः स्नेहात्काथ्यं चतुर्गुणम् ।

काथ्याच्चतुर्गुणं वारि काथः काथ्यसमो मतः ॥ २६ ॥

१ ख. 'धयेतैर्विशोध्यम् । क० । २ ख. 'दलश्वेतकाकी' । ३ ख. 'मलोऽपि मूर्च्छाविधौ ये ।
४ ख. 'अग्नितः सू' ।

ऊष्मत्रयो रसोवातवहे नाड्यौ तु मर्मणी ।
 अर्धाङ्गुले अपस्तम्भौ कालान्तरस्मृतिपदे ॥ ७१ ॥
 पार्श्वद्वन्द्वस्योपरिष्ठादधस्तादन्तयोः शिरे ।
 अर्धाङ्गुले अपालापौ मर्मणी चिरमारके ॥ ७२ ॥
 हृदयं स्तनयोर्मध्यं चतुरङ्गुलसंमितम् ।
 शिरामर्मात्रं हननात्सद्य एव विपद्यते ॥ ७३ ॥
 शिरामूलं शिरामर्म नाभिः स्याच्चतुरङ्गुला ।
 समन्ततस्तत्र हतः सद्यो मृतिमवाप्नुयात् ॥ ७४ ॥
 अधस्तात्पार्श्वयोर्मध्ये जघनस्योर्ध्वमल्पशः ।
 पृष्ठगौ पार्श्वसंघाते तिर्यगूर्ध्वं तु मर्मणी ॥ ७५ ॥
 स्तनमूलादुभयतः पृष्ठवंशमुज्जु शिरे ।
 अर्धाङ्गुले बृहत्पौ स्तो मर्मणी चिरमारके ॥ ७६ ॥
 ऊरुमध्योर्ध्वतोऽधस्ताद्वङ्गुणस्याङ्गुलार्धतः ।
 लोहिताक्षाणि मर्माणि घाताद्वैकल्यदानि हि ॥ ७७ ॥
 ऊरुमध्ये शिरे ऊर्वोरङ्गुलैकमिते ऋजू ।
 मर्मणी स्तस्तत्र हते वैकल्यमुपजायते ॥ ७८ ॥
 इत्येकचत्वारिंशच्छिरामर्माणि ।

अथैकादश मांसमर्माणि ।

अर्धाङ्गुलं नाम तलहृदयं चिरमारकम् ।
 मांसमर्मं चतुर्धा स्यात्पाणिपत्तलमध्यगम् ॥ ७९ ॥
 त्रयोदशाङ्गुलादूर्ध्वं प्रतिपाष्णीन्द्रवस्तयः ।
 मांसमर्माणि चत्वारि द्यङ्गुलान्मानजङ्घयोः ॥ ८० ॥
 अधश्चुबुकयोरर्धाङ्गुलौ तु स्तनरोहितौ ।
 कालान्तरप्राणहरे जायेते मांसमर्मणी ॥ ८१ ॥
 सद्योघाति गुदौ मांसमर्म स्याच्चतुरङ्गुलम् ।

अथ सप्तविंशतिस्नायुमर्माणि ।

स्नायुमर्माणि चत्वारि स्युः श्रोण्योर्जानुसंधितः ॥ ८२ ॥
 ऊर्ध्वं चोभयतो घाताद्व्यङ्गुला विकलत्वदाः ।
 मुष्कवङ्गक्षणयोर्मध्ये विटपौ स्नायुमर्मणी ॥ ८३ ॥

टङ्कः स एव फथितस्तद्वयं कोल उच्यते ।
 सुवर्णो घटकश्चैव वृद्धक्षणः स निगद्यते ॥ ७ ॥
 कोलद्वयं च कर्पः स्यात्स प्रोक्तः पाणिमानिका ।
 अक्षं पिलुः पाणितलं किञ्चित्पाणिश्च तिन्दुकम् ॥ ८ ॥
 बिडालपदकं चैव तथा पोडशिका मता ।
 करमध्ये हंसपदं सुवर्णं कवलग्रहः ॥ ९ ॥
 उदुम्बरश्च पपायैः कर्प एव निगद्यते ।
 स्यात्कर्पाभ्यामर्धपलं शुक्तिरष्टमिका मता ॥ १० ॥
 शुक्तिभ्यां च पलं ज्ञेयं मुष्टिराष्ट्रं चतुर्थिका ।
 प्रकुञ्चः पोडशी बिल्वं पलमेवात्र कीर्त्यते ॥ ११ ॥
 पलाभ्यां प्रसृतिर्ज्ञेया प्रसृतं च निगद्यते ।
 प्रसृतिभ्यामञ्जलिः स्यात्कुडवोऽर्धशरावकः ॥ १२ ॥
 अर्धमानं च विज्ञेयं कुडवाभ्यां च मानिका ।
 शरावोऽष्टपलं तद्वज्ज्ञेयमत्र पिचक्षणैः ॥ १३ ॥
 शरावाभ्यां मवेत्प्रस्थश्चतुःप्रस्थेस्तथाऽऽढकम् ।
 माजनं कंसपात्रं च चतुःपट्टिपलश्च सः ॥ १४ ॥
 चतुर्भिराढकैर्द्रोणः कलशो नलवणो मतः ।
 उन्मानश्च घटो राशिर्द्रोणपर्यायसंज्ञकः ॥ १५ ॥
 द्रोणाभ्यां सूर्यकुम्भौ च चतुःपट्टिशरावकः ।
 सूर्याभ्यां च भवेद्द्रोणी वाहो गोणी च सा स्मृता ॥ १६ ॥
 गोणीचतुष्टयं खारी कथिता सूक्ष्मबुद्धिभिः ।
 चतुःसहस्रपलिका पणवत्यधिका च सा ॥ १७ ॥
 पलानां द्विसहस्रेण मार एकः प्रकीर्तितः ।
 तुला पलशतं ज्ञेयं सर्वत्रैवैष निश्चयः ॥ १८ ॥
 मापटङ्काक्षबिल्वानि कुडवः प्रस्थमाढकम् ।
 राशिर्गोणी खारिकेति यथोत्तरचतुर्गुणाः ॥ १९ ॥

उक्तं च—

सिद्धार्थैरष्टसंख्यैर्यव इह गदितस्तैश्चतुर्भिश्च गुञ्जा
 पद्ममिस्ताभिश्च मापो जलधिमिरपि तैष्टुक्कस्तौ च कोलः ।
 कर्पः शुक्तिः पलं च प्रसृतिकुडवको मानिका प्रस्थकश्च
 माभ्यां द्वाभ्यां क्रमेण स्युरथ हरिकरैः प्रस्थकैराढकं स्यात् ॥ २० ॥

समं नयति गात्राणि समानस्तेन कथ्यते ।
 स्यन्दनादूर्ध्वनयनादुदानो मण्यते बुधैः ॥ ९५ ॥
 ध्यानो ध्यानयति प्रायो रोगादीन्सर्वदेहगः ।
 नामेरधो विशेषेण वायुर्वसति देहधृत् ॥ ९६ ॥
 पित्तमुष्णं द्रवं पीतं नीलं सत्त्वगुणोत्त्रणम् ।
 कटुतिक्तसं ज्ञेयं विदग्धं वाऽऽम्लतां व्रजेत् ॥ ९७ ॥
 अग्न्याशये घरेत्पित्तमग्निरूपं तिलोन्मितम् ।
 पाचकं भ्राजकं चैव रञ्जकालोचकं तथा ॥ ९८ ॥
 साधकं चेति पञ्चैव पित्तनामान्यनुक्रमात् ।
 द्रुततारनिभं मुक्तपाचनात्पाचकं विदुः ॥ ९९ ॥
 रसरञ्जनतो रक्ते यकृत्प्लीहोश्च रञ्जकम् ।
 अभ्यङ्गादि गृहीत्वाऽङ्गं भ्राजनान्भ्राजकं स्मृतम् ॥ १०० ॥
 आलोचयति यद्दृष्ट्या रूपमालोचकं हि तत् ।
 तमोरूपं कफं भित्त्वा साधके धर्मसाधनात् ॥ १ ॥
 स्युरेतान्यग्न्युपपदान्यखिलानि स्वकर्मसु ।
 स्थानं विशिष्टं पित्तस्य हृदोऽधस्तात्प्रकीर्तितम् ॥ २ ॥
 कफः स्निग्धो गुरुः श्वेतः पिच्छिलः शीतिलस्तथा ।
 तमोगुणाधिकः स्वादुर्विदग्धो लवणो भवेत् ॥ ३ ॥
 कफस्त्वामाशये मूर्ध्नि कण्ठे हृदि च संधिषु ।
 तिष्ठन्करोति देहस्य स्थैर्यं सर्वाङ्गपाटवम् ॥ ४ ॥
 क्लेदनस्तर्पकश्चैव बोधनश्चावलम्बकः ।
 श्लेष्मकश्चेति नामानि कफस्योक्तान्यनुक्रमात् ॥ ५ ॥
 क्लेदको भुक्तसंक्लेदात्तर्पको नेत्रतर्पणात् ।
 बोधको रससंबोधादालम्बादवलम्बकः ॥ ६ ॥
 श्लेष्मकः संधिसंश्लेषादिति तेषां विचेतना ।
 कण्ठस्याधो विशेषेण कफस्थानं जगुर्बुधाः ॥ ७ ॥
 दुष्टं रक्तमपि प्राहुर्दोषं केचन पित्तवत् ।
 वातपित्तकफानां तु त्रयो वैशेषिका गुणाः ॥ ८ ॥
 रौक्ष्यं वातस्य पित्तस्य तैक्ष्ण्यं स्निग्ध्यं कफस्य च ।
 साम्यं वृद्धिक्षयश्चेति दोषाणां त्रिविधा गतिः ॥ १०९ ॥

मध्यगो भुजयोः पश्चात्कूर्परो संधिमर्मणी ।
 एकाङ्गुलमिते तत्र हतो वैकल्पमुच्छति ॥ ५६ ॥
 शीर्षस्यान्तः सिरासंधिरुपपाद्यतलक्षणः ।
 नामतोऽधिपतिः संधिमर्माधाङ्गुलमाश्रुदा ॥ ५७ ॥
 निम्नयोस्तु भुवोरुर्ध्वमावर्ता संधिमर्मणी ।
 अर्धाङ्गुलमिते तत्र हतो विकलतां वजेत् ॥ ५८ ॥
 कृकाटिके शिरोग्रीवासंधाने संधिमर्मणी ।
 अर्धाङ्गुलमिते तत्र हतः स्याच्चलमस्तकः ॥ ५९ ॥
 जङ्घाचरणसंधाने गुल्फौ द्वौ संधिमर्मणी ।
 अर्धाङ्गुलमिते तत्र हतः स्वाङ्गं वजेन्नरः ॥ ६० ॥
 पृष्ठवंशं तूमयतः किञ्चिन्निम्नो कुङ्कुन्दरो ।
 अर्धाङ्गुली बहिः पार्श्वजघनात्संधिमर्मणी ॥ ६१ ॥
 पाणिप्रकोष्ठमध्यस्थावङ्गुलात्संधिमर्मणी ।
 मणिवन्धौ तत्र हतः पक्षाघातमवाप्नुयात् ॥ ६२ ॥
 संधयः पञ्च शिरसि विमक्ताश्चतुरङ्गुलाः ।
 संधिमर्माण्यत्र हतः पक्षाघातमवाप्नुयात् ॥ ६३ ॥

अथ शिरामर्माणि-

कण्ठनाडीमुमयतः शिरामर्माणि ताश्चतुः ।
 द्वे मर्मे द्वे तु नीले स्तस्तत्र विद्धो विपद्यते ॥ ६४ ॥
 चतस्रो मातृकाख्यास्तु ग्रीवामुमयतः शिराः ।
 वेदाङ्गुलाः शिरामर्माण्यष्टौ सद्यो मृतिप्रदाः ॥ ६५ ॥
 शिराणामक्षिरसनाकर्णघ्राणजुषां मिथः ।
 योगाः शृङ्गाटकानि स्युः शिरामर्माणि पूर्ववत् ॥ ६६ ॥
 नेत्राङ्गुयोरपाङ्गाख्ये द्वे शिरामर्मणी स्मृते ।
 अर्धाङ्गुलमिते तत्र हतो वैकल्पमाप्नुयात् ॥ ६७ ॥
 स्थपनी तु भुवोर्मध्ये शिरामर्माधिमङ्गुलम् ।
 विशल्यघ्नं मर्म तत्रोद्धृतशल्यो विपद्यते ॥ ६८ ॥
 अन्तःघोतोद्वयानन्दे नासामुमयतः फणे ।
 अर्धाङ्गुले मर्मणी स्तो घाताद्वैकल्पकारिणी ॥ ६९ ॥
 स्तनमूले मर्मणी स्तः स्तनयोर्ध्वाङ्गुलादधः ।
 समं ततः शिरे तत्र हतः कालेन नश्यति ॥ ७० ॥

अथ स्वस्थसमधातोर्मज्जादिमानं वाग्भटात्—

मज्जा मेदो वसा मूत्रं पित्तश्लेष्मशकृदमृक् ॥ ९७ ॥

रसो जलं च देहेऽस्मिन्नेकैकाञ्जलिवर्धितम् ।

पृथक्स्वप्नसुप्तं प्रोक्तमोजोमस्तिष्करेतसाम् ॥ ९८ ॥

द्वावञ्जली तु स्तन्यस्य चत्वारो रजसस्त्रियाः ।

समधातोरिदं मानं विद्याद्वृद्धिक्षयाम्बिताः ॥ ९९ ॥

शुक्रासृग्गर्भिणीभोज्यचेष्टागर्माशयर्तुषु ।

यः स्याद्दोषोऽधिकस्तेन प्रकृतिः सप्तधोविता ॥ २०० ॥

अथ वयोविचारः—

बाल्यमापोऽष्टाद्वर्षात्ततो मध्येऽधिसप्ततिः ।

पृच्छस्तदूर्ध्वं विज्ञेयं वयोमानमिति त्रिधा ॥ १ ॥

उक्तं च वाग्भटे—

वयस्त्वा षोडशाद्बाल्यं तत्र धात्विन्द्रियौजसाम् ।

वृद्धिरा सप्ततेर्मध्यं तत्रावृद्धिः परं क्षयः ॥ २ ॥

स्वं स्वं हस्तत्रयं सार्धं षण्णः पात्रं सुखायुषोः ।

इति योगतरङ्गिण्यां शारीरं नाम द्वितीयस्तरङ्गः ॥ २ ॥

अथ तृतीयस्तरङ्गः ।

अथ परिमाणा ।

न मानेन विना युक्तिर्द्रव्याणां ज्ञायते क्वचित् ।

अतः प्रयोगकार्यार्थं मानमत्रोच्यते मया ॥ १ ॥

मानं च द्विविधं प्रोक्तं कालिङ्गं मागधं तथा ।

कालिङ्गान्मागधं श्रेष्ठमिति मानविदो विदुः ॥ २ ॥

असरेणुर्बुधैः प्रोक्तस्त्रिंशता परमाणुभिः ।

असरेणोस्तु पर्यायैर्नाम्ना वंशी निगद्यते ॥ ३ ॥

जालान्तरगतैः सूर्यकरैर्वंशी निगद्यते ।

षड्वंशीमिर्मरीचिः स्यात्तामिः षड्मिश्र राजिका ॥ ४ ॥

तिसृभी राजिकाभिश्च सर्पपः प्रोच्यते बुधैः ।

पतोऽष्टसर्पपैः प्रोक्तो गुक्ता स्यात्तच्चतुष्टयम् ॥ ५ ॥

षड्मिश्र रक्तिकाभिश्च मापको हेमधानिको ।

सापैश्चतुर्भिः शाणः स्याद्दूरणः स निगद्यते ॥ ६ ॥

एकाङ्गुलमिते घाताद्वैकल्यं कुरुते मृशम् ।
 द्वे वक्षःकक्षधरयोः स्नाय्वोः कक्षधरात्रिमे (?) ॥ ८४ ॥
 मध्य एकाङ्गुले स्नायुमर्मणी दोःक्रियाहरे ।
 क्षिप्रस्योर्ध्वं तूमयतोऽधश्च कूर्चाः क्षमाङ्गुलाः ॥ ८५ ॥
 स्नायुमर्माणि चत्वारि हते पञ्चमणप्रदः ।
 गुल्फसंधेरधः कूर्चाशिरांस्युन्नयतश्चतुः ॥ ८६ ॥
 स्नायुमर्माणि वैकल्यकृन्ति त्वेकाङ्गुलानि वै ।
 वस्तिः स्यात्स्नायुमर्मात्रं विन्दे ह्युमयतोऽश्मरीम् ॥ ८७ ॥
 विन्ता विपद्यते सद्यः स्राविष्यथ वा मवेत् ।
 पादाङ्गुष्ठाङ्गुलीमध्यं क्षिप्रमर्धाङ्गुलोन्मितम् ॥ ८८ ॥
 स्नायुमर्म चतुर्धाऽत्र घातात्कालान्तरे मृतिः ।
 अंसमध्यं त्र्यङ्गुलं तु स्नायुमर्मद्वयं हते ॥ ८९ ॥
 तत्र स्यात्पक्षघाती वा किं वा निष्क्रियबाहुकः ।
 विधुरे कर्णपृष्ठाधः संस्थिते स्नायुमर्मणी ॥ ९० ॥
 किञ्चिन्निम्ने तत्र घाताद्विकलो वधिरत्वता ।
 केशान्ते शङ्खयोरुर्ध्वमुखेऽपौ स्नायुमर्मणी ॥ ९१ ॥
 अर्धाङ्गुले सशल्योऽत्र जीवेन्नोद्धृतशल्यकः ।
 इति स्नायुमर्माणि ।
 इति सप्तोत्तरं मर्मशतम् ।

अथाऽऽहारादिलक्षणम् ।

उदानकोपादाहारसुस्थिरत्वाच्च यद्भवेत् ॥ ९२ ॥
 पवनस्योर्ध्वगमनं तदुद्गारं प्रचक्षते ।
 तमःकफाभ्यां निद्रा स्यान्मूर्छा पित्ततमोद्धवा ॥ ९३ ॥
 रजःपित्तानिलैर्भ्रान्तिस्तन्द्रा श्लेष्मतमोनिलैः ।
 ग्लानिरोजःक्षयाद्दुःखादर्जोणाच्च श्रमाद्भवेत् ॥ ९४ ॥
 यः सामर्थ्येऽप्यनुत्साहस्तदालस्यमुदीर्यते ।
 चेतन्यशिथिलत्वाच्च पीत्वैकं श्वासमुद्वहेत् ॥ ९५ ॥
 विदीर्णवदनश्वासं जृम्भा सा कथ्यते बुधैः ।
 उदानप्राणयोरुर्ध्वयोगान्मौलिकफस्रवात् ॥ ९६ ॥
 शब्दः संजायते नस्तः क्षुतं तत्कथ्यते बुधैः ।

तूल्यां पीनपयोधरा च हुतमुक्तैलं सुखोष्णं जलं
द्विस्त्रिर्भोजनमोषधामयमहो हेमन्तकाले हितम् ॥ १९ ॥

इति हेमन्तः ।

अथ शिशिरः—

यत्रासृतद्युतिकरवजसंनिकाशै-

व्याप्ता दिशश्च पिहिताश्च तुषारजालैः ।

रुद्धं नमश्च समुदीक्ष्य ततो मियेव

वह्नेर्दिशं स भजते शिशिरे विवस्वान् ॥ २० ॥

हिमोक्तचर्या शिशिरेऽपि कार्या

पथ्याऽत्र पथ्याऽसह पिप्पलीभिः ।

पिष्टान्नकैः सूरणशृङ्गवेर-

मिधैस्तु भोज्यं मनुजैर्नियोज्यम् ॥ २१ ॥

इति शिशिरः ।

अथ वसन्तः ।

यत्रागस्त्यहरित्प्रवृत्तपर्वनव्याधूतचूतधजा-

रामोद्दामपरागपुञ्जपिहितं व्योमानिशं राजते ।

छन्नं रेणुचयैरिव स्मरविमोर्यात्रोद्धतैरिच्छतो

जेतुं सर्वजगद्धि स स्मरसखो ज्ञेयो वसन्तोदयः ॥ २२ ॥

तत्र श्लेष्मा बलोपेतो रुणद्धि जठरानलम् ।

रोगान्करोति बहुशस्तेन पूर्वं कफं जयेत् ॥ २३ ॥

वान्ती रेको मृदुश्च प्रहिजलमन(नि)लः पद्धतिः क्षौद्रपथ्ये

जीर्णं गोधूममुद्गाढकिचणकयवाद्यन्नमस्निग्धमेतत् ।

तिक्तस्तीक्ष्णः कषायः कटुरपि च रसो जाङ्गलं मांसमहि

स्वापत्यागस्तृतीयेऽहनि तु निधुवनं पथ्यमेतद्वसन्ते ॥ २४ ॥

दधि दुग्धं गुरुस्निग्धमम्लं च मधुरं रसम् ।

अक्षौद्रं द्राक्षमहनि स्वापं च सुरतं त्यजेत् ॥ २५ ॥

इति वसन्तः ।

अथ शीष्मः—

टङ्कः स एव फथितस्तद्वयं कोल उच्यते ।
 सुवर्णो घटकश्चैव वृद्धक्षणेः स निगद्यते ॥ ७ ॥
 कोलद्वयं च कर्पः स्यात्स प्रोक्तः पाणिमानिका ।
 अक्षं पिलुः पाणितलं किञ्चित्पाणिश्च तिन्दुकम् ॥ ८ ॥
 बिडालपदकं चैव तथा पोडशिका मता ।
 करमध्ये हंसपदं सुवर्णं कवलग्रहः ॥ ९ ॥
 उदुम्बरश्च पपायैः कर्प एव निगद्यते ।
 स्यात्कर्पाभ्यामर्धपलं शुक्तिरष्टमिका मता ॥ १० ॥
 शुक्तिभ्यां च पलं ज्ञेयं मुष्टिराष्टं चतुर्थिका ।
 प्रकुञ्चः पोडशी बिल्वं पलमेवात्र कीर्त्यते ॥ ११ ॥
 पलाभ्यां प्रसृतिर्ज्ञेया प्रसृतं च निगद्यते ।
 प्रसृतिभ्यामञ्जलिः स्यात्कुडवोऽर्धशरावकः ॥ १२ ॥
 अर्धमानं च विज्ञेयं कुडवाभ्यां च मानिका ।
 शरावोऽष्टपलं तद्वज्ज्ञेयमत्र पिचक्षणेः ॥ १३ ॥
 शरावाभ्यां मवेत्प्रस्थश्चतुःप्रस्थेस्तथाऽऽढकम् ।
 माजनं कंसपात्रं च चतुःपट्टिपलश्च सः ॥ १४ ॥
 चतुर्भिराढकैर्द्रोणः कलशो नलवणो मतः ।
 उन्मानश्च घटो राशिर्द्रोणपर्यायसंज्ञकः ॥ १५ ॥
 द्रोणाभ्यां सूर्यकुम्भौ च चतुःपट्टिशरावकः ।
 सूर्याभ्यां च भवेद्द्रोणी बाहो गोणी च सा स्मृता ॥ १६ ॥
 गोणीचतुष्टयं खारी कथिता सूक्ष्मबुद्धिभिः ।
 चतुःसहस्रपलिका पणवत्यधिका च सा ॥ १७ ॥
 पलानां द्विसहस्रेण मार एकः प्रकीर्तितः ।
 तुला पलशतं ज्ञेयं सर्वत्रैवैष निश्चयः ॥ १८ ॥
 मापटङ्काक्षबिल्वानि कुडवः प्रस्थमाढकम् ।
 राशिर्गोणी खारिकेति यथोत्तरचतुर्गुणाः ॥ १९ ॥

उक्तं च—

सिद्धार्थैरष्टसंख्यैर्यव इह गदितस्तैश्चतुर्भिश्च गुञ्जा
 पद्मिस्ताभिश्च मापो जलधिमिरपि तैष्टुक्कस्तौ च कोलः ।
 कर्पः शुक्तिः पलं च प्रसृतिकुडवको मानिका प्रस्थकश्च
 माभ्यां द्वाभ्यां क्रमेण स्युरथ हरिकरैः प्रस्थकैराढकं स्यात् ॥ २० ॥

जरायुवेष्टितो मुग्धपृष्ठग्रीवास्थिसंहतिः ।
 गर्भाशये स्थितो देही ज्ञानवानतिचिन्तयन् ॥ २३ ॥
 किं मया दुष्कृतं कर्म कृतं गर्भाशये यतः ।
 पतितो निरये घोरे नानादुःखप्रदायिनि ॥ २४ ॥
 यदि गर्माद्विनिर्यामि करिष्यामि तदा शुभम् ।
 येन मूयो गर्भवासदुःखं द्रक्ष्यामि न क्वचित् ॥ २५ ॥
 इति संचिन्त्यमानः स देही योगीव तत्त्ववित् ।
 निःसारितः समीरेण योनिमार्गनियन्त्रितः ॥ २६ ॥
 निर्गतो योनितो देही मायया विष्यते पुनः ।
 तत्क्षणादात्मविज्ञानविनाशादिव रोदिति ॥ २७ ॥

अथ गर्भस्य द्वैविध्ये हेतुमाह—

परस्परानिलाद्वातात्प्रभिन्ने कलले द्विधा ।
 द्विधा ततः प्रवृद्धयेत युग्मं तस्मात्प्रजायते ॥ २८ ॥

अथ विकृतोत्पत्तिहेतुमाह—

मातुः श्रद्धाविघातेन स्वस्य दुष्कर्मणा तथा ।
 कुञ्जवामनखञ्जं वा विकृताश्च भवन्ति ते ॥ २९ ॥

गर्भनष्टहेतुमाह—

आघातादिनिमित्तेन जठरान्तर्भूते शिशौ ।
 जठरं जायते शीतं स्तब्धाध्मातं भृशव्यथम् ॥ ३० ॥
 गर्मास्पन्दो भवत्युष्णः कृच्छ्रादुच्छ्वसनं कुमः ।
 अरतिस्त्रस्तनेत्रत्वमावीनामसमुद्भवः ॥ ३१ ॥

अथाङ्गप्रत्यङ्गोत्पत्तिः—

शिरोन्तराधिर्द्वौ बाहू सक्थिनी च संमासतः ।
 पङ्कजमङ्गप्रत्यङ्गं तस्याक्षिहृदयाविकम् ॥ ३२ ॥

अथ प्रत्यङ्गानि—

चक्षुष्कर्णोष्ठनासास्तनगलरसनागल्लमन्यांसगण्ड-

भ्रुकक्षाजङ्घहस्ताङ्गुलिनखरकटीनाभिपृष्ठाण्डमेढ्रम् ।

जानू स्फिग्बस्तिपार्श्वोदरगुदपदपाण्यङ्गुलीगुल्फकादि

प्रत्यङ्गं चेत्युमाभ्यां जगद्धि विबुधास्तच्छरीरं समस्तम् ॥ ३३ ॥

टङ्कः स एव फथितस्तद्वयं कोल उच्यते ।
 सुवर्णो घटकश्चैव वृद्धक्षणेः स निगद्यते ॥ ७ ॥
 कोलद्वयं च कर्पः स्यात्स प्रोक्तः पाणिमानिका ।
 अक्षं पिलुः पाणितलं किञ्चित्पाणिश्च तिन्दुकम् ॥ ८ ॥
 बिडालपदकं चैव तथा पोडशिका मता ।
 करमध्ये हंसपदं सुवर्णं कवलग्रहः ॥ ९ ॥
 उदुम्बरश्च पपायैः कर्प एव निगद्यते ।
 स्यात्कर्पाभ्यामर्धपलं शुक्तिरष्टमिका मता ॥ १० ॥
 शुक्तिभ्यां च पलं ज्ञेयं मुष्टिराष्टं चतुर्थिका ।
 प्रकुञ्चः पोडशी बिल्वं पलमेवात्र कीर्त्यते ॥ ११ ॥
 पलाभ्यां प्रसृतिर्ज्ञेया प्रसृतं च निगद्यते ।
 प्रसृतिभ्यामञ्जलिः स्यात्कुडवोऽर्धशरावकः ॥ १२ ॥
 अर्धमानं च विज्ञेयं कुडवाभ्यां च मानिका ।
 शरावोऽष्टपलं तद्वज्ज्ञेयमत्र पिचक्षणेः ॥ १३ ॥
 शरावाभ्यां मवेत्प्रस्थश्चतुःप्रस्थेस्तथाऽऽढकम् ।
 माजनं कंसपात्रं च चतुःपट्टिपलश्च सः ॥ १४ ॥
 चतुर्भिराढकैर्द्रोणः कलशो नलवणो मतः ।
 उन्मानश्च घटो राशिर्द्रोणपर्यायसंज्ञकः ॥ १५ ॥
 द्रोणाभ्यां सूर्यकुम्भौ च चतुःपट्टिशरावकः ।
 सूर्याभ्यां च भवेद्द्रोणी बाहो गोणी च सा स्मृता ॥ १६ ॥
 गोणीचतुष्टयं खारी कथिता सूक्ष्मबुद्धिमिः ।
 चतुःसहस्रपलिका पणवत्यधिका च सा ॥ १७ ॥
 पलानां द्विसहस्रेण मार एकः प्रकीर्तितः ।
 तुला पलशतं ज्ञेयं सर्वत्रैवैष निश्चयः ॥ १८ ॥
 मापटङ्काक्षबिल्वानि कुडवः प्रस्थमाढकम् ।
 राशिर्गोणी खारिकेति यथोत्तरचतुर्गुणाः ॥ १९ ॥

उक्तं च—

सिद्धार्थैरष्टसंख्यैर्यव इह गदितस्तैश्चतुर्भिश्च गुञ्जा
 पद्ममिस्ताभिश्च मापो जलधिमिरपि तैष्टुक्कस्तौ च कोलः ।
 कर्पः शुक्तिः पलं च प्रसृतिकुडवको मानिका प्रस्थकश्च
 माभ्यां द्वाभ्यां क्रमेण स्युरथ हरिकरैः प्रस्थकैराढकं स्यात् ॥ २० ॥

जरायुवेष्टितो भुग्नपृष्ठग्रीवास्थिसंहतिः ।
 गर्भाशये स्थितो देही ज्ञानवानतिचिन्तयन् ॥ २३ ॥
 किं मया दुष्कृतं कर्म कृतं गर्भाशये यतः ।
 पतितो निरये घोरे नानादुःखप्रदायिनि ॥ २४ ॥
 यदि गर्माद्विनिर्यामि करिष्यामि तदा शुभम् ।
 येन मूयो गर्भवासदुःखं द्रक्ष्यामि न क्वचित् ॥ २५ ॥
 इति संचिन्त्यमानः स देही योगीव तत्त्ववित् ।
 निःसारितः समीरेण योनिमार्गनियन्त्रितः ॥ २६ ॥
 निर्गतो योनितो देही मायया विष्यते पुनः ।
 तत्क्षणादात्मविज्ञानविनाशादिव रोदिति ॥ २७ ॥

अथ गर्भस्य द्वैविध्ये हेतुमाह—

परस्परानिलाद्वातात्प्रभिन्ने कलले द्विधा ।
 द्विधा ततः प्रवृद्धयेत युग्मं तस्मात्प्रजायते ॥ २८ ॥

अथ विकृतोत्पत्तिहेतुमाह—

मातुः श्रद्धाविघातेन स्वस्य दुष्कर्मणा तथा ।
 कुञ्जवामनखञ्जं वा विकृताश्च भवन्ति ते ॥ २९ ॥

गर्भनष्टहेतुमाह—

आघातादिनिमित्तेन जठरान्तर्भूते शिशौ ।
 जठरं जायते शीतं स्तब्धाध्मातं भृशव्यथम् ॥ ३० ॥
 गर्मास्पन्दो भवत्युष्णः कृच्छ्रादुच्छ्वसनं कुमः ।
 अरतिस्त्रस्तनेत्रत्वमावीनामसमुद्भवः ॥ ३१ ॥

अथाङ्गप्रत्यङ्गोत्पत्तिः—

शिरोन्तराधिर्द्वौ बाहू सक्थिनी च संमासतः ।
 पङ्कजमङ्गप्रत्यङ्गं तस्याक्षिहृदयाविकम् ॥ ३२ ॥

अथ प्रत्यङ्गानि—

चक्षुष्कर्णोष्ठनासास्तनगलरसनागल्लमन्यांसगण्ड-

भ्रुकक्षाजङ्घहस्ताङ्गुलिनखरकटीनाभिपृष्ठाण्डमेढ्रम् ।

जानू स्फिग्बस्तिपार्श्वोदरगुदपदपाण्यङ्गुलीगुल्फकादि

प्रत्यङ्गं चेत्युमाभ्यां जगद्धि विबुधास्तच्छरीरं समस्तम् ॥ ३३ ॥

टङ्कः स एव फथितस्तद्वयं कोल उच्यते ।
 सुवर्णो घटकश्चैव वृद्धक्षणेः स निगद्यते ॥ ७ ॥
 कोलद्वयं च कर्पः स्यात्स प्रोक्तः पाणिमानिका ।
 अक्षं पिलुः पाणितलं किञ्चित्पाणिश्च तिन्दुकम् ॥ ८ ॥
 बिडालपदकं चैव तथा पोडशिका मता ।
 करमध्ये हंसपदं सुवर्णं कवलग्रहः ॥ ९ ॥
 उदुम्बरश्च पपायैः कर्प एव निगद्यते ।
 स्यात्कर्पाभ्यामर्धपलं शुक्तिरष्टमिका मता ॥ १० ॥
 शुक्तिभ्यां च पलं ज्ञेयं मुष्टिराष्टं चतुर्थिका ।
 प्रकुञ्चः पोडशी बिल्वं पलमेवात्र कीर्त्यते ॥ ११ ॥
 पलाभ्यां प्रसृतिर्ज्ञेया प्रसृतं च निगद्यते ।
 प्रसृतिभ्यामञ्जलिः स्यात्कुडवोऽर्धशरावकः ॥ १२ ॥
 अर्धमानं च विज्ञेयं कुडवाभ्यां च मानिका ।
 शरावोऽष्टपलं तद्वज्ज्ञेयमत्र पिचक्षणेः ॥ १३ ॥
 शरावाभ्यां मवेत्प्रस्थश्चतुःप्रस्थेस्तथाऽऽढकम् ।
 माजनं कंसपात्रं च चतुःपट्टिपलश्च सः ॥ १४ ॥
 चतुर्भिराढकैर्द्रोणः कलशो नलवणो मतः ।
 उन्मानश्च घटो राशिर्द्रोणपर्यायसंज्ञकः ॥ १५ ॥
 द्रोणाभ्यां सूर्यकुम्भौ च चतुःपट्टिशरावकः ।
 सूर्याभ्यां च भवेद्द्रोणी बाहो गोणी च सा स्मृता ॥ १६ ॥
 गोणीचतुष्टयं खारी कथिता सूक्ष्मबुद्धिभिः ।
 चतुःसहस्रपलिका पणवत्यधिका च सा ॥ १७ ॥
 पलानां द्विसहस्रेण मार एकः प्रकीर्तितः ।
 तुला पलशतं ज्ञेयं सर्वत्रैवैष निश्चयः ॥ १८ ॥
 मापटङ्काक्षबिल्वानि कुडवः प्रस्थमाढकम् ।
 राशिर्गोणी खारिकेति यथोत्तरचतुर्गुणाः ॥ १९ ॥

उक्तं च—

सिद्धार्थैरष्टसंख्यैर्यव इह गदितस्तैश्चतुर्भिश्च गुञ्जा
 पद्ममिस्ताभिश्च मापो जलधिमिरपि तैष्टुक्कस्तौ च कोलः ।
 कर्पः शुक्तिः पलं च प्रसृतिकुडवको मानिका प्रस्थकश्च
 माभ्यां द्वाभ्यां क्रमेण स्युरथ हरिकरैः प्रस्थकैराढकं स्यात् ॥ २० ॥

मांसपेश्यः समाख्याता नृणां पञ्चशतं बुधैः ।
स्त्रीणां तु विंशत्यधिकाः कण्डराश्चैव षोडश ॥ ४४ ॥
नृदेहे दश रन्धाणि नारीदेहे त्रयोदश ।
एतत्समासतः प्रोक्तं विस्तरेणाधुनोच्यते ॥ ४५ ॥

कलालक्षणम्—

धात्वाशयान्तरे यस्य यः क्लेदस्त्ववतिष्ठते ।
देहोष्मणा विपक्वस्तु सा कलेत्यभिधीयते ॥ ४६ ॥
यथा हि सारः काष्ठेषु च्छिद्यमानेषु वृश्यते ।
तथा धातुर्हि मांसेषु च्छिद्यमानेषु वीक्ष्यते ॥ ४७ ॥
मांसासृङ्गमेदसां तिस्रो यकृत्प्लिहोश्चतुर्थिका ।
पञ्चमी च तथाऽन्त्राणां षष्ठी चाग्निधरा मता ॥ ४८ ॥
रेतोधरा सप्तमी स्यादिति सप्त कला मताः ।
यथा पयसि सर्पिस्तु गूढश्चेक्षो रसो यथा ॥ ४९ ॥
शरीरेऽपि तथा रक्तं नृणां विद्याद्भिषग्वरः ।

वशिष्टसंहितायां तु—

स्त्रीणां दश कला ज्ञेया गर्मस्य स्तनयोरपि ॥ ५० ॥
इति कलाः ।

अथाऽऽशयाः—

जीवासाशयमामनन्ति हृदये स्याच्छ्लेष्मणस्त्वांशय-
स्तस्याधस्तदधस्तु सर्वभिषजामामाशयः संमतः ।
नाभेर्वामत ऊर्ध्वमीपदनलस्याधोऽस्य पक्षाशय-
स्तस्याधः पवनाशलयो निगदितो वस्तिस्तु मूत्राशयः ॥ ५१ ॥
गर्माशयोऽष्टमः स्त्रीणामामपक्षाशयान्तरे ।
स्तनौ स्तन्याशयावेवं विज्ञेयास्तु दशाऽऽशयाः ॥ ५२ ॥
कोष्ठाङ्गानि स्थितान्येषु हृदयं क्लोनेकुप्पुसः ।
यकृत्प्लीहोण्डुकवृकौ नाभिर्द्विभ्रात्रवस्तयः ॥ ५३ ॥
दश जीवितधामानि शिरोरसनबन्धनम् ।
कण्ठोऽस्रं हृदयं नाभिर्वस्तिः शुक्रौजसी गुदम् ॥ ५४ ॥
असृजः श्लेष्मणश्चापि यः प्रसादः परो मतः ।
तं पश्यमातं पित्तेन ॥ ५५ ॥

तथोक्तं मतिमुकुरे-

द्विचत्वारिंशता मापेरष्टादशकवर्धकैः ॥ ३३ ॥
 पलं द्वादशवर्द्धं स्याद्गुञ्जापट्टकसमन्वितैः ॥
 ति योगतरङ्गिण्यां मानपरिभाषाकथनं नाम तृतीयस्तोत्रः ॥ ३ ॥

अथ चतुर्थस्तोत्रः ।

अथ युक्तायुक्तकथनम्-।

नवान्येष हि योज्यानि द्रव्याण्यखिलकर्मसु ।
 विना विडङ्गकृष्णाभ्यां गुह्यधान्याज्यमाक्षिकीः ॥ १ ॥
 गुह्यं च कुटजो घासा कूष्माण्ठं च शतावरी ।
 अश्वगन्धा सहचरा शतपुष्पा प्रसारिणी ॥ २ ॥
 प्रयोक्तव्याः सदैवाऽऽर्द्रा द्विगुणा नैव कारयेत् ।
 शुष्कं नवीनं यद्द्रव्यं योज्यं सकलकर्मसु ॥ ३ ॥
 आर्द्रं च द्विगुणं युज्यादेव सर्वत्र निश्चयः ।
 कालेऽनुक्ते प्रमातं स्यादङ्गेऽनुक्ते जटा मवेत् ॥ ४ ॥
 मागेऽनुक्ते च साम्यं स्यात्पात्रेऽनुक्ते च मृन्मयम् ।
 एकमप्यौषधं योगे यस्मिन्यत्पुनरुच्यते ॥ ५ ॥
 मानतो द्विगुणं प्रोक्तं तद्द्रव्यं तत्स्वदर्शिभिः ।
 चूर्णं छेदासवा लेहाः प्रायशश्चन्दनान्विताः ॥ ६ ॥
 कषायलेपयोः प्रायो युज्यते रक्तचन्दनम् ।
 गुणहीनं मवेद्वर्षादूर्ध्वं तद्रूपमौषधम् ॥ ७ ॥
 मासद्वयात्तथा चूर्णं हीनवीर्यत्वमाप्नुयात् ।
 हीनत्वं गुटिकालेहो लभेते वत्सरात्परम् ॥ ८ ॥
 हीनाः स्युर्घृततैलाद्याश्चतुर्मासाधिकास्तथा ।
 ओषध्यो लघुपाकाः स्युर्निर्वीर्या वत्सरात्परम् ॥ ९ ॥
 पुराणाः स्युर्गुणैर्युक्ता आसवा धातवो रसाः ।
 व्याधेरयुक्तं यद्द्रव्यं गणोक्तमपि तत्त्यजेत् ॥ १० ॥
 अनुक्तमपि युक्तं हि योजयेत्तत्र तद्बुधः

शार्ङ्गधरात्-

षड्भामावे तु वैक्रान्तं स्वर्णभावे तु माक्षिकम् ॥ ११ ॥

शाणस्तैः स्याच्चतुर्भिर्गुणमथ तयोः सूर्यकस्तौ च हस्त-
 स्तद्वी खारी तुला स्यात्पलशतमथ तद्विंशतिमरि एकः ।
 गुञ्जादिमानमारभ्य यावत्स्यात्कुडवस्थितिः ॥ २१ ॥
 द्रवाद्विशुष्कद्रव्याणां तावन्मानं च संस्मृतम् ।
 प्रस्थादिमानमारभ्य द्विगुणं तु द्रवाद्वयोः ॥ २२ ॥
 मानं तथा तुलायास्तु द्विगुणं न कश्चित्स्मृतम् ।
 मृद्वृक्षवेणुलोहादेर्माण्डं यच्चतुरङ्गुलम् ॥ २३ ॥
 विस्तीर्णं च तथोच्चं च तन्मानं कुडवं वदेत् ।
 पदीपधं तु प्रथमं यस्य योगस्य कथ्यते ॥ २४ ॥
 तन्नामैव स योगो हि कथ्यतेऽत्र विनिश्चयः ।
 तृणिः स्यादणुभिः पङ्क्तिभिः पङ्क्तिश्च समीरिता ॥ २५ ॥
 तामिः पङ्क्तिर्भवेद्युक्ता पङ्क्त्युक्तामी रजात्तमम् ।
 जालान्तरगतैः सूर्यकरैर्वशी विलोक्यते ॥ २६ ॥
 तस्या नामान्तरं ज्ञेयं त्रसरेणू रजस्तथा ।

इति मागधपरिभाषा ॥

अथ कलिङ्गपरिभाषा—

पयो द्वादशभिर्गौरसर्पपैः प्रोच्यते बुधैः ॥ २७ ॥
 यवद्वयेन गुञ्जा स्याद्विगुञ्जो वल उच्यते ।
 मापो गुञ्जाभिरष्टामिः सप्तभिर्वा भवेत्कचित् ॥ २८ ॥
 स्याच्चतुर्मापकैः शाणः स निष्कष्टङ्क एव च ।
 गद्याणो मापकैः पङ्क्तिभिः कर्पः स्याद्दशमापकः ॥ २९ ॥
 चतुष्कर्पैः पलं प्रोक्तं दशशाणमितं बुधैः ।
 चतुष्पलैश्च कुडवं प्रस्थाद्याः पूर्ववन्मताः ॥ ३० ॥

इति शार्ङ्गधरात् ॥

अथ रुष्णाग्नेयात्—

रजांसि त्रीणि सिकता तामिः षोडशभिस्तथा ।
 सर्पपश्च भवेद्गौरस्ते चाष्टौ तण्डुलं विदुः ॥ ३१ ॥
 तद्वयं धान्यकं मापं तद्वयं रक्तिका मता ।
 रक्तिकाद्वितयेनापि वलः प्रोक्तो विशारदैः ॥ ३२ ॥
 चतुर्भिश्चाण्डिका तैः स्यादेवं मानपरम्परा ।

अथ सूपमूलकयूपः-

सूपमूलकयोर्यूपो गलग्रहकफज्वरान् ।

हन्ति श्वासकफश्यायकासमेदोरुचिक्रिमीन् ॥ ३८ ॥

इति सूपमूलकयूपः ।

अथ चणकयूपः-

चणकैर्विदलैर्यूपोऽनुष्णस्तुवरको लघुः ।

रक्तपित्तप्रतिश्यायकासपित्तकफापहः ॥ ३९ ॥

इति चणकयूपः ।

अथ मकुष्ठयूपः-

मकुष्ठयूपः संग्राही पित्तश्लेष्मज्वरापहः ।

लघुः संतर्पणः पथ्यो हृद्यः पीनसकासजित् ॥ ४० ॥

इति मकुष्ठयूपः ।

अथ कृताकृतयूपौ-

यूपः कृताख्यो लवणस्नेहकद्वादिसाधितः ।

अकृतस्तैर्विना सिद्धः क्रमाद्वुरुलघू च तौ ॥ ४१ ॥

इति कृताकृतयूपौ ।

यूपा गोरसधान्याल्मपट्वम्लादिभिरान्विताः ।

यथोत्तरं गुरुतरा वातघ्ना रुचिकारिणः ॥ ४२ ॥

यैरन्नैरौषधैर्यश्च कृता मण्डादयो बुधेः ।

विचार्य तद्गुणानेतांस्तद्गुणानेव निर्दिशेत् ॥ ४३ ॥

इति यूपाः ।

अथ सूपाः-

काण्डितैर्वेदलैः किञ्चिदाज्यपीतादधिप्लुतैः ।

सिद्धैश्चतुर्गुणे तोये यथोचितपटुश्रितैः ॥ ४४ ॥

नातिद्रवघनेराज्ये छकृतै रामठान्वितैः ।

सूपः स्यात्साधनोऽन्नस्य रोचनः पाचनोऽग्निकृत् ॥ ४५ ॥

पथ्यः स्निग्धो बलकरो वातश्लेष्मगदे हितः ॥ ४६ ॥

इति सामान्यसूपरन्धनप्रकारगुणः ।

अथ सप्तमस्तरङ्गः ।

अथ पञ्च कर्माणि—

वमनं रेचनं नस्यं निरुहश्चानुवासनम् ।

एतानि पञ्च कर्माणि कथितानि मुनीश्वरैः ॥ १ ॥

तत्र प्रथमं वमनविधिः—

शरत्काले वसन्ते च प्रावृद्धकाले च देहिनाम् ।

वमनं रेचनं चैव कारयेत्कुशलो भिषक् ॥ २ ॥

बलवन्तं कफव्यासं हृत्तासादिनिपीडितम् ।

तथा वमनसात्म्यं च धीरचित्तं च वामयेत् ॥ ३ ॥

विपदोपे स्तन्यरोगे मन्दाग्रौ श्लीपदेऽर्बुदे ।

हृद्रोगकुष्ठवीसर्पमेहाजीर्णभ्रमेषु च ॥ ४ ॥

विदारिकापचीकासश्वासपीनसवृद्धिषु ।

अपस्मारे ज्वरोन्मादे तथा रक्तातिसारिषु ॥ ५ ॥

नासाताल्वोदपाके च कर्णस्रावेऽधिजिह्वके ।

गलशुण्ड्यामतीसारे पित्तश्लेष्मगदे तथा ॥ ६ ॥

मेदोगदेऽरुचौ चैव वमनं कारयेद्भिषक् ।

न वामनीयस्तिमिरी न गुल्मी नोदरी कृशः ॥ ७ ॥

नातिवृद्धो गर्भिणी च न स्थूलो न क्षतातुरः ।

मदार्तो बालको रुक्षः क्षुधितश्च निरुहितः ॥ ८ ॥

उदावर्त्यूर्ध्वरक्ती च क्षुच्छर्यः केवलानिर्ली ।

पाण्डुरोगी क्रुमिव्याप्तः पठनात्स्वरघातकः ॥ ९ ॥

एतेऽप्यजीर्णव्यथिता वाम्या ये विपपीडिताः ।

कफव्याप्ताश्च ते वाम्या मधूकक्षाथपानतः ॥ १० ॥

सुकुमारं कृशं बालं वृद्धं मीरुं न वामयेत् ।

पीत्वा यवागूमाकण्ठं क्षीरतक्रदधीनि च ॥ ११ ॥

असात्म्यैः श्लेष्मलैर्मोज्यैर्दोषानुत्क्रिय देहिनः ।

स्निग्धास्विन्नाय वमनं दत्तं सम्यक्प्रवर्तते ॥ १२ ॥

वमनेषु च सर्वेषु सैन्धवं मधुना हितम् ।

वीमत्सं वमनं दद्याद्विपरीतं विरेचनम् ॥ १३ ॥

तथोक्तं मतिमुकुरे-

द्विचत्वारिंशता मापेरष्टादशकवर्धकैः ॥ ३३ ॥
 पलं द्वादशवर्द्धं स्याद्गुञ्जापट्टकसमन्वितैः ॥
 ति योगतरङ्गिण्यां मानपरिभाषाकथनं नाम तृतीयस्तोत्रः ॥ ३ ॥

अथ चतुर्थस्तोत्रः ।

अथ युक्तायुक्तकथनम्-।

नवान्येष हि योज्यानि द्रव्याण्यखिलकर्मसु ।
 विना विडङ्गकृष्णाभ्यां गुह्यधान्याज्यमाक्षिकीः ॥ १ ॥
 गुह्यं च कुटजो घासा कूष्माण्ठं च शतावरी ।
 अश्वगन्धा सहचरा शतपुष्पा प्रसारिणी ॥ २ ॥
 प्रयोक्तव्याः सदैवाऽऽर्द्रा द्विगुणा नैव कारयेत् ।
 शुष्कं नवीनं यद्द्रव्यं योज्यं सकलकर्मसु ॥ ३ ॥
 आर्द्रं च द्विगुणं युज्यादेव सर्वत्र निश्चयः ।
 कालेऽनुक्ते प्रमातं स्यादङ्गेऽनुक्ते जटा मवेत् ॥ ४ ॥
 मागेऽनुक्ते च साम्यं स्यात्पात्रेऽनुक्ते च मृन्मयम् ।
 एकमप्यौषधं योगे यस्मिन्न्यत्पुनरुच्यते ॥ ५ ॥
 मानतो द्विगुणं प्रोक्तं तद्द्रव्यं तत्स्वदर्शिभिः ।
 चूर्णं चोहासवा लेहाः प्रायशश्चन्दनान्विताः ॥ ६ ॥
 कषायलेपयोः प्रायो युज्यते रक्तचन्दनम् ।
 गुणहीनं मवेद्वर्षादूर्ध्वं तद्रूपमौषधम् ॥ ७ ॥
 मासद्वयात्तथा चूर्णं हीनवीर्यत्वमाप्नुयात् ।
 हीनत्वं गुटिकालेहो लभेते वत्सरात्परम् ॥ ८ ॥
 हीनाः स्युर्घृततैलाद्याश्चतुर्मासाधिकास्तथा ।
 ओषध्यो लघुपाकाः स्युर्निर्वीर्या वत्सरात्परम् ॥ ९ ॥
 पुराणाः स्युर्गुणैर्युक्ता आसवा धातवो रसाः ।
 व्याधेरयुक्तं यद्द्रव्यं गणोक्तमपि तत्त्यजेत् ॥ १० ॥
 अनुक्तमपि युक्तं हि योजयेत्तत्र तद्बुधः

शार्ङ्गधरात्-

षड्भामावे तु वैक्रान्तं स्वर्णभावे तु माक्षिकम् ॥ ११ ॥

शाणस्तेः स्याच्चतुर्भिर्युगलमथ तयोः सूर्यकस्तौ च हस्त-
 स्तद्वी खारी तुला स्यात्पलशतमथ तद्विंशतिमरि एकः ।
 गुञ्जादिमानमारभ्य यावत्स्यात्कुडवस्थितिः ॥ २१ ॥
 द्रवाद्विशुष्कद्रव्याणां तावन्मानं च संस्मृतम् ।
 प्रस्थादिमानमारभ्य द्विगुणं तु द्रवाद्वयोः ॥ २२ ॥
 मानं तथा तुलायास्तु द्विगुणं न कश्चित्स्मृतम् ।
 मृद्वृक्षवेणुलोहादेर्माण्डं यच्चतुरङ्गुलम् ॥ २३ ॥
 विस्तीर्णं च तथोच्चं च तन्मानं कुडवं वदेत् ।
 पदीपधं तु प्रथमं यस्य योगस्य कथ्यते ॥ २४ ॥
 तन्नामैव स योगो हि कथ्यतेऽत्र विनिश्चयः ।
 तृणिः स्यादणुभिः पङ्क्तिभिः पङ्क्तिस्तु समीरिता ॥ २५ ॥
 तामिः पङ्क्तिभिर्भवेद्युक्ता पङ्क्त्युक्तामी रजात्तमम् ।
 जालान्तरगतैः सूर्यकरैर्वशी विलोक्यते ॥ २६ ॥
 तस्या नामान्तरं ज्ञेयं त्रसरेणू रजस्तथा ।

इति मागधपरिभाषा ॥

अथ कलिङ्गपरिभाषा—

यवो द्वादशभिर्गौरसर्पपैः प्रोच्यते बुधैः ॥ २७ ॥
 यवद्वयेन गुञ्जा स्याद्विगुञ्जो बल उच्यते ।
 मापो गुञ्जाभिरष्टामिः सप्तभिर्वा भवेत्कचित् ॥ २८ ॥
 स्याच्चतुर्मापकैः शाणः स निष्कष्टङ्क एव च ।
 गद्याणो मापकैः पङ्क्तिभिः कर्पः स्याद्दशमापकः ॥ २९ ॥
 चतुष्कर्पैः पलं प्रोक्तं दशशाणमितं बुधैः ।
 चतुष्पलैश्च कुडवं प्रस्थाद्याः पूर्ववन्मताः ॥ ३० ॥

इति शार्ङ्गधरात् ॥

अथ रुष्णाग्नेयात्—

रजांसि त्रीणि सिकता तामिः षोडशभिस्तथा ।
 सर्पपश्च भवेद्गौरस्ते चाष्टौ तण्डुलं विदुः ॥ ३१ ॥
 तद्वयं धान्यकं मापं तद्वयं रक्तिका मता ।
 रक्तिकाद्वितयेनापि बलः प्रोक्तो विशारदैः ॥ ३२ ॥
 चतुर्भिश्चाण्डिका तैः स्यादेवं मानपरम्परा ।

मतिमुकुरात्—

क्षीरं स्नेहसमं दद्यादनुक्ते स्नेहसंविधी ॥ ४० ॥
 शकृद्रसं मांसरसं मूत्रं सावीरकादिकम् ।
 स्नेहादष्टगुणं देयं जलं च द्विगुणं क्षिपेत् ॥ ४१ ॥
 अर्धावशिष्टः कर्तव्यः पाको गन्धाम्बुकं ततः ।
 चन्द्रकस्तूरिकादीनां सहस्रांशं प्रयोजयेत् ॥ ४२ ॥
 पुष्पाणि गन्धनिर्यासं सिद्धे शीतेऽवतारिते ।

चरकात्—

ईषत्पिष्टो मधेत्कल्कः काथोऽग्निकथितो मतः ॥ ४३ ॥
 स्नेहपाकस्त्रिधा प्रोक्तो मृदुर्मध्यः खरस्तथा ।
 ईषत्सरसकल्कस्तु स्नेहपाको मृदुर्भवेत् ॥ ४४ ॥
 मध्यपाकस्य संसिद्धिः कल्के नीरसकोमले ।
 ईषत्कठिनकल्कश्च स्नेहपाको भवेत्खरः ॥ ४५ ॥
 तदूर्ध्वं दग्धपाकः स्याद्वाहकृन्निष्प्रयोजनः ।
 आमपाकश्च निर्वीर्यो वह्निमान्द्यकरश्च सः ॥ ४६ ॥
 नस्यार्थं स्यान्मृदुः पाको मध्यमः सर्वकर्मसु ।
 अभ्यङ्गार्थं खरः प्रोक्तो युञ्ज्यादेवं यथोचितम् ॥ ४७ ॥
 घृततैलगुडादीस्तु साधयेन्नेकवासरे ।
 प्रकुर्वन्त्युपिता ह्येते विशेषाद्गुणसंचयम् ॥ ४८ ॥
 शार्ङ्गधरात् ।

इति योगतरङ्गिण्यां स्नेहपानपाकविधिर्नाम पञ्चमस्तरङ्गः ॥ ५ ॥

अथ पष्ठस्तरङ्गः ।

अथ स्वेदविधिः—

स्वेदश्चतुर्विधः प्रोक्तस्तापोष्मस्वेदसंज्ञितौ ।
 उपनाहो द्रवः स्वेदः सर्वे वातार्तिहारिणः ॥ १ ॥
 स्वेदो तापोष्मजौ प्रायः श्लेष्मघ्नौ समुदीरितौ ।
 उपनाहस्तु वातघ्नः पित्तसंज्ञे द्रवो हितः ॥ २ ॥
 महाबले महाव्याधौ शीते स्वेदो महान्मतः ।
 दुर्बले दुर्बलः स्वेदो मध्ये मध्यतमो मतः ॥ ३ ॥

- हनोर्मोक्षे स्मृतः स्वेदो रक्तच्छर्दिविधौ पुनः ।
 रक्तपित्तविधानेन रक्तच्छर्दिमुपाचरेत् ॥ २८ ॥
 धात्रीरसाञ्जनोशीरलाजचन्दनवारिभिः ।
 काथं कृत्वा पाययेच्च सघृतक्षौद्रशर्करम् ॥ २९ ॥
 शाम्पन्त्यनेन तृष्णाद्याः पीडाश्छर्दिसमुद्भवाः ।
 हृत्कण्ठाशिरसां शुद्धिर्दीप्ताभित्वं च लाघवम् ॥ ३० ॥
 कफपित्तविनाशश्च सम्यग्वान्तस्य चेष्टितम् ।
 ततोऽपराह्णे दीप्ताग्निं मुद्गपट्टिकशालिभिः ॥ ३१ ॥
 हृद्यैश्च जाङ्गलरसैः कृत्वा घृणं च मोजयेत् ।
 तन्द्रा निद्राऽऽस्यदौर्गन्ध्यं पाण्डुश्च ग्रहणीविषम् ॥ ३२ ॥
 सुवान्तस्य न पीडायै भवन्त्येते कदाचन ।
 अजीर्णं शीतपानीयं व्यायामं मैथुनं तथा ॥ ३३ ॥
 स्नेहाभ्यङ्गनप्रदेहांश्च दिनैकं वर्जयेत्सुधीः ॥
 इति योगतरङ्गिण्यां वमनविधिर्नाम सप्तमस्तरङ्गः ॥ ७ ॥

अष्टमस्तरङ्गः ।

अथ विरेकविधिः—

- स्निग्धस्विन्नस्य वान्तस्य दद्यात्सम्यग्विरेचनम् ।
 अवान्तस्य त्वधः स्रस्तो ग्रहणीं छादयेत्कफः ॥ १ ॥
 मन्दाग्निं गौरवं कुर्याज्जनयेद्वा प्रवाहिकाम् ।
 अथ वा पाचनैरामं बलासं च विपाचयेत् ॥ २ ॥
 पित्ते विरेचनं युक्त्यादामोद्भूते गदे तथा ।
 उदरे च तथाऽऽध्माने कोष्ठशुद्धौ विशेषतः ॥ ३ ॥
 दोषाः कदाचित्कुप्यन्ति जिता लङ्घनपाचनैः ।
 ये तु संशोधनैः शुद्धा न तेषां पुनरुद्भवः ॥ ४ ॥
 बालवृद्धावतिस्निग्धः क्षतक्षीणो मयान्वितः ।
 वान्तस्तृपार्तः स्थूलश्च गर्भिणी च नवज्वरी ॥ ५ ॥
 नवप्रसूता नारी च मन्दाग्निश्च मदात्ययी ।
 शल्योद्धृतश्च रुक्षश्च न विरेच्या विजानता ॥ ६ ॥

एकाङ्गुलमिते घाताद्वैकल्यं कुरुते मृशम् ।
 द्वे वक्षःकक्षधरयोः स्नाय्वोः कक्षधरात्रिमे (?) ॥ ८४ ॥
 मध्य एकाङ्गुले स्नायुमर्मणी दोःक्रियाहरे ।
 क्षिप्रस्योर्ध्वं तूमयतोऽधश्च कूर्चाः क्षमाङ्गुलाः ॥ ८५ ॥
 स्नायुमर्माणि चत्वारि हते पञ्चमणप्रदः ।
 गुल्फसंधेरधः कूर्चाशिरांस्युन्नयतश्चतुः ॥ ८६ ॥
 स्नायुमर्माणि वैकल्यकृन्ति त्वेकाङ्गुलानि वै ।
 वस्तिः स्यात्स्नायुमर्मात्रं विन्दे ह्युमयतोऽश्मरीम् ॥ ८७ ॥
 विन्ता विपद्यते सद्यः स्राविष्यथ वा मवेत् ।
 पादाङ्गुष्ठाङ्गुलीमध्यं क्षिप्रमर्धाङ्गुलोन्मितम् ॥ ८८ ॥
 स्नायुमर्म चतुर्धाऽत्र घातात्कालान्तरे मृतिः ।
 अंसमध्यं त्र्यङ्गुलं तु स्नायुमर्मद्वयं हते ॥ ८९ ॥
 तत्र स्यात्पक्षघाती वा किं वा निष्क्रियबाहुकः ।
 विधुरे कर्णपृष्ठाधः संस्थिते स्नायुमर्मणी ॥ ९० ॥
 किञ्चिन्निम्ने तत्र घाताद्विकलो वधिरत्वता ।
 केशान्ते शङ्खयोरुर्ध्वमुत्क्षेपौ स्नायुमर्मणी ॥ ९१ ॥
 अर्धाङ्गुले सशल्योऽत्र जीवेन्नोद्धृतशल्यकः ।
 इति स्नायुमर्माणि ।
 इति सप्तोत्तरं मर्मशतम् ।

अथाऽऽहारादिलक्षणम् ।

उदानकोपादाहारसुस्थिरत्वाच्च यद्भवेत् ॥ ९२ ॥
 पवनस्योर्ध्वगमनं तदुद्गारं प्रचक्षते ।
 तमःकफाभ्यां निद्रा स्यान्मूर्छा पित्ततमोद्धवा ॥ ९३ ॥
 रजःपित्तानिलैर्भ्रान्तिस्तन्द्रा श्लेष्मतमोनिलैः ।
 ग्लानिरोजःक्षयाद्दुःखादर्जोणाच्च श्रमाद्भवेत् ॥ ९४ ॥
 यः सामर्थ्येऽप्यनुत्साहस्तदालस्यमुदीर्यते ।
 चेतन्यशिथिलत्वाच्च पीत्वैकं श्वासमुद्वहेत् ॥ ९५ ॥
 विदीर्णवदनश्वासं जृम्भा सा कथ्यते बुधैः ।
 उदानप्राणयोरुर्ध्वयोगान्मौलिकफस्रवात् ॥ ९६ ॥
 शब्दः संजायते नस्तः क्षुतं तत्कथ्यते बुधैः ।

अथ स्वस्थसमधातोर्मज्जादिमानं वाग्भटात्—

मज्जा मेदो वसा मूत्रं पित्तश्लेष्मशकृदमृक् ॥ ९७ ॥

रसो जलं च देहेऽस्मिन्नेकैकाञ्जलिवर्धितम् ।

पृथक्स्वप्नसुप्तं प्रोक्तमोजोमस्तिष्करेतसाम् ॥ ९८ ॥

द्वावञ्जली तु स्तन्यस्य चत्वारो रजसस्त्रियाः ।

समधातोरिदं मानं विद्याद्वृद्धिक्षयाम्बिताः ॥ ९९ ॥

शुक्रासृग्गर्भिणीभोज्यचेष्टागर्माशयर्तुषु ।

यः स्याद्दोषोऽधिकस्तेन प्रकृतिः सप्तधोविता ॥ २०० ॥

अथ वयोविचारः—

बाल्यमापोऽष्टाद्वर्षात्ततो मध्येऽधिसप्ततिः ।

पृच्छस्तदूर्ध्वं विज्ञेयं वयोमानमिति त्रिधा ॥ १ ॥

उक्तं च वाग्भटे—

वयस्त्वा षोडशाद्बाल्यं तत्र धात्विन्द्रियौजसाम् ।

वृद्धिरा सप्ततेर्मध्यं तत्रावृद्धिः परं क्षयः ॥ २ ॥

स्वं स्वं हस्तत्रयं सार्धं षण्णः पात्रं सुखायुषोः ।

इति योगतरङ्गिण्यां शारीरं नाम द्वितीयस्तरङ्गः ॥ २ ॥

अथ तृतीयस्तरङ्गः ।

अथ परिमाणा ।

न मानेन विना युक्तिर्द्रव्याणां ज्ञायते क्वचित् ।

अतः प्रयोगकार्यार्थं मानमत्रोच्यते मया ॥ १ ॥

मानं च द्विविधं प्रोक्तं कालिङ्गं मागधं तथा ।

कालिङ्गान्मागधं श्रेष्ठमिति मानविदो विदुः ॥ २ ॥

असरेणुर्बुधैः प्रोक्तस्त्रिंशता परमाणुभिः ।

असरेणोस्तु पर्याधैर्नाम्ना वंशी निगद्यते ॥ ३ ॥

जालान्तरगतैः सूर्यकरैर्वंशी निगद्यते ।

षड्वंशीमिर्मरीचिः स्यात्तामिः षड्भिश्च राजिका ॥ ४ ॥

तिसृभी राजिकाभिश्च सर्पपः प्रोच्यते बुधैः ।

पतोऽष्टसर्पपैः प्रोक्तो गुक्ता स्यात्तच्चतुष्टयम् ॥ ५ ॥

षड्भिश्च रक्तिकाभिश्च मापको हेमधानिकौ ।

सापैश्चतुर्भिः शाणः स्याद्दूरणः स निगद्यते ॥ ६ ॥

मध्यगो भुजयोः पश्चात्कूर्परो संधिमर्मणी ।
 एकाङ्गुलमिते तत्र हतो वैकल्पमुच्छति ॥ ५६ ॥
 शीर्षस्यान्तः सिरासंधिरुपपाद्यतलक्षणः ।
 नामतोऽधिपतिः संधिमर्मार्धाङ्गुलमाश्रुदा ॥ ५७ ॥
 निम्नयोस्तु भुवोरुर्ध्वमावर्ता संधिमर्मणी ।
 अर्धाङ्गुलमिते तत्र हतो विकलतां वजेत् ॥ ५८ ॥
 कृकाटिके शिरोग्रीवासंधाने संधिमर्मणी ।
 अर्धाङ्गुलमिते तत्र हतः स्याच्चलमस्तकः ॥ ५९ ॥
 जङ्घाचरणसंधाने गुल्फौ द्वौ संधिमर्मणी ।
 अर्धाङ्गुलमिते तत्र हतः स्वाङ्गं वजेन्नरः ॥ ६० ॥
 पृष्ठवंशं तूमयतः किञ्चिन्निम्नो कुङ्कुन्दरो ।
 अर्धाङ्गुली बहिः पार्श्वजघनात्संधिमर्मणी ॥ ६१ ॥
 पाणिप्रकोष्ठमध्यस्थावङ्गुलात्संधिमर्मणी ।
 मणिवन्धौ तत्र हतः पक्षाघातमवाप्नुयात् ॥ ६२ ॥
 संधयः पञ्च शिरसि विमक्ताश्चतुरङ्गुलाः ।
 संधिमर्माण्यत्र हतः पक्षाघातमवाप्नुयात् ॥ ६३ ॥

अथ शिरामर्माणि-

कण्ठनाडीमुमयतः शिरामर्माणि ताश्चतुः ।
 द्वे मर्मे द्वे तु नीले स्तस्तत्र विद्धो विपद्यते ॥ ६४ ॥
 चतस्रो मातृकाख्यास्तु ग्रीवामुमयतः शिराः ।
 वेदाङ्गुलाः शिरामर्माण्यष्टौ सद्यो मृतिप्रदाः ॥ ६५ ॥
 शिराणामक्षिरसनाकर्णघ्राणजुषां मिथः ।
 योगाः शृङ्गाटकानि स्युः शिरामर्माणि पूर्ववत् ॥ ६६ ॥
 नेत्राङ्गुयोरपाङ्गाख्ये द्वे शिरामर्मणी स्मृते ।
 अर्धाङ्गुलमिते तत्र हतो वैकल्पमाप्नुयात् ॥ ६७ ॥
 स्थपनी तु भुवोर्मध्ये शिरामर्मार्धमङ्गुलम् ।
 विशल्यघ्नं मर्म तत्रोद्धृतशल्यो विपद्यते ॥ ६८ ॥
 अन्तःघोतोद्वयानन्दे नासामुमयतः फणे ।
 अर्धाङ्गुले मर्मणी स्तो घाताद्वैकल्पकारिणी ॥ ६९ ॥
 स्तनमूले मर्मणी स्तः स्तनयोर्ध्वाङ्गुलादधः ।
 समं ततः शिरे तत्र हतः कालेन नश्यति ॥ ७० ॥

अथ स्वस्थसमधातोर्मज्जादिमानं वाग्भटात्—

मज्जा मेदो वसा मूत्रं पित्तश्लेष्मशकृदमृक् ॥ ९७ ॥

रसो जलं च देहेऽस्मिन्नेकैकाञ्जलिवर्धितम् ।

पृथक्स्वप्नसुप्तं प्रोक्तमोजोमस्तिष्करेतसाम् ॥ ९८ ॥

द्वावञ्जली तु स्तन्यस्य चत्वारो रजसस्त्रियाः ।

समधातोरिदं मानं विद्याद्वृद्धिक्षयाम्बिताः ॥ ९९ ॥

शुक्रासृग्गर्भिणीभोज्यचेष्टागर्माशयर्तुषु ।

यः स्याद्दोषोऽधिकस्तेन प्रकृतिः सप्तधोविता ॥ २०० ॥

अथ वयोविचारः—

बाल्यमापोऽष्टाद्वर्षात्ततो मध्येऽधिसप्ततिः ।

पृच्छस्तदूर्ध्वं विज्ञेयं वयोमानमिति त्रिधा ॥ १ ॥

उक्तं च वाग्भटे—

वयस्त्वा षोडशाद्बाल्यं तत्र धात्विन्द्रियौजसाम् ।

वृद्धिरा सप्ततेर्मध्यं तत्रावृद्धिः परं क्षयः ॥ २ ॥

स्वं स्वं हस्तत्रयं सार्धं घणुः पात्रं सुखायुषोः ।

इति योगतरङ्गिण्यां शारीरं नाम द्वितीयस्तरङ्गः ॥ २ ॥

अथ तृतीयस्तरङ्गः ।

अथ परिमाणा ।

न मानेन विना युक्तिर्द्रव्याणां ज्ञायते क्वचित् ।

अतः प्रयोगकार्यार्थं मानमत्रोच्यते मया ॥ १ ॥

मानं च द्विविधं प्रोक्तं कालिङ्गं मागधं तथा ।

कालिङ्गान्मागधं श्रेष्ठमिति मानविदो विदुः ॥ २ ॥

असरेणुर्बुधैः प्रोक्तस्त्रिंशता परमाणुभिः ।

असरेणोस्तु पर्यायैर्नाम्ना वंशी निगद्यते ॥ ३ ॥

जालान्तरगतैः सूर्यकरैर्वंशी निगद्यते ।

षड्वंशीमिर्मरीचिः स्यात्तामिः षड्भिश्च राजिका ॥ ४ ॥

तिसृभी राजिकाभिश्च सर्पपः प्रोच्यते बुधैः ।

पतोऽष्टसर्पपैः प्रोक्तो गुक्ता स्यात्तच्चतुष्टयम् ॥ ५ ॥

षड्भिश्च रक्तिकाभिश्च मापको हेमधानको ।

सापैश्चतुर्भिः शाणः स्याद्दूरणः स निगद्यते ॥ ६ ॥

एकाङ्गुलमिते घाताद्वैकल्यं कुरुते मृशम् ।
 द्वे वक्षःकक्षधरयोः स्नाय्वोः कक्षधरात्रिमे (?) ॥ ८४ ॥
 मध्य एकाङ्गुले स्नायुमर्मणी दोःक्रियाहरे ।
 क्षिप्रस्योर्ध्वं तूमयतोऽधश्च कूर्चाः क्षमाङ्गुलाः ॥ ८५ ॥
 स्नायुमर्माणि चत्वारि हते पञ्चमणप्रदः ।
 गुल्फसंधेरधः कूर्चाशिरांस्युन्नयतश्चतुः ॥ ८६ ॥
 स्नायुमर्माणि वैकल्यकृन्ति त्वेकाङ्गुलानि वै ।
 वस्तिः स्यात्स्नायुमर्मात्रं विन्दे ह्युमयतोऽश्मरीम् ॥ ८७ ॥
 विन्ता विपद्यते सद्यः स्राविघ्नयथ वा मवेत् ।
 पादाङ्गुष्ठाङ्गुलीमध्यं क्षिप्रमर्धाङ्गुलोन्मितम् ॥ ८८ ॥
 स्नायुमर्म चतुर्धाऽत्र घातात्कालान्तरे मृतिः ।
 अंसमध्यं त्र्यङ्गुलं तु स्नायुमर्मद्वयं हते ॥ ८९ ॥
 तत्र स्यात्पक्षघाती वा किं वा निष्क्रियबाहुकः ।
 विधुरे कर्णपृष्ठाधः संस्थिते स्नायुमर्मणी ॥ ९० ॥
 किञ्चिन्निम्ने तत्र घाताद्विकलो धधिरत्वता ।
 केशान्ते शङ्खयोरुर्ध्वमुत्क्षेपौ स्नायुमर्मणी ॥ ९१ ॥
 अर्धाङ्गुले सशल्योऽत्र जीवेन्नोद्धृतशल्यकः ।
 इति स्नायुमर्माणि ।
 इति सप्तोत्तरं मर्मशतम् ।

अथाऽऽहारादिलक्षणम् ।

उदानकोपादाहारसुस्थिरत्वाच्च यद्भवेत् ॥ ९२ ॥
 पवनस्योर्ध्वगमनं तदुद्गारं प्रचक्षते ।
 तमःकफाभ्यां निद्रा स्यान्मूर्छा पित्ततमोद्धवा ॥ ९३ ॥
 रजःपित्तानिलैर्भ्रान्तिस्तन्द्रा श्लेष्मतमोनिलैः ।
 ग्लानिरोजःक्षयाद्दुःखादर्जोणाच्च श्रमाद्भवेत् ॥ ९४ ॥
 यः सामर्थ्येऽप्यनुत्साहस्तदालस्यमुदीर्यते ।
 चेतन्यशिथिलत्वाच्च पीत्वैकं श्वासमुद्वहेत् ॥ ९५ ॥
 विदीर्णवदनश्वासं जृम्भा सा कथ्यते बुधैः ।
 उदानप्राणयोरुर्ध्वयोगान्मौलिकफस्रवात् ॥ ९६ ॥
 शब्दः संजायते नस्तः क्षुतं तत्कथ्यते बुधैः ।

शाणस्तेः स्याच्चतुर्भिर्युगलमथ तयोः सूर्यकस्तौ च हस्त-
 स्तद्वी खारी तुला स्यात्पलशतमथ तद्विंशतिमरि एकः ।
 गुञ्जादिमानमारभ्य यावत्स्यात्कुडवस्थितिः ॥ २१ ॥
 द्रवाद्विशुष्कद्रव्याणां तावन्मानं च संस्मृतम् ।
 प्रस्थादिमानमारभ्य द्विगुणं तु द्रवाद्वयोः ॥ २२ ॥
 मानं तथा तुलायास्तु द्विगुणं न कश्चित्स्मृतम् ।
 मृद्वृक्षवेणुलोहादेर्माण्डं यच्चतुरङ्गुलम् ॥ २३ ॥
 विस्तीर्णं च तथोच्चं च तन्मानं कुडवं वदेत् ।
 पदीपधं तु प्रथमं यस्य योगस्य कथ्यते ॥ २४ ॥
 तन्नामैव स योगो हि कथ्यतेऽत्र विनिश्चयः ।
 तृणिः स्यादणुभिः पङ्क्तिभिः पङ्क्तिरक्षी समीरिता ॥ २५ ॥
 तामिः पङ्क्तिभिर्भवेद्युक्ता पङ्क्त्युक्तामी रजात्तमम् ।
 जालान्तरगतैः सूर्यकरैर्वशी विलोक्यते ॥ २६ ॥
 तस्या नामान्तरं ज्ञेयं त्रसरेणू रजस्तथा ।

इति मागधपरिभाषा ॥

अथ कलिङ्गपरिभाषा—

पयो द्वादशभिर्गौरसर्पपैः प्रोच्यते बुधैः ॥ २७ ॥
 यवद्वयेन गुञ्जा स्याद्विगुञ्जो वल उच्यते ।
 मापो गुञ्जाभिरष्टामिः सप्तभिर्वा भवेत्कचित् ॥ २८ ॥
 स्याच्चतुर्मापकैः शाणः स निष्कष्टङ्क एव च ।
 गद्याणो मापकैः पङ्क्तिभिः कर्पः स्याद्दशमापकः ॥ २९ ॥
 चतुष्कर्पैः पलं प्रोक्तं दशशाणमितं बुधैः ।
 चतुष्पलैश्च कुडवं प्रस्थाद्याः पूर्ववन्मताः ॥ ३० ॥

इति शार्ङ्गधरात् ॥

अथ रुष्णाग्नेयात्—

रजांसि त्रीणि सिकता तामिः षोडशभिस्तथा ।
 सर्पपश्च भवेद्गौरस्ते चाष्टौ तण्डुलं विदुः ॥ ३१ ॥
 तद्वयं धान्यकं मापं तद्वयं रक्तिका मता ।
 रक्तिकाद्वितयेनापि वलः प्रोक्तो विशारदैः ॥ ३२ ॥
 चतुर्भिश्चाण्डिका तैः स्यादेवं मानपरम्परा ।

अथ सूपमूलकयूपः-

सूपमूलकयोर्यूपो गलग्रहकफज्वरान् ।

हन्ति श्वासकफश्यायकासमेदोरुचिक्रिमीन् ॥ ३८ ॥

इति सूपमूलकयूपः ।

अथ चणकयूपः-

चणकैर्विदलैर्यूपोऽनुष्णस्तुवरको लघुः ।

रक्तपित्तप्रतिश्यायकासपित्तकफापहः ॥ ३९ ॥

इति चणकयूपः ।

अथ मकुष्ठयूपः-

मकुष्ठयूपः संग्राही पित्तश्लेष्मज्वरापहः ।

लघुः संतर्पणः पथ्यो हृद्यः पीनसकासजित् ॥ ४० ॥

इति मकुष्ठयूपः ।

अथ कृताकृतयूपौ-

यूपः कृताख्यो लवणस्नेहकद्वादिसाधितः ।

अकृतस्तैर्विना सिद्धः क्रमाद्वुरुलघू च तौ ॥ ४१ ॥

इति कृताकृतयूपौ ।

यूपा गोरसधान्याल्मपट्वम्लादिभिरन्विताः ।

यथोत्तरं गुरुतरा वातघ्ना रुचिकारिणः ॥ ४२ ॥

यैरन्नैरौषधैर्यैश्च कृता मण्डादयो बुधेः ।

विचार्य तद्गुणानेतांस्तद्गुणानेव निर्दिशेत् ॥ ४३ ॥

इति यूपाः ।

अथ सूपाः-

काण्डितैर्वैदलैः किञ्चिदाज्यपीतादधिप्लुतैः ।

सिद्धैश्चतुर्गुणे तोये यथोचितपटुश्रितैः ॥ ४४ ॥

नातिद्रवघनेराज्ये छकृतै रामठान्वितैः ।

सूपः स्यात्साधनोऽन्नस्य रोचनः पाचनोऽग्निकृत् ॥ ४५ ॥

पथ्यः स्निग्धो बलकरो वातश्लेष्मगदे हितः ॥ ४६ ॥

इति सामान्यसूपरन्धनप्रकारगुणः ।

अथ सप्तमस्तरङ्गः ।

अथ पञ्च कर्माणि—

वमनं रेचनं नस्यं निरुहश्चानुवासनम् ।

एतानि पञ्च कर्माणि कथितानि मुनीश्वरैः ॥ १ ॥

तत्र प्रथमं वमनविधिः—

शरत्काले वसन्ते च प्रावृद्धकाले च देहिनाम् ।

वमनं रेचनं चैव कारयेत्कुशलो भिषक् ॥ २ ॥

बलवन्तं कफव्याप्तं हृत्तासादिनिपीडितम् ।

तथा वमनसात्म्यं च धीरचित्तं च वामयेत् ॥ ३ ॥

विपदोपे स्तन्यरोगे मन्दाग्रौ श्लीपदेऽर्बुदे ।

हृद्रोगकुष्ठवीसर्पमेहाजीर्णभ्रमेषु च ॥ ४ ॥

विदारिकापचीकासश्वासपीनसवृद्धिषु ।

अपस्मारे ज्वरोन्मादे तथा रक्तातिसारिषु ॥ ५ ॥

नासाताल्वोदपाके च कर्णस्रावेऽधिजिह्वके ।

गलशुण्ड्यामतीसारे पित्तश्लेष्मगदे तथा ॥ ६ ॥

मेदोगदेऽरुचौ चैव वमनं कारयेद्भिषक् ।

न वामनीयस्तिमिरी न गुल्मी नोदरी कृशः ॥ ७ ॥

नातिवृद्धो गर्भिणी च न स्थूलो न क्षतातुरः ।

मदार्तो बालको रुक्षः क्षुधितश्च निरुहितः ॥ ८ ॥

उदावर्त्यूर्ध्वरक्ती च क्षुच्छर्यः केवलानिर्ली ।

पाण्डुरोगी क्रामिव्याप्तः पठनात्स्वरघातकः ॥ ९ ॥

एतेऽप्यजीर्णव्यथिता वाम्या ये विपपीडिताः ।

कफव्याप्ताश्च ते वाम्या मधूकक्षाथपानतः ॥ १० ॥

सुकुमारं कृशं बालं वृद्धं मीरुं न वामयेत् ।

पीत्वा यवागूमाकण्ठं क्षीरतक्रदधीनि च ॥ ११ ॥

असात्म्यैः श्लेष्मलैर्मोज्यैर्दोषानुत्क्रिय देहिनः ।

स्निग्धास्विन्नाय वमनं दत्तं सम्यक्प्रवर्तते ॥ १२ ॥

वमनेषु च सर्वेषु सैन्धवं मधुना हितम् ।

वीमत्सं वमनं दद्याद्विपरीतं विरेचनम् ॥ १३ ॥

तथोक्तं मतिमुकुरे-

द्विचत्वारिंशता मापेरष्टादशकवर्धकैः ॥ ३३ ॥
 पलं द्वादशवर्द्धं स्याद्गुञ्जापट्टकसमन्वितैः ॥
 ति योगतरङ्गिण्यां मानपरिभाषाकथनं नाम तृतीयस्तोत्रः ॥ ३ ॥

अथ चतुर्थस्तोत्रः ।

अथ युक्तायुक्तकथनम्-।

नवान्येष हि योज्यानि द्रव्याण्यखिलकर्मसु ।
 विना विडङ्गकृष्णाभ्यां गुह्यधान्याज्यमाक्षिकीः ॥ १ ॥
 गुह्यं च कुटजो घासा कूष्माण्ठं च शतावरी ।
 अश्वगन्धा सहचरा शतपुष्पा प्रसारिणी ॥ २ ॥
 प्रयोक्तव्याः सदैवाऽऽर्द्रा द्विगुणा नैव कारयेत् ।
 शुष्कं नवीनं यद्द्रव्यं योज्यं सकलकर्मसु ॥ ३ ॥
 आर्द्रं च द्विगुणं युज्यादेव सर्वत्र निश्चयः ।
 कालेऽनुक्ते प्रमातं स्यादङ्गेऽनुक्ते जटा मवेत् ॥ ४ ॥
 मागेऽनुक्ते च साम्यं स्यात्पात्रेऽनुक्ते च मृन्मयम् ।
 एकमप्यौषधं योगे यस्मिन्यत्पुनरुच्यते ॥ ५ ॥
 मानतो द्विगुणं प्रोक्तं तद्द्रव्यं तत्स्वदर्शिभिः ।
 चूर्णं चोहासवा लेहाः प्रायशश्चन्दनान्विताः ॥ ६ ॥
 कषायलेपयोः प्रायो युज्यते रक्तचन्दनम् ।
 गुणहीनं मवेद्वर्षादूर्ध्वं तद्रूपमौषधम् ॥ ७ ॥
 मासद्वयात्तथा चूर्णं हीनवीर्यत्वमाप्नुयात् ।
 हीनत्वं गुटिकालेहो लभेते वत्सरात्परम् ॥ ८ ॥
 हीनाः स्युर्घृततैलाद्याश्चतुर्मासाधिकास्तथा ।
 ओषध्यो लघुपाकाः स्युर्निर्वीर्या वत्सरात्परम् ॥ ९ ॥
 पुराणाः स्युर्गुणैर्युक्ता आसवा धातवो रसाः ।
 व्याधेरयुक्तं यद्द्रव्यं गणोक्तमपि तत्त्यजेत् ॥ १० ॥
 अनुक्तमपि युक्तं हि योजयेत्तत्र तद्बुधः

शार्ङ्गधरात्-

षड्भामावे तु वैक्रान्तं स्वर्णभावे तु माक्षिकम् ॥ ११ ॥

- हनोर्मोक्षे स्मृतः स्वेदो रक्तच्छर्दिविधौ पुनः ।
 रक्तपित्तविधानेन रक्तच्छर्दिमुपाचरेत् ॥ २८ ॥
 धात्रीरसाञ्जनोशीरलाजचन्दनवारिभिः ।
 काथं कृत्वा पाययेच्च सघृतक्षौद्रशर्करम् ॥ २९ ॥
 शाम्पन्त्यनेन तृष्णाद्याः पीडाश्छर्दिसमुद्भवाः ।
 हृत्कण्ठाशिरसां शुद्धिर्दीप्ताभित्वं च लाघवम् ॥ ३० ॥
 कफपित्तविनाशश्च सम्यग्वान्तस्य चेष्टितम् ।
 ततोऽपराह्णे दीप्ताग्निं मुद्गपट्टिकशालिभिः ॥ ३१ ॥
 हृद्यैश्च जाङ्गलरसैः कृत्वा सूपं च मोजयेत् ।
 तन्द्रा निद्राऽऽस्यदौर्गन्ध्यं पाण्डुश्च ग्रहणीविषम् ॥ ३२ ॥
 सुवान्तस्य न पीडायै भवन्त्येते कदाचन ।
 अजीर्णं शीतपानीयं व्यायामं मैथुनं तथा ॥ ३३ ॥
 स्नेहाभ्यङ्गनप्रदेहांश्च दिनैकं वर्जयेत्सुधीः ॥
 इति योगतरङ्गिण्यां वमनविधिर्नाम सप्तमस्तरङ्गः ॥ ७ ॥

अष्टमस्तरङ्गः ।

अथ विरेकविधिः—

- स्निग्धस्विन्नस्य वान्तस्य दद्यात्सम्यग्विरेचनम् ।
 अवान्तस्य त्वधः स्रस्तो ग्रहणीं छादयेत्कफः ॥ १ ॥
 मन्दाग्निं गौरवं कुर्याज्जनयेद्वा प्रवाहिकाम् ।
 अथ वा पाचनैरामं बलासं च विपाचयेत् ॥ २ ॥
 पित्ते विरेचनं युक्त्यादामोद्भूते गदे तथा ।
 उदरे च तथाऽऽध्माने कोष्ठशुद्धौ विशेषतः ॥ ३ ॥
 दोषाः कदाचित्कुप्यन्ति जिता लङ्घनपाचनैः ।
 ये तु संशोधनैः शुद्धा न तेषां पुनरुद्भवः ॥ ४ ॥
 बालवृद्धावतिस्निग्धः क्षतक्षीणो मयान्वितः ।
 वान्तस्तृपार्तः स्थूलश्च गर्भिणी च नवज्वरी ॥ ५ ॥
 नवप्रसूता नारी च मन्दाग्निश्च मदात्ययी ।
 शल्योद्धृतश्च रुक्षश्च न विरेच्या विजानता ॥ ६ ॥

अथ शुद्धघेवरः—

क्षीरेण मर्दितं चूर्णं गोधूमानां हि मालितम् ।
विस्तार्य सर्पिषा पाच्यं कटाहेऽथ सितान्वितम् ॥ १ ॥
घृतपूरोऽयमुद्दिष्टः कर्पूरमरिचान्वितः ।

अथ नारिकेरजो घृतपूरः—

शमितां मर्दितां क्षीरैः सितान्नियनान्विताम् ॥ २ ॥
आज्ये पचेन्मन्दमन्दं घृतपूरोऽपरो मतः ।

अथ दुग्धघेवरः—

पाकपिण्डीकृतं क्षीरं शर्कराचूर्णमिश्रितम् ॥ ३ ॥
घृतपूरविनिर्माणं खादेत्स्वल्पमुसर्पिषि ।

अथ शालिपिष्टजो घेवरः—

मुशालिपिष्टं घनदुग्धमिश्रं सशर्करं वस्त्रपुनोत्तमेतत् ॥ ४ ॥
घृते सुपक्वं पृथुलीकृतं बुधैर्निगद्यते शालिजघेवरोऽयम् ।

अथ कसेरुघेवरः—

कसेरुचूर्णे निक्षिप्य पाकपिण्डीकृतं पयः ॥ ५ ॥
कसेरुघेवरं कुर्यात्पूर्ववत्खण्डमण्डितम् ।

अथाऽऽम्ररसघेवरः—

पक्वाग्रस्य घृते तप्ते रसस्तलनपिण्डितः ॥ ६ ॥
शुद्धशर्करया युक्तो घृतपूरोऽतिसुन्दरः ।
एवं शृङ्गाटकादीनां घृतपूरो भवेदपि ॥ ७ ॥
घृतपूरो गुरुर्वृष्यो हृद्यः पित्तानिलापहः ।
सद्यः प्राणप्रदो बल्यः सुरुच्योऽग्निप्रदीपनः ॥ ८ ॥
विचार्य वस्तुसंयोगं घृतपूरस्य बुद्धिमान् ।
गुणांस्तथा वदेद्वैद्यः प्रधानं तु गुणे स्मृतम् ॥ ९ ॥

अथ गौरसयावक इति केचिद्गुह्यक इति संस्कृते—

शमितां सर्पिषा मृष्टां सितैलादिसमान्विताम् ।
क्षिप्याऽन्यशमिता(तां) लम्बपुटे संग्राथितानने ॥ २१० ॥

जरायुवेष्टितो भुग्नपृष्ठग्रीवास्थिसंहतिः ।
 गर्भाशये स्थितो देही ज्ञानवानतिचिन्तयन् ॥ २३ ॥
 किं मया दुष्कृतं कर्म कृतं गर्भाशये यतः ।
 पतितो निरये घोरे नानादुःखप्रदायिनि ॥ २४ ॥
 यदि गर्माद्विनिर्यामि करिष्यामि तदा शुभम् ।
 येन मूयो गर्भवासदुःखं द्रक्ष्यामि न क्वचित् ॥ २५ ॥
 इति संचिन्त्यमानः स देही योगीव तत्त्ववित् ।
 निःसारितः समीरेण योनिमार्गनियन्त्रितः ॥ २६ ॥
 निर्गतो योनितो देही मायया विष्यते पुनः ।
 तत्क्षणादात्मविज्ञानविनाशादिव रोदिति ॥ २७ ॥

अथ गर्भस्य द्वैविध्ये हेतुमाह—

परस्परानिलाद्वातात्प्रभिन्ने कलले द्विधा ।
 द्विधा ततः प्रवृद्धयेत युग्मं तस्मात्प्रजायते ॥ २८ ॥

अथ विकृतोत्पत्तिहेतुमाह—

मातुः श्रद्धाविघातेन स्वस्य दुष्कर्मणा तथा ।
 कुञ्जवामनखञ्जं वा विकृताश्च भवन्ति ते ॥ २९ ॥

गर्भनष्टहेतुमाह—

आघातादिनिमित्तेन जठरान्तर्भूते शिशौ ।
 जठरं जायते शीतं स्तब्धाध्मातं भृशव्यथम् ॥ ३० ॥
 गर्मास्पन्दो भवत्युष्णः कृच्छ्रादुच्छ्वसनं कुमः ।
 अरतिस्रस्तनेत्रत्वमावीनामसमुद्भवः ॥ ३१ ॥

अथाङ्गप्रत्यङ्गोत्पत्तिः—

शिरोन्तराधिर्द्धौ बाहू सक्थिनी च संमासतः ।
 पङ्कजमङ्गप्रत्यङ्गं तस्याक्षिहृदयाविकम् ॥ ३२ ॥

अथ प्रत्यङ्गानि—

चक्षुष्कर्णोष्ठनासास्तनगलरसनागल्लमन्यांसगण्ड-

भ्रुकक्षाजङ्घहस्ताङ्गुलिनखरकटीनाभिपृष्ठाण्डमेढ्रम् ।

जानू स्फिग्बस्तिपार्श्वोदरगुदपदपाण्यङ्गुलीगुल्फकादि

प्रत्यङ्गं चेत्युमाभ्यां जगद्भि विबुधास्तच्छरीरं समस्तम् ॥ ३३ ॥

इति स्नेहपानविधिः शार्ङ्गधरात् ।

अथ स्नेहपाकविधिः ।

विघ्नेशक्षेत्रपालौ बटुकमपि शुभे वासरे पूजयित्वा

तैलस्याऽऽज्यस्य किं वा रचयतु निपुणं संस्कृतिं संपदायात् ।

आदौ वह्निं प्रदद्याद्यद्वधि शनकैः फेनशब्दव्ययः स्या-

त्पश्चान्मृत्पिण्डकेस्तद्वशभिरलघुभिर्नातिपीनेर्विशोध्यम् ॥१९॥

एकं संस्थाप्य घस्रं विधिवदथ पचेद्दासरादग्निमान्द्यं

काथैर्दुग्धैश्च कल्कैस्तदनुसुरभिभिः शोधेनीयेर्विशुद्धैः ।

कस्तूरीचन्दनं ग्लौर्जलजलदसटीरक्तपाटीरकुठ-

त्वङ्मश्लिषातुरुष्कागुरुनखरदंलपोतकङ्कोलमुख्यैः ॥ २० ॥

सारसंग्रहात् ।

तैलं कृत्वा कटाहे वृद्धतरविमले मन्दमन्दानलैस्त-

त्पक्वं निष्फेनमावं गतमिह हि यदा शैत्यमावं समेत्य ।

मश्लिषारात्रिलोघैर्जलधरतनुकैः सामलैः साक्षपथ्यैः

सूचीपुष्पाङ्गुघ्निनीरैरुपहितमथितैस्तैलगन्धं जहाति ॥२१॥

तैलस्येन्दुकलांशकैकविकसामौगास्तु तस्यांशको

ये चान्ये त्रिफला पयोदरजनीह्वीबेरलोधादयः ॥

सूचीपुष्पवटावरोहनलिका तस्याश्च पादांशका

दुर्गन्धं विनिहत्य तैलमरुणं सौरभ्यमाकुर्वते ॥ २२ ॥

आम्रजम्बूकपित्थानां बीजपूरकवित्त्वयोः ॥

शोधनं तिलतैलस्य पलवानां तु पञ्चकम् ॥ २३ ॥

जलस्नेहौपधीनां च प्रमाणं यत्र नोदितम् ।

तत्र स्यादौषधात्स्नेहः स्नेहात्काथश्चतुर्गुणः ॥ २४ ॥

स्नेहाच्चतुर्गुणं काथ्यं सदा च स्नेहसंविधौ ।

जलं चतुर्गुणं दत्त्वा काथः काथ्यसमो मतः ॥ २५ ॥

उक्तं च चरकात्—

कल्काच्चतुर्गुणः स्नेहः स्नेहात्काथ्यं चतुर्गुणम् ।

काथ्याच्चतुर्गुणं वारि काथः काथ्यसमो मतः ॥ २६ ॥

१ ख. 'धयेतौर्विशोध्यम् । क० । २ ख. 'दलश्वेतकाकी' । ३ ख. 'मलोऽपि मूर्च्छाविधौ ये ।
४ ख. 'अग्नितः सू' ।

ऊष्मत्रयो रसोवातवहे नाड्यौ तु मर्मणी ।
 अर्धाङ्गुले अपस्तम्भौ कालान्तरस्मृतिपदे ॥ ७१ ॥
 पार्श्वद्वन्द्वस्योपरिष्ठादधस्तादन्तयोः शिरे ।
 अर्धाङ्गुले अपालापौ मर्मणी चिरमारके ॥ ७२ ॥
 हृदयं स्तनयोर्मध्यं चतुरङ्गुलसंमितम् ।
 शिरामर्मात्रं हननात्सद्य एव विपद्यते ॥ ७३ ॥
 शिरामूलं शिरामर्म नाभिः स्याच्चतुरङ्गुला ।
 समन्ततस्तत्र हतः सद्यो मृतिमवाप्नुयात् ॥ ७४ ॥
 अधस्तात्पार्श्वयोर्मध्ये जघनस्योर्ध्वमल्पशः ।
 पृष्ठगौ पार्श्वसंघाते तिर्यगूर्ध्वं तु मर्मणी ॥ ७५ ॥
 स्तनमूलादुभयतः पृष्ठवंशमुज्जु शिरे ।
 अर्धाङ्गुले बृहत्पौ स्तो मर्मणी चिरमारके ॥ ७६ ॥
 ऊरुमध्योर्ध्वतोऽधस्ताद्वङ्गुणस्याङ्गुलार्धतः ।
 लोहिताक्षाणि मर्माणि घाताद्वैकल्यदानि हि ॥ ७७ ॥
 ऊरुमध्ये शिरे ऊर्वोरङ्गुलैकमिते ऋजू ।
 मर्मणी स्तस्तत्र हते वैकल्यमुपजायते ॥ ७८ ॥
 इत्येकचत्वारिंशच्छिरामर्माणि ।

अथैकादश मांसमर्माणि ।

अर्धाङ्गुलं नाम तलहृदयं चिरमारकम् ।
 मांसमर्म चतुर्धा स्यात्पाणिपत्तलमध्यगम् ॥ ७९ ॥
 त्रयोदशाङ्गुलादूर्ध्वं प्रतिपाष्णीन्द्रवस्तयः ।
 मांसमर्माणि चत्वारि द्यङ्गुलान्मानजङ्घयोः ॥ ८० ॥
 अधश्चुबुकयोरर्धाङ्गुलौ तु स्तनरोहितौ ।
 कालान्तरप्राणहरे जायेते मांसमर्मणी ॥ ८१ ॥
 सद्योघाति गुदो मांसमर्म स्याच्चतुरङ्गुलम् ।

अथ सप्तविंशतिस्नायुमर्माणि ।

स्नायुमर्माणि चत्वारि स्युः श्रोण्योर्जानुसंधितः ॥ ८२ ॥
 ऊर्ध्वं चोभयतो घाताद्व्यङ्गुला विकलत्वदाः ।
 मुष्कवङ्गक्षणयोर्मध्ये विटपौ स्नायुमर्मणी ॥ ८३ ॥

शिरोमितापी तिमिरी छयाध्मानपपीडितः ।
 क्षतोरस्कः प्रमेहार्तः पाण्डुरोगी च गर्भिणी ॥ ५ ॥
 रुक्षः क्षीणोऽप्यवहृतक्षीरक्षौद्रघृतासवः ॥
 मुक्तान्नवधिमत्स्यश्च बालो वृद्धः कृशस्तथा ॥ ६ ॥
 अकाले चातिपीतश्च धूमः कुर्यादुपद्रवान् ।
 धूमो द्वादशमाद्वर्षाद्दीयतेऽशीतितो न च ॥ ७ ॥
 कासश्वासप्रतिश्यायमन्याहनुशिरोरुजः ।
 घातश्लेपविकारांश्च हन्याद्धूमः सुयोजितः ॥ ८ ॥
 धूमप्रयोगात्पुरुषः प्रसन्नेन्द्रियवाङ्मनाः ।
 हृढकेशद्विजश्मश्रुः सुगन्धिवदनो भवेत् ॥ ९ ॥
 घदनेन पिबेद्धूर्मं घदनेनैव संत्यजेत् ।
 नासिकाभ्यां ततः पीत्वा मुखेनैव वमेत्सुधीः ॥ १० ॥
 शरावसंपुटे क्षिप्त्वा कलकमङ्गारदीपितम् ।
 छिद्रे नेत्रं निवेश्याथ घणं तेनैव धूपयेत् ॥ ११ ॥
 एलादिकलकं शमने स्निग्धं सर्जरसं मुदी ।
 रेचने तीक्ष्णकलकं च कासघ्ने क्षुद्रिकोषणम् ॥ १२ ॥
 घामने स्रायुचर्माद्यं दद्याद्धूमस्य पानकम् ।
 घणे निम्बवचाद्यं च धूपनं तु प्रशस्यते ॥ १३ ॥
 अन्येऽपि धूमा गृहेषु कर्तव्या रोगशान्तये ।
 मयूरपिच्छं निम्बस्य पत्राणि बृहतीफलम् ॥ १४ ॥
 मरिचं हिङ्गु मांसी च बीजं कार्पाससंभवम् ।
 छगरोमाणि निर्मोकं विष्टा वैडालिकी तथा ॥ १५ ॥
 गजदन्तस्य चूर्णं हि किञ्चिद्घृतविमिश्रितम् ।
 गृहेषु धूपनं दत्तं सर्वान्मालग्रहाञ्जयेत् ॥ १६ ॥
 पिशाचान्राक्षसान्हत्वा सर्वज्वरहरो भवेत् ।

इत्यपराजितो धूमः ।

नेत्राणि धातुजान्याहुर्नलवंशमवान्यपि ॥ १७ ॥

चतुर्विंशत्यङ्गुलानि खण्डानि त्रीणि युक्तितः ।

योजितानि त्रिखण्डेयं नलिका नेत्रसंज्ञिता ॥ १८ ॥

इति योगतरङ्गिण्यां धूमपानविधिर्नमैकादशस्तोत्रः ॥ ११ ॥

जरायुवेष्टितो भुग्नपृष्ठग्रीवास्थिसंहतिः ।
 गर्भाशये स्थितो देही ज्ञानवानतिचिन्तयन् ॥ २३ ॥
 किं मया दुष्कृतं कर्म कृतं गर्भाशये यतः ।
 पतितो निरये घोरे नानादुःखप्रदायिनि ॥ २४ ॥
 यदि गर्माद्विनिर्यामि करिष्यामि तदा शुभम् ।
 येन मूयो गर्भवासदुःखं द्रक्ष्यामि न क्वचित् ॥ २५ ॥
 इति संचिन्त्यमानः स देही योगीव तत्त्ववित् ।
 निःसारितः समीरेण योनिमार्गनियन्त्रितः ॥ २६ ॥
 निर्गतो योनितो देही मायया विष्यते पुनः ।
 तत्क्षणादात्मविज्ञानविनाशादिव रोदिति ॥ २७ ॥

अथ गर्भस्य द्वैविध्ये हेतुमाह—

परस्परानिलाद्वातात्प्रभिन्ने कलले द्विधा ।
 द्विधा ततः प्रवृद्धयेत युग्मं तस्मात्प्रजायते ॥ २८ ॥

अथ विकृतोत्पत्तिहेतुमाह—

मातुः श्रद्धाविघातेन स्वस्य दुष्कर्मणा तथा ।
 कुञ्जवामनखञ्जं वा विकृताश्च भवन्ति ते ॥ २९ ॥

गर्भनष्टहेतुमाह—

आघातादिनिमित्तेन जठरान्तर्भूते शिशौ ।
 जठरं जायते शीतं स्तब्धाध्मातं भृशव्यथम् ॥ ३० ॥
 गर्मास्पन्दो भवत्युष्णः कृच्छ्रादुच्छ्वसनं कुमः ।
 अरतिस्रस्तनेत्रत्वमावीनामसमुद्भवः ॥ ३१ ॥

अथाङ्गप्रत्यङ्गोत्पत्तिः—

शिरोन्तराधिर्द्वौ बाहू सक्थिनी च संमासतः ।
 पङ्कजमङ्गप्रत्यङ्गं तस्याक्षिहृदयाविकम् ॥ ३२ ॥

अथ प्रत्यङ्गानि—

चक्षुष्कर्णोष्ठनासास्तनगलरसनागल्लमन्यांसगण्ड-

भ्रुकक्षाजङ्घहस्ताङ्गुलिनखरकटीनाभिपृष्ठाण्डमेढ्रम् ।

जानू स्फिग्बस्तिपार्श्वोदरगुदपदपाण्यङ्गुलीगुल्फकादि

प्रत्यङ्गं चेत्युमाभ्यां जगत्विबुधास्तच्छरीरं समस्तम् ॥ ३३ ॥

टङ्कः स एव फथितस्तद्वयं कोल उच्यते ।
 सुवर्णो घटकश्चैव वृद्धक्षणेः स निगद्यते ॥ ७ ॥
 कोलद्वयं च कर्पः स्यात्स प्रोक्तः पाणिमानिका ।
 अक्षं पिलुः पाणितलं किञ्चित्पाणिश्च तिन्दुकम् ॥ ८ ॥
 बिडालपदकं चैव तथा पोडशिका मता ।
 करमध्ये हंसपदं सुवर्णं कवलग्रहः ॥ ९ ॥
 उदुम्बरश्च पपायैः कर्प एव निगद्यते ।
 स्यात्कर्पाभ्यामर्धपलं शुक्तिरष्टमिका मता ॥ १० ॥
 शुक्तिभ्यां च पलं ज्ञेयं मुष्टिराष्टं चतुर्थिका ।
 प्रकुञ्चः पोडशी बिल्वं पलमेवात्र कीर्त्यते ॥ ११ ॥
 पलाभ्यां प्रसृतिर्ज्ञेया प्रसृतं च निगद्यते ।
 प्रसृतिभ्यामञ्जलिः स्यात्कुडवोऽर्धशरावकः ॥ १२ ॥
 अर्धमानं च विज्ञेयं कुडवाभ्यां च मानिका ।
 शरावोऽष्टपलं तद्वज्ज्ञेयमत्र पिचक्षणेः ॥ १३ ॥
 शरावाभ्यां मवेत्प्रस्थश्चतुःप्रस्थेस्तथाऽऽढकम् ।
 माजनं कंसपात्रं च चतुःपट्टिपलश्च सः ॥ १४ ॥
 चतुर्भिराढकैर्द्रोणः कलशो नलवणो मतः ।
 उन्मानश्च घटो राशिर्द्रोणपर्यायसंज्ञकः ॥ १५ ॥
 द्रोणाभ्यां सूर्यकुम्भौ च चतुःपट्टिशरावकः ।
 सूर्याभ्यां च भवेद्द्रोणी बाहो गोणी च सा स्मृता ॥ १६ ॥
 गोणीचतुष्टयं खारी कथिता सूक्ष्मबुद्धिभिः ।
 चतुःसहस्रपलिका पणवत्यधिका च सा ॥ १७ ॥
 पलानां द्विसहस्रेण मार एकः प्रकीर्तितः ।
 तुला पलशतं ज्ञेयं सर्वत्रैवैष निश्चयः ॥ १८ ॥
 मापटङ्काक्षबिल्वानि कुडवः प्रस्थमाढकम् ।
 राशिर्गोणी खारिकेति यथोत्तरचतुर्गुणाः ॥ १९ ॥

उक्तं च—

सिद्धार्थैरष्टसंख्यैर्यव इह गदितस्तैश्चतुर्भिश्च गुञ्जा
 पद्मिस्ताभिश्च मापो जलधिमिरपि तैष्टुक्कस्तौ च कोलः ।
 कर्पः शुक्तिः पलं च प्रसृतिकुडवको मानिका प्रस्थकश्च
 माभ्यां द्वाभ्यां क्रमेण स्युरथ हरिकरैः प्रस्थकैराढकं स्यात् ॥ २० ॥

खादरे मुखसौगन्ध्यं विलम्बे तु बहुलं धनम् ।
 उदुम्बरे वयोवृद्धिराम्रे त्वारोग्यमेव च ॥ १४ ॥
 फदम्बे तु धृतिर्मेधा जाम्बवे तु दृढा श्रुतिः ।
 शिरीषे कीर्तिसौभाग्ये आयुरारोग्यमेव च ॥ १५ ॥
 अपामार्गे धृतिर्मेधा प्रजाशक्तिस्तथा ध्वनिः ।
 दाडिम्यां सुन्दराकारः ककुभे कुटजे तथा ॥ १६ ॥
 जातीतगरमन्दारैर्दुःस्वप्नं च विनश्यति ।
 न खादेन्मुखशोषार्तिकासहिष्कावमीषु च ॥ १७ ॥
 दुर्बलो जीर्णयुक्तश्च मूर्छार्तो मदपीडितः ।
 शिरोरुजार्तस्तृपितः श्रान्तः पानकुमान्वितः ॥ १८ ॥
 अर्दिती कर्णशूली च दन्तरोगी नवज्वरी ।
 ओष्ठरोगी तथा तालुजिह्वारोगसमन्वितः ॥ १९ ॥
 जिह्वानिर्लेखनं रौप्यं सौवर्णं ताम्रजं तथा ।
 तन्मलापहरं शस्तं मृदु श्लक्ष्णं दशाङ्गुलम् ॥ २० ॥
 मुखवैरस्यदौर्गन्ध्यशोषजाड्यहरं सुखम् ।
 असंचार्यो मुखे पूर्णे गण्डूषः कवलोऽन्यथा ॥ २१ ॥
 खदिरक्षीरवृक्षादिभेदाम्लकवलग्रहः ।
 अरोचकास्यवैरस्यमलपूतिप्रसेकजित् ॥ २२ ॥
 गण्डूषमथ कुर्वीत शीतेन पयसा मुहुः ।
 कफकण्डूमलहरं मुखान्तःशुद्धिकारकम् ॥ २३ ॥
 सुखोष्णोदकगण्डूषः कफारुचिमलापहः ।
 दन्तजाड्यहरश्चापि मुखलाघवकारकः ॥ २४ ॥

निषेधः—

विषमूर्छामदातानां शोषिणां रक्तपित्तिनाम् ।
 कुपिताक्षिमलक्षीणरूक्षाणां स न शस्यते ॥ २५ ॥
 मुखप्रक्षालनं शीतपयसा रक्तपित्तजित् ।
 मुखस्य पिण्डिकाशोषनीलिकाव्यङ्गनाशनम् ॥ २६ ॥
 कुर्याद्वाऽपि कटुष्णेन पयसाऽपि विशोधनम् ।
 कफवातहरं स्निग्धं मुखदोषविनाशनम् ॥ २७ ॥

अथ सूपमूलकयूपः-

सूपमूलकयोर्यूपो गलग्रहकफज्वरान् ।

हन्ति श्वासकफश्यायकासमेदोरुचिक्रिमीन् ॥ ३८ ॥

इति सूपमूलकयूपः ।

अथ चणकयूपः-

चणकैर्विदलैर्यूपोऽनुष्णस्तुवरको लघुः ।

रक्तपित्तप्रतिश्यायकासपित्तकफापहः ॥ ३९ ॥

इति चणकयूपः ।

अथ मकुष्ठयूपः-

मकुष्ठयूपः संग्राही पित्तश्लेष्मज्वरापहः ।

लघुः संतर्पणः पथ्यो हृद्यः पीनसकासजित् ॥ ४० ॥

इति मकुष्ठयूपः ।

अथ कृताकृतयूपौ-

यूपः कृताख्यो लवणस्नेहकदवादिसाधितः ।

अकृतस्तैर्विना सिद्धः क्रमाद्वरुलघू च तौ ॥ ४१ ॥

इति कृताकृतयूपौ ।

यूपा गोरसधान्याल्मपद्वम्लादिभिरान्विताः ।

यथोत्तरं गुरुतरा वातघ्ना रुचिकारिणः ॥ ४२ ॥

यैरन्नैरौषधैर्यैश्च कृता मण्डादयो बुधैः ।

विचार्य तद्गुणानेतांस्तद्गुणानेव निर्दिशेत् ॥ ४३ ॥

इति यूपाः ।

अथ सूपाः-

काण्डितैर्वैदलैः किञ्चिदाज्यपीतादधिप्लुतैः ।

सिद्धैश्चतुर्गुणे तोये यथोचितपटुश्रितैः ॥ ४४ ॥

नातिद्रवघनेराज्ये छकृतै रामठान्वितैः ।

सूपः स्यात्साधनोऽन्नस्य रोचनः पाचनोऽग्निकृत् ॥ ४५ ॥

पथ्यः स्निग्धो बलकरो वातश्लेष्मगदे हितः ॥ ४६ ॥

इति सामान्यसूपरन्धनप्रकारगुणः ।

शाणस्तेः स्याच्चतुर्भिर्युगलमथ तयोः सूर्यकस्तौ च हस्त-
 स्तद्वी खारी तुला स्यात्पलशतमथ तद्विंशतिमरि एकः ।
 गुञ्जादिमानमारभ्य यावत्स्यात्कुडवस्थितिः ॥ २१ ॥
 द्रवाद्विशुष्कद्रव्याणां तावन्मानं च संस्मृतम् ।
 प्रस्थादिमानमारभ्य द्विगुणं तु द्रवाद्वयोः ॥ २२ ॥
 मानं तथा तुलायास्तु द्विगुणं न कश्चित्स्मृतम् ।
 मृद्वृक्षवेणुलोहादेर्माण्डं यच्चतुरङ्गुलम् ॥ २३ ॥
 विस्तीर्णं च तथोच्चं च तन्मानं कुडवं वदेत् ।
 पदीषधं तु प्रथमं यस्य योगस्य कथ्यते ॥ २४ ॥
 तन्नामैव स योगो हि कथ्यतेऽत्र विनिश्चयः ।
 तृणिः स्यादणुभिः पङ्क्तिभिः पङ्क्तिश्च समीरिता ॥ २५ ॥
 तामिः पङ्क्तिर्भवेद्युक्ता पङ्क्त्युक्तामी रजात्तमम् ।
 जालान्तरगतैः सूर्यकरैर्वशी विलोक्यते ॥ २६ ॥
 तस्या नामान्तरं ज्ञेयं त्रसरेणू रजस्तथा ।

इति मागधपरिभाषा ॥

अथ कलिङ्गपरिभाषा—

पयो द्वादशभिर्गौरसर्पपैः प्रोच्यते बुधैः ॥ २७ ॥
 यवद्वयेन गुञ्जा स्याद्विगुञ्जो बल उच्यते ।
 मापो गुञ्जाभिरष्टामिः सप्तभिर्वा भवेत्कचित् ॥ २८ ॥
 स्याच्चतुर्मापकैः शाणः स निष्कष्टङ्क एव च ।
 गद्याणो मापकैः पङ्क्तिभिः कर्पः स्याद्दशमापकः ॥ २९ ॥
 चतुष्कर्पैः पलं प्रोक्तं दशशाणमितं बुधैः ।
 चतुष्पलैश्च कुडवं प्रस्थाद्याः पूर्ववन्मताः ॥ ३० ॥

इति शार्ङ्गधरात् ॥

अथ रुष्णाग्नेयात्—

रजांसि त्रीणि सिकता तामिः षोडशभिस्तथा ।
 सर्पपश्च भवेद्गौरस्ते चाष्टौ तण्डुलं विदुः ॥ ३१ ॥
 तद्वयं धान्यकं मापं तद्वयं रक्तिका मता ।
 रक्तिकाद्वितयेनापि बलः प्रोक्तो विशारदैः ॥ ३२ ॥
 चतुर्भिश्चाण्डिका तैः स्यादेवं मानपरम्परा ।

टङ्कः स एव फथितस्तद्वयं कोल उच्यते ।
 सुवर्णो घटकश्चैव वृद्धक्षणः स निगद्यते ॥ ७ ॥
 कोलद्वयं च कर्पः स्यात्स प्रोक्तः पाणिमानिका ।
 अक्षं पिलुः पाणितलं किञ्चित्पाणिश्च तिन्दुकम् ॥ ८ ॥
 बिडालपदकं चैव तथा पोडशिका मता ।
 करमध्ये हंसपदं सुवर्णं कवलग्रहः ॥ ९ ॥
 उदुम्बरश्च पपायैः कर्प एव निगद्यते ।
 स्यात्कर्पाभ्यामर्धपलं शुक्तिरष्टमिका मता ॥ १० ॥
 शुक्तिभ्यां च पलं ज्ञेयं मुष्टिराष्ट्रं चतुर्थिका ।
 प्रकुञ्चः पोडशी बिल्वं पलमेवात्र कीर्त्यते ॥ ११ ॥
 पलाभ्यां प्रसृतिर्ज्ञेया प्रसृतं च निगद्यते ।
 प्रसृतिभ्यामञ्जलिः स्यात्कुडवोऽर्धशरावकः ॥ १२ ॥
 अर्धमानं च विज्ञेयं कुडवाभ्यां च मानिका ।
 शरावोऽष्टपलं तद्वज्ज्ञेयमत्र पिचक्षणैः ॥ १३ ॥
 शरावाभ्यां मवेत्प्रस्थश्चतुःप्रस्थेस्तथाऽऽढकम् ।
 माजनं कंसपात्रं च चतुःपट्टिपलश्च सः ॥ १४ ॥
 चतुर्भिराढकैर्द्रोणः कलशो नलवणो मतः ।
 उन्मानश्च घटो राशिर्द्रोणपर्यायसंज्ञकः ॥ १५ ॥
 द्रोणाभ्यां सूर्यकुम्भौ च चतुःपट्टिशरावकः ।
 सूर्याभ्यां च भवेद्द्रोणी वाहो गोणी च सा स्मृता ॥ १६ ॥
 गोणीचतुष्टयं खारी कथिता सूक्ष्मबुद्धिभिः ।
 चतुःसहस्रपलिका पणवत्यधिका च सा ॥ १७ ॥
 पलानां द्विसहस्रेण मार एकः प्रकीर्तितः ।
 तुला पलशतं ज्ञेयं सर्वत्रैवैष निश्चयः ॥ १८ ॥
 मापटङ्काक्षबिल्वानि कुडवः प्रस्थमाढकम् ।
 राशिर्गोणी खारिकेति यथोत्तरचतुर्गुणाः ॥ १९ ॥

उक्तं च—

सिद्धार्थैरष्टसंख्यैर्यव इह गदितस्तैश्चतुर्भिश्च गुञ्जा
 पद्मिस्ताभिश्च मापो जलधिमिरपि तैष्टुक्कस्तौ च कोलः ।
 कर्पः शुक्तिः पलं च प्रसृतिकुडवको मानिका प्रस्थकश्च
 माभ्यां द्वाभ्यां क्रमेण स्युरथ हरिकरैः प्रस्थकैराढकं स्यात् ॥ २० ॥

अथ सप्तमस्तरङ्गः ।

अथ पञ्च कर्माणि—

वमनं रेचनं नस्यं निरुहश्चानुवासनम् ।

एतानि पञ्च कर्माणि कथितानि मुनीश्वरैः ॥ १ ॥

तत्र प्रथमं वमनविधिः—

शरत्काले वसन्ते च प्रावृद्धकाले च देहिनाम् ।

वमनं रेचनं चैव कारयेत्कुशलो भिषक् ॥ २ ॥

बलवन्तं कफव्यासं हृत्तासादिनिपीडितम् ।

तथा वमनसात्म्यं च धीरचित्तं च वामयेत् ॥ ३ ॥

विपदोपे स्तन्यरोगे मन्दाग्रौ श्लीपदेऽर्बुदे ।

हृद्रोगकुष्ठवीसर्पमेहाजीर्णभ्रमेषु च ॥ ४ ॥

विदारिकापचीकासश्वासपीनसवृद्धिषु ।

अपस्मारे ज्वरोन्मादे तथा रक्तातिसारिषु ॥ ५ ॥

नासाताल्वोदपाके च कर्णस्रावेऽधिजिह्वके ।

गलशुण्ड्यामतीसारे पित्तश्लेष्मगदे तथा ॥ ६ ॥

मेदोगदेऽरुचौ चैव वमनं कारयेद्भिषक् ।

न वामनीयस्तिमिरी न गुल्मी नोदरी कृशः ॥ ७ ॥

नातिवृद्धो गर्भिणी च न स्थूलो न क्षतातुरः ।

मदार्तो बालको रुक्षः क्षुधितश्च निरुहितः ॥ ८ ॥

उदावर्त्यूर्ध्वरक्ती च क्षुच्छर्यः केवलानिली ।

पाण्डुरोगी क्रुमिव्याप्तः पठनात्स्वरघातकः ॥ ९ ॥

एतेऽप्यजीर्णव्यथिता वाम्या ये विपपीडिताः ।

कफव्याप्ताश्च ते वाम्या मधूकक्षाथपानतः ॥ १० ॥

सुकुमारं कृशं बालं वृद्धं मीरुं न वामयेत् ।

पीत्वा यवागूमाकण्ठं क्षीरतक्रदधीनि च ॥ ११ ॥

असात्म्यैः श्लेष्मलैर्मोज्यैर्दोषानुत्क्रिय देहिनः ।

स्निग्धास्विन्नाय वमनं दत्तं सम्यक्प्रवर्तते ॥ १२ ॥

वमनेषु च सर्वेषु सैन्धवं मधुना हितम् ।

वीमत्सं वमनं दद्याद्विपरीतं विरेचनम् ॥ १३ ॥

टङ्कः स एव फथितस्तद्वयं कोल उच्यते ।
 सुवर्णो घटकश्चैव वृद्धक्षणेः स निगद्यते ॥ ७ ॥
 कोलद्वयं च कर्पः स्यात्स प्रोक्तः पाणिमानिका ।
 अक्षं पिलुः पाणितलं किञ्चित्पाणिश्च तिन्दुकम् ॥ ८ ॥
 बिडालपदकं चैव तथा पोडशिका मता ।
 करमध्ये हंसपदं सुवर्णं कवलग्रहः ॥ ९ ॥
 उदुम्बरश्च पपायैः कर्प एव निगद्यते ।
 स्यात्कर्पाभ्यामर्धपलं शुक्तिरष्टमिका मता ॥ १० ॥
 शुक्तिभ्यां च पलं ज्ञेयं मुष्टिराष्ट्रं चतुर्थिका ।
 प्रकुञ्चः पोडशी बिल्वं पलमेवात्र कीर्त्यते ॥ ११ ॥
 पलाभ्यां प्रसृतिर्ज्ञेया प्रसृतं च निगद्यते ।
 प्रसृतिभ्यामञ्जलिः स्यात्कुडवोऽर्धशरावकः ॥ १२ ॥
 अर्धमानं च विज्ञेयं कुडवाभ्यां च मानिका ।
 शरावोऽष्टपलं तद्वज्ज्ञेयमत्र पिचक्षणेः ॥ १३ ॥
 शरावाभ्यां मवेत्प्रस्थश्चतुःप्रस्थेस्तथाऽऽढकम् ।
 माजनं कंसपात्रं च चतुःपट्टिपलश्च सः ॥ १४ ॥
 चतुर्भिराढकैर्द्रोणः कलशो नलवणो मतः ।
 उन्मानश्च घटो राशिर्द्रोणपर्यायसंज्ञकः ॥ १५ ॥
 द्रोणाभ्यां सूर्यकुम्भौ च चतुःपट्टिशरावकः ।
 सूर्याभ्यां च भवेद्द्रोणी वाहो गोणी च सा स्मृता ॥ १६ ॥
 गोणीचतुष्टयं खारी कथिता सूक्ष्मबुद्धिभिः ।
 चतुःसहस्रपलिका पणवत्यधिका च सा ॥ १७ ॥
 पलानां द्विसहस्रेण मार एकः प्रकीर्तितः ।
 तुला पलशतं ज्ञेयं सर्वत्रैवैष निश्चयः ॥ १८ ॥
 मापटङ्काक्षबिल्वानि कुडवः प्रस्थमाढकम् ।
 राशिर्गोणी खारिकेति यथोत्तरचतुर्गुणाः ॥ १९ ॥

उक्तं च—

सिद्धार्थैरष्टसंख्यैर्यव इह गदितस्तैश्चतुर्भिश्च गुञ्जा
 पद्ममिस्ताभिश्च मापो जलधिमिरपि तैष्टुक्कस्तौ च कोलः ।
 कर्पः शुक्तिः पलं च प्रसृतिकुडवको मानिका प्रस्थकश्च
 माभ्यां द्वाभ्यां क्रमेण स्युरथ हरिकरैः प्रस्थकैराढकं स्यात् ॥ २० ॥

अथ स्वस्थसमधातोर्मज्जादिमानं वाग्भटात्—

मज्जा मेदो वसा मूत्रं पित्तश्लेष्मशकृदमृक् ॥ ९७ ॥

रसो जलं च देहेऽस्मिन्नेकैकाञ्जलिवर्धितम् ।

पृथक्स्वप्नसुप्तं प्रोक्तमोजोमस्तिष्करेतसाम् ॥ ९८ ॥

द्वावञ्जली तु स्तन्यस्य चत्वारो रजसस्त्रियाः ।

समधातोरिदं मानं विद्याद्वृद्धिक्षयाम्बिताः ॥ ९९ ॥

शुक्रासृग्गर्भिणीभोज्यचेष्टागर्माशयर्तुषु ।

यः स्याद्दोषोऽधिकस्तेन प्रकृतिः सप्तधोविता ॥ २०० ॥

अथ वयोविचारः—

बाल्यमापोऽष्टाद्वर्षात्ततो मध्येऽधिसप्ततिः ।

पृच्छस्तदूर्ध्वं विज्ञेयं वयोमानमिति त्रिधा ॥ १ ॥

उक्तं च वाग्भटे—

वयस्त्वा षोडशाद्बाल्यं तत्र धात्विन्द्रियौजसाम् ।

वृद्धिरा सप्ततेर्मध्यं तत्रावृद्धिः परं क्षयः ॥ २ ॥

स्वं स्वं हस्तत्रयं सार्धं षण्णः पात्रं सुखायुषोः ।

इति योगतरङ्गिण्यां शारीरं नाम द्वितीयस्तरङ्गः ॥ २ ॥

अथ तृतीयस्तरङ्गः ।

अथ परिमाणा ।

न मानेन विना युक्तिर्द्रव्याणां ज्ञायते क्वचित् ।

अतः प्रयोगकार्यार्थं मानमत्रोच्यते मया ॥ १ ॥

मानं च द्विविधं प्रोक्तं कालिङ्गं मागधं तथा ।

कालिङ्गान्मागधं श्रेष्ठमिति मानविदो विदुः ॥ २ ॥

असरेणुर्बुधैः प्रोक्तस्त्रिंशता परमाणुभिः ।

असरेणोस्तु पर्यायैर्नाम्ना वंशी निगद्यते ॥ ३ ॥

जालान्तरगतैः सूर्यकरैर्वंशी निगद्यते ।

षड्वंशीमिर्मरीचिः स्यात्तामिः षड्मिश्र राजिका ॥ ४ ॥

तिसृभी राजिकाभिश्च सर्पपः प्रोच्यते बुधैः ।

पतोऽष्टसर्पपैः प्रोक्तो गुक्ता स्यात्तच्चतुष्टयम् ॥ ५ ॥

षड्मिश्र रक्तिकाभिश्च मापको हेमधानको ।

सापैश्चतुर्भिः शाणः स्याद्दूरणः स निगद्यते ॥ ६ ॥

एकाङ्गुलमिते घाताद्वैकल्यं कुरुते मृशम् ।
 द्वे वक्षःकक्षधरयोः स्नाय्वोः कक्षधरात्रिमे (?) ॥ ८४ ॥
 मध्य एकाङ्गुले स्नायुमर्मणी दोःक्रियाहरे ।
 क्षिप्रस्योर्ध्वं तूमयतोऽधश्च कूर्चाः क्षमाङ्गुलाः ॥ ८५ ॥
 स्नायुमर्माणि चत्वारि हते पञ्चमणप्रदः ।
 गुल्फसंधेरधः कूर्चाशिरांस्युन्नयतश्चतुः ॥ ८६ ॥
 स्नायुमर्माणि वैकल्यकृन्ति त्वेकाङ्गुलानि वै ।
 वस्तिः स्यात्स्नायुमर्मात्रं विन्दे ह्युमयतोऽश्मरीम् ॥ ८७ ॥
 विन्ता विपद्यते सद्यः स्राविघ्नयथ वा मवेत् ।
 पादाङ्गुष्ठाङ्गुलीमध्यं क्षिप्रमर्धाङ्गुलोन्मितम् ॥ ८८ ॥
 स्नायुमर्म चतुर्धाऽत्र घातात्कालान्तरे मृतिः ।
 अंसमध्यं त्र्यङ्गुलं तु स्नायुमर्मद्वयं हते ॥ ८९ ॥
 तत्र स्यात्पक्षघाती वा किं वा निष्क्रियबाहुकः ।
 विधुरे कर्णपृष्ठाधः संस्थिते स्नायुमर्मणी ॥ ९० ॥
 किञ्चिन्निम्ने तत्र घाताद्विकलो वधिरत्वता ।
 केशान्ते शङ्खयोरुर्ध्वमुखेषौ स्नायुमर्मणी ॥ ९१ ॥
 अर्धाङ्गुले सशल्योऽत्र जीवेन्नोद्धृतशल्यकः ।
 इति स्नायुमर्माणि ।
 इति सप्तोत्तरं मर्मशतम् ।

अथाऽऽहारादिलक्षणम् ।

उदानकोपादाहारसुस्थिरत्वाच्च यद्भवेत् ॥ ९२ ॥
 पवनस्योर्ध्वगमनं तदुद्गारं प्रचक्षते ।
 तमःकफाभ्यां निद्रा स्यान्मूर्छा पित्ततमोद्धवा ॥ ९३ ॥
 रजःपित्तानिलैर्भ्रान्तिस्तन्द्रा श्लेष्मतमोनिलैः ।
 ग्लानिरोजःक्षयाद्दुःखादर्जोणाच्च श्रमाद्भवेत् ॥ ९४ ॥
 यः सामर्थ्येऽप्यनुत्साहस्तदालस्यमुदीर्यते ।
 चेतन्यशिथिलत्वाच्च पीत्वैकं श्वासमुद्वहेत् ॥ ९५ ॥
 विदीर्णवदनश्वासं जृम्भा सा कथ्यते बुधैः ।
 उदानप्राणयोरुर्ध्वयोगान्मौलिकफस्रवात् ॥ ९६ ॥
 शब्दः संजायते नस्तः क्षुतं तत्कथ्यते बुधैः ।

जरायुवेष्टितो भुग्नपृष्ठग्रीवास्थिसंहतिः ।
 गर्भाशये स्थितो देही ज्ञानवानतिचिन्तयन् ॥ २३ ॥
 किं मया दुष्कृतं कर्म कृतं गर्भाशये यतः ।
 पतितो निरये घोरे नानादुःखप्रदायिनि ॥ २४ ॥
 यदि गर्माद्विनिर्यामि करिष्यामि तदा शुभम् ।
 येन मूयो गर्भवासदुःखं द्रक्ष्यामि न क्वचित् ॥ २५ ॥
 इति संचिन्त्यमानः स देही योगीव तत्त्ववित् ।
 निःसारितः समीरेण योनिमार्गनियन्त्रितः ॥ २६ ॥
 निर्गतो योनितो देही मायया विष्यते पुनः ।
 तत्क्षणादात्मविज्ञानविनाशादिव रोदिति ॥ २७ ॥

अथ गर्भस्य द्वैविध्ये हेतुमाह—

परस्परानिलाद्वातात्प्रभिन्ने कलले द्विधा ।
 द्विधा ततः प्रवृद्धयेत युग्मं तस्मात्प्रजायते ॥ २८ ॥

अथ विकृतोत्पत्तिहेतुमाह—

मातुः श्रद्धाविघातेन स्वस्य दुष्कर्मणा तथा ।
 कुञ्जवामनखञ्जं वा विकृताश्च भवन्ति ते ॥ २९ ॥

गर्भनष्टहेतुमाह—

आघातादिनिमित्तेन जठरान्तर्भूते शिशौ ।
 जठरं जायते शीतं स्तब्धाध्मातं भृशव्यथम् ॥ ३० ॥
 गर्मास्पन्दो भवत्युष्णः कृच्छ्रादुच्छ्वसनं कुमः ।
 अरतिम्रस्तनेत्रत्वमावीनामसमुद्भवः ॥ ३१ ॥

अथाङ्गप्रत्यङ्गोत्पत्तिः—

शिरोन्तराधिर्द्वौ बाहू सक्थिनी च संमासतः ।
 पङ्कजमङ्गप्रत्यङ्गं तस्याक्षिहृदयाविकम् ॥ ३२ ॥

अथ प्रत्यङ्गानि—

चक्षुष्कर्णोष्ठनासास्तनगलरसनागल्लमन्यांसगण्ड-

भ्रुकक्षाजङ्घहस्ताङ्गुलिनखरकटीनाभिपृष्ठाण्डमेढ्रम् ।

जानू स्फिग्बस्तिपार्श्वोदरगुदपदपाण्यङ्गुलीगुल्फकादि

प्रत्यङ्गं चेत्युमाभ्यां जगद्भि विबुधास्तच्छरीरं समस्तम् ॥ ३३ ॥

मध्यगो भुजयोः पश्चात्कूर्परो संधिमर्मणी ।
 एकाङ्गुलमिते तत्र हतो वैकल्पमुच्छति ॥ ५६ ॥
 शीर्षस्यान्तः सिरासंधिरुपपाद्यतलक्षणः ।
 नामतोऽधिपतिः संधिमर्मार्धाङ्गुलमाश्रुदा ॥ ५७ ॥
 निम्नयोस्तु भ्रुवोरुर्ध्वमाद्यतौ संधिमर्मणी ।
 अर्धाङ्गुलमिते तत्र हतो विकलतां वजेत् ॥ ५८ ॥
 कृकाटिके शिरोग्रीवासंधाने संधिमर्मणी ।
 अर्धाङ्गुलमिते तत्र हतः स्याच्चलमस्तकः ॥ ५९ ॥
 जङ्घाचरणसंधाने गुल्फौ द्वौ संधिमर्मणी ।
 अर्धाङ्गुलमिते तत्र हतः स्वाङ्गं वजेन्नरः ॥ ६० ॥
 पृष्ठवंशं तूमयतः किञ्चिन्निम्नो कुङ्कुन्दरो ।
 अर्धाङ्गुली बहिः पार्श्वजघनात्संधिमर्मणी ॥ ६१ ॥
 पाणिप्रकोष्ठमध्यस्थावङ्गुलात्संधिमर्मणी ।
 मणिवन्धौ तत्र हतः पक्षाघातमवाप्नुयात् ॥ ६२ ॥
 संधयः पञ्च शिरसि विमक्ताश्चतुरङ्गुलाः ।
 संधिमर्माण्यत्र हतः पक्षाघातमवाप्नुयात् ॥ ६३ ॥

अथ शिरामर्माणि-

कण्ठनाडीमुमयतः शिरामर्माणि ताश्चतुः ।
 द्वे मर्मे द्वे तु नीले स्तस्तत्र विद्धो विपद्यते ॥ ६४ ॥
 चतस्रो मातृकाख्यास्तु ग्रीवामुमयतः शिराः ।
 वेदाङ्गुलाः शिरामर्माण्यष्टौ सद्यो मृतिप्रदाः ॥ ६५ ॥
 शिराणामक्षिरसनाकर्णघ्राणजुषां मिथः ।
 योगाः शृङ्गाटकानि स्युः शिरामर्माणि पूर्ववत् ॥ ६६ ॥
 नेत्राङ्गुयोरपाङ्गाख्ये द्वे शिरामर्मणी स्मृते ।
 अर्धाङ्गुलमिते तत्र हतो वैकल्पमाप्नुयात् ॥ ६७ ॥
 स्थपनी तु भ्रुवोर्मध्ये शिरामर्मार्धमङ्गुलम् ।
 विशल्यघ्नं मर्म तत्रोद्धृतशल्यो विपद्यते ॥ ६८ ॥
 अन्तःघोतोद्वयानन्दे नासामुमयतः फणे ।
 अर्धाङ्गुले मर्मणी स्तो घाताद्वैकल्पकारिणी ॥ ६९ ॥
 स्तनमूले मर्मणी स्तः स्तनयोर्ध्वङ्गुलादधः ।
 समं ततः शिरे तत्र हतः कालेन नश्यति ॥ ७० ॥

अथ सप्तमस्तरङ्गः ।

अथ पञ्च कर्माणि—

वमनं रेचनं नस्यं निरुहश्चानुवासनम् ।
एतानि पञ्च कर्माणि कथितानि मुनीश्वरैः ॥ १ ॥

तत्र प्रथमं वमनविधिः—

शरत्काले वसन्ते च प्रावृद्धकाले च देहिनाम् ।
वमनं रेचनं चैव कारयेत्कुशलो भिषक् ॥ २ ॥
बलवन्तं कफव्यासं हृल्लासादिनिपीडितम् ।
तथा वमनसात्म्यं च धीरचित्तं च वामयेत् ॥ ३ ॥
विपदोपे स्तन्यरोगे मन्दाग्रौ श्लीपदेऽर्बुदे ।
हृद्रोगकुष्ठवीसर्पमेहाजीर्णभ्रमेषु च ॥ ४ ॥
विदारिकापचीकासश्वासपीनसवृद्धिषु ।
अपस्मारे ज्वरोन्मादे तथा रक्तातिसारिषु ॥ ५ ॥
नासाताल्वोदपाके च कर्णस्रावेऽधिजिह्वके ।
गलशुण्ड्यामतीसारे पित्तश्लेष्मगदे तथा ॥ ६ ॥
मेदोगदेऽरुचौ चैव वमनं कारयेद्भिषक् ।
न वामनीयस्तिमिरी न गुल्मी नोदरी कृशः ॥ ७ ॥
नातिवृद्धो गर्भिणी च न स्थूलो न क्षतातुरः ।
मदातो बालको रुक्षः क्षुधितश्च निरुहितः ॥ ८ ॥
उदावर्त्यूर्ध्वरक्ती च क्षुच्छर्यः केवलानिली ।
पाण्डुरोगी क्रामिव्यासः पठनात्स्वरघातकः ॥ ९ ॥
एतेऽप्यजीर्णव्यथिता वाम्या ये विपपीडिताः ।
कफव्यासाश्च ते वाम्या मधूकक्लाथपानतः ॥ १० ॥
सुकुमारं कृशं बालं वृद्धं मीरुं न वामयेत् ।
पीत्वा यवागूमाकण्ठं क्षीरतक्रदधीनि च ॥ ११ ॥
असात्म्यैः श्लेष्मलैर्मोज्यैर्दोषानुत्क्रिय देहिनः ।
स्निग्धास्विन्नाय वमनं दत्तं सम्यक्प्रवर्तते ॥ १२ ॥
वमनेषु च सर्वेषु सैन्धवं मधुना हितम् ।
वीमत्सं वमनं दद्याद्विपरीतं विरेचनम् ॥ १३ ॥

टङ्कः स एव फथितस्तद्वयं कोल उच्यते ।
 सुवर्णो घटकश्चैव वृद्धक्षणः स निगद्यते ॥ ७ ॥
 कोलद्वयं च कर्पः स्यात्स प्रोक्तः पाणिमानिका ।
 अक्षं पिलुः पाणितलं किञ्चित्पाणिश्च तिन्दुकम् ॥ ८ ॥
 बिडालपदकं चैव तथा पोडशिका मता ।
 करमध्ये हंसपदं सुवर्णं कवलग्रहः ॥ ९ ॥
 उदुम्बरश्च पपायैः कर्प एव निगद्यते ।
 स्यात्कर्पाभ्यामर्धपलं शुक्तिरष्टमिका मता ॥ १० ॥
 शुक्तिभ्यां च पलं ज्ञेयं मुष्टिराष्ट्रं चतुर्थिका ।
 प्रकुञ्चः पोडशी बिल्वं पलमेवात्र कीर्त्यते ॥ ११ ॥
 पलाभ्यां प्रसृतिर्ज्ञेया प्रसृतं च निगद्यते ।
 प्रसृतिभ्यामञ्जलिः स्यात्कुडवोऽर्धशरावकः ॥ १२ ॥
 अर्धमानं च विज्ञेयं कुडवाभ्यां च मानिका ।
 शरावोऽष्टपलं तद्वज्ज्ञेयमत्र पिचक्षणैः ॥ १३ ॥
 शरावाभ्यां मवेत्प्रस्थश्चतुःप्रस्थेस्तथाऽऽढकम् ।
 माजनं कंसपात्रं च चतुःपट्टिपलश्च सः ॥ १४ ॥
 चतुर्भिराढकैर्द्रोणः कलशो नलवणो मतः ।
 उन्मानश्च घटो राशिर्द्रोणपर्यायसंज्ञकः ॥ १५ ॥
 द्रोणाभ्यां सूर्यकुम्भौ च चतुःपट्टिशरावकः ।
 सूर्याभ्यां च भवेद्द्रोणी बाहो गोणी च सा स्मृता ॥ १६ ॥
 गोणीचतुष्टयं खारी कथिता सूक्ष्मबुद्धिभिः ।
 चतुःसहस्रपलिका पणवत्यधिका च सा ॥ १७ ॥
 पलानां द्विसहस्रेण मार एकः प्रकीर्तितः ।
 तुला पलशतं ज्ञेयं सर्वत्रैवैष निश्चयः ॥ १८ ॥
 मापटङ्काक्षबिल्वानि कुडवः प्रस्थमाढकम् ।
 राशिर्गोणी खारिकेति यथोत्तरचतुर्गुणाः ॥ १९ ॥

उक्तं च—

सिद्धार्थैरष्टसंख्यैर्यव इह गदितस्तैश्चतुर्भिश्च गुञ्जा
 पद्मिस्ताभिश्च मापो जलधिमिरपि तैष्टुक्कस्तौ च कोलः ।
 कर्पः शुक्तिः पलं च प्रसृतिकुडवको मानिका प्रस्थकश्च
 माभ्यां द्वाभ्यां क्रमेण स्युरथ हरिकरैः प्रस्थकैराढकं स्यात् ॥ २० ॥

ऊष्मत्रयो रसोवातवहे नाड्यौ तु मर्मणी ।
 अर्धाङ्गुले अपस्तम्भौ कालान्तरस्मृतिपदे ॥ ७१ ॥
 पार्श्वद्वन्द्वस्योपरिष्ठादधस्तादन्तयोः शिरे ।
 अर्धाङ्गुले अपालापौ मर्मणी चिरमारके ॥ ७२ ॥
 हृदयं स्तनयोर्मध्यं चतुरङ्गुलसंमितम् ।
 शिरामर्मात्रं हननात्सद्य एव विपद्यते ॥ ७३ ॥
 शिरामूलं शिरामर्म नाभिः स्याच्चतुरङ्गुला ।
 समन्ततस्तत्र हतः सद्यो मृतिमवाप्नुयात् ॥ ७४ ॥
 अधस्तात्पार्श्वयोर्मध्ये जघनस्योर्ध्वमल्पशः ।
 पृष्ठगौ पार्श्वसंघाते तिर्यगूर्ध्वं तु मर्मणी ॥ ७५ ॥
 स्तनमूलादुभयतः पृष्ठवंशमुज्जु शिरे ।
 अर्धाङ्गुले बृहत्पौ स्तो मर्मणी चिरमारके ॥ ७६ ॥
 ऊरुमध्योर्ध्वतोऽधस्ताद्वङ्गुणस्याङ्गुलार्धतः ।
 लोहिताक्षाणि मर्माणि घाताद्वैकल्यदानि हि ॥ ७७ ॥
 ऊरुमध्ये शिरे ऊर्वोरङ्गुलैकमिते ऋजू ।
 मर्मणी स्तस्तत्र हते वैकल्यमुपजायते ॥ ७८ ॥
 इत्येकचत्वारिंशच्छिरामर्माणि ।

अथैकादश मांसमर्माणि ।

अर्धाङ्गुलं नाम तलहृदयं चिरमारकम् ।
 मांसमर्म चतुर्धा स्यात्पाणिपत्तलमध्यगम् ॥ ७९ ॥
 त्रयोदशाङ्गुलादूर्ध्वं प्रतिपाष्णीन्द्रवस्तयः ।
 मांसमर्माणि चत्वारि द्यङ्गुलान्मानजङ्घयोः ॥ ८० ॥
 अधश्चुबुकयोरर्धाङ्गुलौ तु स्तनरोहितौ ।
 कालान्तरप्राणहरे जायेते मांसमर्मणी ॥ ८१ ॥
 सद्योघाति गुदौ मांसमर्म स्याच्चतुरङ्गुलम् ।

अथ सप्तविंशतिस्नायुमर्माणि ।

स्नायुमर्माणि चत्वारि स्युः श्रोण्योर्जानुसंधितः ॥ ८२ ॥
 ऊर्ध्वं चोभयतो घाताद्व्यङ्गुला विकलत्वदाः ।
 मुष्कवङ्गक्षणयोर्मध्ये विटपौ स्नायुमर्मणी ॥ ८३ ॥

एकाङ्गुलमिते घाताद्वैकल्यं कुरुते मृशम् ।
 द्वे वक्षःकक्षधरयोः स्नाय्वोः कक्षधरात्रिमे (?) ॥ ८४ ॥
 मध्य एकाङ्गुले स्नायुमर्मणी दोःक्रियाहरे ।
 क्षिप्रस्योर्ध्वं तूमयतोऽधश्च कूर्चाः क्षमाङ्गुलाः ॥ ८५ ॥
 स्नायुमर्माणि चत्वारि हते पञ्चमणप्रदः ।
 गुल्फसंधेरधः कूर्चाशिरांस्युन्नयतश्चतुः ॥ ८६ ॥
 स्नायुमर्माणि वैकल्यकृन्ति त्वेकाङ्गुलानि वै ।
 वस्तिः स्यात्स्नायुमर्मात्रं विन्दे ह्युमयतोऽश्मरीम् ॥ ८७ ॥
 विन्ता विपद्यते सद्यः स्राविघ्नयथ वा मवेत् ।
 पादाङ्गुष्ठाङ्गुलीमध्यं क्षिप्रमर्धाङ्गुलोन्मितम् ॥ ८८ ॥
 स्नायुमर्म चतुर्धाऽत्र घातात्कालान्तरे मृतिः ।
 अंसमध्यं त्र्यङ्गुलं तु स्नायुमर्मद्वयं हते ॥ ८९ ॥
 तत्र स्यात्पक्षघाती वा किं वा निष्क्रियबाहुकः ।
 विधुरे कर्णपृष्ठाधः संस्थिते स्नायुमर्मणी ॥ ९० ॥
 किञ्चिन्निम्ने तत्र घाताद्विकलो धधिरत्वता ।
 केशान्ते शङ्खयोरुर्ध्वमुखेऽपौ स्नायुमर्मणी ॥ ९१ ॥
 अर्धाङ्गुले सशल्योऽत्र जीवेन्नोद्धृतशल्यकः ।
 इति स्नायुमर्माणि ।
 इति सप्तोत्तरं मर्मशतम् ।

अथाऽऽहारादिलक्षणम् ।

उदानकोपादाहारसुस्थिरत्वाच्च यद्भवेत् ॥ ९२ ॥
 पवनस्योर्ध्वगमनं तदुद्गारं प्रचक्षते ।
 तमःकफाभ्यां निद्रा स्यान्मूर्छा पित्ततमोद्धवा ॥ ९३ ॥
 रजःपित्तानिलैर्भ्रान्तिस्तन्द्रा श्लेष्मतमोनिलैः ।
 ग्लानिरोजःक्षयाद्दुःखादर्जोणाच्च श्रमाद्भवेत् ॥ ९४ ॥
 यः सामर्थ्येऽप्यनुत्साहस्तदालस्यमुदीर्यते ।
 चेतन्यशिथिलत्वाच्च पीत्वैकं श्वासमुद्वहेत् ॥ ९५ ॥
 विदीर्णवदनश्वासं जृम्भा सा कथ्यते बुधैः ।
 उदानप्राणयोरुर्ध्वयोगान्मौलिकफस्रवात् ॥ ९६ ॥
 शब्दः संजायते नस्तः क्षुतं तत्कथ्यते बुधैः ।

अथ सप्तमस्तरङ्गः ।

अथ पञ्च कर्माणि—

वमनं रेचनं नस्यं निरुहश्चानुवासनम् ।
एतानि पञ्च कर्माणि कथितानि मुनीश्वरैः ॥ १ ॥

तत्र प्रथमं वमनविधिः—

शरत्काले वसन्ते च प्रावृद्धकाले च देहिनाम् ।
वमनं रेचनं चैव कारयेत्कुशलो भिषक् ॥ २ ॥
बलवन्तं कफव्यासं हृत्तासादिनिपीडितम् ।
तथा वमनसात्म्यं च धीरचित्तं च वामयेत् ॥ ३ ॥
विपदोपे स्तन्यरोगे मन्दाग्रौ श्लीपदेऽर्बुदे ।
हृद्रोगकुष्ठवीसर्पमेहाजीर्णभ्रमेषु च ॥ ४ ॥
विदारिकापचीकासश्वासपीनसवृद्धिषु ।
अपस्मारे ज्वरोन्मादे तथा रक्तातिसारिषु ॥ ५ ॥
नासाताल्वोदपाके च कर्णस्रावेऽधिजिह्वके ।
गलशुण्ड्यामतीसारे पित्तश्लेष्मगदे तथा ॥ ६ ॥
मेदोगदेऽरुचौ चैव वमनं कारयेद्भिषक् ।
न वामनीयस्तिमिरी न गुल्मी नोदरी कृशः ॥ ७ ॥
नातिवृद्धो गर्भिणी च न स्थूलो न क्षतातुरः ।
मदार्तो बालको रुक्षः क्षुधितश्च निरुहितः ॥ ८ ॥
उदावर्त्यूर्ध्वरक्ती च क्षुच्छर्यः केवलानिर्ली ।
पाण्डुरोगी कृमिव्याप्तः पठनात्स्वरघातकः ॥ ९ ॥
एतेऽप्यजीर्णव्यथिता वाम्या ये विपपीडिताः ।
कफव्याप्ताश्च ते वाम्या मधूकक्षाथपानतः ॥ १० ॥
सुकुमारं कृशं बालं वृद्धं मीरुं न वामयेत् ।
पीत्वा यवागूमाकण्ठं क्षीरतक्रदधीनि च ॥ ११ ॥
असात्म्यैः श्लेष्मलैर्मोज्यैर्दोषानुत्क्रिय देहिनः ।
स्निग्धास्विन्नाय वमनं दत्तं सम्यक्प्रवर्तते ॥ १२ ॥
वमनेषु च सर्वेषु सैन्धवं मधुना हितम् ।
वीमत्सं वमनं दद्याद्विपरीतं विरेचनम् ॥ १३ ॥

बालेति गीयते नारी यावद्वर्षाणि षोडश ।

द्वात्रिंशद्वर्षपर्यन्तं तरुणी तदनन्तरम् ॥ ८ ॥

पञ्चाशद्वर्षपर्यन्तमधिरूढा ततः परम् ।

वृद्धा तत्परतो ज्ञेया सुरतोत्सववर्जिता ॥ ९ ॥

निदाघशरदोर्बाला हिता विषयिणे भवेत् ।

हेमन्ते शिशिरे योग्या प्रौढा वर्षावसन्तयोः ॥ १० ॥

नित्यं वा सेव्यमाना हि बाला वर्धयते बलम् ।

क्षयं नयति योग्या स्त्री प्रौढा जनयते जराम् ॥ ११ ॥

सद्यो मांसं नवं चान्नं बाला स्त्री क्षीरमोजनम् ।

घृतमुष्णोदकघ्नानं सद्यः प्राणकराणि पट् ॥ १२ ॥

पूतिमांसं स्त्रियो वृद्धा बालार्कस्तरुणं दधि ।

प्रमाते मैथुनं निद्रा सद्यः प्राणहराणि पट् ॥ १३ ॥

वृद्धोऽपि तरुणीं गत्वा तरुणत्वमवाप्नुयात् ।

वयोधिकां स्त्रियं गत्वा तरुणः स्थविरायते ॥ १४ ॥

देशविशेषजातस्त्रीस्वभावः—

रूक्षाङ्गी बहुमोजनी चलमतिर्गीतप्रिया घातला

शैलाम्मोनिधिपार्श्वदेशवनिता प्रायो भवेद्दीदृशी ।

वर्षायां कुसुमागमे च बहुशः सेव्या परं प्रीतिदा

गुर्वी हारसुगान्धिमाल्यवसना स्निग्धाऽङ्गरागादितः ॥ १५ ॥

व्यक्तग्रन्थिरहर्निशं च सकले गात्रे वहन्त्युष्णता-

मम्मोजप्रसवारुणोत्तमकला शीताऽनिलप्रेयसी ।

सौराष्ट्र्यङ्गकलिङ्गसिन्धुयुवतिः कामं भवेत्पित्तला

हेमन्ते शिशिरे नरैरनुदिनं सेव्या यथा काङ्क्षया ॥ १६ ॥

ज्ञेया कोकिलकाकली मृदुरवा नन्दैपिणी शीतला

निद्रालुश्च शिरीषकोमलतनुः स्निग्धाननां श्लेष्मला ।

वङ्गस्त्री हठकामरूपतरुणी सुस्निग्धकेशी भवे-

द्वन्त्वव्या शरदि प्रेदिष्टमदना ग्रीष्मेऽपि पुंभिर्वरैः ॥ १७ ॥

सेवेत कामतः कामं तृप्तो वाजीकृतां हिमे ।

प्रकामं तु निषेवेत मैथुनं शिशिरागमे ॥ १८ ॥

* 'प्राणशब्दः शक्तिबलवाचको न तु जीववाचकः' इयं टिप्पणी क पुस्तकस्या ।

१ क. 'कुमालिनी बलयती गीत' । २ ग. गुर्वाहा । ३ क. 'वेच्छीतला' । ४ क. 'ना कोमल' ।

५ क. 'मृदुरवमना' । ६ ग. 'कामिनी कामं बल्य वाजीकृतो हि' ।

मांसपेश्यः समाख्याता नृणां पञ्चशतं बुधैः ।
स्त्रीणां तु विंशत्यधिकाः कण्डराश्चैव षोडश ॥ ४४ ॥
नृदेहे दश रन्धाणि नारीदेहे त्रयोदश ।
एतत्समासतः प्रोक्तं विस्तरेणाधुनोच्यते ॥ ४५ ॥

कलालक्षणम्—

धात्वाशयान्तरे यस्य यः क्लेदस्त्ववतिष्ठते ।
देहोष्मणा विपक्वस्तु सा कलेत्यभिधीयते ॥ ४६ ॥
यथा हि सारः काष्ठेषु च्छिद्यमानेषु वृश्यते ।
तथा धातुर्हि मांसेषु च्छिद्यमानेषु वीक्ष्यते ॥ ४७ ॥
मांसासृङ्गमेदसां तिस्रो यकृत्प्लिहोश्चतुर्थिका ।
पञ्चमी च तथाऽन्त्राणां षष्ठी चाग्निधरा मता ॥ ४८ ॥
रेतोधरा सप्तमी स्यादिति सप्त कला मताः ।
यथा पयसि सर्पिस्तु गूढश्चेक्षो रसो यथा ॥ ४९ ॥
शरीरेऽपि तथा रक्तं नृणां विद्याद्भिषग्वरः ।

वशिष्टसंहितायां तु—

स्त्रीणां दश कला ज्ञेया गर्मस्य स्तनयोरपि ॥ ५० ॥
इति कलाः ।

अथाऽऽशयाः—

जीवासाशयमामनन्ति हृदये स्याच्छ्लेष्मणस्त्वाशय-
स्तस्याधस्तदधस्तु सर्वभिषजामामाशयः संमतः ।
नाभेर्वामत ऊर्ध्वमीपदनलस्याधोऽस्य पक्षाशय-
स्तस्याधः पवनाशलयो निगदितो वस्तिस्तु मूत्राशयः ॥ ५१ ॥
गर्माशयोऽष्टमः स्त्रीणामामपक्षाशयान्तरे ।
स्तनौ स्तन्याशयावेवं विज्ञेयास्तु दशाऽऽशयाः ॥ ५२ ॥
कोष्ठाङ्गानि स्थितान्येषु हृदयं क्लोनेकुप्पुसः ।
यकृत्प्लीहोण्डुकवृकौ नाभिर्द्विभ्रात्रवस्तयः ॥ ५३ ॥
दश जीवितधामानि शिरोरसनबन्धनम् ।
कण्ठोऽस्रं हृदयं नाभिर्वस्तिः शुक्रौजसी गुदम् ॥ ५४ ॥
अमृजः श्लेष्मणश्चापि यः प्रसादः परो मतः ।
तं पश्यमातं पित्तेन ॥ ५५ ॥

तथोक्तं मतिमुकुरे-

द्विचत्वारिंशता मापेरष्टादशकवर्धकैः ॥ ३३ ॥
 पलं द्वादशवर्द्धं स्याद्गुञ्जापट्टकसमन्वितैः ॥
 ति योगतरङ्गिण्यां मानपरिभाषाकथनं नाम तृतीयस्तोत्रः ॥ ३ ॥

अथ चतुर्थस्तोत्रः ।

अथ युक्तायुक्तकथनम्-।

नवान्येष हि योज्यानि द्रव्याण्यखिलकर्मसु ।
 विना विडङ्गकृष्णाभ्यां गुह्यधान्याज्यमाक्षिकीः ॥ १ ॥
 गुह्यं च कुटजो घासा कूष्माण्ठं च शतावरी ।
 अश्वगन्धा सहचरा शतपुष्पा प्रसारिणी ॥ २ ॥
 प्रयोक्तव्याः सदैवाऽऽर्द्रा द्विगुणा नैव कारयेत् ।
 शुष्कं नवीनं यद्द्रव्यं योज्यं सकलकर्मसु ॥ ३ ॥
 आर्द्रं च द्विगुणं युञ्ज्यादेव सर्वत्र निश्चयः ।
 कालेऽनुक्ते प्रमातं स्यादङ्गेऽनुक्ते जटा मवेत् ॥ ४ ॥
 मागेऽनुक्ते च साम्यं स्यात्पात्रेऽनुक्ते च मृन्मयम् ।
 एकमप्यौषधं योगे यस्मिन्यत्पुनरुच्यते ॥ ५ ॥
 मानतो द्विगुणं प्रोक्तं तद्द्रव्यं तत्स्वदर्शिभिः ।
 चूर्णं छेदासवा लेहाः प्रायशश्चन्दनान्विताः ॥ ६ ॥
 कषायलेपयोः प्रायो युज्यते रक्तचन्दनम् ।
 गुणहीनं मवेद्वर्षादूर्ध्वं तद्रूपमौषधम् ॥ ७ ॥
 मासद्वयात्तथा चूर्णं हीनवीर्यत्वमाप्नुयात् ।
 हीनत्वं गुटिकालेहो लभेते वत्सरात्परम् ॥ ८ ॥
 हीनाः स्युर्घृततैलाद्याश्चतुर्मासाधिकास्तथा ।
 ओषध्यो लघुपाकाः स्युर्निर्वीर्या वत्सरात्परम् ॥ ९ ॥
 पुराणाः स्युर्गुणैर्युक्ता आसवा धातवो रसाः ।
 व्याधेरयुक्तं यद्द्रव्यं गणोक्तमपि तत्त्यजेत् ॥ १० ॥
 अनुक्तमपि युक्तं हि योजयेत्तत्र तद्बुधः

शार्ङ्गधरात्-

षड्भामावे तु वैक्रान्तं स्वर्णभावे तु माक्षिकम् ॥ ११ ॥

समं नयति गात्राणि समानस्तेन कथ्यते ।
 स्यन्दनादूर्ध्वनयनादुदानो मण्यते बुधैः ॥ ९५ ॥
 व्यानो व्यानयति प्रायो रोगादीन्सर्वदेहगः ।
 नामेरधो विशेषेण वायुर्वसति देहधृत् ॥ ९६ ॥
 पित्तमुष्णं द्रवं पीतं नीलं सत्त्वगुणोत्त्रणम् ।
 कटुतिक्तसं ज्ञेयं विदग्धं वाऽऽम्लतां व्रजेत् ॥ ९७ ॥
 अग्न्याशये घरेत्पित्तमग्निरूपं तिलोन्मितम् ।
 पाचकं भ्राजकं चैव रञ्जकालोचकं तथा ॥ ९८ ॥
 साधकं चेति पञ्चैव पित्तनामान्यनुक्रमात् ।
 द्रुततारनिभं मुक्तपाचनात्पाचकं विदुः ॥ ९९ ॥
 रसरञ्जनतो रक्ते यकृत्प्लीहोश्च रञ्जकम् ।
 अभ्यङ्गादि गृहीत्वाऽङ्गं भ्राजनान्भ्राजकं स्मृतम् ॥ १०० ॥
 आलोचयति यद्दृष्ट्या रूपमालोचकं हि तत् ।
 तमोरूपं कफं भित्त्वा साधके धर्मसाधनात् ॥ १ ॥
 स्युरेतान्यग्न्युपपदान्यखिलानि स्वकर्मसु ।
 स्थानं विशिष्टं पित्तस्य हृदोऽधस्तात्प्रकीर्तितम् ॥ २ ॥
 कफः स्निग्धो गुरुः श्वेतः पिच्छिलः शीतिलस्तथा ।
 तमोगुणाधिकः स्वादुर्विदग्धो लवणो भवेत् ॥ ३ ॥
 कफस्त्वामाशये मूर्ध्नि कण्ठे हृदि च संधिषु ।
 तिष्ठन्करोति देहस्य स्थैर्यं सर्वाङ्गपाटवम् ॥ ४ ॥
 क्लेदनस्तर्पकश्चैव बोधनश्चावलम्बकः ।
 श्लेष्मकश्चेति नामानि कफस्योक्तान्यनुक्रमात् ॥ ५ ॥
 क्लेदको भुक्तसंक्लेदात्तर्पको नेत्रतर्पणात् ।
 बोधको रससंबोधादालम्बादवलम्बकः ॥ ६ ॥
 श्लेष्मकः संधिसंश्लेषादिति तेषां विचेतना ।
 कण्ठस्याधो विशेषेण कफस्थानं जगुर्बुधाः ॥ ७ ॥
 दुष्टं रक्तमपि प्राहुर्दोषं केचन पित्तवत् ।
 वातपित्तकफानां तु त्रयो वैशेषिका गुणाः ॥ ८ ॥
 रौक्ष्यं वातस्य पित्तस्य तैक्ष्ण्यं स्निग्ध्यं कफस्य च ।
 साम्यं वृद्धिक्षयश्चेति दोषाणां त्रिविधा गतिः ॥ १०९ ॥

एकाङ्गुलमिते घाताद्वैकल्यं कुरुते मृशम् ।
 द्वे वक्षःकक्षधरयोः स्नाय्वोः कक्षधरात्रिमे (?) ॥ ८४ ॥
 मध्य एकाङ्गुले स्नायुमर्मणी दोःक्रियाहरे ।
 क्षिप्रस्योर्ध्वं तूमयतोऽधश्च कूर्चाः क्षमाङ्गुलाः ॥ ८५ ॥
 स्नायुमर्माणि चत्वारि हते पञ्चमणप्रदः ।
 गुल्फसंधेरधः कूर्चाशिरांस्युन्नयतश्चतुः ॥ ८६ ॥
 स्नायुमर्माणि वैकल्यकृन्ति त्वेकाङ्गुलानि वै ।
 वस्तिः स्यात्स्नायुमर्मात्रं विन्दे ह्युमयतोऽश्मरीम् ॥ ८७ ॥
 विन्ता विपद्यते सद्यः स्राविघ्नयथ वा मवेत् ।
 पादाङ्गुष्ठाङ्गुलीमध्यं क्षिप्रमर्धाङ्गुलोन्मितम् ॥ ८८ ॥
 स्नायुमर्म चतुर्धाऽत्र घातात्कालान्तरे मृतिः ।
 अंसमध्यं त्र्यङ्गुलं तु स्नायुमर्मद्वयं हते ॥ ८९ ॥
 तत्र स्यात्पक्षघाती वा किं वा निष्क्रियबाहुकः ।
 विधुरे कर्णपृष्ठाधः संस्थिते स्नायुमर्मणी ॥ ९० ॥
 किञ्चिन्निम्ने तत्र घाताद्विकलो धधिरत्वता ।
 केशान्ते शङ्खयोरुर्ध्वमुखेषौ स्नायुमर्मणी ॥ ९१ ॥
 अर्धाङ्गुले सशल्योऽत्र जीवेन्नोद्धृतशल्यकः ।
 इति स्नायुमर्माणि ।
 इति सप्तोत्तरं मर्मशतम् ।

अथाऽऽहारादिलक्षणम् ।

उदानकोपादाहारसुस्थिरत्वाच्च यद्भवेत् ॥ ९२ ॥
 पवनस्योर्ध्वगमनं तदुद्गारं प्रचक्षते ।
 तमःकफाभ्यां निद्रा स्यान्मूर्छा पित्ततमोद्धवा ॥ ९३ ॥
 रजःपित्तानिलैर्भ्रान्तिस्तन्द्रा श्लेष्मतमोनिलैः ।
 ग्लानिरोजःक्षयाद्दुःखादर्जोणाच्च श्रमाद्भवेत् ॥ ९४ ॥
 यः सामर्थ्येऽप्यनुत्साहस्तदालस्यमुदीर्यते ।
 चेतन्यशिथिलत्वाच्च पीत्वैकं श्वासमुद्वहेत् ॥ ९५ ॥
 विदीर्णवदनश्वासं जृम्भा सा कथ्यते बुधैः ।
 उदानप्राणयोरुर्ध्वयोगान्मौलिकफस्रवात् ॥ ९६ ॥
 शब्दः संजायते नस्तः क्षुतं तत्कथ्यते बुधैः ।

मांसपेश्यः समाख्याता नृणां पञ्चशतं बुधैः ।
स्त्रीणां तु विंशत्यधिकाः कण्डराश्चैव षोडश ॥ ४४ ॥
नृदेहे दश रन्धाणि नारीदेहे त्रयोदश ।
एतत्समासतः प्रोक्तं विस्तरेणाधुनोच्यते ॥ ४५ ॥

कलालक्षणम्—

धात्वाशयान्तरे यस्य यः क्लेदस्त्ववतिष्ठते ।
देहोष्मणा विपक्वस्तु सा कलेत्यभिधीयते ॥ ४६ ॥
यथा हि सारः काष्ठेषु च्छिद्यमानेषु वृश्यते ।
तथा धातुर्हि मांसेषु च्छिद्यमानेषु वीक्ष्यते ॥ ४७ ॥
मांसासृङ्ममेदसां तिस्रो यकृत्प्लीहोश्चतुर्थिका ।
पञ्चमी च तथाऽन्त्राणां षष्ठी चाग्निधरा मता ॥ ४८ ॥
रेतोधरा सप्तमी स्यादिति सप्त कला मताः ।
यथा पयसि सर्पिस्तु गूढश्चेक्षो रसो यथा ॥ ४९ ॥
शरीरेऽपि तथा रक्तं नृणां विद्याद्भिषग्वरः ।

वशिष्टसंहितायां तु—

स्त्रीणां दश कला ज्ञेया गर्मस्य स्तनयोरपि ॥ ५० ॥
इति कलाः ।

अथाऽऽशयाः—

जीवासाशयमामनन्ति हृदये स्याच्छ्लेष्मणस्त्वाशय-
स्तस्याधस्तदधस्तु सर्वभिषजामामाशयः संमतः ।
नाभेर्वामत ऊर्ध्वमीपदनलस्याधोऽस्य पक्षाशय-
स्तस्याधः पवनाशलयो निगदितो वस्तिस्तु मूत्राशयः ॥ ५१ ॥
गर्माशयोऽष्टमः स्त्रीणामामपक्षाशयान्तरे ।
स्तनौ स्तन्याशयावेवं विज्ञेयास्तु दशाऽऽशयाः ॥ ५२ ॥
कोष्ठाङ्गानि स्थितान्येषु हृदयं क्लोनेकुप्पुसः ।
यकृत्प्लीहोण्डुकवृकौ नाभिर्द्विभ्रात्रवस्तयः ॥ ५३ ॥
दश जीवितधामानि शिरोरसनबन्धनम् ।
कण्ठोऽस्रं हृदयं नाभिर्वस्तिः शुक्रौजसी गुदम् ॥ ५४ ॥
अमृजः श्लेष्मणश्चापि यः प्रसादः परो मतः ।
तं पश्यमातं पित्तेन ॥ ५५ ॥

इति स्नेहपानविधिः शार्ङ्गधरात् ।

अथ स्नेहपाकविधिः ।

विघ्नेशक्षेत्रपालौ बटुकमपि शुभे वासरे पूजयित्वा

तैलस्याऽऽज्यस्य किं वा रचयतु निपुणं संस्कृतिं संप्रदायात् ।

आदौ वह्निं प्रदद्याद्यद्वधि शनकैः फेनशब्दव्ययः स्या-

त्पश्चान्मृत्पिण्डकेस्तद्वशभिरलघुभिर्नातिपीनेर्विशोध्यम् ॥१९॥

एकं संस्थाप्य घस्रं विधिवदथ पचेद्दासरादग्निमान्द्यं

काथैर्दुग्धैश्च कल्कैस्तदनुसुरभिभिः शोधेनीयेर्विशुद्धैः ।

कस्तूरीचन्दनं ग्लौर्जलजलदसटीरक्तपाटीरकुठ-

त्वङ्मश्लिषातुरुष्कागुरुनखरदंलपोतकङ्कोलमुख्यैः ॥ २० ॥

सारसंग्रहात् ।

तैलं कृत्वा कटाहे वृद्धतरविमले मन्दमन्दानलैस्त-

त्पक्वं निष्फेनमावं गतमिह हि यदा शैत्यमावं समेत्य ।

मश्लिषारात्रिलोघैर्जलधरतनुकैः सामलैः साक्षपथ्यैः

सूचीपुष्पाङ्गुघ्निनीरैरुपहितमथितैस्तैलगन्धं जहाति ॥ २१ ॥

तैलस्येन्दुकलांशकैकविकसामौगास्तु तस्यांशको

ये चान्ये त्रिफला पयोदरजनीह्वीबेरलोधादयः ॥

सूचीपुष्पवटावरोहनलिका तस्याश्च पादांशका

दुर्गन्धं विनिहत्य तैलमरुणं सौरभ्यमाकुर्वते ॥ २२ ॥

आम्रजम्बूकपित्थानां बीजपूरकवित्त्वयोः ॥

शोधनं तिलतैलस्य पलवानां तु पञ्चकम् ॥ २३ ॥

जलस्नेहौषधीनां च प्रमाणं यत्र नोदितम् ।

तत्र स्यादौषधात्स्नेहः स्नेहात्काथश्चतुर्गुणः ॥ २४ ॥

स्नेहाच्चतुर्गुणं काथ्यं सदा च स्नेहसंविधौ ।

जलं चतुर्गुणं दत्त्वा काथः काथ्यसमो मतः ॥ २५ ॥

उक्तं च चरकात्—

कल्काच्चतुर्गुणः स्नेहः स्नेहात्काथ्यं चतुर्गुणम् ।

काथ्याच्चतुर्गुणं वारि काथः काथ्यसमो मतः ॥ २६ ॥

१ ख. 'धयेतौर्विशोध्यम् । क० । २ ख. 'दलश्वेतकाकी' । ३ ख. 'मलोऽपि मूर्च्छाविधौ ये ।
४ ख. 'अग्नितः सू' ।

जरायुवेष्टितो भुग्नपृष्ठग्रीवास्थिसंहतिः ।
 गर्माशये स्थितो देही ज्ञानवानतिचिन्तयन् ॥ २३ ॥
 किं मया दुष्कृतं कर्म कृतं गर्माशये यतः ।
 पतितो निरये घोरे नानादुःखप्रदायिनि ॥ २४ ॥
 यदि गर्माद्विनिर्यामि करिष्यामि तदा शुभम् ।
 येन मूयो गर्मवासदुःखं द्रक्ष्यामि न क्वचित् ॥ २५ ॥
 इति संचिन्त्यमानः स देही योगीव तत्त्ववित् ।
 निःसारितः समीरेण योनिमार्गनियन्त्रितः ॥ २६ ॥
 निर्गतो योनितो देही मायया विष्यते पुनः ।
 तत्क्षणादात्मविज्ञानविनाशादिव रोदिति ॥ २७ ॥

अथ गर्भस्य द्वैविध्ये हेतुमाह—

परस्परानिलाद्वातात्प्रभिन्ने कलले द्विधा ।
 द्विधा ततः प्रवृद्धयेत युग्मं तस्मात्प्रजायते ॥ २८ ॥

अथ विकृतोत्पत्तिहेतुमाह—

मातुः श्रद्धाविघातेन स्वस्य दुष्कर्मणा तथा ।
 कुञ्जवामनखञ्जं वा विकृताश्च भवन्ति ते ॥ २९ ॥

गर्भनष्टहेतुमाह—

आघातादिनिमित्तेन जठरान्तर्भूते शिशौ ।
 जठरं जायते शीतं स्तब्धाध्मातं भृशव्यथम् ॥ ३० ॥
 गर्मास्पन्दो भवत्युष्णः कृच्छ्रादुच्छ्वसनं कुमः ।
 अरतिस्त्रस्तनेत्रत्वमावीनामसमुद्भवः ॥ ३१ ॥

अथाङ्गप्रत्यङ्गोत्पत्तिः—

शिरोन्तराधिर्द्वौ बाहू सक्थिनी च संमासतः ।
 पङ्कजमङ्गप्रत्यङ्गं तस्याक्षिहृदयाविकम् ॥ ३२ ॥

अथ प्रत्यङ्गानि—

चक्षुष्कर्णोष्ठनासास्तनगलरसनागल्लमन्यांसगण्ड-

भ्रुकक्षाजञ्जुहस्ताङ्गुलिनखरकटीनाभिपृष्ठाण्डमेढ्रम् ।

जानू स्फिग्बस्तिपार्श्वोदरगुदपदपाण्ड्यङ्गुलीगुल्फकादि

प्रत्यङ्गं चेत्युमाभ्यां जगद्भि विबुधास्तच्छरीरं समस्तम् ॥ ३३ ॥

मध्यगो भुजयोः पश्चात्कूर्परो संधिमर्मणी ।
 एकाङ्गुलमिते तत्र हतो वैकल्पमुच्छति ॥ ५६ ॥
 शीर्षस्यान्तः सिरासंधिरुपपाद्यतलक्षणः ।
 नामतोऽधिपतिः संधिमर्माधाङ्गुलमाश्रुदा ॥ ५७ ॥
 निम्नयोस्तु भुवोरुर्ध्वमावर्ता संधिमर्मणी ।
 अर्धाङ्गुलमिते तत्र हतो विकलतां वजेत् ॥ ५८ ॥
 कृकाटिके शिरोग्रीवासंधाने संधिमर्मणी ।
 अर्धाङ्गुलमिते तत्र हतः स्याच्चलमस्तकः ॥ ५९ ॥
 जङ्घाचरणसंधाने गुल्फौ द्वौ संधिमर्मणी ।
 अर्धाङ्गुलमिते तत्र हतः स्वाङ्गं वजेन्नरः ॥ ६० ॥
 पृष्ठवंशं तूमयतः किञ्चिन्निम्नो कुङ्कुन्दरो ।
 अर्धाङ्गुली बहिः पार्श्वजघनात्संधिमर्मणी ॥ ६१ ॥
 पाणिप्रकोष्ठमध्यस्थावङ्गुलात्संधिमर्मणी ।
 मणिवन्धौ तत्र हतः पक्षाघातमवाप्नुयात् ॥ ६२ ॥
 संधयः पञ्च शिरसि विमक्ताश्चतुरङ्गुलाः ।
 संधिमर्माण्यत्र हतः पक्षाघातमवाप्नुयात् ॥ ६३ ॥

अथ शिरामर्माणि-

कण्ठनाडीमुमयतः शिरामर्माणि ताश्चतुः ।
 द्वे मर्मे द्वे तु नीले स्तस्तत्र विद्धो विपद्यते ॥ ६४ ॥
 चतस्रो मातृकाख्यास्तु ग्रीवामुमयतः शिराः ।
 वेदाङ्गुलाः शिरामर्माण्यष्टौ सद्यो मृतिप्रदाः ॥ ६५ ॥
 शिराणामक्षिरसनाकर्णघ्राणजुषां मिथः ।
 योगाः शृङ्गाटकानि स्युः शिरामर्माणि पूर्ववत् ॥ ६६ ॥
 नेत्राङ्गुयोरपाङ्गाख्ये द्वे शिरामर्मणी स्मृते ।
 अर्धाङ्गुलमिते तत्र हतो वैकल्पमाप्नुयात् ॥ ६७ ॥
 स्थपनी तु भुवोर्मध्ये शिरामर्माधिमङ्गुलम् ।
 विशल्यघ्नं मर्म तत्रोद्धृतशल्यो विपद्यते ॥ ६८ ॥
 अन्तःघोतोद्वयानन्दे नासामुमयतः फणे ।
 अर्धाङ्गुले मर्मणी स्तो घाताद्वैकल्पकारिणी ॥ ६९ ॥
 स्तनमूले मर्मणी स्तः स्तनयोर्द्व्यङ्गुलादधः ।
 समं ततः शिरे तत्र हतः कालेन नश्यति ॥ ७० ॥

शाणस्तेः स्याच्चतुर्भिर्युगलमथ तयोः सूर्यकस्तौ च हस्त-
 स्तद्वी खारी तुला स्यात्पलशतमथ तद्विंशतिमरि एकः ।
 गुञ्जादिमानमारभ्य यावत्स्यात्कुडवस्थितिः ॥ २१ ॥
 द्रवाद्विशुष्कद्रव्याणां तावन्मानं च संस्मृतम् ।
 प्रस्थादिमानमारभ्य द्विगुणं तु द्रवाद्वयोः ॥ २२ ॥
 मानं तथा तुलायास्तु द्विगुणं न कश्चित्स्मृतम् ।
 मृद्वृक्षवेणुलोहादेर्माण्डं यच्चतुरङ्गुलम् ॥ २३ ॥
 विस्तीर्णं च तथोच्चं च तन्मानं कुडवं वदेत् ।
 पदीपधं तु प्रथमं यस्य योगस्य कथ्यते ॥ २४ ॥
 तन्नामैव स योगो हि कथ्यतेऽत्र विनिश्चयः ।
 तृणिः स्यादणुभिः पङ्क्तिभिः पङ्क्तिश्च समीरिता ॥ २५ ॥
 तामिः पङ्क्तिर्भवेद्युक्ता पङ्क्त्युक्तामी रजात्तमम् ।
 जालान्तरगतैः सूर्यकरैर्वशी विलोक्यते ॥ २६ ॥
 तस्या नामान्तरं ज्ञेयं त्रसरेणू रजस्तथा ।

इति मागधपरिभाषा ॥

अथ कलिङ्गपरिभाषा—

पयो द्वादशभिर्गौरसर्पपैः प्रोच्यते बुधैः ॥ २७ ॥
 यवद्वयेन गुञ्जा स्याद्विगुञ्जो वल उच्यते ।
 मापो गुञ्जाभिरष्टामिः सप्तभिर्वा भवेत्कचित् ॥ २८ ॥
 स्याच्चतुर्मापकैः शाणः स निष्कष्टङ्क एव च ।
 गद्याणो मापकैः पङ्क्तिभिः कर्पः स्याद्दशमापकः ॥ २९ ॥
 चतुष्कर्पैः पलं प्रोक्तं दशशाणमितं बुधैः ।
 चतुष्पलैश्च कुडवं प्रस्थाद्याः पूर्ववन्मताः ॥ ३० ॥

इति शार्ङ्गधरात् ॥

अथ रुष्णाग्नेयात्—

रजांसि त्रीणि सिकता तामिः षोडशभिस्तथा ।
 सर्पपश्च भवेद्गौरस्ते चाष्टौ तण्डुलं विदुः ॥ ३१ ॥
 तद्वयं धान्यकं मापं तद्वयं रक्तिका मता ।
 रक्तिकाद्वितयेनापि वलः प्रोक्तो विशारदैः ॥ ३२ ॥
 चतुर्भिश्चाण्डिका तैः स्यादेवं मानपरम्परा ।

टङ्कः स एव फथितस्तद्वयं कोल उच्यते ।
 सुवर्णो घटकश्चैव वृद्धक्षणेः स निगद्यते ॥ ७ ॥
 कोलद्वयं च कर्पः स्यात्स प्रोक्तः पाणिमानिका ।
 अक्षं पिलुः पाणितलं किञ्चित्पाणिश्च तिन्दुकम् ॥ ८ ॥
 बिडालपदकं चैव तथा पोडशिका मता ।
 करमध्ये हंसपदं सुवर्णं कवलग्रहः ॥ ९ ॥
 उदुम्बरश्च पपायैः कर्प एव निगद्यते ।
 स्यात्कर्पाभ्यामर्धपलं शुक्तिरष्टमिका मता ॥ १० ॥
 शुक्तिभ्यां च पलं ज्ञेयं मुष्टिराष्ट्रं चतुर्थिका ।
 प्रकुञ्चः पोडशी बिल्वं पलमेवात्र कीर्त्यते ॥ ११ ॥
 पलाभ्यां प्रसृतिर्ज्ञेया प्रसृतं च निगद्यते ।
 प्रसृतिभ्यामञ्जलिः स्यात्कुडवोऽर्धशरावकः ॥ १२ ॥
 अर्धमानं च विज्ञेयं कुडवाभ्यां च मानिका ।
 शरावोऽष्टपलं तद्वज्ज्ञेयमत्र पिचक्षणेः ॥ १३ ॥
 शरावाभ्यां मवेत्प्रस्थश्चतुःप्रस्थेस्तथाऽऽढकम् ।
 माजनं कंसपात्रं च चतुःपट्टिपलश्च सः ॥ १४ ॥
 चतुर्भिराढकैर्द्रोणः कलशो नलवणो मतः ।
 उन्मानश्च घटो राशिर्द्रोणपर्यायसंज्ञकः ॥ १५ ॥
 द्रोणाभ्यां सूर्यकुम्भौ च चतुःपट्टिशरावकः ।
 सूर्याभ्यां च भवेद्द्रोणी बाहो गोणी च सा स्मृता ॥ १६ ॥
 गोणीचतुष्टयं खारी कथिता सूक्ष्मबुद्धिमिः ।
 चतुःसहस्रपलिका पणवत्यधिका च सा ॥ १७ ॥
 पलानां द्विसहस्रेण मार एकः प्रकीर्तितः ।
 तुला पलशतं ज्ञेयं सर्वत्रैवैष निश्चयः ॥ १८ ॥
 मापटङ्काक्षबिल्वानि कुडवः प्रस्थमाढकम् ।
 राशिर्गोणी खारिकेति यथोत्तरचतुर्गुणाः ॥ १९ ॥

उक्तं च—

सिद्धार्थैरष्टसंख्यैर्यव इह गदितस्तैश्चतुर्भिश्च गुञ्जा
 पद्मिस्ताभिश्च मापो जलधिमिरपि तैष्टुक्कस्तौ च कोलः ।
 कर्पः शुक्तिः पलं च प्रसृतिकुडवको मानिका प्रस्थकश्च
 माभ्यां द्वाभ्यां क्रमेण स्युरथ हरिकरैः प्रस्थकैराढकं स्यात् ॥ २० ॥

समं नयति गात्राणि समानस्तेन कथ्यते ।
 स्यन्दनादूर्ध्वनयनादुदानो मण्यते बुधैः ॥ ९५ ॥
 व्यानो व्यानयति प्रायो रोगादीन्सर्वदेहगः ।
 नामेरधो विशेषेण वायुर्वसति देहधृत् ॥ ९६ ॥
 पित्तमुष्णं द्रवं पीतं नीलं सत्त्वगुणोत्त्रणम् ।
 कटुतिक्तसं ज्ञेयं विदग्धं वाऽऽम्लतां व्रजेत् ॥ ९७ ॥
 अग्न्याशये घरेत्पित्तमग्निरूपं तिलोन्मितम् ।
 पाचकं भ्राजकं चैव रञ्जकालोचकं तथा ॥ ९८ ॥
 साधकं चेति पञ्चैव पित्तनामान्यनुक्रमात् ।
 द्रुततारनिभं मुक्तपाचनात्पाचकं विदुः ॥ ९९ ॥
 रसरञ्जनतो रक्ते यकृत्प्लीहोश्च रञ्जकम् ।
 अभ्यङ्गादि गृहीत्वाऽङ्गं भ्राजनान्भ्राजकं स्मृतम् ॥ १०० ॥
 आलोचयति यद्दृष्ट्या रूपमालोचकं हि तत् ।
 तमोरूपं कफं भित्त्वा साधके धर्मसाधनात् ॥ १ ॥
 स्युरेतान्यग्न्युपपदान्यखिलानि स्वकर्मसु ।
 स्थानं विशिष्टं पित्तस्य हृदोऽधस्तात्प्रकीर्तितम् ॥ २ ॥
 कफः स्निग्धो गुरुः श्वेतः पिच्छिलः शीतलस्तथा ।
 तमोगुणाधिकः स्वादुर्विदग्धो लवणो भवेत् ॥ ३ ॥
 कफस्त्वामाशये मूर्ध्नि कण्ठे हृदि च संधिषु ।
 तिष्ठन्करोति देहस्य स्थैर्यं सर्वाङ्गपाटवम् ॥ ४ ॥
 क्लेदनस्तर्पकश्चैव बोधनश्चावलम्बकः ।
 श्लेष्मकश्चेति नामानि कफस्योक्तान्यनुक्रमात् ॥ ५ ॥
 क्लेदको भुक्तसंक्लेदात्तर्पको नेत्रतर्पणात् ।
 बोधको रससंबोधादालम्बादवलम्बकः ॥ ६ ॥
 श्लेष्मकः संधिसंश्लेषादिति तेषां विचेतना ।
 कण्ठस्याधो विशेषेण कफस्थानं जगुर्बुधाः ॥ ७ ॥
 दुष्टं रक्तमपि प्राहुर्दोषं केचन पित्तवत् ।
 वातपित्तकफानां तु त्रयो वैशेषिका गुणाः ॥ ८ ॥
 रौक्ष्यं वातस्य पित्तस्य तैक्ष्ण्यं स्निग्ध्यं कफस्य च ।
 साम्यं वृद्धिक्षयश्चेति दोषाणां त्रिविधा गतिः ॥ १०९ ॥

मध्यगो भुजयोः पश्चात्कूर्परो संधिमर्मणी ।
 एकाङ्गुलमिते तत्र हतो वैकल्पमुच्छति ॥ ५६ ॥
 शीर्षस्यान्तः सिरासंधिरुपपाद्यतलक्षणः ।
 नामतोऽधिपतिः संधिमर्माधाङ्गुलमाश्रुदा ॥ ५७ ॥
 निम्नयोस्तु भुवोरुर्ध्वमावर्ता संधिमर्मणी ।
 अर्धाङ्गुलमिते तत्र हतो विकलतां वजेत् ॥ ५८ ॥
 कृकाटिके शिरोग्रीवासंधाने संधिमर्मणी ।
 अर्धाङ्गुलमिते तत्र हतः स्याच्चलमस्तकः ॥ ५९ ॥
 जङ्घाचरणसंधाने गुल्फो द्वौ संधिमर्मणी ।
 अर्धाङ्गुलमिते तत्र हतः स्वाङ्गं वजेन्नरः ॥ ६० ॥
 पृष्ठवंशं तूमयतः किञ्चिन्निम्नो कुङ्कुन्दरो ।
 अर्धाङ्गुली बहिः पार्श्वजघनात्संधिमर्मणी ॥ ६१ ॥
 पाणिप्रकोष्ठमध्यस्थावङ्गुलात्संधिमर्मणी ।
 मणिवन्धौ तत्र हतः पक्षाघातमवाप्नुयात् ॥ ६२ ॥
 संधयः पञ्च शिरसि विमक्ताश्चतुरङ्गुलाः ।
 संधिमर्माण्यत्र हतः पक्षाघातमवाप्नुयात् ॥ ६३ ॥

अथ शिरामर्माणि-

कण्ठनाडीमुमयतः शिरामर्माणि ताश्चतुः ।
 द्वे मर्मे द्वे तु नीले स्तस्तत्र विद्धो विपद्यते ॥ ६४ ॥
 चतस्रो मातृकाख्यास्तु ग्रीवामुमयतः शिराः ।
 वेदाङ्गुलाः शिरामर्माण्यष्टौ सद्यो मृतिप्रदाः ॥ ६५ ॥
 शिराणामक्षिरसनाकर्णघ्राणजुषां मिथः ।
 योगाः शृङ्गाटकानि स्युः शिरामर्माणि पूर्ववत् ॥ ६६ ॥
 नेत्राङ्गुयोरपाङ्गाख्ये द्वे शिरामर्मणी स्मृते ।
 अर्धाङ्गुलमिते तत्र हतो वैकल्पमाप्नुयात् ॥ ६७ ॥
 स्थपनी तु भुवोर्मध्ये शिरामर्माधिमङ्गुलम् ।
 विशल्यघ्नं मर्म तत्रोद्धृतशल्यो विपद्यते ॥ ६८ ॥
 अन्तःघोतोद्वयानन्दे नासामुमयतः फणे ।
 अर्धाङ्गुले मर्मणी स्तो घाताद्वैकल्पकारिणी ॥ ६९ ॥
 स्तनमूले मर्मणी स्तः स्तनयोर्ध्वाङ्गुलादधः ।
 समं ततः शिरे तत्र हतः कालेन नश्यति ॥ ७० ॥

जरायुवेष्टितो मुग्धपृष्ठग्रीवास्थिसंहतिः ।
 गर्भाशये स्थितो देही ज्ञानवानतिचिन्तयन् ॥ २३ ॥
 किं मया दुष्कृतं कर्म कृतं गर्भाशये यतः ।
 पतितो निरये घोरे नानादुःखप्रदायिनि ॥ २४ ॥
 यदि गर्माद्विनिर्यामि करिष्यामि तदा शुभम् ।
 येन मूयो गर्भवासदुःखं द्रक्ष्यामि न क्वचित् ॥ २५ ॥
 इति संचिन्त्यमानः स देही योगीव तत्त्ववित् ।
 निःसारितः समीरेण योनिमार्गनियन्त्रितः ॥ २६ ॥
 निर्गतो योनितो देही मायया विष्यते पुनः ।
 तत्क्षणादात्मविज्ञानविनाशादिव रोदिति ॥ २७ ॥

अथ गर्भस्य द्वैविध्ये हेतुमाह—

परस्परानिलाद्वातात्प्रभिन्ने कलले द्विधा ।
 द्विधा ततः प्रवृद्धयेत युग्मं तस्मात्प्रजायते ॥ २८ ॥

अथ विकृतोत्पत्तिहेतुमाह—

मातुः श्रद्धाविघातेन स्वस्य दुष्कर्मणा तथा ।
 कुञ्जवामनखञ्जं वा विकृताश्च भवन्ति ते ॥ २९ ॥

गर्भनष्टहेतुमाह—

आघातादिनिमित्तेन जठरान्तर्भूते शिशौ ।
 जठरं जायते शीतं स्तब्धाध्मातं भृशव्यथम् ॥ ३० ॥
 गर्मास्पन्दो भवत्युष्णः कृच्छ्रादुच्छ्वसनं कुमः ।
 अरतिस्त्रस्तनेत्रत्वमावीनामसमुद्भवः ॥ ३१ ॥

अथाङ्गप्रत्यङ्गोत्पत्तिः—

शिरोन्तराधिर्द्वौ बाहू सक्थिनी च संमासतः ।
 पङ्कजमङ्गप्रत्यङ्गं तस्याक्षिहृदयाविकम् ॥ ३२ ॥

अथ प्रत्यङ्गानि—

चक्षुष्कर्णोष्ठनासास्तनगलरसनागल्लमन्यांसगण्ड-

भ्रुकक्षाजञ्जुहस्ताङ्गुलिनखरकटीनाभिपृष्ठाण्डमेढ्रम् ।

जानू स्निग्धस्तिपाश्वोदरगुदपदपाण्यङ्गुलीगुल्फकादि

प्रत्यङ्गं चेत्युमाभ्यां जगद्धि विबुधास्तच्छरीरं समस्तम् ॥ ३३ ॥

मध्यगो भुजयोः पश्चात्कूर्परो संधिमर्मणी ।
 एकाङ्गुलमिते तत्र हतो वैकल्पमुच्छति ॥ ५६ ॥
 शीर्षस्यान्तः सिरासंधिरुपपाद्यतलक्षणः ।
 नामतोऽधिपतिः संधिमर्मार्धाङ्गुलमाश्रुदा ॥ ५७ ॥
 निम्नयोस्तु भुवोरुर्ध्वमाद्यतौ संधिमर्मणी ।
 अर्धाङ्गुलमिते तत्र हतो विकलतां वजेत् ॥ ५८ ॥
 कृकाटिके शिरोग्रीवासंधाने संधिमर्मणी ।
 अर्धाङ्गुलमिते तत्र हतः स्याच्चलमस्तकः ॥ ५९ ॥
 जङ्घाचरणसंधाने गुल्फौ द्वौ संधिमर्मणी ।
 अर्धाङ्गुलमिते तत्र हतः स्वाङ्गं वजेन्नरः ॥ ६० ॥
 पृष्ठवंशं तूमयतः किञ्चिन्निम्नो कुङ्कुन्दरो ।
 अर्धाङ्गुली बहिः पार्श्वजघनात्संधिमर्मणी ॥ ६१ ॥
 पाणिप्रकोष्ठमध्यस्थावङ्गुलात्संधिमर्मणी ।
 मणिवन्धौ तत्र हतः पक्षाघातमवाप्नुयात् ॥ ६२ ॥
 संधयः पञ्च शिरसि विमक्ताश्चतुरङ्गुलाः ।
 संधिमर्माण्यत्र हतः पक्षाघातमवाप्नुयात् ॥ ६३ ॥

अथ शिरामर्माणि-

कण्ठनाडीमुमयतः शिरामर्माणि ताश्चतुः ।
 द्वे मर्मे द्वे तु नीले स्तस्तत्र विद्धो विपद्यते ॥ ६४ ॥
 चतस्रो मातृकाख्यास्तु ग्रीवामुमयतः शिराः ।
 वेदाङ्गुलाः शिरामर्माण्यष्टौ सद्यो मृतिप्रदाः ॥ ६५ ॥
 शिराणामक्षिरसनाकर्णघ्राणजुषां मिथः ।
 योगाः शृङ्गाटकानि स्युः शिरामर्माणि पूर्ववत् ॥ ६६ ॥
 नेत्राङ्गुयोरपाङ्गाख्ये द्वे शिरामर्मणी स्मृते ।
 अर्धाङ्गुलमिते तत्र हतो वैकल्पमाप्नुयात् ॥ ६७ ॥
 स्थपनी तु भुवोर्मध्ये शिरामर्मार्धमङ्गुलम् ।
 विशल्यघ्नं मर्म तत्रोद्धृतशल्यो विपद्यते ॥ ६८ ॥
 अन्तःघोतोद्वयानन्दे नासामुमयतः फणे ।
 अर्धाङ्गुले मर्मणी स्तो घाताद्वैकल्पकारिणी ॥ ६९ ॥
 स्तनमूले मर्मणी स्तः स्तनयोर्ध्वाङ्गुलादधः ।
 समं ततः शिरे तत्र हतः कालेन नश्यति ॥ ७० ॥

जरायुवेष्टितो भुग्नपृष्ठग्रीवास्थिसंहतिः ।
 गर्भाशये स्थितो देही ज्ञानवानतिचिन्तयन् ॥ २३ ॥
 किं मया दुष्कृतं कर्म कृतं गर्भाशये यतः ।
 पतितो निरये घोरे नानादुःखप्रदायिनि ॥ २४ ॥
 यदि गर्माद्विनिर्यामि करिष्यामि तदा शुभम् ।
 येन मूयो गर्भवासदुःखं द्रक्ष्यामि न क्वचित् ॥ २५ ॥
 इति संचिन्त्यमानः स देही योगीव तत्त्ववित् ।
 निःसारितः समीरेण योनिमार्गनियन्त्रितः ॥ २६ ॥
 निर्गतो योनितो देही मायया विष्यते पुनः ।
 तत्क्षणादात्मविज्ञानविनाशादिव रोदिति ॥ २७ ॥

अथ गर्भस्य द्वैविध्ये हेतुमाह—

परस्परानिलाद्वातात्प्रभिन्ने कलले द्विधा ।
 द्विधा ततः प्रवृद्धयेत युग्मं तस्मात्प्रजायते ॥ २८ ॥

अथ विकृतोत्पत्तिहेतुमाह—

मातुः श्रद्धाविघातेन स्वस्य दुष्कर्मणा तथा ।
 कुञ्जवामनखञ्जं वा विकृताश्च भवन्ति ते ॥ २९ ॥

गर्भनष्टहेतुमाह—

आघातादिनिमित्तेन जठरान्तर्भूते शिशौ ।
 जठरं जायते शीतं स्तब्धाध्मातं भृशव्यथम् ॥ ३० ॥
 गर्मास्पन्दो भवत्युष्णः कृच्छ्रादुच्छ्वसनं कुमः ।
 अरतिस्त्रस्तनेत्रत्वमावीनामसमुद्भवः ॥ ३१ ॥

अथाङ्गप्रत्यङ्गोत्पत्तिः—

शिरोन्तराधिर्द्धौ बाहू सक्थिनी च संमासतः ।
 पङ्कजमङ्गप्रत्यङ्गं तस्याक्षिहृदयाविकम् ॥ ३२ ॥

अथ प्रत्यङ्गानि—

चक्षुष्कर्णोष्ठनासास्तनगलरसनागल्लमन्यांसगण्ड-

भ्रुकक्षाजङ्घहस्ताङ्गुलिनखरकटीनाभिपृष्ठाण्डमेढ्रम् ।

जानू स्फिग्बस्तिपार्श्वोदरगुदपदपाण्यङ्गुलीगुल्फकादि

प्रत्यङ्गं चेत्युमाभ्यां जगद्धि विबुधास्तच्छरीरं समस्तम् ॥ ३३ ॥

अथ सूपमूलकयूपः-

सूपमूलकयोर्यूपो गलग्रहकफज्वरान् ।

हन्ति श्वासकफश्यायकासमेदोरुचिक्रिमीन् ॥ ३८ ॥

इति सूपमूलकयूपः ।

अथ चणकयूपः-

चणकैर्विदलैर्यूपोऽनुष्णस्तुवरको लघुः ।

रक्तपित्तप्रतिश्यायकासपित्तकफापहः ॥ ३९ ॥

इति चणकयूपः ।

अथ मकुष्ठयूपः-

मकुष्ठयूपः संग्राही पित्तश्लेष्मज्वरापहः ।

लघुः संतर्पणः पथ्यो हृद्यः पीनसकासजित् ॥ ४० ॥

इति मकुष्ठयूपः ।

अथ कृताकृतयूपौ-

यूपः कृताख्यो लवणस्नेहकद्वादिसाधितः ।

अकृतस्तैर्विना सिद्धः क्रमाद्वरुलघू च तौ ॥ ४१ ॥

इति कृताकृतयूपौ ।

यूपा गोरसधान्याल्मपट्वम्लादिभिरान्विताः ।

यथोत्तरं गुरुतरा वातघ्ना रुचिकारिणः ॥ ४२ ॥

यैरन्नैरौषधैर्यैश्च कृता मण्डादयो बुधैः ।

विचार्य तद्गुणानेतांस्तद्गुणानेव निर्दिशेत् ॥ ४३ ॥

इति यूपाः ।

अथ सूपाः-

काण्डितैर्वैदलैः किञ्चिदाज्यपीतादधिप्लुतैः ।

सिद्धैश्चतुर्गुणे तोये यथोचितपटुश्रितैः ॥ ४४ ॥

नातिद्रवघनेराज्ये छकृतै रामठान्वितैः ।

सूपः स्यात्साधनोऽन्नस्य रोचनः पाचनोऽग्निकृत् ॥ ४५ ॥

पथ्यः स्निग्धो बलकरो वातश्लेष्मगदे हितः ॥ ४६ ॥

इति सामान्यसूपरन्धनप्रकारगुणः ।

ऊष्मत्रयो रसोवातवहे नाड्यौ तु मर्मणी ।
 अर्धाङ्गुले अपस्तम्भौ कालान्तरस्मृतिपदे ॥ ७१ ॥
 पार्श्वद्वन्द्वस्योपरिष्ठादधस्तादन्तयोः शिरे ।
 अर्धाङ्गुले अपालापौ मर्मणी चिरमारके ॥ ७२ ॥
 हृदयं स्तनयोर्मध्यं चतुरङ्गुलसंमितम् ।
 शिरामर्मात्रं हननात्सद्य एव विपद्यते ॥ ७३ ॥
 शिरामूलं शिरामर्म नाभिः स्याच्चतुरङ्गुला ।
 समन्ततस्तत्र हतः सद्यो मृतिमवाप्नुयात् ॥ ७४ ॥
 अधस्तात्पार्श्वयोर्मध्ये जघनस्योर्ध्वमल्पशः ।
 पृष्ठगौ पार्श्वसंघाते तिर्यगूर्ध्वं तु मर्मणी ॥ ७५ ॥
 स्तनमूलादुभयतः पृष्ठवंशमुज्जु शिरे ।
 अर्धाङ्गुले बृहत्पौ स्तो मर्मणी चिरमारके ॥ ७६ ॥
 ऊरुमध्योर्ध्वतोऽधस्ताद्वङ्गुणस्याङ्गुलार्धतः ।
 लोहिताक्षाणि मर्माणि घाताद्वैकल्यदानि हि ॥ ७७ ॥
 ऊरुमध्ये शिरे ऊर्वोरङ्गुलैकमिते ऋजू ।
 मर्मणी स्तस्तत्र हते वैकल्यमुपजायते ॥ ७८ ॥
 इत्येकचत्वारिंशच्छिरामर्माणि ।

अथैकादश मांसमर्माणि ।

अर्धाङ्गुलं नाम तलहृदयं चिरमारकम् ।
 मांसमर्मं चतुर्धा स्यात्पाणिपत्तलमध्यगम् ॥ ७९ ॥
 त्रयोदशाङ्गुलादूर्ध्वं प्रतिपाष्णीन्द्रवस्तयः ।
 मांसमर्माणि चत्वारि द्यङ्गुलान्मानजङ्घयोः ॥ ८० ॥
 अधश्चुबुकयोरर्धाङ्गुलौ तु स्तनरोहितौ ।
 कालान्तरप्राणहरे जायेते मांसमर्मणी ॥ ८१ ॥
 सद्योघाति गुदो मांसमर्म स्याच्चतुरङ्गुलम् ।

अथ सप्तविंशतिस्नायुमर्माणि ।

स्नायुमर्माणि चत्वारि स्युः श्रोण्योर्जानुसंधितः ॥ ८२ ॥
 ऊर्ध्वं चोभयतो घाताद्व्यङ्गुला विकलत्वदाः ।
 मुष्कवङ्गक्षणयोर्मध्ये विटपौ स्नायुमर्मणी ॥ ८३ ॥

टङ्कः स एव फथितस्तद्वयं कोल उच्यते ।
 सुवर्णो घटकश्चैव वृद्धक्षणेः स निगद्यते ॥ ७ ॥
 कोलद्वयं च कर्पः स्यात्स प्रोक्तः पाणिमानिका ।
 अक्षं पिलुः पाणितलं किञ्चित्पाणिश्च तिन्दुकम् ॥ ८ ॥
 बिडालपदकं चैव तथा पोडशिका मता ।
 करमध्ये हंसपदं सुवर्णं कवलग्रहः ॥ ९ ॥
 उदुम्बरश्च पपायैः कर्प एव निगद्यते ।
 स्यात्कर्पाभ्यामर्धपलं शुक्तिरष्टमिका मता ॥ १० ॥
 शुक्तिभ्यां च पलं ज्ञेयं मुष्टिराष्ट्रं चतुर्थिका ।
 प्रकुञ्चः पोडशी बिल्वं पलमेवात्र कीर्त्यते ॥ ११ ॥
 पलाभ्यां प्रसृतिर्ज्ञेया प्रसृतं च निगद्यते ।
 प्रसृतिभ्यामञ्जलिः स्यात्कुडवोऽर्धशरावकः ॥ १२ ॥
 अर्धमानं च विज्ञेयं कुडवाभ्यां च मानिका ।
 शरावोऽष्टपलं तद्वज्ज्ञेयमत्र पिचक्षणेः ॥ १३ ॥
 शरावाभ्यां मवेत्प्रस्थश्चतुःप्रस्थेस्तथाऽऽढकम् ।
 माजनं कंसपात्रं च चतुःपट्टिपलश्च सः ॥ १४ ॥
 चतुर्भिराढकैर्द्रोणः कलशो नलवणो मतः ।
 उन्मानश्च घटो राशिर्द्रोणपर्यायसंज्ञकः ॥ १५ ॥
 द्रोणाभ्यां सूर्यकुम्भौ च चतुःपट्टिशरावकः ।
 सूर्याभ्यां च भवेद्द्रोणी बाहो गोणी च सा स्मृता ॥ १६ ॥
 गोणीचतुष्टयं खारी कथिता सूक्ष्मबुद्धिभिः ।
 चतुःसहस्रपलिका पणवत्यधिका च सा ॥ १७ ॥
 पलानां द्विसहस्रेण मार एकः प्रकीर्तितः ।
 तुला पलशतं ज्ञेयं सर्वत्रैवैष निश्चयः ॥ १८ ॥
 मापटङ्काक्षबिल्वानि कुडवः प्रस्थमाढकम् ।
 राशिर्गोणी खारिकेति यथोत्तरचतुर्गुणाः ॥ १९ ॥

उक्तं च—

सिद्धार्थैरष्टसंख्यैर्यव इह गदितस्तैश्चतुर्भिश्च गुञ्जा
 पद्ममिस्ताभिश्च मापो जलधिमिरपि तैष्टुक्कस्तौ च कोलः ।
 कर्पः शुक्तिः पलं च प्रसृतिकुडवको मानिका प्रस्थकश्च
 माभ्यां द्वाभ्यां क्रमेण स्युरथ हरिकरैः प्रस्थकैराढकं स्यात् ॥ २० ॥

अथ सप्तमस्तरङ्गः ।

अथ पञ्च कर्माणि—

वमनं रेचनं नस्यं निरुहश्चानुवासनम् ।
एतानि पञ्च कर्माणि कथितानि मुनीश्वरैः ॥ १ ॥

तत्र प्रथमं वमनविधिः—

शरत्काले वसन्ते च प्रावृद्धकाले च देहिनाम् ।
वमनं रेचनं चैव कारयेत्कुशलो भिषक् ॥ २ ॥
बलवन्तं कफव्यासं हृत्तासादिनिपीडितम् ।
तथा वमनसात्म्यं च धीरचित्तं च वामयेत् ॥ ३ ॥
विपदोपे स्तन्यरोगे मन्दाग्रौ श्लीपदेऽर्बुदे ।
हृद्रोगकुष्ठवीसर्पमेहाजीर्णभ्रमेषु च ॥ ४ ॥
विदारिकापचीकासश्वासपीनसवृद्धिषु ।
अपस्मारे ज्वरोन्मादे तथा रक्तातिसारिषु ॥ ५ ॥
नासाताल्वोदपाके च कर्णस्रावेऽधिजिह्वके ।
गलशुण्ड्यामतीसारे पित्तश्लेष्मगदे तथा ॥ ६ ॥
मेदोगदेऽरुचौ चैव वमनं कारयेद्भिषक् ।
न वामनीयस्तिमिरी न गुल्मी नोदरी कृशः ॥ ७ ॥
नातिवृद्धो गर्भिणी च न स्थूलो न क्षतातुरः ।
मदातो बालको रुक्षः क्षुधितश्च निरुहितः ॥ ८ ॥
उदावर्त्यूर्ध्वरक्ती च क्षुच्छर्यः केवलानिली ।
पाण्डुरोगी क्रुमिव्याप्तः पठनात्स्वरघातकः ॥ ९ ॥
एतेऽप्यजीर्णव्यथिता वाम्या ये विपपीडिताः ।
कफव्यासाश्च ते वाम्या मधूकक्लाथपानतः ॥ १० ॥
सुकुमारं कृशं बालं वृद्धं मीरुं न वामयेत् ।
पीत्वा यवागूमाकण्ठं क्षीरतक्रदधीनि च ॥ ११ ॥
असात्म्यैः श्लेष्मलैर्मोज्यैर्दोषानुत्क्रिय देहिनः ।
स्निग्धास्विन्नाय वमनं दत्तं सम्यक्प्रवर्तते ॥ १२ ॥
वमनेषु च सर्वेषु सैन्धवं मधुना हितम् ।
वीमत्सं वमनं दद्याद्विपरीतं विरेचनम् ॥ १३ ॥

टङ्कः स एव फथितस्तद्वयं कोल उच्यते ।
 सुवर्णो घटकश्चैव वृद्धक्षणः स निगद्यते ॥ ७ ॥
 कोलद्वयं च कर्पः स्यात्स प्रोक्तः पाणिमानिका ।
 अक्षं पिलुः पाणितलं किञ्चित्पाणिश्च तिन्दुकम् ॥ ८ ॥
 बिडालपदकं चैव तथा पोडशिका मता ।
 करमध्ये हंसपदं सुवर्णं कवलग्रहः ॥ ९ ॥
 उदुम्बरश्च पपायैः कर्प एव निगद्यते ।
 स्यात्कर्पाभ्यामर्धपलं शुक्तिरष्टमिका मता ॥ १० ॥
 शुक्तिभ्यां च पलं ज्ञेयं मुष्टिराष्ट्रं चतुर्थिका ।
 प्रकुञ्चः पोडशी बिल्वं पलमेवात्र कीर्त्यते ॥ ११ ॥
 पलाभ्यां प्रसृतिर्ज्ञेया प्रसृतं च निगद्यते ।
 प्रसृतिभ्यामञ्जलिः स्यात्कुडवोऽर्धशरावकः ॥ १२ ॥
 अर्धमानं च विज्ञेयं कुडवाभ्यां च मानिका ।
 शरावोऽष्टपलं तद्वज्ज्ञेयमत्र पिचक्षणैः ॥ १३ ॥
 शरावाभ्यां मवेत्प्रस्थश्चतुःप्रस्थेस्तथाऽऽढकम् ।
 माजनं कंसपात्रं च चतुःपट्टिपलश्च सः ॥ १४ ॥
 चतुर्भिराढकैर्द्रोणः कलशो नलवणो मतः ।
 उन्मानश्च घटो राशिर्द्रोणपर्यायसंज्ञकः ॥ १५ ॥
 द्रोणाभ्यां सूर्यकुम्भौ च चतुःपट्टिशरावकः ।
 सूर्याभ्यां च भवेद्द्रोणी बाहो गोणी च सा स्मृता ॥ १६ ॥
 गोणीचतुष्टयं खारी कथिता सूक्ष्मबुद्धिमिः ।
 चतुःसहस्रपलिका पणवत्यधिका च सा ॥ १७ ॥
 पलानां द्विसहस्रेण मार एकः प्रकीर्तितः ।
 तुला पलशतं ज्ञेयं सर्वत्रैवैष निश्चयः ॥ १८ ॥
 मापटङ्काक्षबिल्वानि कुडवः प्रस्थमाढकम् ।
 राशिर्गोणी खारिकेति यथोत्तरचतुर्गुणाः ॥ १९ ॥

उक्तं च—

सिद्धार्थैरष्टसंख्यैर्यव इह गदितस्तैश्चतुर्भिश्च गुञ्जा
 पद्ममिस्ताभिश्च मापो जलधिमिरपि तैष्टुक्कस्तौ च कोलः ।
 कर्पः शुक्तिः पलं च प्रसृतिकुडवको मानिका प्रस्थकश्च
 माभ्यां द्वाभ्यां क्रमेण स्युरथ हरिकरैः प्रस्थकैराढकं स्यात् ॥ २० ॥

अथ स्वस्थसमधातोर्मज्जादिमानं वाग्भटात्—

मज्जा मेदो वसा मूत्रं पित्तश्लेष्मशकृदमृक् ॥ ९७ ॥

रसो जलं च देहेऽस्मिन्नेकैकाञ्जलिवर्धितम् ।

पृथक्स्वप्नसुप्तं प्रोक्तमोजोमस्तिष्करेतसाम् ॥ ९८ ॥

द्वावञ्जली तु स्तन्यस्य चत्वारो रजसस्त्रियाः ।

समधातोरिदं मानं विद्याद्वृद्धिक्षयाम्बिताः ॥ ९९ ॥

शुक्रासृग्गर्भिणीभोज्यचेष्टागर्माशयर्तुषु ।

यः स्याद्दोषोऽधिकस्तेन प्रकृतिः सप्तधोविता ॥ २०० ॥

अथ वयोविचारः—

बाल्यमापोऽष्टाद्वर्षात्ततो मध्येऽधिसप्ततिः ।

पृच्छस्तदूर्ध्वं विज्ञेयं वयोमानमिति त्रिधा ॥ १ ॥

उक्तं च वाग्भटे—

वयस्त्वा षोडशाद्बाल्यं तत्र धात्विन्द्रियौजसाम् ।

वृद्धिरा सप्ततेर्मध्यं तत्रावृद्धिः परं क्षयः ॥ २ ॥

स्वं स्वं हस्तत्रयं सार्धं षण्णः पात्रं सुखायुषोः ।

इति योगतरङ्गिण्यां शारीरं नाम द्वितीयस्तरङ्गः ॥ २ ॥

अथ तृतीयस्तरङ्गः ।

अथ परिमाणा ।

न मानेन विना युक्तिर्द्रव्याणां ज्ञायते क्वचित् ।

अतः प्रयोगकार्यार्थं मानमत्रोच्यते मया ॥ १ ॥

मानं च द्विविधं प्रोक्तं कालिङ्गं मागधं तथा ।

कालिङ्गान्मागधं श्रेष्ठमिति मानविदो विदुः ॥ २ ॥

असरेणुर्बुधैः प्रोक्तस्त्रिंशता परमाणुभिः ।

असरेणोस्तु पर्यायैर्नाम्ना वंशी निगद्यते ॥ ३ ॥

जालान्तरगतैः सूर्यकरैर्वंशी निगद्यते ।

षड्वंशीमिर्मरीचिः स्यात्तामिः षड्भिश्च राजिका ॥ ४ ॥

तिसृभी राजिकाभिश्च सर्पपः प्रोच्यते बुधैः ।

पतोऽष्टसर्पपैः प्रोक्तो गुक्ता स्यात्तच्चतुष्टयम् ॥ ५ ॥

षड्भिश्च रक्तिकाभिश्च मापको हेमधानको ।

सापैश्चतुर्भिः शाणः स्याद्दूरणः स निगद्यते ॥ ६ ॥

एकाङ्गुलमिते घाताद्वैकल्यं कुरुते मृशम् ।
 द्वे वक्षःकक्षधरयोः स्नाय्वोः कक्षधरात्रिमे (?) ॥ ८४ ॥
 मध्य एकाङ्गुले स्नायुमर्मणी दोःक्रियाहरे ।
 क्षिप्रस्योर्ध्वं तूमयतोऽधश्च कूर्चाः क्षमाङ्गुलाः ॥ ८५ ॥
 स्नायुमर्माणि चत्वारि हते पञ्चमणप्रदः ।
 गुल्फसंधेरधः कूर्चाशिरांस्युन्नयतश्चतुः ॥ ८६ ॥
 स्नायुमर्माणि वैकल्यकृन्ति त्वेकाङ्गुलानि वै ।
 वस्तिः स्यात्स्नायुमर्मात्रं विन्दे ह्युमयतोऽश्मरीम् ॥ ८७ ॥
 विन्ता विपद्यते सद्यः स्राविघ्नयथ वा मवेत् ।
 पादाङ्गुष्ठाङ्गुलीमध्यं क्षिप्रमर्धाङ्गुलोन्मितम् ॥ ८८ ॥
 स्नायुमर्म चतुर्धाऽत्र घातात्कालान्तरे मृतिः ।
 अंसमध्यं त्र्यङ्गुलं तु स्नायुमर्मद्वयं हते ॥ ८९ ॥
 तत्र स्यात्पक्षघाती वा किं वा निष्क्रियबाहुकः ।
 विधुरे कर्णपृष्ठाधः संस्थिते स्नायुमर्मणी ॥ ९० ॥
 किञ्चिन्निम्ने तत्र घाताद्विकलो धधिरत्वता ।
 केशान्ते शङ्खयोरुर्ध्वमुखेषौ स्नायुमर्मणी ॥ ९१ ॥
 अर्धाङ्गुले सशल्योऽत्र जीवेन्नोद्धृतशल्यकः ।
 इति स्नायुमर्माणि ।
 इति सप्तोत्तरं मर्मशतम् ।

अथाऽऽहारादिलक्षणम् ।

उदानकोपादाहारसुस्थिरत्वाच्च यद्भवेत् ॥ ९२ ॥
 पवनस्योर्ध्वगमनं तदुद्गारं प्रचक्षते ।
 तमःकफाभ्यां निद्रा स्यान्मूर्छा पित्ततमोद्धवा ॥ ९३ ॥
 रजःपित्तानिलैर्भ्रान्तिस्तन्द्रा श्लेष्मतमोनिलैः ।
 ग्लानिरोजःक्षयाद्दुःखादर्जोणाच्च श्रमाद्भवेत् ॥ ९४ ॥
 यः सामर्थ्येऽप्यनुत्साहस्तदालस्यमुदीर्यते ।
 चेतन्यशिथिलत्वाच्च पीत्वैकं श्वासमुद्वहेत् ॥ ९५ ॥
 विदीर्णवदनश्वासं जृम्भा सा कथ्यते बुधैः ।
 उदानप्राणयोरुर्ध्वयोगान्मौलिकफस्रवात् ॥ ९६ ॥
 शब्दः संजायते नस्तः क्षुतं तत्कथ्यते बुधैः ।

मांसपेश्यः समाख्याता नृणां पञ्चशतं बुधैः ।
स्त्रीणां तु विंशत्यधिकाः कण्डराश्चैव षोडश ॥ ४४ ॥
नृदेहे दश रन्धाणि नारीदेहे त्रयोदश ।
एतत्समासतः प्रोक्तं विस्तरेणाधुनोच्यते ॥ ४५ ॥

कलालक्षणम्—

धात्वाशयान्तरे यस्य यः क्लेदस्त्ववतिष्ठते ।
देहोष्मणा विपक्वस्तु सा कलेत्यभिधीयते ॥ ४६ ॥
यथा हि सारः काष्ठेषु च्छिद्यमानेषु वृश्यते ।
तथा धातुर्हि मांसेषु च्छिद्यमानेषु वीक्ष्यते ॥ ४७ ॥
मांसासृङ्गमेदसां तिस्रो यकृतप्लिहोश्चतुर्थिका ।
पञ्चमी च तथाऽन्त्राणां षष्ठी चाग्निधरा मता ॥ ४८ ॥
रेतोधरा सप्तमी स्यादिति सप्त कला मताः ।
यथा पयसि सर्पिस्तु गूढश्चेक्षो रसो यथा ॥ ४९ ॥
शरीरेऽपि तथा रक्तं नृणां विद्याद्भिपग्वरः ।

वशिष्टसंहितायां तु—

स्त्रीणां दश कला ज्ञेया गर्मस्य स्तनयोरपि ॥ ५० ॥
इति कलाः ।

अथाऽऽशयाः—

जीवासाशयमामनन्ति हृदये स्याच्छ्लेष्मणस्त्वाशय-
स्तस्याधस्तदधस्तु सर्वभिपजामामाशयः संमतः ।
नाभेर्वामत ऊर्ध्वमीपदनलस्याधोऽस्य पक्षाशय-
स्तस्याधः पवनाशलयो निगदितो वस्तिस्तु मूत्राशयः ॥ ५१ ॥
गर्माशयोऽष्टमः स्त्रीणामामपक्षाशयान्तरे ।
स्तनौ स्तन्याशयावेवं विज्ञेयास्तु दशाऽऽशयाः ॥ ५२ ॥
कोष्ठाङ्गानि स्थितान्येषु हृदयं क्लोनेकुप्पुसः ।
यकृतप्लीहोण्डुकवृकौ नाभिर्द्विभ्रात्रवस्तयः ॥ ५३ ॥
दश जीवितधामानि शिरोरसनबन्धनम् ।
कण्ठोऽस्रं हृदयं नाभिर्वस्तिः शुक्रौजसी गुदम् ॥ ५४ ॥
असृजः श्लेष्मणश्चापि यः प्रसादः परो मतः ।
तं पश्यमातं पित्तेन ॥ ५५ ॥

अथ सूपमूलकयूपः-

सूपमूलकयोर्यूपो गलग्रहकफज्वरान् ।

हन्ति श्वासकफश्यायकासमेदोरुचिक्रिमीन् ॥ ३८ ॥

इति सूपमूलकयूपः ।

अथ चणकयूपः-

चणकैर्विदलैर्यूपोऽनुष्णस्तुवरको लघुः ।

रक्तपित्तप्रतिश्यायकासपित्तकफापहः ॥ ३९ ॥

इति चणकयूपः ।

अथ मकुष्ठयूपः-

मकुष्ठयूपः संग्राही पित्तश्लेष्मज्वरापहः ।

लघुः संतर्पणः पथ्यो हृद्यः पीनसकासजित् ॥ ४० ॥

इति मकुष्ठयूपः ।

अथ कृताकृतयूपौ-

यूपः कृताख्यो लवणस्नेहकदवादिसाधितः ।

अकृतस्तैर्विना सिद्धः क्रमाद्वरुलघू च तौ ॥ ४१ ॥

इति कृताकृतयूपौ ।

यूपा गोरसधान्याल्मपट्वम्लादिभिरान्विताः ।

यथोत्तरं गुरुतरा वातघ्ना रुचिकारिणः ॥ ४२ ॥

यैरन्नैरौषधैर्यैश्च कृता मण्डादयो बुधैः ।

विचार्य तद्गुणानेतांस्तद्गुणानेव निर्दिशेत् ॥ ४३ ॥

इति यूपाः ।

अथ सूपाः-

काण्डितैर्वैदलैः किञ्चिदाज्यपीतादधिप्लुतैः ।

सिद्धैश्चतुर्गुणे तोये यथोचितपटुश्रितैः ॥ ४४ ॥

नातिद्रवघनेराज्ये छकृतै रामठान्वितैः ।

सूपः स्यात्साधनोऽन्नस्य रोचनः पाचनोऽग्निकृत् ॥ ४५ ॥

पथ्यः स्निग्धो बलकरो वातश्लेष्मगदे हितः ॥ ४६ ॥

इति सामान्यसूपरन्धनप्रकारगुणः ।

अथ स्वस्थसमधातोर्मज्जादिमानं वाग्भटात्—

मज्जा मेदो वसा मूत्रं पित्तश्लेष्मशकृदमृक् ॥ ९७ ॥

रसो जलं च देहेऽस्मिन्नेकैकाञ्जलिवर्धितम् ।

पृथक्स्वप्नसुप्तं प्रोक्तमोजोमस्तिष्करेतसाम् ॥ ९८ ॥

द्वावञ्जली तु स्तन्यस्य चत्वारो रजसस्त्रियाः ।

समधातोरिदं मानं विद्याद्वृद्धिक्षयाम्बिताः ॥ ९९ ॥

शुक्रासृग्गर्भिणीभोज्यचेष्टागर्माशयर्तुषु ।

यः स्याद्दोषोऽधिकस्तेन प्रकृतिः सप्तधोविता ॥ २०० ॥

अथ वयोविचारः—

बाल्यमापोऽष्टाद्वर्षात्ततो मध्येऽधिसप्ततिः ।

पृच्छस्तदूर्ध्वं विज्ञेयं वयोमानमिति त्रिधा ॥ १ ॥

उक्तं च वाग्भटे—

वयस्त्वा षोडशाद्बाल्यं तत्र धात्विन्द्रियौजसाम् ।

वृद्धिरा सप्ततेर्मध्यं तत्रावृद्धिः परं क्षयः ॥ २ ॥

स्वं स्वं हस्तत्रयं सार्धं घणुः पात्रं सुखायुषोः ।

इति योगतरङ्गिण्यां शारीरं नाम द्वितीयस्तरङ्गः ॥ २ ॥

अथ तृतीयस्तरङ्गः ।

अथ परिमाणा ।

न मानेन विना युक्तिर्द्रव्याणां ज्ञायते क्वचित् ।

अतः प्रयोगकार्यार्थं मानमत्रोच्यते मया ॥ १ ॥

मानं च द्विविधं प्रोक्तं कालिङ्गं मागधं तथा ।

कालिङ्गान्मागधं श्रेष्ठमिति मानविदो विदुः ॥ २ ॥

असरेणुर्बुधैः प्रोक्तस्त्रिंशता परमाणुभिः ।

असरेणोस्तु पर्याधैर्नाम्ना वंशी निगद्यते ॥ ३ ॥

जालान्तरगतैः सूर्यकरैर्वंशी निगद्यते ।

षड्वंशीमिर्मरीचिः स्यात्तामिः षड्भिश्च राजिका ॥ ४ ॥

तिसृभी राजिकाभिश्च सर्पपः प्रोच्यते बुधैः ।

पतोऽष्टसर्पपैः प्रोक्तो गुक्ता स्यात्तच्चतुष्टयम् ॥ ५ ॥

षड्भिश्च रक्तिकाभिश्च मापको हेमधानको ।

सापैश्चतुर्भिः शाणः स्याद्दूरणः स निगद्यते ॥ ६ ॥

एकाङ्गुलमिते घाताद्वैकल्यं कुरुते मृशम् ।
 द्वे वक्षःकक्षधरयोः स्नाय्वोः कक्षधरात्रिमे (?) ॥ ८४ ॥
 मध्य एकाङ्गुले स्नायुमर्मणी दोःक्रियाहरे ।
 क्षिप्रस्योर्ध्वं तूमयतोऽधश्च कूर्चाः क्षमाङ्गुलाः ॥ ८५ ॥
 स्नायुमर्माणि चत्वारि हते पञ्चमणप्रदः ।
 गुल्फसंधेरधः कूर्चाशिरांस्युन्नयतश्चतुः ॥ ८६ ॥
 स्नायुमर्माणि वैकल्यकृन्ति त्वेकाङ्गुलानि वै ।
 वस्तिः स्यात्स्नायुमर्मात्रं विन्दे ह्युमयतोऽश्मरीम् ॥ ८७ ॥
 विन्ता विपद्यते सद्यः स्राविघ्नयथ वा मवेत् ।
 पादाङ्गुष्ठाङ्गुलीमध्यं क्षिप्रमर्धाङ्गुलोन्मितम् ॥ ८८ ॥
 स्नायुमर्म चतुर्धाऽत्र घातात्कालान्तरे मृतिः ।
 अंसमध्यं त्र्यङ्गुलं तु स्नायुमर्मद्वयं हते ॥ ८९ ॥
 तत्र स्यात्पक्षघाती वा किं वा निष्क्रियबाहुकः ।
 विधुरे कर्णपृष्ठाधः संस्थिते स्नायुमर्मणी ॥ ९० ॥
 किञ्चिन्निम्ने तत्र घाताद्विकलो धधिरत्वता ।
 केशान्ते शङ्खयोरुर्ध्वमुखेषौ स्नायुमर्मणी ॥ ९१ ॥
 अर्धाङ्गुले सशल्योऽत्र जीवेन्नोद्धृतशल्यकः ।
 इति स्नायुमर्माणि ।
 इति सप्तोत्तरं मर्मशतम् ।

अथाऽऽहारादिलक्षणम् ।

उदानकोपादाहारसुस्थिरत्वाच्च यद्भवेत् ॥ ९२ ॥
 पवनस्योर्ध्वगमनं तदुद्गारं प्रचक्षते ।
 तमःकफाभ्यां निद्रा स्यान्मूर्छा पित्ततमोद्धवा ॥ ९३ ॥
 रजःपित्तानिलैर्भ्रान्तिस्तन्द्रा श्लेष्मतमोनिलैः ।
 ग्लानिरोजःक्षयाद्दुःखादर्जोणाच्च श्रमाद्भवेत् ॥ ९४ ॥
 यः सामर्थ्येऽप्यनुत्साहस्तदालस्यमुदीर्यते ।
 चेतन्यशिथिलत्वाच्च पीत्वैकं श्वासमुद्वहेत् ॥ ९५ ॥
 विदीर्णवदनश्वासं जृम्भा सा कथ्यते बुधैः ।
 उदानप्राणयोरुर्ध्वयोगान्मौलिकफस्रवात् ॥ ९६ ॥
 शब्दः संजायते नस्तः क्षुतं तत्कथ्यते बुधैः ।

समं नयति गात्राणि समानस्तेन कथ्यते ।
 स्यन्दनादूर्ध्वनयनादुदानो मण्यते बुधैः ॥ ९५ ॥
 व्यानो व्यानयति प्रायो रोगादीन्सर्वदेहगः ।
 नामेरधो विशेषेण वायुर्वसति देहधृत् ॥ ९६ ॥
 पित्तमुष्णं द्रवं पीतं नीलं सत्त्वगुणोत्त्रणम् ।
 कटुतिक्तसं ज्ञेयं विदग्धं वाऽऽम्लतां व्रजेत् ॥ ९७ ॥
 अग्न्याशये घरेत्पित्तमग्निरूपं तिलोन्मितम् ।
 पाचकं भ्राजकं चैव रञ्जकालोचकं तथा ॥ ९८ ॥
 साधकं चेति पञ्चैव पित्तनामान्यनुक्रमात् ।
 द्रुततारनिभं मुक्तपाचनात्पाचकं विदुः ॥ ९९ ॥
 रसरञ्जनतो रक्ते यकृत्प्लीहोश्च रञ्जकम् ।
 अभ्यङ्गादि गृहीत्वाऽङ्गं भ्राजनान्भ्राजकं स्मृतम् ॥ १०० ॥
 आलोचयति यद्दृष्ट्या रूपमालोचकं हि तत् ।
 तमोरूपं कफं भित्त्वा साधके धर्मसाधनात् ॥ १ ॥
 स्युरेतान्यग्न्युपपदान्यखिलानि स्वकर्मसु ।
 स्थानं विशिष्टं पित्तस्य हृदोऽधस्तात्प्रकीर्तितम् ॥ २ ॥
 कफः स्निग्धो गुरुः श्वेतः पिच्छिलः शीतिलस्तथा ।
 तमोगुणाधिकः स्वादुर्विदग्धो लवणो भवेत् ॥ ३ ॥
 कफस्त्वामाशये मूर्ध्नि कण्ठे हृदि च संधिषु ।
 तिष्ठन्करोति देहस्य स्थैर्यं सर्वाङ्गपाटवम् ॥ ४ ॥
 क्लेदनस्तर्पकश्चैव बोधनश्चावलम्बकः ।
 श्लेष्मकश्चेति नामानि कफस्योक्तान्यनुक्रमात् ॥ ५ ॥
 क्लेदको भुक्तसंक्लेदात्तर्पको नेत्रतर्पणात् ।
 बोधको रससंबोधादालम्बादवलम्बकः ॥ ६ ॥
 श्लेष्मकः संधिसंश्लेषादिति तेषां विचेतना ।
 कण्ठस्याधो विशेषेण कफस्थानं जगुर्बुधाः ॥ ७ ॥
 दुष्टं रक्तमपि प्राहुर्दोषं केचन पित्तवत् ।
 वातपित्तकफानां तु त्रयो वैशेषिका गुणाः ॥ ८ ॥
 रौक्ष्यं वातस्य पित्तस्य तैक्ष्ण्यं स्निग्ध्यं कफस्य च ।
 साम्यं वृद्धिक्षयश्चेति दोषाणां त्रिविधा गतिः ॥ १०९ ॥

तस्य स्थाने विधातव्यो जीरकः कुशलैः सदा ।

सारश्च खदिरादीनां निम्ब्यादीनां त्वचः स्मृताः ॥ २५ ॥

फलं च दाडिमादीनां पटोलादेर्दलं मतम् ।

इति मद्रशौनकात् ॥

क्वचित्पत्रं क्वचिन्मूलं क्वचित्पुष्पं क्वचित्फलम् ॥ २६ ॥

क्वचिद्वीजं क्वचिद्वल्कं क्वचित्काष्ठं क्वचिज्जलम् ।

क्वचिन्नालं योजनीयं क्षीरं क्षारं क्वचित्क्वचित् ॥ २७ ॥

एकैकस्योषधस्यैवं यथायोगं प्रयोजयेत् ॥ २८ ॥

अर्धः सिद्धरसस्य तैलघृतयोर्लोहस्य मागोऽष्टमः

संसिद्धाखिललोहचूर्णगुटिकादीनां तथा सप्तमः ॥

यो दीयेत् मिषग्वराय सरुजां निर्दिश्य धन्वन्तरिं

देहारोग्यसुखाप्तये निगदितो मागः स धन्वन्तरेः ॥ २९ ॥

क्रीतद्रव्यस्य भैषज्ये मागश्चैकादशो हि यः ॥ ३० ॥

क्रीतस्य भैषजस्यापि मागश्चैकादशो मतः ।

वणिग्भ्यो गृह्यते वैद्यै रुद्रभागः स कथ्यते ॥ ३१ ॥

गृहीत्वाऽधिकमीशांशाद्योऽसमीचीनमौषधम् ।

दापयेत्प्लुब्धहृद्द्वैद्यः स स्याद्विश्वासघातकः ॥ ३२ ॥

इति वैद्यालंकारात् ॥

इति योगतरङ्गिण्यां युक्तायुक्तकपनं नाम चतुर्थस्तरङ्गः ॥ ४ ॥

अथ पञ्चमस्तरङ्गः ।

अथ स्नेहपानविधिः ।

स्नेहाद्या अथ कथ्यन्ते योगा रोगोपघातकाः ।

स्नेहश्चतुर्विधः प्रोक्तो घृतं तैलं वसा तथा ॥ १ ॥

मज्जा च तं पिबेन्मर्त्यः किञ्चिदभ्युदिते रवौ ।

स्थावरो जङ्गमश्चैव द्वियोनिः स्नेह उच्यते ॥ २ ॥

तिलतैलं स्थावरेषु जङ्गमेषु घृतं वरम् ।

द्वाम्ब्यां त्रिभिश्चतुर्भिस्तैर्यमकस्त्रिवृतो महान् ॥ ३ ॥

पिबेड्यहं चतुरहं पञ्चाहं षडहं तथा ।

सप्तरात्रात्परं स्नेहः सात्मी भवति सेवितः ॥ ४ ॥

जरायुवेष्टितो भुग्नपृष्ठग्रीवास्थिसंहतिः ।
 गर्भाशये स्थितो देही ज्ञानवानतिचिन्तयन् ॥ २३ ॥
 किं मया दुष्कृतं कर्म कृतं गर्भाशये यतः ।
 पतितो निरये घोरे नानादुःखप्रदायिनि ॥ २४ ॥
 यदि गर्माद्विनिर्यामि करिष्यामि तदा शुभम् ।
 येन मूयो गर्भवासदुःखं द्रक्ष्यामि न क्वचित् ॥ २५ ॥
 इति संचिन्त्यमानः स देही योगीव तत्त्ववित् ।
 निःसारितः समीरेण योनिमार्गनियन्त्रितः ॥ २६ ॥
 निर्गतो योनितो देही मायया विष्यते पुनः ।
 तत्क्षणादात्मविज्ञानविनाशादिव रोदिति ॥ २७ ॥

अथ गर्भस्य द्वैविध्ये हेतुमाह—

परस्परानिलाद्वातात्प्रभिन्ने कलले द्विधा ।
 द्विधा ततः प्रवृद्धयेत युग्मं तस्मात्प्रजायते ॥ २८ ॥

अथ विकृतोत्पत्तिहेतुमाह—

मातुः श्रद्धाविघातेन स्वस्य दुष्कर्मणा तथा ।
 कुञ्जवामनखञ्जं वा विकृताश्च भवन्ति ते ॥ २९ ॥

गर्भनष्टहेतुमाह—

आघातादिनिमित्तेन जठरान्तर्भूते शिशौ ।
 जठरं जायते शीतं स्तब्धाध्मातं भृशव्यथम् ॥ ३० ॥
 गर्मास्पन्दो भवत्युष्णः कृच्छ्रादुच्छ्वसनं कुमः ।
 अरतिस्त्रस्तनेत्रत्वमावीनामसमुद्भवः ॥ ३१ ॥

अथाङ्गप्रत्यङ्गोत्पत्तिः—

शिरोन्तराधिर्द्वौ बाहू सक्थिनी च संमासतः ।
 पङ्कजमङ्गप्रत्यङ्गं तस्याक्षिहृदयाविकम् ॥ ३२ ॥

अथ प्रत्यङ्गानि—

चक्षुष्कर्णोष्ठनासास्तनगलरसनागल्लमन्यांसगण्ड-

भ्रुकक्षाजङ्घहस्ताङ्गुलिनखरकटीनाभिपृष्ठाण्डमेढ्रम् ।

जानू स्फिग्बस्तिपार्श्वोदरगुदपदपाण्यङ्गुलीगुल्फकादि

प्रत्यङ्गं चेत्युमाभ्यां जगद्धि विबुधास्तच्छरीरं समस्तम् ॥ ३३ ॥

टङ्कः स एव फथितस्तद्वयं कोल उच्यते ।
 सुवर्णो घटकश्चैव वृद्धक्षणेः स निगद्यते ॥ ७ ॥
 कोलद्वयं च कर्पः स्यात्स प्रोक्तः पाणिमानिका ।
 अक्षं पिलुः पाणितलं किञ्चित्पाणिश्च तिन्दुकम् ॥ ८ ॥
 बिडालपदकं चैव तथा पोडशिका मता ।
 करमध्ये हंसपदं सुवर्णं कवलग्रहः ॥ ९ ॥
 उदुम्बरश्च पपायैः कर्प एव निगद्यते ।
 स्यात्कर्पाभ्यामर्धपलं शुक्तिरष्टमिका मता ॥ १० ॥
 शुक्तिभ्यां च पलं ज्ञेयं मुष्टिराष्ट्रं चतुर्थिका ।
 प्रकुञ्चः पोडशी बिल्वं पलमेवात्र कीर्त्यते ॥ ११ ॥
 पलाभ्यां प्रसृतिर्ज्ञेया प्रसृतं च निगद्यते ।
 प्रसृतिभ्यामञ्जलिः स्यात्कुडवोऽर्धशरावकः ॥ १२ ॥
 अर्धमानं च विज्ञेयं कुडवाभ्यां च मानिका ।
 शरावोऽष्टपलं तद्वज्ज्ञेयमत्र पिचक्षणेः ॥ १३ ॥
 शरावाभ्यां मवेत्प्रस्थश्चतुःप्रस्थेस्तथाऽऽढकम् ।
 माजनं कंसपात्रं च चतुःपट्टिपलश्च सः ॥ १४ ॥
 चतुर्भिराढकैर्द्रोणैः कलशो नलवणो मतः ।
 उन्मानश्च घटो राशिर्द्रोणपर्यायसंज्ञकः ॥ १५ ॥
 द्रोणाभ्यां सूर्यकुम्भौ च चतुःपट्टिशरावकः ।
 सूर्याभ्यां च भवेद्द्रोणी बाहो गोणी च सा स्मृता ॥ १६ ॥
 गोणीचतुष्टयं खारी कथिता सूक्ष्मबुद्धिभिः ।
 चतुःसहस्रपलिका पणवत्यधिका च सा ॥ १७ ॥
 पलानां द्विसहस्रेण मार एकः प्रकीर्तितः ।
 तुला पलशतं ज्ञेयं सर्वत्रैवैष निश्चयः ॥ १८ ॥
 मापटङ्काक्षबिल्वानि कुडवः प्रस्थमाढकम् ।
 राशिर्गोणी खारिकेति यथोत्तरचतुर्गुणाः ॥ १९ ॥

उक्तं च—

सिद्धार्थैरष्टसंख्यैर्यव इह गदितस्तैश्चतुर्भिश्च गुञ्जा
 पद्मिस्ताभिश्च मापो जलधिमिरपि तैष्टुक्कस्तौ च कोलः ।
 कर्पः शुक्तिः पलं च प्रसृतिकुडवको मानिका प्रस्थकश्च
 माभ्यां द्वाभ्यां क्रमेण स्युरथ हरिकरैः प्रस्थकैराढकं स्यात् ॥ २० ॥

समं नयति गात्राणि समानस्तेन कथ्यते ।
 स्यन्दनादूर्ध्वनयनादुदानो मण्यते बुधैः ॥ ९५ ॥
 व्यानो व्यानयति प्रायो रोगादीन्सर्वदेहगः ।
 नामेरधो विशेषेण वायुर्वसति देहधृत् ॥ ९६ ॥
 पित्तमुष्णं द्रवं पीतं नीलं सत्त्वगुणोत्त्रणम् ।
 कटुतिक्तसं ज्ञेयं विदग्धं वाऽऽम्लतां व्रजेत् ॥ ९७ ॥
 अग्न्याशये घरेत्पित्तमग्निरूपं तिलोन्मितम् ।
 पाचकं भ्राजकं चैव रञ्जकालोचकं तथा ॥ ९८ ॥
 साधकं चेति पञ्चैव पित्तनामान्यनुक्रमात् ।
 द्रुततारनिभं मुक्तपाचनात्पाचकं विदुः ॥ ९९ ॥
 रसरञ्जनतो रक्ते यकृत्प्लीहोश्च रञ्जकम् ।
 अभ्यङ्गादि गृहीत्वाऽङ्गं भ्राजनान्भ्राजकं स्मृतम् ॥ १०० ॥
 आलोचयति यद्दृष्ट्या रूपमालोचकं हि तत् ।
 तमोरूपं कफं भित्त्वा साधके धर्मसाधनात् ॥ १ ॥
 स्युरेतान्यग्न्युपपदान्यखिलानि स्वकर्मसु ।
 स्थानं विशिष्टं पित्तस्य हृदोऽधस्तात्प्रकीर्तितम् ॥ २ ॥
 कफः स्निग्धो गुरुः श्वेतः पिच्छिलः शीतलस्तथा ।
 तमोगुणाधिकः स्वादुर्विदग्धो लवणो भवेत् ॥ ३ ॥
 कफस्त्वामाशये मूर्ध्नि कण्ठे हृदि च संधिषु ।
 तिष्ठन्करोति देहस्य स्थैर्यं सर्वाङ्गपाटवम् ॥ ४ ॥
 क्लेदनस्तर्पकश्चैव बोधनश्चावलम्बकः ।
 श्लेष्मकश्चेति नामानि कफस्योक्तान्यनुक्रमात् ॥ ५ ॥
 क्लेदको भुक्तसंक्लेदात्तर्पको नेत्रतर्पणात् ।
 बोधको रससंबोधादालम्बादवलम्बकः ॥ ६ ॥
 श्लेष्मकः संधिसंश्लेषादिति तेषां विचेतना ।
 कण्ठस्याधो विशेषेण कफस्थानं जगुर्बुधाः ॥ ७ ॥
 दुष्टं रक्तमपि प्राहुर्दोषं केचन पित्तवत् ।
 वातपित्तकफानां तु त्रयो वैशेषिका गुणाः ॥ ८ ॥
 रौक्ष्यं वातस्य पित्तस्य तैक्ष्ण्यं स्निग्ध्यं कफस्य च ।
 साम्यं वृद्धिक्षयश्चेति दोषाणां त्रिविधा गतिः ॥ १०९ ॥

मध्यगो भुजयोः पश्चात्कूर्परो संधिमर्मणी ।
 एकाङ्गुलमिते तत्र हतो वैकल्पमुच्छति ॥ ५६ ॥
 शीर्षस्यान्तः सिरासंधिरुपपाद्यतलक्षणः ।
 नामतोऽधिपतिः संधिमर्माधाङ्गुलमाश्रुदा ॥ ५७ ॥
 निम्नयोस्तु भुवोरुर्ध्वमावर्ता संधिमर्मणी ।
 अर्धाङ्गुलमिते तत्र हतो विकलतां वजेत् ॥ ५८ ॥
 कृकाटिके शिरोग्रीवासंधाने संधिमर्मणी ।
 अर्धाङ्गुलमिते तत्र हतः स्याच्चलमस्तकः ॥ ५९ ॥
 जङ्घाचरणसंधाने गुल्फौ द्वौ संधिमर्मणी ।
 अर्धाङ्गुलमिते तत्र हतः स्वाङ्गं वजेन्नरः ॥ ६० ॥
 पृष्ठवंशं तूमयतः किञ्चिन्निम्नो कुङ्कुन्दरो ।
 अर्धाङ्गुली बहिः पार्श्वजघनात्संधिमर्मणी ॥ ६१ ॥
 पाणिप्रकोष्ठमध्यस्थावङ्गुलात्संधिमर्मणी ।
 मणिवन्धौ तत्र हतः पक्षाघातमवाप्नुयात् ॥ ६२ ॥
 संधयः पञ्च शिरसि विमक्ताश्चतुरङ्गुलाः ।
 संधिमर्माण्यत्र हतः पक्षाघातमवाप्नुयात् ॥ ६३ ॥

अथ शिरामर्माणि-

कण्ठनाडीमुमयतः शिरामर्माणि ताश्चतुः ।
 द्वे मर्मे द्वे तु नीले स्तस्तत्र विद्धो विपद्यते ॥ ६४ ॥
 चतस्रो मातृकाख्यास्तु ग्रीवामुमयतः शिराः ।
 वेदाङ्गुलाः शिरामर्माण्यष्टौ सद्यो मृतिप्रदाः ॥ ६५ ॥
 शिराणामक्षिरसनाकर्णघ्राणजुषां मिथः ।
 योगाः शृङ्गाटकानि स्युः शिरामर्माणि पूर्ववत् ॥ ६६ ॥
 नेत्राङ्गुयोरपाङ्गाख्ये द्वे शिरामर्मणी स्मृते ।
 अर्धाङ्गुलमिते तत्र हतो वैकल्पमाप्नुयात् ॥ ६७ ॥
 स्थपनी तु भुवोर्मध्ये शिरामर्माधमङ्गुलम् ।
 विशल्यघ्नं मर्म तत्रोद्धृतशल्यो विपद्यते ॥ ६८ ॥
 अन्तःघोतोद्वयानन्दे नासामुमयतः फणे ।
 अर्धाङ्गुले मर्मणी स्तो घाताद्वैकल्पकारिणी ॥ ६९ ॥
 स्तनमूले मर्मणी स्तः स्तनयोर्ध्वाङ्गुलादधः ।
 समं ततः शिरे तत्र हतः कालेन नश्यति ॥ ७० ॥

भमैकोनविंशस्तरङ्गः ।

अथ मधु—

माक्षिकं भ्रामरं क्षौद्रं पौतिकं छात्रमेव च ।

आर्घ्यमौद्दालकं दालमित्यष्टौ मधुजातयः ॥ १ ॥

मधुवर्णमाह—

माक्षिकं तैलसंकाशं भ्रामरं स्फटिकोज्ज्वलम् ।

क्षौद्रं कपिशवर्णं स्यात्पौतिकं घृतसंनिभम् ॥ २ ॥

छात्रं तत्पीतकपिलमाध्यं श्वेतपिशङ्गकम् ।

औद्दालकं पीतकपिलं नानावर्णं तु दालकम् ॥ ३ ॥

तत्र सामान्यमधुगुणाः—

मधु शीतं लघु स्वादु रुक्षं ग्राहि विलेखनम् ।

चक्षुष्यं दीपनं स्वर्णं व्रणशोधनरोपणम् ॥ ४ ॥

वर्णं मेधाकरं वृष्यं विशदं रोचनं जयेत् ।

कुष्ठार्शःकासपित्तास्रकफमेहक्लमकिमीन् ॥ ५ ॥

मदतृष्णावमिश्रवासहिकातीसारहृद्ब्रह्मान् ।

दाहक्षतक्षयांस्तनु योगयात्यल्पवातलम् ॥ ६ ॥

अथ माक्षिकादीनां विशिष्टगुणाः—

क्षये माक्षिकमुद्दिष्टं भ्रामरं रक्तपित्तनुत् ।

क्षौद्रं मेहहरं प्राहुर्वर्णे पौतिकमुत्तमम् ॥ ७ ॥

छात्रं सर्वत्र शस्तं स्यादाध्यं चक्षुष्यमुत्तमम् ।

औद्दालकं कुष्ठहरं रुचिकृद्दालमीरितम् ॥ ८ ॥

एते विशिष्टाः कथिता मधूनां मुनिभिर्गुणाः ।

अथ मधूच्छिष्टगुणाः—

मदनं मृदुलं स्निग्धं भूतघ्नं व्रणरोपणम् ।

भग्नसंधानकृद्वातकुष्ठवीसर्परक्तजित् ॥ ९ ॥

इति योगतरङ्गिण्यां मधुगुणागुणकथनं नामैकोनविंशस्तरङ्गः ॥ १९ ॥

एकाङ्गुलमिते घाताद्वैकल्यं कुरुते मृशम् ।
 द्वे वक्षःकक्षधरयोः स्नाय्वोः कक्षधरात्रिमे (?) ॥ ८४ ॥
 मध्य एकाङ्गुले स्नायुमर्मणी दोःक्रियाहरे ।
 क्षिप्रस्योर्ध्वं तूमयतोऽधश्च कूर्चाः क्षमाङ्गुलाः ॥ ८५ ॥
 स्नायुमर्माणि चत्वारि हते पञ्चमणप्रदः ।
 गुल्फसंधेरधः कूर्चाशिरांस्युन्नयतश्चतुः ॥ ८६ ॥
 स्नायुमर्माणि वैकल्यकृन्ति त्वेकाङ्गुलानि वै ।
 वस्तिः स्यात्स्नायुमर्मात्रं विन्दे ह्युमयतोऽश्मरीम् ॥ ८७ ॥
 विन्ता विपद्यते सद्यः स्राविघ्नयथ वा मवेत् ।
 पादाङ्गुष्ठाङ्गुलीमध्यं क्षिप्रमर्धाङ्गुलोन्मितम् ॥ ८८ ॥
 स्नायुमर्म चतुर्धाऽत्र घातात्कालान्तरे मृतिः ।
 अंसमध्यं त्र्यङ्गुलं तु स्नायुमर्मद्वयं हते ॥ ८९ ॥
 तत्र स्यात्पक्षघाती वा किं वा निष्क्रियबाहुकः ।
 विधुरे कर्णपृष्ठाधः संस्थिते स्नायुमर्मणी ॥ ९० ॥
 किञ्चिन्निम्ने तत्र घाताद्विकलो वधिरत्वता ।
 केशान्ते शङ्खयोरुर्ध्वमुखेऽपौ स्नायुमर्मणी ॥ ९१ ॥
 अर्धाङ्गुले सशल्योऽत्र जीवेन्नोद्धृतशल्यकः ।
 इति स्नायुमर्माणि ।
 इति सप्तोत्तरं मर्मशतम् ।

अथाऽऽहारादिलक्षणम् ।

उदानकोपादाहारसुस्थिरत्वाच्च यद्भवेत् ॥ ९२ ॥
 पवनस्योर्ध्वगमनं तदुद्गारं प्रचक्षते ।
 तमःकफाभ्यां निद्रा स्यान्मूर्छा पित्ततमोद्धवा ॥ ९३ ॥
 रजःपित्तानिलैर्भ्रान्तिस्तन्द्रा श्लेष्मतमोनिलैः ।
 ग्लानिरोजःक्षयाद्दुःखादर्जोणाच्च श्रमाद्भवेत् ॥ ९४ ॥
 यः सामर्थ्येऽप्यनुत्साहस्तदालस्यमुदीर्यते ।
 चेतन्यशिथिलत्वाच्च पीत्वैकं श्वासमुद्वहेत् ॥ ९५ ॥
 विदीर्णवदनश्वासं जृम्भा सा कथ्यते बुधैः ।
 उदानप्राणयोरुर्ध्वयोगान्मौलिकफस्रवात् ॥ ९६ ॥
 शब्दः संजायते नस्तः क्षुतं तत्कथ्यते बुधैः ।

जरायुवेष्टितो भुग्नपृष्ठग्रीवास्थिसंहतिः ।
 गर्भाशये स्थितो देही ज्ञानवानतिचिन्तयन् ॥ २३ ॥
 किं मया दुष्कृतं कर्म कृतं गर्भाशये यतः ।
 पतितो निरये घोरे नानादुःखप्रदायिनि ॥ २४ ॥
 यदि गर्माद्विनिर्यामि करिष्यामि तदा शुभम् ।
 येन मूयो गर्भवासदुःखं द्रक्ष्यामि न क्वचित् ॥ २५ ॥
 इति संचिन्त्यमानः स देही योगीव तत्त्ववित् ।
 निःसारितः समीरेण योनिमार्गनियन्त्रितः ॥ २६ ॥
 निर्गतो योनितो देही मायया विष्यते पुनः ।
 तत्क्षणादात्मविज्ञानविनाशादिव रोदिति ॥ २७ ॥

अथ गर्भस्य द्वैविध्ये हेतुमाह—

परस्परानिलाद्वातात्प्रभिन्ने कलले द्विधा ।
 द्विधा ततः प्रवृद्धयेत युग्मं तस्मात्प्रजायते ॥ २८ ॥

अथ विकृतोत्पत्तिहेतुमाह—

मातुः श्रद्धाविघातेन स्वस्य दुष्कर्मणा तथा ।
 कुञ्जवामनखञ्जं वा विकृताश्च भवन्ति ते ॥ २९ ॥

गर्भनष्टहेतुमाह—

आघातादिनिमित्तेन जठरान्तर्भूते शिशौ ।
 जठरं जायते शीतं स्तब्धाध्मातं भृशव्यथम् ॥ ३० ॥
 गर्मास्पन्दो भवत्युष्णः कृच्छ्रादुच्छ्वसनं कुमः ।
 अरतिस्त्रस्तनेत्रत्वमावीनामसमुद्भवः ॥ ३१ ॥

अथाङ्गप्रत्यङ्गोत्पत्तिः—

शिरोन्तराधिर्द्वौ बाहू सक्थिनी च संमासतः ।
 पङ्कजमङ्गप्रत्यङ्गं तस्याक्षिहृदयाविकम् ॥ ३२ ॥

अथ प्रत्यङ्गानि—

चक्षुष्कर्णोष्ठनासास्तनगलरसनागल्लमन्यांसगण्ड-

भ्रुकक्षाजङ्घहस्ताङ्गुलिनखरकटीनाभिपृष्ठाण्डमेढ्रम् ।

जानू स्फिग्बस्तिपार्श्वोदरगुदपदपाण्यङ्गुलीगुल्फकादि

प्रत्यङ्गं चेत्युमाभ्यां जगद्भि विबुधास्तच्छरीरं समस्तम् ॥ ३३ ॥

टङ्कः स एव फथितस्तद्वयं कोल उच्यते ।
 सुवर्णो घटकश्चैव वृद्धक्षणेः स निगद्यते ॥ ७ ॥
 कोलद्वयं च कर्पः स्यात्स प्रोक्तः पाणिमानिका ।
 अक्षं पिलुः पाणितलं किञ्चित्पाणिश्च तिन्दुकम् ॥ ८ ॥
 बिडालपदकं चैव तथा पोडशिका मता ।
 करमध्ये हंसपदं सुवर्णं कवलग्रहः ॥ ९ ॥
 उदुम्बरश्च पपायैः कर्प एव निगद्यते ।
 स्यात्कर्पाभ्यामर्धपलं शुक्तिरष्टमिका मता ॥ १० ॥
 शुक्तिभ्यां च पलं ज्ञेयं मुष्टिराष्टं चतुर्थिका ।
 प्रकुञ्चः पोडशी बिल्वं पलमेवात्र कीर्त्यते ॥ ११ ॥
 पलाभ्यां प्रसृतिर्ज्ञेया प्रसृतं च निगद्यते ।
 प्रसृतिभ्यामञ्जलिः स्यात्कुडवोऽर्धशरावकः ॥ १२ ॥
 अर्धमानं च विज्ञेयं कुडवाभ्यां च मानिका ।
 शरावोऽष्टपलं तद्वज्ज्ञेयमत्र पिचक्षणेः ॥ १३ ॥
 शरावाभ्यां मवेत्प्रस्थश्चतुःप्रस्थेस्तथाऽऽढकम् ।
 माजनं कंसपात्रं च चतुःपट्टिपलश्च सः ॥ १४ ॥
 चतुर्भिराढकैर्द्रोणः कलशो नलवणो मतः ।
 उन्मानश्च घटो राशिर्द्रोणपर्यायसंज्ञकः ॥ १५ ॥
 द्रोणाभ्यां सूर्यकुम्भौ च चतुःपट्टिशरावकः ।
 सूर्याभ्यां च भवेद्द्रोणी बाहो गोणी च सा स्मृता ॥ १६ ॥
 गोणीचतुष्टयं खारी कथिता सूक्ष्मबुद्धिभिः ।
 चतुःसहस्रपलिका पणवत्यधिका च सा ॥ १७ ॥
 पलानां द्विसहस्रेण मार एकः प्रकीर्तितः ।
 तुला पलशतं ज्ञेयं सर्वत्रैवैष निश्चयः ॥ १८ ॥
 मापटङ्काक्षबिल्वानि कुडवः प्रस्थमाढकम् ।
 राशिर्गोणी खारिकेति यथोत्तरचतुर्गुणाः ॥ १९ ॥

उक्तं च—

सिद्धार्थैरष्टसंख्यैर्यव इह गदितस्तैश्चतुर्भिश्च गुञ्जा
 पद्मिस्ताभिश्च मापो जलधिमिरपि तैष्टुक्कस्तौ च कोलः ।
 कर्पः शुक्तिः पलं च प्रसृतिकुडवको मानिका प्रस्थकश्च
 माभ्यां द्वाभ्यां क्रमेण स्युरथ हरिकरैः प्रस्थकैराढकं स्यात् ॥ २० ॥

अथ सप्तमस्तरङ्गः ।

अथ पञ्च कर्माणि—

वमनं रेचनं नस्यं निरुहश्चानुवासनम् ।

एतानि पञ्च कर्माणि कथितानि मुनीश्वरैः ॥ १ ॥

तत्र प्रथमं वमनविधिः—

शरत्काले वसन्ते च प्रावृद्धकाले च देहिनाम् ।

वमनं रेचनं चैव कारयेत्कुशलो भिषक् ॥ २ ॥

बलवन्तं कफव्यासं हृत्तासादिनिपीडितम् ।

तथा वमनसात्म्यं च धीरचित्तं च वामयेत् ॥ ३ ॥

विपदोपे स्तन्यरोगे मन्दाग्रौ श्लीपदेऽर्बुदे ।

हृद्रोगकुष्ठवीसर्पमेहाजीर्णभ्रमेषु च ॥ ४ ॥

विदारिकापचीकासश्वासपीनसवृद्धिषु ।

अपस्मारे ज्वरोन्मादे तथा रक्तातिसारिषु ॥ ५ ॥

नासाताल्वोदपाके च कर्णस्रावेऽधिजिह्वके ।

गलशुण्ड्यामतीसारे पित्तश्लेष्मगदे तथा ॥ ६ ॥

मेदोगदेऽरुचौ चैव वमनं कारयेद्भिषक् ।

न वामनीयस्तिमिरी न गुल्मी नोदरी कृशः ॥ ७ ॥

नातिवृद्धो गर्भिणी च न स्थूलो न क्षतातुरः ।

मदार्तो बालको रुक्षः क्षुधितश्च निरुहितः ॥ ८ ॥

उदावर्त्यूर्ध्वरक्ती च क्षुच्छर्यः केवलानिली ।

पाण्डुरोगी क्रुमिव्याप्तः पठनात्स्वरघातकः ॥ ९ ॥

एतेऽप्यजीर्णव्यथिता वाम्या ये विपपीडिताः ।

कफव्याप्ताश्च ते वाम्या मधूकक्षाथपानतः ॥ १० ॥

सुकुमारं कृशं बालं वृद्धं मीरुं न वामयेत् ।

पीत्वा यवागूमाकण्ठं क्षीरतक्रदधीनि च ॥ ११ ॥

असात्म्यैः श्लेष्मलैर्मोज्यैर्दोषानुत्क्रिय देहिनः ।

स्निग्धास्विन्नाय वमनं दत्तं सम्यक्प्रवर्तते ॥ १२ ॥

वमनेषु च सर्वेषु सैन्धवं मधुना हितम् ।

वीमत्सं वमनं दद्याद्विपरीतं विरेचनम् ॥ १३ ॥

अथ सूपमूलकयूपः-

सूपमूलकयोर्यूपो गलग्रहकफज्वरान् ।

हन्ति श्वासकफश्यायकासमेदोरुचिक्रिमीन् ॥ ३८ ॥

इति सूपमूलकयूपः ।

अथ चणकयूपः-

चणकैर्विदलैर्यूपोऽनुष्णस्तुवरको लघुः ।

रक्तपित्तप्रतिश्यायकासपित्तकफापहः ॥ ३९ ॥

इति चणकयूपः ।

अथ मकुष्ठयूपः-

मकुष्ठयूपः संग्राही पित्तश्लेष्मज्वरापहः ।

लघुः संतर्पणः पथ्यो हृद्यः पीनसकासजित् ॥ ४० ॥

इति मकुष्ठयूपः ।

अथ कृताकृतयूपौ-

यूपः कृताख्यो लवणस्नेहकद्वादिसाधितः ।

अकृतस्तैर्विना सिद्धः क्रमाद्वरुलघू च तौ ॥ ४१ ॥

इति कृताकृतयूपौ ।

यूपा गोरसधान्याल्मपट्वम्लादिभिरन्विताः ।

यथोत्तरं गुरुतरा वातघ्ना रुचिकारिणः ॥ ४२ ॥

यैरन्नैरौषधैर्यैश्च कृता मण्डादयो बुधैः ।

विचार्य तद्गुणानेतांस्तद्गुणानेव निर्दिशेत् ॥ ४३ ॥

इति यूपाः ।

अथ सूपाः-

काण्डितैर्वैदलैः किञ्चिदाज्यपीतादधिप्लुतैः ।

सिद्धैश्चतुर्गुणे तोये यथोचितपटुश्रितैः ॥ ४४ ॥

नातिद्रवघनेराज्ये छकृतै रामठान्वितैः ।

सूपः स्यात्साधनोऽन्नस्य रोचनः पाचनोऽग्निकृत् ॥ ४५ ॥

पथ्यः स्निग्धो बलकरो वातश्लेष्मगदे हितः ॥ ४६ ॥

इति सामान्यसूपरन्धनप्रकारगुणः ।

अथ स्वस्थसमधातोर्मज्जादिमानं वाग्भटात्—

मज्जा मेदो वसा मूत्रं पित्तश्लेष्मशकृदमृक् ॥ ९७ ॥

रसो जलं च देहेऽस्मिन्नेकैकाञ्जलिवर्धितम् ।

पृथक्स्वप्नसुप्तं प्रोक्तमोजोमस्तिष्करेतसाम् ॥ ९८ ॥

द्वावञ्जली तु स्तन्यस्य चत्वारो रजसस्त्रियाः ।

समधातोरिदं मानं विद्याद्वृद्धिक्षयाम्बिताः ॥ ९९ ॥

शुक्रासृग्गर्भिणीभोज्यचेष्टागर्माशयर्तुषु ।

यः स्याद्दोषोऽधिकस्तेन प्रकृतिः सप्तधोविता ॥ २०० ॥

अथ वयोविचारः—

बाल्यमापोऽष्टाद्वर्षात्ततो मध्येऽधिसप्ततिः ।

पृच्छस्तदूर्ध्वं विज्ञेयं वयोमानमिति त्रिधा ॥ १ ॥

उक्तं च वाग्भटे—

वयस्त्वा षोडशाद्बाल्यं तत्र धात्विन्द्रियौजसाम् ।

वृद्धिरा सप्ततेर्मध्यं तत्रावृद्धिः परं क्षयः ॥ २ ॥

स्वं स्वं हस्तत्रयं सार्धं घणुः पात्रं सुखायुषोः ।

इति योगतरङ्गिण्यां शारीरं नाम द्वितीयस्तरङ्गः ॥ २ ॥

अथ तृतीयस्तरङ्गः ।

अथ परिमाणा ।

न मानेन विना युक्तिर्द्रव्याणां ज्ञायते क्वचित् ।

अतः प्रयोगकार्यार्थं मानमत्रोच्यते मया ॥ १ ॥

मानं च द्विविधं प्रोक्तं कालिङ्गं मागधं तथा ।

कालिङ्गान्मागधं श्रेष्ठमिति मानविदो विदुः ॥ २ ॥

असरेणुर्बुधैः प्रोक्तस्त्रिंशता परमाणुभिः ।

असरेणोस्तु पर्यायैर्नाम्ना वंशी निगद्यते ॥ ३ ॥

जालान्तरगतैः सूर्यकरैर्वंशी निगद्यते ।

षड्वंशीमिर्मरीचिः स्यात्तामिः षड्मिश्र राजिका ॥ ४ ॥

तिसृभी राजिकाभिश्च सर्पपः प्रोच्यते बुधैः ।

पतोऽष्टसर्पपैः प्रोक्तो गुक्ता स्यात्तच्चतुष्टयम् ॥ ५ ॥

षड्मिश्र रक्तिकाभिश्च मापको हेमधानिको ।

सापैश्चतुर्भिः शाणः स्याद्दूरणः स निगद्यते ॥ ६ ॥

इति स्नेहपानविधिः शार्ङ्गधरात् ।

अथ स्नेहपाकविधिः ।

विघ्नेशक्षेत्रपालौ बटुकमपि शुभे वासरे पूजयित्वा

तैलस्याऽऽज्यस्य किं वा रचयतु निपुणं संस्कृतिं संप्रदायात् ।

आदौ वह्निं प्रदद्याद्यद्वधि शनकैः फेनशब्दव्ययः स्या-

त्पश्चान्मृत्पिण्डकेस्तद्वशभिरलघुभिर्नातिपीनेर्विशोध्यम् ॥ १९ ॥

एकं संस्थाप्य घस्रं विधिवदथ पचेद्दासरादग्निमान्द्यं

काथैर्दुग्धैश्च कल्कैस्तदनुसुरभिभिः शोधेनीयेर्विशुद्धैः ।

कस्तूरीचन्दनं ग्लौर्जलजलदसटीरक्तपाटीरकुठ-

त्वङ्मश्लिषातुरुष्कागुरुनखरदंलपोतकङ्कोलमुख्यैः ॥ २० ॥

सारसंग्रहात् ।

तैलं कृत्वा कटाहे वृद्धतरविमले मन्दमन्दानलैस्त-

त्पक्वं निष्फेनमावं गतमिह हि यदा शैत्यमावं समेत्य ।

मश्लिषारात्रिलोघैर्जलधरतनुकैः सामलैः साक्षपथ्यैः

सूचीपुष्पाङ्गुघ्निनीरैरुपहितमथितैस्तैलगन्धं जहाति ॥ २१ ॥

तैलस्येन्दुकलांशकैकविकसामौगास्तु तस्यांशको

ये चान्ये त्रिफला पयोदरजनीह्वीबेरलोधादयः ॥

सूचीपुष्पवटावरोहनलिका तस्याश्च पादांशका

दुर्गन्धं विनिहत्य तैलमरुणं सौरभ्यमाकुर्वते ॥ २२ ॥

आम्रजम्बूकपित्थानां बीजपूरकवित्त्वयोः ॥

शोधनं तिलतैलस्य पलवानां तु पञ्चकम् ॥ २३ ॥

जलस्नेहौषधीनां च प्रमाणं यत्र नोदितम् ।

तत्र स्यादौषधात्स्नेहः स्नेहात्काथश्चतुर्गुणः ॥ २४ ॥

स्नेहाच्चतुर्गुणं काथ्यं सदा च स्नेहसंविधौ ।

जलं चतुर्गुणं दत्त्वा काथः काथ्यसमो मतः ॥ २५ ॥

उक्तं च चरकात्—

कल्काच्चतुर्गुणः स्नेहः स्नेहात्काथ्यं चतुर्गुणम् ।

काथ्याच्चतुर्गुणं वारि काथः काथ्यसमो मतः ॥ २६ ॥

१ ख. 'धयेतौर्विशोध्यम् । क० । २ ख. 'दलश्वेतकाकी' । ३ ख. 'मलोऽपि मूर्च्छाविधौ ये ।
४ ख. 'अग्नितः सू' ।

अथ सप्तमस्तरङ्गः ।

अथ पञ्च कर्माणि—

वमनं रेचनं नस्यं निरुहश्चानुवासनम् ।

एतानि पञ्च कर्माणि कथितानि मुनीश्वरैः ॥ १ ॥

तत्र प्रथमं वमनविधिः—

शरत्काले वसन्ते च प्रावृद्धकाले च देहिनाम् ।

वमनं रेचनं चैव कारयेत्कुशलो भिषक् ॥ २ ॥

बलवन्तं कफव्यासं हृत्तासादिनिपीडितम् ।

तथा वमनसात्म्यं च धीरचित्तं च वामयेत् ॥ ३ ॥

विपदोपे स्तन्यरोगे मन्दाग्रौ श्लीपदेऽर्बुदे ।

हृद्रोगकुष्ठवीसर्पमेहाजीर्णभ्रमेषु च ॥ ४ ॥

विदारिकापचीकासश्वासपीनसवृद्धिषु ।

अपस्मारे ज्वरोन्मादे तथा रक्तातिसारिषु ॥ ५ ॥

नासाताल्वोदपाके च कर्णस्रावेऽधिजिह्वके ।

गलशुण्ड्यामतीसारे पित्तश्लेष्मगदे तथा ॥ ६ ॥

मेदोगदेऽरुचौ चैव वमनं कारयेद्भिषक् ।

न वामनीयस्तिमिरी न गुल्मी नोदरी कृशः ॥ ७ ॥

नातिवृद्धो गर्भिणी च न स्थूलो न क्षतातुरः ।

मदार्तो बालको रुक्षः क्षुधितश्च निरुहितः ॥ ८ ॥

उदावर्त्यूर्ध्वरक्ती च क्षुच्छर्यः केवलानिर्ली ।

पाण्डुरोगी क्रामिव्यासः पठनात्स्वरघातकः ॥ ९ ॥

एतेऽप्यजीर्णव्यथिता वाम्या ये विपपीडिताः ।

कफव्यासाश्च ते वाम्या मधूकक्षाथपानतः ॥ १० ॥

सुकुमारं कृशं बालं वृद्धं मीरुं न वामयेत् ।

पीत्वा यवागूमाकण्ठं क्षीरतक्रदधीनि च ॥ ११ ॥

असात्म्यैः श्लेष्मलैर्मोज्यैर्दोषानुत्क्रिय देहिनः ।

स्निग्धास्विन्नाय वमनं दत्तं सम्यक्प्रवर्तते ॥ १२ ॥

वमनेषु च सर्वेषु सैन्धवं मधुना हितम् ।

वीमत्सं वमनं दद्याद्विपरीतं विरेचनम् ॥ १३ ॥

इति स्नेहपानविधिः शार्ङ्गधरात् ।

अथ स्नेहपाकविधिः ।

विघ्नेशक्षेत्रपालौ बटुकमपि शुभे वासरे पूजयित्वा

तैलस्याऽऽज्यस्य किं वा रचयतु निपुणं संस्कृतिं संप्रदायात् ।

आदौ वह्निं प्रदद्याद्यद्वधि शनकैः फेनशब्दव्ययः स्या-

त्पश्चान्मृत्पिण्डकेस्तद्वशभिरलघुभिर्नातिपीनेर्विशोध्यम् ॥ १९ ॥

एकं संस्थाप्य घस्रं विधिवदथ पचेद्दासरादग्निमान्द्यं

काथैर्दुग्धैश्च कल्कैस्तदनुसुरभिभिः शोधेनीयेर्विशुद्धैः ।

कस्तूरीचन्दनं ग्लौर्जलजलदसटीरक्तपाटीरकुठ-

त्वङ्मश्लिषातुरुष्कागुरुनखरदंलपोतकङ्कोलमुख्यैः ॥ २० ॥

सारसंग्रहात् ।

तैलं कृत्वा कटाहे वृद्धतरविमले मन्दमन्दानलैस्त-

त्पक्वं निष्फेनमावं गतमिह हि यदा शैत्यमावं समेत्य ।

मश्लिषारात्रिलोघैर्जलधरतनुकैः सामलैः साक्षपथ्यैः

सूचीपुष्पाङ्गुघ्निनीरैरुपहितमथितैस्तैलगन्धं जहाति ॥ २१ ॥

तैलस्येन्दुकलांशकैकविकसामौगास्तु तस्यांशको

ये चान्ये त्रिफला पयोदरजनीह्वीबेरलोधादयः ॥

सूचीपुष्पवटावरोहनलिका तस्याश्च पादांशका

दुर्गन्धं विनिहत्य तैलमरुणं सौरभ्यमाकुर्वते ॥ २२ ॥

आम्रजम्बूकपित्थानां बीजपूरकवित्त्वयोः ॥

शोधनं तिलतैलस्य पलवानां तु पञ्चकम् ॥ २३ ॥

जलस्नेहौषधीनां च प्रमाणं यत्र नोदितम् ।

तत्र स्यादौषधात्स्नेहः स्नेहात्काथश्चतुर्गुणः ॥ २४ ॥

स्नेहाच्चतुर्गुणं काथ्यं सदा च स्नेहसंविधौ ।

जलं चतुर्गुणं दत्त्वा काथः काथ्यसमो मतः ॥ २५ ॥

उक्तं च चरकात्—

कल्काच्चतुर्गुणः स्नेहः स्नेहात्काथ्यं चतुर्गुणम् ।

काथ्याच्चतुर्गुणं वारि काथः काथ्यसमो मतः ॥ २६ ॥

१ ख. 'धयेतैर्विशोध्यम् । क० । २ ख. 'दलश्वेतकाकी' । ३ ख. 'मलोऽपि मूर्च्छाविधौ ये ।
४ ख. 'अग्नितः सू' ।

जरायुवेष्टितो मुग्धपृष्ठग्रीवास्थिसंहतिः ।
 गर्भाशये स्थितो देही ज्ञानवानतिचिन्तयन् ॥ २३ ॥
 किं मया दुष्कृतं कर्म कृतं गर्भाशये यतः ।
 पतितो निरये घोरे नानादुःखप्रदायिनि ॥ २४ ॥
 यदि गर्माद्विनिर्यामि करिष्यामि तदा शुभम् ।
 येन मूयो गर्भवासदुःखं द्रक्ष्यामि न क्वचित् ॥ २५ ॥
 इति संचिन्त्यमानः स देही योगीव तत्त्ववित् ।
 निःसारितः समीरेण योनिमार्गनियन्त्रितः ॥ २६ ॥
 निर्गतो योनितो देही मायया विष्यते पुनः ।
 तत्क्षणादात्मविज्ञानविनाशादिव रोदिति ॥ २७ ॥

अथ गर्भस्य द्वैविध्ये हेतुमाह—

परस्परानिलाद्वातात्प्रभिन्ने कलले द्विधा ।
 द्विधा ततः प्रवृद्धयेत युग्मं तस्मात्प्रजायते ॥ २८ ॥

अथ विकृतोत्पत्तिहेतुमाह—

मातुः श्रद्धाविघातेन स्वस्य दुष्कर्मणा तथा ।
 कुञ्जवामनखञ्जं वा विकृताश्च भवन्ति ते ॥ २९ ॥

गर्भनष्टहेतुमाह—

आघातादिनिमित्तेन जठरान्तर्भूते शिशौ ।
 जठरं जायते शीतं स्तब्धाध्मातं भृशव्यथम् ॥ ३० ॥
 गर्मास्पन्दो भवत्युष्णः कृच्छ्रादुच्छ्वसनं कुमः ।
 अरतिस्त्रस्तनेत्रत्वमावीनामसमुद्भवः ॥ ३१ ॥

अथाङ्गप्रत्यङ्गोत्पत्तिः—

शिरोन्तराधिर्द्धौ बाहू सक्थिनी च संमासतः ।
 पङ्कजमङ्गप्रत्यङ्गं तस्याक्षिहृदयाविकम् ॥ ३२ ॥

अथ प्रत्यङ्गानि—

चक्षुष्कर्णोष्ठनासास्तनगलरसनागल्लमन्यांसगण्ड-

भ्रुकक्षाजङ्घहस्ताङ्गुलिनखरकटीनाभिपृष्ठाण्डमेढ्रम् ।

जानू स्फिग्बस्तिपार्श्वोदरगुदपदपाण्यङ्गुलीगुल्फकादि

प्रत्यङ्गं चेत्युमाभ्यां जगद्धि विबुधास्तच्छरीरं समस्तम् ॥ ३३ ॥

तस्य स्थाने विधातव्यो जीरकः कुशलेः सदा ।

सारश्च खदिरादीनां निम्ब्यादीनां त्वचः स्मृताः ॥ २५ ॥

फलं च दाडिमादीनां पटोलादेर्दलं मतम् ।

इति मद्रशौनकात् ॥

क्वचित्पत्रं क्वचिन्मूलं क्वचित्पुष्पं क्वचित्फलम् ॥ २६ ॥

क्वचिद्वीजं क्वचिद्वल्कं क्वचित्काष्ठं क्वचिज्जलम् ।

क्वचिन्नालं योजनीयं क्षीरं क्षारं क्वचित्क्वचित् ॥ २७ ॥

एकैकस्योषधस्यैवं यथायोगं प्रयोजयेत् ॥ २८ ॥

अर्धः सिद्धरसस्य तैलघृतयोर्लोहस्य मागोऽष्टमः

संसिद्धाखिललोहचूर्णगुटिकादीनां तथा सप्तमः ॥

यो दीयेत् मिषग्वराय सरुजां निर्दिश्य धन्वन्तरिं

देहारोग्यसुखाप्तये निगदितो मागः स धन्वन्तरेः ॥ २९ ॥

क्रीतद्रव्यस्य भैषज्ये मागश्चैकादशो हि यः ॥ ३० ॥

क्रीतस्य भैषजस्यापि मागश्चैकादशो मतः ।

वणिग्भ्यो गृह्यते वैद्यै रुद्रभागः स कथ्यते ॥ ३१ ॥

गृहीत्वाऽधिकमीशांशाद्योऽसमीचीनमौषधम् ।

दापयेत्प्लुब्धहृद्द्वैद्यः स स्याद्विश्वासघातकः ॥ ३२ ॥

इति वैद्यालंकारात् ॥

इति योगतरङ्गिण्यां युक्तायुक्तकपनं नाम चतुर्थस्तरङ्गः ॥ ४ ॥

अथ पञ्चमस्तरङ्गः ।

अथ स्नेहपानविधिः ।

स्नेहाद्या अथ कथ्यन्ते योगा रोगोपघातकाः ।

स्नेहश्चतुर्विधः प्रोक्तो घृतं तैलं वसा तथा ॥ १ ॥

मज्जा च तं पिबेन्मर्त्यः किञ्चिदभ्युदिते रवौ ।

स्थावरो जङ्गमश्चैव द्वियोनिः स्नेह उच्यते ॥ २ ॥

तिलतैलं स्थावरेषु जङ्गमेषु घृतं वरम् ।

द्वाम्ब्यां त्रिभिश्चतुर्भिस्तैर्यमकस्त्रिवृतो महान् ॥ ३ ॥

पिबेड्यहं चतुरहं पञ्चाहं षडहं तथा ।

सप्तरात्रात्परं स्नेहः सात्मी भवति सेवितः ॥ ४ ॥

समं नयति गात्राणि समानस्तेन कथ्यते ।
 स्यन्दनादूर्ध्वनयनादुदानो मण्यते बुधैः ॥ ९५ ॥
 व्यानो व्यानयति प्रायो रोगादीन्सर्वदेहगः ।
 नामेरधो विशेषेण वायुर्वसति देहधृत् ॥ ९६ ॥
 पित्तमुष्णं द्रवं पीतं नीलं सत्त्वगुणोत्त्रणम् ।
 कटुतिक्तसं ज्ञेयं विदग्धं वाऽऽम्लतां व्रजेत् ॥ ९७ ॥
 अग्न्याशये घरेत्पित्तमग्निरूपं तिलोन्मितम् ।
 पाचकं भ्राजकं चैव रञ्जकालोचकं तथा ॥ ९८ ॥
 साधकं चेति पञ्चैव पित्तनामान्यनुक्रमात् ।
 द्रुततारनिभं मुक्तपाचनात्पाचकं विदुः ॥ ९९ ॥
 रसरञ्जनतो रक्ते यकृत्प्लीहोश्च रञ्जकम् ।
 अभ्यङ्गादि गृहीत्वाऽङ्गं भ्राजनान्भ्राजकं स्मृतम् ॥ १०० ॥
 आलोचयति यद्दृष्ट्या रूपमालोचकं हि तत् ।
 तमोरूपं कफं भित्त्वा साधके धर्मसाधनात् ॥ १ ॥
 स्युरेतान्यग्न्युपपदान्यखिलानि स्वकर्मसु ।
 स्थानं विशिष्टं पित्तस्य हृदोऽधस्तात्प्रकीर्तितम् ॥ २ ॥
 कफः स्निग्धो गुरुः श्वेतः पिच्छिलः शीतिलस्तथा ।
 तमोगुणाधिकः स्वादुर्विदग्धो लवणो भवेत् ॥ ३ ॥
 कफस्त्वामाशये मूर्ध्नि कण्ठे हृदि च संधिषु ।
 तिष्ठन्करोति देहस्य स्थैर्यं सर्वाङ्गपाटवम् ॥ ४ ॥
 क्लेदनस्तर्पकश्चैव बोधनश्चावलम्बकः ।
 श्लेष्मकश्चेति नामानि कफस्योक्तान्यनुक्रमात् ॥ ५ ॥
 क्लेदको भुक्तसंक्लेदात्तर्पको नेत्रतर्पणात् ।
 बोधको रससंबोधादालम्बादवलम्बकः ॥ ६ ॥
 श्लेष्मकः संधिसंश्लेषादिति तेषां विचेतना ।
 कण्ठस्याधो विशेषेण कफस्थानं जगुर्बुधाः ॥ ७ ॥
 दुष्टं रक्तमपि प्राहुर्दोषं केचन पित्तवत् ।
 वातपित्तकफानां तु त्रयो वैशेषिका गुणाः ॥ ८ ॥
 रौक्ष्यं वातस्य पित्तस्य तैक्ष्ण्यं स्निग्ध्यं कफस्य च ।
 साम्यं वृद्धिक्षयश्चेति दोषाणां त्रिविधा गतिः ॥ १०९ ॥

अथ सूपमूलकयूपः-

सूपमूलकयोर्यूपो गलग्रहकफज्वरान् ।

हन्ति श्वासकफश्यायकासमेदोरुचिक्रिमीन् ॥ ३८ ॥

इति सूपमूलकयूपः ।

अथ चणकयूपः-

चणकैर्विदलैर्यूपोऽनुष्णस्तुवरको लघुः ।

रक्तपित्तप्रतिश्यायकासपित्तकफापहः ॥ ३९ ॥

इति चणकयूपः ।

अथ मकुष्ठयूपः-

मकुष्ठयूपः संग्राही पित्तश्लेष्मज्वरापहः ।

लघुः संतर्पणः पथ्यो हृद्यः पीनसकासजित् ॥ ४० ॥

इति मकुष्ठयूपः ।

अथ कृताकृतयूपौ-

यूपः कृताख्यो लवणस्नेहकद्वादिसाधितः ।

अकृतस्तैर्विना सिद्धः क्रमाद्वरुलघू च तौ ॥ ४१ ॥

इति कृताकृतयूपौ ।

यूपा गोरसधान्याल्मपद्वम्लादिभिरन्विताः ।

यथोत्तरं गुरुतरा वातघ्ना रुचिकारिणः ॥ ४२ ॥

यैरन्नैरौषधैर्यैश्च कृता मण्डादयो बुधैः ।

विचार्य तद्गुणानेतांस्तद्गुणानेव निर्दिशेत् ॥ ४३ ॥

इति यूपाः ।

अथ सूपाः-

काण्डितैर्वैदलैः किञ्चिदाज्यपीतादधिप्लुतैः ।

सिद्धैश्चतुर्गुणे तोये यथोचितपटुश्रितैः ॥ ४४ ॥

नातिद्रवघनेराज्ये छकृतै रामठान्वितैः ।

सूपः स्यात्साधनोऽन्नस्य रोचनः पाचनोऽग्निकृत् ॥ ४५ ॥

पथ्यैः स्निग्धो बलकरो वातश्लेष्मगदे हितः ॥ ४६ ॥

इति सामान्यसूपरन्धनप्रकारगुणः ।

मांसपेश्यः समाख्याता नृणां पञ्चशतं बुधैः ।
स्त्रीणां तु विंशत्यधिकाः कण्डराश्चैव षोडश ॥ ४४ ॥
नृदेहे दश रन्धाणि नारीदेहे त्रयोदश ।
एतत्समासतः प्रोक्तं विस्तरेणाधुनोच्यते ॥ ४५ ॥

कलालक्षणम्—

धात्वाशयान्तरे यस्य यः क्लेदस्त्ववतिष्ठते ।
देहोष्मणा विपक्वस्तु सा कलेत्यभिधीयते ॥ ४६ ॥
यथा हि सारः काष्ठेषु च्छिद्यमानेषु वृश्यते ।
तथा धातुर्हि मांसेषु च्छिद्यमानेषु वीक्ष्यते ॥ ४७ ॥
मांसासृङ्गमेदसां तिस्रो यकृतप्लिहोश्चतुर्थिका ।
पञ्चमी च तथाऽन्त्राणां षष्ठी चाग्निधरा मता ॥ ४८ ॥
रेतोधरा सप्तमी स्यादिति सप्त कला मताः ।
यथा पयसि सर्पिस्तु गूढश्चेक्षो रसो यथा ॥ ४९ ॥
शरीरेऽपि तथा रक्तं नृणां विद्याद्भिषग्वरः ।

वशिष्टसंहितायां तु—

स्त्रीणां दश कला ज्ञेया गर्भस्य स्तनयोरपि ॥ ५० ॥
इति कलाः ।

अथाऽऽशयाः—

जीवासाशयमामनन्ति हृदये स्याच्छ्लेष्मणस्त्वांशय-
स्तस्याधस्तदधस्तु सर्वभिषजामामाशयः संमतः ।
नाभेर्वामत ऊर्ध्वमीपदनलस्याधोऽस्य पक्षाशय-
स्तस्याधः पवनाशलयो निगदितो बस्तिस्तु मूत्राशयः ॥ ५१ ॥
गर्भाशयोऽष्टमः स्त्रीणामामपक्षाशयान्तरे ।
स्तनौ स्तन्याशयावेवं विज्ञेयास्तु दशाऽऽशयाः ॥ ५२ ॥
कोष्ठाङ्गानि स्थितान्येषु हृदयं क्लोनेकुप्पुसः ।
यकृतप्लीहोण्डुकवृकौ नाभिर्द्विभ्रात्रवस्तयः ॥ ५३ ॥
दश जीवितधामानि शिरोरसनबन्धनम् ।
कण्ठोऽस्रं हृदयं नाभिर्बस्तिः शुक्रौजसी गुदम् ॥ ५४ ॥
अमृजः श्लेष्मणश्चापि यः प्रसादः परो मतः ।
तं पश्यमातं पित्तेन ॥ ५५ ॥

मध्यगो भुजयोः पश्चात्कूर्परो संधिमर्मणी ।
 एकाङ्गुलमिते तत्र हतो वैकल्पमुच्छति ॥ ५६ ॥
 शीर्षस्यान्तः सिरासंधिरुपपाद्यतलक्षणः ।
 नामतोऽधिपतिः संधिमर्माधाङ्गुलमाश्रुदा ॥ ५७ ॥
 निम्नयोस्तु भुवोरुर्ध्वमावर्ता संधिमर्मणी ।
 अर्धाङ्गुलमिते तत्र हतो विकलतां वजेत् ॥ ५८ ॥
 कृकाटिके शिरोग्रीवासंधाने संधिमर्मणी ।
 अर्धाङ्गुलमिते तत्र हतः स्याच्चलमस्तकः ॥ ५९ ॥
 जङ्घाचरणसंधाने गुल्फौ द्वौ संधिमर्मणी ।
 अर्धाङ्गुलमिते तत्र हतः स्वाङ्गं वजेन्नरः ॥ ६० ॥
 पृष्ठवंशं तूमयतः किञ्चिन्निम्नो कुङ्कुन्दरो ।
 अर्धाङ्गुली बहिः पार्श्वजघनात्संधिमर्मणी ॥ ६१ ॥
 पाणिप्रकोष्ठमध्यस्थावङ्गुलात्संधिमर्मणी ।
 मणिवन्धौ तत्र हतः पक्षाघातमवाप्नुयात् ॥ ६२ ॥
 संधयः पञ्च शिरसि विमक्ताश्चतुरङ्गुलाः ।
 संधिमर्माण्यत्र हतः पक्षाघातमवाप्नुयात् ॥ ६३ ॥

अथ शिरामर्माणि-

कण्ठनाडीमुमयतः शिरामर्माणि ताश्चतुः ।
 द्वे मर्मे द्वे तु नीले स्तस्तत्र विद्धो विपद्यते ॥ ६४ ॥
 चतस्रो मातृकाख्यास्तु ग्रीवामुमयतः शिराः ।
 वेदाङ्गुलाः शिरामर्माण्यष्टौ सद्यो मृतिप्रदाः ॥ ६५ ॥
 शिराणामक्षिरसनाकर्णघ्राणजुषां मिथः ।
 योगाः शृङ्गाटकानि स्युः शिरामर्माणि पूर्ववत् ॥ ६६ ॥
 नेत्राङ्गुयोरपाङ्गाख्ये द्वे शिरामर्मणी स्मृते ।
 अर्धाङ्गुलमिते तत्र हतो वैकल्पमाप्नुयात् ॥ ६७ ॥
 स्थपनी तु भुवोर्मध्ये शिरामर्माधिमङ्गुलम् ।
 विशल्यघ्नं मर्म तत्रोद्धृतशल्यो विपद्यते ॥ ६८ ॥
 अन्तःघोतोद्वयानन्दे नासामुमयतः फणे ।
 अर्धाङ्गुले मर्मणी स्तो घाताद्वैकल्पकारिणी ॥ ६९ ॥
 स्तनमूले मर्मणी स्तः स्तनयोर्द्व्यङ्गुलादधः ।
 समं ततः शिरे तत्र हतः कालेन नश्यति ॥ ७० ॥

समं नयति गात्राणि समानस्तेन कथ्यते ।
 स्यन्दनादूर्ध्वनयनादुदानो मण्यते बुधैः ॥ ९५ ॥
 व्यानो व्यानयति प्रायो रोगादीन्सर्वदेहगः ।
 नामेरधो विशेषेण वायुर्वसति देहधृत् ॥ ९६ ॥
 पित्तमुष्णं द्रवं पीतं नीलं सत्त्वगुणोत्त्रणम् ।
 कटुतिक्तसं ज्ञेयं विदग्धं वाऽऽम्लतां व्रजेत् ॥ ९७ ॥
 अग्न्याशये घरेत्पित्तमग्निरूपं तिलोन्मितम् ।
 पाचकं भ्राजकं चैव रञ्जकालोचकं तथा ॥ ९८ ॥
 साधकं चेति पञ्चैव पित्तनामान्यनुक्रमात् ।
 द्रुततारनिभं मुक्तपाचनात्पाचकं विदुः ॥ ९९ ॥
 रसरञ्जनतो रक्ते यकृत्प्लीहोश्च रञ्जकम् ।
 अभ्यङ्गादि गृहीत्वाऽङ्गं भ्राजनान्भ्राजकं स्मृतम् ॥ १०० ॥
 आलोचयति यद्दृष्ट्या रूपमालोचकं हि तत् ।
 तमोरूपं कफं भित्त्वा साधके धर्मसाधनात् ॥ १ ॥
 स्युरेतान्यग्न्युपपदान्यखिलानि स्वकर्मसु ।
 स्थानं विशिष्टं पित्तस्य हृदोऽधस्तात्प्रकीर्तितम् ॥ २ ॥
 कफः स्निग्धो गुरुः श्वेतः पिच्छिलः शीतलस्तथा ।
 तमोगुणाधिकः स्वादुर्विदग्धो लवणो भवेत् ॥ ३ ॥
 कफस्त्वामाशये मूर्ध्नि कण्ठे हृदि च संधिषु ।
 तिष्ठन्करोति देहस्य स्थैर्यं सर्वाङ्गपाटवम् ॥ ४ ॥
 क्लेदनस्तर्पकश्चैव बोधनश्चावलम्बकः ।
 श्लेष्मकश्चेति नामानि कफस्योक्तान्यनुक्रमात् ॥ ५ ॥
 क्लेदको भुक्तसंक्लेदात्तर्पको नेत्रतर्पणात् ।
 बोधको रससंबोधादालम्बादवलम्बकः ॥ ६ ॥
 श्लेष्मकः संधिसंश्लेषादिति तेषां विचेतना ।
 कण्ठस्याधो विशेषेण कफस्थानं जगुर्बुधाः ॥ ७ ॥
 दुष्टं रक्तमपि प्राहुर्दोषं केचन पित्तवत् ।
 वातपित्तकफानां तु त्रयो वैशेषिका गुणाः ॥ ८ ॥
 रौक्ष्यं वातस्य पित्तस्य तैक्ष्ण्यं स्निग्ध्यं कफस्य च ।
 साम्यं वृद्धिक्षयश्चेति दोषाणां त्रिविधा गतिः ॥ १०९ ॥

मध्यगो भुजयोः पश्चात्कूर्परो संधिमर्मणी ।
 एकाङ्गुलमिते तत्र हतो वैकल्पमुच्छति ॥ ५६ ॥
 शीर्षस्यान्तः सिरासंधिरुपपाद्यतलक्षणः ।
 नामतोऽधिपतिः संधिमर्माधाङ्गुलमाश्रुदा ॥ ५७ ॥
 निम्नयोस्तु भ्रुवोरुर्ध्वमाधर्ता संधिमर्मणी ।
 अर्धाङ्गुलमिते तत्र हतो विकलतां वजेत् ॥ ५८ ॥
 कृकाटिके शिरोग्रीवासंधाने संधिमर्मणी ।
 अर्धाङ्गुलमिते तत्र हतः स्याच्चलमस्तकः ॥ ५९ ॥
 जङ्घाचरणसंधाने गुल्फौ द्वौ संधिमर्मणी ।
 अर्धाङ्गुलमिते तत्र हतः स्वाङ्गं वजेन्नरः ॥ ६० ॥
 पृष्ठवंशं तूमयतः किञ्चिन्निम्नो कुङ्कुन्दरो ।
 अर्धाङ्गुली बहिः पार्श्वजघनात्संधिमर्मणी ॥ ६१ ॥
 पाणिप्रकोष्ठमध्यस्थावङ्गुलात्संधिमर्मणी ।
 मणिवन्धौ तत्र हतः पक्षाघातमवाप्नुयात् ॥ ६२ ॥
 संधयः पञ्च शिरसि विमक्ताश्चतुरङ्गुलाः ।
 संधिमर्माण्यत्र हतः पक्षाघातमवाप्नुयात् ॥ ६३ ॥

अथ शिरामर्माणि-

कण्ठनाडीमुमयतः शिरामर्माणि ताश्चतुः ।
 द्वे मर्मे द्वे तु नीले स्तस्तत्र विद्धो विपद्यते ॥ ६४ ॥
 चतस्रो मातृकाख्यास्तु ग्रीवामुमयतः शिराः ।
 वेदाङ्गुलाः शिरामर्माण्यष्टौ सद्यो मृतिप्रदाः ॥ ६५ ॥
 शिराणामक्षिरसनाकर्णघ्राणजुषां मिथः ।
 योगाः शृङ्गाटकानि स्युः शिरामर्माणि पूर्ववत् ॥ ६६ ॥
 नेत्राङ्गुयोरपाङ्गाख्ये द्वे शिरामर्मणी स्मृते ।
 अर्धाङ्गुलमिते तत्र हतो वैकल्पमाप्नुयात् ॥ ६७ ॥
 स्थपनी तु भ्रुवोर्मध्ये शिरामर्माधर्मङ्गुलम् ।
 विशल्यघ्नं मर्म तत्रोद्धृतशल्यो विपद्यते ॥ ६८ ॥
 अन्तःघोतोद्वयानन्दे नासामुमयतः फणे ।
 अर्धाङ्गुले मर्मणी स्तो घाताद्वैकल्पकारिणी ॥ ६९ ॥
 स्तनमूले मर्मणी स्तः स्तनयोर्ध्वाङ्गुलादधः ।
 समं ततः शिरे तत्र हतः कालेन नश्यति ॥ ७० ॥

समं नयति गात्राणि समानस्तेन कथ्यते ।
 स्यन्दनादूर्ध्वनयनादुदानो मण्यते बुधैः ॥ ९५ ॥
 ध्यानो ध्यानयति प्रायो रोगादीन्सर्वदेहगः ।
 नामेरधो विशेषेण वायुर्वसति देहधृत् ॥ ९६ ॥
 पित्तमुष्णं द्रवं पीतं नीलं सत्त्वगुणोत्त्रणम् ।
 कटुतिक्तसं ज्ञेयं विदग्धं वाऽऽम्लतां व्रजेत् ॥ ९७ ॥
 अग्न्याशये घरेत्पित्तमग्निरूपं तिलोन्मितम् ।
 पाचकं भ्राजकं चैव रञ्जकालोचकं तथा ॥ ९८ ॥
 साधकं चेति पञ्चैव पित्तनामान्यनुक्रमात् ।
 द्रुततारनिभं मुक्तपाचनात्पाचकं विदुः ॥ ९९ ॥
 रसरञ्जनतो रक्ते यकृत्प्लीहोश्च रञ्जकम् ।
 अभ्यङ्गादि गृहीत्वाऽङ्गं भ्राजनान्भ्राजकं स्मृतम् ॥ १०० ॥
 आलोचयति यद्दृष्ट्या रूपमालोचकं हि तत् ।
 तमोरूपं कफं भित्त्वा साधके धर्मसाधनात् ॥ १ ॥
 स्युरेतान्यग्न्युपपदान्यखिलानि स्वकर्मसु ।
 स्थानं विशिष्टं पित्तस्य हृदोऽधस्तात्प्रकीर्तितम् ॥ २ ॥
 कफः स्निग्धो गुरुः श्वेतः पिच्छिलः शीतलस्तथा ।
 तमोगुणाधिकः स्वादुर्विदग्धो लवणो भवेत् ॥ ३ ॥
 कफस्त्वामाशये मूर्ध्नि कण्ठे हृदि च संधिषु ।
 तिष्ठन्करोति देहस्य स्थैर्यं सर्वाङ्गपाटवम् ॥ ४ ॥
 क्लेदनस्तर्पकश्चैव बोधनश्चावलम्बकः ।
 श्लेष्मकश्चेति नामानि कफस्योक्तान्यनुक्रमात् ॥ ५ ॥
 क्लेदको भुक्तसंक्लेदात्तर्पको नेत्रतर्पणात् ।
 बोधको रससंबोधादालम्बादवलम्बकः ॥ ६ ॥
 श्लेष्मकः संधिसंश्लेषादिति तेषां विचेतना ।
 कण्ठस्याधो विशेषेण कफस्थानं जगुर्बुधाः ॥ ७ ॥
 दुष्टं रक्तमपि प्राहुर्दोषं केचन पित्तवत् ।
 वातपित्तकफानां तु त्रयो वैशेषिका गुणाः ॥ ८ ॥
 रौक्ष्यं वातस्य पित्तस्य तैक्ष्ण्यं स्निग्ध्यं कफस्य च ।
 साम्यं वृद्धिक्षयश्चेति दोषाणां त्रिविधा गतिः ॥ १०९ ॥

मध्यगो भुजयोः पश्चात्कूर्परो संधिमर्मणी ।
 एकाङ्गुलमिते तत्र हतो वैकल्पमुच्छति ॥ ५६ ॥
 शीर्षस्यान्तः सिरासंधिरुपपाद्यतलक्षणः ।
 नामतोऽधिपतिः संधिमर्माधाङ्गुलमाश्रुदा ॥ ५७ ॥
 निम्नयोस्तु भुवोरुर्ध्वमावर्ता संधिमर्मणी ।
 अर्धाङ्गुलमिते तत्र हतो विकलतां वजेत् ॥ ५८ ॥
 कृकाटिके शिरोग्रीवासंधाने संधिमर्मणी ।
 अर्धाङ्गुलमिते तत्र हतः स्याच्चलमस्तकः ॥ ५९ ॥
 जङ्घाचरणसंधाने गुल्फौ द्वौ संधिमर्मणी ।
 अर्धाङ्गुलमिते तत्र हतः स्वाङ्गं वजेन्नरः ॥ ६० ॥
 पृष्ठवंशं तूमयतः किञ्चिन्निम्नो कुङ्कुन्दरो ।
 अर्धाङ्गुली बहिः पार्श्वजघनात्संधिमर्मणी ॥ ६१ ॥
 पाणिप्रकोष्ठमध्यस्थावङ्गुलात्संधिमर्मणी ।
 मणिवन्धौ तत्र हतः पक्षाघातमवाप्नुयात् ॥ ६२ ॥
 संधयः पञ्च शिरसि विमक्ताश्चतुरङ्गुलाः ।
 संधिमर्माण्यत्र हतः पक्षाघातमवाप्नुयात् ॥ ६३ ॥

अथ शिरामर्माणि-

कण्ठनाडीमुमयतः शिरामर्माणि ताश्चतुः ।
 द्वे मर्मे द्वे तु नीले स्तस्तत्र विद्धो विपद्यते ॥ ६४ ॥
 चतस्रो मातृकाख्यास्तु ग्रीवामुमयतः शिराः ।
 वेदाङ्गुलाः शिरामर्माण्यष्टौ सद्यो मृतिप्रदाः ॥ ६५ ॥
 शिराणामक्षिरसनाकर्णघ्राणजुषां मिथः ।
 योगाः शृङ्गाटकानि स्युः शिरामर्माणि पूर्ववत् ॥ ६६ ॥
 नेत्राङ्गुयोरपाङ्गाख्ये द्वे शिरामर्मणी स्मृते ।
 अर्धाङ्गुलमिते तत्र हतो वैकल्पमाप्नुयात् ॥ ६७ ॥
 स्थपनी तु भुवोर्मध्ये शिरामर्माधमङ्गुलम् ।
 विशल्यघ्नं मर्म तत्रोद्धृतशल्यो विपद्यते ॥ ६८ ॥
 अन्तःघोतोद्वयानन्दे नासामुमयतः फणे ।
 अर्धाङ्गुले मर्मणी स्तो घाताद्वैकल्पकारिणी ॥ ६९ ॥
 स्तनमूले मर्मणी स्तः स्तनयोर्ध्वाङ्गुलादधः ।
 समं ततः शिरे तत्र हतः कालेन नश्यति ॥ ७० ॥

अथ स्वस्थसमधातोर्मज्जादिमानं वाग्भटात्—

मज्जा मेदो वसा मूत्रं पित्तश्लेष्मशकृदमृक् ॥ ९७ ॥

रसो जलं च देहेऽस्मिन्नेकैकाञ्जलिवर्धितम् ।

पृथक्स्वप्नसुप्तं प्रोक्तमोजोमस्तिष्करेतसाम् ॥ ९८ ॥

द्वावञ्जली तु स्तन्यस्य चत्वारो रजसस्त्रियाः ।

समधातोरिदं मानं विद्याद्वृद्धिक्षयाम्बिताः ॥ ९९ ॥

शुक्रासृग्गर्भिणीभोज्यचेष्टागर्माशयर्तुषु ।

यः स्याद्दोषोऽधिकस्तेन प्रकृतिः सप्तधोविता ॥ २०० ॥

अथ वयोविचारः—

बाल्यमापोऽष्टाद्वर्षात्ततो मध्येऽधिसप्ततिः ।

पृच्छस्तदूर्ध्वं विज्ञेयं वयोमानमिति त्रिधा ॥ १ ॥

उक्तं च वाग्भटे—

वयस्त्वा षोडशाद्बाल्यं तत्र धात्विन्द्रियौजसाम् ।

वृद्धिरा सप्ततेर्मध्यं तत्रावृद्धिः परं क्षयः ॥ २ ॥

स्वं स्वं हस्तत्रयं सार्धं षण्णः पात्रं सुखायुषोः ।

इति योगतरङ्गिण्यां शारीरं नाम द्वितीयस्तरङ्गः ॥ २ ॥

अथ तृतीयस्तरङ्गः ।

अथ परिमाणा ।

न मानेन विना युक्तिर्द्रव्याणां ज्ञायते क्वचित् ।

अतः प्रयोगकार्यार्थं मानमत्रोच्यते मया ॥ १ ॥

मानं च द्विविधं प्रोक्तं कालिङ्गं मागधं तथा ।

कालिङ्गान्मागधं श्रेष्ठमिति मानविदो विदुः ॥ २ ॥

असरेणुर्बुधैः प्रोक्तस्त्रिंशता परमाणुभिः ।

असरेणोस्तु पर्यायैर्नाम्ना वंशी निगद्यते ॥ ३ ॥

जालान्तरगतैः सूर्यकरैर्वंशी निगद्यते ।

षड्वंशीमिर्मरीचिः स्यात्तामिः षड्मिश्र राजिका ॥ ४ ॥

तिसृभी राजिकाभिश्च सर्पपः प्रोच्यते बुधैः ।

पतोऽष्टसर्पपैः प्रोक्तो गुक्ता स्यात्तच्चतुष्टयम् ॥ ५ ॥

षड्मिश्र रक्तिकाभिश्च मापको हेमधानको ।

सापैश्चतुर्भिः शाणः स्याद्दूरणः स निगद्यते ॥ ६ ॥

एकाङ्गुलमिते घाताद्वैकल्यं कुरुते मृशम् ।
 द्वे वक्षःकक्षधरयोः स्नाय्वोः कक्षधरात्रिमे (?) ॥ ८४ ॥
 मध्य एकाङ्गुले स्नायुमर्मणी दोःक्रियाहरे ।
 क्षिप्रस्योर्ध्वं तूमयतोऽधश्च कूर्चाः क्षमाङ्गुलाः ॥ ८५ ॥
 स्नायुमर्माणि चत्वारि हते पञ्चमणप्रदः ।
 गुल्फसंधेरधः कूर्चाशिरांस्युन्नयतश्चतुः ॥ ८६ ॥
 स्नायुमर्माणि वैकल्यकृन्ति त्वेकाङ्गुलानि वै ।
 वस्तिः स्यात्स्नायुमर्मात्रं विन्दे ह्युमयतोऽश्मरीम् ॥ ८७ ॥
 विन्ता विपद्यते सद्यः स्राविघ्नयथ वा मवेत् ।
 पादाङ्गुष्ठाङ्गुलीमध्यं क्षिप्रमर्धाङ्गुलोन्मितम् ॥ ८८ ॥
 स्नायुमर्म चतुर्धाऽत्र घातात्कालान्तरे मृतिः ।
 अंसमध्यं त्र्यङ्गुलं तु स्नायुमर्मद्वयं हते ॥ ८९ ॥
 तत्र स्यात्पक्षघाती वा किं वा निष्क्रियबाहुकः ।
 विधुरे कर्णपृष्ठाधः संस्थिते स्नायुमर्मणी ॥ ९० ॥
 किञ्चिन्निम्ने तत्र घाताद्विकलो वधिरत्वता ।
 केशान्ते शङ्खयोरुर्ध्वमुखेषौ स्नायुमर्मणी ॥ ९१ ॥
 अर्धाङ्गुले सशल्योऽत्र जीवेन्नोद्धृतशल्यकः ।
 इति स्नायुमर्माणि ।
 इति सप्तोत्तरं मर्मशतम् ।

अथाऽऽहारादिलक्षणम् ।

उदानकोपादाहारसुस्थिरत्वाच्च यद्भवेत् ॥ ९२ ॥
 पवनस्योर्ध्वगमनं तदुद्गारं प्रचक्षते ।
 तमःकफाभ्यां निद्रा स्यान्मूर्छा पित्ततमोद्धवा ॥ ९३ ॥
 रजःपित्तानिलैर्भ्रान्तिस्तन्द्रा श्लेष्मतमोनिलैः ।
 ग्लानिरोजःक्षयाद्दुःखादर्जोणाच्च श्रमाद्भवेत् ॥ ९४ ॥
 यः सामर्थ्येऽप्यनुत्साहस्तदालस्यमुदीर्यते ।
 चेतन्यशिथिलत्वाच्च पीत्वैकं श्वासमुद्वहेत् ॥ ९५ ॥
 विदीर्णवदनश्वासं जृम्भा सा कथ्यते बुधैः ।
 उदानप्राणयोरुर्ध्वयोगान्मौलिकफस्रवात् ॥ ९६ ॥
 शब्दः संजायते नस्तः क्षुतं तत्कथ्यते बुधैः ।

ऊष्मत्रयो रसोवातवहे नाड्यौ तु मर्मणी ।
 अर्धाङ्गुले अपस्तम्भौ कालान्तरस्मृतिपदे ॥ ७१ ॥
 पार्श्वद्वन्द्वस्योपरिष्ठादधस्तादन्तयोः शिरे ।
 अर्धाङ्गुले अपालापौ मर्मणी चिरमारके ॥ ७२ ॥
 हृदयं स्तनयोर्मध्यं चतुरङ्गुलसंमितम् ।
 शिरामर्मात्रं हननात्सद्य एव विपद्यते ॥ ७३ ॥
 शिरामूलं शिरामर्म नाभिः स्याच्चतुरङ्गुला ।
 समन्ततस्तत्र हतः सद्यो मृतिमवाप्नुयात् ॥ ७४ ॥
 अधस्तात्पार्श्वयोर्मध्ये जघनस्योर्ध्वमल्पशः ।
 पृष्ठगौ पार्श्वसंघाते तिर्यगूर्ध्वं तु मर्मणी ॥ ७५ ॥
 स्तनमूलादुभयतः पृष्ठवंशमुज्जु शिरे ।
 अर्धाङ्गुले बृहत्पौ स्तो मर्मणी चिरमारके ॥ ७६ ॥
 ऊरुमध्योर्ध्वतोऽधस्ताद्वङ्गुणस्याङ्गुलार्धतः ।
 लोहिताक्षाणि मर्माणि घाताद्वैकल्यदानि हि ॥ ७७ ॥
 ऊरुमध्ये शिरे ऊर्वोरङ्गुलैकमिते ऋजू ।
 मर्मणी स्तस्तत्र हते वैकल्यमुपजायते ॥ ७८ ॥
 इत्येकचत्वारिंशच्छिरामर्माणि ।

अथैकादश मांसमर्माणि ।

अर्धाङ्गुलं नाम तलहृदयं चिरमारकम् ।
 मांसमर्मं चतुर्धा स्यात्पाणिपत्तलमध्यगम् ॥ ७९ ॥
 त्रयोदशाङ्गुलादूर्ध्वं प्रतिपाष्णीन्द्रवस्तयः ।
 मांसमर्माणि चत्वारि द्यङ्गुलान्मानजङ्घयोः ॥ ८० ॥
 अधश्चुबुकयोरर्धाङ्गुलौ तु स्तनरोहितौ ।
 कालान्तरप्राणहरे जायेते मांसमर्मणी ॥ ८१ ॥
 सद्योघाति गुदो मांसमर्म स्याच्चतुरङ्गुलम् ।

अथ सप्तविंशतिस्नायुमर्माणि ।

स्नायुमर्माणि चत्वारि स्युः श्रोण्योर्जानुसंधितः ॥ ८२ ॥
 ऊर्ध्वं चोभयतो घाताद्व्यङ्गुला विकलत्वदाः ।
 मुष्कवङ्गक्षणयोर्मध्ये विटपौ स्नायुमर्मणी ॥ ८३ ॥

टङ्कः स एव फथितस्तद्वयं कोल उच्यते ।
 सुवर्णो घटकश्चैव वृद्धक्षणः स निगद्यते ॥ ७ ॥
 कोलद्वयं च कर्पः स्यात्स प्रोक्तः पाणिमानिका ।
 अक्षं पिलुः पाणितलं किञ्चित्पाणिश्च तिन्दुकम् ॥ ८ ॥
 बिडालपदकं चैव तथा पोडशिका मता ।
 करमध्ये हंसपदं सुवर्णं कवलग्रहः ॥ ९ ॥
 उदुम्बरश्च पपायैः कर्प एव निगद्यते ।
 स्यात्कर्पाभ्यामर्धपलं शुक्तिरष्टमिका मता ॥ १० ॥
 शुक्तिभ्यां च पलं ज्ञेयं मुष्टिराष्ट्रं चतुर्थिका ।
 प्रकुञ्चः पोडशी बिल्वं पलमेवात्र कीर्त्यते ॥ ११ ॥
 पलाभ्यां प्रसृतिर्ज्ञेया प्रसृतं च निगद्यते ।
 प्रसृतिभ्यामञ्जलिः स्यात्कुडवोऽर्धशरावकः ॥ १२ ॥
 अर्धमानं च विज्ञेयं कुडवाभ्यां च मानिका ।
 शरावोऽष्टपलं तद्वज्ज्ञेयमत्र पिचक्षणैः ॥ १३ ॥
 शरावाभ्यां मवेत्प्रस्थश्चतुःप्रस्थेस्तथाऽऽढकम् ।
 माजनं कंसपात्रं च चतुःपट्टिपलश्च सः ॥ १४ ॥
 चतुर्भिराढकैर्द्रोणः कलशो नलवणो मतः ।
 उन्मानश्च घटो राशिर्द्रोणपर्यायसंज्ञकः ॥ १५ ॥
 द्रोणाभ्यां सूर्यकुम्भौ च चतुःपट्टिशरावकः ।
 सूर्याभ्यां च भवेद्द्रोणी बाहो गोणी च सा स्मृता ॥ १६ ॥
 गोणीचतुष्टयं खारी कथिता सूक्ष्मबुद्धिभिः ।
 चतुःसहस्रपलिका पणवत्यधिका च सा ॥ १७ ॥
 पलानां द्विसहस्रेण मार एकः प्रकीर्तितः ।
 तुला पलशतं ज्ञेयं सर्वत्रैवैष निश्चयः ॥ १८ ॥
 मापटङ्काक्षबिल्वानि कुडवः प्रस्थमाढकम् ।
 राशिर्गोणी खारिकेति यथोत्तरचतुर्गुणाः ॥ १९ ॥

उक्तं च—

सिद्धार्थैरष्टसंख्यैर्यव इह गदितस्तैश्चतुर्भिश्च गुञ्जा
 पद्मिस्ताभिश्च मापो जलधिमिरपि तैष्टुक्कस्तौ च कोलः ।
 कर्पः शुक्तिः पलं च प्रसृतिकुडवको मानिका प्रस्थकश्च
 माभ्यां द्वाभ्यां क्रमेण स्युरथ हरिकरैः प्रस्थकैराढकं स्यात् ॥ २० ॥

कृमिजग्धं कोमलं वा शीतव्यालादिदूषितम् ।
लुप्तं शाकं च सकलं नाश्नीयान्मूलकं विना ॥ ८७ ॥

इति योगतरङ्गिण्यां पट्टविधशाकगुणागुणकथनं नाम
द्वात्रिंशत्तरङ्गः ॥ ३२ ॥

अथ त्रयस्त्रिंशत्तरङ्गः ।

अथ मांसानि—

तत्र सामान्यमांसगुणाः—

मांसं घातहरं सर्वं बृंहणं बलशुक्रकृत् ।
प्रीणनं गुरु हृद्यं च मधुरं रसपाकयोः ॥ ९ ॥

अथ तद्भेदाः—

मांसवर्गो द्विधा ज्ञेयो जाङ्गलानूपमेवतः ।

तत्र जाङ्गललक्षणमाह—

मांसवर्गेऽत्र जङ्घाला विलस्थाश्च गुहाशयाः ॥ २ ॥

तथा पर्णमृगा ज्ञेया विष्किराः प्रतुदा अपि ।

प्रसहा अथ च ग्राम्या अष्टौ जाङ्गलजातयः ॥ ३ ॥

जाङ्गला मधुरा रूक्षास्तुवरा लघवस्तथा ।

बल्या वृष्या बृंहणाश्च दीपना दोषहारिणः ॥ ४ ॥

मूकतां मिमिणित्वं च गद्गदत्वादिते तथा ।

बाधिर्यमरुचिं छर्दिं प्रमेहं मुखजान्गदान् ॥ ५ ॥

गलगण्डं श्लीपदं च नाशयन्त्यनिलामयान् ।

अथाऽऽनूपलक्षणगुणाः—

कूलेचरा पुवाश्चापि कोशस्था पादिनस्तथा ॥ ६ ॥

मत्स्या एतेऽत्र विख्याताः पञ्चधाऽऽनूपजातयः ।

आनूपा मधुराः स्निग्धा गुरवो बहिस्तादनाः ॥ ७ ॥

श्लेष्मलाः पिच्छिलाश्चैव मांसवृद्धिप्रदा मृशम् ।

तथाऽभिष्यन्दिनस्ते हि प्रायो पथ्यतमाः स्मृताः ॥ ८ ॥

अथ सूपमूलकयूपः-

सूपमूलकयोर्यूपो गलग्रहकफज्वरान् ।

हन्ति श्वासकफश्यायकासमेदोरुचिक्रिमीन् ॥ ३८ ॥

इति सूपमूलकयूपः ।

अथ चणकयूपः-

चणकैर्विदलैर्यूपोऽनुष्णस्तुवरको लघुः ।

रक्तपित्तप्रतिश्यायकासपित्तकफापहः ॥ ३९ ॥

इति चणकयूपः ।

अथ मकुष्ठयूपः-

मकुष्ठयूपः संग्राही पित्तश्लेष्मज्वरापहः ।

लघुः संतर्पणः पथ्यो हृद्यः पीनसकासजित् ॥ ४० ॥

इति मकुष्ठयूपः ।

अथ कृताकृतयूपौ-

यूपः कृताख्यो लवणस्नेहकद्वादिसाधितः ।

अकृतस्तैर्विना सिद्धः क्रमाद्वुरुलघू च तौ ॥ ४१ ॥

इति कृताकृतयूपौ ।

यूपा गोरसधान्याल्मपट्वम्लादिभिरन्विताः ।

यथोत्तरं गुरुतरा वातघ्ना रुचिकारिणः ॥ ४२ ॥

यैरन्नैरौषधैर्यैश्च कृता मण्डादयो बुधैः ।

विचार्य तद्गुणानेतांस्तद्गुणानेव निर्दिशेत् ॥ ४३ ॥

इति यूपाः ।

अथ सूपाः-

काण्डितैर्वैदलैः किञ्चिदाज्यपीतादधिप्लुतैः ।

सिद्धैश्चतुर्गुणे तोये यथोचितपटुश्रितैः ॥ ४४ ॥

नातिद्रवघनेराज्ये छकृतै रामठान्वितैः ।

सूपः स्यात्साधनोऽन्नस्य रोचनः पाचनोऽग्निकृत् ॥ ४५ ॥

पथ्यः स्निग्धो बलकरो वातश्लेष्मगदे हितः ॥ ४६ ॥

इति सामान्यसूपरन्धनप्रकारगुणः ।

ऊष्मत्रयो रसोवातवहे नाड्यौ तु मर्मणी ।
 अर्धाङ्गुले अपस्तम्भौ कालान्तरस्मृतिपदे ॥ ७१ ॥
 पार्श्वद्वन्द्वस्योपरिष्ठादधस्तादन्तयोः शिरे ।
 अर्धाङ्गुले अपालापौ मर्मणी चिरमारके ॥ ७२ ॥
 हृदयं स्तनयोर्मध्यं चतुरङ्गुलसंमितम् ।
 शिरामर्मात्रं हननात्सद्य एव विपद्यते ॥ ७३ ॥
 शिरामूलं शिरामर्म नाभिः स्याच्चतुरङ्गुला ।
 समन्ततस्तत्र हतः सद्यो मृतिमवाप्नुयात् ॥ ७४ ॥
 अधस्तात्पार्श्वयोर्मध्ये जघनस्योर्ध्वमल्पशः ।
 पृष्ठगौ पार्श्वसंघाते तिर्यगूर्ध्वं तु मर्मणी ॥ ७५ ॥
 स्तनमूलादुभयतः पृष्ठवंशमुज्जु शिरे ।
 अर्धाङ्गुले बृहत्पौ स्तो मर्मणी चिरमारके ॥ ७६ ॥
 ऊरुमध्योर्ध्वतोऽधस्ताद्वङ्गुणस्याङ्गुलार्धतः ।
 लोहिताक्षाणि मर्माणि घाताद्वैकल्यदानि हि ॥ ७७ ॥
 ऊरुमध्ये शिरे ऊर्वोरङ्गुलैकमिते ऋजू ।
 मर्मणी स्तस्तत्र हते वैकल्यमुपजायते ॥ ७८ ॥
 इत्येकचत्वारिंशच्छिरामर्माणि ।

अथैकादश मांसमर्माणि ।

अर्धाङ्गुलं नाम तलहृदयं चिरमारकम् ।
 मांसमर्मं चतुर्धा स्यात्पाणिपत्तलमध्यगम् ॥ ७९ ॥
 त्रयोदशाङ्गुलादूर्ध्वं प्रतिपाष्णीन्द्रवस्तयः ।
 मांसमर्माणि चत्वारि द्यङ्गुलान्मानजङ्घयोः ॥ ८० ॥
 अधश्चुबुकयोरर्धाङ्गुलौ तु स्तनरोहितौ ।
 कालान्तरप्राणहरे जायेते मांसमर्मणी ॥ ८१ ॥
 सद्योघाति गुदौ मांसमर्म स्याच्चतुरङ्गुलम् ।

अथ सप्तविंशतिस्नायुमर्माणि ।

स्नायुमर्माणि चत्वारि स्युः श्रोण्योर्जानुसंधितः ॥ ८२ ॥
 ऊर्ध्वं चोभयतो घाताद्व्यङ्गुला विकलत्वदाः ।
 मुष्कवङ्गक्षणयोर्मध्ये विटपौ स्नायुमर्मणी ॥ ८३ ॥

टङ्कः स एव फथितस्तद्वयं कोल उच्यते ।
 सुवर्णो घटकश्चैव वृद्धक्षणेः स निगद्यते ॥ ७ ॥
 कोलद्वयं च कर्पः स्यात्स प्रोक्तः पाणिमानिका ।
 अक्षं पिलुः पाणितलं किञ्चित्पाणिश्च तिन्दुकम् ॥ ८ ॥
 बिडालपदकं चैव तथा पोडशिका मता ।
 करमध्ये हंसपदं सुवर्णं कवलग्रहः ॥ ९ ॥
 उदुम्बरश्च पपायैः कर्प एव निगद्यते ।
 स्यात्कर्पाभ्यामर्धपलं शुक्तिरष्टमिका मता ॥ १० ॥
 शुक्तिभ्यां च पलं ज्ञेयं मुष्टिराष्ट्रं चतुर्थिका ।
 प्रकुञ्चः पोडशी बिल्वं पलमेवात्र कीर्त्यते ॥ ११ ॥
 पलाभ्यां प्रसृतिर्ज्ञेया प्रसृतं च निगद्यते ।
 प्रसृतिभ्यामञ्जलिः स्यात्कुडवोऽर्धशरावकः ॥ १२ ॥
 अर्धमानं च विज्ञेयं कुडवाभ्यां च मानिका ।
 शरावोऽष्टपलं तद्वज्ज्ञेयमत्र पिचक्षणेः ॥ १३ ॥
 शरावाभ्यां मवेत्प्रस्थश्चतुःप्रस्थेस्तथाऽऽढकम् ।
 माजनं कंसपात्रं च चतुःपट्टिपलश्च सः ॥ १४ ॥
 चतुर्भिराढकैर्द्रोणः कलशो नलवणो मतः ।
 उन्मानश्च घटो राशिर्द्रोणपर्यायसंज्ञकः ॥ १५ ॥
 द्रोणाभ्यां सूर्यकुम्भौ च चतुःपट्टिशरावकः ।
 सूर्याभ्यां च भवेद्द्रोणी वाहो गोणी च सा स्मृता ॥ १६ ॥
 गोणीचतुष्टयं खारी कथिता सूक्ष्मबुद्धिमिः ।
 चतुःसहस्रपलिका पणवत्यधिका च सा ॥ १७ ॥
 पलानां द्विसहस्रेण मार एकः प्रकीर्तितः ।
 तुला पलशतं ज्ञेयं सर्वत्रैवैष निश्चयः ॥ १८ ॥
 मापटङ्काक्षबिल्वानि कुडवः प्रस्थमाढकम् ।
 राशिर्गोणी खारिकेति यथोत्तरचतुर्गुणाः ॥ १९ ॥

उक्तं च—

सिद्धार्थैरष्टसंख्यैर्यव इह गदितस्तैश्चतुर्भिश्च गुञ्जा
 पद्मिस्ताभिश्च मापो जलधिमिरपि तैष्टुक्कस्तौ च कोलः ।
 कर्पः शुक्तिः पलं च प्रसृतिकुडवको मानिका प्रस्थकश्च
 माभ्यां द्वाभ्यां क्रमेण स्युरथ हरिकरैः प्रस्थकैराढकं स्यात् ॥ २० ॥

समं नयति गात्राणि समानस्तेन कथ्यते ।
 स्यन्दनादूर्ध्वनयनादुदानो मण्यते बुधैः ॥ ९५ ॥
 व्यानो व्यानयति प्रायो रोगादीन्सर्वदेहगः ।
 नामेरधो विशेषेण वायुर्वसति देहधृत् ॥ ९६ ॥
 पित्तमुष्णं द्रवं पीतं नीलं सत्त्वगुणोत्त्रणम् ।
 कटुतिक्तसं ज्ञेयं विदग्धं वाऽऽम्लतां व्रजेत् ॥ ९७ ॥
 अग्न्याशये घरेत्पित्तमग्निरूपं तिलोन्मितम् ।
 पाचकं भ्राजकं चैव रञ्जकालोचकं तथा ॥ ९८ ॥
 साधकं चेति पञ्चैव पित्तनामान्यनुक्रमात् ।
 द्रुततारनिभं मुक्तपाचनात्पाचकं विदुः ॥ ९९ ॥
 रसरञ्जनतो रक्ते यकृत्प्लीहोश्च रञ्जकम् ।
 अभ्यङ्गादि गृहीत्वाऽङ्गं भ्राजनान्भ्राजकं स्मृतम् ॥ १०० ॥
 आलोचयति यद्दृष्ट्या रूपमालोचकं हि तत् ।
 तमोरूपं कफं भित्त्वा साधके धर्मसाधनात् ॥ १ ॥
 स्युरेतान्यग्न्युपपदान्यखिलानि स्वकर्मसु ।
 स्थानं विशिष्टं पित्तस्य हृदोऽधस्तात्प्रकीर्तितम् ॥ २ ॥
 कफः स्निग्धो गुरुः श्वेतः पिच्छिलः शीतिलस्तथा ।
 तमोगुणाधिकः स्वादुर्विदग्धो लवणो भवेत् ॥ ३ ॥
 कफस्त्वामाशये मूर्ध्नि कण्ठे हृदि च संधिषु ।
 तिष्ठन्करोति देहस्य स्थैर्यं सर्वाङ्गपाटवम् ॥ ४ ॥
 क्लेदनस्तर्पकश्चैव बोधनश्चावलम्बकः ।
 श्लेष्मकश्चेति नामानि कफस्योक्तान्यनुक्रमात् ॥ ५ ॥
 क्लेदको भुक्तसंक्लेदात्तर्पको नेत्रतर्पणात् ।
 बोधको रससंबोधादालम्बादवलम्बकः ॥ ६ ॥
 श्लेष्मकः संधिसंश्लेषादिति तेषां विचेतना ।
 कण्ठस्याधो विशेषेण कफस्थानं जगुर्बुधाः ॥ ७ ॥
 दुष्टं रक्तमपि प्राहुर्दोषं केचन पित्तवत् ।
 वातपित्तकफानां तु त्रयो वैशेषिका गुणाः ॥ ८ ॥
 रौक्ष्यं वातस्य पित्तस्य तैक्ष्ण्यं स्निग्ध्यं कफस्य च ।
 साम्यं वृद्धिक्षयश्चेति दोषाणां त्रिविधा गतिः ॥ १०९ ॥

मध्यगो भुजयोः पश्चात्कूर्परो संधिमर्मणी ।
 एकाङ्गुलमिते तत्र हतो वैकल्पमुच्छति ॥ ५६ ॥
 शीर्षस्यान्तः सिरासंधिरुपपाद्यतलक्षणः ।
 नामतोऽधिपतिः संधिमर्माधाङ्गुलमाशुद्धा ॥ ५७ ॥
 निम्नयोस्तु भुवोरुर्ध्वमाद्यतां संधिमर्मणी ।
 अर्धाङ्गुलमिते तत्र हतो विकलतां वजेत् ॥ ५८ ॥
 कृकाटिके शिरोग्रीवासंधाने संधिमर्मणी ।
 अर्धाङ्गुलमिते तत्र हतः स्याच्चलमस्तकः ॥ ५९ ॥
 जङ्घाचरणसंधाने गुल्फौ द्वौ संधिमर्मणी ।
 अर्धाङ्गुलमिते तत्र हतः स्वाङ्गं वजेन्नरः ॥ ६० ॥
 पृष्ठवंशं तूमयतः किञ्चिन्निम्नो कुङ्कुन्दरो ।
 अर्धाङ्गुली बहिः पार्श्वजघनात्संधिमर्मणी ॥ ६१ ॥
 पाणिप्रकोष्ठमध्यस्थावङ्गुलात्संधिमर्मणी ।
 मणिवन्धौ तत्र हतः पक्षाघातमवाप्नुयात् ॥ ६२ ॥
 संधयः पञ्च शिरसि विमक्ताश्चतुरङ्गुलाः ।
 संधिमर्माण्यत्र हतः पक्षाघातमवाप्नुयात् ॥ ६३ ॥

अथ शिरामर्माणि-

कण्ठनाडीमुमयतः शिरामर्माणि ताश्चतुः ।
 द्वे मर्मे द्वे तु नीले स्तस्तत्र विद्धो विपद्यते ॥ ६४ ॥
 चतस्रो मातृकाख्यास्तु ग्रीवामुमयतः शिराः ।
 वेदाङ्गुलाः शिरामर्माण्यष्टौ सद्यो मृतिप्रदाः ॥ ६५ ॥
 शिराणामक्षिरसनाकर्णघ्राणजुषां मिथः ।
 योगाः शृङ्गाटकानि स्युः शिरामर्माणि पूर्ववत् ॥ ६६ ॥
 नेत्राङ्गुयोरपाङ्गाख्ये द्वे शिरामर्मणी स्मृते ।
 अर्धाङ्गुलमिते तत्र हतो वैकल्पमाप्नुयात् ॥ ६७ ॥
 स्थपनी तु भुवोर्मध्ये शिरामर्माधमङ्गुलम् ।
 विशल्यघ्नं मर्म तत्रोद्धृतशल्यो विपद्यते ॥ ६८ ॥
 अन्तःघोतोद्वयानन्दे नासामुमयतः फणे ।
 अर्धाङ्गुले मर्मणी स्तो घाताद्वैकल्पकारिणी ॥ ६९ ॥
 स्तनमूले मर्मणी स्तः स्तनयोर्ध्वाङ्गुलादधः ।
 समं ततः शिरे तत्र हतः कालेन नश्यति ॥ ७० ॥

समं नयति गात्राणि समानस्तेन कथ्यते ।
 स्यन्दनादूर्ध्वनयनादुदानो मण्यते बुधैः ॥ ९५ ॥
 व्यानो व्यानयति प्रायो रोगादीन्सर्वदेहगः ।
 नामेरधो विशेषेण वायुर्वसति देहधृत् ॥ ९६ ॥
 पित्तमुष्णं द्रवं पीतं नीलं सत्त्वगुणोत्त्रणम् ।
 कटुतिक्तसं ज्ञेयं विदग्धं वाऽऽम्लतां व्रजेत् ॥ ९७ ॥
 अग्न्याशये घरेत्पित्तमग्निरूपं तिलोन्मितम् ।
 पाचकं भ्राजकं चैव रञ्जकालोचकं तथा ॥ ९८ ॥
 साधकं चेति पञ्चैव पित्तनामान्यनुक्रमात् ।
 द्रुततारनिभं मुक्तपाचनात्पाचकं विदुः ॥ ९९ ॥
 रसरञ्जनतो रक्ते यकृत्प्लीहोश्च रञ्जकम् ।
 अभ्यङ्गादि गृहीत्वाऽङ्गं भ्राजनान्भ्राजकं स्मृतम् ॥ १०० ॥
 आलोचयति यद्दृष्ट्या रूपमालोचकं हि तत् ।
 तमोरूपं कफं भित्त्वा साधके धर्मसाधनात् ॥ १ ॥
 स्युरेतान्यग्न्युपपदान्यखिलानि स्वकर्मसु ।
 स्थानं विशिष्टं पित्तस्य हृदोऽधस्तात्प्रकीर्तितम् ॥ २ ॥
 कफः स्निग्धो गुरुः श्वेतः पिच्छिलः शीतिलस्तथा ।
 तमोगुणाधिकः स्वादुर्विदग्धो लवणो भवेत् ॥ ३ ॥
 कफस्त्वामाशये मूर्ध्नि कण्ठे हृदि च संधिषु ।
 तिष्ठन्करोति देहस्य स्थैर्यं सर्वाङ्गपाटवम् ॥ ४ ॥
 क्लेदनस्तर्पकश्चैव बोधनश्चावलम्बकः ।
 श्लेष्मकश्चेति नामानि कफस्योक्तान्यनुक्रमात् ॥ ५ ॥
 क्लेदको भुक्तसंक्लेदात्तर्पको नेत्रतर्पणात् ।
 बोधको रससंबोधादालम्बादवलम्बकः ॥ ६ ॥
 श्लेष्मकः संधिसंश्लेषादिति तेषां विचेतना ।
 कण्ठस्याधो विशेषेण कफस्थानं जगुर्बुधाः ॥ ७ ॥
 दुष्टं रक्तमपि प्राहुर्दोषं केचन पित्तवत् ।
 वातपित्तकफानां तु त्रयो वैशेषिका गुणाः ॥ ८ ॥
 रौक्ष्यं वातस्य पित्तस्य तैक्ष्ण्यं स्निग्ध्यं कफस्य च ।
 साम्यं वृद्धिक्षयश्चेति दोषाणां त्रिविधा गतिः ॥ १०९ ॥

मध्यगो भुजयोः पश्चात्कूर्परो संधिमर्मणी ।
 एकाङ्गुलमिते तत्र हतो वैकल्पमुच्छति ॥ ५६ ॥
 शीर्षस्यान्तः सिरासंधिरुपपाद्यतलक्षणः ।
 नामतोऽधिपतिः संधिमर्मार्धाङ्गुलमाश्रुदा ॥ ५७ ॥
 निम्नयोस्तु भुवोरुर्ध्वमाद्यतौ संधिमर्मणी ।
 अर्धाङ्गुलमिते तत्र हतो विकलतां वजेत् ॥ ५८ ॥
 कृकाटिके शिरोग्रीवासंधाने संधिमर्मणी ।
 अर्धाङ्गुलमिते तत्र हतः स्याच्चलमस्तकः ॥ ५९ ॥
 जङ्घाचरणसंधाने गुल्फौ द्वौ संधिमर्मणी ।
 अर्धाङ्गुलमिते तत्र हतः स्वाङ्गं वजेन्नरः ॥ ६० ॥
 पृष्ठवंशं तूमयतः किञ्चिन्निम्नो कुङ्कुन्दरो ।
 अर्धाङ्गुली बहिः पार्श्वजघनात्संधिमर्मणी ॥ ६१ ॥
 पाणिप्रकोष्ठमध्यस्थावङ्गुलात्संधिमर्मणी ।
 मणिवन्धौ तत्र हतः पक्षाघातमवाप्नुयात् ॥ ६२ ॥
 संधयः पञ्च शिरसि विमक्ताश्चतुरङ्गुलाः ।
 संधिमर्माण्यत्र हतः पक्षाघातमवाप्नुयात् ॥ ६३ ॥

अथ शिरामर्माणि-

कण्ठनाडीमुमयतः शिरामर्माणि ताश्चतुः ।
 द्वे मर्म द्वे तु नीले स्तस्तत्र विद्धो विपद्यते ॥ ६४ ॥
 चतस्रो मातृकाख्यास्तु ग्रीवामुमयतः शिराः ।
 वेदाङ्गुलाः शिरामर्माण्यष्टौ सद्यो मृतिप्रदाः ॥ ६५ ॥
 शिराणामक्षिरसनाकर्णघ्राणजुषां मिथः ।
 योगाः शृङ्गाटकानि स्युः शिरामर्माणि पूर्ववत् ॥ ६६ ॥
 नेत्राङ्गुयोरपाङ्गाख्ये द्वे शिरामर्मणी स्मृते ।
 अर्धाङ्गुलमिते तत्र हतो वैकल्पमाप्नुयात् ॥ ६७ ॥
 स्थपनी तु भुवोर्मध्ये शिरामर्मार्धमङ्गुलम् ।
 विशल्यघ्नं मर्म तत्रोद्धृतशल्यो विपद्यते ॥ ६८ ॥
 अन्तःघोतोद्वयानन्दे नासामुमयतः फणे ।
 अर्धाङ्गुले मर्मणी स्तो घाताद्वैकल्पकारिणी ॥ ६९ ॥
 स्तनमूले मर्मणी स्तः स्तनयोर्ध्वाङ्गुलादधः ।
 समं ततः शिरे तत्र हतः कालेन नश्यति ॥ ७० ॥

समं नयति गात्राणि समानस्तेन कथ्यते ।
 स्यन्दनादूर्ध्वनयनादुदानो मण्यते बुधैः ॥ ९५ ॥
 व्यानो व्यानयति प्रायो रोगादीन्सर्वदेहगः ।
 नामेरधो विशेषेण वायुर्वसति देहधृत् ॥ ९६ ॥
 पित्तमुष्णं द्रवं पीतं नीलं सत्त्वगुणोत्त्रणम् ।
 कटुतिक्तसं ज्ञेयं विदग्धं वाऽऽम्लतां व्रजेत् ॥ ९७ ॥
 अग्न्याशये घरेत्पित्तमग्निरूपं तिलोन्मितम् ।
 पाचकं भ्राजकं चैव रञ्जकालोचकं तथा ॥ ९८ ॥
 साधकं चेति पञ्चैव पित्तनामान्यनुक्रमात् ।
 द्रुततारनिभं मुक्तपाचनात्पाचकं विदुः ॥ ९९ ॥
 रसरञ्जनतो रक्ते यकृत्प्लीहोश्च रञ्जकम् ।
 अभ्यङ्गादि गृहीत्वाऽङ्गं भ्राजनान्भ्राजकं स्मृतम् ॥ १०० ॥
 आलोचयति यद्दृष्ट्या रूपमालोचकं हि तत् ।
 तमोरूपं कफं भित्त्वा साधके धर्मसाधनात् ॥ १ ॥
 स्युरेतान्यग्न्युपपदान्यखिलानि स्वकर्मसु ।
 स्थानं विशिष्टं पित्तस्य हृदोऽधस्तात्प्रकीर्तितम् ॥ २ ॥
 कफः स्निग्धो गुरुः श्वेतः पिच्छिलः शीतिलस्तथा ।
 तमोगुणाधिकः स्वादुर्विदग्धो लवणो भवेत् ॥ ३ ॥
 कफस्त्वामाशये मूर्ध्नि कण्ठे हृदि च संधिषु ।
 तिष्ठन्करोति देहस्य स्थैर्यं सर्वाङ्गपाटवम् ॥ ४ ॥
 क्लेदनस्तर्पकश्चैव बोधनश्चावलम्बकः ।
 श्लेष्मकश्चेति नामानि कफस्योक्तान्यनुक्रमात् ॥ ५ ॥
 क्लेदको भुक्तसंक्लेदात्तर्पको नेत्रतर्पणात् ।
 बोधको रससंबोधादालम्बादवलम्बकः ॥ ६ ॥
 श्लेष्मकः संधिसंश्लेषादिति तेषां विचेतना ।
 कण्ठस्याधो विशेषेण कफस्थानं जगुर्बुधाः ॥ ७ ॥
 दुष्टं रक्तमपि प्राहुर्दोषं केचन पित्तवत् ।
 वातपित्तकफानां तु त्रयो वैशेषिका गुणाः ॥ ८ ॥
 रौक्ष्यं वातस्य पित्तस्य तैक्ष्ण्यं स्निग्ध्यं कफस्य च ।
 साम्यं वृद्धिक्षयश्चेति दोषाणां त्रिविधा गतिः ॥ १०९ ॥

एकाङ्गुलमिते घाताद्वैकल्यं कुरुते मृशम् ।
 द्वे वक्षःकक्षधरयोः स्नाय्वोः कक्षधरात्रिमे (?) ॥ ८४ ॥
 मध्य एकाङ्गुले स्नायुमर्मणी दोःक्रियाहरे ।
 क्षिप्रस्योर्ध्वं तूमयतोऽधश्च कूर्चाः क्षमाङ्गुलाः ॥ ८५ ॥
 स्नायुमर्माणि चत्वारि हते पञ्चमणप्रदः ।
 गुल्फसंधेरधः कूर्चाशिरांस्युन्नयतश्चतुः ॥ ८६ ॥
 स्नायुमर्माणि वैकल्यकृन्ति त्वेकाङ्गुलानि वै ।
 वस्तिः स्यात्स्नायुमर्मात्रं विन्दे ह्युमयतोऽश्मरीम् ॥ ८७ ॥
 विन्ता विपद्यते सद्यः स्राविघ्नयथ वा मवेत् ।
 पादाङ्गुष्ठाङ्गुलीमध्यं क्षिप्रमर्धाङ्गुलोन्मितम् ॥ ८८ ॥
 स्नायुमर्म चतुर्धाऽत्र घातात्कालान्तरे मृतिः ।
 अंसमध्यं त्र्यङ्गुलं तु स्नायुमर्मद्वयं हते ॥ ८९ ॥
 तत्र स्यात्पक्षघाती वा किं वा निष्क्रियबाहुकः ।
 विधुरे कर्णपृष्ठाधः संस्थिते स्नायुमर्मणी ॥ ९० ॥
 किञ्चिन्निम्ने तत्र घाताद्विकलो वधिरत्वता ।
 केशान्ते शङ्खयोरुर्ध्वमुत्क्षेपौ स्नायुमर्मणी ॥ ९१ ॥
 अर्धाङ्गुले सशल्योऽत्र जीवेन्नोद्धृतशल्यकः ।
 इति स्नायुमर्माणि ।
 इति सप्तोत्तरं मर्मशतम् ।

अथाऽऽहारादिलक्षणम् ।

उदानकोपादाहारसुस्थिरत्वाच्च यद्भवेत् ॥ ९२ ॥
 पवनस्योर्ध्वगमनं तदुद्गारं प्रचक्षते ।
 तमःकफाभ्यां निद्रा स्यान्मूर्छा पित्ततमोद्धवा ॥ ९३ ॥
 रजःपित्तानिलैर्भ्रान्तिस्तन्द्रा श्लेष्मतमोनिलैः ।
 ग्लानिरोजःक्षयाद्दुःखादर्जोणाच्च श्रमाद्भवेत् ॥ ९४ ॥
 यः सामर्थ्येऽप्यनुत्साहस्तदालस्यमुदीर्यते ।
 चेतन्यशिथिलत्वाच्च पीत्वैकं श्वासमुद्वहेत् ॥ ९५ ॥
 विदीर्णवदनश्वासं जृम्भा सा कथ्यते बुधैः ।
 उदानप्राणयोरुर्ध्वयोगान्मौलिकफस्रवात् ॥ ९६ ॥
 शब्दः संजायते नस्तः क्षुतं तत्कथ्यते बुधैः ।

जरायुवेष्टितो भुग्नपृष्ठग्रीवास्थिसंहतिः ।
 गर्भाशये स्थितो देही ज्ञानवानतिचिन्तयन् ॥ २३ ॥
 किं मया दुष्कृतं कर्म कृतं गर्भाशये यतः ।
 पतितो निरये घोरे नानादुःखप्रदायिनि ॥ २४ ॥
 यदि गर्माद्विनिर्यामि करिष्यामि तदा शुभम् ।
 येन मूयो गर्भवासदुःखं द्रक्ष्यामि न क्वचित् ॥ २५ ॥
 इति संचिन्त्यमानः स देही योगीव तत्त्ववित् ।
 निःसारितः समीरेण योनिमार्गनियन्त्रितः ॥ २६ ॥
 निर्गतो योनितो देही मायया विष्यते पुनः ।
 तत्क्षणादात्मविज्ञानविनाशादिव रोदिति ॥ २७ ॥

अथ गर्भस्य द्वैविध्ये हेतुमाह—

परस्परानिलाद्वातात्प्रभिन्ने कलले द्विधा ।
 द्विधा ततः प्रवृद्धयेत युग्मं तस्मात्प्रजायते ॥ २८ ॥

अथ विकृतोत्पत्तिहेतुमाह—

मातुः श्रद्धाविघातेन स्वस्य दुष्कर्मणा तथा ।
 कुञ्जवामनखञ्जं वा विकृताश्च भवन्ति ते ॥ २९ ॥

गर्भनष्टहेतुमाह—

आघातादिनिमित्तेन जठरान्तर्भूते शिशौ ।
 जठरं जायते शीतं स्तब्धाध्मातं भृशव्यथम् ॥ ३० ॥
 गर्मास्पन्दो भवत्युष्णः कृच्छ्रादुच्छ्वसनं कुमः ।
 अरतिस्रस्तनेत्रत्वमावीनामसमुद्भवः ॥ ३१ ॥

अथाङ्गप्रत्यङ्गोत्पत्तिः—

शिरोन्तराधिर्द्वौ बाहू सक्थिनी च संमासतः ।
 पङ्कजमङ्गप्रत्यङ्गं तस्याक्षिहृदयाविकम् ॥ ३२ ॥

अथ प्रत्यङ्गानि—

चक्षुष्कर्णोष्ठनासास्तनगलरसनागल्लमन्यांसगण्ड-

भ्रुकक्षाजङ्घहस्ताङ्गुलिनखरकटीनाभिपृष्ठाण्डमेढ्रम् ।

जानू स्फिग्बस्तिपार्श्वोदरगुदपदपाण्यङ्गुलीगुल्फकादि

प्रत्यङ्गं चेत्युमाभ्यां जगद्भि विबुधास्तच्छरीरं समस्तम् ॥ ३३ ॥

एकाङ्गुलमिते घाताद्वैकल्यं कुरुते मृशम् ।
 द्वे वक्षःकक्षधरयोः स्नाय्वोः कक्षधरात्रिमे (?) ॥ ८४ ॥
 मध्य एकाङ्गुले स्नायुमर्मणी दोःक्रियाहरे ।
 क्षिप्रस्योर्ध्वं तूमयतोऽधश्च कूर्चाः क्षमाङ्गुलाः ॥ ८५ ॥
 स्नायुमर्माणि चत्वारि हते पञ्चमणप्रदः ।
 गुल्फसंधेरधः कूर्चाशिरांस्युन्नयतश्चतुः ॥ ८६ ॥
 स्नायुमर्माणि वैकल्यकृन्ति त्वेकाङ्गुलानि वै ।
 वस्तिः स्यात्स्नायुमर्मात्रं विन्दे ह्युमयतोऽश्मरीम् ॥ ८७ ॥
 विन्ता विपद्यते सद्यः स्राविष्यथ वा मवेत् ।
 पादाङ्गुष्ठाङ्गुलीमध्यं क्षिप्रमर्धाङ्गुलोन्मितम् ॥ ८८ ॥
 स्नायुमर्म चतुर्धाऽत्र घातात्कालान्तरे मृतिः ।
 अंसमध्यं त्र्यङ्गुलं तु स्नायुमर्मद्वयं हते ॥ ८९ ॥
 तत्र स्यात्पक्षघाती वा किं वा निष्क्रियबाहुकः ।
 विधुरे कर्णपृष्ठाधः संस्थिते स्नायुमर्मणी ॥ ९० ॥
 किञ्चिन्निम्ने तत्र घाताद्विकलो धधिरत्वता ।
 केशान्ते शङ्खयोरुर्ध्वमुखेऽपौ स्नायुमर्मणी ॥ ९१ ॥
 अर्धाङ्गुले सशल्योऽत्र जीवेन्नोद्धृतशल्यकः ।
 इति स्नायुमर्माणि ।
 इति सप्तोत्तरं मर्मशतम् ।

अथाऽऽहारादिलक्षणम् ।

उदानकोपादाहारसुस्थिरत्वाच्च यद्भवेत् ॥ ९२ ॥
 पवनस्योर्ध्वगमनं तदुद्गारं प्रचक्षते ।
 तमःकफाभ्यां निद्रा स्यान्मूर्छा पित्ततमोद्धवा ॥ ९३ ॥
 रजःपित्तानिलैर्भ्रान्तिस्तन्द्रा श्लेष्मतमोनिलैः ।
 ग्लानिरोजःक्षयाद्दुःखादर्जोणाच्च श्रमाद्भवेत् ॥ ९४ ॥
 यः सामर्थ्येऽप्यनुत्साहस्तदालस्यमुदीर्यते ।
 चेतन्यशिथिलत्वाच्च पीत्वैकं श्वासमुद्वहेत् ॥ ९५ ॥
 विदीर्णवदनश्वासं जृम्भा सा कथ्यते बुधैः ।
 उदानप्राणयोरुर्ध्वयोगान्मौलिकफस्रवात् ॥ ९६ ॥
 शब्दः संजायते नस्तः क्षुतं तत्कथ्यते बुधैः ।

समं नयति गात्राणि समानस्तेन कथ्यते ।
 स्यन्दनादूर्ध्वनयनादुदानो मण्यते बुधैः ॥ ९५ ॥
 व्यानो व्यानयति प्रायो रोगादीन्सर्वदेहगः ।
 नामेरधो विशेषेण वायुर्वसति देहधृत् ॥ ९६ ॥
 पित्तमुष्णं द्रवं पीतं नीलं सत्त्वगुणोत्त्रणम् ।
 कटुतिक्तसं ज्ञेयं विदग्धं वाऽऽम्लतां व्रजेत् ॥ ९७ ॥
 अग्न्याशये घरेत्पित्तमग्निरूपं तिलोन्मितम् ।
 पाचकं भ्राजकं चैव रञ्जकालोचकं तथा ॥ ९८ ॥
 साधकं चेति पञ्चैव पित्तनामान्यनुक्रमात् ।
 द्रुततारनिभं मुक्तपाचनात्पाचकं विदुः ॥ ९९ ॥
 रसरञ्जनतो रक्ते यकृत्प्लीहोश्च रञ्जकम् ।
 अभ्यङ्गादि गृहीत्वाऽङ्गं भ्राजनान्भ्राजकं स्मृतम् ॥ १०० ॥
 आलोचयति यद्दृष्ट्या रूपमालोचकं हि तत् ।
 तमोरूपं कफं भित्त्वा साधके धर्मसाधनात् ॥ १ ॥
 स्युरेतान्यग्न्युपपदान्यखिलानि स्वकर्मसु ।
 स्थानं विशिष्टं पित्तस्य हृदोऽधस्तात्प्रकीर्तितम् ॥ २ ॥
 कफः स्निग्धो गुरुः श्वेतः पिच्छिलः शीतिलस्तथा ।
 तमोगुणाधिकः स्वादुर्विदग्धो लवणो भवेत् ॥ ३ ॥
 कफस्त्वामाशये मूर्ध्नि कण्ठे हृदि च संधिषु ।
 तिष्ठन्करोति देहस्य स्थैर्यं सर्वाङ्गपाटवम् ॥ ४ ॥
 क्लेदनस्तर्पकश्चैव बोधनश्चावलम्बकः ।
 श्लेष्मकश्चेति नामानि कफस्योक्तान्यनुक्रमात् ॥ ५ ॥
 क्लेदको भुक्तसंक्लेदात्तर्पको नेत्रतर्पणात् ।
 बोधको रससंबोधादालम्बादवलम्बकः ॥ ६ ॥
 श्लेष्मकः संधिसंश्लेषादिति तेषां विचेतना ।
 कण्ठस्याधो विशेषेण कफस्थानं जगुर्बुधाः ॥ ७ ॥
 दुष्टं रक्तमपि प्राहुर्दोषं केचन पित्तवत् ।
 वातपित्तकफानां तु त्रयो वैशेषिका गुणाः ॥ ८ ॥
 रौक्ष्यं वातस्य पित्तस्य तैक्ष्ण्यं स्निग्ध्यं कफस्य च ।
 साम्यं वृद्धिक्षयश्चेति दोषाणां त्रिविधा गतिः ॥ १०९ ॥

इति स्नेहपानविधिः शार्ङ्गधरात् ।

अथ स्नेहपाकविधिः ।

विघ्नेशक्षेत्रपालौ बटुकमपि शुभे वासरे पूजयित्वा

तैलस्याऽऽज्यस्य किं वा रचयतु निपुणं संस्कृतिं संपदायात् ।

आदौ वह्निं प्रदद्याद्यद्वधि शनकैः फेनशब्दव्ययः स्या-

त्पश्चान्मृत्पिण्डकेस्तद्वशभिरलघुभिर्नातिपीनेर्विशोध्यम् ॥ १९ ॥

एकं संस्थाप्य घस्रं विधिवदथ पचेद्दासरादग्निमान्द्यं

काथैर्दुग्धैश्च कल्कैस्तदनुसुरभिभिः शोधेनीयेर्विशुद्धैः ।

कस्तूरीचन्दनं ग्लौर्जलजलदसटीरक्तपाटीरकुठ-

त्वङ्मश्लिषातुरुष्कागुरुनखरदंलपोतकङ्कोलमुख्यैः ॥ २० ॥

सारसंग्रहात् ।

तैलं कृत्वा कटाहे वृद्धतरविमले मन्दमन्दानलैस्त-

त्पक्वं निष्फेनमावं गतमिह हि यदा शैत्यमावं समेत्य ।

मश्लिषारात्रिलोघैर्जलधरतनुकैः सामलैः साक्षपथ्यैः

सूचीपुष्पाङ्गुघ्निनीरैरुपहितमथितैस्तैलगन्धं जहाति ॥ २१ ॥

तैलस्येन्दुकलांशकैकविकसामौगास्तु तस्यांशको

ये चान्ये त्रिफला पयोदरजनीह्वीबेरलोधादयः ॥

सूचीपुष्पवटावरोहनलिका तस्याश्च पादांशका

दुर्गन्धं विनिहत्य तैलमरुणं सौरभ्यमाकुर्वते ॥ २२ ॥

आम्रजम्बूकपित्थानां बीजपूरकवित्त्वयोः ॥

शोधनं तिलतैलस्य पलवानां तु पञ्चकम् ॥ २३ ॥

जलस्नेहौषधीनां च प्रमाणं यत्र नोदितम् ।

तत्र स्यादौषधात्स्नेहः स्नेहात्काथश्चतुर्गुणः ॥ २४ ॥

स्नेहाच्चतुर्गुणं काथ्यं सदा च स्नेहसंविधौ ।

जलं चतुर्गुणं दत्त्वा काथः काथ्यसमो मतः ॥ २५ ॥

उक्तं च चरकात्—

कल्काच्चतुर्गुणः स्नेहः स्नेहात्काथ्यं चतुर्गुणम् ।

काथ्याच्चतुर्गुणं वारि काथः काथ्यसमो मतः ॥ २६ ॥

१ ख. 'धयेतौर्विशोध्यम् । क० । २ ख. 'दलश्वेतकाकी' । ३ ख. 'मलोऽपि मूर्च्छाविधौ ये ।
४ ख. 'अग्नितः सू' ।

मांसपेश्यः समाख्याता नृणां पञ्चशतं बुधैः ।
स्त्रीणां तु विंशत्यधिकाः कण्डराश्चैव षोडश ॥ ४४ ॥
नृदेहे दश रन्धाणि नारीदेहे त्रयोदश ।
एतत्समासतः प्रोक्तं विस्तरेणाधुनोच्यते ॥ ४५ ॥

कलालक्षणम्—

धात्वाशयान्तरे यस्य यः क्लेदस्त्ववतिष्ठते ।
देहोष्मणा विपक्वस्तु सा कलेत्यभिधीयते ॥ ४६ ॥
यथा हि सारः काष्ठेषु च्छिद्यमानेषु वृश्यते ।
तथा धातुर्हि मांसेषु च्छिद्यमानेषु वीक्ष्यते ॥ ४७ ॥
मांसासृङ्गमेदसां तिस्रो यकृत्प्लिहोश्चतुर्थिका ।
पञ्चमी च तथाऽन्त्राणां षष्ठी चाग्निधरा मता ॥ ४८ ॥
रेतोधरा सप्तमी स्यादिति सप्त कला मताः ।
यथा पयसि सर्पिस्तु गूढश्चेक्षो रसो यथा ॥ ४९ ॥
शरीरेऽपि तथा रक्तं नृणां विद्याद्भिषग्वरः ।

वशिष्टसंहितायां तु—

स्त्रीणां दश कला ज्ञेया गर्मस्य स्तनयोरपि ॥ ५० ॥
इति कलाः ।

अथाऽऽशयाः—

जीवासाशयमामनन्ति हृदये स्याच्छ्लेष्मणस्त्वाशय-
स्तस्याधस्तदधस्तु सर्वभिषजामाशयः संमतः ।
नाभेर्वामत ऊर्ध्वमीपदनलस्याधोऽस्य पक्षाशय-
स्तस्याधः पवनाशलयो निगदितो वस्तिस्तु मूत्राशयः ॥ ५१ ॥
गर्माशयोऽष्टमः स्त्रीणामामपक्षाशयान्तरे ।
स्तनौ स्तन्याशयावेवं विज्ञेयास्तु दशाऽऽशयाः ॥ ५२ ॥
कोष्ठाङ्गानि स्थितान्येषु हृदयं क्लोनेकुप्पुसः ।
यकृत्प्लीहोण्डुकवृकौ नाभिर्द्विभ्रात्रवस्तयः ॥ ५३ ॥
दश जीवितधामानि शिरोरसनबन्धनम् ।
कण्ठोऽस्रं हृदयं नाभिर्वस्तिः शुक्रौजसी गुदम् ॥ ५४ ॥
असृजः श्लेष्मणश्चापि यः प्रसादः परो मतः ।
तं पश्यमातं पित्तेन ॥ ५५ ॥

एकाङ्गुलमिते घाताद्वैकल्यं कुरुते मृशम् ।
 द्वे वक्षःकक्षधरयोः स्नाय्वोः कक्षधरात्रिमे (?) ॥ ८४ ॥
 मध्य एकाङ्गुले स्नायुमर्मणी दोःक्रियाहरे ।
 क्षिप्रस्योर्ध्वं तूमयतोऽधश्च कूर्चाः क्षमाङ्गुलाः ॥ ८५ ॥
 स्नायुमर्माणि चत्वारि हते पञ्चमणप्रदः ।
 गुल्फसंधेरधः कूर्चाशिरांस्युन्नयतश्चतुः ॥ ८६ ॥
 स्नायुमर्माणि वैकल्यकृन्ति त्वेकाङ्गुलानि वै ।
 वस्तिः स्यात्स्नायुमर्मात्रं विन्दे ह्युमयतोऽश्मरीम् ॥ ८७ ॥
 विन्ता विपद्यते सद्यः स्राविष्यथ वा मवेत् ।
 पादाङ्गुष्ठाङ्गुलीमध्यं क्षिप्रमर्धाङ्गुलोन्मितम् ॥ ८८ ॥
 स्नायुमर्म चतुर्धाऽत्र घातात्कालान्तरे मृतिः ।
 अंसमध्यं त्र्यङ्गुलं तु स्नायुमर्मद्वयं हते ॥ ८९ ॥
 तत्र स्यात्पक्षघाती वा किं वा निष्क्रियबाहुकः ।
 विधुरे कर्णपृष्ठाधः संस्थिते स्नायुमर्मणी ॥ ९० ॥
 किञ्चिन्निम्ने तत्र घाताद्विकलो वधिरत्वता ।
 केशान्ते शङ्खयोरुर्ध्वमुत्क्षेपौ स्नायुमर्मणी ॥ ९१ ॥
 अर्धाङ्गुले सशल्योऽत्र जीवेन्नोद्धृतशल्यकः ।
 इति स्नायुमर्माणि ।
 इति सप्तोत्तरं मर्मशतम् ।

अथाऽऽहारादिलक्षणम् ।

उदानकोपादाहारसुस्थिरत्वाच्च यद्भवेत् ॥ ९२ ॥
 पवनस्योर्ध्वगमनं तदुद्गारं प्रचक्षते ।
 तमःकफाभ्यां निद्रा स्यान्मूर्छा पित्ततमोद्धवा ॥ ९३ ॥
 रजःपित्तानिलैर्भ्रान्तिस्तन्द्रा श्लेष्मतमोनिलैः ।
 ग्लानिरोजःक्षयाद्दुःखादर्जोणाच्च श्रमाद्भवेत् ॥ ९४ ॥
 यः सामर्थ्येऽप्यनुत्साहस्तदालस्यमुदीर्यते ।
 चेतन्यशिथिलत्वाच्च पीत्वैकं श्वासमुद्वहेत् ॥ ९५ ॥
 विदीर्णवदनश्वासं जृम्भा सा कथ्यते बुधैः ।
 उदानप्राणयोरुर्ध्वयोगान्मौलिकफस्रवात् ॥ ९६ ॥
 शब्दः संजायते नस्तः क्षुतं तत्कथ्यते बुधैः ।

- हनोर्मोक्षे स्मृतः स्वेदो रक्तच्छर्दिविधौ पुनः ।
 रक्तपित्तविधानेन रक्तच्छर्दिमुपाचरेत् ॥ २८ ॥
 धात्रीरसाञ्जनोशीरलाजचन्दनवारिभिः ।
 काथं कृत्वा पाययेच्च सघृतक्षौद्रशर्करम् ॥ २९ ॥
 शाम्पन्त्यनेन तृष्णाद्याः पीडाश्छर्दिसमुद्भवाः ।
 हृत्कण्ठाशिरसां शुद्धिर्दीप्ताभित्वं च लाघवम् ॥ ३० ॥
 कफपित्तविनाशश्च सम्यग्वान्तस्य चेष्टितम् ।
 ततोऽपराह्णे दीप्ताग्निं मुद्गपट्टिकशालिभिः ॥ ३१ ॥
 हृद्यैश्च जाङ्गलरसैः कृत्वा घृणं च मोजयेत् ।
 तन्द्रा निद्राऽऽस्यदौर्गन्ध्यं पाण्डुश्च ग्रहणीविषम् ॥ ३२ ॥
 सुवान्तस्य न पीडायै भवन्त्येते कदाचन ।
 अजीर्णं शीतपानीयं व्यायामं मैथुनं तथा ॥ ३३ ॥
 स्नेहाभ्यङ्गनप्रदेहांश्च दिनैकं वर्जयेत्सुधीः ॥
 इति योगतरङ्गिण्यां वमनविधिर्नाम सप्तमस्तरङ्गः ॥ ७ ॥

अष्टमस्तरङ्गः ।

अथ विरेकविधिः—

- स्निग्धस्विन्नस्य वान्तस्य दद्यात्सम्यग्विरेचनम् ।
 अवान्तस्य त्वधः सस्तो ग्रहणीं छादयेत्कफः ॥ १ ॥
 मन्दग्निं गौरवं कुर्याज्जनयेद्वा प्रवाहिकाम् ।
 अथ वा पाचनैरामं बलासं च विपाचयेत् ॥ २ ॥
 पित्ते विरेचनं युक्त्यादामोद्भूते गदे तथा ।
 उदरे च तथाऽऽध्माने कोष्ठशुद्धौ विशेषतः ॥ ३ ॥
 दोषाः कदाचित्कुप्यन्ति जिता लङ्घनपाचनैः ।
 ये तु संशोधनैः शुद्धा न तेषां पुनरुद्भवः ॥ ४ ॥
 बालवृद्धावतिस्निग्धः क्षतक्षीणो मयान्वितः ।
 वान्तस्तृपार्तः स्थूलश्च गर्भिणी च नवज्वरी ॥ ५ ॥
 नवप्रसूता नारी च मन्दग्निश्च मदात्ययी ।
 शल्योद्धृतश्च रुक्षश्च न विरेच्या विजानता ॥ ६ ॥

अम्लपिष्टैः सलघणैः मुखोष्णैः श्लेहसंयुतैः ।

उपग्राभ्यान्पुष्पासैर्जघनीयगणेन च ॥ १९ ॥

धधिसौवीरकक्षीरैर्वीरतर्वादिना तथा ।

कुलित्यमापगोधूमैरतसीतिलसंप्रैः ॥ २० ॥

शतपुष्पादेवदारुशेफालीस्थूलजीरकैः ।

एरण्डमूलबीजैश्च रासामूलकशिमुभिः ॥ २१ ॥

मिशिकृष्णाकुठेरैश्च लघणैरम्लसंयुतैः ।

प्रसारिण्यश्वगन्धाम्बा बलया वशमूलकैः ॥ २२ ॥

गुह्यच्या घानरीधीजैर्यथालामं समाहृतैः

क्षुण्णैः स्विन्नैश्च यस्त्रेण घर्द्धः संस्वेदयेन्नरम् ॥ २३ ॥

महाशाल्वणसंज्ञोऽयं योगः सर्वानिलातिहृत् ।

द्रवस्वेदस्तु वातघ्नद्रव्यकाथेन पूरितम् ॥ २४ ॥

कटाहं कोष्णकं चापि सूपविष्टोऽवगाहयेत् ।

नाभेः पलञ्जुलं यायन्मग्नः काथस्य धारया ॥ २५ ॥

कोष्णया स्कन्धयोः सिक्तो मधेत्त्रिगधतनुर्नरः ।

एवं तैलेन दुग्धेन सर्पिषा स्वेदयेन्नरम् ॥ २६ ॥

एकान्तरे द्यन्तरे वा श्लेहो युक्तोऽवगाहने ।

शिरामुखै रोमकूपैर्धमनीमिश्र तर्पयेत् ॥ २७ ॥

शरीरे बलमाधत्ते युक्तः श्लेहोऽवगाहने ।

जलसिक्तस्य वर्धन्ते यथामूलेऽङ्कुरास्तरोः ॥ २८ ॥

तथा धानुविवृद्धिर्हि श्लेहसिक्तस्य जायते ।

जातः परतरः कश्चिदुपायो वातनाशनः ॥ २९ ॥

कार्पासास्थिकुलित्यक्रातिलयवैर्मापातसीपट्टिका-

मुद्गैरण्डपुनर्नवायुगलकैर्धान्याम्लपिष्टैः समैः ।

स्वेदो घ्रीहिमवो बुधैर्निगदितो वातामयानां हितो

हन्यात्पृष्ठगतां रुजं त्रिकगतां पार्श्वाद्द्विकटचूरुजाम् ॥ ३० ॥

शीतशूलस्योपरमे स्तम्भगौरवनिग्रहे ।

दीप्तेऽग्नौ मार्दवे जाते स्वेदनाद्विरतिर्मता ॥ ३० ॥

इति योगरत्नावल्यां स्वेदविधिः ।

इति योगतरङ्गिण्यां स्वेदनविधिर्नाम पष्ठस्तोत्रः ॥ ६ ॥

अथ सप्तमस्तरङ्गः ।

अथ पञ्च कर्माणि—

वमनं रेचनं नस्यं निरुहश्चानुवासनम् ।
एतानि पञ्च कर्माणि कथितानि मुनीश्वरैः ॥ १ ॥

तत्र प्रथमं वमनविधिः—

शरत्काले वसन्ते च प्रावृद्धकाले च देहिनाम् ।
वमनं रेचनं चैव कारयेत्कुशलो भिषक् ॥ २ ॥
बलवन्तं कफव्यासं हृत्तासादिनिपीडितम् ।
तथा वमनसात्म्यं च धीरचित्तं च वामयेत् ॥ ३ ॥
विपदोपे स्तन्यरोगे मन्दाग्रौ श्लीपदेऽर्बुदे ।
हृद्दोगकुष्ठवीसर्पमेहाजीर्णभ्रमेषु च ॥ ४ ॥
विदारिकापचीकासश्वासपीनसवृद्धिषु ।
अपस्मारे ज्वरोन्मादे तथा रक्तातिसारिषु ॥ ५ ॥
नासाताल्वोद्वपाके च कर्णस्रावेऽधिजिह्वके ।
गलशुण्ड्यामतीसारे पित्तश्लेष्मगदे तथा ॥ ६ ॥
मेदोगदेऽरुचौ चैव वमनं कारयेद्भिषक् ।
न वामनीयस्तिमिरी न गुल्मी नोदरी कृशः ॥ ७ ॥
नातिवृद्धो गर्भिणी च न स्थूलो न क्षतातुरः ।
मदार्तो बालको रुक्षः क्षुधितश्च निरुहितः ॥ ८ ॥
उदावर्त्यूर्ध्वरक्ती च क्षुच्छर्यः केवलानिली ।
पाण्डुरोगी कृमिव्याप्तः पठनात्स्वरघातकः ॥ ९ ॥
एतेऽप्यजीर्णव्यथिता वाम्या ये विपपीडिताः ।
कफव्याप्ताश्च ते वाम्या मधूकक्षाथपानतः ॥ १० ॥
सुकुमारं कृशं बालं वृद्धं मीरुं न वामयेत् ।
पीत्वा यवागूमाकण्ठं क्षीरतक्रदधीनि च ॥ ११ ॥
असात्म्यैः श्लेष्मलैर्मोज्यैर्दोषानुत्क्रिय देहिनः ।
स्निग्धास्विन्नाय वमनं दत्तं सम्यक्प्रवर्तते ॥ १२ ॥
वमनेषु च सर्वेषु सैन्धवं मधुना हितम् ।
वीमत्सं वमनं दद्याद्विपरीतं विरेचनम् ॥ १३ ॥

टङ्कः स एव फथितस्तद्वयं कोल उच्यते ।
 सुवर्णो घटकश्चैव वृद्धक्षणेः स निगद्यते ॥ ७ ॥
 कोलद्वयं च कर्पः स्यात्स प्रोक्तः पाणिमानिका ।
 अक्षं पिलुः पाणितलं किञ्चित्पाणिश्च तिन्दुकम् ॥ ८ ॥
 बिडालपदकं चैव तथा पोडशिका मता ।
 करमध्ये हंसपदं सुवर्णं कवलग्रहः ॥ ९ ॥
 उदुम्बरश्च पपायैः कर्प एव निगद्यते ।
 स्यात्कर्पाभ्यामर्धपलं शुक्तिरष्टमिका मता ॥ १० ॥
 शुक्तिभ्यां च पलं ज्ञेयं मुष्टिराष्टं चतुर्थिका ।
 प्रकुञ्चः पोडशी बिल्वं पलमेवात्र कीर्त्यते ॥ ११ ॥
 पलाभ्यां प्रसृतिर्ज्ञेया प्रसृतं च निगद्यते ।
 प्रसृतिभ्यामञ्जलिः स्यात्कुडवोऽर्धशरावकः ॥ १२ ॥
 अर्धमानं च विज्ञेयं कुडवाभ्यां च मानिका ।
 शरावोऽष्टपलं तद्वज्ज्ञेयमत्र पिचक्षणेः ॥ १३ ॥
 शरावाभ्यां मवेत्प्रस्थश्चतुःप्रस्थेस्तथाऽऽढकम् ।
 माजनं कंसपात्रं च चतुःपट्टिपलश्च सः ॥ १४ ॥
 चतुर्भिराढकैर्द्रोणैः कलशो नलवणो मतः ।
 उन्मानश्च घटो राशिर्द्रोणपर्यायसंज्ञकः ॥ १५ ॥
 द्रोणाभ्यां सूर्यकुम्भौ च चतुःपट्टिशरावकः ।
 सूर्याभ्यां च भवेद्द्रोणी बाहो गोणी च सा स्मृता ॥ १६ ॥
 गोणीचतुष्टयं खारी कथिता सूक्ष्मबुद्धिमिः ।
 चतुःसहस्रपलिका पणवत्यधिका च सा ॥ १७ ॥
 पलानां द्विसहस्रेण मार एकः प्रकीर्तितः ।
 तुला पलशतं ज्ञेयं सर्वत्रैवैष निश्चयः ॥ १८ ॥
 मापटङ्काक्षबिल्वानि कुडवः प्रस्थमाढकम् ।
 राशिर्गोणी खारिकेति यथोत्तरचतुर्गुणाः ॥ १९ ॥

उक्तं च—

सिद्धार्थैरष्टसंख्यैर्यव इह गदितस्तैश्चतुर्भिश्च गुञ्जा
 पद्ममिस्ताभिश्च मापो जलधिमिरपि तैष्टुक्कस्तौ च कोलः ।
 कर्पः शुक्तिः पलं च प्रसृतिकुडवको मानिका प्रस्थकश्च
 माभ्यां द्वाभ्यां क्रमेण स्युरथ हरिकरैः प्रस्थकैराढकं स्यात् ॥ २० ॥

(दोषकालाग्निवयसां बलं वृद्धा प्रयोजयेत् ।
 हीनां च मध्यमां ज्येष्ठां मात्रां स्नेहस्य बुद्धिमान् ॥
 अमात्रया तथाऽकाले मिथ्याहारविहारतः) ।
 स्नेहः करोति शोफाशस्तन्द्रानिद्राविसंज्ञताः ।
 देया दीप्ताग्नये मात्रा स्नेहस्य पलसंमिता ॥ ५ ॥
 मध्यमा च त्रिकर्षा स्वाज्जघन्या च द्विकर्षिकी ।
 केवलं पैत्तिके सर्पिर्वातिके सैन्धवान्वितम् ॥ ६ ॥
 पेयं बहुकफे वाऽपि व्योपक्षारसमन्वितम् ।
 रुक्षक्षतविषार्तानां वातपित्तविकारिणाम् ॥ ७ ॥
 हीनमेधास्मृतोनां च सर्पिष्पानं प्रशस्यते ।
 कुमिकोष्ठानिलाविष्टाः प्रवृद्धकफमेदसः ॥ ८ ॥
 पिबेयुस्तैलसात्म्या ये तैलं दाढ्याथनश्च ये ।
 व्यायामकर्षिणः शुष्का रेतोरिक्ता महारुजः ॥ ९ ॥
 महाग्निमारुतप्राणा वसायोग्या नरा मताः ।
 क्रूराशयाः क्लेशसहा वातार्ता दीप्तबलपः ॥ १० ॥
 मज्जानमापिबेयुस्ते सर्पिर्वा सर्वतो हितम् ।
 शीतकाले दिवा स्नेहमुष्णकाले पिबेन्निशि ॥ ११ ॥
 वातपित्ताधिके रात्रौ वातश्लेष्माधिके दिवा ।
 नस्याभ्यञ्जनगण्डूषे मूर्धकर्णाक्षितर्पणे ॥ १२ ॥
 तैलं घृतं वा युञ्जीत दृष्ट्वा दोषबलाबलम् ।
 घृते कोष्णं जलं पेयं तैले यूपः प्रशस्यते ॥ १३ ॥
 वसामज्जाविधौ मण्डमनुपानं सुखावहम् ।
 वृद्धबालकृशा रुक्षाः क्षीणास्त्राः क्षीणरेतसः ॥ १४ ॥
 वातार्तास्तिमिरार्ता ये तेषां स्नेहनमुत्तमम् ।
 रुक्षस्य स्नेहनं स्नेहैरतिस्निग्धस्य रुक्षणम् ॥ १५ ॥
 मक्तद्वेषो मुखस्रावो गुदे दाहः प्रवाहिका ।
 तन्द्रातीसारपाण्डुत्वं भृशं स्निग्धस्य लक्षणम् ॥ १६ ॥
 श्यामाकचणकाद्यश्च मक्तपिण्याकसक्तुभिः ।
 रुक्षणं स्नेदेतैर्यथादोषं यथाबलम् ॥ १७ ॥
 स्नेहे संशीतवेगाघातप्रजागरान् ।
 रुक्षान्नं च विधेजयेत् ॥

अथ रक्तापामार्गः-

अपामार्गोऽरुणो घातविदग्धो कफनाशनः ॥ ७७ ॥

न्यूनः सर्वगुणै रूक्षं तत्पत्रं रक्तपित्तनुत् ।

इति रक्तापामार्गः ।

अथ कपिला-

कम्पिहः कफपित्ताभ्रमकुमिगुल्मोदरघणान् ॥ ७९ ॥

हन्ति रेचो कटूष्णश्च तच्छाकं ग्राहि शीतलम् ।

इति कपिला ।

अथ दातिनी-

पुन्तीद्वयं सरं पाकरसयोः कटु दीपनम् ॥ ८० ॥

तीक्ष्णोष्णं हन्ति पित्ताभ्रकफशोफोदराकिमीन् ।

इति दातिनी ।

अथ त्रिवृत्-

त्रिवृत्तिका तरा रुक्षा स्वादुरुष्णा समीरकृत् ॥ ८१ ॥

कटुः पाके ज्वरभ्रमपित्तशोकोदरापहः ।

इति त्रिवृत् ।

अथ श्यामा त्रिवृत्-

त्रिवृत्कृष्णा हीनगुणा साम्पातीघाविरेचनी ॥ ८२ ॥

मूत्रादाहमदभ्रान्तिफण्टाकर्षणकारिणी ।

इति श्यामा त्रिवृत् ।

अथेन्द्रवारुणीद्वयम्-

ऐन्द्रवारुणिकायुग्मं तिक्तं कटु सरं लघु ॥ ८३ ॥

वीर्योष्णं कामलापित्तकफप्लीहोदरापहम् ।

इत्येन्द्रवारुणीद्वयम् ।

अथ राजवृक्षः-

आरग्यधो गुरुः रसादुः शीतलो हृदरेचकः ॥ ८४ ॥

ज्वररुदोगपित्ताभ्रघातोद्भक्तैरुदरैश्च ।

तत्पुष्पं घातलं ग्राहि तिक्तं हृत्तक्तपहम् ॥ ८५ ॥

हेममाक्षिकजं सत्त्वं मृतहेमसमं गुणैः ।
 धिमला माक्षिकं ज्ञेयं ध्रुवं रजतयद्गुणैः ॥ १२ ॥
 मुक्ताभावे क्षिपेन्नूनं मुक्ताशुक्तिं च तद्गुणाम् ।
 अभावेऽभ्रकसत्त्वस्य कान्तलोहं प्रकल्पयेत् ॥ १३ ॥
 कान्ताभावे तीक्ष्णलोहमित्युक्तं रसदर्पणे ।
 अभावे मधुनो योज्यो गुडो जीर्णश्च तद्वृणः ॥ १४ ॥
 सिताभावे मवेत्स्वर्णं शालपभावे च पट्टिकाः ।
 असंभवे तु द्राक्षायाः प्रदेयं काश्मरीफलम् ॥ १५ ॥
 वृक्षाम्लं न मवेद्यत्र दाडिमाम्लं प्रयोजयेत् ।
 वेतसाम्लस्य चामावे हरिमन्थाम्लमादिशेत् ॥ १६ ॥
 अभावे चन्दनस्यापि मेलयेद्वक्तचन्दनम् ।
 अभावे सति पत्राणां रसादेर्भावनाविधौ ॥ १७ ॥
 विषमुष्टिकपायेण पद्मगुणा भावना मवेत् ।

गौरक्षमतात् ।

मेदाजीवककाकोलीद्वंद्वामावे प्रयोजयेत् ॥ १८ ॥
 यष्टीविदार्यश्वगन्धावलावाराहिका नषाः ।

वैद्यालंकारात् । अन्यत्राप्युक्तम्—

मेदाजीवककाकोली ऋद्धिद्वंद्वेऽसति क्षिपेत् ॥ १९ ॥
 वरीविदार्यश्वगन्धावाराहीः क्रमशो भिषक् ।
 फलमाममपुष्टं च त्यजेद्विल्वाद्भुते तदा ॥ २० ॥
 द्राक्षाबिल्वशिवादीनां फलं शुष्कं गुणोत्तरम् ।
 आदिशब्दाद्विमीतकपरूपकादेरपि ।

गौरक्षमतात्—

मलातकासहत्वे तु प्रदेयं रक्तचन्दनम् ॥ २१ ॥
 तुगामावे प्रदातव्या त्वक्षीरी तद्गुणा चतुः ।
 अन्तः संमार्जने मोदास्थाने योज्या यवानिका ॥ २२ ॥
 बहिः संमार्जने मोदा ह्यजमोदैव गृह्यते ।
 अन्तः संमार्जने योज्यं वचास्थाने कुलिश्रनम् ॥ २३ ॥
 बहिः संमार्जने सैव प्रयोक्तव्या मनीषिभिः ।
 कृष्णजीरकयोगो न कर्तव्यो मक्ष्यमेयजे ॥ २४ ॥

मध्यगो भुजयोः पश्चात्कूर्परो संधिमर्मणी ।
 एकाङ्गुलमिते तत्र हतो वैकल्पमुच्छति ॥ ५६ ॥
 शीर्षस्यान्तः सिरासंधिरुपपाद्यतलक्षणः ।
 नामतोऽधिपतिः संधिमर्मार्धाङ्गुलमाश्रुदा ॥ ५७ ॥
 निम्नयोस्तु भुवोरुर्ध्वमावर्ता संधिमर्मणी ।
 अर्धाङ्गुलमिते तत्र हतो विकलतां वजेत् ॥ ५८ ॥
 कृकाटिके शिरोग्रीवासंधाने संधिमर्मणी ।
 अर्धाङ्गुलमिते तत्र हतः स्याच्चलमस्तकः ॥ ५९ ॥
 जङ्घाचरणसंधाने गुल्फौ द्वौ संधिमर्मणी ।
 अर्धाङ्गुलमिते तत्र हतः स्वाङ्गं वजेन्नरः ॥ ६० ॥
 पृष्ठवंशं तूमयतः किञ्चिन्निम्नो कुङ्कुन्दरो ।
 अर्धाङ्गुली बहिः पार्श्वजघनात्संधिमर्मणी ॥ ६१ ॥
 पाणिप्रकोष्ठमध्यस्थावङ्गुलात्संधिमर्मणी ।
 मणिवन्धौ तत्र हतः पक्षाघातमवाप्नुयात् ॥ ६२ ॥
 संधयः पञ्च शिरसि विमक्ताश्चतुरङ्गुलाः ।
 संधिमर्माण्यत्र हतः पक्षाघातमवाप्नुयात् ॥ ६३ ॥

अथ शिरामर्माणि-

कण्ठनाडीमुमयतः शिरामर्माणि ताश्चतुः ।
 द्वे मर्मे द्वे तु नीले स्तस्तत्र विद्धो विपद्यते ॥ ६४ ॥
 चतस्रो मातृकाख्यास्तु ग्रीवामुमयतः शिराः ।
 वेदाङ्गुलाः शिरामर्माण्यष्टौ सद्यो मृतिप्रदाः ॥ ६५ ॥
 शिराणामक्षिरसनाकर्णघ्राणजुषां मिथः ।
 योगाः शृङ्गाटकानि स्युः शिरामर्माणि पूर्ववत् ॥ ६६ ॥
 नेत्राङ्गुयोरपाङ्गाख्ये द्वे शिरामर्मणी स्मृते ।
 अर्धाङ्गुलमिते तत्र हतो वैकल्पमाप्नुयात् ॥ ६७ ॥
 स्थपनी तु भुवोर्मध्ये शिरामर्मार्धमङ्गुलम् ।
 विशल्यघ्नं मर्म तत्रोद्धृतशल्यो विपद्यते ॥ ६८ ॥
 अन्तःघोतोद्वयानन्दे नासामुमयतः फणे ।
 अर्धाङ्गुले मर्मणी स्तो घाताद्वैकल्पकारिणी ॥ ६९ ॥
 स्तनमूले मर्मणी स्तः स्तनयोर्ध्वङ्गुलादधः ।
 समं ततः शिरे तत्र हतः कालेन नश्यति ॥ ७० ॥

ऊष्मत्रयो रसोवातवहे नाड्यौ तु मर्मणी ।
 अर्धाङ्गुले अपस्तम्भौ कालान्तरस्मृतिपदे ॥ ७१ ॥
 पार्श्वद्वन्द्वस्योपरिष्ठादधस्तादन्तयोः शिरे ।
 अर्धाङ्गुले अपालापौ मर्मणी चिरमारके ॥ ७२ ॥
 हृदयं स्तनयोर्मध्यं चतुरङ्गुलसंमितम् ।
 शिरामर्मात्रं हननात्सद्य एव विपद्यते ॥ ७३ ॥
 शिरामूलं शिरामर्म नाभिः स्याच्चतुरङ्गुला ।
 समन्ततस्तत्र हतः सद्यो मृतिमवाप्नुयात् ॥ ७४ ॥
 अधस्तात्पार्श्वयोर्मध्ये जघनस्योर्ध्वमल्पशः ।
 पृष्ठगौ पार्श्वसंघाते तिर्यगूर्ध्वं तु मर्मणी ॥ ७५ ॥
 स्तनमूलादुभयतः पृष्ठवंशमुज्जु शिरे ।
 अर्धाङ्गुले बृहत्पौ स्तो मर्मणी चिरमारके ॥ ७६ ॥
 ऊरुमध्योर्ध्वतोऽधस्ताद्वङ्गुणस्याङ्गुलार्धतः ।
 लोहिताक्षाणि मर्माणि घाताद्वैकल्यदानि हि ॥ ७७ ॥
 ऊरुमध्ये शिरे ऊर्वोरङ्गुलैकमिते ऋजू ।
 मर्मणी स्तस्तत्र हते वैकल्यमुपजायते ॥ ७८ ॥
 इत्येकचत्वारिंशच्छिरामर्माणि ।

अथैकादश मांसमर्माणि ।

अर्धाङ्गुलं नाम तलहृदयं चिरमारकम् ।
 मांसमर्म चतुर्धा स्यात्पाणिपत्तलमध्यगम् ॥ ७९ ॥
 त्रयोदशाङ्गुलादूर्ध्वं प्रतिपाष्णीन्द्रवस्तयः ।
 मांसमर्माणि चत्वारि द्यङ्गुलान्मानजङ्घयोः ॥ ८० ॥
 अधश्चुबुकयोरर्धाङ्गुलौ तु स्तनरोहितौ ।
 कालान्तरप्राणहरे जायेते मांसमर्मणी ॥ ८१ ॥
 सद्योघाति गुदो मांसमर्म स्याच्चतुरङ्गुलम् ।

अथ सप्तविंशतिस्नायुमर्माणि ।

स्नायुमर्माणि चत्वारि स्युः श्रोण्योर्जानुसंधितः ॥ ८२ ॥
 ऊर्ध्वं चोभयतो घाताद्द्व्यङ्गुला विकलत्वदाः ।
 मुष्कवङ्गक्षणयोर्मध्ये विटपौ स्नायुमर्मणी ॥ ८३ ॥

टङ्कः स एव फथितस्तद्वयं कोल उच्यते ।
 सुवर्णो घटकश्चैव वृद्धक्षणः स निगद्यते ॥ ७ ॥
 कोलद्वयं च कर्पः स्यात्स प्रोक्तः पाणिमानिका ।
 अक्षं पिलुः पाणितलं किञ्चित्पाणिश्च तिन्दुकम् ॥ ८ ॥
 बिडालपदकं चैव तथा पोडशिका मता ।
 करमध्ये हंसपदं सुवर्णं कवलग्रहः ॥ ९ ॥
 उदुम्बरश्च पपायैः कर्प एव निगद्यते ।
 स्यात्कर्पाभ्यामर्धपलं शुक्तिरष्टमिका मता ॥ १० ॥
 शुक्तिभ्यां च पलं ज्ञेयं मुष्टिराष्ट्रं चतुर्थिका ।
 प्रकुञ्चः पोडशी बिल्वं पलमेवात्र कीर्त्यते ॥ ११ ॥
 पलाभ्यां प्रसृतिर्ज्ञेया प्रसृतं च निगद्यते ।
 प्रसृतिभ्यामञ्जलिः स्यात्कुडवोऽर्धशरावकः ॥ १२ ॥
 अर्धमानं च विज्ञेयं कुडवाभ्यां च मानिका ।
 शरावोऽष्टपलं तद्वज्ज्ञेयमत्र पिचक्षणैः ॥ १३ ॥
 शरावाभ्यां मवेत्प्रस्थश्चतुःप्रस्थेस्तथाऽऽढकम् ।
 माजनं कंसपात्रं च चतुःपट्टिपलश्च सः ॥ १४ ॥
 चतुर्भिराढकैर्द्रोणः कलशो नलवणो मतः ।
 उन्मानश्च घटो राशिर्द्रोणपर्यायसंज्ञकः ॥ १५ ॥
 द्रोणाभ्यां सूर्यकुम्भौ च चतुःपट्टिशरावकः ।
 सूर्याभ्यां च भवेद्द्रोणी बाहो गोणी च सा स्मृता ॥ १६ ॥
 गोणीचतुष्टयं खारी कथिता सूक्ष्मबुद्धिभिः ।
 चतुःसहस्रपलिका पणवत्यधिका च सा ॥ १७ ॥
 पलानां द्विसहस्रेण मार एकः प्रकीर्तितः ।
 तुला पलशतं ज्ञेयं सर्वत्रैवैष निश्चयः ॥ १८ ॥
 मापटङ्काक्षबिल्वानि कुडवः प्रस्थमाढकम् ।
 राशिर्गोणी खारिकेति यथोत्तरचतुर्गुणाः ॥ १९ ॥

उक्तं च—

सिद्धार्थैरष्टसंख्यैर्यव इह गदितस्तैश्चतुर्भिश्च गुञ्जा
 पद्मिस्ताभिश्च मापो जलधिमिरपि तैष्टुक्कस्तौ च कोलः ।
 कर्पः शुक्तिः पलं च प्रसृतिकुडवको मानिका प्रस्थकश्च
 माभ्यां द्वाभ्यां क्रमेण स्युरथ हरिकरैः प्रस्थकैराढकं स्यात् ॥ २० ॥

अथ सप्तमस्तरङ्गः ।

अथ पञ्च कर्माणि—

वमनं रेचनं नस्यं निरुहश्चानुवासनम् ।

एतानि पञ्च कर्माणि कथितानि मुनीश्वरैः ॥ १ ॥

तत्र प्रथमं वमनविधिः—

शरत्काले वसन्ते च प्रावृद्धकाले च देहिनाम् ।

वमनं रेचनं चैव कारयेत्कुशलो भिषक् ॥ २ ॥

बलवन्तं कफव्यासं हृत्तासादिनिपीडितम् ।

तथा वमनसात्म्यं च धीरचित्तं च वामयेत् ॥ ३ ॥

विपदोपे स्तन्यरोगे मन्दाग्रौ श्लीपदेऽर्बुदे ।

हृद्रोगकुष्ठवीसर्पमेहाजीर्णभ्रमेषु च ॥ ४ ॥

विदारिकापचीकासश्वासपीनसवृद्धिषु ।

अपस्मारे ज्वरोन्मादे तथा रक्तातिसारिषु ॥ ५ ॥

नासाताल्वोद्वपाके च कर्णस्रावेऽधिजिह्वके ।

गलशुण्ड्यामतीसारे पित्तश्लेष्मगदे तथा ॥ ६ ॥

मेदोगदेऽरुचौ चैव वमनं कारयेद्भिषक् ।

न वामनीयस्तिमिरी न गुल्मी नोदरी कृशः ॥ ७ ॥

नातिवृद्धो गर्भिणी च न स्थूलो न क्षतातुरः ।

मदार्तो बालको रुक्षः क्षुधितश्च निरुहितः ॥ ८ ॥

उदावर्त्यूर्ध्वरक्ती च क्षुच्छर्यः केवलानिली ।

पाण्डुरोगी क्रुमिव्याप्तः पठनात्स्वरघातकः ॥ ९ ॥

एतेऽप्यजीर्णव्यथिता वाम्या ये विपपीडिताः ।

कफव्याप्ताश्च ते वाम्या मधूकक्षाथपानतः ॥ १० ॥

सुकुमारं कृशं बालं वृद्धं मीरुं न वामयेत् ।

पीत्वा यवागूमाकण्ठं क्षीरतक्रदधीनि च ॥ ११ ॥

असात्म्यैः श्लेष्मलैर्मोज्यैर्दोषानुत्क्रिय देहिनः ।

स्निग्धास्विन्नाय वमनं दत्तं सम्यक्प्रवर्तते ॥ १२ ॥

वमनेषु च सर्वेषु सैन्धवं मधुना हितम् ।

वीमत्सं वमनं दद्याद्विपरीतं विरेचनम् ॥ १३ ॥

टङ्कः स एव फथितस्तद्वयं कोल उच्यते ।
 सुवर्णो घटकश्चैव वृद्धक्षणेः स निगद्यते ॥ ७ ॥
 कोलद्वयं च कर्पः स्यात्स प्रोक्तः पाणिमानिका ।
 अक्षं पिलुः पाणितलं किञ्चित्पाणिश्च तिन्दुकम् ॥ ८ ॥
 बिडालपदकं चैव तथा पोडशिका मता ।
 करमध्ये हंसपदं सुवर्णं कवलग्रहः ॥ ९ ॥
 उदुम्बरश्च पपायैः कर्प एव निगद्यते ।
 स्यात्कर्पाभ्यामर्धपलं शुक्तिरष्टमिका मता ॥ १० ॥
 शुक्तिभ्यां च पलं ज्ञेयं मुष्टिराष्ट्रं चतुर्थिका ।
 प्रकुञ्चः पोडशी बिल्वं पलमेवात्र कीर्त्यते ॥ ११ ॥
 पलाभ्यां प्रसृतिर्ज्ञेया प्रसृतं च निगद्यते ।
 प्रसृतिभ्यामञ्जलिः स्यात्कुडवोऽर्धशरावकः ॥ १२ ॥
 अर्धमानं च विज्ञेयं कुडवाभ्यां च मानिका ।
 शरावोऽष्टपलं तद्वज्ज्ञेयमत्र पिचक्षणेः ॥ १३ ॥
 शरावाभ्यां मवेत्प्रस्थश्चतुःप्रस्थेस्तथाऽऽढकम् ।
 माजनं कंसपात्रं च चतुःपट्टिपलश्च सः ॥ १४ ॥
 चतुर्भिराढकैर्द्रोणः कलशो नलवणो मतः ।
 उन्मानश्च घटो राशिर्द्रोणपर्यायसंज्ञकः ॥ १५ ॥
 द्रोणाभ्यां सूर्यकुम्भौ च चतुःपट्टिशरावकः ।
 सूर्याभ्यां च भवेद्द्रोणी बाहो गोणी च सा स्मृता ॥ १६ ॥
 गोणीचतुष्टयं खारी कथिता सूक्ष्मबुद्धिभिः ।
 चतुःसहस्रपलिका पणवत्यधिका च सा ॥ १७ ॥
 पलानां द्विसहस्रेण मार एकः प्रकीर्तितः ।
 तुला पलशतं ज्ञेयं सर्वत्रैवैष निश्चयः ॥ १८ ॥
 मापटङ्काक्षबिल्वानि कुडवः प्रस्थमाढकम् ।
 राशिर्गोणी खारिकेति यथोत्तरचतुर्गुणाः ॥ १९ ॥

उक्तं च—

सिद्धार्थैरष्टसंख्यैर्यव इह गदितस्तैश्चतुर्भिश्च गुञ्जा
 पद्ममिस्ताभिश्च मापो जलधिमिरपि तैष्टुक्कस्तौ च कोलः ।
 कर्पः शुक्तिः पलं च प्रसृतिकुडवको मानिका प्रस्थकश्च
 माभ्यां द्वाभ्यां क्रमेण स्युरथ हरिकरैः प्रस्थकैराढकं स्यात् ॥ २० ॥

अथ सप्तमस्तरङ्गः ।

अथ पञ्च कर्माणि—

वमनं रेचनं नस्यं निरुहश्चानुवासनम् ।

एतानि पञ्च कर्माणि कथितानि मुनीश्वरैः ॥ १ ॥

तत्र प्रथमं वमनविधिः—

शरत्काले वसन्ते च प्रावृद्धकाले च देहिनाम् ।

वमनं रेचनं चैव कारयेत्कुशलो भिषक् ॥ २ ॥

बलवन्तं कफव्यासं हृत्तासादिनिपीडितम् ।

तथा वमनसात्म्यं च धीरचित्तं च वामयेत् ॥ ३ ॥

विपदोपे स्तन्यरोगे मन्दाग्रौ श्लीपदेऽर्बुदे ।

हृद्रोगकुष्ठवीसर्पमेहाजीर्णभ्रमेषु च ॥ ४ ॥

विदारिकापचीकासश्वासपीनसवृद्धिषु ।

अपस्मारे ज्वरोन्मादे तथा रक्तातिसारिषु ॥ ५ ॥

नासाताल्वोद्वपाके च कर्णस्रावेऽधिजिह्वके ।

गलशुण्ड्यामतीसारे पित्तश्लेष्मगदे तथा ॥ ६ ॥

मेदोगदेऽरुचौ चैव वमनं कारयेद्भिषक् ।

न वामनीयस्तिमिरी न गुल्मी नोदरी कृशः ॥ ७ ॥

नातिवृद्धो गर्भिणी च न स्थूलो न क्षतातुरः ।

मदार्तो बालको रुक्षः क्षुधितश्च निरुहितः ॥ ८ ॥

उदावर्त्यूर्ध्वरक्ती च क्षुच्छर्यः केवलानिली ।

पाण्डुरोगी क्रुमिव्याप्तः पठनात्स्वरघातकः ॥ ९ ॥

एतेऽप्यजीर्णव्यथिता वाम्या ये विपपीडिताः ।

कफव्याप्ताश्च ते वाम्या मधूकक्षाथपानतः ॥ १० ॥

सुकुमारं कृशं बालं वृद्धं मीरुं न वामयेत् ।

पीत्वा यवागूमाकण्ठं क्षीरतक्रदधीनि च ॥ ११ ॥

असात्म्यैः श्लेष्मलैर्मोज्यैर्दोषानुत्क्रिय देहिनः ।

स्निग्धास्विन्नाय वमनं दत्तं सम्यक्प्रवर्तते ॥ १२ ॥

वमनेषु च सर्वेषु सैन्धवं मधुना हितम् ।

वीमत्सं वमनं दद्याद्विपरीतं विरेचनम् ॥ १३ ॥

एकाङ्गुलमिते घाताद्वैकल्यं कुरुते मृशम् ।
 द्वे वक्षःकक्षधरयोः स्नाय्वोः कक्षधरात्रिमे (?) ॥ ८४ ॥
 मध्य एकाङ्गुले स्नायुमर्मणी दोःक्रियाहरे ।
 क्षिप्रस्योर्ध्वं तूमयतोऽधश्च कूर्चाः क्षमाङ्गुलाः ॥ ८५ ॥
 स्नायुमर्माणि चत्वारि हते पञ्चमणप्रदः ।
 गुल्फसंधेरधः कूर्चाशिरांस्युन्नयतश्चतुः ॥ ८६ ॥
 स्नायुमर्माणि वैकल्यकृन्ति त्वेकाङ्गुलानि वै ।
 वस्तिः स्यात्स्नायुमर्मात्रं विन्दे ह्युमयतोऽश्मरीम् ॥ ८७ ॥
 विन्ता विपद्यते सद्यः स्राविष्यथ वा मवेत् ।
 पादाङ्गुष्ठाङ्गुलीमध्यं क्षिप्रमर्धाङ्गुलोन्मितम् ॥ ८८ ॥
 स्नायुमर्म चतुर्धाऽत्र घातात्कालान्तरे मृतिः ।
 अंसमध्यं त्र्यङ्गुलं तु स्नायुमर्मद्वयं हते ॥ ८९ ॥
 तत्र स्यात्पक्षघाती वा किं वा निष्क्रियबाहुकः ।
 विधुरे कर्णपृष्ठाधः संस्थिते स्नायुमर्मणी ॥ ९० ॥
 किञ्चिन्निम्ने तत्र घाताद्विकलो धधिरत्वता ।
 केशान्ते शङ्खयोरुर्ध्वमुखेऽपौ स्नायुमर्मणी ॥ ९१ ॥
 अर्धाङ्गुले सशल्योऽत्र जीवेन्नोद्धृतशल्यकः ।
 इति स्नायुमर्माणि ।
 इति सप्तोत्तरं मर्मशतम् ।

अथाऽऽहारादिलक्षणम् ।

उदानकोपादाहारसुस्थिरत्वाच्च यद्भवेत् ॥ ९२ ॥
 पवनस्योर्ध्वगमनं तदुद्गारं प्रचक्षते ।
 तमःकफाभ्यां निद्रा स्यान्मूर्छा पित्ततमोद्धवा ॥ ९३ ॥
 रजःपित्तानिलैर्भ्रान्तिस्तन्द्रा श्लेष्मतमोनिलैः ।
 ग्लानिरोजःक्षयाद्दुःखादर्जोणाच्च श्रमाद्भवेत् ॥ ९४ ॥
 यः सामर्थ्येऽप्यनुत्साहस्तदालस्यमुदीर्यते ।
 चेतन्यशिथिलत्वाच्च पीत्वैकं श्वासमुद्वहेत् ॥ ९५ ॥
 विदीर्णवदनश्वासं जृम्भा सा कथ्यते बुधैः ।
 उदानप्राणयोरुर्ध्वयोगान्मौलिकफस्रवात् ॥ ९६ ॥
 शब्दः संजायते नस्तः क्षुतं तत्कथ्यते बुधैः ।

जरायुवेष्टितो भुग्नपृष्ठग्रीवास्थिसंहतिः ।
 गर्माशये स्थितो देही ज्ञानवानतिचिन्तयन् ॥ २३ ॥
 किं मया दुष्कृतं कर्म कृतं गर्माशये यतः ।
 पतितो निरये घोरे नानादुःखप्रदायिनि ॥ २४ ॥
 यदि गर्माद्विनिर्यामि करिष्यामि तदा शुभम् ।
 येन मूयो गर्मवासदुःखं द्रक्ष्यामि न क्वचित् ॥ २५ ॥
 इति संचिन्त्यमानः स देही योगीव तत्त्ववित् ।
 निःसारितः समीरेण योनिमार्गनियन्त्रितः ॥ २६ ॥
 निर्गतो योनितो देही मायया विष्यते पुनः ।
 तत्क्षणादात्मविज्ञानविनाशादिव रोदिति ॥ २७ ॥

अथ गर्भस्य द्वैविध्ये हेतुमाह—

परस्परानिलाद्वातात्प्रभिन्ने कलले द्विधा ।
 द्विधा ततः प्रवृद्धयेत युग्मं तस्मात्प्रजायते ॥ २८ ॥

अथ विकृतोत्पत्तिहेतुमाह—

मातुः श्रद्धाविघातेन स्वस्य दुष्कर्मणा तथा ।
 कुञ्जवामनखञ्जं वा विकृताश्च भवन्ति ते ॥ २९ ॥

गर्भनष्टहेतुमाह—

आघातादिनिमित्तेन जठरान्तर्भूते शिशौ ।
 जठरं जायते शीतं स्तब्धाध्मातं भृशव्यथम् ॥ ३० ॥
 गर्मास्पन्दो भवत्युष्णः कृच्छ्रादुच्छ्वसनं कुमः ।
 अरतिस्त्रस्तनेत्रत्वमावीनामसमुद्भवः ॥ ३१ ॥

अथाङ्गप्रत्यङ्गोत्पत्तिः—

शिरोन्तराधिर्द्वौ बाहू सक्थिनी च संमासतः ।
 पङ्कजमङ्गप्रत्यङ्गं तस्याक्षिहृदयाविकम् ॥ ३२ ॥

अथ प्रत्यङ्गानि—

चक्षुष्कर्णोष्ठनासास्तनगलरसनागल्लमन्यांसगण्ड-

भ्रुकक्षाजङ्घहस्ताङ्गुलिनखरकटीनाभिपृष्ठाण्डमेढ्रम् ।

जानू स्फिग्बस्तिपार्श्वोदरगुदपदपाण्यङ्गुलीगुल्फकादि

प्रत्यङ्गं चेत्युमाभ्यां जगद्धि विबुधास्तच्छरीरं समस्तम् ॥ ३३ ॥

इति स्नेहपानविधिः शार्ङ्गधरात् ।

अथ स्नेहपाकविधिः ।

विघ्नेशक्षेत्रपालौ बटुकमपि शुभे वासरे पूजयित्वा

तैलस्याऽऽज्यस्य किं वा रचयतु निपुणं संस्कृतिं संप्रदायात् ।

आदौ वह्निं प्रदद्याद्यद्वधि शनकैः फेनशब्दव्ययः स्या-

त्पश्चान्मृत्पिण्डकेस्तद्वशभिरलघुभिर्नातिपीनेर्विशोध्यम् ॥१९॥

एकं संस्थाप्य घस्रं विधिवदथ पचेद्दासरादग्निमान्द्यं

काथैर्दुग्धैश्च कल्कैस्तदनुसुरभिभिः शोधेनीयेर्विशुद्धैः ।

कस्तूरीचन्दनं ग्लौर्जलजलदसटीरक्तपाटीरकुष्ठ-

त्वङ्मश्लिष्ठातुरुष्कागुरुनखरदंलपोतकङ्कौलमुख्यैः ॥ २० ॥

सारसंग्रहात् ।

तैलं कृत्वा कटाहे वृद्धतरविमले मन्दमन्दानलैस्त-

त्पक्वं निष्फेनमावं गतमिह हि यदा शैत्यमावं समेत्य ।

मश्लिष्ठारात्रिलोघैर्जलधरतनुकैः सामलैः साक्षपथ्यैः

सूचीपुष्पाङ्गुघ्निनीरैरुपहितमथितैस्तैलगन्धं जहाति ॥ २१ ॥

तैलस्येन्दुकलांशकैकविकसामौगास्तु तस्यांशको

ये चान्ये त्रिफला पयोदरजनीह्वीबेरलोधादयः ॥

सूचीपुष्पवटावरोहनलिका तस्याश्च पादांशका

दुर्गन्धं विनिहत्य तैलमरुणं सौरभ्यमाकुर्वते ॥ २२ ॥

आम्रजम्बूकपित्थानां बीजपूरकवित्त्वयोः ॥

शोधनं तिलतैलस्य पलवानां तु पञ्चकम् ॥ २३ ॥

जलस्नेहौषधीनां च प्रमाणं यत्र नोदितम् ।

तत्र स्यादौषधात्स्नेहः स्नेहात्काथश्चतुर्गुणः ॥ २४ ॥

स्नेहाच्चतुर्गुणं काथ्यं सदा च स्नेहसंविधौ ।

जलं चतुर्गुणं दत्त्वा काथः काथ्यसमो मतः ॥ २५ ॥

उक्तं च चरकात्—

कल्काच्चतुर्गुणः स्नेहः स्नेहात्काथ्यं चतुर्गुणम् ।

काथ्याच्चतुर्गुणं वारि काथः काथ्यसमो मतः ॥ २६ ॥

१ ख. 'धयेतौर्विशोध्यम् । क० । २ ख. 'दलश्वेतकाकी' । ३ ख. 'मलोऽपि मूर्च्छाविधौ ये ।
४ ख. 'अग्नितः सू' ।

अथ सप्तमस्तरङ्गः ।

अथ पञ्च कर्माणि—

वमनं रेचनं नस्यं निरुहश्चानुवासनम् ।

एतानि पञ्च कर्माणि कथितानि मुनीश्वरैः ॥ १ ॥

तत्र प्रथमं वमनविधिः—

शरत्काले वसन्ते च प्रावृद्धकाले च देहिनाम् ।

वमनं रेचनं चैव कारयेत्कुशलो भिषक् ॥ २ ॥

बलवन्तं कफव्यासं हृल्लासादिनिपीडितम् ।

तथा वमनसात्म्यं च धीरचित्तं च वामयेत् ॥ ३ ॥

विपदोपे स्तन्यरोगे मन्दाग्रौ श्लीपदेऽर्बुदे ।

हृद्रोगकुष्ठवीसर्पमेहाजीर्णभ्रमेषु च ॥ ४ ॥

विदारिकापचीकासश्वासपीनसवृद्धिषु ।

अपस्मारे ज्वरोन्मादे तथा रक्तातिसारिषु ॥ ५ ॥

नासाताल्वोदपाके च कर्णस्रावेऽधिजिह्वके ।

गलशुण्ड्यामतीसारे पित्तश्लेष्मगदे तथा ॥ ६ ॥

मेदोगदेऽरुचौ चैव वमनं कारयेद्भिषक् ।

न वामनीयस्तिमिरी न गुल्मी नोदरी कृशः ॥ ७ ॥

नातिवृद्धो गर्भिणी च न स्थूलो न क्षतातुरः ।

मदार्तो बालको रुक्षः क्षुधितश्च निरुहितः ॥ ८ ॥

उदावर्त्यूर्ध्वरक्ती च क्षुच्छर्यः केवलानिली ।

पाण्डुरोगी क्रुमिव्याप्तः पठनात्स्वरघातकः ॥ ९ ॥

एतेऽप्यजीर्णव्यथिता वाम्या ये विपपीडिताः ।

कफव्याप्ताश्च ते वाम्या मधूकक्षाथपानतः ॥ १० ॥

सुकुमारं कृशं बालं वृद्धं मीरुं न वामयेत् ।

पीत्वा यवागूमाकण्ठं क्षीरतक्रदधीनि च ॥ ११ ॥

असात्म्यैः श्लेष्मलैर्मोज्यैर्दोषानुत्क्रिय देहिनः ।

स्निग्धास्विन्नाय वमनं दत्तं सम्यक्प्रवर्तते ॥ १२ ॥

वमनेषु च सर्वेषु सैन्धवं मधुना हितम् ।

वीमत्सं वमनं दद्याद्विपरीतं विरेचनम् ॥ १३ ॥

टङ्कः स एव फथितस्तद्वयं कोल उच्यते ।
 सुवर्णो घटकश्चैव वृद्धक्षणेः स निगद्यते ॥ ७ ॥
 कोलद्वयं च कर्पः स्यात्स प्रोक्तः पाणिमानिका ।
 अक्षं पिलुः पाणितलं किञ्चित्पाणिश्च तिन्दुकम् ॥ ८ ॥
 बिडालपदकं चैव तथा पोडशिका मता ।
 करमध्ये हंसपदं सुवर्णं कवलग्रहः ॥ ९ ॥
 उदुम्बरश्च पपायैः कर्प एव निगद्यते ।
 स्यात्कर्पाभ्यामर्धपलं शुक्तिरष्टमिका मता ॥ १० ॥
 शुक्तिभ्यां च पलं ज्ञेयं मुष्टिराष्ट्रं चतुर्थिका ।
 प्रकुञ्चः पोडशी बिल्वं पलमेवात्र कीर्त्यते ॥ ११ ॥
 पलाभ्यां प्रसृतिर्ज्ञेया प्रसृतं च निगद्यते ।
 प्रसृतिभ्यामञ्जलिः स्यात्कुडवोऽर्धशरावकः ॥ १२ ॥
 अर्धमानं च विज्ञेयं कुडवाभ्यां च मानिका ।
 शरावोऽष्टपलं तद्वज्ज्ञेयमत्र पिचक्षणेः ॥ १३ ॥
 शरावाभ्यां मवेत्प्रस्थश्चतुःप्रस्थेस्तथाऽऽढकम् ।
 माजनं कंसपात्रं च चतुःपट्टिपलश्च सः ॥ १४ ॥
 चतुर्भिराढकैर्द्रोणः कलशो नलवणो मतः ।
 उन्मानश्च घटो राशिर्द्रोणपर्यायसंज्ञकः ॥ १५ ॥
 द्रोणाभ्यां सूर्यकुम्भौ च चतुःपट्टिशरावकः ।
 सूर्याभ्यां च भवेद्द्रोणी बाहो गोणी च सा स्मृता ॥ १६ ॥
 गोणीचतुष्टयं खारी कथिता सूक्ष्मबुद्धिभिः ।
 चतुःसहस्रपलिका पणवत्यधिका च सा ॥ १७ ॥
 पलानां द्विसहस्रेण मार एकः प्रकीर्तितः ।
 तुला पलशतं ज्ञेयं सर्वत्रैवैष निश्चयः ॥ १८ ॥
 मापटङ्काक्षबिल्वानि कुडवः प्रस्थमाढकम् ।
 राशिर्गोणी खारिकेति यथोत्तरचतुर्गुणाः ॥ १९ ॥

उक्तं च—

सिद्धार्थैरष्टसंख्यैर्यव इह गदितस्तैश्चतुर्भिश्च गुञ्जा
 पद्ममिस्ताभिश्च मापो जलधिमिरपि तैष्टुक्कस्तौ च कोलः ।
 कर्पः शुक्तिः पलं च प्रसृतिकुडवको मानिका प्रस्थकश्च
 माभ्यां द्वाभ्यां क्रमेण स्युरथ हरिकरैः प्रस्थकैराढकं स्यात् ॥ २० ॥

अथ स्वस्थसमधातोर्मज्जादिमानं वाग्भटात्—

मज्जा मेदो वसा मूत्रं पित्तश्लेष्मशकृदमृक् ॥ ९७ ॥

रसो जलं च देहेऽस्मिन्नेकैकाञ्जलिवर्धितम् ।

पृथक्स्वप्नसुप्तं प्रोक्तमोजोमस्तिष्करेतसाम् ॥ ९८ ॥

द्वावञ्जली तु स्तन्यस्य चत्वारो रजसस्त्रियाः ।

समधातोरिदं मानं विद्याद्वृद्धिक्षयाम्बिताः ॥ ९९ ॥

शुक्रासृग्गर्भिणीभोज्यचेष्टागर्माशयर्तुषु ।

यः स्याद्दोषोऽधिकस्तेन प्रकृतिः सप्तधोविता ॥ २०० ॥

अथ वयोविचारः—

बाल्यमापोऽष्टाद्वर्षात्ततो मध्येऽधिसप्ततिः ।

पृच्छस्तदूर्ध्वं विज्ञेयं वयोमानमिति त्रिधा ॥ १ ॥

उक्तं च वाग्भटे—

वयस्त्वा षोडशाद्बाल्यं तत्र धात्विन्द्रियौजसाम् ।

वृद्धिरा सप्ततेर्मध्यं तत्रावृद्धिः परं क्षयः ॥ २ ॥

स्वं स्वं हस्तत्रयं सार्धं षण्णः पात्रं सुखायुषोः ।

इति योगतरङ्गिण्यां शारीरं नाम द्वितीयस्तरङ्गः ॥ २ ॥

अथ तृतीयस्तरङ्गः ।

अथ परिमाणा ।

न मानेन विना युक्तिर्द्रव्याणां ज्ञायते क्वचित् ।

अतः प्रयोगकार्यार्थं मानमत्रोच्यते मया ॥ १ ॥

मानं च द्विविधं प्रोक्तं कालिङ्गं मागधं तथा ।

कालिङ्गान्मागधं श्रेष्ठमिति मानविदो विदुः ॥ २ ॥

असरेणुर्बुधैः प्रोक्तस्त्रिंशता परमाणुभिः ।

असरेणोस्तु पर्यायैर्नाम्ना वंशी निगद्यते ॥ ३ ॥

जालान्तरगतैः सूर्यकरैर्वंशी निगद्यते ।

षड्वंशीमिर्मरीचिः स्यात्तामिः षड्मिश्र राजिका ॥ ४ ॥

तिसृभी राजिकाभिश्च सर्पपः प्रोच्यते बुधैः ।

पतोऽष्टसर्पपैः प्रोक्तो गुक्ता स्यात्तच्चतुष्टयम् ॥ ५ ॥

षड्मिश्र रक्तिकाभिश्च मापको हेमधानको ।

सापैश्चतुर्भिः शाणः स्याद्दूरणः स निगद्यते ॥ ६ ॥

अथ सूपमूलकयूपः-

सूपमूलकयोर्यूपो गलग्रहकफज्वरान् ।

हन्ति श्वासकफश्यायकासमेदोरुचिक्रिमीन् ॥ ३८ ॥

इति सूपमूलकयूपः ।

अथ चणकयूपः-

चणकैर्विदलैर्यूपोऽनुष्णस्तुवरको लघुः ।

रक्तपित्तप्रतिश्यायकासपित्तकफापहः ॥ ३९ ॥

इति चणकयूपः ।

अथ मकुष्ठयूपः-

मकुष्ठयूपः संग्राही पित्तश्लेष्मज्वरापहः ।

लघुः संतर्पणः पथ्यो हृद्यः पीनसकासजित् ॥ ४० ॥

इति मकुष्ठयूपः ।

अथ कृताकृतयूपौ-

यूपः कृताख्यो लवणस्नेहकदवादिसाधितः ।

अकृतस्तैर्विना सिद्धः क्रमाद्वुरुलघू च तौ ॥ ४१ ॥

इति कृताकृतयूपौ ।

यूपा गोरसधान्याल्मपट्वम्लादिभिरन्विताः ।

यथोत्तरं गुरुतरा वातघ्ना रुचिकारिणः ॥ ४२ ॥

यैरन्नैरौषधैर्यैश्च कृता मण्डादयो बुधैः ।

विचार्य तद्गुणानेतांस्तद्गुणानेव निर्दिशेत् ॥ ४३ ॥

इति यूपाः ।

अथ सूपाः-

काण्डितैर्वैदलैः किञ्चिदाज्यपीतादधिप्लुतैः ।

सिद्धैश्चतुर्गुणे तोये यथोचितपटुश्रितैः ॥ ४४ ॥

नातिद्रवघनेराज्ये छकृतै रामठान्वितैः ।

सूपः स्यात्साधनोऽन्नस्य रोचनः पाचनोऽग्निकृत् ॥ ४५ ॥

पथ्यैः स्निग्धो बलकरो वातश्लेष्मगदे हितः ॥ ४६ ॥

इति सामान्यसूपरन्धनप्रकारगुणः ।

जरायुवेष्टितो भुग्नपृष्ठग्रीवास्थिसंहतिः ।
 गर्भाशये स्थितो देही ज्ञानवानतिचिन्तयन् ॥ २३ ॥
 किं मया दुष्कृतं कर्म कृतं गर्भाशये यतः ।
 पतितो निरये घोरे नानादुःखप्रदायिनि ॥ २४ ॥
 यदि गर्माद्विनिर्यामि करिष्यामि तदा शुभम् ।
 येन मूयो गर्भवासदुःखं द्रक्ष्यामि न क्वचित् ॥ २५ ॥
 इति संचिन्त्यमानः स देही योगीव तत्त्ववित् ।
 निःसारितः समीरेण योनिमार्गनियन्त्रितः ॥ २६ ॥
 निर्गतो योनितो देही मायया विष्यते पुनः ।
 तत्क्षणादात्मविज्ञानविनाशादिव रोदिति ॥ २७ ॥

अथ गर्भस्य द्वैविध्ये हेतुमाह—

परस्परानिलाद्वातात्प्रभिन्ने कलले द्विधा ।
 द्विधा ततः प्रवृद्धयेत युग्मं तस्मात्प्रजायते ॥ २८ ॥

अथ विकृतोत्पत्तिहेतुमाह—

मातुः श्रद्धाविघातेन स्वस्य दुष्कर्मणा तथा ।
 कुञ्जवामनखञ्जं वा विकृताश्च भवन्ति ते ॥ २९ ॥

गर्भनष्टहेतुमाह—

आघातादिनिमित्तेन जठरान्तर्भूते शिशौ ।
 जठरं जायते शीतं स्तब्धाध्मातं भृशव्यथम् ॥ ३० ॥
 गर्मास्पन्दो भवत्युष्णः कृच्छ्रादुच्छ्वसनं कुमः ।
 अरतिस्त्रस्तनेत्रत्वमावीनामसमुद्भवः ॥ ३१ ॥

अथाङ्गप्रत्यङ्गोत्पत्तिः—

शिरोन्तराधिर्द्वौ बाहू सक्थिनी च संमासतः ।
 पङ्कजमङ्गप्रत्यङ्गं तस्याक्षिहृदयाविकम् ॥ ३२ ॥

अथ प्रत्यङ्गानि—

चक्षुष्कर्णोष्ठनासास्तनगलरसनागल्लमन्यांसगण्ड-

भ्रुकक्षाजङ्घहस्ताङ्गुलिनखरकटीनाभिपृष्ठाण्डमेढ्रम् ।

जानू स्फिग्बस्तिपार्श्वोदरगुदपदपाण्यङ्गुलीगुल्फकादि

प्रत्यङ्गं चेत्युमाभ्यां जगद्भि विबुधास्तच्छरीरं समस्तम् ॥ ३३ ॥

अथ रोहीतकः (रोहिडा-)

रोहीतकः सरो गुल्मयकृत्स्नोहोदरापहः ॥ ७७ ॥

इति (रोहीतकः) रोहिडा ।

अथ मोचकः (मोचरसः-)

मोचकः शीतलो ग्राही गुरुर्वृष्योऽतिसारजित् ।

प्रवाहिकामापत्तास्रकफशहनिवर्हणः ॥ ७८ ॥

इति मोचकः (मोचरसः) ।

अथाजगन्धा (नसरी)

अजगन्धा लघू रुच्या हृद्या हृत्कफवातनुत् ।

इत्यजगन्धा (नसरी) ।

अथ सैरेयकः (कण्ठसर इति)

सैरेयकः कुष्ठशतकफपाण्डुविपास्रजित् ॥ ७९ ॥

तिक्तोष्णो मधुरः केश्यः सुस्निग्धः केशरञ्जनः ।

इति सैरेयकः (कण्ठसर इति) ।

अथ गिरिकर्णीद्वयम् । (सफली)

गिरिकर्णीद्वयं शीतं ग्रहघ्नं दंष्ट्रिनादकृत् ॥ ८० ॥

कुष्ठगूलत्रिदोषामशोथवणविषापहम् ।

इति गिरिकर्णीद्वयम् । (सफली) ।

अथ क्षुरकः । (तालमखाना)

क्षुरकः शीतलो वृष्या गुरुर्वतिखुडास्रजित् ॥ ८१ ॥

शोथवणविषातल्लकपित्तनाशकरः सरः ।

इति क्षुरकः । (तालमखाना) ।

अथ कार्पासः-

कार्पासको लघुः कोष्णो मधुरो वातनाशनः ॥ ८२ ॥

तद्वाजं वातजिद्वृष्यं स्निग्धं कफकरं गुरु ।

इति कार्पासः ।

भमैकोनविंशस्तरङ्गः ।

अथ मधु—

माक्षिकं भ्रामरं क्षौद्रं पौतिकं छात्रमेव च ।

आर्घ्यमौद्दालकं दालमित्यष्टौ मधुजातयः ॥ १ ॥

मधुवर्णमाह—

माक्षिकं तैलसंकाशं भ्रामरं स्फटिकोज्ज्वलम् ।

क्षौद्रं कपिशवर्णं स्यात्पौतिकं घृतसंनिभम् ॥ २ ॥

छात्रं तत्पीतकपिलमाध्यं श्वेतपिशङ्गकम् ।

औद्दालकं पीतकपिलं नानावर्णं तु दालकम् ॥ ३ ॥

तत्र सामान्यमधुगुणाः—

मधु शीतं लघु स्वादु रुक्षं ग्राहि विलेखनम् ।

चक्षुष्यं दीपनं स्वर्णं व्रणशोधनरोपणम् ॥ ४ ॥

वर्णं मेधाकरं वृष्यं विशदं रोचनं जयेत् ।

कुष्ठार्शःकासपित्तास्रकफमेहक्लमकिमीन् ॥ ५ ॥

मदतृष्णावमिश्रवासहिकातीसारहृव्रहान् ।

दाहक्षतक्षयांस्तनु योगयात्यल्पवातलम् ॥ ६ ॥

अथ माक्षिकादीनां विशिष्टगुणाः—

क्षये माक्षिकमुद्दिष्टं भ्रामरं रक्तपित्तनुत् ।

क्षौद्रं मेहहरं प्राहुर्वर्णे पौतिकमुत्तमम् ॥ ७ ॥

छात्रं सर्वत्र शस्तं स्यादाध्यं चक्षुष्यमुत्तमम् ।

औद्दालकं कुष्ठहरं रुचिकृद्दालमीरितम् ॥ ८ ॥

एते विशिष्टाः कथिता मधूनां मुनिभिर्गुणाः ।

अथ मधूच्छिष्टगुणाः—

मदनं मृदुलं स्निग्धं भूतघ्नं व्रणरोपणम् ।

भग्नसंधानकृद्वातकुष्ठवीसर्परक्तजित् ॥ ९ ॥

इति योगतरङ्गिण्यां मधुगुणागुणकथनं नामैकोनविंशस्तरङ्गः ॥ १९ ॥

इति स्नेहपानविधिः शार्ङ्गधरात् ।

अथ स्नेहपाकविधिः ।

विघ्नेशक्षेत्रपालौ बटुकमपि शुभे वासरे पूजयित्वा

तैलस्याऽऽज्यस्य किं वा रचयतु निपुणं संस्कृतिं संप्रदायात् ।

आदौ वह्निं प्रदद्याद्यद्वधि शनकैः फेनशब्दव्ययः स्या-

त्पश्चान्मृत्पिण्डकेस्तद्वशभिरलघुभिर्नातिपीनेर्विशोध्यम् ॥१९॥

एकं संस्थाप्य घस्रं विधिवदथ पचेद्दासरादग्निमान्द्यं

काथैर्दुग्धैश्च कल्कैस्तदनुसुरभिभिः शोधेनीयेर्विशुद्धैः ।

कस्तूरीचन्दनं ग्लौर्जलजलदसटीरक्तपाटीरकुठ-

त्वङ्मञ्जिष्ठातुरुष्कागुरुनखरदंलपोतकङ्कोलमुख्यैः ॥ २० ॥

सारसंग्रहात् ।

तैलं कृत्वा कटाहे वृद्धतरविमले मन्दमन्दानलैस्त-

त्पक्वं निष्फेनमावं गतमिह हि यदा शैत्यमावं समेत्य ।

मञ्जिष्ठारात्रिलोघैर्जलधरतनुकैः सामलैः साक्षपथ्यैः

सूचीपुष्पाङ्घ्रिनीरैरुपहितमथितैस्तैलगन्धं जहाति ॥ २१ ॥

तैलस्येन्दुकलांशकैकविकसामौगास्तु तस्यांशको

ये चान्ये त्रिफला पयोदरजनीह्वीबेरलोधादयः ॥

सूचीपुष्पवटावरोहनलिका तस्याश्च पादांशका

दुर्गन्धं विनिहत्य तैलमरुणं सौरभ्यमाकुर्वते ॥ २२ ॥

आम्रजम्बूकपित्थानां बीजपूरकवित्त्वयोः ॥

शोधनं तिलतैलस्य पलवानां तु पञ्चकम् ॥ २३ ॥

जलस्नेहौषधीनां च प्रमाणं यत्र नोदितम् ।

तत्र स्यादौषधात्स्नेहः स्नेहात्काथश्चतुर्गुणः ॥ २४ ॥

स्नेहाच्चतुर्गुणं काथ्यं सदा च स्नेहसंविधौ ।

जलं चतुर्गुणं दत्त्वा काथः काथ्यसमो मतः ॥ २५ ॥

उक्तं च चरकात्—

कल्काच्चतुर्गुणः स्नेहः स्नेहात्काथ्यं चतुर्गुणम् ।

काथ्याच्चतुर्गुणं वारि काथः काथ्यसमो मतः ॥ २६ ॥

१ ख. 'धयेतौर्विशोध्यम् । क० । २ ख. 'दलश्वेतकाकी' । ३ ख. 'मलोऽपि मूर्च्छाविधौ ये ।
४ ख. 'अन्वितः सू' ।

अथ स्वस्थसमधातोर्मज्जादिमानं वाग्भटात्—

मज्जा मेदो वसा मूत्रं पित्तश्लेष्मशकृदमृक् ॥ ९७ ॥

रसो जलं च देहेऽस्मिन्नेकैकाञ्जलिवर्धितम् ।

पृथक्स्वप्नसुप्तं प्रोक्तमोजोमस्तिष्करेतसाम् ॥ ९८ ॥

द्वावञ्जली तु स्तन्यस्य चत्वारो रजसस्त्रियाः ।

समधातोरिदं मानं विद्याद्वृद्धिक्षयाम्बिताः ॥ ९९ ॥

शुक्रासृग्गर्भिणीभोज्यचेष्टागर्माशयर्तुषु ।

यः स्याद्दोषोऽधिकस्तेन प्रकृतिः सप्तधोविता ॥ २०० ॥

अथ वयोविचारः—

बाल्यमापोऽष्टाद्वर्षात्ततो मध्येऽधिसप्ततिः ।

पृच्छस्तदूर्ध्वं विज्ञेयं वयोमानमिति त्रिधा ॥ १ ॥

उक्तं च वाग्भटे—

वयस्त्वा षोडशाद्बाल्यं तत्र धात्विन्द्रियौजसाम् ।

वृद्धिरा सप्ततेर्मध्यं तत्रावृद्धिः परं क्षयः ॥ २ ॥

स्वं स्वं हस्तत्रयं सार्धं षण्णः पात्रं सुखायुषोः ।

इति योगतरङ्गिण्यां शारीरं नाम द्वितीयस्तरङ्गः ॥ २ ॥

अथ तृतीयस्तरङ्गः ।

अथ परिमाणा ।

न मानेन विना युक्तिर्द्रव्याणां ज्ञायते क्वचित् ।

अतः प्रयोगकार्यार्थं मानमत्रोच्यते मया ॥ १ ॥

मानं च द्विविधं प्रोक्तं कालिङ्गं मागधं तथा ।

कालिङ्गान्मागधं श्रेष्ठमिति मानविदो विदुः ॥ २ ॥

असरेणुर्बुधैः प्रोक्तस्त्रिंशता परमाणुभिः ।

असरेणोस्तु पर्यायैर्नाम्ना वंशी निगद्यते ॥ ३ ॥

जालान्तरगतैः सूर्यकरैर्वंशी निगद्यते ।

षड्वंशीमिर्मरीचिः स्यात्तामिः षड्मिश्र राजिका ॥ ४ ॥

तिसृभी राजिकाभिश्च सर्पपः प्रोच्यते बुधैः ।

पतोऽष्टसर्पपैः प्रोक्तो गुक्ता स्यात्तच्चतुष्टयम् ॥ ५ ॥

षड्मिश्र रक्तिकाभिश्च मापको हेमधानको ।

सापैश्चतुर्भिः शाणः स्याद्दूरणः स निगद्यते ॥ ६ ॥

टङ्कः स एव फथितस्तद्वयं कोल उच्यते ।
 सुवर्णो घटकश्चैव वृद्धक्षणेः स निगद्यते ॥ ७ ॥
 कोलद्वयं च कर्पः स्यात्स प्रोक्तः पाणिमानिका ।
 अक्षं पिलुः पाणितलं किञ्चित्पाणिश्च तिन्दुकम् ॥ ८ ॥
 बिडालपदकं चैव तथा पोडशिका मता ।
 करमध्ये हंसपदं सुवर्णं कवलग्रहः ॥ ९ ॥
 उदुम्बरश्च पपायैः कर्प एव निगद्यते ।
 स्यात्कर्पाभ्यामर्धपलं शुक्तिरष्टमिका मता ॥ १० ॥
 शुक्तिभ्यां च पलं ज्ञेयं मुष्टिराष्ट्रं चतुर्थिका ।
 प्रकुञ्चः पोडशी बिल्वं पलमेवात्र कीर्त्यते ॥ ११ ॥
 पलाभ्यां प्रसृतिर्ज्ञेया प्रसृतं च निगद्यते ।
 प्रसृतिभ्यामञ्जलिः स्यात्कुडवोऽर्धशरावकः ॥ १२ ॥
 अर्धमानं च विज्ञेयं कुडवाभ्यां च मानिका ।
 शरावोऽष्टपलं तद्वज्ज्ञेयमत्र पिचक्षणेः ॥ १३ ॥
 शरावाभ्यां मवेत्प्रस्थश्चतुःप्रस्थेस्तथाऽऽढकम् ।
 माजनं कंसपात्रं च चतुःपट्टिपलश्च सः ॥ १४ ॥
 चतुर्भिराढकैर्द्रोणः कलशो नलवणो मतः ।
 उन्मानश्च घटो राशिर्द्रोणपर्यायसंज्ञकः ॥ १५ ॥
 द्रोणाभ्यां सूर्यकुम्भौ च चतुःपट्टिशरावकः ।
 सूर्याभ्यां च भवेद्द्रोणी वाहो गोणी च सा स्मृता ॥ १६ ॥
 गोणीचतुष्टयं खारी कथिता सूक्ष्मबुद्धिभिः ।
 चतुःसहस्रपलिका पणवत्यधिका च सा ॥ १७ ॥
 पलानां द्विसहस्रेण मार एकः प्रकीर्तितः ।
 तुला पलशतं ज्ञेयं सर्वत्रैवैष निश्चयः ॥ १८ ॥
 मापटङ्काक्षबिल्वानि कुडवः प्रस्थमाढकम् ।
 राशिर्गोणी खारिकेति यथोत्तरचतुर्गुणाः ॥ १९ ॥

उक्तं च—

सिद्धार्थैरष्टसंख्यैर्यव इह गदितस्तैश्चतुर्भिश्च गुञ्जा
 पद्ममिस्ताभिश्च मापो जलधिमिरपि तैष्टुक्कस्तौ च कोलः ।
 कर्पः शुक्तिः पलं च प्रसृतिकुडवको मानिका प्रस्थकश्च
 माभ्यां द्वाभ्यां क्रमेण स्युरथ हरिकरैः प्रस्थकैराढकं स्यात् ॥ २० ॥

अथ सप्तमस्तरङ्गः ।

अथ पञ्च कर्माणि—

वमनं रेचनं नस्यं निरुहश्चानुवासनम् ।

एतानि पञ्च कर्माणि कथितानि मुनीश्वरैः ॥ १ ॥

तत्र प्रथमं वमनविधिः—

शरत्काले वसन्ते च प्रावृद्धकाले च देहिनाम् ।

वमनं रेचनं चैव कारयेत्कुशलो भिषक् ॥ २ ॥

बलवन्तं कफव्यासं हृत्तासादिनिपीडितम् ।

तथा वमनसात्म्यं च धीरचित्तं च वामयेत् ॥ ३ ॥

विपदोपे स्तन्यरोगे मन्दाग्रौ श्लीपदेऽर्बुदे ।

हृद्रोगकुष्ठवीसर्पमेहाजीर्णभ्रमेषु च ॥ ४ ॥

विदारिकापचीकासश्वासपीनसवृद्धिषु ।

अपस्मारे ज्वरोन्मादे तथा रक्तातिसारिषु ॥ ५ ॥

नासाताल्वोदपाके च कर्णस्रावेऽधिजिह्वके ।

गलशुण्ड्यामतीसारे पित्तश्लेष्मगदे तथा ॥ ६ ॥

मेदोगदेऽरुचौ चैव वमनं कारयेद्भिषक् ।

न वामनीयस्तिमिरी न गुल्मी नोदरी कृशः ॥ ७ ॥

नातिवृद्धो गर्भिणी च न स्थूलो न क्षतातुरः ।

मदार्तो बालको रुक्षः क्षुधितश्च निरुहितः ॥ ८ ॥

उदावर्त्यूर्ध्वरक्ती च क्षुच्छर्यः केवलानिली ।

पाण्डुरोगी क्रामिव्यासः पठनात्स्वरघातकः ॥ ९ ॥

एतेऽप्यजीर्णव्यथिता वाम्या ये विपपीडिताः ।

कफव्यासाश्च ते वाम्या मधूकक्षाथपानतः ॥ १० ॥

सुकुमारं कृशं बालं वृद्धं मीरुं न वामयेत् ।

पीत्वा यवागूमाकण्ठं क्षीरतक्रदधीनि च ॥ ११ ॥

असात्म्यैः श्लेष्मलैर्मोज्यैर्दोषानुत्क्रिय देहिनः ।

स्निग्धास्विन्नाय वमनं दत्तं सम्यक्प्रवर्तते ॥ १२ ॥

वमनेषु च सर्वेषु सैन्धवं मधुना हितम् ।

वीमत्सं वमनं दद्याद्विपरीतं विरेचनम् ॥ १३ ॥

अथ सूपमूलकयूपः-

सूपमूलकयोर्यूपो गलग्रहकफज्वरान् ।

हन्ति श्वासकफश्यायकासमेदोरुचिक्रिमीन् ॥ ३८ ॥

इति सूपमूलकयूपः ।

अथ चणकयूपः-

चणकैर्विदलैर्यूपोऽनुष्णस्तुवरको लघुः ।

रक्तपित्तप्रतिश्यायकासपित्तकफापहः ॥ ३९ ॥

इति चणकयूपः ।

अथ मकुष्ठयूपः-

मकुष्ठयूपः संग्राही पित्तश्लेष्मज्वरापहः ।

लघुः संतर्पणः पथ्यो हृद्यः पीनसकासजित् ॥ ४० ॥

इति मकुष्ठयूपः ।

अथ कृताकृतयूपौ-

यूपः कृताख्यो लवणस्नेहकद्वादिसाधितः ।

अकृतस्तैर्विना सिद्धः क्रमाद्वरुलघू च तौ ॥ ४१ ॥

इति कृताकृतयूपौ ।

यूपा गोरसधान्याल्मपट्वम्लादिभिरन्विताः ।

यथोत्तरं गुरुतरा वातघ्ना रुचिकारिणः ॥ ४२ ॥

यैरन्नैरौषधैर्यैश्च कृता मण्डादयो बुधैः ।

विचार्य तद्गुणानेतांस्तद्गुणानेव निर्दिशेत् ॥ ४३ ॥

इति यूपाः ।

अथ सूपाः-

काण्डितैर्वेदलैः किञ्चिदाज्यपीतादधिप्लुतैः ।

सिद्धैश्चतुर्गुणे तोये यथोचितपटुश्रितैः ॥ ४४ ॥

नातिद्रवघनेराज्ये छकृतै रामठान्वितैः ।

सूपः स्यात्साधनोऽन्नस्य रोचनः पाचनोऽग्निकृत् ॥ ४५ ॥

पथ्यः स्निग्धो बलकरो वातश्लेष्मगदे हितः ॥ ४६ ॥

इति सामान्यसूपरन्धनप्रकारगुणः ।

समं नयति गात्राणि समानस्तेन कथ्यते ।
 स्यन्दनादूर्ध्वनयनादुदानो मण्यते बुधैः ॥ ९५ ॥
 व्यानो व्यानयति प्रायो रोगादीन्सर्वदेहगः ।
 नामेरधो विशेषेण वायुर्वसति देहधृत् ॥ ९६ ॥
 पित्तमुष्णं द्रवं पीतं नीलं सत्त्वगुणोत्त्रणम् ।
 कटुतिक्तसं ज्ञेयं विदग्धं वाऽऽम्लतां व्रजेत् ॥ ९७ ॥
 अग्न्याशये घरेत्पित्तमग्निरूपं तिलोन्मितम् ।
 पाचकं भ्राजकं चैव रञ्जकालोचकं तथा ॥ ९८ ॥
 साधकं चेति पञ्चैव पित्तनामान्यनुक्रमात् ।
 द्रुततारनिभं मुक्तपाचनात्पाचकं विदुः ॥ ९९ ॥
 रसरञ्जनतो रक्ते यकृत्प्लीहोश्च रञ्जकम् ।
 अभ्यङ्गादि गृहीत्वाऽङ्गं भ्राजनान्भ्राजकं स्मृतम् ॥ १०० ॥
 आलोचयति यद्दृष्ट्या रूपमालोचकं हि तत् ।
 तमोरूपं कफं भित्त्वा साधके धर्मसाधनात् ॥ १ ॥
 स्युरेतान्यग्न्युपपदान्यखिलानि स्वकर्मसु ।
 स्थानं विशिष्टं पित्तस्य हृदोऽधस्तात्प्रकीर्तितम् ॥ २ ॥
 कफः स्निग्धो गुरुः श्वेतः पिच्छिलः शीतिलस्तथा ।
 तमोगुणाधिकः स्वादुर्विदग्धो लवणो भवेत् ॥ ३ ॥
 कफस्त्वामाशये मूर्ध्नि कण्ठे हृदि च संधिषु ।
 तिष्ठन्करोति देहस्य स्थैर्यं सर्वाङ्गपाटवम् ॥ ४ ॥
 क्लेदनस्तर्पकश्चैव बोधनश्चावलम्बकः ।
 श्लेष्मकश्चेति नामानि कफस्योक्तान्यनुक्रमात् ॥ ५ ॥
 क्लेदको भुक्तसंक्लेदात्तर्पको नेत्रतर्पणात् ।
 बोधको रससंबोधादालम्बादवलम्बकः ॥ ६ ॥
 श्लेष्मकः संधिसंश्लेषादिति तेषां विचेतना ।
 कण्ठस्याधो विशेषेण कफस्थानं जगुर्बुधाः ॥ ७ ॥
 दुष्टं रक्तमपि प्राहुर्दोषं केचन पित्तवत् ।
 वातपित्तकफानां तु त्रयो वैशेषिका गुणाः ॥ ८ ॥
 रौक्ष्यं वातस्य पित्तस्य तैक्ष्ण्यं स्निग्ध्यं कफस्य च ।
 साम्यं वृद्धिक्षयश्चेति दोषाणां त्रिविधा गतिः ॥ १०९ ॥

मध्यगो भुजयोः पश्चात्कूर्परो संधिमर्मणी ।
 एकाङ्गुलमिते तत्र हतो वैकल्पमुच्छति ॥ ५६ ॥
 शीर्षस्यान्तः सिरासंधिरुपपाद्यतलक्षणः ।
 नामतोऽधिपतिः संधिमर्माधाङ्गुलमाश्रुदा ॥ ५७ ॥
 निम्नयोस्तु भ्रुवोरुर्ध्वमाधर्ता संधिमर्मणी ।
 अर्धाङ्गुलमिते तत्र हतो विकलतां वजेत् ॥ ५८ ॥
 कृकाटिके शिरोग्रीवासंधाने संधिमर्मणी ।
 अर्धाङ्गुलमिते तत्र हतः स्याच्चलमस्तकः ॥ ५९ ॥
 जङ्घाचरणसंधाने गुल्फौ द्वौ संधिमर्मणी ।
 अर्धाङ्गुलमिते तत्र हतः स्वाङ्गं वजेन्नरः ॥ ६० ॥
 पृष्ठवंशं तूमयतः किञ्चिन्निम्नो कुङ्कुन्दरो ।
 अर्धाङ्गुली बहिः पार्श्वजघनात्संधिमर्मणी ॥ ६१ ॥
 पाणिप्रकोष्ठमध्यस्थावङ्गुलात्संधिमर्मणी ।
 मणिवन्धौ तत्र हतः पक्षाघातमवाप्नुयात् ॥ ६२ ॥
 संधयः पञ्च शिरसि विमक्ताश्चतुरङ्गुलाः ।
 संधिमर्माण्यत्र हतः पक्षाघातमवाप्नुयात् ॥ ६३ ॥

अथ शिरामर्माणि-

कण्ठनाडीमुमयतः शिरामर्माणि ताश्चतुः ।
 द्वे मर्म द्वे तु नीले स्तस्तत्र विद्धो विपद्यते ॥ ६४ ॥
 चतस्रो मातृकाख्यास्तु ग्रीवामुमयतः शिराः ।
 वेदाङ्गुलाः शिरामर्माण्यष्टौ सद्यो मृतिप्रदाः ॥ ६५ ॥
 शिराणामक्षिरसनाकर्णघ्राणजुषां मिथः ।
 योगाः शृङ्गाटकानि स्युः शिरामर्माणि पूर्ववत् ॥ ६६ ॥
 नेत्राङ्गुयोरपाङ्गाख्ये द्वे शिरामर्मणी स्मृते ।
 अर्धाङ्गुलमिते तत्र हतो वैकल्पमाप्नुयात् ॥ ६७ ॥
 स्थपनी तु भ्रुवोर्मध्ये शिरामर्माधर्मङ्गुलम् ।
 विशल्यघ्नं मर्म तत्रोद्धृतशल्यो विपद्यते ॥ ६८ ॥
 अन्तःघोतोद्वयानन्दे नासामुमयतः फणे ।
 अर्धाङ्गुले मर्मणी स्तो घाताद्वैकल्पकारिणी ॥ ६९ ॥
 स्तनमूले मर्मणी स्तः स्तनयोर्ध्वाङ्गुलादधः ।
 समं ततः शिरे तत्र हतः कालेन नश्यति ॥ ७० ॥

अथ स्वस्थसमधातोर्मज्जादिमानं वाग्भटात्—

मज्जा मेदो वसा मूत्रं पित्तश्लेष्मशकृदमृक् ॥ ९७ ॥

रसो जलं च देहेऽस्मिन्नेकैकाञ्जलिवर्धितम् ।

पृथक्स्वप्नसुप्तं प्रोक्तमोजोमस्तिष्करेतसाम् ॥ ९८ ॥

द्वावञ्जली तु स्तन्यस्य चत्वारो रजसस्त्रियाः ।

समधातोरिदं मानं विद्याद्वृद्धिक्षयाम्बिताः ॥ ९९ ॥

शुक्रासृग्गर्भिणीभोज्यचेष्टागर्माशयर्तुषु ।

यः स्याद्दोषोऽधिकस्तेन प्रकृतिः सप्तधोविता ॥ २०० ॥

अथ वयोविचारः—

बाल्यमापोऽष्टाद्वर्षात्ततो मध्येऽधिसप्ततिः ।

पृच्छस्तदूर्ध्वं विज्ञेयं वयोमानमिति त्रिधा ॥ १ ॥

उक्तं च वाग्भटे—

वयस्त्वा षोडशाद्बाल्यं तत्र धात्विन्द्रियौजसाम् ।

वृद्धिरा सप्ततेर्मध्यं तत्रावृद्धिः परं क्षयः ॥ २ ॥

स्वं स्वं हस्तत्रयं सार्धं घणुः पात्रं सुखायुषोः ।

इति योगतरङ्गिण्यां शारीरं नाम द्वितीयस्तरङ्गः ॥ २ ॥

अथ तृतीयस्तरङ्गः ।

अथ परिमाणा ।

न मानेन विना युक्तिर्द्रव्याणां ज्ञायते क्वचित् ।

अतः प्रयोगकार्यार्थं मानमत्रोच्यते मया ॥ १ ॥

मानं च द्विविधं प्रोक्तं कालिङ्गं मागधं तथा ।

कालिङ्गान्मागधं श्रेष्ठमिति मानविदो विदुः ॥ २ ॥

असरेणुर्बुधैः प्रोक्तस्त्रिंशता परमाणुभिः ।

असरेणोस्तु पर्यायैर्नाम्ना वंशी निगद्यते ॥ ३ ॥

जालान्तरगतैः सूर्यकरैर्वंशी निगद्यते ।

षड्वंशीमिर्मरीचिः स्यात्तामिः षड्भिश्च राजिका ॥ ४ ॥

तिसृभी राजिकाभिश्च सर्पपः प्रोच्यते बुधैः ।

पतोऽष्टसर्पपैः प्रोक्तो गुक्ता स्यात्तच्चतुष्टयम् ॥ ५ ॥

षड्भिश्च रक्तिकाभिश्च मापको हेमधानिको ।

सापैश्चतुर्भिः शाणः स्याद्दूरणः स निगद्यते ॥ ६ ॥

अथ सूपमूलकयूपः-

सूपमूलकयोर्यूपो गलग्रहकफज्वरान् ।

हन्ति श्वासकफश्यायकासमेदोरुचिक्रिमीन् ॥ ३८ ॥

इति सूपमूलकयूपः ।

अथ चणकयूपः-

चणकैर्विदलैर्यूपोऽनुष्णस्तुवरको लघुः ।

रक्तपित्तप्रतिश्यायकासपित्तकफापहः ॥ ३९ ॥

इति चणकयूपः ।

अथ मकुष्ठयूपः-

मकुष्ठयूपः संग्राही पित्तश्लेष्मज्वरापहः ।

लघुः संतर्पणः पथ्यो हृद्यः पीनसकासजित् ॥ ४० ॥

इति मकुष्ठयूपः ।

अथ कृताकृतयूपौ-

यूपः कृताख्यो लवणस्नेहकद्वादिसाधितः ।

अकृतस्तैर्विना सिद्धः क्रमाद्वरुलघू च तौ ॥ ४१ ॥

इति कृताकृतयूपौ ।

यूपा गोरसधान्याल्मपट्वम्लादिभिरन्विताः ।

यथोत्तरं गुरुतरा वातघ्ना रुचिकारिणः ॥ ४२ ॥

यैरन्नैरौषधैर्यैश्च कृता मण्डादयो बुधेः ।

विचार्य तद्गुणानेतांस्तद्गुणानेव निर्दिशेत् ॥ ४३ ॥

इति यूपाः ।

अथ सूपाः-

काण्डितैर्वैदलैः किञ्चिदाज्यपीतादधिप्लुतैः ।

सिद्धैश्चतुर्गुणे तोये यथोचितपटुश्रितैः ॥ ४४ ॥

नातिद्रवघनेराज्ये छकृतै रामठान्वितैः ।

सूपः स्यात्साधनोऽन्नस्य रोचनः पाचनोऽग्निकृत् ॥ ४५ ॥

पथ्यः स्निग्धो बलकरो वातश्लेष्मगदे हितः ॥ ४६ ॥

इति सामान्यसूपरन्धनप्रकारगुणः ।

समं नयति गात्राणि समानस्तेन कथ्यते ।
 स्यन्दनादूर्ध्वनयनादुदानो मण्यते बुधैः ॥ ९५ ॥
 व्यानो व्यानयति प्रायो रोगादीन्सर्वदेहगः ।
 नामेरधो विशेषेण वायुर्वसति देहधृत् ॥ ९६ ॥
 पित्तमुष्णं द्रवं पीतं नीलं सत्त्वगुणोत्त्रणम् ।
 कटुतिक्तसं ज्ञेयं विदग्धं वाऽऽम्लतां व्रजेत् ॥ ९७ ॥
 अग्न्याशये घरेत्पित्तमग्निरूपं तिलोन्मितम् ।
 पाचकं भ्राजकं चैव रञ्जकालोचकं तथा ॥ ९८ ॥
 साधकं चेति पञ्चैव पित्तनामान्यनुक्रमात् ।
 द्रुततारनिभं मुक्तपाचनात्पाचकं विदुः ॥ ९९ ॥
 रसरञ्जनतो रक्ते यकृत्प्लीहोश्च रञ्जकम् ।
 अभ्यङ्गादि गृहीत्वाऽङ्गं भ्राजनान्भ्राजकं स्मृतम् ॥ १०० ॥
 आलोचयति यद्दृष्ट्या रूपमालोचकं हि तत् ।
 तमोरूपं कफं भित्त्वा साधके धर्मसाधनात् ॥ १ ॥
 स्युरेतान्यग्न्युपपदान्यखिलानि स्वकर्मसु ।
 स्थानं विशिष्टं पित्तस्य हृदोऽधस्तात्प्रकीर्तितम् ॥ २ ॥
 कफः स्निग्धो गुरुः श्वेतः पिच्छिलः शीतिलस्तथा ।
 तमोगुणाधिकः स्वादुर्विदग्धो लवणो भवेत् ॥ ३ ॥
 कफस्त्वामाशये मूर्ध्नि कण्ठे हृदि च संधिषु ।
 तिष्ठन्करोति देहस्य स्थैर्यं सर्वाङ्गपाटवम् ॥ ४ ॥
 क्लेदनस्तर्पकश्चैव बोधनश्चावलम्बकः ।
 श्लेष्मकश्चेति नामानि कफस्योक्तान्यनुक्रमात् ॥ ५ ॥
 क्लेदको भुक्तसंक्लेदात्तर्पको नेत्रतर्पणात् ।
 बोधको रससंबोधादालम्बादवलम्बकः ॥ ६ ॥
 श्लेष्मकः संधिसंश्लेषादिति तेषां विचेतना ।
 कण्ठस्याधो विशेषेण कफस्थानं जगुर्बुधाः ॥ ७ ॥
 दुष्टं रक्तमपि प्राहुर्दोषं केचन पित्तवत् ।
 वातपित्तकफानां तु त्रयो वैशेषिका गुणाः ॥ ८ ॥
 रौक्ष्यं वातस्य पित्तस्य तैक्ष्ण्यं स्निग्ध्यं कफस्य च ।
 साम्यं वृद्धिक्षयश्चेति दोषाणां त्रिविधा गतिः ॥ १०९ ॥

एकाङ्गुलमिते घाताद्वैकल्यं कुरुते मृशम् ।
 द्वे वक्षःकक्षधरयोः स्नाय्वोः कक्षधरात्रिमे (?) ॥ ८४ ॥
 मध्य एकाङ्गुले स्नायुमर्मणी दोःक्रियाहरे ।
 क्षिप्रस्योर्ध्वं तूमयतोऽधश्च कूर्चाः क्षमाङ्गुलाः ॥ ८५ ॥
 स्नायुमर्माणि चत्वारि हते पञ्चमणप्रदः ।
 गुल्फसंधेरधः कूर्चाशिरांस्युन्नयतश्चतुः ॥ ८६ ॥
 स्नायुमर्माणि वैकल्यकृन्ति त्वेकाङ्गुलानि वै ।
 वस्तिः स्यात्स्नायुमर्मात्रं विन्दे ह्युमयतोऽश्मरीम् ॥ ८७ ॥
 विन्ता विपद्यते सद्यः स्राविघ्नयथ वा मवेत् ।
 पादाङ्गुष्ठाङ्गुलीमध्यं क्षिप्रमर्धाङ्गुलोन्मितम् ॥ ८८ ॥
 स्नायुमर्म चतुर्धाऽत्र घातात्कालान्तरे मृतिः ।
 अंसमध्यं त्र्यङ्गुलं तु स्नायुमर्मद्वयं हते ॥ ८९ ॥
 तत्र स्यात्पक्षघाती वा किं वा निष्क्रियबाहुकः ।
 विधुरे कर्णपृष्ठाधः संस्थिते स्नायुमर्मणी ॥ ९० ॥
 किञ्चिनिम्ने तत्र घाताद्विकलो धधिरत्वता ।
 केशान्ते शङ्खयोरुर्ध्वमुत्क्षेपौ स्नायुमर्मणी ॥ ९१ ॥
 अर्धाङ्गुले सशल्योऽत्र जीवेन्नोद्धृतशल्यकः ।
 इति स्नायुमर्माणि ।
 इति सप्तोत्तरं मर्मशतम् ।

अथाऽऽहारादिलक्षणम् ।

उदानकोपादाहारसुस्थिरत्वाच्च यद्भवेत् ॥ ९२ ॥
 पवनस्योर्ध्वगमनं तदुद्गारं प्रचक्षते ।
 तमःकफाभ्यां निद्रा स्यान्मूर्छा पित्ततमोद्धवा ॥ ९३ ॥
 रजःपित्तानिलैर्भ्रान्तिस्तन्द्रा श्लेष्मतमोनिलैः ।
 ग्लानिरोजःक्षयाद्दुःखादर्जोणाच्च श्रमाद्भवेत् ॥ ९४ ॥
 यः सामर्थ्येऽप्यनुत्साहस्तदालस्यमुदीर्यते ।
 चेतन्यशिथिलत्वाच्च पीत्वैकं श्वासमुद्वहेत् ॥ ९५ ॥
 विदीर्णवदनश्वासं जृम्भा सा कथ्यते बुधैः ।
 उदानप्राणयोरुर्ध्वयोगान्मौलिकफस्रवात् ॥ ९६ ॥
 शब्दः संजायते नस्तः क्षुतं तत्कथ्यते बुधैः ।

जरायुवेष्टितो भुग्नपृष्ठग्रीवास्थिसंहतिः ।

गर्भाशये स्थितो देही ज्ञानवानतिचिन्तयन् ॥ २३ ॥

किं मया दुष्कृतं कर्म कृतं गर्भाशये यतः ।

पतितो निरये घोरे नानादुःखप्रदायिनि ॥ २४ ॥

यदि गर्माद्विनिर्यामि करिष्यामि तदा शुभम् ।

येन मूयो गर्भवासदुःखं द्रक्ष्यामि न क्वचित् ॥ २५ ॥

इति संचिन्त्यमानः स देही योगीव तत्त्ववित् ।

निःसारितः समीरेण योनिमार्गनियन्त्रितः ॥ २६ ॥

निर्गतो योनितो देही मायया विष्यते पुनः ।

तत्क्षणादात्मविज्ञानविनाशादिव रोदिति ॥ २७ ॥

अथ गर्भस्य द्वैविध्ये हेतुमाह—

परस्परानिलाद्वातात्प्रभिन्ने कलले द्विधा ।

द्विधा ततः प्रवृद्धयेत युग्मं तस्मात्प्रजायते ॥ २८ ॥

अथ विकृतोत्पत्तिहेतुमाह—

मातुः श्रद्धाविघातेन स्वस्य दुष्कर्मणा तथा ।

कुञ्जवामनखञ्जं वा विकृताश्च भवन्ति ते ॥ २९ ॥

गर्भनष्टहेतुमाह—

आघातादिनिमित्तेन जठरान्तर्भूते शिशौ ।

जठरं जायते शीतं स्तब्धाध्मातं भृशव्यथम् ॥ ३० ॥

गर्मास्पन्दो भवत्युष्णः कृच्छ्रादुच्छ्वसनं कुमः ।

अरतिस्त्रस्तनेत्रत्वमावीनामसमुद्भवः ॥ ३१ ॥

अथाङ्गप्रत्यङ्गोत्पत्तिः—

शिरोन्तराधिर्द्वौ बाहू सक्थिनी च संमासतः ।

पङ्कजमङ्गप्रत्यङ्गं तस्याक्षिहृदयाविकम् ॥ ३२ ॥

अथ प्रत्यङ्गानि—

चक्षुष्कर्णोष्ठनासास्तनगलरसनागल्लमन्यांसगण्ड-

भ्रुकक्षाजङ्घहस्ताङ्गुलिनखरकटीनाभिपृष्ठाण्डमेढ्रम् ।

जानू स्फिग्बस्तिपार्श्वोदरगुदपदपाण्यङ्गुलीगुल्फकादि

प्रत्यङ्गं चेत्युमाभ्यां जगत्विबुधास्तच्छरीरं समस्तम् ॥ ३३ ॥

मध्यगो भुजयोः पश्चात्कूर्परो संधिमर्मणी ।
 एकाङ्गुलमिते तत्र हतो वैकल्पमुच्छति ॥ ५६ ॥
 शीर्षस्यान्तः सिरासंधिरुपपाद्यतलक्षणः ।
 नामतोऽधिपतिः संधिमर्माधाङ्गुलमाश्रुदा ॥ ५७ ॥
 निम्नयोस्तु भ्रुवोरुर्ध्वमाधर्ता संधिमर्मणी ।
 अर्धाङ्गुलमिते तत्र हतो विकलतां वजेत् ॥ ५८ ॥
 कृकाटिके शिरोग्रीवासंधाने संधिमर्मणी ।
 अर्धाङ्गुलमिते तत्र हतः स्याच्चलमस्तकः ॥ ५९ ॥
 जङ्घाचरणसंधाने गुल्फौ द्वौ संधिमर्मणी ।
 अर्धाङ्गुलमिते तत्र हतः स्वाङ्गं वजेन्नरः ॥ ६० ॥
 पृष्ठवंशं तूमयतः किञ्चिन्निम्नो कुङ्कुन्दरो ।
 अर्धाङ्गुली बहिः पार्श्वजघनात्संधिमर्मणी ॥ ६१ ॥
 पाणिप्रकोष्ठमध्यस्थावङ्गुलात्संधिमर्मणी ।
 मणिवन्धौ तत्र हतः पक्षाघातमवाप्नुयात् ॥ ६२ ॥
 संधयः पञ्च शिरसि विमक्ताश्चतुरङ्गुलाः ।
 संधिमर्माण्यत्र हतः पक्षाघातमवाप्नुयात् ॥ ६३ ॥

अथ शिरामर्माणि-

कण्ठनाडीमुमयतः शिरामर्माणि ताश्चतुः ।
 द्वे मर्मे द्वे तु नीले स्तस्तत्र विद्धो विपद्यते ॥ ६४ ॥
 चतस्रो मातृकाख्यास्तु ग्रीवामुमयतः शिराः ।
 वेदाङ्गुलाः शिरामर्माण्यष्टौ सद्यो मृतिप्रदाः ॥ ६५ ॥
 शिराणामक्षिरसनाकर्णघ्राणजुषां मिथः ।
 योगाः शृङ्गाटकानि स्युः शिरामर्माणि पूर्ववत् ॥ ६६ ॥
 नेत्राङ्गुयोरपाङ्गाख्ये द्वे शिरामर्मणी स्मृते ।
 अर्धाङ्गुलमिते तत्र हतो वैकल्पमाप्नुयात् ॥ ६७ ॥
 स्थपनी तु भ्रुवोर्मध्ये शिरामर्माधर्मङ्गुलम् ।
 विशल्यघ्नं मर्म तत्रोद्धृतशल्यो विपद्यते ॥ ६८ ॥
 अन्तःघोतोद्वयानन्दे नासामुमयतः फणे ।
 अर्धाङ्गुले मर्मणी स्तो घाताद्वैकल्पकारिणी ॥ ६९ ॥
 स्तनमूले मर्मणी स्तः स्तनयोर्ध्वाङ्गुलादधः ।
 समं ततः शिरे तत्र हतः कालेन नश्यति ॥ ७० ॥

अथ गजपिप्पली—

गजकृष्णा कटुर्वातश्लेष्मनुद्वह्निवर्धिनी ॥ १५ ॥

उष्णा निहन्त्यतीसारश्वासकण्ठामयकिमीन् ।

इति गजपिप्पली ।

अथ चित्रकद्वयम्—

चित्रकः कटुकः पाके वह्निकृत्पाचनो लघुः ॥ १६ ॥

रूक्षोष्णो ग्रहणीकुष्ठशोफार्शःकिमिकासजित् ।

श्लेष्मानिलहरो ग्राही तच्छाकं श्लेष्मपित्तनुत् ॥ १७ ॥

स कृष्णो हेमैदः कायसिद्धिश्रीदो ग्रहापहः ।

इति चित्रकद्वयम् ।

अथ पञ्चकोलम्—

पिप्पलीपिप्पलीमूलचव्यचित्रकनागरैः ॥ १८ ॥

पञ्चकोलं कफानाहगुल्मशूलारुचीर्जयेत् ।

इति पञ्चकोलम् ।

अथ पटूपणम्—

पञ्चकोलं समरिचं पटूपणमुदीर्यते ॥ १९ ॥

पञ्चकोलगुणं तत्तु विशेषाद्वह्निवर्धनम् ।

इति पटूपणम् ।

अथ शतपुष्पा बृहच्छतपुष्पा च—

शतपुष्पा लघुस्तीक्ष्णा दीपनी पित्तकृत्कटुः ॥ २० ॥

उष्णा ज्वरानिलश्लेष्मव्रणशूलाक्षिरोगजित् ।

अपरा तद्वृणा प्रोक्ता विशेषाद्योनिशुलनुत् ॥ २१ ॥

इति शतपुष्पा बृहच्छतपुष्पा च ।

अथ मेथिका—

मेथिका दीपनी हृद्या बद्धविद्रुमिशृङ्गैर्नुत् ।

रूक्षोष्णा कफनुद्धान्तिहरी पित्तकरी गुरुः ॥ २२ ॥

टङ्कः स एव फथितस्तद्वयं कोल उच्यते ।
 सुवर्णो घटकश्चैव वृद्धक्षणेः स निगद्यते ॥ ७ ॥
 कोलद्वयं च कर्पः स्यात्स प्रोक्तः पाणिमानिका ।
 अक्षं पिलुः पाणितलं किञ्चित्पाणिश्च तिन्दुकम् ॥ ८ ॥
 बिडालपदकं चैव तथा पोडशिका मता ।
 करमध्ये हंसपदं सुवर्णं कवलग्रहः ॥ ९ ॥
 उदुम्बरश्च पपायैः कर्प एव निगद्यते ।
 स्यात्कर्पाभ्यामर्धपलं शुक्तिरष्टमिका मता ॥ १० ॥
 शुक्तिभ्यां च पलं ज्ञेयं मुष्टिराष्ट्रं चतुर्थिका ।
 प्रकुञ्चः पोडशी बिल्वं पलमेवात्र कीर्त्यते ॥ ११ ॥
 पलाभ्यां प्रसृतिर्ज्ञेया प्रसृतं च निगद्यते ।
 प्रसृतिभ्यामञ्जलिः स्यात्कुडवोऽर्धशरावकः ॥ १२ ॥
 अर्धमानं च विज्ञेयं कुडवाभ्यां च मानिका ।
 शरावोऽष्टपलं तद्वज्ज्ञेयमत्र पिचक्षणेः ॥ १३ ॥
 शरावाभ्यां मवेत्प्रस्थश्चतुःप्रस्थेस्तथाऽऽढकम् ।
 माजनं कंसपात्रं च चतुःपट्टिपलश्च सः ॥ १४ ॥
 चतुर्भिराढकैर्द्रोणः कलशो नलवणो मतः ।
 उन्मानश्च घटो राशिर्द्रोणपर्यायसंज्ञकः ॥ १५ ॥
 द्रोणाभ्यां सूर्यकुम्भौ च चतुःपट्टिशरावकः ।
 सूर्याभ्यां च भवेद्द्रोणी बाहो गोणी च सा स्मृता ॥ १६ ॥
 गोणीचतुष्टयं खारी कथिता सूक्ष्मबुद्धिभिः ।
 चतुःसहस्रपलिका पणवत्यधिका च सा ॥ १७ ॥
 पलानां द्विसहस्रेण मार एकः प्रकीर्तितः ।
 तुला पलशतं ज्ञेयं सर्वत्रैवैष निश्चयः ॥ १८ ॥
 मापटङ्काक्षबिल्वानि कुडवः प्रस्थमाढकम् ।
 राशिर्गोणी खारिकेति यथोत्तरचतुर्गुणाः ॥ १९ ॥

उक्तं च—

सिद्धार्थैरष्टसंख्यैर्यव इह गदितस्तैश्चतुर्भिश्च गुञ्जा
 पद्ममिस्ताभिश्च मापो जलधिमिरपि तैष्टुक्कस्तौ च कोलः ।
 कर्पः शुक्तिः पलं च प्रसृतिकुडवको मानिका प्रस्थकश्च
 माभ्यां द्वाभ्यां क्रमेण स्युरथ हरिकरैः प्रस्थकैराढकं स्यात् ॥ २० ॥

अथ गजपिप्पली—

गजकृष्णा कटुर्वातश्लेष्मनुद्वह्निवर्धिनी ॥ १५ ॥

उष्णा निहन्त्यतीसारश्वासकण्ठामयक्रिमीन् ।

इति गजपिप्पली ।

अथ चित्रकद्वयम्—

चित्रकः कटुकः पाके वह्निकृत्पाचनो लघुः ॥ १६ ॥

रूक्षोष्णो ग्रहणीकुष्ठशोफार्शःक्रिमिकासजित् ।

श्लेष्मानिलहरो ग्राही तच्छार्कं श्लेष्मपित्तनुत् ॥ १७ ॥

स कृष्णो हेमदः कायसिद्धिश्चीदो ग्रहापहः ।

इति चित्रकद्वयम् ।

अथ पञ्चकोलम्—

पिप्पलीपिप्पलीमूलचव्यचित्रकनागरैः ॥ १८ ॥

पञ्चकोलं कफानाहगुल्मशूलारुचीर्जयेत् ।

इति पञ्चकोलम् ।

अथ पटूपणम्—

पञ्चकोलं समरिचं पटूपणमुदीर्यते ॥ १९ ॥

पञ्चकोलगुणं तत्तु विशेषाद्वह्निवर्धनम् ।

इति पटूपणम् ।

अथ शतपुष्पा बृहच्छतपुष्पा च—

शतपुष्पा लघुस्तीक्ष्णा दीपनी पित्तकृत्कटुः ॥ २० ॥

उष्णा ज्वरानिलश्लेष्मवणशूलाक्षिरोगजित् ।

अपरा तट्टुणा प्रोक्ता विशेषाद्योनिशुलनुत् ॥ २१ ॥

इति शतपुष्पा बृहच्छतपुष्पा च ।

अथ मेथिका—

मेथिका दीपनी हृद्या बद्धविद्वक्त्रमिशुकैनुत् ।

रूक्षोष्णा कफनुद्ग्रान्तिहरी पित्तकरी गुरुः ॥ २२ ॥

टङ्कः स एव फथितस्तद्वयं कोल उच्यते ।
 सुवर्णो घटकश्चैव वृद्धक्षणः स निगद्यते ॥ ७ ॥
 कोलद्वयं च कर्पः स्यात्स प्रोक्तः पाणिमानिका ।
 अक्षं पिलुः पाणितलं किञ्चित्पाणिश्च तिन्दुकम् ॥ ८ ॥
 बिडालपदकं चैव तथा पोडशिका मता ।
 करमध्ये हंसपदं सुवर्णं कवलग्रहः ॥ ९ ॥
 उदुम्बरश्च पपायैः कर्प एव निगद्यते ।
 स्यात्कर्पाभ्यामर्धपलं शुक्तिरष्टमिका मता ॥ १० ॥
 शुक्तिभ्यां च पलं ज्ञेयं मुष्टिराष्ट्रं चतुर्थिका ।
 प्रकुञ्चः पोडशी बिल्वं पलमेवात्र कीर्त्यते ॥ ११ ॥
 पलाभ्यां प्रसृतिर्ज्ञेया प्रसृतं च निगद्यते ।
 प्रसृतिभ्यामञ्जलिः स्यात्कुडवोऽर्धशरावकः ॥ १२ ॥
 अर्धमानं च विज्ञेयं कुडवाभ्यां च मानिका ।
 शरावोऽष्टपलं तद्वज्ज्ञेयमत्र पिचक्षणेः ॥ १३ ॥
 शरावाभ्यां मवेत्प्रस्थश्चतुःप्रस्थेस्तथाऽऽढकम् ।
 माजनं कंसपात्रं च चतुःपट्टिपलश्च सः ॥ १४ ॥
 चतुर्भिराढकैर्द्रोणः कलशो नलवणो मतः ।
 उन्मानश्च घटो राशिर्द्रोणपर्यायसंज्ञकः ॥ १५ ॥
 द्रोणाभ्यां सूर्यकुम्भौ च चतुःपट्टिशरावकः ।
 सूर्याभ्यां च भवेद्द्रोणी वाहो गोणी च सा स्मृता ॥ १६ ॥
 गोणीचतुष्टयं खारी कथिता सूक्ष्मबुद्धिभिः ।
 चतुःसहस्रपलिका पणवत्यधिका च सा ॥ १७ ॥
 पलानां द्विसहस्रेण मार एकः प्रकीर्तितः ।
 तुला पलशतं ज्ञेयं सर्वत्रैवैष निश्चयः ॥ १८ ॥
 मापटङ्काक्षबिल्वानि कुडवः प्रस्थमाढकम् ।
 राशिर्गोणी खारिकेति यथोत्तरचतुर्गुणाः ॥ १९ ॥

उक्तं च—

सिद्धार्थैरष्टसंख्यैर्यव इह गदितस्तैश्चतुर्भिश्च गुञ्जा
 पद्मिस्ताभिश्च मापो जलधिमिरपि तैष्टुक्कस्तौ च कोलः ।
 कर्पः शुक्तिः पलं च प्रसृतिकुडवको मानिका प्रस्थकश्च
 माभ्यां द्वाभ्यां क्रमेण स्युरथ हरिकरैः प्रस्थकैराढकं स्यात् ॥ २० ॥

अथ सप्तमस्तरङ्गः ।

अथ पञ्च कर्माणि—

वमनं रेचनं नस्यं निरुहश्चानुवासनम् ।

एतानि पञ्च कर्माणि कथितानि मुनीश्वरैः ॥ १ ॥

तत्र प्रथमं वमनविधिः—

शरत्काले वसन्ते च प्रावृद्धकाले च देहिनाम् ।

वमनं रेचनं चैव कारयेत्कुशलो भिषक् ॥ २ ॥

बलवन्तं कफव्यासं हृत्तासादिनिपीडितम् ।

तथा वमनसात्म्यं च धीरचित्तं च वामयेत् ॥ ३ ॥

विपदोपे स्तन्यरोगे मन्दाग्रौ श्लीपदेऽर्बुदे ।

हृद्रोगकुष्ठवीसर्पमेहाजीर्णभ्रमेषु च ॥ ४ ॥

विदारिकापचीकासश्वासपीनसवृद्धिषु ।

अपस्मारे ज्वरोन्मादे तथा रक्तातिसारिषु ॥ ५ ॥

नासाताल्वोदपाके च कर्णस्रावेऽधिजिह्वके ।

गलशुण्ड्यामतीसारे पित्तश्लेष्मगदे तथा ॥ ६ ॥

मेदोगदेऽरुचौ चैव वमनं कारयेद्भिषक् ।

न वामनीयस्तिमिरी न गुल्मी नोदरी कृशः ॥ ७ ॥

नातिवृद्धो गर्भिणी च न स्थूलो न क्षतातुरः ।

मदार्तो बालको रुक्षः क्षुधितश्च निरुहितः ॥ ८ ॥

उदावर्त्यूर्ध्वरक्ती च क्षुच्छर्यः केवलानिली ।

पाण्डुरोगी क्रुमिव्याप्तः पठनात्स्वरघातकः ॥ ९ ॥

एतेऽप्यजीर्णव्यथिता वाम्या ये विपपीडिताः ।

कफव्याप्ताश्च ते वाम्या मधूकक्षाथपानतः ॥ १० ॥

सुकुमारं कृशं बालं वृद्धं मीरुं न वामयेत् ।

पीत्वा यवागूमाकण्ठं क्षीरतक्रदधीनि च ॥ ११ ॥

असात्म्यैः श्लेष्मलैर्मोज्यैर्दोषानुत्क्रिय देहिनः ।

स्निग्धास्विन्नाय वमनं दत्तं सम्यक्प्रवर्तते ॥ १२ ॥

वमनेषु च सर्वेषु सैन्धवं मधुना हितम् ।

वीमत्सं वमनं दद्याद्विपरीतं विरेचनम् ॥ १३ ॥

इति स्नेहपानविधिः शार्ङ्गधरात् ।

अथ स्नेहपाकविधिः ।

विघ्नेशक्षेत्रपालौ बटुकमपि शुभे वासरे पूजयित्वा

तैलस्याऽऽज्यस्य किं वा रचयतु निपुणं संस्कृतिं संप्रदायात् ।

आदौ वह्निं प्रदद्याद्यद्वधि शनकैः फेनशब्दव्ययः स्या-

त्पश्चान्मृत्पिण्डकेस्तद्वशभिरलघुभिर्नातिपीनेर्विशोध्यम् ॥१९॥

एकं संस्थाप्य घस्रं विधिवदथ पचेद्दासरादग्निमान्द्यं

काथैर्दुग्धैश्च कल्कैस्तदनुसुरभिभिः शोधेनीयेर्विशुद्धैः ।

कस्तूरीचन्दनं ग्लौर्जलजलदसटीरक्तपाटीरकुठ-

त्वङ्मश्लिषातुरुष्कागुरुनखरदंलपोतकङ्कोलमुख्यैः ॥ २० ॥

सारसंग्रहात् ।

तैलं कृत्वा कटाहे वृद्धतरविमले मन्दमन्दानलैस्त-

त्पक्वं निष्फेनमावं गतमिह हि यदा शैत्यमावं समेत्य ।

मश्लिषारात्रिलोघैर्जलधरतनुकैः सामलैः साक्षपथ्यैः

सूचीपुष्पाङ्गुघ्निनीरैरुपहितमथितैस्तैलगन्धं जहाति ॥२१॥

तैलस्येन्दुकलांशकैकविकसामौगास्तु तस्यांशको

ये चान्ये त्रिफला पयोदरजनीह्वीबेरलोधादयः ॥

सूचीपुष्पवटावरोहनलिका तस्याश्च पादांशका

दुर्गन्धं विनिहत्य तैलमरुणं सौरभ्यमाकुर्वते ॥ २२ ॥

आम्रजम्बूकपित्थानां बीजपूरकवित्त्वयोः ॥

शोधनं तिलतैलस्य पलवानां तु पञ्चकम् ॥ २३ ॥

जलस्नेहौपधीनां च प्रमाणं यत्र नोदितम् ।

तत्र स्यादौषधात्स्नेहः स्नेहात्काथश्चतुर्गुणः ॥ २४ ॥

स्नेहाच्चतुर्गुणं काथ्यं सदा च स्नेहसंविधौ ।

जलं चतुर्गुणं दत्त्वा काथः काथ्यसमो मतः ॥ २५ ॥

उक्तं च चरकात्—

कल्काच्चतुर्गुणः स्नेहः स्नेहात्काथ्यं चतुर्गुणम् ।

काथ्याच्चतुर्गुणं वारि काथः काथ्यसमो मतः ॥ २६ ॥

१ ख. 'धयेतौर्विशोध्यम् । क० । २ ख. 'दलश्वेतकाकी' । ३ ख. 'मलोऽपि मूर्च्छाविधौ ये ।
४ ख. 'अग्नितः सू' ।

अथ स्वस्थसमधातोर्मज्जादिमानं वाग्भटात्—

मज्जा मेदो वसा मूत्रं पित्तश्लेष्मशकृदमृक् ॥ ९७ ॥

रसो जलं च देहेऽस्मिन्नेकैकाञ्जलिवर्धितम् ।

पृथक्स्वप्नसुप्तं प्रोक्तमोजोमस्तिष्करेतसाम् ॥ ९८ ॥

द्वावञ्जली तु स्तन्यस्य चत्वारो रजसस्त्रियाः ।

समधातोरिदं मानं विद्याद्वृद्धिक्षयाम्बिताः ॥ ९९ ॥

शुक्रासृग्गर्भिणीभोज्यचेष्टागर्माशयर्तुषु ।

यः स्याद्दोषोऽधिकस्तेन प्रकृतिः सप्तधोविता ॥ २०० ॥

अथ वयोविचारः—

बाल्यमापोऽष्टाद्वर्षात्ततो मध्येऽधिसप्ततिः ।

पृच्छस्तदूर्ध्वं विज्ञेयं वयोमानमिति त्रिधा ॥ १ ॥

उक्तं च वाग्भटे—

वयस्त्वा षोडशाद्बाल्यं तत्र धात्विन्द्रियौजसाम् ।

वृद्धिरा सप्ततेर्मध्यं तत्रावृद्धिः परं क्षयः ॥ २ ॥

स्वं स्वं हस्तत्रयं सार्धं घणुः पात्रं सुखायुषोः ।

इति योगतरङ्गिण्यां शारीरं नाम द्वितीयस्तरङ्गः ॥ २ ॥

अथ तृतीयस्तरङ्गः ।

अथ परिमाणा ।

न मानेन विना युक्तिर्द्रव्याणां ज्ञायते क्वचित् ।

अतः प्रयोगकार्यार्थं मानमत्रोच्यते मया ॥ १ ॥

मानं च द्विविधं प्रोक्तं कालिङ्गं मागधं तथा ।

कालिङ्गान्मागधं श्रेष्ठमिति मानविदो विदुः ॥ २ ॥

असरेणुर्बुधैः प्रोक्तस्त्रिंशता परमाणुभिः ।

असरेणोस्तु पर्यायैर्नाम्ना वंशी निगद्यते ॥ ३ ॥

जालान्तरगतैः सूर्यकरैर्वंशी निगद्यते ।

षड्वंशीमिर्मरीचिः स्यात्तामिः षड्मिश्र राजिका ॥ ४ ॥

तिसृभी राजिकाभिश्च सर्पपः प्रोच्यते बुधैः ।

पतोऽष्टसर्पपैः प्रोक्तो गुक्ता स्यात्तच्चतुष्टयम् ॥ ५ ॥

षड्मिश्र रक्तिकाभिश्च मापको हेमधानको ।

सापैश्चतुर्भिः शाणः स्याद्दूरणः स निगद्यते ॥ ६ ॥

टङ्कः स एव फथितस्तद्वयं कोल उच्यते ।
 सुवर्णो घटकश्चैव वृद्धक्षणः स निगद्यते ॥ ७ ॥
 कोलद्वयं च कर्पः स्यात्स प्रोक्तः पाणिमानिका ।
 अक्षं पिलुः पाणितलं किञ्चित्पाणिश्च तिन्दुकम् ॥ ८ ॥
 बिडालपदकं चैव तथा पोडशिका मता ।
 करमध्ये हंसपदं सुवर्णं कवलग्रहः ॥ ९ ॥
 उदुम्बरश्च पपायैः कर्प एव निगद्यते ।
 स्यात्कर्पाभ्यामर्धपलं शुक्तिरष्टमिका मता ॥ १० ॥
 शुक्तिभ्यां च पलं ज्ञेयं मुष्टिराष्ट्रं चतुर्थिका ।
 प्रकुञ्चः पोडशी बिल्वं पलमेवात्र कीर्त्यते ॥ ११ ॥
 पलाभ्यां प्रसृतिर्ज्ञेया प्रसृतं च निगद्यते ।
 प्रसृतिभ्यामञ्जलिः स्यात्कुडवोऽर्धशरावकः ॥ १२ ॥
 अर्धमानं च विज्ञेयं कुडवाभ्यां च मानिका ।
 शरावोऽष्टपलं तद्वज्ज्ञेयमत्र पिचक्षणैः ॥ १३ ॥
 शरावाभ्यां मवेत्प्रस्थश्चतुःप्रस्थेस्तथाऽऽढकम् ।
 माजनं कंसपात्रं च चतुःपट्टिपलश्च सः ॥ १४ ॥
 चतुर्भिराढकैर्द्रोणः कलशो नलवणो मतः ।
 उन्मानश्च घटो राशिर्द्रोणपर्यायसंज्ञकः ॥ १५ ॥
 द्रोणाभ्यां सूर्यकुम्भौ च चतुःपट्टिशरावकः ।
 सूर्याभ्यां च भवेद्द्रोणी बाहो गोणी च सा स्मृता ॥ १६ ॥
 गोणीचतुष्टयं खारी कथिता सूक्ष्मबुद्धिभिः ।
 चतुःसहस्रपलिका पणवत्यधिका च सा ॥ १७ ॥
 पलानां द्विसहस्रेण मार एकः प्रकीर्तितः ।
 तुला पलशतं ज्ञेयं सर्वत्रैवैष निश्चयः ॥ १८ ॥
 मापटङ्काक्षबिल्वानि कुडवः प्रस्थमाढकम् ।
 राशिर्गोणी खारिकेति यथोत्तरचतुर्गुणाः ॥ १९ ॥

उक्तं च—

सिद्धार्थैरष्टसंख्यैर्यव इह गदितस्तैश्चतुर्भिश्च गुञ्जा
 पद्ममिस्ताभिश्च मापो जलधिमिरपि तैष्टुक्कस्तौ च कोलः ।
 कर्पः शुक्तिः पलं च प्रसृतिकुडवको मानिका प्रस्थकश्च
 माभ्यां द्वाभ्यां क्रमेण स्युरथ हरिकरैः प्रस्थकैराढकं स्यात् ॥ २० ॥

जरायुवेष्टितो भुग्नपृष्ठग्रीवास्थिसंहतिः ।
 गर्भाशये स्थितो देही ज्ञानवानतिचिन्तयन् ॥ २३ ॥
 किं मया दुष्कृतं कर्म कृतं गर्भाशये यतः ।
 पतितो निरये घोरे नानादुःखप्रदायिनि ॥ २४ ॥
 यदि गर्माद्विनिर्यामि करिष्यामि तदा शुभम् ।
 येन मूयो गर्भवासदुःखं द्रक्ष्यामि न क्वचित् ॥ २५ ॥
 इति संचिन्त्यमानः स देही योगीव तत्त्ववित् ।
 निःसारितः समीरेण योनिमार्गनियन्त्रितः ॥ २६ ॥
 निर्गतो योनितो देही मायया विष्यते पुनः ।
 तत्क्षणादात्मविज्ञानविनाशादिव रोदिति ॥ २७ ॥

अथ गर्भस्य द्वैविध्ये हेतुमाह—

परस्परानिलाद्वातात्प्रभिन्ने कलले द्विधा ।
 द्विधा ततः प्रवृद्धयेत युग्मं तस्मात्प्रजायते ॥ २८ ॥

अथ विकृतोत्पत्तिहेतुमाह—

मातुः श्रद्धाविघातेन स्वस्य दुष्कर्मणा तथा ।
 कुञ्जवामनखञ्जं वा विकृताश्च भवन्ति ते ॥ २९ ॥

गर्भनष्टहेतुमाह—

आघातादिनिमित्तेन जठरान्तर्भूते शिशौ ।
 जठरं जायते शीतं स्तब्धाध्मातं भृशव्यथम् ॥ ३० ॥
 गर्मास्पन्दो भवत्युष्णः कृच्छ्रादुच्छ्वसनं कुमः ।
 अरतिस्त्रस्तनेत्रत्वमावीनामसमुद्भवः ॥ ३१ ॥

अथाङ्गप्रत्यङ्गोत्पत्तिः—

शिरोन्तराधिर्द्वौ बाहू सक्थिनी च संमासतः ।
 पङ्कजमङ्गप्रत्यङ्गं तस्याक्षिहृदयाविकम् ॥ ३२ ॥

अथ प्रत्यङ्गानि—

चक्षुष्कर्णोष्ठनासास्तनगलरसनागल्लमन्यांसगण्ड-

भ्रुकक्षाजञ्जुहस्ताङ्गुलिनखरकटीनाभिपृष्ठाण्डमेढ्रम् ।

जानू स्फिग्बस्तिपार्श्वोदरगुदपदपाण्यङ्गुलीगुल्फकादि

प्रत्यङ्गं चेत्युमाभ्यां जगद्भि विबुधास्तच्छरीरं समस्तम् ॥ ३३ ॥

मध्यगो भुजयोः पश्चात्कूर्परो संधिमर्मणी ।
 एकाङ्गुलमिते तत्र हतो वैकल्पमुच्छति ॥ ५६ ॥
 शीर्षस्यान्तः सिरासंधिरुपपाद्यतलक्षणः ।
 नामतोऽधिपतिः संधिमर्माधाङ्गुलमाशुदा ॥ ५७ ॥
 निम्नयोस्तु भुवोरुर्ध्वमावर्ता संधिमर्मणी ।
 अर्धाङ्गुलमिते तत्र हतो विकलतां वजेत् ॥ ५८ ॥
 कृकाटिके शिरोग्रीवासंधाने संधिमर्मणी ।
 अर्धाङ्गुलमिते तत्र हतः स्याच्चलमस्तकः ॥ ५९ ॥
 जङ्घाचरणसंधाने गुल्फौ द्वौ संधिमर्मणी ।
 अर्धाङ्गुलमिते तत्र हतः स्वाङ्गं वजेन्नरः ॥ ६० ॥
 पृष्ठवंशं तूमयतः किञ्चिन्निम्नो कुङ्कुन्दरो ।
 अर्धाङ्गुली बहिः पार्श्वजघनात्संधिमर्मणी ॥ ६१ ॥
 पाणिप्रकोष्ठमध्यस्थावङ्गुलात्संधिमर्मणी ।
 मणिवन्धौ तत्र हतः पक्षाघातमवाप्नुयात् ॥ ६२ ॥
 संधयः पञ्च शिरसि विमक्ताश्चतुरङ्गुलाः ।
 संधिमर्माण्यत्र हतः पक्षाघातमवाप्नुयात् ॥ ६३ ॥

अथ शिरामर्माणि-

कण्ठनाडीमुमयतः शिरामर्माणि ताश्चतुः ।
 द्वे मर्मे द्वे तु नीले स्तस्तत्र विद्धो विपद्यते ॥ ६४ ॥
 चतस्रो मातृकाख्यास्तु ग्रीवामुमयतः शिराः ।
 वेदाङ्गुलाः शिरामर्माण्यष्टौ सद्यो मृतिप्रदाः ॥ ६५ ॥
 शिराणामक्षिरसनाकर्णघ्राणजुषां मिथः ।
 योगाः शृङ्गाटकानि स्युः शिरामर्माणि पूर्ववत् ॥ ६६ ॥
 नेत्राङ्गुयोरपाङ्गाख्ये द्वे शिरामर्मणी स्मृते ।
 अर्धाङ्गुलमिते तत्र हतो वैकल्पमाप्नुयात् ॥ ६७ ॥
 स्थपनी तु भुवोर्मध्ये शिरामर्माधिमङ्गुलम् ।
 विशल्यघ्नं मर्म तत्रोद्धृतशल्यो विपद्यते ॥ ६८ ॥
 अन्तःघोतोद्वयानन्दे नासामुमयतः फणे ।
 अर्धाङ्गुले मर्मणी स्तो घाताद्वैकल्पकारिणी ॥ ६९ ॥
 स्तनमूले मर्मणी स्तः स्तनयोर्ध्वाङ्गुलादधः ।
 समं ततः शिरे तत्र हतः कालेन नश्यति ॥ ७० ॥

मांसपेश्यः समाख्याता नृणां पञ्चशतं बुधैः ।
स्त्रीणां तु विंशत्यधिकाः कण्डराश्चैव षोडश ॥ ४४ ॥
नृदेहे दश रन्धाणि नारीदेहे त्रयोदश ।
एतत्समासतः प्रोक्तं विस्तरेणाधुनोच्यते ॥ ४५ ॥

कलालक्षणम्—

धात्वाशयान्तरे यस्य यः क्लेदस्त्ववतिष्ठते ।
देहोष्मणा विपक्वस्तु सा कलेत्यभिधीयते ॥ ४६ ॥
यथा हि सारः काष्ठेषु च्छिद्यमानेषु वृश्यते ।
तथा धातुर्हि मांसेषु च्छिद्यमानेषु वीक्ष्यते ॥ ४७ ॥
मांसासृङ्ममेदसां तिस्रो यकृत्प्लीहोश्चतुर्थिका ।
पञ्चमी च तथाऽन्त्राणां षष्ठी चाग्निधरा मता ॥ ४८ ॥
रेतोधरा सप्तमी स्यादिति सप्त कला मताः ।
यथा पयसि सर्पिस्तु गूढश्चेक्षो रसो यथा ॥ ४९ ॥
शरीरेऽपि तथा रक्तं नृणां विद्याद्भिपग्वरः ।

वशिष्टसंहितायां तु—

स्त्रीणां दश कला ज्ञेया गर्मस्य स्तनयोरपि ॥ ५० ॥
इति कलाः ।

अथाऽऽशयाः—

जीवासाशयमामनन्ति हृदये स्याच्छ्लेष्मणस्त्वांशय-
स्तस्याधस्तदधस्तु सर्वभिपजामामाशयः संमतः ।
नाभेर्वामत ऊर्ध्वमीपदनलस्याधोऽस्य पक्षाशय-
स्तस्याधः पवनाशलयो निगदितो वस्तिस्तु मूत्राशयः ॥ ५१ ॥
गर्माशयोऽष्टमः स्त्रीणामामपक्षाशयान्तरे ।
स्तनौ स्तन्याशयावेवं विज्ञेयास्तु दशाऽऽशयाः ॥ ५२ ॥
कोष्ठाङ्गानि स्थितान्येषु हृदयं क्लोनेकुप्पुसः ।
यकृत्प्लीहोण्डुकवृकौ नाभिर्द्विभ्रात्रवस्तयः ॥ ५३ ॥
दश जीवितधामानि शिरोरसनबन्धनम् ।
कण्ठोऽस्रं हृदयं नाभिर्वस्तिः शुक्रौजसी गुदम् ॥ ५४ ॥
अमृजः श्लेष्मणश्चापि यः प्रसादः परो मतः ।
तं पच्यमातं पित्तेन ॥ ५५ ॥

इति स्नेहपानविधिः शार्ङ्गधरात् ।

अथ स्नेहपाकविधिः ।

विघ्नेशक्षेत्रपालौ बटुकमपि शुभे वासरे पूजयित्वा

तैलस्याऽऽज्यस्य किं वा रचयतु निपुणं संस्कृतिं संपदायात् ।

आदौ वह्निं प्रदद्याद्यद्वधि शनकैः फेनशब्दव्ययः स्या-

त्पश्चान्मृत्पिण्डकेस्तद्वशभिरलघुभिर्नातिपीनेर्विशोध्यम् ॥१९॥

एकं संस्थाप्य घस्रं विधिवदथ पचेद्दासरादग्निमान्द्यं

काथैर्दुग्धैश्च कल्कैस्तदनुसुरभिभिः शोधेनीयेर्विशुद्धैः ।

कस्तूरीचन्दनं ग्लौर्जलजलदसटीरक्तपाटीरकुठ-

त्वङ्मश्लिषातुरुष्कागुरुनखरदंलपोतकङ्कोलमुख्यैः ॥ २० ॥

सारसंग्रहात् ।

तैलं कृत्वा कटाहे वृद्धतरविमले मन्दमन्दानलैस्त-

त्पक्वं निष्फेनमावं गतमिह हि यदा शैत्यमावं समेत्य ।

मश्लिषारात्रिलोघैर्जलधरतनुकैः सामलैः साक्षपथ्यैः

सूचीपुष्पाङ्गुघ्निनीरैरुपहितमथितैस्तैलगन्धं जहाति ॥२१॥

तैलस्येन्दुकलांशकैकविकसामौगास्तु तस्यांशको

ये चान्ये त्रिफला पयोदरजनीह्वीबेरलोधादयः ॥

सूचीपुष्पवटावरोहनलिका तस्याश्च पादांशका

दुर्गन्धं विनिहत्य तैलमरुणं सौरभ्यमाकुर्वते ॥ २२ ॥

आम्रजम्बूकपित्थानां बीजपूरकवित्त्वयोः ॥

शोधनं तिलतैलस्य पलवानां तु पञ्चकम् ॥ २३ ॥

जलस्नेहौषधीनां च प्रमाणं यत्र नोदितम् ।

तत्र स्यादौषधात्स्नेहः स्नेहात्काथश्चतुर्गुणः ॥ २४ ॥

स्नेहाच्चतुर्गुणं काथ्यं सदा च स्नेहसंविधौ ।

जलं चतुर्गुणं दत्त्वा काथः काथ्यसमो मतः ॥ २५ ॥

उक्तं च चरकात्—

कल्काच्चतुर्गुणः स्नेहः स्नेहात्काथ्यं चतुर्गुणम् ।

काथ्याच्चतुर्गुणं वारि काथः काथ्यसमो मतः ॥ २६ ॥

१ ख. 'धयेतैर्विशोध्यम् । क० । २ ख. 'दलश्वेतकाकी' । ३ ख. 'मलोऽपि मूर्च्छाविधौ ये ।
४ ख. 'अग्नितः सू' ।

अथ कुन्दुरुः—

कुन्दुरुः स्वेदपवनश्लेष्मघ्नज्वरापहः ॥ ३० ॥

इति कुन्दुरुः ।

अथ गुग्गुलुः—

महिषाक्षो महानीलः कुमुदः पद्म एव च ।
 हिरण्यः पञ्चमो ज्ञेयो गुग्गुलोः पञ्च जातयः ॥ ३१ ॥
 भृङ्गाञ्जनसवर्णस्तु महिषाख्य इति स्मृतः ।
 महानीलस्तु विज्ञेयो नीलीरससमद्युतिः ॥ ३२ ॥
 कुमुदः कुमुदामः स्यात्पद्मस्त्वामिषसंनिभः ।
 हिरण्याख्यस्तु हेमामः पञ्चैते समुदाहृताः ॥ ३३ ॥
 महिषाख्यो महानीलो गजेन्द्राणां हितावुभौ ।
 हयानां पद्मकुमुदौ स्वस्थारोग्यकरी मतौ ॥ ३४ ॥
 विशेषेण मनुष्याणां कनकः परिकीर्तितः ।
 महिषाख्योऽपि मुनिभिर्नृणां हित उदीरितः ॥ ३५ ॥
 गुग्गुलुर्विशदस्तिक्तो वीर्योष्णः पित्तलः सरः ।
 कषायकटुकः पाके किञ्चिदुष्णो लघुः परम् ॥ ३६ ॥
 मग्नसंधानकृद्बृष्यः सूक्ष्मः स्वर्यो रसायनम् ।
 दीपनः पिच्छिलो बल्यः कफवातघ्नापचीः ॥ ३७ ॥
 मेदोमेहाश्मवातासङ्गेदकुष्ठाममारुतान् ।
 पिडिकाग्रन्थिशोफाशौगण्डमालाक्रिमीञ्जयेत् ॥ ३८ ॥
 माधुर्याच्छमयेद्वातं कषायत्वात्तु पित्तहा ।
 तिक्तत्वात्कफजिघ्रेत्र्यो गुग्गुलुस्तु त्रिदोषहा ॥ ३९ ॥
 स नवो बृंहणो वृष्यः पुराणस्त्वतिलेखनः ।
 श्लिग्धः काञ्चनसंकाशः पक्वजम्बूफलोपमः ॥ ४० ॥
 नूतनो गुग्गुलुः प्रोक्तः सुगन्धिर्यस्तु पिच्छिलः ।
 शुष्को दुर्गन्धिकश्चैव त्यक्तप्रकृतवर्णकः ॥ ४१ ॥
 पुराणः स तु विज्ञेयो गुग्गुलुर्वीर्यवर्जितः ।
 अम्लं तीक्ष्णमजीर्णं च व्यथायं श्रममातपम् ॥ ४२ ॥
 मद्यं रोषं त्यजेत्सङ्गुणार्थी पुरसेवकः ।

इति गुग्गुलुः ।

अथ राळा—

राळा हिमा गुरुस्तिक्ता कषाया ग्राहिणी जयेत् ॥ ४३ ॥
ग्रहास्रस्वेदवीसर्पज्वरघणविषादिकाः ।

इति राळा ।

अथ स्थौणेयम् । (थुणेरा)

स्थौणेयं शीतलं घृष्यं मेध्यं दोषत्रयास्रजित् ॥ ४४ ॥
इति स्थौणेयम् । (थुणेरा)

अथ चोरकः—

चोरः स्वादुर्लघुः शीतः कुष्ठवातकफास्रजित् ।
इति चोरकः ।

अथ मुरा—

मुरा शीता लघुः कुष्ठग्रहपित्तानिलास्रजित् ।
इति मुरा ।

अथ कर्चूरः । (एकाङ्गीमरुवा)

कर्चूरो दीपनो रुच्यः कुष्ठाशोघणकासजित् ।
उष्णो लघुर्जयेच्छ्वासं गुल्मवातकफकिमीन् ॥ ४५ ॥
इति कर्चूरः । (एकाङ्गीमरुवा)

अथ सटी—

सटी शीता ज्वरामास्रकासजिद्राहिणी लघुः ।
इति सटी बृहत्कर्चूरः ।

अथ स्पृका—

स्पृका स्वाद्वी हिमा वृष्या कुष्ठालक्ष्मीत्रिदोषनुत् ॥ ४६ ॥
इति स्पृका । (असंपरकः)

अथ ग्रन्थिपर्णः । (गांठिवन)

ग्रन्थिपर्णो लघुस्तिक्तो रुच्योष्णः क्षफदातजित् ।
इति ग्रन्थिपर्णः । (गांठिवन)

अथ नली—

नली पित्तास्रजिच्छीता चक्षुष्या कृच्छ्रकुष्ठनुत् ॥ ४७ ॥
इति नली ।

मांसपेश्यः समाख्याता नृणां पञ्चशतं बुधैः ।
स्त्रीणां तु विंशत्यधिकाः कण्डराश्चैव षोडश ॥ ४४ ॥
नृदेहे दश रन्धाणि नारीदेहे त्रयोदश ।
एतत्समासतः प्रोक्तं विस्तरेणाधुनोच्यते ॥ ४५ ॥

कलालक्षणम्—

धात्वाशयान्तरे यस्य यः क्लेदस्त्ववतिष्ठते ।
देहोष्मणा विपक्वस्तु सा कलेत्यभिधीयते ॥ ४६ ॥
यथा हि सारः काष्ठेषु च्छिद्यमानेषु वृश्यते ।
तथा धातुर्हि मांसेषु च्छिद्यमानेषु वीक्ष्यते ॥ ४७ ॥
मांसासृङ्मदेसां तिस्रो यकृत्प्लीहोश्चतुर्थिका ।
पञ्चमी च तथाऽन्त्राणां षष्ठी चाग्निधरा मता ॥ ४८ ॥
रेतोधरा सप्तमी स्यादिति सप्त कला मताः ।
यथा पयसि सर्पिस्तु गूढश्चेक्षो रसो यथा ॥ ४९ ॥
शरीरेऽपि तथा रक्तं नृणां विद्याद्भिषग्वरः ।

वशिष्टसंहितायां तु—

स्त्रीणां दश कला ज्ञेया गर्मस्य स्तनयोरपि ॥ ५० ॥
इति कलाः ।

अथाऽऽशयाः—

जीवासाशयमामनन्ति हृदये स्याच्छ्लेष्मणस्त्वाशय-
स्तस्याधस्तदधस्तु सर्वभिषजामाशयः संमतः ।
नाभेर्वामत ऊर्ध्वमीपदनलस्याधोऽस्य पक्षाशय-
स्तस्याधः पवनाशलयो निगदितो बस्तिस्तु मूत्राशयः ॥ ५१ ॥
गर्माशयोऽष्टमः स्त्रीणामामपक्षाशयान्तरे ।
स्तनौ स्तन्याशयावेवं विज्ञेयास्तु दशाऽऽशयाः ॥ ५२ ॥
कोष्ठाङ्गानि स्थितान्येषु हृदयं क्लोनेकुप्पुसः ।
यकृत्प्लीहोण्डुकवृकौ नाभिर्द्विभ्रात्रवस्तयः ॥ ५३ ॥
दश जीवितधामानि शिरोरसनबन्धनम् ।
कण्ठोऽस्रं हृदयं नाभिर्बस्तिः शुक्रौजसी गुदम् ॥ ५४ ॥
असृजः श्लेष्मणश्चापि यः प्रसादः परो मतः ।
तं पश्यमातं पित्तेन ॥ ५५ ॥

टङ्कः स एव फथितस्तद्वयं कोल उच्यते ।
 सुवर्णो घटकश्चैव वृद्धक्षणेः स निगद्यते ॥ ७ ॥
 कोलद्वयं च कर्पः स्यात्स प्रोक्तः पाणिमानिका ।
 अक्षं पिलुः पाणितलं किञ्चित्पाणिश्च तिन्दुकम् ॥ ८ ॥
 बिडालपदकं चैव तथा पोडशिका मता ।
 करमध्ये हंसपदं सुवर्णं कवलग्रहः ॥ ९ ॥
 उदुम्बरश्च पपायैः कर्प एव निगद्यते ।
 स्यात्कर्पाभ्यामर्धपलं शुक्तिरष्टमिका मता ॥ १० ॥
 शुक्तिभ्यां च पलं ज्ञेयं मुष्टिराष्ट्रं चतुर्थिका ।
 प्रकुञ्चः पोडशी बिल्वं पलमेवात्र कीर्त्यते ॥ ११ ॥
 पलाभ्यां प्रसृतिर्ज्ञेया प्रसृतं च निगद्यते ।
 प्रसृतिभ्यामञ्जलिः स्यात्कुडवोऽर्धशरावकः ॥ १२ ॥
 अर्धमानं च विज्ञेयं कुडवाभ्यां च मानिका ।
 शरावोऽष्टपलं तद्वज्ज्ञेयमत्र पिचक्षणेः ॥ १३ ॥
 शरावाभ्यां मवेत्प्रस्थश्चतुःप्रस्थेस्तथाऽऽढकम् ।
 माजनं कंसपात्रं च चतुःपट्टिपलश्च सः ॥ १४ ॥
 चतुर्भिराढकैर्द्रोणैः कलशो नलवणो मतः ।
 उन्मानश्च घटो राशिर्द्रोणपर्यायसंज्ञकः ॥ १५ ॥
 द्रोणाभ्यां सूर्यकुम्भौ च चतुःपट्टिशरावकः ।
 सूर्याभ्यां च भवेद्द्रोणी बाहो गोणी च सा स्मृता ॥ १६ ॥
 गोणीचतुष्टयं खारी कथिता सूक्ष्मबुद्धिभिः ।
 चतुःसहस्रपलिका पणवत्यधिका च सा ॥ १७ ॥
 पलानां द्विसहस्रेण मार एकः प्रकीर्तितः ।
 तुला पलशतं ज्ञेयं सर्वत्रैवैष निश्चयः ॥ १८ ॥
 मापटङ्काक्षबिल्वानि कुडवः प्रस्थमाढकम् ।
 राशिर्गोणी खारिकेति यथोत्तरचतुर्गुणाः ॥ १९ ॥

उक्तं च—

सिद्धार्थैरष्टसंख्यैर्यव इह गदितस्तैश्चतुर्भिश्च गुञ्जा
 पद्मिस्ताभिश्च मापो जलधिमिरपि तैष्टुक्कस्तौ च कोलः ।
 कर्पः शुक्तिः पलं च प्रसृतिकुडवको मानिका प्रस्थकश्च
 माभ्यां द्वाभ्यां क्रमेण स्युरथ हरिकरैः प्रस्थकैराढकं स्यात् ॥ २० ॥

मांसपेश्यः समाख्याता नृणां पञ्चशतं बुधैः ।
स्त्रीणां तु विंशत्यधिकाः कण्डराश्चैव षोडश ॥ ४४ ॥
नृदेहे दश रन्धाणि नारीदेहे त्रयोदश ।
एतत्समासतः प्रोक्तं विस्तरेणाधुनोच्यते ॥ ४५ ॥

कलालक्षणम्—

धात्वाशयान्तरे यस्य यः क्लेदस्त्ववतिष्ठते ।
देहोष्मणा विपक्वस्तु सा कलेत्यभिधीयते ॥ ४६ ॥
यथा हि सारः काष्ठेषु च्छिद्यमानेषु वृश्यते ।
तथा धातुर्हि मांसेषु च्छिद्यमानेषु वीक्ष्यते ॥ ४७ ॥
मांसासृङ्ममेदसां तिस्रो यकृत्प्लीहोश्चतुर्थिका ।
पञ्चमी च तथाऽन्त्राणां षष्ठी चाग्निधरा मता ॥ ४८ ॥
रेतोधरा सप्तमी स्यादिति सप्त कला मताः ।
यथा पयसि सर्पिस्तु गूढश्चेक्षो रसो यथा ॥ ४९ ॥
शरीरेऽपि तथा रक्तं नृणां विद्याद्भिषग्वरः ।

वशिष्टसंहितायां तु—

स्त्रीणां दश कला ज्ञेया गर्मस्य स्तनयोरपि ॥ ५० ॥
इति कलाः ।

अथाऽऽशयाः—

जीवासाशयमामनन्ति हृदये स्याच्छ्लेष्मणस्त्वांशय-
स्तस्याधस्तदधस्तु सर्वभिषजामामाशयः संमतः ।
नाभेर्वामत ऊर्ध्वमीपदनलस्याधोऽस्य पक्षाशय-
स्तस्याधः पवनाशलयो निगदितो वस्तिस्तु मूत्राशयः ॥ ५१ ॥
गर्माशयोऽष्टमः स्त्रीणामामपक्षाशयान्तरे ।
स्तनौ स्तन्याशयावेवं विज्ञेयास्तु दशाऽऽशयाः ॥ ५२ ॥
कोष्ठाङ्गानि स्थितान्येषु हृदयं क्लोनेकुप्पुसः ।
यकृत्प्लीहोण्डुकवृकौ नाभिर्द्विभ्रात्रवस्तयः ॥ ५३ ॥
दश जीवितधामानि शिरोरसनबन्धनम् ।
कण्ठोऽस्रं हृदयं नाभिर्वस्तिः शुक्रौजसी गुदम् ॥ ५४ ॥
असृजः श्लेष्मणश्चापि यः प्रसादः परो मतः ।
तं पश्यमातं पित्तेन ॥ ५५ ॥

एकाङ्गुलमिते घाताद्वैकल्यं कुरुते मृशम् ।
 द्वे वक्षःकक्षधरयोः स्नाय्वोः कक्षधरात्रिमे (?) ॥ ८४ ॥
 मध्य एकाङ्गुले स्नायुमर्मणी दोःक्रियाहरे ।
 क्षिप्रस्योर्ध्वं तूमयतोऽधश्च कूर्चाः क्षमाङ्गुलाः ॥ ८५ ॥
 स्नायुमर्माणि चत्वारि हते पञ्चमणप्रदः ।
 गुल्फसंधेरधः कूर्चाशिरांस्युन्नयतश्चतुः ॥ ८६ ॥
 स्नायुमर्माणि वैकल्यकृन्ति त्वेकाङ्गुलानि वै ।
 वस्तिः स्यात्स्नायुमर्मात्रं विन्दे ह्युमयतोऽश्मरीम् ॥ ८७ ॥
 विन्ता विपद्यते सद्यः स्राविघ्नयथ वा मवेत् ।
 पादाङ्गुष्ठाङ्गुलीमध्यं क्षिप्रमर्धाङ्गुलोन्मितम् ॥ ८८ ॥
 स्नायुमर्म चतुर्धाऽत्र घातात्कालान्तरे मृतिः ।
 अंसमध्यं त्र्यङ्गुलं तु स्नायुमर्मद्वयं हते ॥ ८९ ॥
 तत्र स्यात्पक्षघाती वा किं वा निष्क्रियबाहुकः ।
 विधुरे कर्णपृष्ठाधः संस्थिते स्नायुमर्मणी ॥ ९० ॥
 किञ्चिन्निम्ने तत्र घाताद्विकलो धधिरत्वता ।
 केशान्ते शङ्खयोरुर्ध्वमुत्क्षेपौ स्नायुमर्मणी ॥ ९१ ॥
 अर्धाङ्गुले सशल्योऽत्र जीवेन्नोद्धृतशल्यकः ।
 इति स्नायुमर्माणि ।
 इति सप्तोत्तरं मर्मशतम् ।

अथाऽऽहारादिलक्षणम् ।

उदानकोपादाहारसुस्थिरत्वाच्च यद्भवेत् ॥ ९२ ॥
 पवनस्योर्ध्वगमनं तदुद्गारं प्रचक्षते ।
 तमःकफाभ्यां निद्रा स्यान्मूर्छा पित्ततमोद्धवा ॥ ९३ ॥
 रजःपित्तानिलैर्भ्रान्तिस्तन्द्रा श्लेष्मतमोनिलैः ।
 ग्लानिरोजःक्षयाद्दुःखादर्जोणाच्च श्रमाद्भवेत् ॥ ९४ ॥
 यः सामर्थ्येऽप्यनुत्साहस्तदालस्यमुदीर्यते ।
 चेतन्यशिथिलत्वाच्च पीत्वैकं श्वासमुद्वहेत् ॥ ९५ ॥
 विदीर्णवदनश्वासं जृम्भा सा कथ्यते बुधैः ।
 उदानप्राणयोरुर्ध्वयोगान्मौलिकफस्रवात् ॥ ९६ ॥
 शब्दः संजायते नस्तः क्षुतं तत्कथ्यते बुधैः ।

अथ सप्तमस्तरङ्गः ।

अथ पञ्च कर्माणि—

वमनं रेचनं नस्यं निरुहश्चानुवासनम् ।

एतानि पञ्च कर्माणि कथितानि मुनीश्वरैः ॥ १ ॥

तत्र प्रथमं वमनविधिः—

शरत्काले वसन्ते च प्रावृद्धकाले च देहिनाम् ।

वमनं रेचनं चैव कारयेत्कुशलो भिषक् ॥ २ ॥

बलवन्तं कफव्यासं हृत्तासादिनिपीडितम् ।

तथा वमनसात्म्यं च धीरचित्तं च वामयेत् ॥ ३ ॥

विपदोपे स्तन्यरोगे मन्दाग्रौ श्लीपदेऽर्बुदे ।

हृद्रोगकुष्ठवीसर्पमेहाजीर्णभ्रमेषु च ॥ ४ ॥

विदारिकापचीकासश्वासपीनसवृद्धिषु ।

अपस्मारे ज्वरोन्मादे तथा रक्तातिसारिषु ॥ ५ ॥

नासाताल्वोदपाके च कर्णस्रावेऽधिजिह्वके ।

गलशुण्ड्यामतीसारे पित्तश्लेष्मगदे तथा ॥ ६ ॥

मेदोगदेऽरुचौ चैव वमनं कारयेद्भिषक् ।

न वामनीयस्तिमिरी न गुल्मी नोदरी कृशः ॥ ७ ॥

नातिवृद्धो गर्भिणी च न स्थूलो न क्षतातुरः ।

मदार्तो बालको रुक्षः क्षुधितश्च निरुहितः ॥ ८ ॥

उदावर्त्यूर्ध्वरक्ती च क्षुच्छर्यः केवलानिली ।

पाण्डुरोगी क्रुमिव्याप्तः पठनात्स्वरघातकः ॥ ९ ॥

एतेऽप्यजीर्णव्यथिता वाम्या ये विपपीडिताः ।

कफव्याप्ताश्च ते वाम्या मधूकक्षाथपानतः ॥ १० ॥

सुकुमारं कृशं बालं वृद्धं मीरुं न वामयेत् ।

पीत्वा यवागूमाकण्ठं क्षीरतक्रदधीनि च ॥ ११ ॥

असात्म्यैः श्लेष्मलैर्मोज्यैर्दोषानुत्क्रिय देहिनः ।

स्निग्धास्विन्नाय वमनं दत्तं सम्यक्प्रवर्तते ॥ १२ ॥

वमनेषु च सर्वेषु सैन्धवं मधुना हितम् ।

वीमत्सं वमनं दद्याद्विपरीतं विरेचनम् ॥ १३ ॥

मध्यगो भुजयोः पश्चात्कूर्परो संधिमर्मणी ।
 एकाङ्गुलमिते तत्र हतो वैकल्पमुच्छति ॥ ५६ ॥
 शीर्षस्यान्तः सिरासंधिरुपपाद्यतलक्षणः ।
 नामतोऽधिपतिः संधिमर्माधाङ्गुलमाशुदा ॥ ५७ ॥
 निम्नयोस्तु भुवोरुर्ध्वमाधर्ता संधिमर्मणी ।
 अर्धाङ्गुलमिते तत्र हतो विकलतां वजेत् ॥ ५८ ॥
 कृकाटिके शिरोग्रीवासंधाने संधिमर्मणी ।
 अर्धाङ्गुलमिते तत्र हतः स्याच्चलमस्तकः ॥ ५९ ॥
 जङ्घाचरणसंधाने गुल्फौ द्वौ संधिमर्मणी ।
 अर्धाङ्गुलमिते तत्र हतः स्वाङ्गं वजेन्नरः ॥ ६० ॥
 पृष्ठवंशं तूमयतः किञ्चिन्निम्नो कुङ्कुन्दरो ।
 अर्धाङ्गुली बहिः पार्श्वजघनात्संधिमर्मणी ॥ ६१ ॥
 पाणिप्रकोष्ठमध्यस्थावङ्गुलात्संधिमर्मणी ।
 मणिवन्धौ तत्र हतः पक्षाघातमवाप्नुयात् ॥ ६२ ॥
 संधयः पञ्च शिरसि विमक्ताश्चतुरङ्गुलाः ।
 संधिमर्माण्यत्र हतः पक्षाघातमवाप्नुयात् ॥ ६३ ॥

अथ शिरामर्माणि-

कण्ठनाडीमुमयतः शिरामर्माणि ताश्चतुः ।
 द्वे मर्मे द्वे तु नीले स्तस्तत्र विद्धो विपद्यते ॥ ६४ ॥
 चतस्रो मातृकाख्यास्तु ग्रीवामुमयतः शिराः ।
 वेदाङ्गुलाः शिरामर्माण्यष्टौ सद्यो मृतिप्रदाः ॥ ६५ ॥
 शिराणामक्षिरसनाकर्णघ्राणजुषां मिथः ।
 योगाः शृङ्गाटकानि स्युः शिरामर्माणि पूर्ववत् ॥ ६६ ॥
 नेत्राङ्गुयोरपाङ्गाख्ये द्वे शिरामर्मणी स्मृते ।
 अर्धाङ्गुलमिते तत्र हतो वैकल्पमाप्नुयात् ॥ ६७ ॥
 स्थपनी तु भुवोर्मध्ये शिरामर्माधर्मङ्गुलम् ।
 विशल्यघ्नं मर्म तत्रोद्धृतशल्यो विपद्यते ॥ ६८ ॥
 अन्तःघोतोद्वयानन्दे नासामुमयतः फणे ।
 अर्धाङ्गुले मर्मणी स्तो घाताद्वैकल्पकारिणी ॥ ६९ ॥
 स्तनमूले मर्मणी स्तः स्तनयोर्ध्वाङ्गुलादधः ।
 समं ततः शिरे तत्र हतः कालेन नश्यति ॥ ७० ॥

- हनोर्मोक्षे स्मृतः स्वेदो रक्तच्छर्दिविधौ पुनः ।
 रक्तपित्तविधानेन रक्तच्छर्दिमुपाचरेत् ॥ २८ ॥
 धात्रीरसाञ्जनोशीरलाजचन्दनवारिभिः ।
 काथं कृत्वा पाययेच्च सघृतक्षौद्रशर्करम् ॥ २९ ॥
 शाम्पन्त्यनेन तृष्णाद्याः पीडाश्छर्दिसमुद्भवाः ।
 हृत्कण्ठाशिरसां शुद्धिर्दीप्ताभित्वं च लाघवम् ॥ ३० ॥
 कफपित्तविनाशश्च सम्यग्वान्तस्य चेष्टितम् ।
 ततोऽपराह्णे दीप्ताग्निं मुद्गपट्टिकशालिभिः ॥ ३१ ॥
 हृद्यैश्च जाङ्गलरसैः कृत्वा घृणं च मोजयेत् ।
 तन्द्रा निद्राऽऽस्यदौर्गन्ध्यं पाण्डुश्च ग्रहणीविषम् ॥ ३२ ॥
 सुवान्तस्य न पीडायै भवन्त्येते कदाचन ।
 अजीर्णं शीतपानीयं व्यायामं मैथुनं तथा ॥ ३३ ॥
 स्नेहाभ्यङ्गनप्रदेहांश्च दिनैकं वर्जयेत्सुधीः ॥
 इति योगतरङ्गिण्यां वमनविधिर्नाम सप्तमस्तरङ्गः ॥ ७ ॥

अष्टमस्तरङ्गः ।

अथ विरेकविधिः—

- स्निग्धस्विन्नस्य वान्तस्य दद्यात्सम्यग्विरेचनम् ।
 अवान्तस्य त्वधः स्रस्तो ग्रहणीं छादयेत्कफः ॥ १ ॥
 मन्दग्निं गौरवं कुर्याज्जनयेद्वा प्रवाहिकाम् ।
 अथ वा पाचनैरामं बलासं च विपाचयेत् ॥ २ ॥
 पित्ते विरेचनं युक्त्यादामोद्भूते गदे तथा ।
 उदरे च तथाऽऽध्माने कोष्ठशुद्धौ विशेषतः ॥ ३ ॥
 दोषाः कदाचित्कुप्यन्ति जिता लङ्घनपाचनैः ।
 ये तु संशोधनैः शुद्धा न तेषां पुनरुद्भवः ॥ ४ ॥
 बालवृद्धावतिस्निग्धः क्षतक्षीणो मयान्वितः ।
 वान्तस्तृपार्तः स्थूलश्च गर्भिणी च नवज्वरी ॥ ५ ॥
 नवप्रसूता नारी च मन्दग्निश्च मदात्ययी ।
 शल्योद्धृतश्च रुक्षश्च न विरेच्या विजानता ॥ ६ ॥

मध्यगो भुजयोः पश्चात्कूर्परो संधिमर्मणी ।
 एकाङ्गुलमिते तत्र हतो वैकल्पमुच्छति ॥ ५६ ॥
 शीर्षस्यान्तः सिरासंधिरुपपाद्यतलक्षणः ।
 नामतोऽधिपतिः संधिमर्माधाङ्गुलमाशुदा ॥ ५७ ॥
 निम्नयोस्तु भुवोरुर्ध्वमावर्ता संधिमर्मणी ।
 अर्धाङ्गुलमिते तत्र हतो विकलतां वजेत् ॥ ५८ ॥
 कृकाटिके शिरोग्रीवासंधाने संधिमर्मणी ।
 अर्धाङ्गुलमिते तत्र हतः स्याच्चलमस्तकः ॥ ५९ ॥
 जङ्घाचरणसंधाने गुल्फो द्वौ संधिमर्मणी ।
 अर्धाङ्गुलमिते तत्र हतः स्वाङ्गं वजेन्नरः ॥ ६० ॥
 पृष्ठवंशं तूमयतः किञ्चिन्निम्नो कुङ्कुन्दरो ।
 अर्धाङ्गुली बहिः पार्श्वजघनात्संधिमर्मणी ॥ ६१ ॥
 पाणिप्रकोष्ठमध्यस्थावङ्गुलात्संधिमर्मणी ।
 मणिवन्धौ तत्र हतः पक्षाघातमवाप्नुयात् ॥ ६२ ॥
 संधयः पञ्च शिरसि विमक्ताश्चतुरङ्गुलाः ।
 संधिमर्माण्यत्र हतः पक्षाघातमवाप्नुयात् ॥ ६३ ॥

अथ शिरामर्माणि-

कण्ठनाडीमुमयतः शिरामर्माणि ताश्चतुः ।
 द्वे मर्मे द्वे तु नीले स्तस्तत्र विद्धो विपद्यते ॥ ६४ ॥
 चतस्रो मातृकाख्यास्तु ग्रीवामुमयतः शिराः ।
 वेदाङ्गुलाः शिरामर्माण्यष्टौ सद्यो मृतिप्रदाः ॥ ६५ ॥
 शिराणामक्षिरसनाकर्णघ्राणजुषां मिथः ।
 योगाः शृङ्गाटकानि स्युः शिरामर्माणि पूर्ववत् ॥ ६६ ॥
 नेत्राङ्गुयोरपाङ्गाख्ये द्वे शिरामर्मणी स्मृते ।
 अर्धाङ्गुलमिते तत्र हतो वैकल्पमाप्नुयात् ॥ ६७ ॥
 स्थपनी तु भुवोर्मध्ये शिरामर्माधिमङ्गुलम् ।
 विशल्यघ्नं मर्म तत्रोद्धृतशल्यो विपद्यते ॥ ६८ ॥
 अन्तःघोतोद्वयानन्दे नासामुमयतः फणे ।
 अर्धाङ्गुले मर्मणी स्तो घाताद्वैकल्पकारिणी ॥ ६९ ॥
 स्तनमूले मर्मणी स्तः स्तनयोर्ध्वाङ्गुलादधः ।
 समं ततः शिरे तत्र हतः कालेन नश्यति ॥ ७० ॥

तैलैः सर्पपजैः कपोतपललं सिद्धं विरुद्धं तथा
 नानैकत्र तु पाचितानि तरसा व्यापादयन्त्यङ्गिनम् ॥ १२ ॥
 हारीतस्य पलं हि दारुरजनीशूलेन विद्ध्वा निशा
 बह्वौ पाचितमत्ति मानवमथो कौसुम्यतैलैरपि ।
 प्रोतं केनचिदेव मासपललं शूलेन दुष्टं मतं
 धारुण्या विसकण्ठिका सह तथा कुल्माषकैश्चाहिता ॥ १३ ॥
 दुष्टं पायसमन्वितं कृशस्या चन्द्रस्तु निम्बूरसै-
 स्तैलैः सार्धमफेनकं किटिवसोविद्धो विरुद्धो वकः ।
 सर्पिःक्षौद्रवसाम्बुतैलमपृथङ्कृत्वा द्विशो वा त्रिशो
 भिःसा पयुपिता तथा मुहुरनुष्णोष्णीकृता नो हिता ॥ १४ ॥
 अत्युष्णं वमिरेककृन्निगदितं वृन्ताकमापाचितं
 पिण्याके ननु साधिता मवविरेकाय स्मृतीपोषका ।
 सूपो मापमवस्तु मूलकयुतः शूलामगुल्मप्रदो
 दुष्टं लाकुचमाज्यदुग्धगुडकैर्धान्यं समापं पृथक् ॥ १५ ॥
 सक्तुर्मक्तपयःपलैः समथितैर्दुष्टं पृथग्वाऽपृथक्
 तीक्ष्णं क्षौद्रकणागुडैः सह तथा स्यात्काकमाची मृशम् ।
 स्नेहे निस्तलने क्षयस्य तलिता किं वोपिता यामिनी
 कम्पिलस्तु सतक्र एव महिमैर्मल्लातमन्नादिभिः ॥ १६ ॥
 इति योगतरङ्गिण्यां विरुद्धाहारकथनं नामैकोनचत्वारिंश-
 त्तरङ्गः ॥ ३९ ॥

अथ चत्वारिंशत्तरङ्गः ॥ १ ॥

अथ रास्नादिगुणकथनम्

रास्नात्रिकण्टकगुहातिगुहाश्वगन्धा
 गन्धर्वहस्तकपिकच्छुपुनर्नवामिः ।
 छिन्नावलाद्विषवलातिवलावरीभिः
 प्रोक्तो भिषग्निरनिलामयहृद्गणोऽयम् ॥ १ ॥

एकाङ्गुलमिते घाताद्वैकल्यं कुरुते मृशम् ।
 द्वे वक्षःकक्षधरयोः स्नाय्वोः कक्षधरात्रिमे (?) ॥ ८४ ॥
 मध्य एकाङ्गुले स्नायुमर्मणी दोःक्रियाहरे ।
 क्षिप्रस्योर्ध्वं तूमयतोऽधश्च कूर्चाः क्षमाङ्गुलाः ॥ ८५ ॥
 स्नायुमर्माणि चत्वारि हते पञ्चमणप्रदः ।
 गुल्फसंधेरधः कूर्चाशिरांस्युन्नयतश्चतुः ॥ ८६ ॥
 स्नायुमर्माणि वैकल्यकृन्ति त्वेकाङ्गुलानि वै ।
 वस्तिः स्यात्स्नायुमर्मात्रं विन्दे ह्युमयतोऽश्मरीम् ॥ ८७ ॥
 विन्ता विपद्यते सद्यः स्राविष्यथ वा मवेत् ।
 पादाङ्गुष्ठाङ्गुलीमध्यं क्षिप्रमर्धाङ्गुलोन्मितम् ॥ ८८ ॥
 स्नायुमर्म चतुर्धाऽत्र घातात्कालान्तरे मृतिः ।
 अंसमध्यं त्र्यङ्गुलं तु स्नायुमर्मद्वयं हते ॥ ८९ ॥
 तत्र स्यात्पक्षघाती वा किं वा निष्क्रियबाहुकः ।
 विधुरे कर्णपृष्ठाधः संस्थिते स्नायुमर्मणी ॥ ९० ॥
 किञ्चिनिम्ने तत्र घाताद्विकलो वधिरत्वता ।
 केशान्ते शङ्खयोरुर्ध्वमुखेषौ स्नायुमर्मणी ॥ ९१ ॥
 अर्धाङ्गुले सशल्योऽत्र जीवेन्नोद्धृतशल्यकः ।
 इति स्नायुमर्माणि ।
 इति सप्तोत्तरं मर्मशतम् ।

अथाऽऽहारादिलक्षणम् ।

उदानकोपादाहारसुस्थिरत्वाच्च यद्भवेत् ॥ ९२ ॥
 पवनस्योर्ध्वगमनं तदुद्गारं प्रचक्षते ।
 तमःकफाभ्यां निद्रा स्यान्मूर्छा पित्ततमोद्धवा ॥ ९३ ॥
 रजःपित्तानिलैर्भ्रान्तिस्तन्द्रा श्लेष्मतमोनिलैः ।
 ग्लानिरोजःक्षयाद्दुःखादर्जोणाच्च श्रमाद्भवेत् ॥ ९४ ॥
 यः सामर्थ्येऽप्यनुत्साहस्तदालस्यमुदीर्यते ।
 चेतन्यशिथिलत्वाच्च पीत्वैकं श्वासमुद्वहेत् ॥ ९५ ॥
 विदीर्णवदनश्वासं जृम्भा सा कथ्यते बुधैः ।
 उदानप्राणयोरुर्ध्वयोगान्मौलिकफस्रवात् ॥ ९६ ॥
 शब्दः संजायते नस्तः क्षुतं तत्कथ्यते बुधैः ।

मांसपेश्यः समाख्याता नृणां पञ्चशतं बुधैः ।
स्त्रीणां तु विंशत्यधिकाः कण्डराश्चैव षोडश ॥ ४४ ॥
नृदेहे दश रन्धाणि नारीदेहे त्रयोदश ।
एतत्समासतः प्रोक्तं विस्तरेणाधुनोच्यते ॥ ४५ ॥

कलालक्षणम्—

धात्वाशयान्तरे यस्य यः क्लेदस्त्ववतिष्ठते ।
देहोष्मणा विपक्वस्तु सा कलेत्यभिधीयते ॥ ४६ ॥
यथा हि सारः काष्ठेषु च्छिद्यमानेषु वृश्यते ।
तथा धातुर्हि मांसेषु च्छिद्यमानेषु वीक्ष्यते ॥ ४७ ॥
मांसासृङ्मदेसां तिस्रो यकृत्प्लीहोश्चतुर्थिका ।
पञ्चमी च तथाऽन्त्राणां षष्ठी चाग्निधरा मता ॥ ४८ ॥
रेतोधरा सप्तमी स्यादिति सप्त कला मताः ।
यथा पयसि सर्पिस्तु गूढश्चेक्षो रसो यथा ॥ ४९ ॥
शरीरेऽपि तथा रक्तं नृणां विद्याद्भिषग्वरः ।

वशिष्टसंहितायां तु—

स्त्रीणां दश कला ज्ञेया गर्मस्य स्तनयोरपि ॥ ५० ॥
इति कलाः ।

अथाऽऽशयाः—

जीवासाशयमामनन्ति हृदये स्याच्छ्लेष्मणस्त्वांशय-
स्तस्याधस्तदधस्तु सर्वभिषजामाशयः संमतः ।
नाभेर्वामत ऊर्ध्वमीपदनलस्याधोऽस्य पक्षाशय-
स्तस्याधः पवनाशलयो निगदितो वस्तिस्तु मूत्राशयः ॥ ५१ ॥
गर्माशयोऽष्टमः स्त्रीणामामपक्षाशयान्तरे ।
स्तनौ स्तन्याशयावेवं विज्ञेयास्तु दशाऽऽशयाः ॥ ५२ ॥
कोष्ठाङ्गानि स्थितान्येषु हृदयं क्लोनेकुप्पुसः ।
यकृत्प्लीहोण्डुकवृकौ नाभिर्द्विभ्रात्रवस्तयः ॥ ५३ ॥
दश जीवितधामानि शिरोरसनबन्धनम् ।
कण्ठोऽस्रं हृदयं नाभिर्वस्तिः शुक्रौजसी गुदम् ॥ ५४ ॥
असृजः श्लेष्मणश्चापि यः प्रसादः परो मतः ।
तं पश्यमातं पित्तेन ॥ ५५ ॥

एकीयमानमाह-

स्वर्णं तारं च ताम्रं च बह्वो नागस्तु पञ्चमः ।
रीतिका च तथा घोरो लोहं चैवष्ट धातवः ॥ २ ॥

तत्र प्रथमं स्वर्णम्-

पुरा निजाधमस्थानां सप्तर्षाणां जितात्मनाम् ।
पत्नीं विलोक्य लावण्यलक्ष्मीसंपन्नयौवनाम् ॥ ३ ॥
कन्दर्पवर्षविभ्रान्तचेतसो जातवेदसः ।
पातितं यद्भूरापृष्ठे रेतस्तद्धेगतामियात् ॥ ४ ॥
कृत्रिमं चापि भवति सिद्धसूतस्य योगतः ।
मेरुसानुपतज्जम्बूफलाम्भोयोगतः परम् ॥ ५ ॥
दिव्यौषधीमणिस्पर्शाद्व्यञ्जयति काञ्चनम् ।
एवं नानाविधान्यत्र जायन्ते काञ्चनानि वै ॥ ६ ॥
तत्र यद्भक्षणाहं स्याद्धेम तल्लक्षणं शृणु ।
वाहे रक्तं सितं छेदे निकषे कुल्लुमप्रमम् ॥ ७ ॥
तारैशुल्योत्थितं स्निग्धं मृदु हेम गुरुत्तमम् ।
श्वेताङ्गं कठिनं रुक्षं विवर्णं समलं दालि ॥ ८ ॥
वाहे छेदे सितं श्वेतं कषे लघु च तत्त्यजेत् ।

अथ हेमशोधनम्-

मृत्तिका मातुलुङ्गाद्यैः पञ्चवासरमाविता ॥ ९ ॥
समस्मलवर्णा हेम शोधयेत्पुटपाकतः ।

अन्यच्च-

सुवर्णमुत्तमं बह्वो विद्वतं निक्षिपेन्निशः ॥ १० ॥
काञ्चनारद्रवैः शुद्धं काञ्चनं जायते मृशम् ।

अथ हेममारणम्-

शुद्धसूतसमं स्वर्णं खल्वे कृत्वा तु गोलकम् ॥ ११ ॥
ऊर्वाधो मृत्तिकां दत्त्वा सर्वतुल्यं निरुध्य च ।
त्रिंशद्भनोत्पलेर्देयं पुटमेवं चतुर्दश ॥ १२ ॥
निरुत्थं हेम मस्म स्याद्भन्धो देयः पुनः पुनः ।

जरायुवेष्टितो भुग्नपृष्ठग्रीवास्थिसंहतिः ।
 गर्भाशये स्थितो देही ज्ञानवानतिचिन्तयन् ॥ २३ ॥
 किं मया दुष्कृतं कर्म कृतं गर्भाशये यतः ।
 पतितो निरये घोरे नानादुःखप्रदायिनि ॥ २४ ॥
 यदि गर्माद्विनिर्यामि करिष्यामि तदा शुभम् ।
 येन मूयो गर्भवासदुःखं द्रक्ष्यामि न क्वचित् ॥ २५ ॥
 इति संचिन्त्यमानः स देही योगीव तत्त्ववित् ।
 निःसारितः समीरेण योनिमार्गनियन्त्रितः ॥ २६ ॥
 निर्गतो योनितो देही मायया विष्यते पुनः ।
 तत्क्षणादात्मविज्ञानविनाशादिव रोदिति ॥ २७ ॥

अथ गर्भस्य द्वैविध्ये हेतुमाह—

परस्परानिलाद्वातात्प्रभिन्ने कलले द्विधा ।
 द्विधा ततः प्रवृद्धयेत युग्मं तस्मात्प्रजायते ॥ २८ ॥

अथ विकृतोत्पत्तिहेतुमाह—

मातुः श्रद्धाविघातेन स्वस्य दुष्कर्मणा तथा ।
 कुञ्जवामनखञ्जं वा विकृताश्च भवन्ति ते ॥ २९ ॥

गर्भनष्टहेतुमाह—

आघातादिनिमित्तेन जठरान्तर्भूते शिशौ ।
 जठरं जायते शीतं स्तब्धाध्मातं भृशव्यथम् ॥ ३० ॥
 गर्मास्पन्दो भवत्युष्णः कृच्छ्रादुच्छ्वसनं कुमः ।
 अरतिस्त्रस्तनेत्रत्वमावीनामसमुद्भवः ॥ ३१ ॥

अथाङ्गप्रत्यङ्गोत्पत्तिः—

शिरोन्तराधिर्द्वौ बाहू सक्थिनी च संमासतः ।
 पङ्कजमङ्गप्रत्यङ्गं तस्याक्षिहृदयाविकम् ॥ ३२ ॥

अथ प्रत्यङ्गानि—

चक्षुष्कर्णोष्ठनासास्तनगलरसनागल्लमन्यांसगण्ड-

भ्रुकक्षाजञ्जुहस्ताङ्गुलिनखरकटीनाभिपृष्ठाण्डमेढ्रम् ।

जानू स्फिग्बस्तिपार्श्वोदरगुदपदपाण्यङ्गुलीगुल्फकादि

प्रत्यङ्गं चेत्युमाभ्यां जगद्धि विबुधास्तच्छरीरं समस्तम् ॥ ३३ ॥

तृतीयादशुचिन्दुस्तु लोचनादपतन्दुवि ।
 तस्माद्रजतमुत्पन्नं नानामूमिषु संस्थितम् ॥ २३ ॥
 कृत्रिमं चापि तत्प्रोक्तं वद्गन्धेः सूतयोगतः ।
 गुरु मिग्धं मृदु श्वेतं वाहे छेदे घनक्षमम् ॥ २४ ॥
 वर्णाद्व्यं चन्द्रवत्स्वच्छं तारमत्र गुणा नव ।

दश दोषानाह—

कृत्रिम कठिनं रुक्षं रक्तं पीतं क्लृप्तं लघु ॥ २५ ॥
 बाह्यच्छेदघनैर्नष्टं रूप्ये दोषा दश स्मृताः ।

अथ शोधनम्—

तैले तक्ने च गोमूत्रे काल्निके च कुलित्यके ॥ २६ ॥
 विफलाकाथमध्ये तु संशोध्याः सर्वधातवः ।

इति सामान्यसर्वधातुशोधनम् ।

विशिष्टं तद्यथा—

पञ्चीकृतं तु रजतं संतप्तं जातयेवसि ॥ २७ ॥
 निर्वापितमगस्त्यस्य रसे वारत्रयं शुचि ।

इति रजतशोधनम् ।

अथ रजतमारणगुणाः—

तारपत्रं चतुर्भागे भागैकं शुद्धतालकम् ॥ २८ ॥
 एतज्जम्बीरजद्रावैः कल्कीकृत्यालकं मिषक् ।
 एतेन तारपत्राणि लेपयेच्छोपयेत्ततः ॥ २९ ॥
 शरावसंपुटे तेषामूर्ध्वाधो गन्धकं क्षिपेत् ।
 तारतुल्यं ततस्तानि रुद्ध्वा गजपुटे पचेत् ॥ ३० ॥
 त्रिंशद्द्वनोत्पलैरेव स्वाङ्गशीतं समुद्धरेत् ।

अथान्यप्रकारः—

तारपत्राणि सूक्ष्माणि कृत्वा तत्तुल्ययोः पृथक् ॥ ३१ ॥
 सूतगन्धकयोस्तुल्यं तालयोः खल्वसंस्थयोः ।
 कल्कं कृत्वा कुमार्यङ्गिस्तेन तानि प्रलेपयेत् ॥ ३२ ॥

अथ सप्तमस्तरङ्गः ।

अथ पञ्च कर्माणि—

वमनं रेचनं नस्यं निरुहश्चानुवासनम् ।
एतानि पञ्च कर्माणि कथितानि मुनीश्वरैः ॥ १ ॥

तत्र प्रथमं वमनविधिः—

शरत्काले वसन्ते च प्रावृद्धकाले च देहिनाम् ।
वमनं रेचनं चैव कारयेत्कुशलो भिषक् ॥ २ ॥
बलवन्तं कफव्यासं हृत्तासादिनिपीडितम् ।
तथा वमनसात्म्यं च धीरचित्तं च वामयेत् ॥ ३ ॥
विपदोपे स्तन्यरोगे मन्दाग्रौ श्लीपदेऽर्बुदे ।
हृद्रोगकुष्ठवीसर्पमेहाजीर्णभ्रमेषु च ॥ ४ ॥
विदारिकापचीकासश्वासपीनसवृद्धिषु ।
अपस्मारे ज्वरोन्मादे तथा रक्तातिसारिषु ॥ ५ ॥
नासाताल्वोदपाके च कर्णस्रावेऽधिजिह्वके ।
गलशुण्ड्यामतीसारे पित्तश्लेष्मगदे तथा ॥ ६ ॥
मेदोगदेऽरुचौ चैव वमनं कारयेद्भिषक् ।
न वामनीयस्तिमिरी न गुल्मी नोदरी कृशः ॥ ७ ॥
नातिवृद्धो गर्भिणी च न स्थूलो न क्षतातुरः ।
मदार्तो बालको रुक्षः क्षुधितश्च निरुहितः ॥ ८ ॥
उदावर्त्यूर्ध्वरक्ती च क्षुच्छर्यः केवलानिर्ली ।
पाण्डुरोगी क्रुमिव्याप्तः पठनात्स्वरघातकः ॥ ९ ॥
एतेऽप्यजीर्णव्यथिता वाम्या ये विपपीडिताः ।
कफव्याप्ताश्च ते वाम्या मधूकक्षाथपानतः ॥ १० ॥
सुकुमारं कृशं बालं वृद्धं मीरुं न वामयेत् ।
पीत्वा यवागूमाकण्ठं क्षीरतक्रदधीनि च ॥ ११ ॥
असात्म्यैः श्लेष्मलैर्मोज्यैर्दोषानुत्क्रिय देहिनः ।
स्निग्धास्विन्नाय वमनं दत्तं सम्यक्प्रवर्तते ॥ १२ ॥
वमनेषु च सर्वेषु सैन्धवं मधुना हितम् ।
वीमत्सं वमनं दद्याद्विपरीतं विरेचनम् ॥ १३ ॥

अन्यच्च-

गोमूत्रेण पचेद्यामं ताम्रपत्रं वृद्धाग्निना ।

साम्लक्षारेण संशुद्धिं ताम्रमामोति सर्वथा ॥ ४३ ॥

इति ताम्रशोधनम् ।

अथ मारणम्-

सूतगन्धौ कुमार्यन्दिर्मर्दयित्वा प्रलेपयेत् ।

ताम्रपात्रं तेन पश्चात्स्थाल्या गर्भं निरोधयेत् ॥ ४४ ॥

शरावेणाथ संयुक्ता तत्र मुद्राम्बुमस्मतः ।

मस्मना पूरयेत्स्थालीमाकण्ठं तां पिधाय च ॥ ४५ ॥

सुहृद्यामारोप्य तदधो वह्निं प्रज्वालयेद्बृठम् ।

चतुर्थामं पचेत्पश्चात्स्वाङ्गशीतं समुद्धरेत् ॥ ४६ ॥

गोक्षीरे स्वेदयेद्यामं दौलया स्यात्तदुत्तमम् ।

अथान्यप्रकारः-

चतुर्थांशेन सूतेन ताम्रपत्राणि लेपयेत् ॥ ४७ ॥

अम्लपिष्टं द्विगुणितमूर्ध्वाधो दापयेद्दालिम् ।

चाङ्गेरीकल्कगर्भस्थं माण्डे यामं पचेद्बृठे ॥ ४८ ॥

मस्मीभूतं ताम्रपत्रं सर्वयोगेषु योजयेत् ।

अथान्यप्रकारः-

जम्बीररससंपिष्टं रसगन्धकलेपितम् ॥ ४९ ॥

ताम्रपत्रं शरावस्थं त्रिपुटेर्याति मस्मताम् ।

अथान्यप्रकारः-

चूर्णं शुद्धस्य ताम्रस्य समसूतं विमर्दयेत् ॥ ५० ॥

स्रल्वे जम्बीरनीरेण तयोस्तुल्यं तु गन्धकम् ।

दत्त्वा संमर्द्य तत्सर्वं शरावयुगमध्यगम् ।

दिनं गजपुटे पच्यात्ताम्रमस्म प्रजायते ॥ ५१ ॥

ताम्रगुणानाह-

ताम्रं शीतं निहन्याद्वणकृमिजठरानाहसंप्लीहपाण्डु-

श्वासश्लेष्मास्रवातक्षयपवनगदं शूलयुग्मं च गुल्मम् ।

जरायुवेष्टितो भुग्नपृष्ठग्रीवास्थिसंहतिः ।

गर्भाशये स्थितो देही ज्ञानवानतिचिन्तयन् ॥ २३ ॥

किं मया दुष्कृतं कर्म कृतं गर्भाशये यतः ।

पतितो निरये घोरे नानादुःखप्रदायिनि ॥ २४ ॥

यदि गर्माद्विनिर्यामि करिष्यामि तदा शुभम् ।

येन मूयो गर्भवासदुःखं द्रक्ष्यामि न क्वचित् ॥ २५ ॥

इति संचिन्त्यमानः स देही योगीव तत्त्ववित् ।

निःसारितः समीरेण योनिमार्गनियन्त्रितः ॥ २६ ॥

निर्गतो योनितो देही मायया विष्यते पुनः ।

तत्क्षणादात्मविज्ञानविनाशादिव रोदिति ॥ २७ ॥

अथ गर्भस्य द्वैविध्ये हेतुमाह—

परस्परानिलाद्वातात्प्रभिन्ने कलले द्विधा ।

द्विधा ततः प्रवृद्धयेत युग्मं तस्मात्प्रजायते ॥ २८ ॥

अथ विकृतोत्पत्तिहेतुमाह—

मातुः श्रद्धाविघातेन स्वस्य दुष्कर्मणा तथा ।

कुञ्जवामनखञ्जं वा विकृताश्च भवन्ति ते ॥ २९ ॥

गर्भनष्टहेतुमाह—

आघातादिनिमित्तेन जठरान्तर्भूते शिशौ ।

जठरं जायते शीतं स्तब्धाध्मातं भृशव्यथम् ॥ ३० ॥

गर्मास्पन्दो भवत्युष्णः कृच्छ्रादुच्छ्वसनं कुमः ।

अरतिस्त्रस्तनेत्रत्वमावीनामसमुद्भवः ॥ ३१ ॥

अथाङ्गप्रत्यङ्गोत्पत्तिः—

शिरोन्तराधिर्द्वौ बाहू सक्थिनी च संमासतः ।

पङ्कजमङ्गप्रत्यङ्गं तस्याक्षिहृदयाविकम् ॥ ३२ ॥

अथ प्रत्यङ्गानि—

चक्षुष्कर्णोष्ठनासास्तनगलरसनागल्लमन्यांसगण्ड-

भ्रुकक्षाजङ्घहस्ताङ्गुलिनखरकटीनाभिपृष्ठाण्डमेढ्रम् ।

जानू स्फिग्बस्तिपार्श्वोदरगुदपदपाण्यङ्गुलीगुल्फकादि

प्रत्यङ्गं चेत्युमाभ्यां जगद्भि विबुधास्तच्छरीरं समस्तम् ॥ ३३ ॥

पाके दुग्धं व्रजति शिखराकारकं नेति मूमी
फान्तं लोहं तदिदमुदितं लक्षणेरेभिरत्र ॥ ६४ ॥

अथैषां शोधनमारणे यथा—

शशरक्तेन संलिसं किं चार्कपयसाऽयतः ।
दलं हुताशने ध्मातं सिक्तं त्रैफलवारिणा ॥ ६५ ॥
एवं त्रिशः कृते लोहं शुद्धिमाप्नोत्यसंशयम् ।

अथान्यप्रकारः—

त्रिफलाष्टगुणे तोये त्रिफला पोटशोन्मिका ॥ ६६ ॥
तत्काथे पादशेषे तु लोहस्य पठपञ्चकम् ।
कृत्वा पत्राणि तप्तानि सप्तवारं निषेचयेत् ॥ ६७ ॥
एवं प्रलीयते दोषो गिरिजो लोहसंभवः ।

इति लोहशुद्धिः ।

अथ लोहमारणगुणाः—

शुद्धस्य सूतराजस्य मागो मागद्वयं धेलेः ॥ ६८ ॥
द्वयोः समं सारचूर्णं मर्दयेत्कन्यकाम्बुना ।
यामद्वयं तस्य गोलं संवेष्ट्यैरण्डजैर्दलेः ॥ ६९ ॥
ततः सूत्रेण संबध्य स्थापयेत्ताम्रसंपुटे ।
संमुष्य घटने तस्य मृदा संशोष्य तत्पुनः ॥ ७० ॥
त्रिदिनं धान्यराशिस्थं तत उधृत्य मर्दयेत् ।
रजस्तद्वज्रगलितं नीरे तरति हंसवत् ॥ ७१ ॥
सोमासृतामिधमिदं लोहमस्म प्रकीर्तितम् ।

अथान्यप्रकारः—

द्वादशांशेन दरदं तीक्ष्णचूर्णस्य मेलयेत् ॥ ७२ ॥
कन्यानीरेण संमर्द्य यामयुग्मं तु तत्पुनः ।
शरावसंपुटे कृत्वा पुटेद्रजपुटेन वै ॥ ७३ ॥
सप्तधैवं कृतं लोहरजो वारितरं भवेत् ।

अथान्यप्रकारः—

काकोदुम्बरिकानीरैर्लोहपत्राणि सेचयेत् ॥ ७४ ॥

मांसपेश्यः समाख्याता नृणां पञ्चशतं बुधैः ।
स्त्रीणां तु विंशत्यधिकाः कण्डराश्चैव षोडश ॥ ४४ ॥
नृदेहे दश रन्धाणि नारीदेहे त्रयोदश ।
एतत्समासतः प्रोक्तं विस्तरेणाधुनोच्यते ॥ ४५ ॥

कलालक्षणम्—

धात्वाशयान्तरे यस्य यः क्लेदस्त्ववतिष्ठते ।
देहोष्मणा विपक्वस्तु सा कलेत्यभिधीयते ॥ ४६ ॥
यथा हि सारः काष्ठेषु च्छिद्यमानेषु वृश्यते ।
तथा धातुर्हि मांसेषु च्छिद्यमानेषु वीक्ष्यते ॥ ४७ ॥
मांसासृङ्मदेसां तिस्रो यकृत्प्लीहोश्चतुर्थिका ।
पञ्चमी च तथाऽन्त्राणां षष्ठी चाग्निधरा मता ॥ ४८ ॥
रेतोधरा सप्तमी स्यादिति सप्त कला मताः ।
यथा पयसि सर्पिस्तु गूढश्चेक्षो रसो यथा ॥ ४९ ॥
शरीरेऽपि तथा रक्तं नृणां विद्याद्भिषग्वरः ।

वशिष्टसंहितायां तु—

स्त्रीणां दश कला ज्ञेया गर्मस्य स्तनयोरपि ॥ ५० ॥
इति कलाः ।

अथाऽऽशयाः—

जीवासाशयमामनन्ति हृदये स्याच्छ्लेष्मणस्त्वांशय-
स्तस्याधस्तदधस्तु सर्वभिषजामाशयः संमतः ।
नाभेर्वामत ऊर्ध्वमीपदनलस्याधोऽस्य पक्षाशय-
स्तस्याधः पवनाशलयो निगदितो वस्तिस्तु मूत्राशयः ॥ ५१ ॥
गर्माशयोऽष्टमः स्त्रीणामामपक्षाशयान्तरे ।
स्तनौ स्तन्याशयावेवं विज्ञेयास्तु दशाऽऽशयाः ॥ ५२ ॥
कोष्ठाङ्गानि स्थितान्येषु हृदयं क्लोनेकुप्पुसः ।
यकृत्प्लीहोण्डुकवृकौ नाभिर्द्विभ्रात्रवस्तयः ॥ ५३ ॥
दश जीवितधामानि शिरोरसनबन्धनम् ।
कण्ठोऽस्रं हृदयं नाभिर्वस्तिः शुक्रौजसी गुदम् ॥ ५४ ॥
अमृजः श्लेष्मणश्चापि यः प्रसादः परो मतः ।
तं पश्यमातं पित्तेन ॥ ५५ ॥

इत्येवं सर्वलोहानां कर्तव्येयं निरुत्थितिः ।

पाण्डुं पीडयति क्षयं क्षपयति क्षेण्यं क्षिणोति क्षणा-

त्कासं नाशयति भ्रमं नमयति श्लेष्मामयान्खादति ।

अशोऽगुल्मसशूलपीनसवमिश्रवासप्रमेहारुची-

राशून्मूलयति प्रकम्पनहरं लौहं हिमं चाक्षुषम् ॥ ८७ ॥

शुद्धं पित्तकफानिलमोहं हन्ति हितं शिवशक्त्या लोहम् ।

पाण्डुदृगामयशूलविनाशि प्रोक्तमशुद्धं रोगविकाशि ॥ ८८ ॥

ये गुणा मृतरूप्यस्य ते गुणाः कान्तमस्मनः ।

कान्ताभावे प्रदातव्यं रूप्यमित्याह भैरवः ॥ ८९ ॥

निषेधः—

कूष्माण्डं तिलतैलं च माषान्नं राजिकां तथा ।

मद्यमम्लं रसं चैव त्यजेलोहस्य सेवकः ॥ ९० ॥

इति लोहमारणगुणाः ।

अथ किट्टम्—

ध्मायमानमयो बहो परित्यजति यं मलम् ।

स किट्टसंज्ञां लभते तदनेकविधं मतम् ॥ ९१ ॥

तथोक्तं पीयूषसागरे—

यस्य लोहस्य यत्किट्टं तत्किट्टं तद्वृणं मतम् ।

तल्लक्षणानि यथा—

ईषच्छोणं गुरु स्निग्धं मुण्डकिट्टं जगुर्बुधाः ॥ ९२ ॥

मिन्नाञ्जनप्रमं किञ्चिद्विशेषाद्गुरु निवणम् ।

निष्कोटरं च विज्ञेयं तीक्ष्णकिट्टं मनीषिभिः ॥ ९३ ॥

पिङ्गं रुक्षं गुरुतमं मन्ददीर्घमकोटरम् ।

छिन्नेऽत्र रजतच्छाया स्यात्तत्किट्टं तु कान्तजम् ॥ ९४ ॥

इदं विशिष्टम् ।

एतदभावे सामान्यकिट्टं ग्राह्यम्—

आकोटरं गुरु स्निग्धं दृढं शतसमाधिकम् ।

धिरोज्जटजनस्थानसंस्थितं किट्टमाहरेत् ॥ ९५ ॥

शाणस्तैः स्याच्चतुर्भिर्युगलमथ तयोः सूर्यकस्तौ च हस्त-
 स्तद्वी खारी तुला स्यात्पलशतमथ तद्विंशतिमरि एकः ।
 गुञ्जादिमानमारभ्य यावत्स्यात्कुडवस्थितिः ॥ २१ ॥
 द्रवाद्विशुष्कद्रव्याणां तावन्मानं च संस्मृतम् ।
 प्रस्थादिमानमारभ्य द्विगुणं तु द्रवाद्वयोः ॥ २२ ॥
 मानं तथा तुलायास्तु द्विगुणं न कश्चित्स्मृतम् ।
 मृद्वृक्षवेणुलोहादेर्माण्डं यच्चतुरङ्गुलम् ॥ २३ ॥
 विस्तीर्णं च तथोच्चं च तन्मानं कुडवं वदेत् ।
 पदीपधं तु प्रथमं यस्य योगस्य कथ्यते ॥ २४ ॥
 तन्नामैव स योगो हि कथ्यतेऽत्र विनिश्चयः ।
 तृणिः स्यादणुमिः पङ्क्तिमिस्ताः पङ्क्तिक्षा समीरिता ॥ २५ ॥
 तामिः पङ्क्तिभिर्भवेद्युक्ता पङ्क्त्युक्तामी रजात्तमम् ।
 जालान्तरगतैः सूर्यकरैर्वशी विलोक्यते ॥ २६ ॥
 तस्या नामान्तरं ज्ञेयं त्रसरेणू रजस्तथा ।

इति मागधपरिभाषा ॥

अथ कलिङ्गपरिभाषा—

पयो द्वादशभिर्गौरसर्पपैः प्रोच्यते बुधैः ॥ २७ ॥
 यवद्वयेन गुञ्जा स्याद्विगुञ्जो वल उच्यते ।
 मापो गुञ्जाभिरष्टामिः सप्तभिर्वा भवेत्कचित् ॥ २८ ॥
 स्याच्चतुर्मापकैः शाणः स निष्कष्टङ्क एव च ।
 गद्याणो मापकैः पङ्क्तिभिः कर्पः स्याद्दशमापकः ॥ २९ ॥
 चतुष्कर्पैः पलं प्रोक्तं दशशाणमितं बुधैः ।
 चतुष्पलैश्च कुडवं प्रस्थाद्याः पूर्ववन्मताः ॥ ३० ॥

इति शार्ङ्गधरात् ॥

अथ रुष्णाग्नेयात्—

रजांसि त्रीणि सिकता तामिः षोडशभिस्तथा ।
 सर्पपश्च भवेद्गौरस्ते चाष्टौ तण्डुलं विदुः ॥ ३१ ॥
 तद्वयं धान्यकं मापं तद्वयं रक्तिका मता ।
 रक्तिकाद्वितयेनापि वलः प्रोक्तो विशारदैः ॥ ३२ ॥
 चतुर्भिश्चाण्डिका तैः स्यादेवं मानपरम्परा ।

पाके दुग्धं व्रजति शिखराकारकं नेति मूमी
फान्तं लोहं तदिदमुदितं लक्षणेरेभिरत्र ॥ ६४ ॥

अथैषां शोधनमारणे यथा—

शशरक्तेन संलिसं किं चार्कपयसाऽयतः ।
दलं हुताशने ध्मातं सिक्तं त्रैफलवारिणा ॥ ६५ ॥
एवं त्रिशः कृते लोहं शुद्धिमाप्नोत्यसंशयम् ।

अथान्यप्रकारः—

त्रिफलाष्टगुणे तोये त्रिफला पोटशोन्मिका ॥ ६६ ॥
तत्काथे पादशेषे तु लोहस्य पठपञ्चकम् ।
कृत्वा पत्राणि तप्तानि सप्तवारं निषेचयेत् ॥ ६७ ॥
एवं प्रलीयते दोषो गिरिजो लोहसंभवः ।

इति लोहशुद्धिः ।

अथ लोहमारणगुणाः—

शुद्धस्य सूतराजस्य मागो मागद्वयं धेलेः ॥ ६८ ॥
द्वयोः समं सारचूर्णं मर्दयेत्कन्यकाम्बुना ।
यामद्वयं तस्य गोलं संवेष्टयेत्पण्डुजैर्दलेः ॥ ६९ ॥
ततः सूत्रेण संबध्य स्थापयेत्ताम्रसंपुटे ।
संमुष्य घटने तस्य मृदा संशोष्य तत्पुनः ॥ ७० ॥
त्रिदिनं धान्यराशिस्थं तत उधृत्य मर्दयेत् ।
रजस्तद्वज्रगलितं नीरे तरति हंसवत् ॥ ७१ ॥
सोमासृतामिधमिदं लोहमस्म प्रकीर्तितम् ।

अथान्यप्रकारः—

द्वादशांशेन दरदं तीक्ष्णचूर्णस्य मेलयेत् ॥ ७२ ॥
कन्यानीरेण संमर्द्य यामयुग्मं तु तत्पुनः ।
शरावसंपुटे कृत्वा पुटेव्रजपुटेन वै ॥ ७३ ॥
सप्तधैवं कृतं लोहरजो वारितरं भवेत् ।

अथान्यप्रकारः—

काकोदुम्बरिकानीरैर्लोहपत्राणि सेचयेत् ॥ ७४ ॥

- हनोर्मोक्षे स्मृतः स्वेदो रक्तच्छर्दिविधौ पुनः ।
 रक्तपित्तविधानेन रक्तच्छर्दिमुपाचरेत् ॥ २८ ॥
 धात्रीरसाञ्जनोशीरलाजचन्दनवारिभिः ।
 काथं कृत्वा पाययेच्च सघृतक्षौद्रशर्करम् ॥ २९ ॥
 शाम्पन्त्यनेन तृष्णाद्याः पीडाश्छर्दिसमुद्भवाः ।
 हृत्कण्ठाशिरसां शुद्धिर्दीप्ताभित्वं च लाघवम् ॥ ३० ॥
 कफपित्तविनाशश्च सम्यग्वान्तस्य चेष्टितम् ।
 ततोऽपराह्णे दीप्ताग्निं मुद्गपट्टिकशालिभिः ॥ ३१ ॥
 हृद्यैश्च जाङ्गलरसैः कृत्वा घृणं च मोजयेत् ।
 तन्द्रा निद्राऽऽस्यदौर्गन्ध्यं पाण्डुश्च ग्रहणीविषम् ॥ ३२ ॥
 सुवान्तस्य न पीडायै भवन्त्येते कदाचन ।
 अजीर्णं शीतपानीयं व्यायामं मैथुनं तथा ॥ ३३ ॥
 स्नेहाभ्यङ्गान्प्रदेहांश्च दिनैकं वर्जयेत्सुधीः ॥
 इति योगतरङ्गिण्यां वमनविधिर्नाम सप्तमस्तरङ्गः ॥ ७ ॥

अष्टमस्तरङ्गः ।

अथ विरेकविधिः—

- स्निग्धस्विन्नस्य वान्तस्य दद्यात्सम्यग्विरेचनम् ।
 अवान्तस्य त्वधः स्रस्तो ग्रहणीं छादयेत्कफः ॥ १ ॥
 मन्दाग्निं गौरवं कुर्याज्जनयेद्वा प्रवाहिकाम् ।
 अथ वा पाचनैरामं बलासं च विपाचयेत् ॥ २ ॥
 पित्ते विरेचनं युक्त्यादामोद्भूते गदे तथा ।
 उदरे च तथाऽऽध्माने कोष्ठशुद्धौ विशेषतः ॥ ३ ॥
 दोषाः कदाचित्कुप्यन्ति जिता लङ्घनपाचनैः ।
 ये तु संशोधनैः शुद्धा न तेषां पुनरुद्भवः ॥ ४ ॥
 बालवृद्धावतिस्निग्धः क्षतक्षीणो मयान्वितः ।
 वान्तस्तृपार्तः स्थूलश्च गर्भिणी च नवज्वरी ॥ ५ ॥
 नवप्रसूता नारी च मन्दाग्निश्च मदात्ययी ।
 शल्योद्धृतश्च रुक्षश्च न विरेच्या विजानता ॥ ६ ॥

ते निषेतुर्नध्वानाच्छिरसरेषु महीमृताम् ।
 तेषु एव समुत्पद्यं तत्तद्विरिषु चाभ्रकम् ॥ २६ ॥
 तत्र दक्षिणशैलेकशोषादल्पगुणं हि तत् ।
 अल्पसत्त्वं तदा धत्ते तस्य सत्त्वं गुणप्रदम् ॥ २७ ॥
 अतस्तत्तरशैलोत्थं बहुसत्त्वं गुणाधिकम् ।
 तद्वज्रं वज्रतातत्त्वादभ्रमभ्रस्योद्भवात् ।
 गगनच्युतिजातत्वाद्गगनं च जगुः सुराः ॥ २८ ॥
 विप्रक्षत्रिपविट्शूद्रमेवात्तरस्याञ्चतुर्विधम् ।
 क्रमेणैव सितं रक्तं पीतं कृष्णं च वर्णतः ॥ २९ ॥
 प्रशस्यते सितं तारे रक्तं चैव रसायने ।
 पीतं हेमनि कृष्णामं गदेषु द्रुतयेऽपि च ॥ ३० ॥
 पिनाकं दर्दुरं नागं वज्रं चेति चतुर्विधम् ।
 मुञ्चत्यग्नौ विनिक्षिप्तं पिनाकं दलसंचयम् ॥ ३१ ॥
 अज्ञानान्द्रक्षणं तस्य महाकुष्ठप्रदायकम् ।
 दर्दुरं त्वेगिगं चाति कुरुते दर्दुरध्वनिम् ॥ ३२ ॥
 गोलकान्वहुशः कृत्वा स स्यान्मृत्युप्रदायकः ।
 नागं घट्टिस्थितं शब्दफूत्कारं परिमुञ्चति ॥ ३३ ॥
 तच्छरीरगतं नित्यं व्याधिं कुर्याद्भगंदरम् ।
 वज्रं तु वज्रयत्तिष्ठेत्तन्नागौ विकृतिं यजेत् ॥ ३४ ॥
 यत्ततो वर्जयेद्धीमानभ्रकञ्चितयं भिषक् ।
 चतुर्थं पीवरं वज्रं व्याधिबाध्यपमृत्युजित् ॥ ३५ ॥

अथान्नशोधनम्—

कृष्णाभ्रकं धमेद्वह्नी ततः क्षीरे विनिक्षिपेत् ।
 भिन्नपत्रं तु तत्कृत्वा तण्डुलीयाम्लयोद्धैः ॥ ३६ ॥
 मावयेदृष्टयामं तदेवमभ्रं विशुध्यति ।

अथान्यप्रकारः—

अथ वा बदरीकाथे ध्मातमभ्रं विनिक्षिपेत् ॥ ३७ ॥
 मर्दितं पाणिना शुष्कं धान्याभ्रादतिरिच्यते ।

रसमञ्जर्याम्—

समं नयति गात्राणि समानस्तेन कथ्यते ।
 स्यन्दनादूर्ध्वनयनादुदानो मण्यते बुधैः ॥ ९५ ॥
 व्यानो व्यानयति प्रायो रोगादीन्सर्वदेहगः ।
 नामेरधो विशेषेण वायुर्वसति देहधृत् ॥ ९६ ॥
 पित्तमुष्णं द्रवं पीतं नीलं सत्त्वगुणोत्त्रणम् ।
 कटुतिक्तसं ज्ञेयं विदग्धं वाऽऽम्लतां व्रजेत् ॥ ९७ ॥
 अग्न्याशये घरेत्पित्तमग्निरूपं तिलोन्मितम् ।
 पाचकं भ्राजकं चैव रञ्जकालोचकं तथा ॥ ९८ ॥
 साधकं चेति पञ्चैव पित्तनामान्यनुक्रमात् ।
 द्रुततारनिभं मुक्तपाचनात्पाचकं विदुः ॥ ९९ ॥
 रसरञ्जनतो रक्ते यकृत्प्लीहोश्च रञ्जकम् ।
 अभ्यङ्गादि गृहीत्वाऽङ्गं भ्राजनान्भ्राजकं स्मृतम् ॥ १०० ॥
 आलोचयति यद्दृष्ट्या रूपमालोचकं हि तत् ।
 तमोरूपं कफं भित्त्वा साधके धर्मसाधनात् ॥ १ ॥
 स्युरेतान्यग्न्युपपदान्यखिलानि स्वकर्मसु ।
 स्थानं विशिष्टं पित्तस्य हृदोऽधस्तात्प्रकीर्तितम् ॥ २ ॥
 कफः स्निग्धो गुरुः श्वेतः पिच्छिलः शीतिलस्तथा ।
 तमोगुणाधिकः स्वादुर्विदग्धो लवणो भवेत् ॥ ३ ॥
 कफस्त्वामाशये मूर्ध्नि कण्ठे हृदि च संधिषु ।
 तिष्ठन्करोति देहस्य स्थैर्यं सर्वाङ्गपाटवम् ॥ ४ ॥
 क्लेदनस्तर्पकश्चैव बोधनश्चावलम्बकः ।
 श्लेष्मकश्चेति नामानि कफस्योक्तान्यनुक्रमात् ॥ ५ ॥
 क्लेदको भुक्तसंक्लेदात्तर्पको नेत्रतर्पणात् ।
 बोधको रससंबोधादालम्बादवलम्बकः ॥ ६ ॥
 श्लेष्मकः संधिसंश्लेषादिति तेषां विचेतना ।
 कण्ठस्याधो विशेषेण कफस्थानं जगुर्बुधाः ॥ ७ ॥
 दुष्टं रक्तमपि प्राहुर्दोषं केचन पित्तवत् ।
 वातपित्तकफानां तु त्रयो वैशेषिका गुणाः ॥ ८ ॥
 रौक्ष्यं वातस्य पित्तस्य तैक्ष्ण्यं स्निग्ध्यं कफस्य च ।
 साम्यं वृद्धिक्षयश्चेति दोषाणां त्रिविधा गतिः ॥ १०९ ॥

अथान्यप्रकारः-

धान्याभ्रं मेघनादेः कदालिघनजलेष्टङ्कणाङ्गोलतोयैः

खल्वे संमर्द्य गाढं तदनु गजपुटाद्वादशैवं प्रदद्यात् ।

मीनाक्षीमृङ्गतोयैस्त्रिफलजलयुतेर्मर्दयेत्सप्तवारं

गन्धं तुल्यं च दत्त्वा प्रवरगजपुटात्पञ्चतमं याति मेघः ॥१९०॥

अथान्यप्रकारः-

दुग्धत्रयं कुमार्यम्बु गजमूत्रं नृमूत्रकम् ।

वर्तमृङ्गमजारक्तमेमिरभ्रं सुमार्दितम् ॥ ५१ ॥

शतधा पुष्टितं भस्म जायते पद्मरागवत् ।

निश्चन्द्रिकं मजेत्तत्तु शुद्धदेहे रसायनम् ॥ ५२ ॥

सृतं निश्चन्द्रितां यातमरुणं चासृतोपमम् ।

सचन्द्रं विषवज्ज्ञेयं मृत्युकृद्याघरोमवत् ॥ ५३ ॥

पीडां विधत्ते विविधां नराणां कुष्ठं क्षये पाण्डुगदं च कुर्यात् ।

हृत्पाश्वर्षीडां च करोत्यसह्यमशुद्धमभ्रं गुरुवह्निहृत् ॥ ५४ ॥

अथामृतीकरणम्-

वराम्बुगोघृतं चाभ्रं कलापद्दिक्रसमांशकम् ।

सुदृशिना पचेल्लौह्याममृतीकरणं त्विदम् ॥ ५५ ॥

निषेधः-

क्षाराम्लविदलं कोलं कर्कटीकारवेलुकम् ।

वृन्ताकं च करीरं च तैलं चाग्रे विवर्जयेत् ॥ ५६ ॥

तस्य गुणाः-

अभ्रं कषायं मधुरं सुशीतमायुष्करं धातुविवर्धनं च ।

हृन्यास्त्रिदोषं व्रणमेहकुष्ठं प्रीहोदरग्रन्थिविषकिमींश्च ॥ ५७ ॥

रोगान्हन्ति दृढयति वपुर्वीर्यवृद्धिं विधत्ते

तारुण्याढ्यं रमयति शतं योपितां नित्यमेव ।

दीर्घायुष्काञ्जनयति सुतान्तिहतुल्यप्रभावान्

मृत्योर्भीतिं हरति च सदा सेवमानो मृताभ्रम् ॥ ५८ ॥

शाणस्तैः स्याच्चतुर्भिर्गुणमथ तयोः सूर्यकस्तौ च हस्त-
 स्तद्वी खारी तुला स्यात्पलशतमथ तद्विंशतिर्मार एकः ।
 गुञ्जादिमानमारभ्य यावत्स्यात्कुडवस्थितिः ॥ २१ ॥
 द्रवाद्विशुष्कद्रव्याणां तावन्मानं च संस्मृतम् ।
 प्रस्थादिमानमारभ्य द्विगुणं तु द्रवाद्वयोः ॥ २२ ॥
 मानं तथा तुलायास्तु द्विगुणं न कश्चित्स्मृतम् ।
 मृद्वृक्षवेणुलोहादेर्माण्डं यच्चतुरङ्गुलम् ॥ २३ ॥
 विस्तीर्णं च तथोच्चं च तन्मानं कुडवं वदेत् ।
 पदीषधं तु प्रथमं यस्य योगस्य कथ्यते ॥ २४ ॥
 तन्नामैव स योगो हि कथ्यतेऽत्र विनिश्चयः ।
 तृणिः स्यादणुभिः पङ्क्तिभिः पङ्क्तिस्तु समीरिता ॥ २५ ॥
 तामिः पङ्क्तिभिर्भवेद्युक्ता पङ्क्त्युक्तामी रजात्तमम् ।
 जालान्तरगतैः सूर्यकरैर्वशी विलोक्यते ॥ २६ ॥
 तस्या नामान्तरं ज्ञेयं त्रसरेणू रजस्तथा ।

इति मागधपरिभाषा ॥

अथ कलिङ्गपरिभाषा—

पयो द्वादशभिर्गौरसर्पपैः प्रोच्यते बुधैः ॥ २७ ॥
 यवद्वयेन गुञ्जा स्याद्विगुञ्जो वल उच्यते ।
 मापो गुञ्जाभिरष्टामिः सप्तभिर्वा भवेत्कचित् ॥ २८ ॥
 स्याच्चतुर्मापकैः शाणः स निष्कष्टङ्क एव च ।
 गद्याणो मापकैः पङ्क्तिभिः कर्पः स्याद्दशमापकः ॥ २९ ॥
 चतुष्कर्पैः पलं प्रोक्तं दशशाणमितं बुधैः ।
 चतुष्पलैश्च कुडवं प्रस्थाद्याः पूर्ववन्मताः ॥ ३० ॥

इति शार्ङ्गधरात् ॥

अथ रुष्णाग्नेयात्—

रजांसि त्रीणि सिकता तामिः षोडशभिस्तथा ।
 सर्पपश्च भवेद्गौरस्ते चाष्टौ तण्डुलं विदुः ॥ ३१ ॥
 तद्वयं धान्यकं मापं तद्वयं रक्तिका मता ।
 रक्तिकाद्वितयेनापि वलः प्रोक्तो विशारदैः ॥ ३२ ॥
 चतुर्भिश्चाण्डिका तैः स्यादेवं मानपरम्परा ।

तृतीयादशुचिन्दुस्तु लोचनादपतन्दुवि ।
 तस्माद्रजतमुत्पन्नं नानामूमिषु संस्थितम् ॥ २३ ॥
 कृत्रिमं चापि तत्प्रोक्तं वद्गन्धेः सूतयोगतः ।
 गुरु मिग्धं मृदु श्वेतं वाहे छेदे घनक्षमम् ॥ २४ ॥
 वर्णाद्व्यं चन्द्रवत्स्वच्छं तारमत्र गुणा नव ।

दश दोषानाह—

कृत्रिम कठिनं रुक्षं रक्तं पीतं वलं लघु ॥ २५ ॥
 बाह्यच्छेदघनैर्नष्टं रूप्ये दोषा दश स्मृताः ।

अथ शोधनम्—

तैले तक्ने च गोमूत्रे काल्निके च कुलित्यके ॥ २६ ॥
 विफलाक्राथमध्ये तु संशोध्याः सर्वधातवः ।

इति सामान्यसर्वधातुशोधनम् ।

विशिष्टं तद्यथा—

पत्रीकृतं तु रजतं संतप्तं जातयेवसि ॥ २७ ॥
 निर्वापितमगस्त्यस्य रसे वारत्रयं शुचि ।

इति रजतशोधनम् ।

अथ रजतमारणगुणाः—

तारपत्रं चतुर्भागे भागैकं शुद्धतालकम् ॥ २८ ॥
 एतज्जम्बीरजद्रावैः कल्कीकृत्यालकं मिषक् ।
 एतेन तारपत्राणि लेपयेच्छोपयेत्ततः ॥ २९ ॥
 शरावसंपुटे तेषामूर्ध्वाधो गन्धकं क्षिपेत् ।
 तारतुल्यं ततस्तानि रुद्ध्वा गजपुटे पचेत् ॥ ३० ॥
 त्रिंशद्द्वनोत्पलैरेव स्वाङ्गशीतं समुद्धरेत् ।

अथान्यप्रकारः—

तारपत्राणि सूक्ष्माणि कृत्वा तत्तुल्ययोः पृथक् ॥ ३१ ॥
 सूतगन्धकयोस्तुल्यं तालयोः खल्वसंस्थयोः ।
 कल्कं कृत्वा कुमार्यङ्गिस्तेन तानि प्रलेपयेत् ॥ ३२ ॥

जरायुवेष्टितो मुग्धपृष्ठग्रीवास्थिसंहतिः ।
 गर्माशये स्थितो देही ज्ञानवानतिचिन्तयन् ॥ २३ ॥
 किं मया दुष्कृतं कर्म कृतं गर्माशये यतः ।
 पतितो निरये घोरे नानादुःखप्रदायिनि ॥ २४ ॥
 यदि गर्माद्विनिर्यामि करिष्यामि तदा शुभम् ।
 येन मूयो गर्मवासदुःखं द्रक्ष्यामि न क्वचित् ॥ २५ ॥
 इति संचिन्त्यमानः स देही योगीव तत्त्ववित् ।
 निःसारितः समीरेण योनिमार्गनियन्त्रितः ॥ २६ ॥
 निर्गतो योनितो देही मायया विष्यते पुनः ।
 तत्क्षणादात्मविज्ञानविनाशादिव रोदिति ॥ २७ ॥

अथ गर्भस्य द्वैविध्ये हेतुमाह—

परस्परानिलाद्वातात्प्रभिन्ने कलले द्विधा ।
 द्विधा ततः प्रवृद्धयेत युग्मं तस्मात्प्रजायते ॥ २८ ॥

अथ विकृतोत्पत्तिहेतुमाह—

मातुः श्रद्धाविघातेन स्वस्य दुष्कर्मणा तथा ।
 कुञ्जवामनखञ्जं वा विकृताश्च भवन्ति ते ॥ २९ ॥

गर्भनष्टहेतुमाह—

आघातादिनिमित्तेन जठरान्तर्भूते शिशौ ।
 जठरं जायते शीतं स्तब्धाध्मातं भृशव्यथम् ॥ ३० ॥
 गर्मास्पन्दो भवत्युष्णः कृच्छ्रादुच्छ्वसनं कुमः ।
 अरतिस्त्रस्तनेत्रत्वमावीनामसमुद्भवः ॥ ३१ ॥

अथाङ्गप्रत्यङ्गोत्पत्तिः—

शिरोन्तराधिर्द्वौ बाहू सक्थिनी च संमासतः ।
 पङ्कजमङ्गप्रत्यङ्गं तस्याक्षिहृदयाविकम् ॥ ३२ ॥

अथ प्रत्यङ्गानि—

चक्षुष्कर्णोष्ठनासास्तनगलरसनागल्लमन्यांसगण्ड-

भ्रुकक्षाजङ्घहस्ताङ्गुलिनखरकटीनाभिपृष्ठाण्डमेढ्रम् ।

जानू स्फिग्बस्तिपार्श्वोदरगुदपदपाण्यङ्गुलीगुल्फकादि

प्रत्यङ्गं चेत्युमाभ्यां जगद्धि विबुधास्तच्छरीरं समस्तम् ॥ ३३ ॥

अथान्यप्रकारः-

धान्याभ्रं मेघनादेः कदलिघनजलेष्टङ्कुणाङ्गोलतोयैः

खल्वे संमर्द्य गाढं तदनु गजपुटाद्वादशैवं प्रदद्यात् ।

मीनाक्षीमृङ्गतोयैस्त्रिफलजलयुतेर्मर्दयेत्सप्तवारं

गन्धं तुल्यं च दत्त्वा प्रवरगजपुटात्पञ्चतमं याति मेघः ॥१९०॥

अथान्यप्रकारः-

दुग्धत्रयं कुमार्यम्बु गजमूत्रं नृमूत्रकम् ।

वर्तमृङ्गमजारक्तमेमिरभ्रं सुमार्दितम् ॥ ५१ ॥

शतधा पुष्टितं भस्म जायते पद्मरागवत् ।

निश्चन्द्रिकं मजेत्तत्तु शुद्धदेहे रसायनम् ॥ ५२ ॥

सृतं निश्चन्द्रितां यातमरुणं चासृतोपमम् ।

सचन्द्रं विषवज्ज्ञेयं मृत्युकृद्याघरोमवत् ॥ ५३ ॥

पीडां विधत्ते विविधां नराणां कुष्ठं क्षये पाण्डुगदं च कुर्यात् ।

हृत्पाश्वर्षीडां च करोत्यसह्यमशुद्धमभ्रं गुरुवह्निहृत् ॥ ५४ ॥

अथामृतीकरणम्-

वराम्बुगोघृतं चाभ्रं कलापद्दिक्रसमांशकम् ।

सुदृशिना पचेल्लौह्याममृतीकरणं त्विदम् ॥ ५५ ॥

निषेधः-

क्षाराम्लविदलं कोलं कर्कटीकारवेलुकम् ।

वृन्ताकं च करीरं च तैलं चाग्रे विवर्जयेत् ॥ ५६ ॥

तस्य गुणाः-

अभ्रं कषायं मधुरं सुशीतमायुष्करं धातुविवर्धनं च ।

हृन्यास्त्रिदोषं व्रणमेहकुष्ठं प्रीहोदरग्रन्थिविषकिमींश्च ॥ ५७ ॥

रोगान्हन्ति दृढयति वपुर्वीर्यवृद्धिं विधत्ते

तारुण्याढ्यं रमयति शतं योपितां नित्यमेव ।

दीर्घायुष्काञ्जनयति सुतान्तिहतुल्यप्रभावान्

मृत्योर्भीतिं हरति च सदा सेवमानो मृताभ्रम् ॥ ५८ ॥

ऊष्मत्रयो रसोवातवहे नाड्यौ तु मर्मणी ।
 अर्धाङ्गुले अपस्तम्भौ कालान्तरस्मृतिपदे ॥ ७१ ॥
 पार्श्वद्वंद्वस्योपरिष्ठादधस्तादन्तयोः शिरे ।
 अर्धाङ्गुले अपालापौ मर्मणी चिरमारके ॥ ७२ ॥
 हृदयं स्तनयोर्मध्यं चतुरङ्गुलसंमितम् ।
 शिरामर्मात्रं हननात्सद्य एव विपद्यते ॥ ७३ ॥
 शिरामूलं शिरामर्म नाभिः स्याच्चतुरङ्गुला ।
 समन्ततस्तत्र हतः सद्यो मृतिमवाप्नुयात् ॥ ७४ ॥
 अधस्तात्पार्श्वयोर्मध्ये जघनस्योर्ध्वमल्पशः ।
 पृष्ठगौ पार्श्वसंघाते तिर्यगूर्ध्वं तु मर्मणी ॥ ७५ ॥
 स्तनमूलादुभयतः पृष्ठवंशमुज्जु शिरे ।
 अर्धाङ्गुले बृहत्पौ स्तो मर्मणी चिरमारके ॥ ७६ ॥
 ऊरुमध्योर्ध्वतोऽधस्ताद्वङ्गुणस्याङ्गुलार्धतः ।
 लोहिताक्षाणि मर्माणि घाताद्वैकल्यदानि हि ॥ ७७ ॥
 ऊरुमध्ये शिरे ऊर्वोरङ्गुलैकमिते ऋजू ।
 मर्मणी स्तस्तत्र हते वैकल्यमुपजायते ॥ ७८ ॥
 इत्येकचत्वारिंशच्छिरामर्माणि ।

अथैकादश मांसमर्माणि ।

अर्धाङ्गुलं नाम तलहृदयं चिरमारकम् ।
 मांसमर्मं चतुर्धा स्यात्पाणिपत्तलमध्यगम् ॥ ७९ ॥
 त्रयोदशाङ्गुलादूर्ध्वं प्रतिपाष्णीन्द्रवस्तयः ।
 मांसमर्माणि चत्वारि द्यङ्गुलान्मानजङ्घयोः ॥ ८० ॥
 अधश्चुबुकयोरर्धाङ्गुलौ तु स्तनरोहितौ ।
 कालान्तरप्राणहरे जायेते मांसमर्मणी ॥ ८१ ॥
 सद्योघाति गुदौ मांसमर्म स्याच्चतुरङ्गुलम् ।

अथ सप्तविंशतिस्नायुमर्माणि ।

स्नायुमर्माणि चत्वारि स्युः श्रोण्योर्जानुसंधितः ॥ ८२ ॥
 ऊर्ध्वं चोभयतो घाताद्व्यङ्गुला विकलत्वदाः ।
 मुष्कवङ्गक्षणयोर्मध्ये विटपौ स्नायुमर्मणी ॥ ८३ ॥

एकीयमानमाह-

स्वर्णं तारं च ताम्रं च बह्वो नागस्तु पञ्चमः ।
रीतिका च तथा घोरो लोहं चैवष्ट धातवः ॥ २ ॥

तत्र प्रथमं स्वर्णम्-

पुरा निजाधमस्थानां सप्तर्षीणां जितात्मनाम् ।
पत्नीं विलोक्य लावण्यलक्ष्मीसंपन्नयौवनाम् ॥ ३ ॥
कन्दर्पवर्षविभ्रान्तचेतसो जातवेदसः ।
पातितं यद्धरापृष्ठे रेतस्तद्धेगतामियात् ॥ ४ ॥
कृत्रिमं चापि भवति सिद्धसूतस्य योगतः ।
मेरुसानुपतज्जम्बूफलाम्भोयोगतः परम् ॥ ५ ॥
दिव्यौषधीमणिस्पर्शाद्व्यञ्जयति काञ्चनम् ।
एवं नानाविधान्यत्र जायन्ते काञ्चनानि वै ॥ ६ ॥
तत्र यद्धक्षणाहं स्याद्धेम तल्लक्षणं शृणु ।
वाहे रक्तं सितं छेदे निकषे कुल्लुमप्रमम् ॥ ७ ॥
तारैशुल्योत्थितं स्निग्धं मृदु हेम गुरुत्तमम् ।
श्वेताङ्गं कठिनं रुक्षं विवर्णं समलं दालि ॥ ८ ॥
वाहे छेदे सितं श्वेतं कषे लघु च तत्त्यजेत् ।

अथ हेमशोधनम्-

मृत्तिका मातुलुङ्गाद्यैः पञ्चवासरमाविता ॥ ९ ॥
समस्मलवर्णा हेम शोधयेत्पुटपाकतः ।

अन्यच्च-

सुवर्णमुत्तमं बह्वो विद्वतं निक्षिपेन्निशः ॥ १० ॥
काञ्चनारद्रवैः शुद्धं काञ्चनं जायते मृशम् ।

अथ हेममारणम्-

शुद्धसूतसमं स्वर्णं खल्वे कृत्वा तु गोलकम् ॥ ११ ॥
ऊर्ध्वाधो मृत्तिकां दत्त्वा सर्वतुल्यं निरुध्य च ।
त्रिंशद्भनोत्पलेर्देयं पुटमेवं चतुर्दश ॥ १२ ॥
निरुत्थं हेम मस्म स्याद्गन्धो देयः पुनः पुनः ।

अथ सप्तमस्तरङ्गः ।

अथ पञ्च कर्माणि—

वमनं रेचनं नस्यं निरुहश्चानुवासनम् ।
एतानि पञ्च कर्माणि कथितानि मुनीश्वरैः ॥ १ ॥

तत्र प्रथमं वमनविधिः—

शरत्काले वसन्ते च प्रावृद्धकाले च देहिनाम् ।
वमनं रेचनं चैव कारयेत्कुशलो भिषक् ॥ २ ॥
बलवन्तं कफव्यासं हृत्तासादिनिपीडितम् ।
तथा वमनसात्म्यं च धीरचित्तं च वामयेत् ॥ ३ ॥
विपदोपे स्तन्यरोगे मन्दाग्रौ श्लीपदेऽर्बुदे ।
हृद्रोगकुष्ठवीसर्पमेहाजीर्णभ्रमेषु च ॥ ४ ॥
विदारिकापचीकासश्वासपीनसवृद्धिषु ।
अपस्मारे ज्वरोन्मादे तथा रक्तातिसारिषु ॥ ५ ॥
नासाताल्वोद्वपाके च कर्णस्रावेऽधिजिह्वके ।
गलशुण्ड्यामतीसारे पित्तश्लेष्मगदे तथा ॥ ६ ॥
मेदोगदेऽरुचौ चैव वमनं कारयेद्भिषक् ।
न वामनीयस्तिमिरी न गुल्मी नोदरी कृशः ॥ ७ ॥
नातिवृद्धो गर्भिणी च न स्थूलो न क्षतातुरः ।
मदार्तो बालको रुक्षः क्षुधितश्च निरुहितः ॥ ८ ॥
उदावर्त्यूर्ध्वरक्ती च क्षुच्छर्यः केवलानिली ।
पाण्डुरोगी क्रुमिव्याप्तः पठनात्स्वरघातकः ॥ ९ ॥
एतेऽप्यजीर्णव्यथिता वाम्या ये विपपीडिताः ।
कफव्याप्ताश्च ते वाम्या मधूकक्लाथपानतः ॥ १० ॥
सुकुमारं कृशं बालं वृद्धं मीरुं न वामयेत् ।
पीत्वा यवागूमाकण्ठं क्षीरतक्रदधीनि च ॥ ११ ॥
असात्म्यैः श्लेष्मलैर्मोज्यैर्दोषानुत्क्रिय देहिनः ।
स्निग्धास्विन्नाय वमनं दत्तं सम्यक्प्रवर्तते ॥ १२ ॥
वमनेषु च सर्वेषु सैन्धवं मधुना हितम् ।
वीमत्सं वमनं दद्याद्विपरीतं विरेचनम् ॥ १३ ॥

तृतीयादशुचिन्दुस्तु लोचनादपतन्दुवि ।
 तस्माद्रजतमुत्पन्नं नानामूमिषु संस्थितम् ॥ २३ ॥
 कृत्रिमं चापि तत्प्रोक्तं वद्वगदेः सूतयोगतः ।
 गुरु मिग्धं मृदु श्वेतं दाहे छेदे घनक्षमम् ॥ २४ ॥
 वर्णाद्व्यं चन्द्रवत्स्वच्छं तारमत्र गुणा नव ।

दश दोषानाह—

कृत्रिम कठिनं रुक्षं रक्तं पीतं क्लृप्तं लघु ॥ २५ ॥
 बाह्यच्छेदघनैर्नष्टं रूप्ये दोषा दश स्मृताः ।

अथ शोधनम्—

तैले तक्ने च गोमूत्रे काल्निके च कुलित्यके ॥ २६ ॥
 विफलाकाथमध्ये तु संशोध्याः सर्वधातवः ।

इति सामान्यसर्वधातुशोधनम् ।

विशिष्टं तद्यथा—

पत्रीकृतं तु रजतं संतप्तं जातयेवसि ॥ २७ ॥
 निर्वापितमगस्त्यस्य रसे धारत्रयं शुचि ।

इति रजतशोधनम् ।

अथ रजतमारणगुणाः—

तारपत्रं चतुर्भागे भागैकं शुद्धतालकम् ॥ २८ ॥
 एतज्जम्बीरजद्रावैः कल्कीकृत्यालकं मिषक् ।
 एतेन तारपत्राणि लेपयेच्छोपयेत्ततः ॥ २९ ॥
 शरावसंपुटे तेषामूर्ध्वाधो गन्धकं क्षिपेत् ।
 तारतुल्यं ततस्तानि रुद्ध्वा गजपुटे पचेत् ॥ ३० ॥
 त्रिंशद्द्वनोत्पलैरेव स्वाङ्गशीतं समुद्धरेत् ।

अथान्यप्रकारः—

तारपत्राणि सूक्ष्माणि कृत्वा तत्तुल्ययोः पृथक् ॥ ३१ ॥
 सूतगन्धकयोस्तुल्यं तालयोः खल्वसंस्थयोः ।
 कल्कं कृत्वा कुमार्यङ्गिस्तेन तानि प्रलेपयेत् ॥ ३२ ॥

अथ सप्तमस्तरङ्गः ।

अथ पञ्च कर्माणि—

वमनं रेचनं नस्यं निरुहश्चानुवासनम् ।
एतानि पञ्च कर्माणि कथितानि मुनीश्वरैः ॥ १ ॥

तत्र प्रथमं वमनविधिः—

शरत्काले वसन्ते च प्रावृद्धकाले च देहिनाम् ।
वमनं रेचनं चैव कारयेत्कुशलो भिषक् ॥ २ ॥
बलवन्तं कफव्यासं हृत्तासादिनिपीडितम् ।
तथा वमनसात्म्यं च धीरचित्तं च वामयेत् ॥ ३ ॥
विपदोपे स्तन्यरोगे मन्दाग्रौ श्लीपदेऽर्बुदे ।
हृद्रोगकुष्ठवीसर्पमेहाजीर्णभ्रमेषु च ॥ ४ ॥
विदारिकापचीकासश्वासपीनसवृद्धिषु ।
अपस्मारे ज्वरोन्मादे तथा रक्तातिसारिषु ॥ ५ ॥
नासाताल्वोदपाके च कर्णस्रावेऽधिजिह्वके ।
गलशुण्ड्यामतीसारे पित्तश्लेष्मगदे तथा ॥ ६ ॥
मेदोगदेऽरुचौ चैव वमनं कारयेद्भिषक् ।
न वामनीयस्तिमिरी न गुल्मी नोदरी कृशः ॥ ७ ॥
नातिवृद्धो गर्भिणी च न स्थूलो न क्षतातुरः ।
मदार्तो बालको रुक्षः क्षुधितश्च निरुहितः ॥ ८ ॥
उदावर्त्यूर्ध्वरक्ती च क्षुच्छर्यः केवलानिर्ली ।
पाण्डुरोगी कृमिव्याप्तः पठनात्स्वरघातकः ॥ ९ ॥
एतेऽप्यजीर्णव्यथिता वाम्या ये विपपीडिताः ।
कफव्याप्ताश्च ते वाम्या मधूकक्षाथपानतः ॥ १० ॥
सुकुमारं कृशं बालं वृद्धं मीरुं न वामयेत् ।
पीत्वा यवागूमाकण्ठं क्षीरतक्रदधीनि च ॥ ११ ॥
असात्म्यैः श्लेष्मलैर्मोज्यैर्दोषानुत्क्रिय देहिनः ।
स्निग्धास्विन्नाय वमनं दत्तं सम्यक्प्रवर्तते ॥ १२ ॥
वमनेषु च सर्वेषु सैन्धवं मधुना हितम् ।
वीमत्सं वमनं दद्याद्विपरीतं विरेचनम् ॥ १३ ॥

पाके दुग्धं व्रजति शिखराकारकं नेति मूमी
फान्तं लोहं तदिदमुदितं लक्षणेरेभिरत्र ॥ ६४ ॥

अथैषां शोधनमारणे यथा—

शशरक्तेन संलिसं किं चार्कपयसाऽयतः ।
दलं हुताशने ध्मातं सिक्तं त्रैफलवारिणा ॥ ६५ ॥
एवं त्रिशः कृते लोहं शुद्धिमाप्नोत्यसंशयम् ।

अथान्यप्रकारः—

त्रिफलाष्टगुणे तोये त्रिफला पोटशोन्मिका ॥ ६६ ॥
तत्काथे पादशेषे तु लोहस्य पठपञ्चकम् ।
कृत्वा पत्राणि तप्तानि सप्तवारं निषेचयेत् ॥ ६७ ॥
एवं प्रलीयते दोषो गिरिजो लोहसंभवः ।

इति लोहशुद्धिः ।

अथ लोहमारणगुणाः—

शुद्धस्य सूतराजस्य मागो मागद्वयं धेलेः ॥ ६८ ॥
द्वयोः समं सारचूर्णं मर्दयेत्कन्यकाम्बुना ।
यामद्वयं तस्य गोलं संवेष्टयेत्तण्डुलैर्दलेः ॥ ६९ ॥
ततः सूत्रेण संबध्य स्थापयेत्ताम्रसंपुटे ।
संमुष्य घटने तस्य मृदा संशोष्य तत्पुनः ॥ ७० ॥
त्रिदिनं धान्यराशिस्थं तत उधृत्य मर्दयेत् ।
रजस्तद्वज्रगलितं नीरे तरति हंसवत् ॥ ७१ ॥
सोमासृतामिधमिदं लोहमस्म प्रकीर्तितम् ।

अथान्यप्रकारः—

द्वादशांशेन दरदं तीक्ष्णचूर्णस्य मेलयेत् ॥ ७२ ॥
कन्यानीरेण संमर्द्य यामयुग्मं तु तत्पुनः ।
शरावसंपुटे कृत्वा पुटेव्रजपुटेन वै ॥ ७३ ॥
सप्तधैवं कृतं लोहरजो वारितरं भवेत् ।

अथान्यप्रकारः—

काकोदुम्बरिकानीरैर्लोहपत्राणि सेचयेत् ॥ ७४ ॥

अथ दीपनम्—

कासीसं पञ्चलवणराजिकामरिचानि च ।

मूशिगुबीजमेकत्र दङ्कुणेन समन्वितम् ॥ ६० ॥

आलोढ्य काञ्चिके दोलायन्त्रे पञ्चाह्नित्रयम् ।

दीपनं जायते सम्यग्रसराजस्य जारणम् ।

अथ वा चित्रकद्रावैः काञ्चिके त्रिदिनं पचेत् ॥ ६१ ॥

इति दीपनम् ।

अथ पद्मिन्दुकीटैश्च रसो मर्द्यस्त्रिधासरम् ।

लवणाम्लैर्मुखं तस्य जायते धातुभक्षकम् ॥ ६२ ॥

अन्यमतम्—

सास्यो रसः स्यात्पटु शिमुतुथैः सराजिकैः शोषणकैश्चिरात्रम् ।

पिष्टस्ततः स्विन्नतनुः सुवर्णमुखपानयं खादति सर्वधातून् ॥ ६३ ॥

इति मुखकरणम् ।

अथ जारणम्—

रसेन्द्रचिन्तामणौ—

जारणं हि नाम. पातनगालनव्यतिरेकेण घनहेमादिग्रासपूर्वकपूर्वावस्थापन्नत्वम् । किञ्च घनहेमादिलोहजीर्णस्य रसस्य भक्षणे कृतक्षेत्रीकरणानामेव शरीरिणामधिकार इत्यभिहितमीश्वरेण । फलमप्यस्य तेनैवावादि । यथा—

सर्वपापक्षये जाते प्राप्यते रसजारणा ।

तत्प्राप्तौ प्राप्तमेव स्याद्विज्ञानं मुक्तिलक्षणम् ॥ ६४ ॥

यावद्दिनानि वह्निस्थो जारणे धार्यते रसः ।

तावद्द्वर्षसहस्राणि शिवलोके महीयते ॥ ६५ ॥

दिनमेकं रसेन्द्रस्य यो ददाति हुताशनम् ।

द्रवन्ति तस्य पापानि कुर्वन्नपि न लिप्यते ॥ ६६ ॥

इत्यादि ।

अजारयन्तः पविहेमगन्धं बाञ्छन्ति सूतात्फलमत्युदारम् ।

क्षेत्रादनुसादपि सस्यजातं कृषीवलास्ते मिषजश्च मन्दाः ॥ ६७ ॥

तत्र प्रथमं गन्धकजारणं यथोक्तं शिवागमे—

तुल्ये तु गन्धके जीर्णे शुद्धाच्छतगुणो रसः ।
 द्विगुणे गन्धके जीर्णे सर्वथा सर्वकुष्ठहा ॥ ६८ ॥
 त्रिगुणे गन्धके जीर्णे सर्वपाण्ड्यविनाशनः ।
 चतुर्गुणे तत्र जीर्णे वलीपलितनाशनः ॥ ६९ ॥
 गन्धे पञ्चगुणे जीर्णे क्षयक्षयकरो रसः ।
 षड्गुणे गन्धके जीर्णे सर्वरोगहरो भवेत् ॥ ७० ॥
 अवश्यमित्युवाचेदं देवीं श्रीभैरवः स्वयम् ।

इदं गन्धकजारणफलं रसेन्द्रचिन्तामणावन्यथा पठन्ति यथा—

समे गन्धे तु रोगघ्नो द्विगुणे राजयक्ष्मनुत् ॥ ७१ ॥
 जीर्णे तु त्रिगुणे गन्धे कामिनीदर्पनाशनः ।
 चतुर्गुणे तु तेजस्वी सर्वशास्त्रविशारदः ॥ ७२ ॥
 भवेत्पञ्चगुणे सिद्धः षड्गुणे मृत्युनाशनः ॥ ७३ ॥
 षड्गुणे रोगहेति यदुक्तं तन्मूर्छायामेवावगन्तव्यम् ॥

उक्तं च—

रसगुणबलिजारणं विना यन्न खलुरुजाहरणक्षमो रसेन्द्रः ।
 न जलदकलधौतपाकहीनः स्पृशति रसायनतामिति प्रतिज्ञा ॥ ७४ ॥

गन्धकजारणायां गण्डूकायन्त्रं यथा—

आकण्ठं कलशं भूमौ निखाय जलसंभृतम् ।
 शरावस्तन्मुखे स्थाप्यो मध्ये छिद्रसंमन्वितः ॥ ७५ ॥
 नीरावियोगिनीं तत्र छिद्रे काचविलेपिताम् ।
 मृन्मूषां स्थापयेत्तस्यामूर्ध्वाधस्तुल्यगन्धकम् ॥ ७६ ॥
 रसं निक्षिप्य तस्योर्ध्वं शरावेण विमुद्रयेत् ।
 घन्योपलान्निं तस्योर्ध्वं ज्वालयेद्गुरुमार्गतः ॥ ७७ ॥
 स्वाङ्गशीतं समुद्धृत्य पुनस्तुर्यांशगन्धकम् ।
 यत्त्वा पूर्वक्रमेणैव जारयेत्पङ्कणं बलिम् ॥ ७८ ॥
 षड्गुणे गन्धके जीर्णे स्याद्रसः सर्वरोगहा ।

अथान्यप्रकारः—

गुरुशास्त्रं परित्यज्य विना गन्धकजारणात् ॥ ७९ ॥

मांसपेश्यः समाख्याता नृणां पञ्चशतं बुधैः ।
स्त्रीणां तु विंशत्यधिकाः कण्डराश्चैव षोडश ॥ ४४ ॥
नृदेहे दश रन्धाणि नारीदेहे त्रयोदश ।
एतत्समासतः प्रोक्तं विस्तरेणाधुनोच्यते ॥ ४५ ॥

कलालक्षणम्—

धात्वाशयान्तरे यस्य यः क्लेदस्त्ववतिष्ठते ।
देहोष्मणा विपक्वस्तु सा कलेत्यभिधीयते ॥ ४६ ॥
यथा हि सारः काष्ठेषु च्छिद्यमानेषु वृश्यते ।
तथा धातुर्हि मांसेषु च्छिद्यमानेषु वीक्ष्यते ॥ ४७ ॥
मांसासृङ्मदेसां तिस्रो यकृत्प्लीहोश्चतुर्थिका ।
पञ्चमी च तथाऽन्त्राणां षष्ठी चाग्निधरा मता ॥ ४८ ॥
रेतोधरा सप्तमी स्यादिति सप्त कला मताः ।
यथा पयसि सर्पिस्तु गूढश्चेक्षो रसो यथा ॥ ४९ ॥
शरीरेऽपि तथा रक्तं नृणां विद्याद्भिपग्वरः ।

वशिष्टसंहितायां तु—

स्त्रीणां दश कला ज्ञेया गर्मस्य स्तनयोरपि ॥ ५० ॥
इति कलाः ।

अथाऽऽशयाः—

जीवासाशयमामनन्ति हृदये स्याच्छ्लेष्मणस्त्वाशय-
स्तस्याधस्तदधस्तु सर्वभिपजामाशयः संमतः ।
नाभेर्वामत ऊर्ध्वमीपदनलस्याधोऽस्य पक्षाशय-
स्तस्याधः पवनाशलयो निगदितो वस्तिस्तु मूत्राशयः ॥ ५१ ॥
गर्माशयोऽष्टमः स्त्रीणामामपक्षाशयान्तरे ।
स्तनौ स्तन्याशयावेवं विज्ञेयास्तु दशाऽऽशयाः ॥ ५२ ॥
कोष्ठाङ्गानि स्थितान्येषु हृदयं क्लोनेकुप्पुसः ।
यकृत्प्लीहोण्डुकवृकौ नाभिर्द्विभ्रात्रवस्तयः ॥ ५३ ॥
दश जीवितधामानि शिरोरसनबन्धनम् ।
कण्ठोऽस्रं हृदयं नाभिर्वस्तिः शुक्रौजसी गुदम् ॥ ५४ ॥
असृजः श्लेष्मणश्चापि यः प्रसादः परो मतः ।
तं पच्यमातं पित्तेन ॥ ५५ ॥

तृतीयादशुचिन्दुस्तु लोचनादपतन्दुवि ।
 तस्माद्रजतमुत्पन्नं नानामूमिषु संस्थितम् ॥ २३ ॥
 कृत्रिमं चापि तत्प्रोक्तं वद्गन्धेः सूतयोगतः ।
 गुरु मिग्धं मृदु श्वेतं वाहे छेदे घनक्षमम् ॥ २४ ॥
 वर्णाद्व्यं चन्द्रवत्स्वच्छं तारमत्र गुणा नव ।

दश दोषानाह—

कृत्रिम कठिनं रुक्षं रक्तं पीतं क्लृप्तं लघु ॥ २५ ॥
 बाह्यच्छेदघनैर्नष्टं रूप्ये दोषा दश स्मृताः ।

अथ शोधनम्—

तैले तक्ने च गोमूत्रे काल्निके च कुलित्यके ॥ २६ ॥
 विफलाक्राथमध्ये तु संशोध्याः सर्वधातवः ।

इति सामान्यसर्वधातुशोधनम् ।

विशिष्टं तद्यथा—

पञ्चीकृतं तु रजतं संतप्तं जातयेवसि ॥ २७ ॥
 निर्वापितमगस्त्यस्य रसे वारत्रयं शुचि ।

इति रजतशोधनम् ।

अथ रजतमारणगुणाः—

तारपत्रं चतुर्भागे भागैकं शुद्धतालकम् ॥ २८ ॥
 एतज्जम्बीरजद्रावैः कल्कीकृत्यालकं मिषक् ।
 एतेन तारपत्राणि लेपयेच्छोपयेत्ततः ॥ २९ ॥
 शरावसंपुटे तेषामूर्ध्वाधो गन्धकं क्षिपेत् ।
 तारतुल्यं ततस्तानि रुद्ध्वा गजपुटे पचेत् ॥ ३० ॥
 त्रिंशद्द्वनोत्पलैरेव स्वाङ्गशीतं समुद्धरेत् ।

अथान्यप्रकारः—

तारपत्राणि सूक्ष्माणि कृत्वा तत्तुल्ययोः पृथक् ॥ ३१ ॥
 सूतगन्धकयोस्तुल्यं तालयोः खल्वसंस्थयोः ।
 कल्कं कृत्वा कुमार्यङ्गिस्तेन तानि प्रलेपयेत् ॥ ३२ ॥

अथ दीपनम्—

कासीसं पञ्चलवणराजिकामरिचानि च ।

मूशिगुबीजमेकत्र दङ्कुणेन समन्वितम् ॥ ६० ॥

आलोढ्य काञ्चिके दोलायन्त्रे पञ्चाह्नित्रयम् ।

दीपनं जायते सम्यग्रसराजस्य जारणम् ।

अथ वा चित्रकद्रावैः काञ्चिके त्रिदिनं पचेत् ॥ ६१ ॥

इति दीपनम् ।

अथ पद्मिन्दुकीटैश्च रसो मर्द्यस्त्रिधासरम् ।

लवणाम्लैर्मुखं तस्य जायते धातुभक्षकम् ॥ ६२ ॥

अन्यमतम्—

सास्यो रसः स्यात्पटु शिमुतुथैः सराजिकैः शोषणकैश्चिरात्रम् ।

पिष्टस्ततः स्विन्नतनुः सुवर्णमुखपानयं खादति सर्वधातून् ॥ ६३ ॥

इति मुखकरणम् ।

अथ जारणम्—

रसेन्द्रचिन्तामणौ—

जारणं हि नाम. पातनगालनव्यतिरेकेण घनहेमादिग्रासपूर्वकपूर्वावस्थापन्नत्वम् । किञ्च घनहेमादिलोहजीर्णस्य रसस्य भक्षणे कृतक्षेत्रीकरणानामेव शरीरिणामधिकार इत्यभिहितमीश्वरेण । फलमप्यस्य तेनैवावादि । यथा—

सर्वपापक्षये जाते प्राप्यते रसजारणा ।

तत्प्राप्तौ प्राप्तमेव स्याद्विज्ञानं मुक्तिलक्षणम् ॥ ६४ ॥

यावद्दिनानि वह्निस्थो जारणे धार्यते रसः ।

तावद्द्वर्षसहस्राणि शिवलोके महीयते ॥ ६५ ॥

दिनमेकं रसेन्द्रस्य यो ददाति हुताशनम् ।

द्रवन्ति तस्य पापानि कुर्वन्नपि न लिप्यते ॥ ६६ ॥

इत्यादि ।

अजारयन्तः पविहेमगन्धं बाञ्छन्ति सूतात्फलमत्युदारम् ।

क्षेत्रादनुसादपि सस्यजातं कृषीवलास्ते मिषजश्च मन्दाः ॥ ६७ ॥

एकीयमानमाह-

स्वर्णं तारं च ताम्रं च बह्वो नागस्तु पञ्चमः ।
रीतिका च तथा घोरो लोहं चेत्यष्ट धातवः ॥ २ ॥

तत्र प्रथमं स्वर्णम्-

पुरा निजाधमस्थानां सप्तर्षाणां जितात्मनाम् ।
पत्नीं विलोक्य लावण्यलक्ष्मीसंपन्नयौवनाम् ॥ ३ ॥
कन्दर्पवर्षविभ्रान्तचेतसो जातवेदसः ।
पातितं यद्भूरापृष्ठे रेतस्तद्धेगतामियात् ॥ ४ ॥
कृत्रिमं चापि भवति सिद्धसूतस्य योगतः ।
मेरुसानुपतज्जम्बूफलाम्भोयोगतः परम् ॥ ५ ॥
दिव्यौषधीमणिस्पर्शाद्व्यन्दयति काञ्चनम् ।
एवं नानाविधान्यत्र जायन्ते काञ्चनानि वै ॥ ६ ॥
तत्र यद्भक्षणाहं स्याद्धेम तल्लक्षणं शृणु ।
दाहे रक्तं सितं छेदे निकषे कुल्लुमप्रमम् ॥ ७ ॥
तारैशुल्योत्थितं स्निग्धं मृदु हेम गुरुत्तमम् ।
श्वेताङ्गं कठिनं रुक्षं विवर्णं समलं दालि ॥ ८ ॥
दाहे छेदे सितं श्वेतं कषे लघु च तत्त्यजेत् ।

अथ हेमशोधनम्-

मृत्तिका मातुलुङ्गाद्यैः पञ्चवासरमाविता ॥ ९ ॥
समस्मलवर्णा हेम शोधयेत्पुटपाकतः ।

अन्यच्च-

सुवर्णमुत्तमं बह्वो विद्वृतं निक्षिपेन्निशः ॥ १० ॥
काञ्चनारद्रवैः शुद्धं काञ्चनं जायते मृशम् ।

अथ हेममारणम्-

शुद्धसूतसमं स्वर्णं खल्वे कृत्वा तु गोलकम् ॥ ११ ॥
ऊर्ष्वाधो मृत्तिकां दत्त्वा सर्वतुल्यं निरुध्य च ।
त्रिंशद्भनोत्पलेर्देयं पुटमेवं चतुर्दश ॥ १२ ॥
निरुत्थं हेम मस्म स्याद्भन्धो देयः पुनः पुनः ।

मांसपेश्यः समाख्याता नृणां पञ्चशतं बुधैः ।
स्त्रीणां तु विंशत्यधिकाः कण्डराश्चैव षोडश ॥ ४४ ॥
नृदेहे दश रन्धाणि नारीदेहे त्रयोदश ।
एतत्समासतः प्रोक्तं विस्तरेणाधुनोच्यते ॥ ४५ ॥

कलालक्षणम्—

धात्वाशयान्तरे यस्य यः क्लेदस्त्ववतिष्ठते ।
देहोष्मणा विपक्वस्तु सा कलेत्यभिधीयते ॥ ४६ ॥
यथा हि सारः काष्ठेषु च्छिद्यमानेषु वृश्यते ।
तथा धातुर्हि मांसेषु च्छिद्यमानेषु वीक्ष्यते ॥ ४७ ॥
मांसासृङ्ममेदसां तिस्रो यकृत्प्लिहोश्चतुर्थिका ।
पञ्चमी च तथाऽन्त्राणां षष्ठी चाग्निधरा मता ॥ ४८ ॥
रेतोधरा सप्तमी स्यादिति सप्त कला मताः ।
यथा पयसि सर्पिस्तु गूढश्चेक्षो रसो यथा ॥ ४९ ॥
शरीरेऽपि तथा रक्तं नृणां विद्याद्भिषग्वरः ।

वशिष्टसंहितायां तु—

स्त्रीणां दश कला ज्ञेया गर्मस्य स्तनयोरपि ॥ ५० ॥
इति कलाः ।

अथाऽऽशयाः—

जीवासाशयमामनन्ति हृदये स्याच्छ्लेष्मणस्त्वांशय-
स्तस्याधस्तदधस्तु सर्वभिषजामाशयः संमतः ।
नाभेर्वामत ऊर्ध्वमीपदनलस्याधोऽस्य पक्षाशय-
स्तस्याधः पवनाशलयो निगदितो वस्तिस्तु मूत्राशयः ॥ ५१ ॥
गर्माशयोऽष्टमः स्त्रीणामामपक्षाशयान्तरे ।
स्तनौ स्तन्याशयावेवं विज्ञेयास्तु दशाऽऽशयाः ॥ ५२ ॥
कोष्ठाङ्गानि स्थितान्येषु हृदयं क्लोनेकुप्पुसः ।
यकृत्प्लीहोण्डुकवृकौ नाभिर्द्विभ्रात्रवस्तयः ॥ ५३ ॥
दश जीवितधामानि शिरोरसनबन्धनम् ।
कण्ठोऽस्रं हृदयं नाभिर्वस्तिः शुक्रौजसी गुदम् ॥ ५४ ॥
असृजः श्लेष्मणश्चापि यः प्रसादः परो मतः ।
तं पश्यमातं पित्तेन ॥ ५५ ॥

अथान्यद्दुर्जरत्वान्न लिखितम् । भगवद्भोविन्द-

पादास्तु कलांशमेव ग्रासं लिखन्ति । यथा-

पञ्चमिरेव ग्रासैर्धनसत्त्वं जारयित्वाऽऽदौ ।

गर्मद्रावी निपुणो जरयति धीजं कलांशेन ॥ २६ ॥

तन्मते चतुःषष्टिचत्वारिंशच्चिंशद्विंशतिषोडशांशाः पञ्च ग्रासाः ।

अथाजनवेधने-

तास्कर्मण्यस्य न तथा प्रयोगो दृश्यते ।

केवलं निर्मलं ताम्रं वापितं द्रवेन तु ।

कुरुते त्रिगुणे जीर्णं लाक्षारसनिमं रसम् ॥ २७ ॥

गन्धकेन हतं नागं जारयेत्कमलोदरे ।

एतस्य त्रिगुणे जीर्णे लाक्षामो जायते रसः ॥ २८ ॥

एतत्तु नागसंबन्धान्न रसायनकर्मणि ।

किं वा यथोक्तसिद्धबीजोपरि त्रिगुणताम्रोत्तारणादनु तद्बीजं सम-
जीर्णं सत्तन्त्रेणैव रञ्जयति ।

कुनटीहतकरिणा वा रविणा वा ताप्यगन्धकहृतेन ।

दरदनिहतांसिना वा निर्व्यूढं हेमतद्बीजम् ॥ २९ ॥

घालिना व्यूढं केवलार्कमपि ।

अथ तारबीजम्-

कुटिलं विमला तीक्ष्णं समं चूर्णं प्रकल्पयेत् ।

पुटितं पञ्चवारं तु तारं बाह्यं शनैर्धमेत् ॥ ३० ॥

यावद्दशगुणं तत्तु तारबीजं भवेच्छुभम् ।

सत्त्वं तालोद्भवं वङ्गं समं कृत्वा तु धामयेत् ॥ ३१ ॥

तच्चूर्णं बाह्येत्तारे गुणान्येवं तु षोडश ।

प्रतिबीजमिदं श्रेष्ठं सूतकस्य तु बन्धनम् ॥ ३२ ॥

चारणात्सारणाच्चैव सहस्रांशेन विध्यति ।

वङ्गाश्रं बाह्येत्तारे गुणानि द्वादशैव तु ॥ ३३ ॥

एतद्बीजे समे जीर्णे शतवेधी भवेन्नरः ।

अथ स्वस्थसमधातोर्मज्जादिमानं वाग्भटात्—

मज्जा मेदो वसा मूत्रं पित्तश्लेष्मशकृदमृक् ॥ ९७ ॥

रसो जलं च देहेऽस्मिन्नेकैकाञ्जलिवर्धितम् ।

पृथक्स्वप्नसुप्तं प्रोक्तमोजोमस्तिष्करेतसाम् ॥ ९८ ॥

द्वावञ्जली तु स्तन्यस्य चत्वारो रजसस्त्रियाः ।

समधातोरिदं मानं विद्याद्वृद्धिक्षयाम्बिताः ॥ ९९ ॥

शुक्रासृग्गर्भिणीभोज्यचेष्टागर्माशयर्तुषु ।

यः स्याद्दोषोऽधिकस्तेन प्रकृतिः सप्तधोविता ॥ २०० ॥

अथ वयोविचारः—

बाल्यमापोऽष्टाद्वर्षात्ततो मध्येऽधिसप्ततिः ।

पृच्छस्तदूर्ध्वं विज्ञेयं वयोमानमिति त्रिधा ॥ १ ॥

उक्तं च वाग्भटे—

वयस्त्वा षोडशाद्बाल्यं तत्र धात्विन्द्रियौजसाम् ।

वृद्धिरा सप्ततेर्मध्यं तत्रावृद्धिः परं क्षयः ॥ २ ॥

स्वं स्वं हस्तत्रयं सार्धं षण्णः पात्रं सुखायुषोः ।

इति योगतरङ्गिण्यां शारीरं नाम द्वितीयस्तरङ्गः ॥ २ ॥

अथ तृतीयस्तरङ्गः ।

अथ परिमाणा ।

न मानेन विना युक्तिर्द्रव्याणां ज्ञायते क्वचित् ।

अतः प्रयोगकार्यार्थं मानमत्रोच्यते मया ॥ १ ॥

मानं च द्विविधं प्रोक्तं कालिङ्गं मागधं तथा ।

कालिङ्गान्मागधं श्रेष्ठमिति मानविदो विदुः ॥ २ ॥

असरेणुर्बुधैः प्रोक्तस्त्रिंशता परमाणुभिः ।

असरेणोस्तु पर्याधैर्नाम्ना वंशी निगद्यते ॥ ३ ॥

जालान्तरगतैः सूर्यकरैर्वंशी निगद्यते ।

षड्वंशीमिर्मरीचिः स्यात्तामिः षड्मिश्र राजिका ॥ ४ ॥

तिसृभी राजिकाभिश्च सर्पपः प्रोच्यते बुधैः ।

पतोऽष्टसर्पपैः प्रोक्तो गुक्ता स्यात्तच्चतुष्टयम् ॥ ५ ॥

षड्मिश्र रक्तिकाभिश्च मापको हेमधानको ।

सापैश्चतुर्भिः शाणः स्याद्दूरणः स निगद्यते ॥ ६ ॥

अथान्यद्दुर्जरत्वाच्च लिखितम् । भगवद्भोविन्द-
पादास्तु कलांशमेव ग्रासं लिखन्ति । यथा-

पञ्चभिरेव ग्रासैर्घनसत्त्वं जारयित्वाऽऽदौ ।

गर्मद्राघी निपुणो जरयति धीजं कलांशेन ॥ २६ ॥

तन्मते चतुःपट्टिचत्वारिंशत्रिंशद्विंशतिषोडशांशाः पञ्च ग्रासाः ।

अथाञ्जनवेधने-

तारकर्मण्यस्य न तथा प्रयोगो दृश्यते ।

केवलं निर्मलं ताम्रं घापितं वरदेन तु ।

कुरुते त्रिगुणे जीर्णं लाक्षारसनिभं रसम् ॥ २७ ॥

गन्धकेन हतं नागं जारयेत्कमलोदरे ।

एतस्य त्रिगुणे जीर्णं लाक्षामो जायते रसः ॥ २८ ॥

एतत्तु नागसंबन्धान्न रसायनकर्मणि ।

किं वा यथोक्तसिद्धबीजोपरि त्रिगुणताम्रोत्तारणादनु तद्बीजं सम-
जीर्णं सत्तन्त्रेणैव रञ्जयति ।

कुनटीहतकरिणा वा रविणा वा ताप्यगन्धकहृतेन ।

दरदनिहतोसिना वा निध्युद्धं हेमतद्बीजम् ॥ २९ ॥

घलिना व्युद्धं केवलार्कमपि ।

अथ तारबीजम्-

कुटिलं विमला तीक्ष्णं समं चूर्णं प्रकल्पयेत् ।

पुटितं पञ्चवारं तु तारं बाह्यं शनैर्धमेत् ॥ ३० ॥

यावद्दशगुणं तत्तु तारबीजं भवेच्छुभम् ।

सत्त्वं तालोद्भवं वङ्गं समं कृत्वा तु धामयेत् ॥ ३१ ॥

तच्चूर्णं बाह्येत्तारे गुणान्येवं तु षोडश ।

प्रतिबीजमिदं श्रेष्ठं सूतकस्य तु बन्धनम् ॥ ३२ ॥

चारणात्सारणाच्चैव सहस्रांशेन विध्यति ।

वङ्गाश्वं बाह्येत्तारे गुणानि द्वादशैव तु ॥ ३३ ॥

एतद्बीजे समे जीर्णे शतवेधी भवेद्रसः ।

(दोषकालाग्निवयसां बलं वृद्धा प्रयोजयेत् ।
 हीनां च मध्यमां ज्येष्ठां मात्रां स्नेहस्य बुद्धिमान् ॥
 अमात्रया तथाऽकाले मिथ्याहारविहारतः) ।
 स्नेहः करोति शोफार्शस्तन्द्रानिद्राविसंज्ञताः ।
 देया दीप्ताग्नये मात्रा स्नेहस्य पलसंमिता ॥ ५ ॥
 मध्यमा च त्रिकर्षा स्वाज्जघन्या च द्विकर्षिकी ।
 केवलं पैत्तिके सर्पिर्वातिके सैन्धवान्वितम् ॥ ६ ॥
 पेयं बहुकफे वाऽपि व्योपक्षारसमन्वितम् ।
 रुक्षक्षतविषार्तानां वातपित्तविकारिणाम् ॥ ७ ॥
 हीनमेधास्मृतोनां च सर्पिष्पानं प्रशस्यते ।
 कुमिकोष्ठानिलाविष्टाः प्रवृद्धकफमेदसः ॥ ८ ॥
 पिबेयुस्तैलसात्म्या ये तैलं दाढ्याथनश्च ये ।
 व्यायामकर्षिणः शुष्का रेतोरिक्ता महारुजः ॥ ९ ॥
 महाग्निमारुतप्राणा वसायोग्या नरा मताः ।
 क्रूराशयाः क्लेशसहा वातार्ता दीप्तबलपः ॥ १० ॥
 मज्जानमापिबेयुस्ते सर्पिर्वा सर्वतो हितम् ।
 शीतकाले दिवा स्नेहमुष्णकाले पिबेन्निशि ॥ ११ ॥
 वातपित्ताधिके रात्रौ वातश्लेष्माधिके दिवा ।
 नस्याभ्यञ्जनगण्डूषे मूर्धकर्णाक्षितर्पणे ॥ १२ ॥
 तैलं घृतं वा युञ्जीत दृष्ट्वा दोषबलाबलम् ।
 घृते कोष्णं जलं पेयं तैले यूपः प्रशस्यते ॥ १३ ॥
 वसामज्जाविधौ मण्डमनुपानं सुखावहम् ।
 वृद्धबालकृशा रुक्षाः क्षीणास्त्राः क्षीणरेतसः ॥ १४ ॥
 वातार्तास्तिमिरार्ता ये तेषां स्नेहनमुत्तमम् ।
 रुक्षस्य स्नेहनं स्नेहैरतिस्निग्धस्य रुक्षणम् ॥ १५ ॥
 मक्तद्वेषो मुखस्रावो गुदे दाहः प्रवाहिका ।
 तन्द्रातीसारपाण्डुत्वं भृशं स्निग्धस्य लक्षणम् ॥ १६ ॥
 श्यामाकचणकाद्यश्च मक्तपिण्याकसक्तुभिः ।
 रुक्षणं स्नेहेतैर्यथादोषं यथाबलम् ॥ १७ ॥
 स्नेहे शीतवेगाघातप्रजागरान् ।
 रुक्षान्नं च विवर्जयेत् ॥

कुटिले बलमत्यधिकं रागस्तीक्ष्णे च पन्नगे स्नेहः ।
 रागस्नेहबलानि तु कमले नित्यं प्रशंसन्ति ॥ ४५ ॥
 बलमास्तेऽभ्रकसखे जारणरागाः प्रतिष्ठितास्तीक्ष्णे ।
 बन्धस्तु सारलोहे कामणमथ नागवङ्गगतम् ॥ ४६ ॥
 कामाति तीक्ष्णेन रसस्तीक्ष्णेन च जीर्यते ग्रासः ।
 हेम्नो योनिस्तीक्ष्णं रागान्गृह्णाति तीक्ष्णेन ॥ ४७ ॥
 तदपि च दरेन हतं कृत्वा वा माक्षिकेण रविसहितम् ।
 घासितमपि घासनया घनवैद्यार्थं च जायं च ॥ ४८ ॥
 सर्वैरेमिलोहैर्माक्षिकमृदितैर्दुतैस्तथा गर्भे ।
 बिडयोगेन च जीर्णे रसराजो बन्धमुपयाति ।
 निर्बीजं समजीर्णं पादोनषोडशांशेन ॥ ४९ ॥
 अर्धेन पादुकनकं पादेनैकेन तुल्यकनकं च ॥ ५० ॥

समजीर्णस्य सारणयोग्यत्वं शतादिवेधनकत्वं च । इतो न्यूनजीर्णस्य
 पत्रलेपाधिकार एव । यथा—

अत्यम्लितमुद्गतिततारारिष्टादिपत्रमतिशुद्धम् ।
 आलिप्य रसेन ततः क्रमेण लिप्तं पुटेषु विश्रान्तम् ॥ ५१ ॥

पुटः प्रायेण चुल्लिकाधस्तावस्य देयः ।

अर्धेन मिश्रयित्वा हेम्ना श्रेष्ठेन तद्वलं पुटितम् ।

क्षितिखगपटुरक्तमृदा वर्णपुटोऽयं ततो देयः ॥ ५२ ॥

अर्धेनेत्युपलक्षणम् । रज्जुभिर्भेकैरङ्गामैः स्तम्भयोः सारलोहयोः ।

घट्यते रसवेतण्डो युक्त्या श्रीगुरुदत्तया ॥ ५३ ॥

शिलाचतुष्कं गन्धेशी काचकूप्यां सुवर्णकृत ।

कीलालायःकृतो योगैः पष्टिकालेपनाधिकः ॥ ५४ ॥

मण्डूकपारदशिलावलयः समानाः

समर्दिताः क्षितिबिलेशयमन्त्रजिह्वैः ।

यन्त्रोत्तमेन गुरुभिः प्रतिपादितेन

स्वल्पैर्दिनैरिह पतन्ति न विस्मयध्वम् ॥ ५५ ॥

१ क. 'वन्मार्थ' । २ ग. 'समादिनी' । ३ ग. 'रणायो' । ४ ग. 'कवक्षेभैः' । ५ क. 'स्मयो
 रवठो' । ६ घ. 'कूप्या सु' । ७ घ. 'गः खटिका' । क. ग. 'कुटिलवर्णाधिक इति रसेन्द्रपाठः ।
 ८ क. 'नादः' । ९ क. 'दैः' । अशेष' ।

शाणस्तैः स्याच्चतुर्भिर्युगलमथ तयोः सूर्यकस्तौ च हस्त-
 स्तद्वी खारी तुला स्यात्पलशतमथ तद्विंशतिमरि एकः ।
 गुञ्जादिमानमारभ्य यावत्स्यात्कुडवस्थितिः ॥ २१ ॥
 द्रवाद्विशुष्कद्रव्याणां तावन्मानं च संस्मृतम् ।
 प्रस्थादिमानमारभ्य द्विगुणं तु द्रवाद्वयोः ॥ २२ ॥
 मानं तथा तुलायास्तु द्विगुणं न कश्चित्स्मृतम् ।
 मृद्वृक्षवेणुलोहादेर्माण्डं यच्चतुरङ्गुलम् ॥ २३ ॥
 विस्तीर्णं च तथोच्चं च तन्मानं कुडवं वदेत् ।
 पदीपधं तु प्रथमं यस्य योगस्य कथ्यते ॥ २४ ॥
 तन्नामैव स योगो हि कथ्यतेऽत्र विनिश्चयः ।
 तृणिः स्यादणुभिः पङ्क्तिभिः पङ्क्तिश्च समीरिता ॥ २५ ॥
 तामिः पङ्क्तिर्भवेद्युक्ता पङ्क्त्युक्तामी रजात्तमम् ।
 जालान्तरगतैः सूर्यकरैर्वशी विलोक्यते ॥ २६ ॥
 तस्या नामान्तरं ज्ञेयं त्रसरेणू रजस्तथा ।

इति मागधपरिभाषा ॥

अथ कलिङ्गपरिभाषा—

पयो द्वादशभिर्गौरसर्पपैः प्रोच्यते बुधैः ॥ २७ ॥
 यवद्वयेन गुञ्जा स्याद्विगुञ्जो बल उच्यते ।
 मापो गुञ्जाभिरष्टामिः सप्तभिर्वा भवेत्कचित् ॥ २८ ॥
 स्याच्चतुर्मापकैः शाणः स निष्कष्टङ्क एव च ।
 गद्याणो मापकैः पङ्क्तिभिः कर्पः स्याद्दशमापकः ॥ २९ ॥
 चतुष्कर्पैः पलं प्रोक्तं दशशाणमितं बुधैः ।
 चतुष्पलैश्च कुडवं प्रस्थाद्याः पूर्ववन्मताः ॥ ३० ॥

इति शार्ङ्गधरात् ॥

अथ रुष्णाग्नेयात्—

रजांसि त्रीणि सिकता तामिः षोडशभिस्तथा ।
 सर्पपश्च भवेद्गौरस्ते चाष्टौ तण्डुलं विदुः ॥ ३१ ॥
 तद्वयं धान्यकं मापं तद्वयं रक्तिका मता ।
 रक्तिकाद्वितयेनापि बलः प्रोक्तो विशारदैः ॥ ३२ ॥
 चतुर्भिश्चाण्डिका तैः स्यादेवं मानपरम्परा ।

तृतीयादशुचिन्दुस्तु लोचनादपतन्दुवि ।
 तस्माद्रजतमुत्पन्नं नानामूमिषु संस्थितम् ॥ २३ ॥
 कृत्रिमं चापि तत्प्रोक्तं वद्गन्धेः सूतयोगतः ।
 गुरु मिग्धं मृदु श्वेतं वाहे छेदे घनक्षमम् ॥ २४ ॥
 वर्णाद्व्यं चन्द्रवत्स्वच्छं तारमत्र गुणा नव ।

दश दोषानाह—

कृत्रिम कठिनं रुक्षं रक्तं पीतं क्लृप्तं लघु ॥ २५ ॥
 बाह्यच्छेदघनैर्नष्टं रूप्ये दोषा दश स्मृताः ।

अथ शोधनम्—

तैले तक्ने च गोमूत्रे काल्निके च कुलित्यके ॥ २६ ॥
 विफलाक्राथमध्ये तु संशोध्याः सर्वधातवः ।

इति सामान्यसर्वधातुशोधनम् ।

विशिष्टं तद्यथा—

पञ्चीकृतं तु रजतं संतप्तं जातयेवसि ॥ २७ ॥
 निर्वापितमगस्त्यस्य रसे वारत्रयं शुचि ।

इति रजतशोधनम् ।

अथ रजतमारणगुणाः—

तारपत्रं चतुर्भागे भागैकं शुद्धतालकम् ॥ २८ ॥
 एतज्जम्बीरजद्रावैः कल्कीकृत्यालकं मिषक् ।
 एतेन तारपत्राणि लेपयेच्छोपयेत्ततः ॥ २९ ॥
 शरावसंपुटे तेषामूर्ध्वाधो गन्धकं क्षिपेत् ।
 तारतुल्यं ततस्तानि रुद्ध्वा गजपुटे पचेत् ॥ ३० ॥
 त्रिंशद्द्वयोत्पलैरेव स्वाङ्गशीतं समुद्धरेत् ।

अथान्यप्रकारः—

तारपत्राणि सूक्ष्माणि कृत्वा तत्तुल्ययोः पृथक् ॥ ३१ ॥
 सूतगन्धकयोस्तुल्यं तालयोः खल्वसंस्थयोः ।
 कल्कं कृत्वा कुमार्यङ्गिस्तेन तानि प्रलेपयेत् ॥ ३२ ॥

(दोषकालाग्निवयसां बलं वृद्धा प्रयोजयेत् ।
 हीनां च मध्यमां ज्येष्ठां मात्रां स्नेहस्य बुद्धिमान् ॥
 अमात्रया तथाऽकाले मिथ्याहारविहारतः) ।
 स्नेहः करोति शोफार्शस्तन्द्रानिद्राविसंज्ञताः ।
 देया दीप्ताग्नये मात्रा स्नेहस्य पलसंमिता ॥ ५ ॥
 मध्यमा च त्रिकर्षा स्वाज्जघन्या च द्विकर्षिकी ।
 केवलं पैत्तिके सर्पिर्वातिके सैन्धवान्वितम् ॥ ६ ॥
 पेयं बहुकफे वाऽपि व्योपक्षारसमन्वितम् ।
 रुक्षक्षतविषार्तानां वातपित्तविकारिणाम् ॥ ७ ॥
 हीनमेधास्मृतोनां च सर्पिष्पानं प्रशस्यते ।
 कुमिकोष्ठानिलाविष्टाः प्रवृद्धकफमेदसः ॥ ८ ॥
 पिबेयुस्तैलसात्म्या ये तैलं दाढ्याथनश्च ये ।
 व्यायामकर्षिणः शुष्का रेतोरिक्ता महारुजः ॥ ९ ॥
 महाग्निमारुतप्राणा वसायोग्या नरा मताः ।
 क्रूराशयाः क्लेशसहा वातार्ता दीप्तबलपः ॥ १० ॥
 मज्जानमापिबेयुस्ते सर्पिर्वा सर्वतो हितम् ।
 शीतकाले दिवा स्नेहमुष्णकाले पिबेन्निशि ॥ ११ ॥
 वातपित्ताधिके रात्रौ वातश्लेष्माधिके दिवा ।
 नस्याभ्यञ्जनगण्डूषे मूर्धकर्णाक्षितर्पणे ॥ १२ ॥
 तैलं घृतं वा युञ्जीत दृष्ट्वा दोषबलाबलम् ।
 घृते कोष्णं जलं पेयं तैले यूपः प्रशस्यते ॥ १३ ॥
 वसामज्जाविधौ मण्डमनुपानं सुखावहम् ।
 वृद्धबालकृशा रुक्षाः क्षीणास्त्राः क्षीणरेतसः ॥ १४ ॥
 वातार्तास्तिमिरार्ता ये तेषां स्नेहनमुत्तमम् ।
 रुक्षस्य स्नेहनं स्नेहैरतिस्निग्धस्य रुक्षणम् ॥ १५ ॥
 मक्तद्वेषो मुखस्रावो गुदे दाहः प्रवाहिका ।
 तन्द्रातीसारपाण्डुत्वं भृशं स्निग्धस्य लक्षणम् ॥ १६ ॥
 श्यामाकचणकाद्यश्च मक्तपिण्याकसक्तुभिः ।
 रुक्षणं स्नेहेतैर्यथादोषं यथाबलम् ॥ १७ ॥
 स्नेहे शीतवेगाघातप्रजागरान् ।
 रुक्षान्नं च विवर्जयेत् ॥

एकीयमानमाह-

स्वर्णं तारं च ताम्रं च बह्वो नागस्तु पञ्चमः ।
रीतिका च तथा घोरो लोहं चैवष्ट धातवः ॥ २ ॥

तत्र प्रथमं स्वर्णम्-

पुरा निजाधमस्थानां सप्तर्षाणां जितात्मनाम् ।
पत्नीं विलोक्य लावण्यलक्ष्मीसंपन्नयौवनाम् ॥ ३ ॥
कन्दर्पवर्षविभ्रान्तचेतसो जातवेदसः ।
पातितं यद्भूरापृष्ठे रेतस्तद्धेगतामियात् ॥ ४ ॥
कृत्रिमं चापि भवति सिद्धसूतस्य योगतः ।
मेरुसानुपतज्जम्बूफलाम्भोयोगतः परम् ॥ ५ ॥
दिव्यौषधीमणिस्पर्शाद्व्यञ्जयति काञ्चनम् ।
एवं नानाविधान्यत्र जायन्ते काञ्चनानि वै ॥ ६ ॥
तत्र यद्भक्षणाहं स्याद्धेम तल्लक्षणं शृणु ।
वाहे रक्तं सितं छेदे निकषे कुल्लुमप्रमम् ॥ ७ ॥
तारैशुल्योत्थितं स्निग्धं मृदु हेम गुरुत्तमम् ।
श्वेताङ्गं कठिनं रुक्षं विवर्णं समलं दालि ॥ ८ ॥
वाहे छेदे सितं श्वेतं कषे लघु च तत्त्यजेत् ।

अथ हेमशोधनम्-

मृत्तिका मातुलुङ्गाद्यैः पञ्चवासरमाविता ॥ ९ ॥
समस्मलवर्णा हेम शोधयेत्पुटपाकतः ।

अन्यच्च-

सुवर्णमुत्तमं बह्वो विद्वतं निक्षिपेन्निशः ॥ १० ॥
काञ्चनारद्रवैः शुद्धं काञ्चनं जायते मृशम् ।

अथ हेममारणम्-

शुद्धसूतसमं स्वर्णं खल्वे कृत्वा तु गोलकम् ॥ ११ ॥
ऊर्ध्वाधो मृत्तिकां दत्त्वा सर्वतुल्यं निरुध्य च ।
त्रिंशद्भनोत्पलेर्देयं पुटमेवं चतुर्दश ॥ १२ ॥
निरुत्थं हेम मस्म स्याद्भन्धो देयः पुनः पुनः ।

जरायुवेष्टितो भुग्नपृष्ठग्रीवास्थिसंहतिः ।
 गर्भाशये स्थितो देही ज्ञानवानतिचिन्तयन् ॥ २३ ॥
 किं मया दुष्कृतं कर्म कृतं गर्भाशये यतः ।
 पतितो निरये घोरे नानादुःखप्रदायिनि ॥ २४ ॥
 यदि गर्माद्विनिर्यामि करिष्यामि तदा शुभम् ।
 येन मूयो गर्भवासदुःखं द्रक्ष्यामि न क्वचित् ॥ २५ ॥
 इति संचिन्त्यमानः स देही योगीव तत्त्ववित् ।
 निःसारितः समीरेण योनिमार्गनियन्त्रितः ॥ २६ ॥
 निर्गतो योनितो देही मायया विष्यते पुनः ।
 तत्क्षणादात्मविज्ञानविनाशादिव रोदिति ॥ २७ ॥

अथ गर्भस्य द्वैविध्ये हेतुमाह—

परस्परानिलाद्वातात्प्रभिन्ने कलले द्विधा ।
 द्विधा ततः प्रवृद्धयेत युग्मं तस्मात्प्रजायते ॥ २८ ॥

अथ विकृतोत्पत्तिहेतुमाह—

मातुः श्रद्धाविघातेन स्वस्य दुष्कर्मणा तथा ।
 कुञ्जवामनखञ्जं वा विकृताश्च भवन्ति ते ॥ २९ ॥

गर्भनष्टहेतुमाह—

आघातादिनिमित्तेन जठरान्तर्भूते शिशौ ।
 जठरं जायते शीतं स्तब्धाध्मातं भृशव्यथम् ॥ ३० ॥
 गर्मास्पन्दो भवत्युष्णः कृच्छ्रादुच्छ्वसनं कुमः ।
 अरतिस्त्रस्तनेत्रत्वमावीनामसमुद्भवः ॥ ३१ ॥

अथाङ्गप्रत्यङ्गोत्पत्तिः—

शिरोन्तराधिर्द्वौ बाहू सक्थिनी च संमासतः ।
 पङ्कजमङ्गप्रत्यङ्गं तस्याक्षिहृदयाविकम् ॥ ३२ ॥

अथ प्रत्यङ्गानि—

चक्षुष्कर्णोष्ठनासास्तनगलरसनागल्लमन्यांसगण्ड-

भ्रुकक्षाजञ्जुहस्ताङ्गुलिनखरकटीनाभिपृष्ठाण्डमेढ्रम् ।

जानू स्फिग्बस्तिपार्श्वोदरगुदपदपाण्यङ्गुलीगुल्फकादि

प्रत्यङ्गं चेत्युमाभ्यां जगद्धि विबुधास्तच्छरीरं समस्तम् ॥ ३३ ॥

अथान्यद्दुर्जरत्वाच्च लिखितम् । भगवद्भोविन्द-
पादास्तु कलांशमेव ग्रासं लिखन्ति । यथा-

पञ्चभिरेव ग्रासैर्घनसत्त्वं जारयित्वाऽऽदौ ।

गर्मद्राघी निपुणो जरयति धीजं कलांशेन ॥ २६ ॥

तन्मते चतुःषष्टिचत्वारिंशत्रिंशद्विंशतिषोडशांशाः पञ्च ग्रासाः ।

अथाञ्जनवेधने-

तारकर्मण्यस्य न तथा प्रयोगो दृश्यते ।

केवलं निर्मलं ताम्रं घापितं वरदेन तु ।

कुरुते त्रिगुणे जीर्णं लाक्षारसनिभं रसम् ॥ २७ ॥

गन्धकेन हतं नागं जारयेत्कमलोदरे ।

एतस्य त्रिगुणे जीर्णं लाक्षामो जायते रसः ॥ २८ ॥

एतत्तु नागसंबन्धान्न रसायनकर्मणि ।

किं वा यथोक्तसिद्धबीजोपरि त्रिगुणताम्रोत्तारणादनु तद्बीजं सम-
जीर्णं सत्तन्त्रेणैव रञ्जयति ।

कुनटीहतकरिणा वा रविणा वा ताप्यगन्धकहृतेन ।

दरदनिहतोसिना वा निध्युद्धं हेमतद्बीजम् ॥ २९ ॥

घलिना व्युद्धं केवलार्कमपि ।

अथ तारबीजम्-

कुटिलं विमला तीक्ष्णं समं चूर्णं प्रकल्पयेत् ।

पुटितं पञ्चवारं तु तारं बाह्यं शनैर्धमेत् ॥ ३० ॥

यावद्दशगुणं तत्तु तारबीजं भवेच्छुभम् ।

सत्त्वं तालोद्भवं वङ्गं समं कृत्वा तु धामयेत् ॥ ३१ ॥

तच्चूर्णं बाह्येत्तारे गुणान्येवं तु षोडश ।

प्रतिबीजमिदं श्रेष्ठं सूतकस्य तु बन्धनम् ॥ ३२ ॥

चारणात्सारणाच्चैव सहस्रांशेन विध्यति ।

वङ्गाश्वं बाह्येत्तारे गुणानि द्वादशैव तु ॥ ३३ ॥

एतद्बीजे समे जीर्णे शतवेधी भवेद्रसः ।

तारकृष्णी—

गन्धकं मागमेकं स्वात्पारदस्यैकमेव सः ।
 हेममाक्षिकमेकैकं द्रुतं तालकं तथा ॥ १३ ॥
 स्त्रीस्तन्येन तद्घृष्टा तारपत्रं प्रलेपयेत् ।
 शरावस्य पुटे कृत्वा मन्दाग्निस्तत्र दीयते ॥ १४ ॥
 आरण्यशाणकैः पश्चात्तारमादाय ते च तत् ।
 कनकेन समं देयं सूषके प्रकटे च तत् ॥ १५ ॥
 आवर्त्य तेन तारेण तारं कृष्णी भविष्यति ।
 अम्लवेतसपानीयं ढालनीयं पुनः पुनः ॥ १६ ॥
 अथवा मधु मध्ये च ढालयेद्धारपञ्चकम् ।
 अपूर्वं दृश्यते रूपं काञ्चनं दशवर्णकम् ॥ १७ ॥

इति तारकृष्णी ।

अथ तारकृष्णी द्वितीया—

कार्पासद्वयबीजानि रविबीजानि यानि च ।
 धतूरेकस्य बीजानि बृहत्योश्च द्वयोस्तथा ॥ १८ ॥
 करवीरस्य बीजानि समभागानि कारयेत् ।
 पिष्ट्वा वस्त्रे वृढं शुद्धमर्कटुग्धेन सप्तधा ॥ १९ ॥
 भावयेत्सर्षपांस्तैलभक्तं पश्चाच्च गन्धकम् ।
 कृतर्ध्वं पुनः पिष्ट्वा वस्त्रं लिप्त्वा प्रयत्नतः ॥ २० ॥
 औषधानि मयोक्तानि पुरा प्रोक्तानि यानि च ।
 क्षेपणीयानि तद्वन्धस्योपरि प्रमितानि च ॥ २१ ॥
 वैद्यसंमार्जनैर्गाढमयःशूलिकया च तत् ।
 निबध्यते ततः पश्चादयसोऽपि शलाकर्या ॥ २२ ॥
 प्रोतयित्वा मृशमिमामग्निं तत्र च कारयेत् ।
 तदधो भाजनं धृत्वा ज्वलमानात्तदीपधात् ॥ २३ ॥
 तैलं गन्धकसंपीतं भाजने निपतत्यधः ।
 तेन वै चार्कपत्राणि परिलिप्तानि वह्निना ॥ २४ ॥

पाके दुग्धं व्रजति शिखराकारकं नेति मूमी
फान्तं लोहं तदिदमुदितं लक्षणेरेभिरत्र ॥ ६४ ॥

अथैषां शोधनमारणे यथा—

शशरक्तेन संलिसं किं चार्कपयसाऽयतः ।
दलं हुताशने ध्मातं सिक्तं त्रैफलवारिणा ॥ ६५ ॥
एवं त्रिशः कृते लोहं शुद्धिमाप्नोत्यसंशयम् ।

अथान्यप्रकारः—

त्रिफलाष्टगुणे तोये त्रिफला पोटशोन्मिका ॥ ६६ ॥
तत्काथे पादशेषे तु लोहस्य पठपञ्चकम् ।
कृत्वा पत्राणि तप्तानि सप्तवारं निषेचयेत् ॥ ६७ ॥
एवं प्रलीयते दोषो गिरिजो लोहसंभवः ।

इति लोहशुद्धिः ।

अथ लोहमारणगुणाः—

शुद्धस्य सूतराजस्य मागो मागद्वयं धेलेः ॥ ६८ ॥
द्वयोः समं सारचूर्णं मर्दयेत्कन्यकाम्बुना ।
यामद्वयं तस्य गोलं संवेष्ट्यैरण्डजैर्दलेः ॥ ६९ ॥
ततः सूत्रेण संबध्य स्थापयेत्ताम्रसंपुटे ।
संमुष्य घटने तस्य मृदा संशोष्य तत्पुनः ॥ ७० ॥
त्रिदिनं धान्यराशिस्थं तत उधृत्य मर्दयेत् ।
रजस्तद्वज्रगलितं नीरे तरति हंसवत् ॥ ७१ ॥
सोमासृतामिधमिदं लोहमस्म प्रकीर्तितम् ।

अथान्यप्रकारः—

द्वादशांशेन दरदं तीक्ष्णचूर्णस्य मेलयेत् ॥ ७२ ॥
कन्यानीरेण संमर्द्य यामयुग्मं तु तत्पुनः ।
शरावसंपुटे कृत्वा पुटेव्रजपुटेन वै ॥ ७३ ॥
सप्तधैवं कृतं लोहरजो वारितरं भवेत् ।

अथान्यप्रकारः—

काकोदुम्बरिकानीरैर्लोहपत्राणि सेचयेत् ॥ ७४ ॥

मांसपेश्यः समाख्याता नृणां पञ्चशतं बुधैः ।
स्त्रीणां तु विंशत्यधिकाः कण्डराश्चैव षोडश ॥ ४४ ॥
नृदेहे दश रन्धाणि नारीदेहे त्रयोदश ।
एतत्समासतः प्रोक्तं विस्तरेणाधुनोच्यते ॥ ४५ ॥

कलालक्षणम्—

धात्वाशयान्तरे यस्य यः क्लेदस्त्ववतिष्ठते ।
देहोष्मणा विपक्वस्तु सा कलेत्यभिधीयते ॥ ४६ ॥
यथा हि सारः काष्ठेषु च्छिद्यमानेषु वृश्यते ।
तथा धातुर्हि मांसेषु च्छिद्यमानेषु वीक्ष्यते ॥ ४७ ॥
मांसासृङ्ममेदसां तिस्रो यकृत्प्लिहोश्चतुर्थिका ।
पञ्चमी च तथाऽन्त्राणां षष्ठी चाग्निधरा मता ॥ ४८ ॥
रेतोधरा सप्तमी स्यादिति सप्त कला मताः ।
यथा पयसि सर्पिस्तु गूढश्चेक्षो रसो यथा ॥ ४९ ॥
शरीरेऽपि तथा रक्तं नृणां विद्याद्भिषग्वरः ।

वशिष्टसंहितायां तु—

स्त्रीणां दश कला ज्ञेया गर्मस्य स्तनयोरपि ॥ ५० ॥
इति कलाः ।

अथाऽऽशयाः—

जीवासाशयमामनन्ति हृदये स्याच्छ्लेष्मणस्त्वांशय-
स्तस्याधस्तदधस्तु सर्वभिषजामाशयः संमतः ।
नाभेर्वामत ऊर्ध्वमीपदनलस्याधोऽस्य पक्षाशय-
स्तस्याधः पवनाशलयो निगदितो बस्तिस्तु मूत्राशयः ॥ ५१ ॥
गर्माशयोऽष्टमः स्त्रीणामामपक्षाशयान्तरे ।
स्तनौ स्तन्याशयावेवं विज्ञेयास्तु दशाऽऽशयाः ॥ ५२ ॥
कोष्ठाङ्गानि स्थितान्येषु हृदयं क्लोनेकुप्पुसः ।
यकृत्प्लीहोण्डुकवृकौ नाभिर्द्विभ्रात्रवस्तयः ॥ ५३ ॥
दश जीवितधामानि शिरोरसनबन्धनम् ।
कण्ठोऽस्रं हृदयं नाभिर्बस्तिः शुक्रौजसी गुदम् ॥ ५४ ॥
अमृजः श्लेष्मणश्चापि यः प्रसादः परो मतः ।
तं पश्यमातं पित्तेन ॥ ५५ ॥

दुग्धोणांगुहधूमसाररजनीरक्तेष्टिकाकाञ्चिकैः

विष्ट्वा व्योषकुमारिकैर्निलवरानिम्बुद्रवैर्वासरम् ।

व्योषाद्यम्बुनि दोलया विपचितं स्विन्नं सुताग्रादधियुक्-

पिष्टं माण्डतलाज्जलाश्रयगतं सूतं समम्बुद्धरेत् ॥ २४५ ॥

लवणसलिलदोलायन्त्रमध्ये दिनैकं

भुजगनयनवन्ध्यामृद्गन्कल्कान्तरस्थः ।

तदनु दहनतोये काञ्चिके स्वेदितः स्या-

त्सपटुमरिचशिग्रुपुत्तमः श्रीरसेन्द्रः ॥ ४६ ॥

शर्तांशमुत्तमं हेम सूतात्सूते बिडावृतम् ।

चारयित्वाऽथ संवेद्य रसजीर्णवलिं दहेत् ॥ ४७ ॥

एतावदप्यशक्तः कर्तुं सूतस्य शोधनं मनुजः ।

स्वेद्नमर्दनमूर्ध्वपातनमेतन्नयं कुर्यात् ॥ ४८ ॥

अथ वा दरदाकृष्टं स्विन्नं लवणाम्बुमाजिदोलायाम् ।

रसमादाय यथेच्छं कर्तव्यस्तेन भेषजे योगः ॥ ४९ ॥

निम्बूरसेन संपिष्ट्वा प्रहरं दरदादृढम् ।

ऊर्ध्वपातनयन्त्रेण संग्राह्यो निर्मलो रसः ॥ २५० ॥

इति दरदाकृष्टिः ।

अथ पारदपाकार्थयन्त्राणि । तत्र वालुकायन्त्र-

पातालयन्त्रद्वयं पूर्वोक्तमेव ज्ञेयम् ।

जलयन्त्रद्वयं शिवांगमे-

हण्डिकां सुन्मयीं मध्ये रसकर्णिककां दृढाम् ।

सम्यक्पक्वां कारयित्वा रसयोग्यां विचक्षणः ॥ ५१ ॥

सूतादिचपके तस्या वृत्त्वा शुद्धां प्रकल्पयेत् ।

अथवाऽस्या अधश्छिद्रं कृत्वा सूक्ष्मं रसादिकम् ॥ ५२ ॥

तेन मार्गेण तस्यान्तः पारदाद्यर्पयेद्विद्या ।

लोहखण्डिकया पश्चालोहहण्डया अधो बिलम् ॥ ५३ ॥

ताम्रादिधातुनांऽऽमुद्य तदुपर्यर्पयेज्जलम् ।

अधोऽग्निं क्रमशः कृत्वा मात्रया ज्वालयेत्सुधीः ॥ ५४ ॥

अथ सप्तमस्तरङ्गः ।

अथ पञ्च कर्माणि—

वमनं रेचनं नस्यं निरुहश्चानुवासनम् ।

एतानि पञ्च कर्माणि कथितानि मुनीश्वरैः ॥ १ ॥

तत्र प्रथमं वमनविधिः—

शरत्काले वसन्ते च प्रावृद्धकाले च देहिनाम् ।

वमनं रेचनं चैव कारयेत्कुशलो भिषक् ॥ २ ॥

बलवन्तं कफव्याप्तं हृत्तासादिनिपीडितम् ।

तथा वमनसात्म्यं च धीरचित्तं च वामयेत् ॥ ३ ॥

विपदोपे स्तन्यरोगे मन्दाग्रौ श्लीपदेऽर्बुदे ।

हृद्रोगकुष्ठवीसर्पमेहाजीर्णभ्रमेषु च ॥ ४ ॥

विदारिकापचीकासश्वासपीनसवृद्धिषु ।

अपस्मारे ज्वरोन्मादे तथा रक्तातिसारिषु ॥ ५ ॥

नासाताल्वोदपाके च कर्णस्रावेऽधिजिह्वके ।

गलशुण्ड्यामतीसारे पित्तश्लेष्मगदे तथा ॥ ६ ॥

मेदोगदेऽरुचौ चैव वमनं कारयेद्भिषक् ।

न वामनीयस्तिमिरी न गुल्मी नोदरी कृशः ॥ ७ ॥

नातिवृद्धो गर्भिणी च न स्थूलो न क्षतातुरः ।

मदार्तो बालको रुक्षः क्षुधितश्च निरुहितः ॥ ८ ॥

उदावर्त्यूर्ध्वरक्ती च क्षुच्छर्यः केवलानिर्ली ।

पाण्डुरोगी क्रुमिव्याप्तः पठनात्स्वरघातकः ॥ ९ ॥

एतेऽप्यजीर्णव्यथिता वाम्या ये विपपीडिताः ।

कफव्याप्ताश्च ते वाम्या मधूकक्षाथपानतः ॥ १० ॥

सुकुमारं कृशं बालं वृद्धं मीरुं न वामयेत् ।

पीत्वा यवागूमाकण्ठं क्षीरतक्रदधीनि च ॥ ११ ॥

असात्म्यैः श्लेष्मलैर्मोज्यैर्दोषानुत्क्रिय देहिनः ।

स्निग्धास्विन्नाय वमनं दत्तं सम्यक्प्रवर्तते ॥ १२ ॥

वमनेषु च सर्वेषु सैन्धवं मधुना हितम् ।

वीमत्सं वमनं दद्याद्विपरीतं विरेचनम् ॥ १३ ॥

अथान्यद्दुर्जरत्वाच्च लिखितम् । भगवद्भोविन्द-
पादास्तु कलांशमेव ग्रासं लिखन्ति । यथा-

पञ्चभिरेव ग्रासैर्घनसत्त्वं जारयित्वाऽऽदौ ।

गर्मद्राघी निपुणो जरयति धीजं कलांशेन ॥ २६ ॥

तन्मते चतुःपट्टिचत्वारिंशत्रिंशद्विंशतिषोडशांशाः पञ्च ग्रासाः ।

अथाञ्जनवेधने-

तारकर्मण्यस्य न तथा प्रयोगो दृश्यते ।

केवलं निर्मलं ताम्रं घापितं वरदेन तु ।

कुरुते त्रिगुणे जीर्णं लाक्षारसनिभं रसम् ॥ २७ ॥

गन्धकेन हतं नागं जारयेत्कमलोदरे ।

एतस्य त्रिगुणे जीर्णं लाक्षामो जायते रसः ॥ २८ ॥

एतत्तु नागसंबन्धान्न रसायनकर्मणि ।

किं वा यथोक्तसिद्धबीजोपरि त्रिगुणताम्रोत्तारणादनु तद्बीजं सम-
जीर्णं सत्तन्त्रेणैव रञ्जयति ।

कुनटीहतकरिणा वा रविणा वा ताप्यगन्धकहृतेन ।

दरदनिहतोसिना वा निध्युद्धं हेमतद्बीजम् ॥ २९ ॥

घलिना व्युद्धं केवलार्कमपि ।

अथ तारबीजम्-

कुटिलं विमला तीक्ष्णं समं चूर्णं प्रकल्पयेत् ।

पुटितं पञ्चवारं तु तारं बाह्यं शनैर्धमेत् ॥ ३० ॥

यावद्दशगुणं तत्तु तारबीजं भवेच्छुभम् ।

सत्त्वं तालोद्भवं वङ्गं समं कृत्वा तु धामयेत् ॥ ३१ ॥

तच्चूर्णं बाह्येत्तारे गुणान्येवं तु षोडश ।

प्रतिबीजमिदं श्रेष्ठं सूतकस्य तु बन्धनम् ॥ ३२ ॥

चारणात्सारणाच्चैव सहस्रांशेन विध्यति ।

वङ्गाश्वं बाह्येत्तारे गुणानि द्वादशैव तु ॥ ३३ ॥

एतद्बीजे समे जीर्णे शतवेधी भवेद्रसः ।

शाणस्तैः स्याच्चतुर्भिर्युगलमथ तयोः सूर्यकस्तौ च हस्त-
 स्तद्वी खारी तुला स्यात्पलशतमथ तद्विंशतिमरि एकः ।
 गुञ्जादिमानमारभ्य यावत्स्यात्कुडवस्थितिः ॥ २१ ॥
 द्रवाद्विशुष्कद्रव्याणां तावन्मानं च संस्मृतम् ।
 प्रस्थादिमानमारभ्य द्विगुणं तु द्रवाद्वयोः ॥ २२ ॥
 मानं तथा तुलायास्तु द्विगुणं न कश्चित्स्मृतम् ।
 मृद्वृक्षवेणुलोहादेर्माण्डं यच्चतुरङ्गुलम् ॥ २३ ॥
 विस्तीर्णं च तथोच्चं च तन्मानं कुडवं वदेत् ।
 पदीपधं तु प्रथमं यस्य योगस्य कथ्यते ॥ २४ ॥
 तन्नामैव स योगो हि कथ्यतेऽत्र विनिश्चयः ।
 तृणिः स्यादणुभिः पङ्क्तिभिः पङ्क्तिस्तु समीरिता ॥ २५ ॥
 तामिः पङ्क्तिभिर्भवेद्युक्ता पङ्क्त्युक्तामी रजात्तमम् ।
 जालान्तरगतैः सूर्यकरैर्वशी विलोक्यते ॥ २६ ॥
 तस्या नामान्तरं ज्ञेयं त्रसरेणू रजस्तथा ।

इति मागधपरिभाषा ॥

अथ कलिङ्गपरिभाषा—

पयो द्वादशभिर्गौरसर्पपैः प्रोच्यते बुधैः ॥ २७ ॥
 यवद्वयेन गुञ्जा स्याद्विगुञ्जो वल उच्यते ।
 मापो गुञ्जाभिरष्टामिः सप्तभिर्वा भवेत्कचित् ॥ २८ ॥
 स्याच्चतुर्मापकैः शाणः स निष्कष्टङ्क एव च ।
 गद्याणो मापकैः पङ्क्तिभिः कर्पः स्याद्दशमापकः ॥ २९ ॥
 चतुष्कर्पैः पलं प्रोक्तं दशशाणमितं बुधैः ।
 चतुष्पलैश्च कुडवं प्रस्थाद्याः पूर्ववन्मताः ॥ ३० ॥

इति शार्ङ्गधरात् ॥

अथ रुष्णाग्नेयात्—

रजांसि त्रीणि सिकता तामिः षोडशभिस्तथा ।
 सर्पपश्च भवेद्गौरस्ते चाष्टौ तण्डुलं विदुः ॥ ३१ ॥
 तद्वयं धान्यकं मापं तद्वयं रक्तिका मता ।
 रक्तिकाद्वितयेनापि वलः प्रोक्तो विशारदैः ॥ ३२ ॥
 चतुर्भिश्चाण्डिका तैः स्यादेवं मानपरम्परा ।

पाके दुग्धं व्रजति शिखराकारकं नेति मूमी
फान्तं लोहं तदिदमुदितं लक्षणेरेभिरत्र ॥ ६४ ॥

अथैषां शोधनमारणे यथा—

शशरक्तेन संलिसं किं चार्कपयसाऽयतः ।
दलं हुताशने ध्मातं सिक्तं त्रैफलवारिणा ॥ ६५ ॥
एवं त्रिशः कृते लोहं शुद्धिमाप्नोत्यसंशयम् ।

अथान्यप्रकारः—

त्रिफलाष्टगुणे तोये त्रिफला पोटशोन्मिका ॥ ६६ ॥
तत्काथे पादशेषे तु लोहस्य पठपञ्चकम् ।
कृत्वा पत्राणि तप्तानि सप्तवारं निषेचयेत् ॥ ६७ ॥
एवं प्रलीयते दोषो गिरिजो लोहसंभवः ।

इति लोहशुद्धिः ।

अथ लोहमारणगुणाः—

शुद्धस्य सूतराजस्य मागो मागद्वयं धेलेः ॥ ६८ ॥
द्वयोः समं सारचूर्णं मर्दयेत्कन्यकाम्बुना ।
यामद्वयं तस्य गोलं संवेष्ट्यैरण्डजैर्दलेः ॥ ६९ ॥
ततः सूत्रेण संबध्य स्थापयेत्ताम्रसंपुटे ।
संमुष्य घटने तस्य मृदा संशोष्य तत्पुनः ॥ ७० ॥
त्रिदिनं धान्यराशिस्थं तत उधृत्य मर्दयेत् ।
रजस्तद्वज्रगलितं नीरे तरति हंसवत् ॥ ७१ ॥
सोमासृतामिधमिदं लोहमस्म प्रकीर्तितम् ।

अथान्यप्रकारः—

द्वादशांशेन दरदं तीक्ष्णचूर्णस्य मेलयेत् ॥ ७२ ॥
कन्यानीरेण संमर्द्य यामयुग्मं तु तत्पुनः ।
शरावसंपुटे कृत्वा पुटेव्रजपुटेन वै ॥ ७३ ॥
सप्तधैवं कृतं लोहरजो वारितरं भवेत् ।

अथान्यप्रकारः—

काकोदुम्बरिकानीरैर्लोहपत्राणि सेचयेत् ॥ ७४ ॥

शाणस्तैः स्याच्चतुर्भिर्गुणमथ तयोः सूर्यकस्तौ च हस्त-
 स्तद्वी खारी तुला स्यात्पलशतमथ तद्विंशतिर्मार एकः ।
 गुञ्जादिमानमारभ्य यावत्स्यात्कुडवस्थितिः ॥ २१ ॥
 द्रवाद्विशुष्कद्रव्याणां तावन्मानं च संस्मृतम् ।
 प्रस्थादिमानमारभ्य द्विगुणं तु द्रवाद्वयोः ॥ २२ ॥
 मानं तथा तुलायास्तु द्विगुणं न कश्चित्स्मृतम् ।
 मृद्वृक्षवेणुलोहादेर्माण्डं यच्चतुरङ्गुलम् ॥ २३ ॥
 विस्तीर्णं च तथोच्चं च तन्मानं कुडवं वदेत् ।
 पदीषधं तु प्रथमं यस्य योगस्य कथ्यते ॥ २४ ॥
 तन्नामैव स योगो हि कथ्यतेऽत्र विनिश्चयः ।
 तृणिः स्यादणुभिः पङ्क्तिभिः पङ्क्तिश्च समीरिता ॥ २५ ॥
 तामिः पङ्क्तिर्भवेद्युक्ता पङ्क्त्युक्तामी रजात्तमम् ।
 जालान्तरगतैः सूर्यकरैर्वशी विलोक्यते ॥ २६ ॥
 तस्या नामान्तरं ज्ञेयं त्रसरेणू रजस्तथा ।

इति मागधपरिभाषा ॥

अथ कलिङ्गपरिभाषा—

पयो द्वादशभिर्गौरसर्पपैः प्रोच्यते बुधैः ॥ २७ ॥
 यवद्वयेन गुञ्जा स्याद्विगुञ्जो बल उच्यते ।
 मापो गुञ्जाभिरष्टामिः सप्तभिर्वा भवेत्कचित् ॥ २८ ॥
 स्याच्चतुर्मापकैः शाणः स निष्कष्टङ्क एव च ।
 गद्याणो मापकैः पङ्क्तिभिः कर्पः स्याद्दशमापकः ॥ २९ ॥
 चतुष्कर्पैः पलं प्रोक्तं दशशाणमितं बुधैः ।
 चतुष्पलैश्च कुडवं प्रस्थाद्याः पूर्ववन्मताः ॥ ३० ॥

इति शार्ङ्गधरात् ॥

अथ रुष्णाग्नेयात्—

रजांसि त्रीणि सिकता तामिः षोडशभिस्तथा ।
 सर्पपश्च भवेद्गौरस्ते चाष्टौ तण्डुलं विदुः ॥ ३१ ॥
 तद्वयं धान्यकं मापं तद्वयं रक्तिका मता ।
 रक्तिकाद्वितयेनापि बलः प्रोक्तो विशारदैः ॥ ३२ ॥
 चतुर्भिश्चाण्डिका तैः स्यादेवं मानपरम्परा ।

कुटिले बलमत्यधिकं रागस्तीक्ष्णे च पन्नगे स्नेहः ।
 रागस्नेहबलानि तु कमले नित्यं प्रशंसन्ति ॥ ४५ ॥
 बलमास्तेऽभ्रकसखे जारणरागाः प्रतिष्ठितास्तीक्ष्णे ।
 बन्धस्तु सारलोहे कामणमथ नागवङ्गगतम् ॥ ४६ ॥
 कामाति तीक्ष्णेन रसस्तीक्ष्णेन च जीर्यते ग्रासः ।
 हेम्नो योनिस्तीक्ष्णं रागान्गृह्णाति तीक्ष्णेन ॥ ४७ ॥
 तदपि च दरेन हतं कृत्वा वा माक्षिकेण रविसहितम् ।
 घासितमपि घासनया घनवैद्यार्थं च जायं च ॥ ४८ ॥
 सर्वैरेमिलोहैर्माक्षिकमृदितैर्दुतैस्तथा गर्भे ।
 बिडयोगेन च जीर्णे रसराजो बन्धमुपयाति ।
 निर्बीजं समजीर्णं पादोनषोडशांशेन ॥ ४९ ॥
 अर्धेन पादुकनकं पादेनैकेन तुल्यकनकं च ॥ ५० ॥

समजीर्णस्य सारणयोग्यत्वं शतादिवेधनकत्वं च । इतो न्यूनजीर्णस्य
 पत्रलेपाधिकार एव । यथा—

अत्यम्लितमुद्गतिततारारिष्टादिपत्रमतिशुद्धम् ।
 आलिप्य रसेन ततः क्रमेण लिप्तं पुटेषु विश्रान्तम् ॥ ५१ ॥

पुटः प्रायेण चुल्लिकाधस्तावस्य देयः ।

अर्धेन मिश्रयित्वा हेम्ना श्रेष्ठेन तद्वलं पुटितम् ।

क्षितिखगपटुरक्तमृदा वर्णपुटोऽयं ततो देयः ॥ ५२ ॥

अर्धेनेत्युपलक्षणम् । रज्जुभिर्भेकैरङ्गामैः स्तम्भयोः सारलोहयोः ।

घट्टयते रसवेतण्डो युक्त्या श्रीगुरुदत्तया ॥ ५३ ॥

शिलाचतुष्कं गन्धेशी काचकूप्यां सुवर्णकृत ।

कीलालायःकृतो योगैः पष्टिकालेपनाधिकः ॥ ५४ ॥

मण्डूकपारदशिलावलयः समानाः

समर्दिताः क्षितिबिलेशयमन्त्रजिह्वैः ।

यन्त्रोत्तमेन गुरुभिः प्रतिपादितेन

स्वल्पैर्दिनैरिह पतन्ति न विस्मयध्वम् ॥ ५५ ॥

१ क. 'वन्मार्थ' । २ ग. 'समादिनी' । ३ ग. 'रणायो' । ४ ग. 'कवक्षेभैः' । ५ क. 'स्मयो
 रवठो' । ६ घ. 'कूप्या' सु । ७ घ. 'गः खटिका' । क. ग. 'कुटिलबलाधिक इति रसेन्द्रपाठः ।
 ८ क. 'नादः' । ९ क. 'दैः' । अशेष' ।

भमैकोनविंशस्तरङ्गः ।

अथ मधु—

माक्षिकं भ्रामरं क्षौद्रं पौतिकं छात्रमेव च ।

आर्घ्यमौद्दालकं दालमित्यष्टौ मधुजातयः ॥ १ ॥

मधुवर्णमाह—

माक्षिकं तैलसंकाशं भ्रामरं स्फटिकोज्ज्वलम् ।

क्षौद्रं कपिशवर्णं स्यात्पौतिकं घृतसंनिभम् ॥ २ ॥

छात्रं तत्पीतकपिलमाध्यं श्वेतपिशङ्गकम् ।

औद्दालकं पीतकपिलं नानावर्णं तु दालकम् ॥ ३ ॥

तत्र सामान्यमधुगुणाः—

मधु शीतं लघु स्वादु रुक्षं ग्राहि विलेखनम् ।

चक्षुष्यं दीपनं स्वर्णं व्रणशोधनरोपणम् ॥ ४ ॥

वर्णं मेधाकरं वृष्यं विशदं रोचनं जयेत् ।

कुष्ठार्शःकासपित्तास्रकफमेहक्लमकिमीन् ॥ ५ ॥

मदतृष्णावमिश्रवासहिकातीसारहृद्ब्रह्मन् ।

दाहक्षतक्षयांस्तनु योगयात्यल्पवातलम् ॥ ६ ॥

अथ माक्षिकादीनां विशिष्टगुणाः—

क्षये माक्षिकमुद्दिष्टं भ्रामरं रक्तपित्तनुत् ।

क्षौद्रं मेहहरं प्राहुर्वर्णे पौतिकमुत्तमम् ॥ ७ ॥

छात्रं सर्वत्र शस्तं स्यादाध्यं चक्षुष्यमुत्तमम् ।

औद्दालकं कुष्ठहरं रुचिकृद्दालमीरितम् ॥ ८ ॥

एते विशिष्टाः कथिता मधूनां मुनिभिर्गुणाः ।

अथ मधूच्छिष्टगुणाः—

मदनं मृदुलं स्निग्धं भूतघ्नं व्रणरोपणम् ।

भग्नसंधानकृद्वातकुष्ठवीसर्परक्तजित् ॥ ९ ॥

इति योगतरङ्गिण्यां मधुगुणागुणकथनं नामैकोनविंशस्तरङ्गः ॥ १९ ॥

एकीयमानमाह-

स्वर्णं तारं च ताम्रं च बह्वो नागस्तु पञ्चमः ।
रीतिका च तथा घोरो लोहं चैवष्ट धातवः ॥ २ ॥

तत्र प्रथमं स्वर्णम्-

पुरा निजाधमस्थानां सप्तर्षीणां जितात्मनाम् ।
पत्नीं विलोक्य लावण्यलक्ष्मीसंपन्नयौवनाम् ॥ ३ ॥
कन्दर्पवर्षविभ्रान्तचेतसो जातवेदसः ।
पातितं यद्भूरापृष्ठे रेतस्तद्धेगतामियात् ॥ ४ ॥
कृत्रिमं चापि भवति सिद्धसूतस्य योगतः ।
मेरुसानुपतज्जम्बूफलाम्भोयोगतः परम् ॥ ५ ॥
दिव्यौषधीमणिस्पर्शाद्व्यन्दयति काञ्चनम् ।
एवं नानाविधान्यत्र जायन्ते काञ्चनानि वै ॥ ६ ॥
तत्र यद्भक्षणाहं स्याद्धेम तल्लक्षणं शृणु ।
वाहे रक्तं सितं छेदे निकषे कुल्लुमप्रमम् ॥ ७ ॥
तारैशुल्योत्थितं स्निग्धं मृदु हेम गुरुत्तमम् ।
श्वेताङ्गं कठिनं रुक्षं विवर्णं समलं दालि ॥ ८ ॥
वाहे छेदे सितं श्वेतं कषे लघु च तत्त्यजेत् ।

अथ हेमशोधनम्-

मृत्तिका मातुलुङ्गाद्यैः पञ्चवासरमाविता ॥ ९ ॥
समस्मलवर्णा हेम शोधयेत्पुटपाकतः ।

अन्यच्च-

सुवर्णमुत्तमं बह्वो विद्वतं निक्षिपेन्निशः ॥ १० ॥
काञ्चनारद्रवैः शुद्धं काञ्चनं जायते मृशम् ।

अथ हेममारणम्-

शुद्धसूतसमं स्वर्णं खल्वे कृत्वा तु गोलकम् ॥ ११ ॥
ऊर्ध्वाधो मृत्तिकां दत्त्वा सर्वतुल्यं निरुध्य च ।
त्रिंशद्भनोत्पलेर्देयं पुटमेवं चतुर्दश ॥ १२ ॥
निरुत्थं हेम मस्म स्याद्भन्धो देयः पुनः पुनः ।

ऊष्मत्रयो रसोवातवहे नाड्यौ तु मर्मणी ।
 अर्धाङ्गुले अपस्तम्भौ कालान्तरस्मृतिपदे ॥ ७१ ॥
 पार्श्वद्वन्द्वस्योपरिष्ठादधस्तादन्तयोः शिरे ।
 अर्धाङ्गुले अपालापौ मर्मणी चिरमारके ॥ ७२ ॥
 हृदयं स्तनयोर्मध्यं चतुरङ्गुलसंमितम् ।
 शिरामर्मात्रं हननात्सद्य एव विपद्यते ॥ ७३ ॥
 शिरामूलं शिरामर्म नाभिः स्याच्चतुरङ्गुला ।
 समन्ततस्तत्र हतः सद्यो मृतिमवाप्नुयात् ॥ ७४ ॥
 अधस्तात्पार्श्वयोर्मध्ये जघनस्योर्ध्वमल्पशः ।
 पृष्ठगौ पार्श्वसंघाते तिर्यगूर्ध्वं तु मर्मणी ॥ ७५ ॥
 स्तनमूलादुभयतः पृष्ठवंशमुज्जु शिरे ।
 अर्धाङ्गुले बृहत्पौ स्तो मर्मणी चिरमारके ॥ ७६ ॥
 ऊरुमध्योर्ध्वतोऽधस्ताद्वङ्गुणस्याङ्गुलार्धतः ।
 लोहिताक्षाणि मर्माणि घाताद्वैकल्यदानि हि ॥ ७७ ॥
 ऊरुमध्ये शिरे ऊर्वोरङ्गुलैकमिते ऋजू ।
 मर्मणी स्तस्तत्र हते वैकल्यमुपजायते ॥ ७८ ॥
 इत्येकचत्वारिंशच्छिरामर्माणि ।

अथैकादश मांसमर्माणि ।

अर्धाङ्गुलं नाम तलहृदयं चिरमारकम् ।
 मांसमर्मं चतुर्धा स्यात्पाणिपत्तलमध्यगम् ॥ ७९ ॥
 त्रयोदशाङ्गुलादूर्ध्वं प्रतिपाष्णीन्द्रवस्तयः ।
 मांसमर्माणि चत्वारि द्यङ्गुलान्मानजङ्घयोः ॥ ८० ॥
 अधश्चुबुकयोरर्धाङ्गुलौ तु स्तनरोहितौ ।
 कालान्तरप्राणहरे जायेते मांसमर्मणी ॥ ८१ ॥
 सद्योघाति गुदो मांसमर्म स्याच्चतुरङ्गुलम् ।

अथ सप्तविंशतिस्नायुमर्माणि ।

स्नायुमर्माणि चत्वारि स्युः श्रोण्योर्जानुसंधितः ॥ ८२ ॥
 ऊर्ध्वं चोभयतो घाताद्व्यङ्गुला विकलत्वदाः ।
 मुष्कवङ्गक्षणयोर्मध्ये विटपौ स्नायुमर्मणी ॥ ८३ ॥

पाके दुग्धं व्रजति शिखराकारकं नेति मूमी
फान्तं लोहं तदिदमुदितं लक्षणेरेभिरत्र ॥ ६४ ॥

अथैषां शोधनमारणे यथा—

शशरक्तेन संलिसं किं चार्कपयसाऽयतः ।
दलं हुताशने ध्मातं सिक्तं त्रैफलवारिणा ॥ ६५ ॥
एवं त्रिशः कृते लोहं शुद्धिमाप्नोत्यसंशयम् ।

अथान्यप्रकारः—

त्रिफलाष्टगुणे तोये त्रिफला पोटशोन्मिका ॥ ६६ ॥
तत्काथे पादशेषे तु लोहस्य पठपञ्चकम् ।
कृत्वा पत्राणि तप्तानि सप्तवारं निषेचयेत् ॥ ६७ ॥
एवं प्रलीयते दोषो गिरिजो लोहसंभवः ।

इति लोहशुद्धिः ।

अथ लोहमारणगुणाः—

शुद्धस्य सूतराजस्य मागो मागद्वयं धेलेः ॥ ६८ ॥
द्वयोः समं सारचूर्णं मर्दयेत्कन्यकाम्बुना ।
यामद्वयं तस्य गोलं संवेष्ट्यैरण्डजैर्दलेः ॥ ६९ ॥
ततः सूत्रेण संबध्य स्थापयेत्ताम्रसंपुटे ।
संमुष्य घटने तस्य मृदा संशोष्य तत्पुनः ॥ ७० ॥
त्रिदिनं धान्यराशिस्थं तत उधृत्य मर्दयेत् ।
रजस्तद्वज्रगलितं नीरे तरति हंसवत् ॥ ७१ ॥
सोमासृतामिधमिदं लोहमस्म प्रकीर्तितम् ।

अथान्यप्रकारः—

द्वादशांशेन दरदं तीक्ष्णचूर्णस्य मेलयेत् ॥ ७२ ॥
कन्यानीरेण संमर्द्य यामयुग्मं तु तत्पुनः ।
शरावसंपुटे कृत्वा पुटेव्रजपुटेन वै ॥ ७३ ॥
सप्तधैवं कृतं लोहरजो वारितरं भवेत् ।

अथान्यप्रकारः—

काकोदुम्बरिकानीरैर्लोहपत्राणि सेचयेत् ॥ ७४ ॥

मांसपेश्यः समाख्याता नृणां पञ्चशतं बुधैः ।
स्त्रीणां तु विंशत्यधिकाः कण्डराश्चैव षोडश ॥ ४४ ॥
नृदेहे दश रन्धाणि नारीदेहे त्रयोदश ।
एतत्समासतः प्रोक्तं विस्तरेणाधुनोच्यते ॥ ४५ ॥

कलालक्षणम्—

धात्वाशयान्तरे यस्य यः क्लेदस्त्ववतिष्ठते ।
देहोष्मणा विपक्वस्तु सा कलेत्यभिधीयते ॥ ४६ ॥
यथा हि सारः काष्ठेषु च्छिद्यमानेषु वृश्यते ।
तथा धातुर्हि मांसेषु च्छिद्यमानेषु वीक्ष्यते ॥ ४७ ॥
मांसासृङ्गमेदसां तिस्रो यकृत्प्लिहोश्चतुर्थिका ।
पञ्चमी च तथाऽन्त्राणां षष्ठी चाग्निधरा मता ॥ ४८ ॥
रेतोधरा सप्तमी स्यादिति सप्त कला मताः ।
यथा पयसि सर्पिस्तु गूढश्चेक्षो रसो यथा ॥ ४९ ॥
शरीरेऽपि तथा रक्तं नृणां विद्याद्भिपग्वरः ।

वशिष्टसंहितायां तु—

स्त्रीणां दश कला ज्ञेया गर्मस्य स्तनयोरपि ॥ ५० ॥
इति कलाः ।

अथाऽऽशयाः—

जीवासाशयमामनन्ति हृदये स्याच्छ्लेष्मणस्त्वाशय-
स्तस्याधस्तदधस्तु सर्वभिपजामामाशयः संमतः ।
नाभेर्वामत ऊर्ध्वमीपदनलस्याधोऽस्य पक्षाशय-
स्तस्याधः पवनाशलयो निगदितो वस्तिस्तु मूत्राशयः ॥ ५१ ॥
गर्माशयोऽष्टमः स्त्रीणामामपक्षाशयान्तरे ।
स्तनौ स्तन्याशयावेवं विज्ञेयास्तु दशाऽऽशयाः ॥ ५२ ॥
कोष्ठाङ्गानि स्थितान्येषु हृदयं क्लोनेकुप्पुसः ।
यकृत्प्लीहोण्डुकवृकौ नाभिर्द्विभ्रात्रवस्तयः ॥ ५३ ॥
दश जीवितधामानि शिरोरसनबन्धनम् ।
कण्ठोऽस्रं हृदयं नाभिर्वस्तिः शुक्रौजसी गुदम् ॥ ५४ ॥
असृजः श्लेष्मणश्चापि यः प्रसादः परो मतः ।
तं पच्यमातं पित्तेन ॥ ५५ ॥

अथान्यद्दुर्जरत्वाच्च लिखितम् । भगवद्भोविन्द-
पादास्तु कलांशमेव ग्रासं लिखन्ति । यथा-

पञ्चभिरेव ग्रासैर्घनसत्त्वं जारयित्वाऽऽदौ ।

गर्मद्राघी निपुणो जरयति धीजं कलांशेन ॥ २६ ॥

तन्मते चतुःपट्टिचत्वारिंशत्रिंशद्विंशतिषोडशांशाः पञ्च ग्रासाः ।

अथाञ्जनवेधने-

तारकर्मण्यस्य न तथा प्रयोगो दृश्यते ।

केवलं निर्मलं ताम्रं घापितं वरदेन तु ।

कुरुते त्रिगुणे जीर्णं लाक्षारसनिभं रसम् ॥ २७ ॥

गन्धकेन हतं नागं जारयेत्कमलोदरे ।

एतस्य त्रिगुणे जीर्णं लाक्षामो जायते रसः ॥ २८ ॥

एतत्तु नागसंबन्धान्न रसायनकर्मणि ।

किं वा यथोक्तसिद्धबीजोपरि त्रिगुणताम्रोत्तारणादनु तद्बीजं सम-
जीर्णं सत्तन्त्रेणैव रञ्जयति ।

कुनटीहतकरिणा वा रविणा वा ताप्यगन्धकहृतेन ।

दरदनिहतोसिना वा निध्युद्धं हेमतद्बीजम् ॥ २९ ॥

घलिना व्युद्धं केवलार्कमपि ।

अथ तारबीजम्-

कुटिलं विमला तीक्ष्णं समं चूर्णं प्रकल्पयेत् ।

पुटितं पञ्चवारं तु तारं बाह्यं शनैर्धमेत् ॥ ३० ॥

यावद्दशगुणं तत्तु तारबीजं भवेच्छुभम् ।

सत्त्वं तालोद्भवं वङ्गं समं कृत्वा तु धामयेत् ॥ ३१ ॥

तच्चूर्णं बाह्येत्तारे गुणान्येवं तु षोडश ।

प्रतिबीजमिदं श्रेष्ठं सूतकस्य तु बन्धनम् ॥ ३२ ॥

चारणात्सारणाच्चैव सहस्रांशेन विध्यति ।

वङ्गाश्वं बाह्येत्तारे गुणानि द्वादशैव तु ॥ ३३ ॥

एतद्बीजे समे जीर्णे शतवेधी भवेद्रसः ।

पीतप्रमं गुरु म्रिग्धं कक्कुष्ठं शिलाया समम् ।
 सुदृतीष शलाकामं सच्छिद्रं नलिकामिधम् ॥ ५५ ॥
 रेणुकांख्यं तु कक्कुष्ठं श्यामपीतरजोनिर्ममम् ।
 त्यक्तसत्त्वं लघु प्रायः पूर्वस्मान्द्धीनवीर्यकम् ॥ ५६ ॥
 कक्कुष्ठं रेषनं तिक्तं कटूष्णं वर्णकारकम् ।
 कुमिशोफोदराध्मानगुल्मानाद्वक्त्रापापहम् ॥ ५७ ॥

इति कक्कुष्ठम् ।

अथ शङ्कुः—

शङ्कुः क्षारो हिमो ग्राही ग्रहणीरेकनाशनः ।
 नेत्रपुष्पहरो वर्णस्तारुण्यपिडकापणुत् ॥ ५८ ॥
 अलुब्धो गुणवो नैव शुद्धोऽम्लैः स गुणप्रदः ।

इति शङ्कुः ।

अथ दक्षिणावर्तशङ्कुः—

दक्षिणावर्तशङ्कुस्तु त्रिवोपघ्नः शुचिर्निधिः ॥ ५९ ॥
 ग्रहालक्ष्मीक्षयक्षवेदक्षामेतांक्षिक्षयाक्ष्मी ।

इति दक्षिणावर्तशङ्कुः ।

अथ भूनागसत्त्वमयूरपक्षसत्त्वगुणाः—

ताम्रभूमवैभूर्नगांश्चिंशत्पिष्टान्समेन तान् ।
 गुडगुग्गुलुलाक्षोणैस्तस्यपिण्याकटङ्कणैः ।
 दृढमेतैश्च संयोज्य मर्दयित्वा धमेत्सुखम् ॥ ६१ ॥
 मुखान्ति ताम्रवत्सत्त्वं ते पक्षा अपि बहिणाम् ।
 भूनागसत्त्वं शिशिरं सर्वकुष्ठवणप्रणुत् ॥ ६२ ॥
 तत्स्पृष्टजलपानेन स्थावरं चापि जङ्गमम् ।
 विषं नश्यति तत्पात्रगतः सूतोऽमृतो दृढः ॥ ६३ ॥
 एवं मयूरपक्षोत्थसत्त्वस्यापि गुणा मताः ।

इति भूनागसत्त्वमयूरपक्षसत्त्वगुणाः ।

एकीयमानमाह-

स्वर्णं तारं च ताम्रं च बह्वो नागस्तु पञ्चमः ।
रीतिका च तथा घोरो लोहं चैव धातवः ॥ २ ॥

तत्र प्रथमं स्वर्णम्-

पुरा निजाधमस्थानां सप्तर्षीणां जितात्मनाम् ।
पत्नीं विलोक्य लावण्यलक्ष्मीसंपन्नयौवनाम् ॥ ३ ॥
कन्दर्पवर्षविभ्रान्तचेतसो जातवेदसः ।
पातितं यद्भूरापृष्ठे रेतस्तद्धेगतामियात् ॥ ४ ॥
कृत्रिमं चापि भवति सिद्धसूतस्य योगतः ।
मेरुसानुपतज्जम्बूफलाम्भोयोगतः परम् ॥ ५ ॥
दिव्यौषधीमणिस्पर्शाद्व्यन्दयति काञ्चनम् ।
एवं नानाविधान्यत्र जायन्ते काञ्चनानि वै ॥ ६ ॥
तत्र यद्भक्षणाहं स्याद्धेम तलक्षणं शृणु ।
दाहे रक्तं सितं छेदे निकषे कुल्लुमप्रमम् ॥ ७ ॥
तारैशुल्योत्थितं स्निग्धं मृदु हेम गुरुत्तमम् ।
श्वेताङ्गं कठिनं रुक्षं विवर्णं समलं दालि ॥ ८ ॥
दाहे छेदे सितं श्वेतं कषे लघु च तस्यजेत् ।

अथ हेमशोधनम्-

मृत्तिका मातुलुङ्गाद्यैः पञ्चवासरमाविता ॥ ९ ॥
समस्मलवर्णा हेम शोधयेत्पुटपाकतः ।

अन्यच्च-

सुवर्णमुत्तमं बह्वो विद्वतं निक्षिपेन्निशः ॥ १० ॥
काञ्चनारद्रवैः शुद्धं काञ्चनं जायते मृशम् ।

अथ हेममारणम्-

शुद्धसूतसमं स्वर्णं खल्वे कृत्वा तु गोलकम् ॥ ११ ॥
ऊर्ध्वाधो मृत्तिकां दत्त्वा सर्वतुल्यं निरुध्य च ।
त्रिंशद्भनोत्पलेर्देयं पुटमेवं चतुर्दश ॥ १२ ॥
निरुत्थं हेम मस्म स्याद्भन्धो देयः पुनः पुनः ।

अथ स्वस्थसमधातोर्मज्जादिमानं वाग्भटात्—

मज्जा मेदो वसा मूत्रं पित्तश्लेष्मशकृदमृक् ॥ ९७ ॥

रसो जलं च देहेऽस्मिन्नेकैकाञ्जलिवर्धितम् ।

पृथक्स्वप्नसुप्तं प्रोक्तमोजोमस्तिष्करेतसाम् ॥ ९८ ॥

द्वावञ्जली तु स्तन्यस्य चत्वारो रजसस्त्रियाः ।

समधातोरिदं मानं विद्याद्वृद्धिक्षयाम्बिताः ॥ ९९ ॥

शुक्रासृग्गर्भिणीभोज्यचेष्टागर्माशयर्तुषु ।

यः स्याद्दोषोऽधिकस्तेन प्रकृतिः सप्तधोविता ॥ २०० ॥

अथ वयोविचारः—

बाल्यमापोऽष्टाद्वर्षात्ततो मध्येऽधिसप्ततिः ।

पृच्छस्तदूर्ध्वं विज्ञेयं वयोमानमिति त्रिधा ॥ १ ॥

उक्तं च वाग्भटे—

वयस्त्वा षोडशाद्बाल्यं तत्र धात्विन्द्रियौजसाम् ।

वृद्धिरा सप्ततेर्मध्यं तत्रावृद्धिः परं क्षयः ॥ २ ॥

स्वं स्वं हस्तत्रयं सार्धं घणुः पात्रं सुखायुषोः ।

इति योगतरङ्गिण्यां शारीरं नाम द्वितीयस्तरङ्गः ॥ २ ॥

अथ तृतीयस्तरङ्गः ।

अथ परिमाणा ।

न मानेन विना युक्तिर्द्रव्याणां ज्ञायते क्वचित् ।

अतः प्रयोगकार्यार्थं मानमत्रोच्यते मया ॥ १ ॥

मानं च द्विविधं प्रोक्तं कालिङ्गं मागधं तथा ।

कालिङ्गान्मागधं श्रेष्ठमिति मानविदो विदुः ॥ २ ॥

असरेणुर्बुधैः प्रोक्तस्त्रिंशता परमाणुभिः ।

असरेणोस्तु पर्यायैर्नाम्ना वंशी निगद्यते ॥ ३ ॥

जालान्तरगतैः सूर्यकरैर्वंशी निगद्यते ।

षड्वंशीमिर्मरीचिः स्यात्तामिः षड्भिश्च राजिका ॥ ४ ॥

तिसृभी राजिकाभिश्च सर्पपः प्रोच्यते बुधैः ।

पतोऽष्टसर्पपैः प्रोक्तो गुक्ता स्यात्तच्चतुष्टयम् ॥ ५ ॥

षड्भिश्च रक्तिकाभिश्च मापको हेमधानको ।

सापैश्चतुर्भिः शाणः स्याद्दूरणः स निगद्यते ॥ ६ ॥

अथ रत्नानि—

इन्द्रपक्षीन्द्रसूर्येन्दुमणयः पुष्परामकः ।

यज्रवैदूर्यगोमेदपद्मरागा नवेत्यमी ॥ ८१ ॥

अथोपरत्नानि—

मुक्ताविद्रुमशङ्खाश्च राजावर्तस्तथैव च ।

उपरत्नानि चत्वारि कथितानि मनीषिभिः ॥ ८२ ॥

रत्नोपरत्नान्येतानि शोधनीयानि यत्नतः ।

अशुद्धानि न कुर्वन्ति गुणात्रोगांस्तु तन्वते ॥ ८३ ॥

अथैषां लक्षणं यथा—

इषामस्यादिन्द्रनीलस्वतिममृणतनुश्चाथ गारुडमतः स्यात् ।

श्रीलङ्कायोऽतिदीप्तोऽप्यथ मिहिरमणिः सूर्यतप्तोऽग्निमुक्स्यात् ।

चन्द्रांशुः स्पर्शतोऽम्भः स्रवति शशिमणिः पुष्परामस्तु पुष्प-

प्ररूपः श्रीवज्रमुच्चैर्घनसममिहृतं सैविशेलोहपिण्डे ॥ ८४ ॥

वैदूर्यं यद्विडालेक्षणं रुचिं गदितं स्याच्च गोमेदरत्नं

गोमूत्राभं विधूमज्ज्वलदनलनिभं पद्मरागं यद्वन्ति ।

मुक्ताशङ्खप्रवालं सरिदधिपतिजं विश्वविख्यातमेत-

द्राजावर्तं तु पीतारुणसुहसुरभि क्षोणिजातोत्थमाहुः ॥ ८५ ॥

इति सारसंग्रहात् ।

अथैषां शोधनम्—

शुध्यत्यम्लेन माणिक्यं जयन्त्या मौक्तिकं शुचि ।

विद्रुमं क्षारवर्गेण ताक्ष्यं गोदुग्धतः शुचि ॥ ८६ ॥

पुष्परामं च कौलित्यक्ताथयोगेन शुध्यति ।

तण्डुलीयजलैर्वज्रं नीलं नीलीरसेन च ॥ ८७ ॥

रोचनाद्भिश्च गोमेदं वैदूर्यं त्रिफलाजलैः ।

एतान्येतद्युतस्विन्नान्याशु शुध्यन्ति दोलया ॥ ८८ ॥

अथैषां मारणम्—

लकुचद्रावसंपिष्टैः शिलातालकगन्धकैः ।

वज्रं विनाऽन्यरत्नानि भ्रियन्तेऽष्टपुटैः खलु ॥ ८९ ॥

समं नयति गात्राणि समानस्तेन कथ्यते ।
 स्यन्दनादूर्ध्वनयनादुदानो मण्यते बुधैः ॥ ९५ ॥
 व्यानो व्यानयति प्रायो रोगादीन्सर्वदेहगः ।
 नामेरधो विशेषेण वायुर्वसति देहधृत् ॥ ९६ ॥
 पित्तमुष्णं द्रवं पीतं नीलं सत्त्वगुणोत्त्रणम् ।
 कटुतिक्तसं ज्ञेयं विदग्धं वाऽऽम्लतां व्रजेत् ॥ ९७ ॥
 अग्न्याशये घरेत्पित्तमग्निरूपं तिलोन्मितम् ।
 पाचकं भ्राजकं चैव रञ्जकालोचकं तथा ॥ ९८ ॥
 साधकं चेति पञ्चैव पित्तनामान्यनुक्रमात् ।
 द्रुततारनिभं मुक्तपाचनात्पाचकं विदुः ॥ ९९ ॥
 रसरञ्जनतो रक्ते यकृत्प्लीहोश्च रञ्जकम् ।
 अभ्यङ्गादि गृहीत्वाऽङ्गं भ्राजनान्भ्राजकं स्मृतम् ॥ १०० ॥
 आलोचयति यद्दृष्ट्या रूपमालोचकं हि तत् ।
 तमोरूपं कफं भित्त्वा साधके धर्मसाधनात् ॥ १ ॥
 स्युरेतान्यग्न्युपपदान्यखिलानि स्वकर्मसु ।
 स्थानं विशिष्टं पित्तस्य हृदोऽधस्तात्प्रकीर्तितम् ॥ २ ॥
 कफः स्निग्धो गुरुः श्वेतः पिच्छिलः शीतलस्तथा ।
 तमोगुणाधिकः स्वादुर्विदग्धो लवणो भवेत् ॥ ३ ॥
 कफस्त्वामाशये मूर्ध्नि कण्ठे हृदि च संधिषु ।
 तिष्ठन्करोति देहस्य स्थैर्यं सर्वाङ्गपाटवम् ॥ ४ ॥
 क्लेदनस्तर्पकश्चैव बोधनश्चावलम्बकः ।
 श्लेष्मकश्चेति नामानि कफस्योक्तान्यनुक्रमात् ॥ ५ ॥
 क्लेदको भुक्तसंक्लेदात्तर्पको नेत्रतर्पणात् ।
 बोधको रससंबोधादालम्बादवलम्बकः ॥ ६ ॥
 श्लेष्मकः संधिसंश्लेषादिति तेषां विचेतना ।
 कण्ठस्याधो विशेषेण कफस्थानं जगुर्बुधाः ॥ ७ ॥
 दुष्टं रक्तमपि प्राहुर्दोषं केचन पित्तवत् ।
 वातपित्तकफानां तु त्रयो वैशेषिका गुणाः ॥ ८ ॥
 रौक्ष्यं वातस्य पित्तस्य तैक्ष्ण्यं स्निग्ध्यं कफस्य च ।
 साम्यं वृद्धिक्षयश्चेति दोषाणां त्रिविधा गतिः ॥ १०९ ॥

रक्तशृङ्गी केसरश्च यमदंष्ट्रा च पाण्डितैः ।
 स्याज्यानीमानि योगेषु विषाणि दश तत्त्वतः ॥ ३ ॥
 पृष्ठकन्दो मध्वेकृष्णो जम्बीरफलपत्रं यः ।
 तत्कालकूटं जानीयाद्घातमात्रं सुतिप्रदम् ॥ ४ ॥
 मेघशृङ्गाकृतिः कन्दो मेघशृङ्गीति कीर्त्यते ।
 दार्दुरं ददुराकारमन्तर्नीलं बहिः सितम् ॥ ५ ॥
 हालाहलं कर्कटामं कर्कोटं सुदु पान्तरे ।
 हरिद्रामन्थिवह्नयिः कृष्णवर्णाऽतिभीषणः ॥ ६ ॥
 मूलाग्रयोः सुवृत्तः स्यादापतः पीतगर्भकः ।
 कञ्जुकायः शिग्र्वपथां हारिद्रः स्याद्य कन्दकः ॥ ७ ॥
 गोशृङ्गाग्रेऽथ संक्षिप्ते नासपाऽथं प्रयतंते ।
 कन्दो लघुर्गोस्तनयवृत्तशृङ्गी तु तद्विषम् ॥ ८ ॥
 शुष्कार्द्रवत्सकिञ्चलकं मध्ये तत्केसरं विदुः ।
 श्वदंष्ट्रारूपसंस्थाना यमदंष्ट्रेति सोच्यते ॥ ९ ॥
 रसयादे धातुयादे विषयादे कचित्कचित् ।
 दशीतानि प्रयुज्यन्ते न भैषज्ये रसापने ॥ ११० ॥

एतेषां मतमाह-

कालकूटो घत्सनाभः शृङ्गकश्च प्रदीपनः ।
 हालाहलो मत्स्यपुत्रो हारिद्रः सक्कुरुस्तथा ॥ ११ ॥
 सौराष्ट्रिक इति प्रोक्ता विषमेदा अमी नव ।
 कालकूटोऽसितो रक्तबिन्दुभिर्बहुभिर्वृतः ॥ १२ ॥

पङ्कोपमो भवति । अयं तु देवासुरसमरेषु मालिनाग्नोऽसुरस्य रक्ततः समुत्पन्नस्य विष्पलसन्नुशस्य तरोर्निर्घातोऽहिच्छत्रमलयकौङ्कुणशृङ्गावे-
रपर्वतादिषु समुत्पद्यते ।

घत्सनाभः सिन्दुवारसदृशपत्रो घत्सनाभ्याकृतिः समीपेऽस्य वृक्ष-
बलीतृणानि न वर्धन्ते । अयं तु पर्यतद्वीणीपूरपद्यते ।

शृङ्गकस्तु गोशृङ्गाकृतिर्द्विशाखोऽस्मिञ्शृङ्गे बद्धे गोदुग्धं रुधिरं
भवति । अयमार्द्रकपत्रसदृशपत्रः पङ्किलेषु नदीकच्छेपूत्पद्यते ।

प्रदीपनो ज्वलदङ्गारसदृशशोणश्रुतिर्महादाहकारः खर्जूरपत्राकृति-
पत्रः समुद्रकच्छेपूत्पद्यते । आघातमात्रो महादाहमुत्पाद्य मारयति ।

(दोषकालाग्निवयसां बलं वृद्धा प्रयोजयेत् ।
 हीनां च मध्यमां ज्येष्ठां मात्रां स्नेहस्य बुद्धिमान् ॥
 अमात्रया तथाऽकाले मिथ्याहारविहारतः) ।
 स्नेहः करोति शोफार्शस्तन्द्रानिद्राविसंज्ञताः ।
 देया दीप्ताग्नये मात्रा स्नेहस्य पलसंमिता ॥ ५ ॥
 मध्यमा च त्रिकर्षा स्वाज्जघन्या च द्विकर्षिकी ।
 केवलं पैत्तिके सर्पिर्वातिके सैन्धवान्वितम् ॥ ६ ॥
 पेयं बहुकफे वाऽपि व्योपक्षारसमन्वितम् ।
 रुक्षक्षतविषातानां वातपित्तविकारिणाम् ॥ ७ ॥
 हीनमेधास्मृतानां च सर्पिष्पानं प्रशस्यते ।
 कुमिकोष्ठानिलाविष्टाः प्रवृद्धकफमेदसः ॥ ८ ॥
 पिबेयुस्तैलसात्म्या ये तैलं दाढ्याथनश्च ये ।
 व्यायामकर्षिणः शुष्का रेतोरिक्ता महारुजः ॥ ९ ॥
 महाग्निमारुतप्राणा वसायोग्या नरा मताः ।
 क्रूराशयाः क्लेशसहा वातार्ता दीप्तबलपः ॥ १० ॥
 मज्जानमापिबेयुस्ते सर्पिर्वा सर्वतो हितम् ।
 शीतकाले दिवा स्नेहमुष्णकाले पिबेन्निशि ॥ ११ ॥
 वातपित्ताधिके रात्रौ वातश्लेष्माधिके दिवा ।
 नस्याभ्यञ्जनगण्डूषे मूर्धकर्णाक्षितर्पणे ॥ १२ ॥
 तैलं घृतं वा युञ्जीत दृष्ट्वा दोषबलाबलम् ।
 घृते कोष्णं जलं पेयं तैले यूपः प्रशस्यते ॥ १३ ॥
 वसामज्जाविधौ मण्डमनुपानं सुखावहम् ।
 वृद्धबालकृशा रुक्षाः क्षीणास्त्राः क्षीणरेतसः ॥ १४ ॥
 वातार्तास्तिमिरार्ता ये तेषां स्नेहनमुत्तमम् ।
 रुक्षस्य स्नेहनं स्नेहैरतिस्निग्धस्य रुक्षणम् ॥ १५ ॥
 मक्तद्वेषो मुखस्रावो गुदे दाहः प्रवाहिका ।
 तन्द्रातीसारपाण्डुत्वं भृशं स्निग्धस्य लक्षणम् ॥ १६ ॥
 श्यामाकचणकाद्यश्च मक्तपिण्याकसक्तुभिः ।
 रुक्षणं स्नेदेतैर्यथादोषं यथाबलम् ॥ १७ ॥
 स्नेहे शीतवेगाघातप्रजागरान् ।
 रुक्षान्नं च विधेजयेत् ॥

एकीयमानमाह-

स्वर्णं तारं च ताम्रं च बह्वो नागस्तु पञ्चमः ।
रीतिका च तथा घोरो लोहं चैवष्ट धातवः ॥ २ ॥

तत्र प्रथमं स्वर्णम्-

पुरा निजाधमस्थानां सप्तर्षाणां जितात्मनाम् ।
पत्नीं विलोक्य लावण्यलक्ष्मीसंपन्नयौवनाम् ॥ ३ ॥
कन्दर्पवर्षविभ्रान्तचेतसो जातवेदसः ।
पातितं यद्भूरापृष्ठे रेतस्तद्धेगतामियात् ॥ ४ ॥
कृत्रिमं चापि भवति सिद्धसूतस्य योगतः ।
मेरुसानुपतज्जम्बूफलाम्भोयोगतः परम् ॥ ५ ॥
दिव्यौषधीमणिस्पर्शाद्व्यन्दयति काञ्चनम् ।
एवं नानाविधान्यत्र जायन्ते काञ्चनानि वै ॥ ६ ॥
तत्र यद्भक्षणाहं स्याद्धेम तलक्षणं शृणु ।
दाहे रक्तं सितं छेदे निकषे कुल्लुमप्रमम् ॥ ७ ॥
तारैशुल्योत्थितं स्निग्धं मृदु हेम गुरुत्तमम् ।
श्वेताङ्गं कठिनं रुक्षं विवर्णं समलं दालि ॥ ८ ॥
दाहे छेदे सितं श्वेतं कषे लघु च तस्यजेत् ।

अथ हेमशोधनम्-

मृत्तिका मातुलुङ्गाद्यैः पञ्चवासरमाविता ॥ ९ ॥
समस्मलवर्णा हेम शोधयेत्पुटपाकतः ।

अन्यच्च-

सुवर्णमुत्तमं बह्वो विद्वतं निक्षिपेन्निशः ॥ १० ॥
काञ्चनारद्रवैः शुद्धं काञ्चनं जायते मृशम् ।

अथ हेममारणम्-

शुद्धसूतसमं स्वर्णं खल्वे कृत्वा तु गोलकम् ॥ ११ ॥
ऊर्ध्वाधो मृत्तिकां दत्त्वा सर्वतुल्यं निरुध्य च ।
त्रिंशद्भनोत्पलेर्देयं पुटमेवं चतुर्दश ॥ १२ ॥
निरुत्थं हेम मस्म स्याद्भन्धो देयः पुनः पुनः ।

ऊष्मत्रयो रसोवातवहे नाड्यौ तु मर्मणी ।
 अर्धाङ्गुले अपस्तम्भौ कालान्तरस्मृतिपदे ॥ ७१ ॥
 पार्श्वद्वन्द्वस्योपरिष्ठादधस्तादन्तयोः शिरे ।
 अर्धाङ्गुले अपालापौ मर्मणी चिरमारके ॥ ७२ ॥
 हृदयं स्तनयोर्मध्यं चतुरङ्गुलसंमितम् ।
 शिरामर्मात्रं हननात्सद्य एव विपद्यते ॥ ७३ ॥
 शिरामूलं शिरामर्म नाभिः स्याच्चतुरङ्गुला ।
 समन्ततस्तत्र हतः सद्यो मृतिमवाप्नुयात् ॥ ७४ ॥
 अधस्तात्पार्श्वयोर्मध्ये जघनस्योर्ध्वमल्पशः ।
 पृष्ठगौ पार्श्वसंघाते तिर्यगूर्ध्वं तु मर्मणी ॥ ७५ ॥
 स्तनमूलादुभयतः पृष्ठवंशमुज्जु शिरे ।
 अर्धाङ्गुले बृहत्पौ स्तो मर्मणी चिरमारके ॥ ७६ ॥
 ऊरुमध्योर्ध्वतोऽधस्ताद्वङ्गुणस्याङ्गुलार्धतः ।
 लोहिताक्षाणि मर्माणि घाताद्वैकल्यदानि हि ॥ ७७ ॥
 ऊरुमध्ये शिरे ऊर्वोरङ्गुलैकमिते ऋजू ।
 मर्मणी स्तस्तत्र हते वैकल्यमुपजायते ॥ ७८ ॥
 इत्येकचत्वारिंशच्छिरामर्माणि ।

अथैकादश मांसमर्माणि ।

अर्धाङ्गुलं नाम तलहृदयं चिरमारकम् ।
 मांसमर्म चतुर्धा स्यात्पाणिपत्तलमध्यगम् ॥ ७९ ॥
 त्रयोदशाङ्गुलादूर्ध्वं प्रतिपाष्णीन्द्रवस्तयः ।
 मांसमर्माणि चत्वारि द्यङ्गुलान्मानजङ्घयोः ॥ ८० ॥
 अधश्चुबुकयोरर्धाङ्गुलौ तु स्तनरोहितौ ।
 कालान्तरप्राणहरे जायेते मांसमर्मणी ॥ ८१ ॥
 सद्योघाति गुदौ मांसमर्म स्याच्चतुरङ्गुलम् ।

अथ सप्तविंशतिस्नायुमर्माणि ।

स्नायुमर्माणि चत्वारि स्युः श्रोण्योर्जानुसंधितः ॥ ८२ ॥
 ऊर्ध्वं चोभयतो घाताद्व्यङ्गुला विकलत्वदाः ।
 मुष्कवङ्गक्षणयोर्मध्ये विटपौ स्नायुमर्मणी ॥ ८३ ॥

तृतीयादशुचिन्दुस्तु लोचनादपतन्दुवि ।
 तस्माद्रजतमुत्पन्नं नानामूमिषु संस्थितम् ॥ २३ ॥
 कृत्रिमं चापि तत्प्रोक्तं वद्गन्धेः सूतयोगतः ।
 गुरु मिग्धं मृदु श्वेतं वाहे छेदे घनक्षमम् ॥ २४ ॥
 वर्णाद्व्यं चन्द्रवत्स्वच्छं तारमत्र गुणा नव ।

दश दोषानाह—

कृत्रिम कठिनं रुक्षं रक्तं पीतं वलं लघु ॥ २५ ॥
 बाहच्छेदघनैर्नष्टं रूप्ये दोषा दश स्मृताः ।

अथ शोधनम्—

तैले तक्ने च गोमूत्रे काल्निके च कुलित्यके ॥ २६ ॥
 विफलाक्राथमध्ये तु संशोध्याः सर्वधातवः ।

इति सामान्यसर्वधातुशोधनम् ।

विशिष्टं तद्यथा—

पत्रीकृतं तु रजतं संतप्तं जातयेवसि ॥ २७ ॥
 निर्वापितमगस्त्यस्य रसे वारत्रयं शुचि ।

इति रजतशोधनम् ।

अथ रजतमारणगुणाः—

तारपत्रं चतुर्भागे भागैकं शुद्धतालकम् ॥ २८ ॥
 एतज्जम्बीरजद्रावैः कल्कीकृत्यालकं मिषक् ।
 एतेन तारपत्राणि लेपयेच्छोपयेत्ततः ॥ २९ ॥
 शरावसंपुटे तेषामूर्ध्वाधो गन्धकं क्षिपेत् ।
 तारतुल्यं ततस्तानि रुद्ध्वा गजपुटे पचेत् ॥ ३० ॥
 त्रिंशद्द्वनोत्पलैरेव स्वाङ्गशीतं समुद्धरेत् ।

अथान्यप्रकारः—

तारपत्राणि सूक्ष्माणि कृत्वा तत्तुल्ययोः पृथक् ॥ ३१ ॥
 सूतगन्धकयोस्तुल्यं तालयोः खल्वसंस्थयोः ।
 कल्कं कृत्वा कुमार्यङ्गिस्तेन तानि प्रलेपयेत् ॥ ३२ ॥

जरायुवेष्टितो भुग्नपृष्ठग्रीवास्थिसंहतिः ।

गर्भाशये स्थितो देही ज्ञानवानतिचिन्तयन् ॥ २३ ॥

किं मया दुष्कृतं कर्म कृतं गर्भाशये यतः ।

पतितो निरये घोरे नानादुःखप्रदायिनि ॥ २४ ॥

यदि गर्माद्विनिर्यामि करिष्यामि तदा शुभम् ।

येन मूयो गर्भवासदुःखं द्रक्ष्यामि न क्वचित् ॥ २५ ॥

इति संचिन्त्यमानः स देही योगीव तत्त्ववित् ।

निःसारितः समीरेण योनिमार्गनियन्त्रितः ॥ २६ ॥

निर्गतो योनितो देही मायया विष्यते पुनः ।

तत्क्षणादात्मविज्ञानविनाशादिव रोदिति ॥ २७ ॥

अथ गर्भस्य द्वैविध्ये हेतुमाह—

परस्परानिलाद्वातात्प्रभिन्ने कलले द्विधा ।

द्विधा ततः प्रवृद्धयेत युग्मं तस्मात्प्रजायते ॥ २८ ॥

अथ विकृतोत्पत्तिहेतुमाह—

मातुः श्रद्धाविघातेन स्वस्य दुष्कर्मणा तथा ।

कुञ्जवामनखञ्जं वा विकृताश्च भवन्ति ते ॥ २९ ॥

गर्भनष्टहेतुमाह—

आघातादिनिमित्तेन जठरान्तर्भूते शिशौ ।

जठरं जायते शीतं स्तब्धाध्मातं भृशव्यथम् ॥ ३० ॥

गर्मास्पन्दो भवत्युष्णः कृच्छ्रादुच्छ्वसनं कुमः ।

अरतिस्त्रस्तनेत्रत्वमावीनामसमुद्भवः ॥ ३१ ॥

अथाङ्गप्रत्यङ्गोत्पत्तिः—

शिरोन्तराधिर्द्वौ बाहू सक्थिनी च संमासतः ।

पङ्कजमङ्गप्रत्यङ्गं तस्याक्षिहृदयाविकम् ॥ ३२ ॥

अथ प्रत्यङ्गानि—

चक्षुष्कर्णोष्ठनासास्तनगलरसनागल्लमन्यांसगण्ड-

भ्रुकक्षाजङ्घहस्ताङ्गुलिनखरकटीनाभिपृष्ठाण्डमेढ्रम् ।

जानू स्फिग्बस्तिपार्श्वोदरगुदपदपाण्यङ्गुलीगुल्फकादि

प्रत्यङ्गं चेत्युमाभ्यां जगत्विबुधास्तच्छरीरं समस्तम् ॥ ३३ ॥

एकीयमानमाह-

स्वर्णं तारं च ताम्रं च बह्वो नागस्तु पञ्चमः ।
रीतिका च तथा घोरो लोहं चैवष्ट धातवः ॥ २ ॥

तत्र प्रथमं स्वर्णम्-

पुरा निजाधमस्थानां सप्तर्षाणां जितात्मनाम् ।
पत्नीं विलोक्य लावण्यलक्ष्मीसंपन्नयौवनाम् ॥ ३ ॥
कन्दर्पवर्षविभ्रान्तचेतसो जातवेदसः ।
पातितं यद्भूरापृष्ठे रेतस्तद्धेगतामियात् ॥ ४ ॥
कृत्रिमं चापि भवति सिद्धसूतस्य योगतः ।
मेरुसानुपतज्जम्बूफलाम्भोयोगतः परम् ॥ ५ ॥
दिव्यौषधीमणिस्पर्शाद्व्यन्दयति काञ्चनम् ।
एवं नानाविधान्यत्र जायन्ते काञ्चनानि वै ॥ ६ ॥
तत्र यद्भक्षणाहं स्याद्धेम तलक्षणं शृणु ।
वाहे रक्तं सितं छेदे निकषे कुल्लुमप्रमम् ॥ ७ ॥
तारैशुल्योत्थितं स्निग्धं मृदु हेम गुरुत्तमम् ।
श्वेताङ्गं कठिनं रुक्षं विवर्णं समलं दालि ॥ ८ ॥
वाहे छेदे सितं श्वेतं कषे लघु च तत्त्यजेत् ।

अथ हेमशोधनम्-

मृत्तिका मातुलुङ्गाद्यैः पञ्चवासरमाविता ॥ ९ ॥
समस्मलवर्णा हेम शोधयेत्पुटपाकतः ।

अन्यच्च-

सुवर्णमुत्तमं बह्वो विद्वृतं निक्षिपेन्निशः ॥ १० ॥
काञ्चनारद्रवैः शुद्धं काञ्चनं जायते मृशम् ।

अथ हेममारणम्-

शुद्धसूतसमं स्वर्णं खल्वे कृत्वा तु गोलकम् ॥ ११ ॥
ऊर्ध्वाधो मृत्तिकां दत्त्वा सर्वतुल्यं निरुध्य च ।
त्रिंशद्भनोत्पलेर्देयं पुटमेवं चतुर्दश ॥ १२ ॥
निरुत्थं हेम मस्म स्याद्गन्धो देयः पुनः पुनः ।

अथ स्वस्थसमधातोर्मज्जादिमानं वाग्भटात्—

मज्जा मेदो वसा मूत्रं पित्तश्लेष्मशकृदमृक् ॥ ९७ ॥

रसो जलं च देहेऽस्मिन्नेकैकाञ्जलिवर्धितम् ।

पृथक्स्वप्नसुप्तं प्रोक्तमोजोमस्तिष्करेतसाम् ॥ ९८ ॥

द्वावञ्जली तु स्तन्यस्य चत्वारो रजसस्त्रियाः ।

समधातोरिदं मानं विद्याद्वृद्धिक्षयाम्बिताः ॥ ९९ ॥

शुक्रासृग्गर्भिणीभोज्यचेष्टागर्माशयर्तुषु ।

यः स्याद्दोषोऽधिकस्तेन प्रकृतिः सप्तधोविता ॥ २०० ॥

अथ वयोविचारः—

बाल्यमापोऽष्टाद्वर्षात्ततो मध्येऽधिसप्ततिः ।

पृच्छस्तदूर्ध्वं विज्ञेयं वयोमानमिति त्रिधा ॥ १ ॥

उक्तं च वाग्भटे—

वयस्त्वा षोडशाद्बाल्यं तत्र धात्विन्द्रियौजसाम् ।

वृद्धिरा सप्ततेर्मध्यं तत्रावृद्धिः परं क्षयः ॥ २ ॥

स्वं स्वं हस्तत्रयं सार्धं षण्णः पात्रं सुखायुषोः ।

इति योगतरङ्गिण्यां शारीरं नाम द्वितीयस्तरङ्गः ॥ २ ॥

अथ तृतीयस्तरङ्गः ।

अथ परिमाणा ।

न मानेन विना युक्तिर्द्रव्याणां ज्ञायते क्वचित् ।

अतः प्रयोगकार्यार्थं मानमत्रोच्यते मया ॥ १ ॥

मानं च द्विविधं प्रोक्तं कालिङ्गं मागधं तथा ।

कालिङ्गान्मागधं श्रेष्ठमिति मानविदो विदुः ॥ २ ॥

असरेणुर्बुधैः प्रोक्तस्त्रिंशता परमाणुभिः ।

असरेणोस्तु पर्यायैर्नाम्ना वंशी निगद्यते ॥ ३ ॥

जालान्तरगतैः सूर्यकरैर्वंशी निगद्यते ।

षड्वंशीमिर्मरीचिः स्यात्तामिः षड्मिश्र राजिका ॥ ४ ॥

तिसृभी राजिकाभिश्च सर्पपः प्रोच्यते बुधैः ।

पतोऽष्टसर्पपैः प्रोक्तो गुक्ता स्यात्तच्चतुष्टयम् ॥ ५ ॥

षड्मिश्र रक्तिकाभिश्च मापको हेमधानको ।

सापैश्चतुर्भिः शाणः स्याद्दूरणः स निगद्यते ॥ ६ ॥

कुटिले बलमत्यधिकं रागस्तीक्ष्णे च पन्नगे स्नेहः ।
 रागस्नेहबलानि तु कमले नित्यं प्रशंसन्ति ॥ ४५ ॥
 बलमास्तेऽभ्रकसखे जारणरागाः प्रतिष्ठितास्तीक्ष्णे ।
 बन्धस्तु सारलोहे कामणमथ नागवङ्गगतम् ॥ ४६ ॥
 कामाति तीक्ष्णेन रसस्तीक्ष्णेन च जीर्यते ग्रासः ।
 हेम्नो योनिस्तीक्ष्णं रागान्गृह्णाति तीक्ष्णेन ॥ ४७ ॥
 तदपि च दरेन हतं कृत्वा वा माक्षिकेण रविसहितम् ।
 घासितमपि घासनया घनवैद्यार्थं च जायं च ॥ ४८ ॥
 सर्वैरेमिलोहैर्माक्षिकमृदितैर्दुतैस्तथा गर्भे ।
 बिडयोगेन च जीर्णे रसराजो बन्धमुपयाति ।
 निर्बीजं समजीर्णं पादोनषोडशांशेन ॥ ४९ ॥
 अर्धेन पादुकनकं पादेनैकेन तुल्यकनकं च ॥ ५० ॥

समजीर्णस्य सारणयोग्यत्वं शतादिवेधनकत्वं च । इतो न्यूनजीर्णस्य
 पत्रलेपाधिकार एव । यथा—

अत्यम्लितमुद्गतिततारारिष्टादिपत्रमतिशुद्धम् ।
 आलिप्य रसेन ततः क्रमेण लिप्तं पुटेषु विश्रान्तम् ॥ ५१ ॥

पुटः प्रायेण चुल्लिकाधस्तावस्य देयः ।

अर्धेन मिश्रयित्वा हेम्ना श्रेष्ठेन तद्वलं पुटितम् ।

क्षितिखगपटुरक्तमृदा वर्णपुटोऽयं ततो देयः ॥ ५२ ॥

अर्धेनेत्युपलक्षणम् । रज्जुभिर्भेकैरङ्गामैः स्तम्भयोः सारलोहयोः ।

घट्यते रसवेतण्डो युक्त्या श्रीगुरुदत्तया ॥ ५३ ॥

शिलाचतुष्कं गन्धेशी काचकूप्यां सुवर्णकृत ।

कीलालायःकृतो योगैः पष्टिकालेपनाधिकः ॥ ५४ ॥

मण्डूकपारदशिलावलयः समानाः

समर्दिताः क्षितिबिलेशयमन्त्रजिह्वैः ।

यन्त्रोत्तमेन गुरुभिः प्रतिपादितेन

स्वल्पैर्दिनैरिह पतन्ति न विस्मयध्वम् ॥ ५५ ॥

१ क. 'वन्मार्थ' । २ ग. 'समादिनी' । ३ ग. 'रणायो' । ४ ग. 'कवक्षेभैः' । ५ क. 'स्मयो
 रवठो' । ६ घ. 'कूप्या सु' । ७ घ. 'गः खटिका' । क. ग. 'कुटिलवर्णाधिक इति रसेन्द्रपाठः ।
 ८ क. 'नादः' । ९ क. 'दैः' । अशेष' ।

- हनोर्मोक्षे स्मृतः स्वेदो रक्तच्छर्दिविधौ पुनः ।
 रक्तपित्तविधानेन रक्तच्छर्दिमुपाचरेत् ॥ २८ ॥
 धात्रीरसाञ्जनोशीरलाजचन्दनवारिभिः ।
 काथं कृत्वा पाययेच्च सघृतक्षौद्रशर्करम् ॥ २९ ॥
 शाम्पन्त्यनेन तृष्णाद्याः पीडाश्छर्दिसमुद्भवाः ।
 हृत्कण्ठाशिरसां शुद्धिर्दीप्ताभित्वं च लाघवम् ॥ ३० ॥
 कफपित्तविनाशश्च सम्यग्वान्तस्य चेष्टितम् ।
 ततोऽपराह्णे दीप्ताग्निं मुद्गपट्टिकशालिभिः ॥ ३१ ॥
 हृद्यैश्च जाङ्गलरसैः कृत्वा घृणं च मोजयेत् ।
 तन्द्रा निद्राऽऽस्यदौर्गन्ध्यं पाण्डुश्च ग्रहणीविषम् ॥ ३२ ॥
 सुवान्तस्य न पीडायै भवन्त्येते कदाचन ।
 अजीर्णं शीतपानीयं व्यायामं मैथुनं तथा ॥ ३३ ॥
 स्नेहाभ्यङ्गनप्रदेहांश्च दिनैकं वर्जयेत्सुधीः ॥
 इति योगतरङ्गिण्यां वमनविधिर्नाम सप्तमस्तरङ्गः ॥ ७ ॥

अष्टमस्तरङ्गः ।

अथ विरेकविधिः—

- स्निग्धस्विन्नस्य वान्तस्य दद्यात्सम्यग्विरेचनम् ।
 अवान्तस्य त्वधः स्रस्तो ग्रहणीं छादयेत्कफः ॥ १ ॥
 मन्दाग्निं गौरवं कुर्याज्जनयेद्वा प्रवाहिकाम् ।
 अथ वा पाचनैरामं बलासं च विपाचयेत् ॥ २ ॥
 पित्ते विरेचनं युक्त्यादामोद्भूते गदे तथा ।
 उदरे च तथाऽऽध्माने कोष्ठशुद्धौ विशेषतः ॥ ३ ॥
 दोषाः कदाचित्कुप्यन्ति जिता लङ्घनपाचनैः ।
 ये तु संशोधनैः शुद्धा न तेषां पुनरुद्भवः ॥ ४ ॥
 बालवृद्धावतिस्निग्धः क्षतक्षीणो मयान्वितः ।
 वान्तस्तृपार्तः स्थूलश्च गर्भिणी च नवज्वरी ॥ ५ ॥
 नवप्रसूता नारी च मन्दाग्निश्च मदात्ययी ।
 शल्योद्धृतश्च रुक्षश्च न विरेच्या विजानता ॥ ६ ॥

एकीयमानमाह-

स्वर्णं तारं च ताम्रं च बह्वो नागस्तु पञ्चमः ।
रीतिका च तथा घोरो लोहं चेत्यष्ट धातवः ॥ २ ॥

तत्र प्रथमं स्वर्णम्-

पुरा निजाधमस्थानां सप्तर्षाणां जितात्मनाम् ।
पत्नीं विलोक्य लावण्यलक्ष्मीसंपन्नयौवनाम् ॥ ३ ॥
कन्दर्पवर्षविभ्रान्तचेतसो जातवेदसः ।
पातितं यद्भूरापृष्ठे रेतस्तद्धेगतामियात् ॥ ४ ॥
कृत्रिमं चापि भवति सिद्धसूतस्य योगतः ।
मेरुसानुपतज्जम्बूफलाम्भोयोगतः परम् ॥ ५ ॥
दिव्यौषधीमणिस्पर्शाद्व्यन्दयति काञ्चनम् ।
एवं नानाविधान्यत्र जायन्ते काञ्चनानि वै ॥ ६ ॥
तत्र यद्भक्षणाहं स्याद्धेम तल्लक्षणं शृणु ।
वाहे रक्तं सितं छेदे निकषे कुल्लुमप्रमम् ॥ ७ ॥
तारैशुल्योत्थितं स्निग्धं मृदु हेम गुरुत्तमम् ।
श्वेताङ्गं कठिनं रुक्षं विवर्णं समलं दालि ॥ ८ ॥
वाहे छेदे सितं श्वेतं कषे लघु च तत्त्यजेत् ।

अथ हेमशोधनम्-

मृत्तिका मातुलुङ्गाद्यैः पञ्चवासरमाविता ॥ ९ ॥
समस्मलवर्णा हेम शोधयेत्पुटपाकतः ।

अन्यच्च-

सुवर्णमुत्तमं बह्वो विद्वृतं निक्षिपेन्निशः ॥ १० ॥
काञ्चनारद्रवैः शुद्धं काञ्चनं जायते मृशम् ।

अथ हेममारणम्-

शुद्धसूतसमं स्वर्णं खल्वे कृत्वा तु गोलकम् ॥ ११ ॥
ऊर्ष्वाधो मृत्तिकां दत्त्वा सर्वतुल्यं निरुध्य च ।
त्रिंशद्भनोत्पलेर्देयं पुटमेवं चतुर्दश ॥ १२ ॥
निरुत्थं हेम मस्म स्याद्भन्धो देयः पुनः पुनः ।

शाणस्तैः स्याच्चतुर्भिर्युगलमथ तयोः सूर्यकस्तौ च हस्त-
 स्तद्वी खारी तुला स्यात्पलशतमथ तद्विंशतिमरि एकः ।
 गुञ्जादिमानमारभ्य यावत्स्यात्कुडवस्थितिः ॥ २१ ॥
 द्रवाद्विशुष्कद्रव्याणां तावन्मानं च संस्मृतम् ।
 प्रस्थादिमानमारभ्य द्विगुणं तु द्रवाद्वयोः ॥ २२ ॥
 मानं तथा तुलायास्तु द्विगुणं न कश्चित्स्मृतम् ।
 मृद्वृक्षवेणुलोहादेर्माण्डं यच्चतुरङ्गुलम् ॥ २३ ॥
 विस्तीर्णं च तथोच्चं च तन्मानं कुडवं वदेत् ।
 पदीपधं तु प्रथमं यस्य योगस्य कथ्यते ॥ २४ ॥
 तन्नामैव स योगो हि कथ्यतेऽत्र विनिश्चयः ।
 तृणिः स्यादणुभिः पङ्क्तिभिः पङ्क्तिश्च समीरिता ॥ २५ ॥
 तामिः पङ्क्तिभिर्भवेद्युक्ता पङ्क्त्युक्तामी रजात्तमम् ।
 जालान्तरगतैः सूर्यकरैर्वशी विलोक्यते ॥ २६ ॥
 तस्या नामान्तरं ज्ञेयं त्रसरेणू रजस्तथा ।

इति मागधपरिभाषा ॥

अथ कलिङ्गपरिभाषा—

पयो द्वादशभिर्गौरसर्पपैः प्रोच्यते बुधैः ॥ २७ ॥
 यवद्वयेन गुञ्जा स्याद्विगुञ्जो बल उच्यते ।
 मापो गुञ्जाभिरष्टामिः सप्तभिर्वा भवेत्कचित् ॥ २८ ॥
 स्याच्चतुर्मापकैः शाणः स निष्कष्टङ्क एव च ।
 गद्याणो मापकैः पङ्क्तिभिः कर्पः स्याद्दशमापकः ॥ २९ ॥
 चतुष्कर्पैः पलं प्रोक्तं दशशाणमितं बुधैः ।
 चतुष्पलैश्च कुडवं प्रस्थाद्याः पूर्ववन्मताः ॥ ३० ॥

इति शार्ङ्गधरात् ॥

अथ रुष्णाग्नेयात्—

रजांसि त्रीणि सिकता तामिः षोडशभिस्तथा ।
 सर्पपश्च भवेद्गौरस्ते चाष्टौ तण्डुलं विदुः ॥ ३१ ॥
 तद्वयं धान्यकं मापं तद्वयं रक्तिका मता ।
 रक्तिकाद्वितयेनापि बलः प्रोक्तो विशारदैः ॥ ३२ ॥
 चतुर्भिश्चाण्डिका तैः स्यादेवं मानपरम्परा ।

अथान्यद्दुर्जरत्वान्न लिखितम् । भगवद्भोविन्द-

पादास्तु कलांशमेव ग्रासं लिखन्ति । यथा-

पञ्चमिरेव ग्रासैर्धनसत्त्वं जारयित्वाऽऽदौ ।

गर्मद्रावी निपुणो जरयति धीजं कलांशेन ॥ २६ ॥

तन्मते चतुःषष्टिचत्वारिंशच्चिंशद्विंशतिषोडशांशाः पञ्च ग्रासाः ।

अथाजनवेधने-

तास्कर्मण्यस्य न तथा प्रयोगो दृश्यते ।

केवलं निर्मलं ताम्रं वापितं द्रवेन तु ।

कुरुते त्रिगुणे जीर्णं लाक्षारसनिमं रसम् ॥ २७ ॥

गन्धकेन हतं नागं जारयेत्कमलोदरे ।

एतस्य त्रिगुणे जीर्णे लाक्षामो जायते रसः ॥ २८ ॥

एतत्तु नागसंबन्धान्न रसायनकर्मणि ।

किं वा यथोक्तसिद्धबीजोपरि त्रिगुणताम्रोत्तारणादनु तद्बीजं सम-
जीर्णं सत्तन्त्रेणैव रञ्जयति ।

कुनटीहतकरिणा वा रविणा वा ताप्यगन्धकहतेन ।

दरदनिहतांसिना वा निर्व्यूढं हेमतद्बीजम् ॥ २९ ॥

घालिना व्यूढं केवलार्कमपि ।

अथ तारबीजम्-

कुटिलं विमला तीक्ष्णं समं चूर्णं प्रकल्पयेत् ।

पुटितं पञ्चवारं तु तारं बाह्यं शनैर्धमेत् ॥ ३० ॥

यावद्दशगुणं तत्तु तारबीजं भवेच्छुभम् ।

सत्त्वं तालोद्भवं वङ्गं समं कृत्वा तु धामयेत् ॥ ३१ ॥

तच्चूर्णं बाह्येत्तारे गुणान्येवं तु षोडश ।

प्रतिबीजमिदं श्रेष्ठं सूतकस्य तु बन्धनम् ॥ ३२ ॥

चारणात्सारणाच्चैव सहस्रांशेन विध्यति ।

वङ्गाश्रं बाह्येत्तारे गुणानि द्वादशैव तु ॥ ३३ ॥

एतद्बीजे समे जीर्णे शतवेधी भवेन्नरः ।

अथ स्वस्थसमधातोर्मज्जादिमानं वाग्भटात्—

मज्जा मेदो वसा मूत्रं पित्तश्लेष्मशकृदमृक् ॥ ९७ ॥

रसो जलं च देहेऽस्मिन्नेकैकाञ्जलिवर्धितम् ।

पृथक्स्वप्नसुप्तं प्रोक्तमोजोमस्तिष्करेतसाम् ॥ ९८ ॥

द्वावञ्जली तु स्तन्यस्य चत्वारो रजसस्त्रियाः ।

समधातोरिदं मानं विद्याद्वृद्धिक्षयाम्बिताः ॥ ९९ ॥

शुक्रासृग्गर्भिणीभोज्यचेष्टागर्माशयर्तुषु ।

यः स्याद्दोषोऽधिकस्तेन प्रकृतिः सप्तधोविता ॥ २०० ॥

अथ वयोविचारः—

बाल्यमापोऽष्टाद्वर्षात्ततो मध्येऽधिसप्ततिः ।

पृच्छस्तदूर्ध्वं विज्ञेयं वयोमानमिति त्रिधा ॥ १ ॥

उक्तं च वाग्भटे—

वयस्त्वा षोडशाद्बाल्यं तत्र धात्विन्द्रियौजसाम् ।

वृद्धिरा सप्ततेर्मध्यं तत्रावृद्धिः परं क्षयः ॥ २ ॥

स्वं स्वं हस्तत्रयं सार्धं षण्णः पात्रं सुखायुषोः ।

इति योगतरङ्गिण्यां शारीरं नाम द्वितीयस्तरङ्गः ॥ २ ॥

अथ तृतीयस्तरङ्गः ।

अथ परिमाणा ।

न मानेन विना युक्तिर्द्रव्याणां ज्ञायते क्वचित् ।

अतः प्रयोगकार्यार्थं मानमत्रोच्यते मया ॥ १ ॥

मानं च द्विविधं प्रोक्तं कालिङ्गं मागधं तथा ।

कालिङ्गान्मागधं श्रेष्ठमिति मानविदो विदुः ॥ २ ॥

असरेणुर्बुधैः प्रोक्तस्त्रिंशता परमाणुभिः ।

असरेणोस्तु पर्यायैर्नाम्ना वंशी निगद्यते ॥ ३ ॥

जालान्तरगतैः सूर्यकरैर्वंशी निगद्यते ।

षड्वंशीमिर्मरीचिः स्यात्तामिः षड्मिश्र राजिका ॥ ४ ॥

तिसृभी राजिकाभिश्च सर्पपः प्रोच्यते बुधैः ।

पतोऽष्टसर्पपैः प्रोक्तो गुक्ता स्यात्तच्चतुष्टयम् ॥ ५ ॥

षड्मिश्र रक्तिकाभिश्च मापको हेमधानको ।

सापैश्चतुर्भिः शाणः स्याद्दूरणः स निगद्यते ॥ ६ ॥

अथान्यद्दुर्जरत्वान्न लिखितम् । भगवद्भोविन्द-

पादास्तु कलांशमेव ग्रासं लिखन्ति । यथा-

पञ्चमिरेव ग्रासैर्धनसत्त्वं जारयित्वाऽऽदौ ।

गर्मद्रावी निपुणो जरयति धीजं कलांशेन ॥ २६ ॥

तन्मते चतुःषष्टिचत्वारिंशच्चिंशद्विंशतिषोडशांशाः पञ्च ग्रासाः ।

अथाजनवेधने-

तास्कर्मण्यस्य न तथा प्रयोगो दृश्यते ।

केवलं निर्मलं ताम्रं वापितं द्रवेन तु ।

कुरुते त्रिगुणे जीर्णं लाक्षारसनिमं रसम् ॥ २७ ॥

गन्धकेन हतं नागं जारयेत्कमलोदरे ।

एतस्य त्रिगुणे जीर्णे लाक्षामो जायते रसः ॥ २८ ॥

एतत्तु नागसंबन्धान्न रसायनकर्मणि ।

किं वा यथोक्तसिद्धबीजोपरि त्रिगुणताम्रोत्तारणादनु तद्बीजं सम-
जीर्णं सत्तन्त्रेणैव रञ्जयति ।

कुनटीहतकरिणा वा रविणा वा ताप्यगन्धकहतेन ।

दरदनिहतांसिना वा निर्व्यूढं हेमतद्बीजम् ॥ २९ ॥

घालिना व्यूढं केवलार्कमपि ।

अथ तारबीजम्-

कुटिलं विमला तीक्ष्णं समं चूर्णं प्रकल्पयेत् ।

पुटितं पञ्चवारं तु तारं बाह्यं शनैर्धमेत् ॥ ३० ॥

यावद्दशगुणं तत्तु तारबीजं भवेच्छुभम् ।

सत्त्वं तालोद्भवं वङ्गं समं कृत्वा तु धामयेत् ॥ ३१ ॥

तच्चूर्णं बाह्येत्तारे गुणान्येवं तु षोडश ।

प्रतिबीजमिदं श्रेष्ठं सूतकस्य तु बन्धनम् ॥ ३२ ॥

चारणात्सारणाच्चैव सहस्रांशेन विध्यति ।

वङ्गाश्रं बाह्येत्तारे गुणानि द्वादशैव तु ॥ ३३ ॥

एतद्बीजे समे जीर्णे शतवेधी भवेन्नरः ।

जरायुवेष्टितो भुग्नपृष्ठग्रीवास्थिसंहतिः ।

गर्भाशये स्थितो देही ज्ञानवानतिचिन्तयन् ॥ २३ ॥

किं मया दुष्कृतं कर्म कृतं गर्भाशये यतः ।

पतितो निरये घोरे नानादुःखप्रदायिनि ॥ २४ ॥

यदि गर्माद्विनिर्यामि करिष्यामि तदा शुभम् ।

येन मूयो गर्भवासदुःखं द्रक्ष्यामि न क्वचित् ॥ २५ ॥

इति संचिन्त्यमानः स देही योगीव तत्त्ववित् ।

निःसारितः समीरेण योनिमार्गनियन्त्रितः ॥ २६ ॥

निर्गतो योनितो देही मायया विष्यते पुनः ।

तत्क्षणादात्मविज्ञानविनाशादिव रोदिति ॥ २७ ॥

अथ गर्भस्य द्वैविध्ये हेतुमाह—

परस्परानिलाद्वातात्प्रभिन्ने कलले द्विधा ।

द्विधा ततः प्रवृद्धयेत युग्मं तस्मात्प्रजायते ॥ २८ ॥

अथ विकृतोत्पत्तिहेतुमाह—

मातुः श्रद्धाविघातेन स्वस्य दुष्कर्मणा तथा ।

कुञ्जवामनखञ्जं वा विकृताश्च भवन्ति ते ॥ २९ ॥

गर्भनष्टहेतुमाह—

आघातादिनिमित्तेन जठरान्तर्भूते शिशौ ।

जठरं जायते शीतं स्तब्धाध्मातं भृशव्यथम् ॥ ३० ॥

गर्मास्पन्दो भवत्युष्णः कृच्छ्रादुच्छ्वसनं कुमः ।

अरतिस्तनेत्रत्वमावीनामसमुद्भवः ॥ ३१ ॥

अथाङ्गप्रत्यङ्गोत्पत्तिः—

शिरोन्तराधिर्द्वौ बाहू सक्थिनी च संमासतः ।

पङ्कजमङ्गप्रत्यङ्गं तस्याक्षिहृदयाविकम् ॥ ३२ ॥

अथ प्रत्यङ्गानि—

चक्षुष्कर्णोष्ठनासास्तनगलरसनागल्लमन्यांसगण्ड-

भ्रुकक्षाजङ्घहस्ताङ्गुलिनखरकटीनाभिपृष्ठाण्डमेढ्रम् ।

जानू स्फिग्बस्तिपार्श्वोदरगुदपदपाण्यङ्गुलीगुल्फकादि

प्रत्यङ्गं चेत्युमाभ्यां जगद्भि विबुधास्तच्छरीरं समस्तम् ॥ ३३ ॥

अन्यच्च-

गोमूत्रेण पचेद्यामं ताम्रपत्रं वृद्धाग्निना ।

साम्लक्षारेण संशुद्धिं ताम्रमामोति सर्वथा ॥ ४३ ॥

इति ताम्रशोधनम् ।

अथ मारणम्-

सूतगन्धौ कुमार्यन्दिर्मर्दयित्वा प्रलेपयेत् ।

ताम्रपात्रं तेन पश्चात्स्थाल्या गर्भं निरोधयेत् ॥ ४४ ॥

शरावेणाथ संयुक्ता तत्र मुद्राम्बुमस्मतः ।

मस्मना पूरयेत्स्थालीमाकण्ठं तां पिधाय च ॥ ४५ ॥

सुहृद्यामारोप्य तद्धो वह्निं प्रज्वालयेद्बृढम् ।

चतुर्थामं पचेत्पश्चात्स्वाङ्गशीतं समुद्धरेत् ॥ ४६ ॥

गोक्षीरे स्वेदयेद्यामं दौलया स्यात्तदुत्तमम् ।

अथान्यप्रकारः-

चतुर्थांशेन सूतेन ताम्रपत्राणि लेपयेत् ॥ ४७ ॥

अम्लपिष्टं द्विगुणितमूर्ध्वाधो दापयेद्दालिम् ।

चाङ्गेरीकल्कगर्भस्थं माण्डे यामं पचेद्बृढे ॥ ४८ ॥

मस्मीभूतं ताम्रपत्रं सर्वयोगेषु योजयेत् ।

अथान्यप्रकारः-

जम्बीररससंपिष्टं रसगन्धकलेपितम् ॥ ४९ ॥

ताम्रपत्रं शरावस्थं त्रिपुटेर्याति मस्मताम् ।

अथान्यप्रकारः-

चूर्णं शुद्धस्य ताम्रस्य समसूतं विमर्दयेत् ॥ ५० ॥

स्रल्वे जम्बीरनीरेण तयोस्तुल्यं तु गन्धकम् ।

दत्त्वा संमर्द्य तत्सर्वं शरावयुगमध्यगम् ।

दिनं गजपुटे पच्यात्ताम्रमस्म प्रजायते ॥ ५१ ॥

ताम्रगुणानाह-

ताम्रं शीतं निहन्याद्वणकृमिजठरानाहसंप्लीहपाण्डु-

श्वासश्लेष्मास्रवातक्षयपवनगदं शूलयुग्मं च गुल्मम् ।

जरायुवेष्टितो भुग्नपृष्ठग्रीवास्थिसंहतिः ।
 गर्भाशये स्थितो देही ज्ञानवानतिचिन्तयन् ॥ २३ ॥
 किं मया दुष्कृतं कर्म कृतं गर्भाशये यतः ।
 पतितो निरये घोरे नानादुःखप्रदायिनि ॥ २४ ॥
 यदि गर्माद्विनिर्यामि करिष्यामि तदा शुभम् ।
 येन मूयो गर्भवासदुःखं द्रक्ष्यामि न क्वचित् ॥ २५ ॥
 इति संचिन्त्यमानः स देही योगीव तत्त्ववित् ।
 निःसारितः समीरेण योनिमार्गनियन्त्रितः ॥ २६ ॥
 निर्गतो योनितो देही मायया विष्यते पुनः ।
 तत्क्षणादात्मविज्ञानविनाशादिव रोदिति ॥ २७ ॥

अथ गर्भस्य द्वैविध्ये हेतुमाह—

परस्परानिलाद्वातात्प्रभिन्ने कलले द्विधा ।
 द्विधा ततः प्रवृद्धयेत युग्मं तस्मात्प्रजायते ॥ २८ ॥

अथ विकृतोत्पत्तिहेतुमाह—

मातुः श्रद्धाविघातेन स्वस्य दुष्कर्मणा तथा ।
 कुञ्जवामनखञ्जं वा विकृताश्च भवन्ति ते ॥ २९ ॥

गर्भनष्टहेतुमाह—

आघातादिनिमित्तेन जठरान्तर्भूते शिशौ ।
 जठरं जायते शीतं स्तब्धाध्मातं भृशव्यथम् ॥ ३० ॥
 गर्मास्पन्दो भवत्युष्णः कृच्छ्रादुच्छ्वसनं कुमः ।
 अरतिस्त्रस्तनेत्रत्वमावीनामसमुद्भवः ॥ ३१ ॥

अथाङ्गप्रत्यङ्गोत्पत्तिः—

शिरोन्तराधिर्द्वौ बाहू सक्थिनी च संमासतः ।
 पङ्कजमङ्गप्रत्यङ्गं तस्याक्षिहृदयाविकम् ॥ ३२ ॥

अथ प्रत्यङ्गानि—

चक्षुष्कर्णोष्ठनासास्तनगलरसनागल्लमन्यांसगण्ड-

भ्रुकक्षाजङ्घहस्ताङ्गुलिनखरकटीनाभिपृष्ठाण्डमेढ्रम् ।

जानू स्फिग्बस्तिपार्श्वोदरगुदपदपाण्यङ्गुलीगुल्फकादि

प्रत्यङ्गं चेत्युमाभ्यां जगद्भि विबुधास्तच्छरीरं समस्तम् ॥ ३३ ॥

अथान्यद्दुर्जरत्वान्न लिखितम् । भगवद्भोविन्द-

पादास्तु कलांशमेव ग्रासं लिखन्ति । यथा-

पञ्चमिरेव ग्रासैर्धनसत्त्वं जारयित्वाऽऽदौ ।

गर्मद्रावी निपुणो जरयति धीजं कलांशेन ॥ २६ ॥

तन्मते चतुःषष्टिचत्वारिंशच्चिंशद्विंशतिषोडशांशाः पञ्च ग्रासाः ।

अथाजनवेधने-

तास्कर्मण्यस्य न तथा प्रयोगो दृश्यते ।

केवलं निर्मलं ताम्रं वापितं द्रवेन तु ।

कुरुते त्रिगुणे जीर्णं लाक्षारसनिमं रसम् ॥ २७ ॥

गन्धकेन हतं नागं जारयेत्कमलोदरे ।

एतस्य त्रिगुणे जीर्णे लाक्षामो जायते रसः ॥ २८ ॥

एतत्तु नागसंबन्धान्न रसायनकर्मणि ।

किं वा यथोक्तसिद्धबीजोपरि त्रिगुणताम्रोत्तारणादनु तद्बीजं सम-
जीर्णं सत्तन्त्रेणैव रञ्जयति ।

कुनटीहतकरिणा वा रविणा वा ताप्यगन्धकहतेन ।

दरदनिहतांसिना वा निर्व्यूढं हेमतद्बीजम् ॥ २९ ॥

घालिना व्यूढं केवलार्कमपि ।

अथ तारबीजम्-

कुटिलं विमला तीक्ष्णं समं चूर्णं प्रकल्पयेत् ।

पुटितं पञ्चवारं तु तारं बाह्यं शनैर्धमेत् ॥ ३० ॥

यावद्दशगुणं तत्तु तारबीजं भवेच्छुभम् ।

सत्त्वं तालोद्भवं वङ्गं समं कृत्वा तु धामयेत् ॥ ३१ ॥

तच्चूर्णं बाह्येत्तारे गुणान्येवं तु षोडश ।

प्रतिबीजमिदं श्रेष्ठं सूतकस्य तु बन्धनम् ॥ ३२ ॥

चारणात्सारणाच्चैव सहस्रांशेन विध्यति ।

वङ्गाश्रं बाह्येत्तारे गुणानि द्वादशैव तु ॥ ३३ ॥

एतद्बीजे समे जीर्णे शतवेधी भवेन्नरः ।

अथ स्वस्थसमधातोर्मज्जादिमानं वाग्भटात्—

मज्जा मेदो वसा मूत्रं पित्तश्लेष्मशकृदमृक् ॥ ९७ ॥

रसो जलं च देहेऽस्मिन्नेकैकाञ्जलिवर्धितम् ।

पृथक्स्वप्नसुप्तं प्रोक्तमोजोमस्तिष्करेतसाम् ॥ ९८ ॥

द्वावञ्जली तु स्तन्यस्य चत्वारो रजसस्त्रियाः ।

समधातोरिदं मानं विद्याद्वृद्धिक्षयाम्बिताः ॥ ९९ ॥

शुक्रासृग्गर्भिणीभोज्यचेष्टागर्माशयर्तुषु ।

यः स्याद्दोषोऽधिकस्तेन प्रकृतिः सप्तधोविता ॥ २०० ॥

अथ वयोविचारः—

बाल्यमापोऽष्टाद्वर्षात्ततो मध्येऽधिसप्ततिः ।

पृच्छस्तदूर्ध्वं विज्ञेयं वयोमानमिति त्रिधा ॥ १ ॥

उक्तं च वाग्भटे—

वयस्त्वा षोडशाद्बाल्यं तत्र धात्विन्द्रियौजसाम् ।

वृद्धिरा सप्ततेर्मध्यं तत्रावृद्धिः परं क्षयः ॥ २ ॥

स्वं स्वं हस्तत्रयं सार्धं षण्णः पात्रं सुखायुषोः ।

इति योगतरङ्गिण्यां शारीरं नाम द्वितीयस्तरङ्गः ॥ २ ॥

अथ तृतीयस्तरङ्गः ।

अथ परिमाणा ।

न मानेन विना युक्तिर्द्रव्याणां ज्ञायते क्वचित् ।

अतः प्रयोगकार्यार्थं मानमत्रोच्यते मया ॥ १ ॥

मानं च द्विविधं प्रोक्तं कालिङ्गं मागधं तथा ।

कालिङ्गान्मागधं श्रेष्ठमिति मानविदो विदुः ॥ २ ॥

असरेणुर्बुधैः प्रोक्तस्त्रिंशता परमाणुभिः ।

असरेणोस्तु पर्यायैर्नाम्ना वंशी निगद्यते ॥ ३ ॥

जालान्तरगतैः सूर्यकरैर्वंशी निगद्यते ।

षड्वंशीमिर्मरीचिः स्यात्तामिः षड्मिश्र राजिका ॥ ४ ॥

तिसृभी राजिकाभिश्च सर्पपः प्रोच्यते बुधैः ।

पतोऽष्टसर्पपैः प्रोक्तो गुक्ता स्यात्तच्चतुष्टयम् ॥ ५ ॥

षड्मिश्र रक्तिकाभिश्च मापको हेमधानको ।

सापैश्चतुर्भिः शाणः स्याद्दूरणः स निगद्यते ॥ ६ ॥

एकीयमानमाह-

स्वर्णं तारं च ताम्रं च बह्वो नागस्तु पञ्चमः ।
रीतिका च तथा घोरो लोहं चैवष्ट धातवः ॥ २ ॥

तत्र प्रथमं स्वर्णम्-

पुरा निजाधमस्थानां सप्तर्षाणां जितात्मनाम् ।
पत्नीं विलोक्य लावण्यलक्ष्मीसंपन्नयौवनाम् ॥ ३ ॥
कन्दर्पवर्षविभ्रान्तचेतसो जातवेदसः ।
पातितं यद्भूरापृष्ठे रेतस्तद्धेगतामियात् ॥ ४ ॥
कृत्रिमं चापि भवति सिद्धसूतस्य योगतः ।
मेरुसानुपतज्जम्बूफलाम्भोयोगतः परम् ॥ ५ ॥
दिव्यौषधीमणिस्पर्शाद्व्यञ्जयति काञ्चनम् ।
एवं नानाविधान्यत्र जायन्ते काञ्चनानि वै ॥ ६ ॥
तत्र यद्भक्षणाहं स्याद्धेम तल्लक्षणं शृणु ।
वाहे रक्तं सितं छेदे निकषे कुल्लुमप्रमम् ॥ ७ ॥
तारैशुल्योत्थितं स्निग्धं मृदु हेम गुरुत्तमम् ।
श्वेताङ्गं कठिनं रुक्षं विवर्णं समलं दालि ॥ ८ ॥
वाहे छेदे सितं श्वेतं कषे लघु च तत्त्यजेत् ।

अथ हेमशोधनम्-

मृत्तिका मातुलुङ्गाद्यैः पञ्चवासरमाविता ॥ ९ ॥
समस्मलवर्णा हेम शोधयेत्पुटपाकतः ।

अन्यच्च-

सुवर्णमुत्तमं बह्वो विद्वृतं निक्षिपेन्निशः ॥ १० ॥
काञ्चनारद्रवैः शुद्धं काञ्चनं जायते मृशम् ।

अथ हेममारणम्-

शुद्धसूतसमं स्वर्णं खल्वे कृत्वा तु गोलकम् ॥ ११ ॥
ऊर्ध्वाधो मृत्तिकां दत्त्वा सर्वतुल्यं निरुध्य च ।
त्रिंशद्भनोत्पलेर्देयं पुटमेवं चतुर्दश ॥ १२ ॥
निरुत्थं हेम मस्म स्याद्भन्धो देयः पुनः पुनः ।

समं नयति गात्राणि समानस्तेन कथ्यते ।
 स्यन्दनादूर्ध्वनयनादुदानो मण्यते बुधैः ॥ ९५ ॥
 व्यानो व्यानयति प्रायो रोगादीन्सर्वदेहगः ।
 नामेरधो विशेषेण वायुर्वसति देहधृत् ॥ ९६ ॥
 पित्तमुष्णं द्रवं पीतं नीलं सत्त्वगुणोत्त्रणम् ।
 कटुतिक्तसं ज्ञेयं विदग्धं वाऽऽम्लतां व्रजेत् ॥ ९७ ॥
 अग्न्याशये घरेत्पित्तमग्निरूपं तिलोन्मितम् ।
 पाचकं भ्राजकं चैव रञ्जकालोचकं तथा ॥ ९८ ॥
 साधकं चेति पञ्चैव पित्तनामान्यनुक्रमात् ।
 द्रुततारनिभं मुक्तपाचनात्पाचकं विदुः ॥ ९९ ॥
 रसरञ्जनतो रक्ते यकृत्प्लीहोश्च रञ्जकम् ।
 अभ्यङ्गादि गृहीत्वाऽङ्गं भ्राजनान्भ्राजकं स्मृतम् ॥ १०० ॥
 आलोचयति यद्दृष्ट्या रूपमालोचकं हि तत् ।
 तमोरूपं कफं भित्त्वा साधके धर्मसाधनात् ॥ १ ॥
 स्युरेतान्यग्न्युपपदान्यखिलानि स्वकर्मसु ।
 स्थानं विशिष्टं पित्तस्य हृदोऽधस्तात्प्रकीर्तितम् ॥ २ ॥
 कफः स्निग्धो गुरुः श्वेतः पिच्छिलः शीतिलस्तथा ।
 तमोगुणाधिकः स्वादुर्विदग्धो लवणो भवेत् ॥ ३ ॥
 कफस्त्वामाशये मूर्ध्नि कण्ठे हृदि च संधिषु ।
 तिष्ठन्करोति देहस्य स्थैर्यं सर्वाङ्गपाटवम् ॥ ४ ॥
 क्लेदनस्तर्पकश्चैव बोधनश्चावलम्बकः ।
 श्लेष्मकश्चेति नामानि कफस्योक्तान्यनुक्रमात् ॥ ५ ॥
 क्लेदको भुक्तसंक्लेदात्तर्पको नेत्रतर्पणात् ।
 बोधको रससंबोधादालम्बादवलम्बकः ॥ ६ ॥
 श्लेष्मकः संधिसंश्लेषादिति तेषां विचेतना ।
 कण्ठस्याधो विशेषेण कफस्थानं जगुर्बुधाः ॥ ७ ॥
 दुष्टं रक्तमपि प्राहुर्दोषं केचन पित्तवत् ।
 वातपित्तकफानां तु त्रयो वैशेषिका गुणाः ॥ ८ ॥
 रौक्ष्यं वातस्य पित्तस्य तैक्ष्ण्यं स्निग्ध्यं कफस्य च ।
 साम्यं वृद्धिक्षयश्चेति दोषाणां त्रिविधा गतिः ॥ १०९ ॥

कुटिले बलमत्यधिकं रागस्तीक्ष्णे च पन्नगे स्नेहः ।
 रागस्नेहबलानि तु कमले नित्यं प्रशंसन्ति ॥ ४५ ॥
 बलमास्तेऽभ्रकसखे जारणरागाः प्रतिष्ठितास्तीक्ष्णे ।
 बन्धस्तु सारलोहे कामणमथ नागवङ्गगतम् ॥ ४६ ॥
 कामाति तीक्ष्णेन रसस्तीक्ष्णेन च जीर्यते ग्रासः ।
 हेम्नो योनिस्तीक्ष्णं रागान्गृह्णाति तीक्ष्णेन ॥ ४७ ॥
 तदपि च दरेन हतं कृत्वा वा माक्षिकेण रविसहितम् ।
 घासितमपि घासनया घनवैद्यार्थं च जायं च ॥ ४८ ॥
 सर्वैरेमिलोहैर्माक्षिकमृदितैर्दुतैस्तथा गर्भे ।
 बिडयोगेन च जीर्णे रसराजो बन्धमुपयाति ।
 निर्बीजं समजीर्णं पादोनषोडशांशेन ॥ ४९ ॥
 अर्धेन पादुकनकं पादेनैकेन तुल्यकनकं च ॥ ५० ॥

समजीर्णस्य सारणयोग्यत्वं शतादिवेधनकत्वं च । इतो न्यूनजीर्णस्य
 पत्रलेपाधिकार एव । यथा—

अत्यम्लितमुद्गतिततारारिष्टादिपत्रमतिशुद्धम् ।
 आलिप्य रसेन ततः क्रमेण लिप्तं पुटेषु विश्रान्तम् ॥ ५१ ॥

पुटः प्रायेण चुष्टिकाधस्तावस्य देयः ।

अर्धेन मिश्रयित्वा हेम्ना श्रेष्ठेन तद्वलं पुटितम् ।

क्षितिखगपटुरक्तमृदा वर्णपुटोऽयं ततो देयः ॥ ५२ ॥

अर्धेनेत्युपलक्षणम् । रज्जुभिर्भेकैरङ्गामैः स्तम्भयोः सारलोहयोः ।

घट्यते रसवेतण्डो युक्त्या श्रीगुरुदत्तया ॥ ५३ ॥

शिलाचतुष्कं गन्धेशी काचकूप्यां सुवर्णकृत ।

कीलालायःकृतो योगैः पष्टिकालेपनाधिकः ॥ ५४ ॥

मण्डूकपारदशिलावलयः समानाः

समर्दिताः क्षितिबिलेशयमन्त्रजिह्वैः ।

यन्त्रोत्तमेन गुरुभिः प्रतिपादितेन

स्वल्पैर्दिनैरिह पतन्ति न विस्मयध्वम् ॥ ५५ ॥

१ क. 'वन्मार्थ' । २ ग. 'समादिनी' । ३ ग. 'रणायो' । ४ ग. 'कवक्षेभैः' । ५ क. 'स्मयो
 रवठो' । ६ घ. 'कूप्या सु' । ७ घ. 'गः खटिका' । क. ग. 'कुटिलवर्णाधिक इति रसेन्द्रपाठः ।
 ८ क. 'नादः' । ९ क. 'दैः' । अशेष' ।

अथ स्वस्थसमधातोर्मज्जादिमानं वाग्भटात्—

मज्जा मेदो वसा मूत्रं पित्तश्लेष्मशकृदमृक् ॥ ९७ ॥

रसो जलं च देहेऽस्मिन्नेकैकाञ्जलिवर्धितम् ।

पृथक्स्वप्नसुप्तं प्रोक्तमोजोमस्तिष्करेतसाम् ॥ ९८ ॥

द्वावञ्जली तु स्तन्यस्य चत्वारो रजसस्त्रियाः ।

समधातोरिदं मानं विद्याद्वृद्धिक्षयाम्बिताः ॥ ९९ ॥

शुक्रासृग्गर्भिणीभोज्यचेष्टागर्माशयर्तुषु ।

यः स्याद्दोषोऽधिकस्तेन प्रकृतिः सप्तधोविता ॥ २०० ॥

अथ वयोविचारः—

बाल्यमापोऽष्टाद्वर्षात्ततो मध्येऽधिसप्ततिः ।

पृच्छस्तदूर्ध्वं विज्ञेयं वयोमानमिति त्रिधा ॥ १ ॥

उक्तं च वाग्भटे—

वयस्त्वा षोडशाद्बाल्यं तत्र धात्विन्द्रियौजसाम् ।

वृद्धिरा सप्ततेर्मध्यं तत्रावृद्धिः परं क्षयः ॥ २ ॥

स्वं स्वं हस्तत्रयं सार्धं षण्णः पात्रं सुखायुषोः ।

इति योगतरङ्गिण्यां शारीरं नाम द्वितीयस्तरङ्गः ॥ २ ॥

अथ तृतीयस्तरङ्गः ।

अथ परिमाणा ।

न मानेन विना युक्तिर्द्रव्याणां ज्ञायते क्वचित् ।

अतः प्रयोगकार्यार्थं मानमत्रोच्यते मया ॥ १ ॥

मानं च द्विविधं प्रोक्तं कालिङ्गं मागधं तथा ।

कालिङ्गान्मागधं श्रेष्ठमिति मानविदो विदुः ॥ २ ॥

असरेणुर्बुधैः प्रोक्तस्त्रिंशता परमाणुभिः ।

असरेणोस्तु पर्यायैर्नाम्ना वंशी निगद्यते ॥ ३ ॥

जालान्तरगतैः सूर्यकरैर्वंशी निगद्यते ।

षड्वंशीमिर्मरीचिः स्यात्तामिः षड्मिश्र राजिका ॥ ४ ॥

तिसृभी राजिकाभिश्च सर्पपः प्रोच्यते बुधैः ।

पतोऽष्टसर्पपैः प्रोक्तो गुक्ता स्यात्तच्चतुष्टयम् ॥ ५ ॥

षड्मिश्र रक्तिकाभिश्च मापको हेमधानको ।

सापैश्चतुर्भिः शाणः स्याद्दूरणः स निगद्यते ॥ ६ ॥

एकीयमानमाह-

स्वर्णं तारं च ताम्रं च बह्वो नागस्तु पञ्चमः ।
रीतिका च तथा घोरो लोहं चैवष्ट धातवः ॥ २ ॥

तत्र प्रथमं स्वर्णम्-

पुरा निजाधमस्थानां सप्तर्षाणां जितात्मनाम् ।
पत्नीं विलोक्य लावण्यलक्ष्मीसंपन्नयौवनाम् ॥ ३ ॥
कन्दर्पवर्षविभ्रान्तचेतसो जातवेदसः ।
पातितं यद्भूरापृष्ठे रेतस्तद्धेगतामियात् ॥ ४ ॥
कृत्रिमं चापि भवति सिद्धसूतस्य योगतः ।
मेरुसानुपतज्जम्बूफलाम्भोयोगतः परम् ॥ ५ ॥
दिव्यौषधीमणिस्पर्शाद्व्यञ्जयति काञ्चनम् ।
एवं नानाविधान्यत्र जायन्ते काञ्चनानि वै ॥ ६ ॥
तत्र यद्भक्षणाहं स्याद्धेम तल्लक्षणं शृणु ।
वाहे रक्तं सितं छेदे निकषे कुल्लुमप्रमम् ॥ ७ ॥
तारैशुल्योत्थितं स्निग्धं मृदु हेम गुरुत्तमम् ।
श्वेताङ्गं कठिनं रुक्षं विवर्णं समलं दालि ॥ ८ ॥
वाहे छेदे सितं श्वेतं कषे लघु च तत्त्यजेत् ।

अथ हेमशोधनम्-

मृत्तिका मातुलुङ्गाद्यैः पञ्चवासरमाविता ॥ ९ ॥
समस्मलवर्णा हेम शोधयेत्पुटपाकतः ।

अन्यच्च-

सुवर्णमुत्तमं बह्वो विद्वतं निक्षिपेन्निशः ॥ १० ॥
काञ्चनारद्रवैः शुद्धं काञ्चनं जायते मृशम् ।

अथ हेममारणम्-

शुद्धसूतसमं स्वर्णं खल्वे कृत्वा तु गोलकम् ॥ ११ ॥
ऊर्ध्वाधो मृत्तिकां दत्त्वा सर्वतुल्यं निरुध्य च ।
त्रिंशद्भनोत्पलेर्देयं पुटमेवं चतुर्दश ॥ १२ ॥
निरुत्थं हेम मस्म स्याद्भन्धो देयः पुनः पुनः ।

(दोषकालाग्निवयसां बलं वृद्धा प्रयोजयेत् ।
 हीनां च मध्यमां ज्येष्ठां मात्रां स्नेहस्य बुद्धिमान् ॥
 अमात्रया तथाऽकाले मिथ्याहारविहारतः) ।
 स्नेहः करोति शोफाशस्तन्द्रानिद्राविसंज्ञताः ।
 देया दीप्ताग्नये मात्रा स्नेहस्य पलसंमिता ॥ ५ ॥
 मध्यमा च त्रिकर्षा स्वाज्जघन्या च द्विकर्षिकी ।
 केवलं पैत्तिके सर्पिर्वातिके सैन्धवान्वितम् ॥ ६ ॥
 पेयं बहुकफे वाऽपि व्योपक्षारसमन्वितम् ।
 रुक्षक्षतविषातानां वातपित्तविकारिणाम् ॥ ७ ॥
 हीनमेधास्मृतानां च सर्पिष्पानं प्रशस्यते ।
 कुमिकोष्ठानिलाविष्टाः प्रवृद्धकफमेदसः ॥ ८ ॥
 पिबेयुस्तैलसात्म्या ये तैलं दाढ्याथनश्च ये ।
 व्यायामकर्षिणः शुष्का रेतोरिक्ता महारुजः ॥ ९ ॥
 महाग्निमारुतप्राणा वसायोग्या नरा मताः ।
 क्रूराशयाः क्लेशसहा वातार्ता दीप्तबलपः ॥ १० ॥
 मज्जानमापिबेयुस्ते सर्पिर्वा सर्वतो हितम् ।
 शीतकाले दिवा स्नेहमुष्णकाले पिबेन्निशि ॥ ११ ॥
 वातपित्ताधिके रात्रौ वातश्लेष्माधिके दिवा ।
 नस्याभ्यञ्जनगण्डूषे मूर्धकर्णाक्षितर्पणे ॥ १२ ॥
 तैलं घृतं वा युञ्जीत दृष्ट्वा दोषबलाबलम् ।
 घृते कोष्णं जलं पेयं तैले यूपः प्रशस्यते ॥ १३ ॥
 वसामज्जाविधौ मण्डमनुपानं सुखावहम् ।
 वृद्धबालकृशा रुक्षाः क्षीणास्त्राः क्षीणरेतसः ॥ १४ ॥
 वातार्तास्तिमिरार्ता ये तेषां स्नेहनमुत्तमम् ।
 रुक्षस्य स्नेहनं स्नेहैरतिस्निग्धस्य रुक्षणम् ॥ १५ ॥
 मक्तद्वेषो मुखस्रावो गुदे दाहः प्रवाहिका ।
 तन्द्रातीसारपाण्डुत्वं भृशं स्निग्धस्य लक्षणम् ॥ १६ ॥
 श्यामाकचणकाद्यश्च मक्तपिण्याकसक्तुभिः ।
 रुक्षणं स्नेदेतैर्यथादोषं यथाबलम् ॥ १७ ॥
 स्नेहे शीतवेगाघातप्रजागरान् ।
 रुक्षान्नं च विधेजयेत् ॥

लेखनार्थं च भैषज्यं प्रमातेऽनन्तमाहरेत् ।
एवं स्यात्प्रथमः कालो भैषज्यग्रहणे नृणाम् ॥ ८ ॥

इति प्रथमः कालः ।

अथ द्वितीयः कालः-

भैषज्यं विगुणेऽपाने भोजनाग्रे प्रशस्यते ।
अरुचौ चित्रभोज्यैश्च मिश्रं रुचिरमाहरेत् ॥ ९ ॥
समानवाते विगुणे मन्वेऽग्नावग्निदीपनम् ।
व्यान्द्भोजनमध्ये तु भैषज्यं कुशलो भिषक् ॥ १० ॥
व्यानकोपे तु भैषज्यं भोजनान्ते समाहरेत् ।
हिक्काक्षेपककम्पेषु पूर्वमन्ते च भोजनात् ॥ ११ ॥
एवं द्वितीयः कालश्च प्रोक्तो भैषज्यकर्माणि ।

इति द्वितीयः कालः ।

अथ तृतीयः कालः-

उदाने कुपिते वाते स्वरमङ्गादिकारिणिं ॥ १२ ॥
ग्रासग्रासान्तरे देयं भैषज्यं सांध्यभोजने ।
प्राणे प्रदुष्टे सांध्यस्य मुक्तस्यान्ते च दीयते ॥ १३ ॥
औषधं प्रायशो धीरैः कालोऽयं स्यात्तृतीयकः ।

इति तृतीयः कालः ।

अथ चतुर्थः कालः-

मुहुर्मुहुश्च तृहृष्टादिहिक्काश्वासगरेषु च ॥ १४ ॥
सान्नं तु भैषजं वद्यादिति कालश्चतुर्थकः ।

इति चतुर्थः कालः ।

अथ पञ्चमः कालः-

ऊर्ध्वजल्विकारेषु लेखनं बृंहणं तथा ॥ १५ ॥
पाचनं शमनं देयं तदन्नं भैषजं निशि ।
इत्येवं पञ्चमः कालः प्रोक्तो भैषज्यकर्माणि ॥ १६ ॥

इति पञ्चमः कालः ।

समं नयति गात्राणि समानस्तेन कथ्यते ।
 स्यन्दनादूर्ध्वनयनादुदानो मण्यते बुधैः ॥ ९५ ॥
 व्यानो व्यानयति प्रायो रोगादीन्सर्वदेहगः ।
 नामेरधो विशेषेण वायुर्वसति देहधृत् ॥ ९६ ॥
 पित्तमुष्णं द्रवं पीतं नीलं सत्त्वगुणोत्त्रणम् ।
 कटुतिक्तसं ज्ञेयं विदग्धं वाऽऽम्लतां व्रजेत् ॥ ९७ ॥
 अग्न्याशये घरेत्पित्तमग्निरूपं तिलोन्मितम् ।
 पाचकं भ्राजकं चैव रश्मिकालोचकं तथा ॥ ९८ ॥
 साधकं चेति पञ्चैव पित्तनामान्यनुक्रमात् ।
 द्रुततारनिभं मुक्तपाचनात्पाचकं विदुः ॥ ९९ ॥
 रसरश्मनतो रक्ते यकृत्प्लीहोश्च रश्मिकम् ।
 अभ्यङ्गादि गृहीत्वाऽङ्गं भ्राजनान्भ्राजकं स्मृतम् ॥ १०० ॥
 आलोचयति यद्दृष्ट्या रूपमालोचकं हि तत् ।
 तमोरूपं कफं भित्त्वा साधके धर्मसाधनात् ॥ १ ॥
 स्युरेतान्यग्न्युपपदान्यखिलानि स्वकर्मसु ।
 स्थानं विशिष्टं पित्तस्य हृदोऽधस्तात्प्रकीर्तितम् ॥ २ ॥
 कफः स्निग्धो गुरुः श्वेतः पिच्छिलः शीतिलस्तथा ।
 तमोगुणाधिकः स्वादुर्विदग्धो लवणो भवेत् ॥ ३ ॥
 कफस्त्वामाशये मूर्ध्नि कण्ठे हृदि च संधिषु ।
 तिष्ठन्करोति देहस्य स्थैर्यं सर्वाङ्गपाटवम् ॥ ४ ॥
 क्लेदनस्तर्पकश्चैव बोधनश्चावलम्बकः ।
 श्लेष्मकश्चेति नामानि कफस्योक्तान्यनुक्रमात् ॥ ५ ॥
 क्लेदको भुक्तसंक्लेदात्तर्पको नेत्रतर्पणात् ।
 बोधको रससंबोधादालम्बादवलम्बकः ॥ ६ ॥
 श्लेष्मकः संधिसंश्लेषादिति तेषां विचेतना ।
 कण्ठस्याधो विशेषेण कफस्थानं जगुर्बुधाः ॥ ७ ॥
 दुष्टं रक्तमपि प्राहुर्दोषं केचन पित्तवत् ।
 वातपित्तकफानां तु त्रयो वैशेषिका गुणाः ॥ ८ ॥
 रौक्ष्यं वातस्य पित्तस्य तैक्ष्ण्यं स्निग्ध्यं कफस्य च ।
 साम्यं वृद्धिक्षयश्चेति दोषाणां त्रिविधा गतिः ॥ १०९ ॥

तत्र प्रथमं गन्धकजारणं यथोक्तं शिवागमे—

तुल्ये तु गन्धके जीर्णे शुद्धाच्छतगुणो रसः ।
 द्विगुणे गन्धके जीर्णे सर्वथा सर्वकुष्ठहा ॥ ६८ ॥
 त्रिगुणे गन्धके जीर्णे सर्वपाण्ड्यविनाशनः ।
 चतुर्गुणे तत्र जीर्णे वलीपलितनाशनः ॥ ६९ ॥
 गन्धे पञ्चगुणे जीर्णे क्षयक्षयकरो रसः ।
 षड्गुणे गन्धके जीर्णे सर्वरोगहरो भवेत् ॥ ७० ॥
 अवश्यमित्युवाचेदं देवी श्रीभैरवः स्वयम् ।

इदं गन्धकजारणफलं रसेन्द्रचिन्तामणावन्यथा पठन्ति यथा—

समे गन्धे तु रोगघ्नो द्विगुणे राजयक्ष्मनुत् ॥ ७१ ॥
 जीर्णे तु त्रिगुणे गन्धे कामिनीदर्पनाशनः ।
 चतुर्गुणे तु तेजस्वी सर्वशास्त्रविशारदः ॥ ७२ ॥
 भवेत्पञ्चगुणे सिद्धः षड्गुणे मृत्युनाशनः ॥ ७३ ॥
 षड्गुणे रोगहेति यदुक्तं तन्मूर्छायामेवावगन्तव्यम् ॥

उक्तं च—

रसगुणबलिजारणं विना यन्न खलुरुजाहरणक्षमो रसेन्द्रः ।
 न जलदकलधौतपाकहीनः स्पृशति रसायनतामिति प्रतिज्ञा ॥ ७४ ॥

गन्धकजारणायां गण्डूकायन्त्रं यथा—

आकण्ठं कलशं भूमौ निखाय जलसंभृतम् ।
 शरावस्तन्मुखे स्थाप्यो मध्ये छिद्रसंमन्वितः ॥ ७५ ॥
 नीरावियोगिनीं तत्र छिद्रे काचविलेपिताम् ।
 मृन्मूषां स्थापयेत्तस्यामूर्ध्वाधस्तुल्यगन्धकम् ॥ ७६ ॥
 रसं निक्षिप्य तस्योर्ध्वं शरावेण विमुद्रयेत् ।
 घन्योपलान्निं तस्योर्ध्वं ज्वालयेद्गुरुमार्गतः ॥ ७७ ॥
 स्वाङ्गशीतं समुद्धृत्य पुनस्तुर्यांशगन्धकम् ।
 यत्त्वा पूर्वक्रमेणैव जारयेत्पङ्कणं बलिम् ॥ ७८ ॥
 षड्गुणे गन्धके जीर्णे स्याद्रसः सर्वरोगहा ।

अथान्यप्रकारः—

गुरुशास्त्रं परित्यज्य विना गन्धकजारणात् ॥ ७९ ॥

समं नयति गात्राणि समानस्तेन कथ्यते ।
 स्यन्दनादूर्ध्वनयनादुदानो मण्यते बुधैः ॥ ९५ ॥
 व्यानो व्यानयति प्रायो रोगादीन्सर्वदेहगः ।
 नामेरधो विशेषेण वायुर्वसति देहधृत् ॥ ९६ ॥
 पित्तमुष्णं द्रवं पीतं नीलं सत्त्वगुणोत्त्रणम् ।
 कटुतिक्तसं ज्ञेयं विदग्धं वाऽऽम्लतां व्रजेत् ॥ ९७ ॥
 अग्न्याशये घरेत्पित्तमग्निरूपं तिलोन्मितम् ।
 पाचकं भ्राजकं चैव रश्मिकालोचकं तथा ॥ ९८ ॥
 साधकं चेति पञ्चैव पित्तनामान्यनुक्रमात् ।
 द्रुततारनिभं मुक्तपाचनात्पाचकं विदुः ॥ ९९ ॥
 रसरश्मनतो रक्ते यकृत्प्लीहोश्च रश्मिकम् ।
 अभ्यङ्गादि गृहीत्वाऽङ्गं भ्राजनान्भ्राजकं स्मृतम् ॥ १०० ॥
 आलोचयति यद्दृष्ट्या रूपमालोचकं हि तत् ।
 तमोरूपं कफं भित्त्वा साधके धर्मसाधनात् ॥ १ ॥
 स्युरेतान्यग्न्युपपदान्यखिलानि स्वकर्मसु ।
 स्थानं विशिष्टं पित्तस्य हृदोऽधस्तात्प्रकीर्तितम् ॥ २ ॥
 कफः स्निग्धो गुरुः श्वेतः पिच्छिलः शीतिलस्तथा ।
 तमोगुणाधिकः स्वादुर्विदग्धो लवणो भवेत् ॥ ३ ॥
 कफस्त्वामाशये मूर्ध्नि कण्ठे हृदि च संधिषु ।
 तिष्ठन्करोति देहस्य स्थैर्यं सर्वाङ्गपाटवम् ॥ ४ ॥
 क्लेदनस्तर्पकश्चैव बोधनश्चावलम्बकः ।
 श्लेष्मकश्चेति नामानि कफस्योक्तान्यनुक्रमात् ॥ ५ ॥
 क्लेदको भुक्तसंक्लेदात्तर्पको नेत्रतर्पणात् ।
 बोधको रससंबोधादालम्बादवलम्बकः ॥ ६ ॥
 श्लेष्मकः संधिसंश्लेषादिति तेषां विचेतना ।
 कण्ठस्याधो विशेषेण कफस्थानं जगुर्बुधाः ॥ ७ ॥
 दुष्टं रक्तमपि प्राहुर्दोषं केचन पित्तवत् ।
 वातपित्तकफानां तु त्रयो वैशेषिका गुणाः ॥ ८ ॥
 रौक्ष्यं वातस्य पित्तस्य तैक्ष्ण्यं स्निग्ध्यं कफस्य च ।
 साम्यं वृद्धिक्षयश्चेति दोषाणां त्रिविधा गतिः ॥ १०९ ॥

पाके दुग्धं व्रजति शिखराकारकं नेति मूमी
फान्तं लोहं तदिदमुदितं लक्षणेरेभिरत्र ॥ ६४ ॥

अथैषां शोधनमारणे यथा—

शशरक्तेन संलिसं किं चार्कपयसाऽयतः ।
दलं हुताशने ध्मातं सिक्तं त्रैफलवारिणा ॥ ६५ ॥
एवं त्रिशः कृते लोहं शुद्धिमाप्नोत्यसंशयम् ।

अथान्यप्रकारः—

त्रिफलाष्टगुणे तोये त्रिफला पोटशोन्मिका ॥ ६६ ॥
तत्काथे पादशेषे तु लोहस्य पठपञ्चकम् ।
कृत्वा पत्राणि तप्तानि सप्तवारं निषेचयेत् ॥ ६७ ॥
एवं प्रलीयते दोषो गिरिजो लोहसंभवः ।

इति लोहशुद्धिः ।

अथ लोहमारणगुणाः—

शुद्धस्य सूतराजस्य मागो मागद्वयं धेलेः ॥ ६८ ॥
द्वयोः समं सारचूर्णं मर्दयेत्कन्यकाम्बुना ।
यामद्वयं तस्य गोलं संवेष्टयेत्पण्डजैर्दलेः ॥ ६९ ॥
ततः सूत्रेण संबध्य स्थापयेत्ताम्रसंपुटे ।
संमुष्य घटने तस्य मृदा संशोष्य तत्पुनः ॥ ७० ॥
त्रिदिनं धान्यराशिस्थं तत उधृत्य मर्दयेत् ।
रजस्तद्वज्रगलितं नीरे तरति हंसवत् ॥ ७१ ॥
सोमासृतामिधमिदं लोहमस्म प्रकीर्तितम् ।

अथान्यप्रकारः—

द्वादशांशेन दरदं तीक्ष्णचूर्णस्य मेलयेत् ॥ ७२ ॥
कन्यानीरेण संमर्द्य यामयुग्मं तु तत्पुनः ।
शरावसंपुटे कृत्वा पुटेव्रजपुटेन वै ॥ ७३ ॥
सप्तधैवं कृतं लोहरजो वारितरं भवेत् ।

अथान्यप्रकारः—

काकोदुम्बरिकानीरैर्लोहपत्राणि सेचयेत् ॥ ७४ ॥

समं नयति गात्राणि समानस्तेन कथ्यते ।
 स्यन्दनादूर्ध्वनयनादुदानो मण्यते बुधैः ॥ ९५ ॥
 ध्यानो ध्यानयति प्रायो रोगादीन्सर्वदेहगः ।
 नामेरधो विशेषेण वायुर्वसति देहधृत् ॥ ९६ ॥
 पित्तमुष्णं द्रवं पीतं नीलं सत्त्वगुणोत्त्रणम् ।
 कटुतिक्तसं ज्ञेयं विदग्धं वाऽऽम्लतां व्रजेत् ॥ ९७ ॥
 अग्न्याशये घरेत्पित्तमग्निरूपं तिलोन्मितम् ।
 पाचकं भ्राजकं चैव रञ्जकालोचकं तथा ॥ ९८ ॥
 साधकं चेति पञ्चैव पित्तनामान्यनुक्रमात् ।
 द्रुततारनिभं मुक्तपाचनात्पाचकं विदुः ॥ ९९ ॥
 रसरञ्जनतो रक्ते यकृत्प्लीहोश्च रञ्जकम् ।
 अभ्यङ्गादि गृहीत्वाऽङ्गं भ्राजनान्भ्राजकं स्मृतम् ॥ १०० ॥
 आलोचयति यद्दृष्ट्या रूपमालोचकं हि तत् ।
 तमोरूपं कफं भित्त्वा साधके धर्मसाधनात् ॥ १ ॥
 स्युरेतान्यग्न्युपपदान्यखिलानि स्वकर्मसु ।
 स्थानं विशिष्टं पित्तस्य हृदोऽधस्तात्प्रकीर्तितम् ॥ २ ॥
 कफः स्निग्धो गुरुः श्वेतः पिच्छिलः शीतलस्तथा ।
 तमोगुणाधिकः स्वादुर्विदग्धो लवणो भवेत् ॥ ३ ॥
 कफस्त्वामाशये मूर्ध्नि कण्ठे हृदि च संधिषु ।
 तिष्ठन्करोति देहस्य स्थैर्यं सर्वाङ्गपाटवम् ॥ ४ ॥
 क्लेदनस्तर्पकश्चैव बोधनश्चावलम्बकः ।
 श्लेष्मकश्चेति नामानि कफस्योक्तान्यनुक्रमात् ॥ ५ ॥
 क्लेदको भुक्तसंक्लेदात्तर्पको नेत्रतर्पणात् ।
 बोधको रससंबोधादालम्बादवलम्बकः ॥ ६ ॥
 श्लेष्मकः संधिसंश्लेषादिति तेषां विचेतना ।
 कण्ठस्याधो विशेषेण कफस्थानं जगुर्बुधाः ॥ ७ ॥
 दुष्टं रक्तमपि प्राहुर्दोषं केचन पित्तवत् ।
 वातपित्तकफानां तु त्रयो वैशेषिका गुणाः ॥ ८ ॥
 रौक्ष्यं वातस्य पित्तस्य तैक्ष्ण्यं स्निग्ध्यं कफस्य च ।
 साम्यं वृद्धिक्षयश्चेति दोषाणां त्रिविधा गतिः ॥ १०९ ॥

कुटिले बलमत्यधिकं रागस्तीक्ष्णे च पन्नगे स्नेहः ।
 रागस्नेहबलानि तु कमले नित्यं प्रशंसन्ति ॥ ४५ ॥
 बलमास्तेऽभ्रकसखे जारणरागाः प्रतिष्ठितास्तीक्ष्णे ।
 बन्धस्तु सारलोहे कामणमथ नागवङ्गगतम् ॥ ४६ ॥
 कामाति तीक्ष्णेन रसस्तीक्ष्णेन च जीर्यते ग्रासः ।
 हेम्नो योनिस्तीक्ष्णं रागान्गृह्णाति तीक्ष्णेन ॥ ४७ ॥
 तदपि च दरेन हतं कृत्वा वा माक्षिकेण रविसहितम् ।
 घासितमपि घासनया घनवैद्यार्थं च जायं च ॥ ४८ ॥
 सर्वैरेमिलोहैर्माक्षिकमृदितैर्दुतैस्तथा गर्भे ।
 बिडयोगेन च जीर्णे रसराजो बन्धमुपयाति ।
 निर्बीजं समजीर्णं पादोनषोडशांशेन ॥ ४९ ॥
 अर्धेन पादुकनकं पादेनैकेन तुल्यकनकं च ॥ ५० ॥

समजीर्णस्य सारणयोग्यत्वं शतादिवेधनकत्वं च । इतो न्यूनजीर्णस्य
 पत्रलेपाधिकार एव । यथा—

अत्यम्लितमुद्गतिततारारिष्टादिपत्रमतिशुद्धम् ।
 आलिप्य रसेन ततः क्रमेण लिप्तं पुटेषु विश्रान्तम् ॥ ५१ ॥

पुटः प्रायेण चुष्टिकाधस्तावस्य देयः ।

अर्धेन मिश्रयित्वा हेम्ना श्रेष्ठेन तद्वलं पुटितम् ।

क्षितिखगपटुरक्तमृदा वर्णपुटोऽयं ततो देयः ॥ ५२ ॥

अर्धेनेत्युपलक्षणम् । रज्जुभिर्भेकैरङ्गामैः स्तम्भयोः सारलोहयोः ।

घट्यते रसवेतण्डो युक्त्या श्रीगुरुदत्तया ॥ ५३ ॥

शिलाचतुष्कं गन्धेशी काचकूप्यां सुवर्णकृत ।

कीलालायःकृतो योगः पट्टिकालेपनाधिकः ॥ ५४ ॥

मण्डूकपारदशिलावलयः समानाः

समर्दिताः क्षितिबिलेशयमन्त्रजिह्वैः ।

यन्त्रोत्तमेन गुरुभिः प्रतिपादितेन

स्वल्पैर्दिनैरिह पतन्ति न विस्मयध्वम् ॥ ५५ ॥

१ क. 'वन्मार्थ' । २ ग. 'समादिनी' । ३ ग. 'रणायो' । ४ ग. 'कवक्षेभैः' । ५ क. 'स्मयो
 रवठो' । ६ घ. 'कूप्या सु' । ७ घ. 'गः खटिका' । क. ग. 'कुटिलवगाधिक इति रसेन्द्रपाठः ।
 ८ क. 'नादः' । ९ क. 'दैः' । अशेष' ।

समं नयति गात्राणि समानस्तेन कथ्यते ।
 स्यन्दनादूर्ध्वनयनादुदानो मण्यते बुधैः ॥ ९५ ॥
 ध्यानो ध्यानयति प्रायो रोगादीन्सर्वदेहगः ।
 नामेरधो विशेषेण वायुर्वसति देहधृत् ॥ ९६ ॥
 पित्तमुष्णं द्रवं पीतं नीलं सत्त्वगुणोत्त्रणम् ।
 कटुतिक्तसं ज्ञेयं विदग्धं वाऽऽम्लतां व्रजेत् ॥ ९७ ॥
 अग्न्याशये घरेत्पित्तमग्निरूपं तिलोन्मितम् ।
 पाचकं भ्राजकं चैव रञ्जकालोचकं तथा ॥ ९८ ॥
 साधकं चेति पञ्चैव पित्तनामान्यनुक्रमात् ।
 द्रुततारनिभं मुक्तपाचनात्पाचकं विदुः ॥ ९९ ॥
 रसरञ्जनतो रक्ते यकृत्प्लीहोश्च रञ्जकम् ।
 अभ्यङ्गादि गृहीत्वाऽङ्गं भ्राजनान्भ्राजकं स्मृतम् ॥ १०० ॥
 आलोचयति यद्दृष्ट्या रूपमालोचकं हि तत् ।
 तमोरूपं कफं भित्त्वा साधके धर्मसाधनात् ॥ १ ॥
 स्युरेतान्यग्न्युपपदान्यखिलानि स्वकर्मसु ।
 स्थानं विशिष्टं पित्तस्य हृदोऽधस्तात्प्रकीर्तितम् ॥ २ ॥
 कफः स्निग्धो गुरुः श्वेतः पिच्छिलः शीतिलस्तथा ।
 तमोगुणाधिकः स्वादुर्विदग्धो लवणो भवेत् ॥ ३ ॥
 कफस्त्वामाशये मूर्ध्नि कण्ठे हृदि च संधिषु ।
 तिष्ठन्करोति देहस्य स्थैर्यं सर्वाङ्गपाटवम् ॥ ४ ॥
 क्लेदनस्तर्पकश्चैव बोधनश्चावलम्बकः ।
 श्लेष्मकश्चेति नामानि कफस्योक्तान्यनुक्रमात् ॥ ५ ॥
 क्लेदको भुक्तसंक्लेदात्तर्पको नेत्रतर्पणात् ।
 बोधको रससंबोधादालम्बादवलम्बकः ॥ ६ ॥
 श्लेष्मकः संधिसंश्लेषादिति तेषां विचेतना ।
 कण्ठस्याधो विशेषेण कफस्थानं जगुर्बुधाः ॥ ७ ॥
 दुष्टं रक्तमपि प्राहुर्दोषं केचन पित्तवत् ।
 वातपित्तकफानां तु त्रयो वैशेषिका गुणाः ॥ ८ ॥
 रौक्ष्यं वातस्य पित्तस्य तैक्ष्ण्यं स्निग्ध्यं कफस्य च ।
 साम्यं वृद्धिक्षयश्चेति दोषाणां त्रिविधा गतिः ॥ १०९ ॥

एकीयमानमाह-

स्वर्णं तारं च ताम्रं च बह्वो नागस्तु पञ्चमः ।
रीतिका च तथा घोरो लोहं चेत्यष्ट धातवः ॥ २ ॥

तत्र प्रथमं स्वर्णम्-

पुरा निजाधमस्थानां सप्तर्षाणां जितात्मनाम् ।
पत्नीं विलोक्य लावण्यलक्ष्मीसंपन्नयौवनाम् ॥ ३ ॥
कन्दर्पवर्षविभ्रान्तचेतसो जातवेदसः ।
पातितं यद्भूरापृष्ठे रेतस्तद्धेगतामियात् ॥ ४ ॥
कृत्रिमं चापि भवति सिद्धसूतस्य योगतः ।
मेरुसानुपतज्जम्बूफलाम्भोयोगतः परम् ॥ ५ ॥
दिव्यौषधीमणिस्पर्शदिव्यद्भुयति काञ्चनम् ।
एवं नानाविधान्यत्र जायन्ते काञ्चनानि वै ॥ ६ ॥
तत्र यद्भक्षणाहं स्याद्धेम तलक्षणं शृणु ।
वाहे रक्तं सितं छेदे निकषे कुल्लुमप्रमम् ॥ ७ ॥
तारैशुल्योत्थितं स्निग्धं मृदु हेम गुरुत्तमम् ।
श्वेताङ्गं कठिनं रुक्षं विवर्णं समलं दालि ॥ ८ ॥
वाहे छेदे सितं श्वेतं कषे लघु च तत्त्यजेत् ।

अथ हेमशोधनम्-

मृत्तिका मातुलुङ्गाद्यैः पञ्चवासरमाविता ॥ ९ ॥
समस्मलवर्णा हेम शोधयेत्पुटपाकतः ।

अन्यच्च-

सुवर्णमुत्तमं बह्वो विद्वतं निक्षिपेन्निशः ॥ १० ॥
काञ्चनारद्रवैः शुद्धं काञ्चनं जायते मृशम् ।

अथ हेममारणम्-

शुद्धसूतसमं स्वर्णं खल्वे कृत्वा तु गोलकम् ॥ ११ ॥
ऊर्ध्वाधो मृत्तिकां दत्त्वा सर्वतुल्यं निरुध्य च ।
त्रिंशद्भनोत्पलेर्देयं पुटमेवं चतुर्दश ॥ १२ ॥
निरुत्थं हेम मस्म स्याद्भन्धो देयः पुनः पुनः ।

समं नयति गात्राणि समानस्तेन कथ्यते ।
 स्यन्दनादूर्ध्वनयनादुदानो मण्यते बुधैः ॥ ९५ ॥
 व्यानो व्यानयति प्रायो रोगादीन्सर्वदेहगः ।
 नामेरधो विशेषेण वायुर्वसति देहधृत् ॥ ९६ ॥
 पित्तमुष्णं द्रवं पीतं नीलं सत्त्वगुणोत्त्रणम् ।
 कटुतिक्तसं ज्ञेयं विदग्धं वाऽऽम्लतां व्रजेत् ॥ ९७ ॥
 अग्न्याशये घरेत्पित्तमग्निरूपं तिलोन्मितम् ।
 पाचकं भ्राजकं चैव रञ्जकालोचकं तथा ॥ ९८ ॥
 साधकं चेति पञ्चैव पित्तनामान्यनुक्रमात् ।
 द्रुततारनिभं मुक्तपाचनात्पाचकं विदुः ॥ ९९ ॥
 रसरञ्जनतो रक्ते यकृत्प्लीहोश्च रञ्जकम् ।
 अभ्यङ्गादि गृहीत्वाऽङ्गं भ्राजनान्भ्राजकं स्मृतम् ॥ १०० ॥
 आलोचयति यद्दृष्ट्या रूपमालोचकं हि तत् ।
 तमोरूपं कफं भित्त्वा साधके धर्मसाधनात् ॥ १ ॥
 स्युरेतान्यग्न्युपपदान्यखिलानि स्वकर्मसु ।
 स्थानं विशिष्टं पित्तस्य हृदोऽधस्तात्प्रकीर्तितम् ॥ २ ॥
 कफः स्निग्धो गुरुः श्वेतः पिच्छिलः शीतलस्तथा ।
 तमोगुणाधिकः स्वादुर्विदग्धो लवणो भवेत् ॥ ३ ॥
 कफस्त्वामाशये मूर्ध्नि कण्ठे हृदि च संधिषु ।
 तिष्ठन्करोति देहस्य स्थैर्यं सर्वाङ्गपाटवम् ॥ ४ ॥
 क्लेदनस्तर्पकश्चैव बोधनश्चावलम्बकः ।
 श्लेष्मकश्चेति नामानि कफस्योक्तान्यनुक्रमात् ॥ ५ ॥
 क्लेदको भुक्तसंक्लेदात्तर्पको नेत्रतर्पणात् ।
 बोधको रससंबोधादालम्बादवलम्बकः ॥ ६ ॥
 श्लेष्मकः संधिसंश्लेषादिति तेषां विचेतना ।
 कण्ठस्याधो विशेषेण कफस्थानं जगुर्बुधाः ॥ ७ ॥
 दुष्टं रक्तमपि प्राहुर्दोषं केचन पित्तवत् ।
 वातपित्तकफानां तु त्रयो वैशेषिका गुणाः ॥ ८ ॥
 रौक्ष्यं वातस्य पित्तस्य तैक्ष्ण्यं स्निग्ध्यं कफस्य च ।
 साम्यं वृद्धिक्षयश्चेति दोषाणां त्रिविधा गतिः ॥ १०९ ॥

पाके दुग्धं व्रजति शिखराकारकं नेति मूमी
फान्तं लोहं तदिदमुदितं लक्षणेरेभिरत्र ॥ ६४ ॥

अथैषां शोधनमारणे यथा—

शशरक्तेन संलिसं किं चार्कपयसाऽयतः ।
दलं हुताशने ध्मातं सिक्तं त्रैफलवारिणा ॥ ६५ ॥
एवं त्रिशः कृते लोहं शुद्धिमाप्नोत्यसंशयम् ।

अथान्यप्रकारः—

त्रिफलाष्टगुणे तोये त्रिफला पोटशोन्मिका ॥ ६६ ॥
तत्काथे पादशेषे तु लोहस्य पठपञ्चकम् ।
कृत्वा पत्राणि तप्तानि सप्तवारं निषेचयेत् ॥ ६७ ॥
एवं प्रलीयते दोषो गिरिजो लोहसंभवः ।

इति लोहशुद्धिः ।

अथ लोहमारणगुणाः—

शुद्धस्य सूतराजस्य मागो मागद्वयं धेलेः ॥ ६८ ॥
द्वयोः समं सारचूर्णं मर्दयेत्कन्यकाम्बुना ।
यामद्वयं तस्य गोलं संवेष्टयेत्पण्डजैर्दलेः ॥ ६९ ॥
ततः सूत्रेण संबध्य स्थापयेत्ताम्रसंपुटे ।
संमुष्य घटने तस्य मृदा संशोष्य तत्पुनः ॥ ७० ॥
त्रिदिनं धान्यराशिस्थं तत उधृत्य मर्दयेत् ।
रजस्तद्वज्रगलितं नीरे तरति हंसवत् ॥ ७१ ॥
सोमासृतामिधमिदं लोहमस्म प्रकीर्तितम् ।

अथान्यप्रकारः—

द्वादशांशेन दरदं तीक्ष्णचूर्णस्य मेलयेत् ॥ ७२ ॥
कन्यानीरेण संमर्द्य यामयुग्मं तु तत्पुनः ।
शरावसंपुटे कृत्वा पुटेव्रजपुटेन वै ॥ ७३ ॥
सप्तधैवं कृतं लोहरजो वारितरं भवेत् ।

अथान्यप्रकारः—

काकोदुम्बरिकानीरैर्लोहपत्राणि सेचयेत् ॥ ७४ ॥

समं नयति गात्राणि समानस्तेन कथ्यते ।
 स्यन्दनादूर्ध्वनयनादुदानो मण्यते बुधैः ॥ ९५ ॥
 व्यानो व्यानयति प्रायो रोगादीन्सर्वदेहगः ।
 नामेरधो विशेषेण वायुर्वसति देहधृत् ॥ ९६ ॥
 पित्तमुष्णं द्रवं पीतं नीलं सत्त्वगुणोत्त्रणम् ।
 कटुतिक्तसं ज्ञेयं विदग्धं वाऽऽम्लतां व्रजेत् ॥ ९७ ॥
 अग्न्याशये घरेत्पित्तमग्निरूपं तिलोन्मितम् ।
 पाचकं भ्राजकं चैव रञ्जकालोचकं तथा ॥ ९८ ॥
 साधकं चेति पञ्चैव पित्तनामान्यनुक्रमात् ।
 द्रुततारनिभं मुक्तपाचनात्पाचकं विदुः ॥ ९९ ॥
 रसरञ्जनतो रक्ते यकृत्प्लीहोश्च रञ्जकम् ।
 अभ्यङ्गादि गृहीत्वाऽङ्गं भ्राजनान्भ्राजकं स्मृतम् ॥ १०० ॥
 आलोचयति यद्दृष्ट्या रूपमालोचकं हि तत् ।
 तमोरूपं कफं भित्त्वा साधके धर्मसाधनात् ॥ १ ॥
 स्युरेतान्यग्न्युपपदान्यखिलानि स्वकर्मसु ।
 स्थानं विशिष्टं पित्तस्य हृदोऽधस्तात्प्रकीर्तितम् ॥ २ ॥
 कफः स्निग्धो गुरुः श्वेतः पिच्छिलः शीतिलस्तथा ।
 तमोगुणाधिकः स्वादुर्विदग्धो लवणो भवेत् ॥ ३ ॥
 कफस्त्वामाशये मूर्ध्नि कण्ठे हृदि च संधिषु ।
 तिष्ठन्करोति देहस्य स्थैर्यं सर्वाङ्गपाटवम् ॥ ४ ॥
 क्लेदनस्तर्पकश्चैव बोधनश्चावलम्बकः ।
 श्लेष्मकश्चेति नामानि कफस्योक्तान्यनुक्रमात् ॥ ५ ॥
 क्लेदको भुक्तसंक्लेदात्तर्पको नेत्रतर्पणात् ।
 बोधको रससंबोधादालम्बादवलम्बकः ॥ ६ ॥
 श्लेष्मकः संधिसंश्लेषादिति तेषां विचेतना ।
 कण्ठस्याधो विशेषेण कफस्थानं जगुर्बुधाः ॥ ७ ॥
 दुष्टं रक्तमपि प्राहुर्दोषं केचन पित्तवत् ।
 वातपित्तकफानां तु त्रयो वैशेषिका गुणाः ॥ ८ ॥
 रौक्ष्यं वातस्य पित्तस्य तैक्ष्ण्यं स्निग्ध्यं कफस्य च ।
 साम्यं वृद्धिक्षयश्चेति दोषाणां त्रिविधा गतिः ॥ १०९ ॥

अथान्यद्दुर्जरत्वान्न लिखितम् । भगवद्भोविन्द-

पादास्तु कलांशमेव ग्रासं लिखन्ति । यथा-

पञ्चमिरेव ग्रासैर्धनसत्त्वं जारयित्वाऽऽदौ ।

गर्मद्रावी निपुणो जरयति धीजं कलांशेन ॥ २६ ॥

तन्मते चतुःषष्टिचत्वारिंशच्चिंशद्विंशतिषोडशांशाः पञ्च ग्रासाः ।

अथाजनवेधने-

तास्कर्मण्यस्य न तथा प्रयोगो दृश्यते ।

केवलं निर्मलं ताम्रं वापितं द्रवेन तु ।

कुरुते त्रिगुणे जीर्णं लाक्षारसनिमं रसम् ॥ २७ ॥

गन्धकेन हतं नागं जारयेत्कमलोदरे ।

एतस्य त्रिगुणे जीर्णे लाक्षामो जायते रसः ॥ २८ ॥

एतत्तु नागसंबन्धान्न रसायनकर्मणि ।

किं वा यथोक्तसिद्धबीजोपरि त्रिगुणताम्रोत्तारणादनु तद्बीजं सम-
जीर्णं सत्तन्त्रेणैव रञ्जयति ।

कुनटीहतकरिणा वा रविणा वा ताप्यगन्धकहतेन ।

दरदनिहतांसिना वा निर्व्यूढं हेमतद्बीजम् ॥ २९ ॥

घालिना व्यूढं केवलार्कमपि ।

अथ तारबीजम्-

कुटिलं विमला तीक्ष्णं समं चूर्णं प्रकल्पयेत् ।

पुटितं पञ्चवारं तु तारं बाह्यं शनैर्धमेत् ॥ ३० ॥

यावद्दशगुणं तत्तु तारबीजं भवेच्छुभम् ।

सत्त्वं तालोद्भवं वङ्गं समं कृत्वा तु धामयेत् ॥ ३१ ॥

तच्चूर्णं बाह्येत्तारे गुणान्येवं तु षोडश ।

प्रतिबीजमिदं श्रेष्ठं सूतकस्य तु बन्धनम् ॥ ३२ ॥

चारणात्सारणाच्चैव सहस्रांशेन विध्यति ।

वङ्गाश्रं बाह्येत्तारे गुणानि द्वादशैव तु ॥ ३३ ॥

एतद्बीजे समे जीर्णे शतवेधी भवेन्नरः ।

१ क. अन्यद्दुर्जरत्वान्ते लि० । २ क. 'गुणं जी' । ३ क. 'प्रोत्तरेणान्यद्बी' । ४ क. 'वा
शिलायां वा । ५ ग. 'रणीवैव । ६ क. 'बीजं समे जीर्णे श' ।

मांसपेश्यः समाख्याता नृणां पञ्चशतं बुधैः ।
स्त्रीणां तु विंशत्यधिकाः कण्डराश्चैव षोडश ॥ ४४ ॥
नृदेहे दश रन्धाणि नारीदेहे त्रयोदश ।
एतत्समासतः प्रोक्तं विस्तरेणाधुनोच्यते ॥ ४५ ॥

कलालक्षणम्—

धात्वाशयान्तरे यस्य यः क्लेदस्त्ववतिष्ठते ।
देहोष्मणा विपक्वस्तु सा कलेत्यभिधीयते ॥ ४६ ॥
यथा हि सारः काष्ठेषु च्छिद्यमानेषु वृश्यते ।
तथा धातुर्हि मांसेषु च्छिद्यमानेषु वीक्ष्यते ॥ ४७ ॥
मांसासृङ्ममेदसां तिस्रो यकृतप्लिहोश्चतुर्थिका ।
पञ्चमी च तथाऽन्त्राणां षष्ठी चाग्निधरा मता ॥ ४८ ॥
रेतोधरा सप्तमी स्यादिति सप्त कला मताः ।
यथा पयसि सर्पिस्तु गूढश्चेक्षो रसो यथा ॥ ४९ ॥
शरीरेऽपि तथा रक्तं नृणां विद्याद्भिषग्वरः ।

वशिष्टसंहितायां तु—

स्त्रीणां दश कला ज्ञेया गर्मस्य स्तनयोरपि ॥ ५० ॥
इति कलाः ।

अथाऽऽशयाः—

जीवासाशयमामनन्ति हृदये स्याच्छ्लेष्मणस्त्वाशय-
स्तस्याधस्तदधस्तु सर्वभिषजामाशयः संमतः ।
नाभेर्वामत ऊर्ध्वमीपदनलस्याधोऽस्य पक्षाशय-
स्तस्याधः पवनाशलयो निगदितो बस्तिस्तु मूत्राशयः ॥ ५१ ॥
गर्माशयोऽष्टमः स्त्रीणामामपक्षाशयान्तरे ।
स्तनौ स्तन्याशयावेवं विज्ञेयास्तु दशाऽऽशयाः ॥ ५२ ॥
कोष्ठाङ्गानि स्थितान्येषु हृदयं क्लोनेकुप्पुसः ।
यकृतप्लीहोण्डुकवृकौ नाभिर्द्विभ्रात्रवस्तयः ॥ ५३ ॥
दश जीवितधामानि शिरोरसनबन्धनम् ।
कण्ठोऽस्रं हृदयं नाभिर्बस्तिः शुक्रौजसी गुदम् ॥ ५४ ॥
असृजः श्लेष्मणश्चापि यः प्रसादः परो मतः ।
तं पच्यमातं पित्तेन ॥ ५५ ॥

तत्र प्रथमं गन्धकजारणं यथोक्तं शिवागमे—

तुल्ये तु गन्धके जीर्णे शुद्धाच्छतगुणो रसः ।

द्विगुणे गन्धके जीर्णे सर्वथा सर्वकुष्ठहा ॥ ६८ ॥

त्रिगुणे गन्धके जीर्णे सर्वपाण्ड्यविनाशनः ।

चतुर्गुणे तत्र जीर्णे वलीपलितनाशनः ॥ ६९ ॥

गन्धे पञ्चगुणे जीर्णे क्षयक्षयकरो रसः ।

षड्गुणे गन्धके जीर्णे सर्वरोगहरो भवेत् ॥ ७० ॥

अवश्यमित्युवाचेदं देवी श्रीभैरवः स्वयम् ।

इदं गन्धकजारणफलं रसेन्द्रचिन्तामणावन्यथा पठन्ति यथा—

समे गन्धे तु रोगघ्नो द्विगुणे राजयक्ष्मनुत् ॥ ७१ ॥

जीर्णे तु त्रिगुणे गन्धे कामिनीदर्पनाशनः ।

चतुर्गुणे तु तेजस्वी सर्वशास्त्रविशारदः ॥ ७२ ॥

भवेत्पञ्चगुणे सिद्धः षड्गुणे मृत्युनाशनः ॥ ७३ ॥

षड्गुणे रोगहेति यदुक्तं तन्मूर्छायामेवावगन्तव्यम् ॥

उक्तं च—

रसगुणबलिजारणं विना यन्न खलुरुजाहरणक्षमो रसेन्द्रः ।

न जलदकलधौतपाकहीनः स्पृशति रसायनतामिति प्रतिज्ञा ॥ ७४ ॥

गन्धकजारणायां गण्डूकायन्त्रं यथा—

आकण्ठं कलशं भूमौ निखाय जलसंभृतम् ।

शरावस्तन्मुखे स्थाप्यो मध्ये छिद्रसंमन्वितः ॥ ७५ ॥

नीरावियोगिनीं तत्र छिद्रे काचविलेपिताम् ।

मृन्मूषां स्थापयेत्तस्यामूर्ध्वाधस्तुल्यगन्धकम् ॥ ७६ ॥

रसं निक्षिप्य तस्योर्ध्वं शरावेण विमुद्रयेत् ।

घन्योपलाग्निं तस्योर्ध्वं ज्वालयेद्गुरुमार्गतः ॥ ७७ ॥

स्वाङ्गशीतं समुद्धृत्य पुनस्तुर्यांशगन्धकम् ।

यत्त्वा पूर्वक्रमेणैव जारयेत्पङ्कणं बलिम् ॥ ७८ ॥

षड्गुणे गन्धके जीर्णे स्याद्रसः सर्वरोगहा ।

अथान्यप्रकारः—

गुरुशास्त्रं परित्यज्य विना गन्धकजारणात् ॥ ७९ ॥

जरायुवेष्टितो भुग्नपृष्ठग्रीवास्थिसंहतिः ।

गर्भाशये स्थितो देही ज्ञानवानतिचिन्तयन् ॥ २३ ॥

किं मया दुष्कृतं कर्म कृतं गर्भाशये यतः ।

पतितो निरये घोरे नानादुःखप्रदायिनि ॥ २४ ॥

यदि गर्माद्विनिर्यामि करिष्यामि तदा शुभम् ।

येन मूयो गर्भवासदुःखं द्रक्ष्यामि न क्वचित् ॥ २५ ॥

इति संचिन्त्यमानः स देही योगीव तत्त्ववित् ।

निःसारितः समीरेण योनिमार्गनियन्त्रितः ॥ २६ ॥

निर्गतो योनितो देही मायया विष्यते पुनः ।

तत्क्षणादात्मविज्ञानविनाशादिव रोदिति ॥ २७ ॥

अथ गर्भस्य द्वैविध्ये हेतुमाह—

परस्परानिलाद्वातात्प्रभिन्ने कलले द्विधा ।

द्विधा ततः प्रवृद्धयेत युग्मं तस्मात्प्रजायते ॥ २८ ॥

अथ विकृतोत्पत्तिहेतुमाह—

मातुः श्रद्धाविघातेन स्वस्य दुष्कर्मणा तथा ।

कुञ्जवामनखञ्जं वा विकृताश्च भवन्ति ते ॥ २९ ॥

गर्भनष्टहेतुमाह—

आघातादिनिमित्तेन जठरान्तर्भूते शिशौ ।

जठरं जायते शीतं स्तब्धाध्मातं भृशव्यथम् ॥ ३० ॥

गर्मास्पन्दो भवत्युष्णः कृच्छ्रादुच्छ्वसनं कुमः ।

अरतिस्त्रस्तनेत्रत्वमावीनामसमुद्भवः ॥ ३१ ॥

अथाङ्गप्रत्यङ्गोत्पत्तिः—

शिरोन्तराधिर्द्वौ बाहू सक्थिनी च संमासतः ।

पङ्कजमङ्गप्रत्यङ्गं तस्याक्षिहृदयाविकम् ॥ ३२ ॥

अथ प्रत्यङ्गानि—

चक्षुष्कर्णोष्ठनासास्तनगलरसनागल्लमन्यांसगण्ड-

भ्रुकक्षाजङ्घहस्ताङ्गुलिनखरकटीनाभिपृष्ठाण्डमेढ्रम् ।

जानू स्फिग्बस्तिपार्श्वोदरगुदपदपाण्यङ्गुलीगुल्फकादि

प्रत्यङ्गं चेत्युमाभ्यां जगद्धि विबुधास्तच्छरीरं समस्तम् ॥ ३३ ॥

अथान्यद्दुर्जरत्वान्न लिखितम् । भगवद्भोविन्द-

पादास्तु कलांशमेव ग्रासं लिखन्ति । यथा-

पञ्चमिरेव ग्रासैर्धनसत्त्वं जारयित्वाऽऽदौ ।

गर्मद्रावी निपुणो जरयति धीजं कलांशेन ॥ २६ ॥

तन्मते चतुःषष्टिचत्वारिंशच्चिंशद्विंशतिषोडशांशाः पञ्च ग्रासाः ।

अथाजनवेधने-

तास्कर्मण्यस्य न तथा प्रयोगो दृश्यते ।

केवलं निर्मलं ताम्रं वापितं द्रवेन तु ।

कुरुते त्रिगुणे जीर्णं लाक्षारसनिमं रसम् ॥ २७ ॥

गन्धकेन हतं नागं जारयेत्कमलोदरे ।

एतस्य त्रिगुणे जीर्णे लाक्षामो जायते रसः ॥ २८ ॥

एतत्तु नागसंबन्धान्न रसायनकर्मणि ।

किं वा यथोक्तसिद्धबीजोपरि त्रिगुणताम्रोत्तारणादनु तद्बीजं सम-
जीर्णं सत्तन्त्रेणैव रञ्जयति ।

कुनटीहतकरिणा वा रविणा वा ताप्यगन्धकहतेन ।

दरदनिहतांसिना वा निर्व्यूढं हेमतद्बीजम् ॥ २९ ॥

घालिना व्यूढं केवलार्कमपि ।

अथ तारबीजम्-

कुटिलं विमला तीक्ष्णं समं चूर्णं प्रकल्पयेत् ।

पुटितं पञ्चवारं तु तारं बाह्यं शनैर्धमेत् ॥ ३० ॥

यावद्दशगुणं तत्तु तारबीजं भवेच्छुभम् ।

सत्त्वं तालोद्भवं वङ्गं समं कृत्वा तु धामयेत् ॥ ३१ ॥

तच्चूर्णं बाह्येत्तारे गुणान्येवं तु षोडश ।

प्रतिबीजमिदं श्रेष्ठं सूतकस्य तु बन्धनम् ॥ ३२ ॥

चारणात्सारणाच्चैव सहस्रांशेन विध्यति ।

वङ्गाश्रं बाह्येत्तारे गुणानि द्वादशैव तु ॥ ३३ ॥

एतद्बीजे समे जीर्णे शतवेधी भवेद्भस्मः ।

अथ सप्तमस्तरङ्गः ।

अथ पञ्च कर्माणि—

वमनं रेचनं नस्यं निरुहश्चानुवासनम् ।

एतानि पञ्च कर्माणि कथितानि मुनीश्वरैः ॥ १ ॥

तत्र प्रथमं वमनविधिः—

शरत्काले वसन्ते च प्रावृद्धकाले च देहिनाम् ।

वमनं रेचनं चैव कारयेत्कुशलो भिषक् ॥ २ ॥

बलवन्तं कफव्यासं हृत्तासादिनिपीडितम् ।

तथा वमनसात्म्यं च धीरचित्तं च वामयेत् ॥ ३ ॥

विपदोपे स्तन्यरोगे मन्दाग्रौ श्लीपदेऽर्बुदे ।

हृद्रोगकुष्ठवीसर्पमेहाजीर्णभ्रमेषु च ॥ ४ ॥

विदारिकापचीकासश्वासपीनसवृद्धिषु ।

अपस्मारे ज्वरोन्मादे तथा रक्तातिसारिषु ॥ ५ ॥

नासाताल्वोदपाके च कर्णस्रावेऽधिजिह्वके ।

गलशुण्ड्यामतीसारे पित्तश्लेष्मगदे तथा ॥ ६ ॥

मेदोगदेऽरुचौ चैव वमनं कारयेद्भिषक् ।

न वामनीयस्तिमिरी न गुल्मी नोदरी कृशः ॥ ७ ॥

नातिवृद्धो गर्भिणी च न स्थूलो न क्षतातुरः ।

मदार्तो बालको रुक्षः क्षुधितश्च निरुहितः ॥ ८ ॥

उदावर्त्यूर्ध्वरक्ती च क्षुच्छर्यः केवलानिली ।

पाण्डुरोगी क्रामिव्यासः पठनात्स्वरघातकः ॥ ९ ॥

एतेऽप्यजीर्णव्यथिता वाम्या ये विपपीडिताः ।

कफव्यासाश्च ते वाम्या मधूकक्षाथपानतः ॥ १० ॥

सुकुमारं कृशं बालं वृद्धं मीरुं न वामयेत् ।

पीत्वा यवागूमाकण्ठं क्षीरतक्रदधीनि च ॥ ११ ॥

असात्म्यैः श्लेष्मलैर्मोज्यैर्दोषानुत्क्रिय देहिनः ।

स्निग्धास्विन्नाय वमनं दत्तं सम्यक्प्रवर्तते ॥ १२ ॥

वमनेषु च सर्वेषु सैन्धवं मधुना हितम् ।

वीमत्सं वमनं दद्याद्विपरीतं विरेचनम् ॥ १३ ॥

एकीयमानमाह-

स्वर्णं तारं च ताम्रं च बह्वो नागस्तु पञ्चमः ।
रीतिका च तथा घोरो लोहं चैवष्ट धातवः ॥ २ ॥

तत्र प्रथमं स्वर्णम्-

पुरा निजाधमस्थानां सप्तर्षाणां जितात्मनाम् ।
पत्नीं विलोक्य लावण्यलक्ष्मीसंपन्नयौवनाम् ॥ ३ ॥
कन्दर्पवर्षविभ्रान्तचेतसो जातवेदसः ।
पातितं यद्भूरापृष्ठे रेतस्तद्धेगतामियात् ॥ ४ ॥
कृत्रिमं चापि भवति सिद्धसूतस्य योगतः ।
मेरुसानुपतज्जम्बूफलाम्भोयोगतः परम् ॥ ५ ॥
दिव्यौषधीमणिस्पर्शाद्व्यन्दयति काञ्चनम् ।
एवं नानाविधान्यत्र जायन्ते काञ्चनानि वै ॥ ६ ॥
तत्र यद्भक्षणाहं स्याद्धेम तलक्षणं शृणु ।
वाहे रक्तं सितं छेदे निकषे कुल्लुमप्रमम् ॥ ७ ॥
तारैशुल्योत्थितं स्निग्धं मृदु हेम गुरुत्तमम् ।
श्वेताङ्गं कठिनं रुक्षं विवर्णं समलं दालि ॥ ८ ॥
वाहे छेदे सितं श्वेतं कषे लघु च तत्त्यजेत् ।

अथ हेमशोधनम्-

मृत्तिका मातुलुङ्गाद्यैः पञ्चवासरमाविता ॥ ९ ॥
समस्मलवर्णा हेम शोधयेत्पुटपाकतः ।

अन्यच्च-

सुवर्णमुत्तमं बह्वो विद्वतं निक्षिपेन्निशः ॥ १० ॥
काञ्चनारद्रवैः शुद्धं काञ्चनं जायते मृशम् ।

अथ हेममारणम्-

शुद्धसूतसमं स्वर्णं खल्वे कृत्वा तु गोलकम् ॥ ११ ॥
ऊर्ध्वाधो मृत्तिकां दत्त्वा सर्वतुल्यं निरुध्य च ।
त्रिंशद्भनोत्पलेर्देयं पुटमेवं चतुर्दश ॥ १२ ॥
निरुत्थं हेम मस्म स्याद्भन्धो देयः पुनः पुनः ।

शाणस्तैः स्याच्चतुर्भिर्युगलमथ तयोः सूर्यकस्तौ च हस्त-
 स्तद्वी खारी तुला स्यात्पलशतमथ तद्विंशतिमरि एकः ।
 गुञ्जादिमानमारभ्य यावत्स्यात्कुडवस्थितिः ॥ २१ ॥
 द्रवाद्विशुष्कद्रव्याणां तावन्मानं च संस्मृतम् ।
 प्रस्थादिमानमारभ्य द्विगुणं तु द्रवाद्वयोः ॥ २२ ॥
 मानं तथा तुलायास्तु द्विगुणं न कश्चित्स्मृतम् ।
 मृद्वृक्षवेणुलोहादेर्माण्डं यच्चतुरङ्गुलम् ॥ २३ ॥
 विस्तीर्णं च तथोच्चं च तन्मानं कुडवं वदेत् ।
 पदीपधं तु प्रथमं यस्य योगस्य कथ्यते ॥ २४ ॥
 तन्नामैव स योगो हि कथ्यतेऽत्र विनिश्चयः ।
 तृणिः स्यादणुभिः पङ्क्तिभिः पङ्क्तिस्तु समीरिता ॥ २५ ॥
 तामिः पङ्क्तिभिर्भवेद्युक्ता पङ्क्त्युक्तामी रजात्तमम् ।
 जालान्तरगतैः सूर्यकरैर्वशी विलोक्यते ॥ २६ ॥
 तस्या नामान्तरं ज्ञेयं त्रसरेणू रजस्तथा ।

इति मागधपरिभाषा ॥

अथ कलिङ्गपरिभाषा—

पयो द्वादशभिर्गौरसर्पपैः प्रोच्यते बुधैः ॥ २७ ॥
 यवद्वयेन गुञ्जा स्याद्विगुञ्जो वल उच्यते ।
 मापो गुञ्जाभिरष्टामिः सप्तभिर्वा भवेत्कचित् ॥ २८ ॥
 स्याच्चतुर्मापकैः शाणः स निष्कष्टङ्क एव च ।
 गद्याणो मापकैः पङ्क्तिभिः कर्पः स्याद्दशमापकः ॥ २९ ॥
 चतुष्कर्पैः पलं प्रोक्तं दशशाणमितं बुधैः ।
 चतुष्पलैश्च कुडवं प्रस्थाद्याः पूर्ववन्मताः ॥ ३० ॥

इति शार्ङ्गधरात् ॥

अथ रुष्णाग्नेयात्—

रजांसि त्रीणि सिकता तामिः षोडशभिस्तथा ।
 सर्पपश्च भवेद्गौरस्ते चाष्टौ तण्डुलं विदुः ॥ ३१ ॥
 तद्वयं धान्यकं मापं तद्वयं रक्तिका मता ।
 रक्तिकाद्वितयेनापि वलः प्रोक्तो विशारदैः ॥ ३२ ॥
 चतुर्भिश्चाण्डिका तैः स्यादेवं मानपरम्परा ।

एकीयमानमाह-

स्वर्णं तारं च ताम्रं च बह्वो नागस्तु पञ्चमः ।
रीतिका च तथा घोरो लोहं चैवष्ट धातवः ॥ २ ॥

तत्र प्रथमं स्वर्णम्-

पुरा निजाधमस्थानां सप्तर्षाणां जितात्मनाम् ।
पत्नीं विलोक्य लावण्यलक्ष्मीसंपन्नयौवनाम् ॥ ३ ॥
कन्दर्पवर्षविभ्रान्तचेतसो जातवेदसः ।
पातितं यद्भूरापृष्ठे रेतस्तद्धेगतामियात् ॥ ४ ॥
कृत्रिमं चापि भवति सिद्धसूतस्य योगतः ।
मेरुसानुपतज्जम्बूफलाम्भोयोगतः परम् ॥ ५ ॥
दिव्यौषधीमणिस्पर्शाद्व्यन्दयति काञ्चनम् ।
एवं नानाविधान्यत्र जायन्ते काञ्चनानि वै ॥ ६ ॥
तत्र यद्भक्षणाहं स्याद्धेम तल्लक्षणं शृणु ।
वाहे रक्तं सितं छेदे निकषे कुल्लुमप्रमम् ॥ ७ ॥
तारैशुल्योत्थितं स्निग्धं मृदु हेम गुरुत्तमम् ।
श्वेताङ्गं कठिनं रुक्षं विवर्णं समलं दालि ॥ ८ ॥
वाहे छेदे सितं श्वेतं कषे लघु च तत्त्यजेत् ।

अथ हेमशोधनम्-

मृत्तिका मातुलुङ्गाद्यैः पञ्चवासरमाविता ॥ ९ ॥
समस्मलवर्णा हेम शोधयेत्पुटपाकतः ।

अन्यच्च-

सुवर्णमुत्तमं बह्वो विद्वतं निक्षिपेन्निशः ॥ १० ॥
काञ्चनारद्रवैः शुद्धं काञ्चनं जायते मृशम् ।

अथ हेममारणम्-

शुद्धसूतसमं स्वर्णं खल्वे कृत्वा तु गोलकम् ॥ ११ ॥
ऊर्ध्वाधो मृत्तिकां दत्त्वा सर्वतुल्यं निरुध्य च ।
त्रिंशद्भनोत्पलेर्देयं पुटमेवं चतुर्दश ॥ १२ ॥
निरुत्थं हेम मस्म स्याद्गन्धो देयः पुनः पुनः ।

स्तब्धाङ्गः श्लेष्मभूयिष्ठो नरो वातबलासकी ।

प्रलिम्पन्निव गात्राणि धर्मेण गौरवेण च ॥ १४ ॥

मन्दज्वराविलेपी च स शीतः स्यात्प्रलेपकः ।

त्वक्स्थौ श्लेष्मानिलौ शीतमादौ जनयतो ज्वरे ॥ १५ ॥

तयोः प्रशान्तयोः पित्तमन्ते दाहं करोति च ।

करोत्यादौ तथा पित्तं त्वक्स्थं दाहमतीव च ॥ १६ ॥

तस्मिन्प्रशान्ते त्वितरौ कुरुतः शीतमन्ततः ।

द्वावेतौ शीतदाहादौ ज्वरौ संसर्गजौ मतौ ।

दाहपूर्वस्तयोः कष्टः कृच्छ्रसाध्यतमश्च सः ॥ १७ ॥

अथ सप्तधातुगतज्वरलक्षणमाह—

गुरुता हृदयोत्क्लेशः सदनं छर्द्यरोचकौ ।

रसस्थे तु ज्वरे लिङ्गं दैन्यं चास्योपजायते ॥ १८ ॥

रक्तनिष्ठीवनं दाहो मोहश्छर्दनविभ्रमौ ।

प्रलापः पिण्डक्रा तुण्णा रक्तप्राप्ते ज्वरे नृणाम् ॥ १९ ॥

पिण्डकोद्वेष्टनं तुण्णा सृष्टमूत्रपुरीषता ।

ऊष्मान्तर्दाहविक्षेपौ ग्लानिः स्यान्मांसगे ज्वरे ॥ २० ॥

भृशं स्वेदस्तृषा मूर्छा प्रलापश्छर्दिरेव च ।

दौर्गन्ध्यारोचकौ ग्लानिर्मेदस्थे वाऽसहिष्णुता ॥ २१ ॥

भेदोऽस्थनां कूजनं श्वासो विरेकश्छर्दिरेव च ।

विक्षेपणं च गात्राणां विद्यादस्थिगते ज्वरे ॥ २२ ॥

तमःप्रवेशनं हिक्का कासः शैत्यं वमिस्तथा ।

अन्तर्दाहो महाश्वासो मर्मभेदश्च मज्जगे ॥ २३ ॥

शेफसः स्तब्धता मोक्षः शुक्रस्य तु विशेषतः ।

मरणं प्राप्नुयात्तत्र शुक्रस्थानगते ज्वरे ॥ २४ ॥

साध्यासाध्यत्वमाह—

रसरक्ताभितः साध्यो मांसमेदोगतश्च यः ।

अस्थिमज्जागतः कृच्छ्रः शुक्रस्यो नैव सिध्यति ॥ २५ ॥

वर्षाशरद्वसन्तेषु वाताद्यैः प्राकृतः क्रमात् ।

वैकृतोऽन्यः स दुःसाध्यः प्राकृतश्चानिलोद्भवः ॥ २६ ॥

वर्षासु मारुतो दुष्टः पित्तश्लेष्मान्वितो ज्वरम् ।

कुर्यात्पित्तं च शरदि तस्य चानुबलः कफः ॥ २७ ॥

एकीयमानमाह-

स्वर्णं तारं च ताम्रं च बह्वो नागस्तु पञ्चमः ।
रीतिका च तथा घोरो लोहं चैवष्ट धातवः ॥ २ ॥

तत्र प्रथमं स्वर्णम्-

पुरा निजाधमस्थानां सप्तर्षाणां जितात्मनाम् ।
पत्नीं विलोक्य लावण्यलक्ष्मीसंपन्नयौवनाम् ॥ ३ ॥
कन्दर्पवर्षविभ्रान्तचेतसो जातवेदसः ।
पातितं यद्भूरापृष्ठे रेतस्तद्धेगतामियात् ॥ ४ ॥
कृत्रिमं चापि भवति सिद्धसूतस्य योगतः ।
मेरुसानुपतज्जम्बूफलाम्भोयोगतः परम् ॥ ५ ॥
दिव्यौषधीमणिस्पर्शाद्व्यन्दयति काञ्चनम् ।
एवं नानाविधान्यत्र जायन्ते काञ्चनानि वै ॥ ६ ॥
तत्र यद्भक्षणाहं स्याद्धेम तल्लक्षणं शृणु ।
वाहे रक्तं सितं छेदे निकषे कुल्लुमप्रमम् ॥ ७ ॥
तारैशुल्योत्थितं स्निग्धं मृदु हेम गुरुत्तमम् ।
श्वेताङ्गं कठिनं रुक्षं विवर्णं समलं दालि ॥ ८ ॥
वाहे छेदे सितं श्वेतं कषे लघु च तत्त्यजेत् ।

अथ हेमशोधनम्-

मृत्तिका मातुलुङ्गाद्यैः पञ्चवासरमाविता ॥ ९ ॥
समस्मलवर्णा हेम शोधयेत्पुटपाकतः ।

अन्यच्च-

सुवर्णमुत्तमं बह्वो विद्वतं निक्षिपेन्निशः ॥ १० ॥
काञ्चनारद्रवैः शुद्धं काञ्चनं जायते मृशम् ।

अथ हेममारणम्-

शुद्धसूतसमं स्वर्णं खल्वे कृत्वा तु गोलकम् ॥ ११ ॥
ऊर्ध्वाधो मृत्तिकां दत्त्वा सर्वतुल्यं निरुध्य च ।
त्रिंशद्भनोत्पलेर्देयं पुटमेवं चतुर्दश ॥ १२ ॥
निरुत्थं हेम मस्म स्याद्भन्धो देयः पुनः पुनः ।

अथ स्वस्थसमधातोर्मज्जादिमानं वाग्भटात्—

मज्जा मेदो वसा मूत्रं पित्तश्लेष्मशकृदमृक् ॥ ९७ ॥

रसो जलं च देहेऽस्मिन्नेकैकाञ्जलिवर्धितम् ।

पृथक्स्वप्नसुप्तं प्रोक्तमोजोमस्तिष्करेतसाम् ॥ ९८ ॥

द्वावञ्जली तु स्तन्यस्य चत्वारो रजसस्त्रियाः ।

समधातोरिदं मानं विद्याद्वृद्धिक्षयाम्बिताः ॥ ९९ ॥

शुक्रासृग्गर्भिणीभोज्यचेष्टागर्माशयर्तुषु ।

यः स्याद्दोषोऽधिकस्तेन प्रकृतिः सप्तधोविता ॥ २०० ॥

अथ वयोविचारः—

बाल्यमापोऽष्टाद्वर्षात्ततो मध्येऽधिसप्ततिः ।

पृच्छस्तदूर्ध्वं विज्ञेयं वयोमानमिति त्रिधा ॥ १ ॥

उक्तं च वाग्भटे—

वयस्त्वा षोडशाद्बाल्यं तत्र धात्विन्द्रियौजसाम् ।

वृद्धिरा सप्ततेर्मध्यं तत्रावृद्धिः परं क्षयः ॥ २ ॥

स्वं स्वं हस्तत्रयं सार्धं घणुः पात्रं सुखायुषोः ।

इति योगतरङ्गिण्यां शारीरं नाम द्वितीयस्तरङ्गः ॥ २ ॥

अथ तृतीयस्तरङ्गः ।

अथ परिमाणा ।

न मानेन विना युक्तिर्द्रव्याणां ज्ञायते क्वचित् ।

अतः प्रयोगकार्यार्थं मानमत्रोच्यते मया ॥ १ ॥

मानं च द्विविधं प्रोक्तं कालिङ्गं मागधं तथा ।

कालिङ्गान्मागधं श्रेष्ठमिति मानविदो विदुः ॥ २ ॥

असरेणुर्बुधैः प्रोक्तस्त्रिंशता परमाणुभिः ।

असरेणोस्तु पर्यायैर्नाम्ना वंशी निगद्यते ॥ ३ ॥

जालान्तरगतैः सूर्यकरैर्वंशी निगद्यते ।

षड्वंशीमिर्मरीचिः स्यात्तामिः षड्मिश्र राजिका ॥ ४ ॥

तिसृभी राजिकाभिश्च सर्पपः प्रोच्यते बुधैः ।

पतोऽष्टसर्पपैः प्रोक्तो गुक्ता स्यात्तच्चतुष्टयम् ॥ ५ ॥

षड्मिश्र रक्तिकाभिश्च मापको हेमधानको ।

सापैश्चतुर्भिः शाणः स्याद्दूरणः स निगद्यते ॥ ६ ॥

अथान्यद्दुर्जरत्वान्न लिखितम् । भगवद्भोविन्द-

पादास्तु कलांशमेव ग्रासं लिखन्ति । यथा-

पञ्चमिरेव ग्रासैर्धनसत्त्वं जारयित्वाऽऽदौ ।

गर्मद्रावी निपुणो जरयति धीजं कलांशेन ॥ २६ ॥

तन्मते चतुःषष्टिचत्वारिंशच्चिंशद्विंशतिषोडशांशाः पञ्च ग्रासाः ।

अथाजनवेधने-

तास्कर्मण्यस्य न तथा प्रयोगो दृश्यते ।

केवलं निर्मलं ताम्रं वापितं द्रवेन तु ।

कुरुते त्रिगुणे जीर्णं लाक्षारसनिमं रसम् ॥ २७ ॥

गन्धकेन हतं नागं जारयेत्कमलोदरे ।

एतस्य त्रिगुणे जीर्णे लाक्षामो जायते रसः ॥ २८ ॥

एतत्तु नागसंबन्धान्न रसायनकर्मणि ।

किं वा यथोक्तसिद्धबीजोपरि त्रिगुणताम्रोत्तारणादनु तद्बीजं सम-
जीर्णं सत्तन्त्रेणैव रञ्जयति ।

कुनटीहतकरिणा वा रविणा वा ताप्यगन्धकहतेन ।

दरदनिहतांसिना वा निर्व्यूढं हेमतद्बीजम् ॥ २९ ॥

घालिना व्यूढं केवलार्कमपि ।

अथ तारबीजम्-

कुटिलं विमला तीक्ष्णं समं चूर्णं प्रकल्पयेत् ।

पुटितं पञ्चवारं तु तारं बाह्यं शनैर्धमेत् ॥ ३० ॥

यावद्दशगुणं तत्तु तारबीजं भवेच्छुभम् ।

सत्त्वं तालोद्भवं वङ्गं समं कृत्वा तु धामयेत् ॥ ३१ ॥

तच्चूर्णं बाह्येत्तारे गुणान्येवं तु षोडश ।

प्रतिबीजमिदं श्रेष्ठं सूतकस्य तु बन्धनम् ॥ ३२ ॥

चारणात्सारणाच्चैव सहस्रांशेन विध्यति ।

वङ्गाश्रं बाह्येत्तारे गुणानि द्वादशैव तु ॥ ३३ ॥

एतद्बीजे समे जीर्णे शतवेधी भवेन्नरः ।

१ क. अन्यद्दुर्जरत्वान्ते लि० । २ क. 'गुणं जी' । ३ क. 'प्रोत्तरेणान्यद्बी' । ४ क. 'वा
शिलायां वा । ५ ग. 'रणीवैव । ६ क. 'बीजं समे जीर्णे श' ।

अथ वंशव्यजनस्य—

वंशव्यजनजो वायुरुष्णः पित्तास्रकोपनः ।

अथ खार्जूरानिलस्य—

खार्जूरस्तालघृन्तोत्यस्त्रिदोषघ्नोऽल्पवीजितः ॥ ५ ॥

अथ मायूरदस्त्रवेत्रजाः—

मायूरदस्त्रवेत्रोत्थचामराणां समीरणाः ।

दोषघ्नाः सौख्यजनकाः स्निग्धा हृद्याः सुपूजिताः ॥ ६ ॥

नवज्वरी भवेद्यत्नाभिरुष्णाम्बरसंवृतः ।

यथर्तुं पक्वं पानीयं पिबेत्किञ्चिन्निवारयन् ॥ ७ ॥

विनाऽपि भेषजैर्व्याधिः पथ्यादेव निवर्तते ।

न तु पथ्यविहीनस्य भेषजानां शतैरपि ॥ ८ ॥

तरुणज्वरे निषेधः—

परिपेकान्प्रदेहांश्च स्नेहान्संशोधनानि च ।

दिवा स्वप्नं व्यचार्य च व्यायामं शिशिरं जलम् ॥ ९ ॥

क्रोधप्रवातभोज्यानि वर्जयेत्तरुणज्वरी ।

परिपेकादिसेवनापगुणानामह—

शोषं छर्दिं मदं मूर्छां भ्रमं तृष्णामरोचकम् ॥ १० ॥

नवज्वरी संलभते परिपेकादिसेवनात् ।

ज्वरे लङ्घनमेवाऽऽदौ उपदिष्टमृते ज्वरात् ॥ ११ ॥

क्षयानिलमयक्रोधकामशोकमयोद्भवात् ।

उक्तं च—

न लङ्घयेन्मारुतजे ज्वरे च

क्षयोद्भवे च क्षुधिते च जन्तौ ।

न गुर्विणीं दुर्बलबालवृद्धान्

भीतांस्तृपातानपि सोर्ध्ववातान् ॥ १२ ॥

लङ्घनाचरणमाह—

आमाशयस्थो हत्वाऽग्निं सामो मार्गान्विधापयन् ।

विदधाति ज्वरं दोषस्तस्मादङ्घनमाचरेत् ॥ १३ ॥

अनवस्थितदोषाग्नेर्लङ्घनं दोषपाचनम् ।

ज्वरघ्नं दीपनं काङ्क्षारुचिलाघवकारकम् ॥ १४ ॥

अन्यच्च—

गोमूत्रेण पचेद्यामं ताम्रपत्रं वृद्धाग्निना ।

साम्लक्षारेण संशुद्धिं ताम्रमामोति सर्वथा ॥ ४३ ॥

इति ताम्रशोधनम् ।

अथ मारणम्—

सूतगन्धौ कुमार्यन्निर्मर्दयित्वा प्रलेपयेत् ।

ताम्रपात्रं तेन पश्चात्स्थाल्या गर्भं निरोधयेत् ॥ ४४ ॥

शरावेणाथ संयुक्ता तत्र मुद्राम्बुमस्मतः ।

मस्मना पूरयेत्स्थालीमाकण्ठं तां पिधाय च ॥ ४५ ॥

सुहृद्यामारोप्य तदधो वह्निं प्रज्वालयेद्बृढम् ।

चतुर्थामं पचेत्पश्चात्स्वाङ्गशीतं समुद्धरेत् ॥ ४६ ॥

गोक्षीरे स्वेदयेद्यामं दौलया स्यात्तदुत्तमम् ।

अथान्यप्रकारः—

चतुर्थांशेन सूतेन ताम्रपत्राणि लेपयेत् ॥ ४७ ॥

अम्लपिष्टं द्विगुणितमूर्ध्वाधो दापयेद्दालिम् ।

चाङ्गेरीकल्कगर्भस्थं माण्डे यामं पचेद्बृढे ॥ ४८ ॥

मस्मीभूतं ताम्रपत्रं सर्वयोगेषु योजयेत् ।

अथान्यप्रकारः—

जम्बीररससंपिष्टं रसगन्धकलेपितम् ॥ ४९ ॥

ताम्रपत्रं शरावस्थं त्रिपुटेर्याति मस्मताम् ।

अथान्यप्रकारः—

चूर्णं शुद्धस्य ताम्रस्य समसूतं विमर्दयेत् ॥ ५० ॥

स्रल्वे जम्बीरनीरेण तयोस्तुल्यं तु गन्धकम् ।

दत्त्वा संमर्द्य तत्सर्वं शरावयुगमध्यगम् ।

दिनं गजपुटे पच्यात्ताम्रमस्म प्रजायते ॥ ५१ ॥

ताम्रगुणानाह—

ताम्रं शीतं निहन्याद्वणकृमिजठरानाहसंप्लीहपाण्डु-

श्वासश्लेष्मास्रवातक्षयपवनगदं शूलयुग्मं च गुल्मम् ।

मांसपेश्यः समाख्याता नृणां पञ्चशतं बुधैः ।
स्त्रीणां तु विंशत्यधिकाः कण्डराश्चैव षोडश ॥ ४४ ॥
नृदेहे दश रन्धाणि नारीदेहे त्रयोदश ।
एतत्समासतः प्रोक्तं विस्तरेणाधुनोच्यते ॥ ४५ ॥

कलालक्षणम्—

धात्वाशयान्तरे यस्य यः क्लेदस्त्ववतिष्ठते ।
देहोष्मणा विपक्वस्तु सा कलेत्यभिधीयते ॥ ४६ ॥
यथा हि सारः काष्ठेषु च्छिद्यमानेषु वृश्यते ।
तथा धातुर्हि मांसेषु च्छिद्यमानेषु वीक्ष्यते ॥ ४७ ॥
मांसासृङ्ममेदसां तिस्रो यकृत्प्लीहोश्चतुर्थिका ।
पञ्चमी च तथाऽन्त्राणां षष्ठी चाग्निधरा मता ॥ ४८ ॥
रेतोधरा सप्तमी स्यादिति सप्त कला मताः ।
यथा पयसि सर्पिस्तु गूढश्चेक्षो रसो यथा ॥ ४९ ॥
शरीरेऽपि तथा रक्तं नृणां विद्याद्भिषग्वरः ।

वशिष्टसंहितायां तु—

स्त्रीणां दश कला ज्ञेया गर्मस्य स्तनयोरपि ॥ ५० ॥
इति कलाः ।

अथाऽऽशयाः—

जीवासाशयमामनन्ति हृदये स्याच्छ्लेष्मणस्त्वांशय-
स्तस्याधस्तदधस्तु सर्वभिषजामाशयः संमतः ।
नाभेर्वामत ऊर्ध्वमीपदनलस्याधोऽस्य पक्षाशय-
स्तस्याधः पवनाशलयो निगदितो बस्तिस्तु मूत्राशयः ॥ ५१ ॥
गर्माशयोऽष्टमः स्त्रीणामामपक्षाशयान्तरे ।
स्तनौ स्तन्याशयावेवं विज्ञेयास्तु दशाऽऽशयाः ॥ ५२ ॥
कोष्ठाङ्गानि स्थितान्येषु हृदयं क्लोनेकुप्पुसः ।
यकृत्प्लीहोण्डुकवृकौ नाभिर्द्विभ्रात्रवस्तयः ॥ ५३ ॥
दश जीवितधामानि शिरोरसनबन्धनम् ।
कण्ठोऽस्रं हृदयं नाभिर्बस्तिः शुक्रौजसी गुदम् ॥ ५४ ॥
अमृजः श्लेष्मणश्चापि यः प्रसादः परो मतः ।
तं पश्यमातं पित्तेन ॥ ५५ ॥

तत्र प्रथमं गन्धकजारणं यथोक्तं शिवागमे—

तुल्ये तु गन्धके जीर्णे शुद्धाच्छतगुणो रसः ।
 द्विगुणे गन्धके जीर्णे सर्वथा सर्वकुष्ठहा ॥ ६८ ॥
 त्रिगुणे गन्धके जीर्णे सर्वपाण्ड्यविनाशनः ।
 चतुर्गुणे तत्र जीर्णे वलीपलितनाशनः ॥ ६९ ॥
 गन्धे पञ्चगुणे जीर्णे क्षयक्षयकरो रसः ।
 षड्गुणे गन्धके जीर्णे सर्वरोगहरो भवेत् ॥ ७० ॥
 अवश्यमित्युवाचेदं देवी श्रीभैरवः स्वयम् ।

इदं गन्धकजारणफलं रसेन्द्रचिन्तामणावन्यथा पठन्ति यथा—

समे गन्धे तु रोगघ्नो द्विगुणे राजयक्ष्मनुत् ॥ ७१ ॥
 जीर्णे तु त्रिगुणे गन्धे कामिनीदर्पनाशनः ।
 चतुर्गुणे तु तेजस्वी सर्वशास्त्रविशारदः ॥ ७२ ॥
 भवेत्पञ्चगुणे सिद्धः षड्गुणे मृत्युनाशनः ॥ ७३ ॥
 षड्गुणे रोगहेति यदुक्तं तन्मूर्छायामेवावगन्तव्यम् ॥

उक्तं च—

रसगुणबलिजारणं विना यन्न खलुरुजाहरणक्षमो रसेन्द्रः ।
 न जलदकलधौतपाकहीनः स्पृशति रसायनतामिति प्रतिज्ञा ॥ ७४ ॥

गन्धकजारणायां गण्डूकायन्त्रं यथा—

आकण्ठं कलशं भूमौ निखाय जलसंभृतम् ।
 शरावस्तन्मुखे स्थाप्यो मध्ये छिद्रसंमन्वितः ॥ ७५ ॥
 नीरावियोगिनीं तत्र छिद्रे काचविलेपिताम् ।
 मृन्मूषां स्थापयेत्तस्यामूर्ध्वाधस्तुल्यगन्धकम् ॥ ७६ ॥
 रसं निक्षिप्य तस्योर्ध्वं शरावेण विमुद्रयेत् ।
 घन्योपलान्निं तस्योर्ध्वं ज्वालयेद्गुरुमार्गतः ॥ ७७ ॥
 स्वाङ्गशीतं समुद्धृत्य पुनस्तुर्यांशगन्धकम् ।
 यत्त्वा पूर्वक्रमेणैव जारयेत्पङ्कणं बलिम् ॥ ७८ ॥
 षड्गुणे गन्धके जीर्णे स्याद्रसः सर्वरोगहा ।

अथान्यप्रकारः—

गुरुशास्त्रं परित्यज्य विना गन्धकजारणात् ॥ ७९ ॥

जरायुवेष्टितो भुग्नपृष्ठग्रीवास्थिसंहतिः ।
 गर्भाशये स्थितो देही ज्ञानवानतिचिन्तयन् ॥ २३ ॥
 किं मया दुष्कृतं कर्म कृतं गर्भाशये यतः ।
 पतितो निरये घोरे नानादुःखप्रदायिनि ॥ २४ ॥
 यदि गर्माद्विनिर्यामि करिष्यामि तदा शुभम् ।
 येन मूयो गर्भवासदुःखं द्रक्ष्यामि न क्वचित् ॥ २५ ॥
 इति संचिन्त्यमानः स देही योगीव तत्त्ववित् ।
 निःसारितः समीरेण योनिमार्गनियन्त्रितः ॥ २६ ॥
 निर्गतो योनितो देही मायया विष्यते पुनः ।
 तत्क्षणादात्मविज्ञानविनाशादिव रोदिति ॥ २७ ॥

अथ गर्भस्य द्वैविध्ये हेतुमाह—

परस्परानिलाद्वातात्प्रभिन्ने कलले द्विधा ।
 द्विधा ततः प्रवृद्धयेत युग्मं तस्मात्प्रजायते ॥ २८ ॥

अथ विकृतोत्पत्तिहेतुमाह—

मातुः श्रद्धाविघातेन स्वस्य दुष्कर्मणा तथा ।
 कुञ्जवामनखञ्जं वा विकृताश्च भवन्ति ते ॥ २९ ॥

गर्भनष्टहेतुमाह—

आघातादिनिमित्तेन जठरान्तर्भूते शिशौ ।
 जठरं जायते शीतं स्तब्धाध्मातं भृशव्यथम् ॥ ३० ॥
 गर्मास्पन्दो भवत्युष्णः कृच्छ्रादुच्छ्वसनं कुमः ।
 अरतिस्त्रस्तनेत्रत्वमावीनामसमुद्भवः ॥ ३१ ॥

अथाङ्गप्रत्यङ्गोत्पत्तिः—

शिरोन्तराधिर्द्वौ बाहू सक्थिनी च संमासतः ।
 पङ्कजमङ्गप्रत्यङ्गं तस्याक्षिहृदयाविकम् ॥ ३२ ॥

अथ प्रत्यङ्गानि—

चक्षुष्कर्णोष्ठनासास्तनगलरसनागल्लमन्यांसगण्ड-

भ्रुकक्षाजङ्घहस्ताङ्गुलिनखरकटीनाभिपृष्ठाण्डमेढ्रम् ।

जानू स्फिग्बस्तिपार्श्वोदरगुदपदपाण्यङ्गुलीगुल्फकादि

प्रत्यङ्गं चेत्युमाभ्यां जगद्भि विबुधास्तच्छरीरं समस्तम् ॥ ३३ ॥

कुटिले बलमत्यधिकं रागस्तीक्ष्णे च पन्नगे स्नेहः ।
 रागस्नेहबलानि तु कमले नित्यं प्रशंसन्ति ॥ ४५ ॥
 बलमास्तेऽभ्रकसखे जारणरागाः प्रतिष्ठितास्तीक्ष्णे ।
 बन्धस्तु सारलोहे कामणमथ नागवङ्गगतम् ॥ ४६ ॥
 कामाति तीक्ष्णेन रसस्तीक्ष्णेन च जीर्यते ग्रासः ।
 हेम्नो योनिस्तीक्ष्णं रागान्गृह्णाति तीक्ष्णेन ॥ ४७ ॥
 तदपि च दरेन हतं कृत्वा वा माक्षिकेण रविसहितम् ।
 घासितमपि घासनया घनवैद्यार्थं च जायं च ॥ ४८ ॥
 सर्वैरेमिलोहैर्माक्षिकमृदितैर्दुतैस्तथा गर्भे ।
 बिडयोगेन च जीर्णे रसराजो बन्धमुपयाति ।
 निर्बीजं समजीर्णं पादोनषोडशांशेन ॥ ४९ ॥
 अर्धेन पादुकनकं पादेनैकेन तुल्यकनकं च ॥ ५० ॥

समजीर्णस्य सारणयोग्यत्वं शतादिवेधनकत्वं च । इतो न्यूनजीर्णस्य
 पत्रलेपाधिकार एव । यथा—

अत्यम्लितमुद्गतिततारारिष्टादिपत्रमतिशुद्धम् ।
 आलिप्य रसेन ततः क्रमेण लिप्तं पुटेषु विश्रान्तम् ॥ ५१ ॥

पुटः प्रायेण चुष्टिकाधस्तावस्य देयः ।

अर्धेन मिश्रयित्वा हेम्ना श्रेष्ठेन तद्वलं पुटितम् ।

क्षितिखगपटुरक्तमृदा वर्णपुटोऽयं ततो देयः ॥ ५२ ॥

अर्धेनेत्युपलक्षणम् । रज्जुभिर्भेकैरङ्गामैः स्तम्भयोः सारलोहयोः ।

घट्टयते रसवेतण्डो युक्त्या श्रीगुरुदत्तया ॥ ५३ ॥

शिलाचतुष्कं गन्धेशी काचकूप्यां सुवर्णकृत ।

कीलालायःकृतो योगैः पष्टिकालेपनाधिकः ॥ ५४ ॥

मण्डूकपारदशिलावलयः समानाः

समर्दिताः क्षितिबिलेशयमन्त्रजिह्वैः ।

यन्त्रोत्तमेन गुरुभिः प्रतिपादितेन

स्वल्पैर्दिनैरिह पतन्ति न विस्मयध्वम् ॥ ५५ ॥

१ क. 'वन्मार्थ' । २ ग. 'समादिनी' । ३ ग. 'रणायो' । ४ ग. 'कवक्षेभैः' । ५ क. 'स्मयो
 रवठो' । ६ घ. 'कूप्या सु' । ७ घ. 'गः खटिका' । क. ग. 'कुटिलवर्णाधिक इति रसेन्द्रपाठः ।
 ८ क. 'नादः' । ९ क. 'हैः' । अशेष' ।

समं नयति गात्राणि समानस्तेन कथ्यते ।
 स्यन्दनादूर्ध्वनयनादुदानो मण्यते बुधैः ॥ ९५ ॥
 व्यानो व्यानयति प्रायो रोगादीन्सर्वदेहगः ।
 नामेरधो विशेषेण वायुर्वसति देहधृत् ॥ ९६ ॥
 पित्तमुष्णं द्रवं पीतं नीलं सत्त्वगुणोत्त्रणम् ।
 कटुतिक्तसं ज्ञेयं विदग्धं वाऽऽम्लतां व्रजेत् ॥ ९७ ॥
 अग्न्याशये घरेत्पित्तमग्निरूपं तिलोन्मितम् ।
 पाचकं भ्राजकं चैव रञ्जकालोचकं तथा ॥ ९८ ॥
 साधकं चेति पञ्चैव पित्तनामान्यनुक्रमात् ।
 द्रुततारनिभं मुक्तपाचनात्पाचकं विदुः ॥ ९९ ॥
 रसरञ्जनतो रक्ते यकृत्प्लीहोश्च रञ्जकम् ।
 अभ्यङ्गादि गृहीत्वाऽङ्गं भ्राजनान्भ्राजकं स्मृतम् ॥ १०० ॥
 आलोचयति यद्दृष्ट्या रूपमालोचकं हि तत् ।
 तमोरूपं कफं भित्त्वा साधके धर्मसाधनात् ॥ १ ॥
 स्युरेतान्यग्न्युपपदान्यखिलानि स्वकर्मसु ।
 स्थानं विशिष्टं पित्तस्य हृदोऽधस्तात्प्रकीर्तितम् ॥ २ ॥
 कफः स्निग्धो गुरुः श्वेतः पिच्छिलः शीतिलस्तथा ।
 तमोगुणाधिकः स्वादुर्विदग्धो लवणो भवेत् ॥ ३ ॥
 कफस्त्वामाशये मूर्ध्नि कण्ठे हृदि च संधिषु ।
 तिष्ठन्करोति देहस्य स्थैर्यं सर्वाङ्गपाटवम् ॥ ४ ॥
 क्लेदनस्तर्पकश्चैव बोधनश्चावलम्बकः ।
 श्लेष्मकश्चेति नामानि कफस्योक्तान्यनुक्रमात् ॥ ५ ॥
 क्लेदको भुक्तसंक्लेदात्तर्पको नेत्रतर्पणात् ।
 बोधको रससंबोधादालम्बादवलम्बकः ॥ ६ ॥
 श्लेष्मकः संधिसंश्लेषादिति तेषां विचेतना ।
 कण्ठस्याधो विशेषेण कफस्थानं जगुर्बुधाः ॥ ७ ॥
 दुष्टं रक्तमपि प्राहुर्दोषं केचन पित्तवत् ।
 वातपित्तकफानां तु त्रयो वैशेषिका गुणाः ॥ ८ ॥
 रौक्ष्यं वातस्य पित्तस्य तैक्ष्ण्यं स्निग्ध्यं कफस्य च ।
 साम्यं वृद्धिक्षयश्चेति दोषाणां त्रिविधा गतिः ॥ १०९ ॥

एकीयमानमाह-

स्वर्णं तारं च ताम्रं च बह्वो नागस्तु पञ्चमः ।
रीतिका च तथा घोरो लोहं चैवष्ट धातवः ॥ २ ॥

तत्र प्रथमं स्वर्णम्-

पुरा निजाधमस्थानां सप्तर्षीणां जितात्मनाम् ।
पत्नीं विलोक्य लावण्यलक्ष्मीसंपन्नयौवनाम् ॥ ३ ॥
कन्दर्पवर्षविभ्रान्तचेतसो जातवेदसः ।
पातितं यद्भूरापृष्ठे रेतस्तद्धेगतामियात् ॥ ४ ॥
कृत्रिमं चापि भवति सिद्धसूतस्य योगतः ।
मेरुसानुपतज्जम्बूफलाम्भोयोगतः परम् ॥ ५ ॥
दिव्यौषधीमणिस्पर्शाद्व्यञ्जयति काञ्चनम् ।
एवं नानाविधान्यत्र जायन्ते काञ्चनानि वै ॥ ६ ॥
तत्र यद्भक्षणाहं स्याद्धेम तल्लक्षणं शृणु ।
वाहे रक्तं सितं छेदे निकषे कुल्लुमप्रमम् ॥ ७ ॥
तारैशुल्योत्थितं स्निग्धं मृदु हेम गुरुत्तमम् ।
श्वेताङ्गं कठिनं रुक्षं विवर्णं समलं दालि ॥ ८ ॥
वाहे छेदे सितं श्वेतं कषे लघु च तत्त्यजेत् ।

अथ हेमशोधनम्-

मृत्तिका मातुलुङ्गाद्यैः पञ्चवासरमाविता ॥ ९ ॥
समस्मलवर्णा हेम शोधयेत्पुटपाकतः ।

अन्यच्च-

सुवर्णमुत्तमं बह्वो विद्वतं निक्षिपेन्निशः ॥ १० ॥
काञ्चनारद्रवैः शुद्धं काञ्चनं जायते मृशम् ।

अथ हेममारणम्-

शुद्धसूतसमं स्वर्णं खल्वे कृत्वा तु गोलकम् ॥ ११ ॥
ऊर्ध्वाधो मृत्तिकां दत्त्वा सर्वतुल्यं निरुध्य च ।
त्रिंशद्भनोत्पलेर्देयं पुटमेवं चतुर्दश ॥ १२ ॥
निरुत्थं हेम मस्म स्याद्भन्धो देयः पुनः पुनः ।

अथ वंशव्यजनस्य—

वंशव्यजनजो वायुरुष्णः पित्तास्रकोपनः ।

अथ खार्जूरानिलस्य—

खार्जूरस्तालघृन्तोत्यस्त्रिदोषघ्नोऽल्पवीजितः ॥ ५ ॥

अथ मायूरदस्त्रवेत्रजाः—

मायूरदस्त्रवेत्रोत्थचामराणां समीरणाः ।

दोषघ्नाः सौख्यजनकाः स्निग्धा हृद्याः सुपूजिताः ॥ ६ ॥

नवज्वरी भवेद्यत्नाभिरुष्णाम्बरसंवृतः ।

यथर्तुं पक्वं पानीयं पिबेत्किञ्चिन्निवारयन् ॥ ७ ॥

विनाऽपि भेषजैर्व्याधिः पथ्यादेव निवर्तते ।

न तु पथ्यविहीनस्य भेषजानां शतैरपि ॥ ८ ॥

तरुणज्वरे निषेधः—

परिपेकान्प्रदेहांश्च स्नेहान्संशोधनानि च ।

द्विवा स्वप्नं व्यचार्य च व्यापामं शिशिरं जलम् ॥ ९ ॥

क्रोधप्रवातभोज्यानि वर्जयेत्तरुणज्वरी ।

परिपेकादिसेवनापगुणानामह—

शोषं छर्दिं मदं मूर्छां भ्रमं तृष्णामरोचकम् ॥ १० ॥

नवज्वरी संलभते परिपेकादिसेवनात् ।

ज्वरे लङ्घनमेवाऽऽदौ उपदिष्टमृते ज्वरात् ॥ ११ ॥

क्षयानिलमयक्रोधकामशोकमयोद्भवात् ।

उक्तं च—

न लङ्घयेन्मारुतजे ज्वरे च

क्षयोद्भवे च क्षुधिते च जन्तौ ।

न गुर्विणीं दुर्बलबालवृद्धान्

भीतांस्तृपातानपि सोर्ध्ववातान् ॥ १२ ॥

लङ्घनाचरणमाह—

आमाशयस्थो हत्वाऽग्निं सामो मार्गान्विधापयन् ।

विदधाति ज्वरं दोषस्तस्मादङ्घनमाचरेत् ॥ १३ ॥

अनवस्थितदोषाग्नेर्लङ्घनं दोषपाचनम् ।

ज्वरघ्नं दीपनं काङ्क्षाक्षरुचिलाघवकारकम् ॥ १४ ॥

एकीयमानमाह-

स्वर्णं तारं च ताम्रं च बह्वो नागस्तु पञ्चमः ।
रीतिका च तथा घोरो लोहं चैवष्ट धातवः ॥ २ ॥

तत्र प्रथमं स्वर्णम्-

पुरा निजाधमस्थानां सप्तर्षाणां जितात्मनाम् ।
पत्नीं विलोक्य लावण्यलक्ष्मीसंपन्नयौवनाम् ॥ ३ ॥
कन्दर्पवर्षविभ्रान्तचेतसो जातवेदसः ।
पातितं यद्भूरापृष्ठे रेतस्तद्धेगतामियात् ॥ ४ ॥
कृत्रिमं चापि भवति सिद्धसूतस्य योगतः ।
मेरुसानुपतज्जम्बूफलाम्भोयोगतः परम् ॥ ५ ॥
दिव्यौषधीमणिस्पर्शाद्व्यञ्जयति काञ्चनम् ।
एवं नानाविधान्यत्र जायन्ते काञ्चनानि वै ॥ ६ ॥
तत्र यद्भक्षणाहं स्याद्धेम तल्लक्षणं शृणु ।
वाहे रक्तं सितं छेदे निकषे कुल्लुमप्रमम् ॥ ७ ॥
तारैशुल्योत्थितं स्निग्धं मृदु हेम गुरुत्तमम् ।
श्वेताङ्गं कठिनं रुक्षं विवर्णं समलं दालि ॥ ८ ॥
वाहे छेदे सितं श्वेतं कषे लघु च तत्त्यजेत् ।

अथ हेमशोधनम्-

मृत्तिका मातुलुङ्गाद्यैः पञ्चवासरमाविता ॥ ९ ॥
समस्मलवर्णा हेम शोधयेत्पुटपाकतः ।

अन्यच्च-

सुवर्णमुत्तमं बह्वो विद्वतं निक्षिपेन्निशः ॥ १० ॥
काञ्चनारद्रवैः शुद्धं काञ्चनं जायते मृशम् ।

अथ हेममारणम्-

शुद्धसूतसमं स्वर्णं खल्वे कृत्वा तु गोलकम् ॥ ११ ॥
ऊर्ध्वाधो मृत्तिकां दत्त्वा सर्वतुल्यं निरुध्य च ।
त्रिंशद्भनोत्पलेर्देयं पुटमेवं चतुर्दश ॥ १२ ॥
निरुत्थं हेम मस्म स्याद्भन्धो देयः पुनः पुनः ।

अथ सप्तमस्तरङ्गः ।

अथ पञ्च कर्माणि—

वमनं रेचनं नस्यं निरुहश्चानुवासनम् ।
एतानि पञ्च कर्माणि कथितानि मुनीश्वरैः ॥ १ ॥

तत्र प्रथमं वमनविधिः—

शरत्काले वसन्ते च प्रावृद्धकाले च देहिनाम् ।
वमनं रेचनं चैव कारयेत्कुशलो भिषक् ॥ २ ॥
बलवन्तं कफव्यासं हृत्तासादिनिपीडितम् ।
तथा वमनसात्म्यं च धीरचित्तं च वामयेत् ॥ ३ ॥
विपदोपे स्तन्यरोगे मन्दाग्रौ श्लीपदेऽर्बुदे ।
हृद्रोगकुष्ठवीसर्पमेहाजीर्णभ्रमेषु च ॥ ४ ॥
विदारिकापचीकासश्वासपीनसवृद्धिषु ।
अपस्मारे ज्वरोन्मादे तथा रक्तातिसारिषु ॥ ५ ॥
नासाताल्वोदपाके च कर्णस्रावेऽधिजिह्वके ।
गलशुण्ड्यामतीसारे पित्तश्लेष्मगदे तथा ॥ ६ ॥
मेदोगदेऽरुचौ चैव वमनं कारयेद्भिषक् ।
न वामनीयस्तिमिरी न गुल्मी नोदरी कृशः ॥ ७ ॥
नातिवृद्धो गर्भिणी च न स्थूलो न क्षतातुरः ।
मदार्तो बालको रुक्षः क्षुधितश्च निरुहितः ॥ ८ ॥
उदावर्त्यूर्ध्वरक्ती च क्षुच्छर्यः केवलानिली ।
पाण्डुरोगी क्रुमिव्याप्तः पठनात्स्वरघातकः ॥ ९ ॥
एतेऽप्यजीर्णव्यथिता वाम्या ये विपपीडिताः ।
कफव्याप्ताश्च ते वाम्या मधूकक्लाथपानतः ॥ १० ॥
सुकुमारं कृशं बालं वृद्धं मीरुं न वामयेत् ।
पीत्वा यवागूमाकण्ठं क्षीरतक्रदधीनि च ॥ ११ ॥
असात्म्यैः श्लेष्मलैर्मोज्यैर्दोषानुत्क्रिय देहिनः ।
स्निग्धास्विन्नाय वमनं दत्तं सम्यक्प्रवर्तते ॥ १२ ॥
वमनेषु च सर्वेषु सैन्धवं मधुना हितम् ।
वीमत्सं वमनं दद्याद्विपरीतं विरेचनम् ॥ १३ ॥

अथान्यद्दुर्जरत्वाच्च लिखितम् । भगवद्भोविन्द-
पादास्तु कलांशमेव ग्रासं लिखन्ति । यथा-

पञ्चभिरेव ग्रासैर्घनसत्त्वं जारयित्वाऽऽदौ ।

गर्मद्राघी निपुणो जरयति धीजं कलांशेन ॥ २६ ॥

तन्मते चतुःपट्टिचत्वारिंशत्रिंशद्विंशतिषोडशांशाः पञ्च ग्रासाः ।

अथाञ्जनवेधने-

तारकर्मण्यस्य न तथा प्रयोगो दृश्यते ।

केवलं निर्मलं ताम्रं घापितं वरदेन तु ।

कुरुते त्रिगुणे जीर्णं लाक्षारसनिभं रसम् ॥ २७ ॥

गन्धकेन हतं नागं जारयेत्कमलोदरे ।

एतस्य त्रिगुणे जीर्णं लाक्षामो जायते रसः ॥ २८ ॥

एतत्तु नागसंबन्धान्न रसायनकर्मणि ।

किं वा यथोक्तसिद्धबीजोपरि त्रिगुणताम्रोत्तारणादनु तद्बीजं सम-
जीर्णं सत्तन्त्रेणैव रञ्जयति ।

कुनटीहतकरिणा वा रविणा वा ताप्यगन्धकहृतेन ।

दरदनिहतोसिना वा निध्युद्धं हेमतद्बीजम् ॥ २९ ॥

घलिना व्युद्धं केवलार्कमपि ।

अथ तारबीजम्-

कुटिलं विमला तीक्ष्णं समं चूर्णं प्रकल्पयेत् ।

पुटितं पञ्चवारं तु तारं बाह्यं शनैर्धमेत् ॥ ३० ॥

यावद्दशगुणं तत्तु तारबीजं भवेच्छुभम् ।

सत्त्वं तालोद्भवं वङ्गं समं कृत्वा तु धामयेत् ॥ ३१ ॥

तच्चूर्णं बाह्येत्तारे गुणान्येवं तु षोडश ।

प्रतिबीजमिदं श्रेष्ठं सूतकस्य तु बन्धनम् ॥ ३२ ॥

चारणात्सारणाच्चैव सहस्रांशेन विध्यति ।

वङ्गाश्वं बाह्येत्तारे गुणानि द्वादशैव तु ॥ ३३ ॥

एतद्बीजे समे जीर्णे शतवेधी भवेद्रसः ।

मांसपेश्यः समाख्याता नृणां पञ्चशतं बुधैः ।
स्त्रीणां तु विंशत्यधिकाः कण्डराश्चैव षोडश ॥ ४४ ॥
नृदेहे दश रन्धाणि नारीदेहे त्रयोदश ।
एतत्समासतः प्रोक्तं विस्तरेणाधुनोच्यते ॥ ४५ ॥

कलालक्षणम्—

धात्वाशयान्तरे यस्य यः क्लेदस्त्ववतिष्ठते ।
देहोष्मणा विपक्वस्तु सा कलेत्यभिधीयते ॥ ४६ ॥
यथा हि सारः काष्ठेषु च्छिद्यमानेषु वृश्यते ।
तथा धातुर्हि मांसेषु च्छिद्यमानेषु वीक्ष्यते ॥ ४७ ॥
मांसासृङ्मदसां तिस्रो यकृत्प्लिहोश्चतुर्थिका ।
पञ्चमी च तथाऽन्त्राणां षष्ठी चाग्निधरा मता ॥ ४८ ॥
रेतोधरा सप्तमी स्यादिति सप्त कला मताः ।
यथा पयसि सर्पिस्तु गूढश्चेक्षो रसो यथा ॥ ४९ ॥
शरीरेऽपि तथा रक्तं नृणां विद्याद्भिषग्वरः ।

वशिष्टसंहितायां तु—

स्त्रीणां दश कला ज्ञेया गर्मस्य स्तनयोरपि ॥ ५० ॥
इति कलाः ।

अथाऽऽशयाः—

जीवासाशयमामनन्ति हृदये स्याच्छ्लेष्मणस्त्वाशय-
स्तस्याधस्तदधस्तु सर्वभिषजामाशयः संमतः ।
नाभेर्वामत ऊर्ध्वमीपदनलस्याधोऽस्य पक्षाशय-
स्तस्याधः पवनाशलयो निगदितो बस्तिस्तु मूत्राशयः ॥ ५१ ॥
गर्माशयोऽष्टमः स्त्रीणामामपक्षाशयान्तरे ।
स्तनौ स्तन्याशयावेवं विज्ञेयास्तु दशाऽऽशयाः ॥ ५२ ॥
कोष्ठाङ्गानि स्थितान्येषु हृदयं क्लोनेकुप्पुसः ।
यकृत्प्लीहोण्डुकवृकौ नाभिर्द्विभ्रात्रवस्तयः ॥ ५३ ॥
दश जीवितधामानि शिरोरसनबन्धनम् ।
कण्ठोऽस्रं हृदयं नाभिर्बस्तिः शुक्रौजसी गुदम् ॥ ५४ ॥
अमृजः श्लेष्मणश्चापि यः प्रसादः परो मतः ।
तं पश्यमातं पित्तेन ॥ ५५ ॥

अथान्यद्दुर्जरत्वान्न लिखितम् । भगवद्भोविन्द-

पादास्तु कलांशमेव ग्रासं लिखन्ति । यथा-

पञ्चमिरेव ग्रासैर्धनसत्त्वं जारयित्वाऽऽदौ ।

गर्मद्रावी निपुणो जरयति धीजं कलांशेन ॥ २६ ॥

तन्मते चतुःषष्टिचत्वारिंशच्चिंशद्विंशतिषोडशांशाः पञ्च ग्रासाः ।

अथाजनवेधने-

तास्कर्मण्यस्य न तथा प्रयोगो दृश्यते ।

केवलं निर्मलं ताम्रं वापितं द्रवेन तु ।

कुरुते त्रिगुणे जीर्णं लाक्षारसनिमं रसम् ॥ २७ ॥

गन्धकेन हतं नागं जारयेत्कमलोदरे ।

एतस्य त्रिगुणे जीर्णे लाक्षामो जायते रसः ॥ २८ ॥

एतत्तु नागसंबन्धान्न रसायनकर्मणि ।

किं वा यथोक्तसिद्धबीजोपरि त्रिगुणताम्रोत्तारणादनु तद्बीजं सम-
जीर्णं सत्तन्त्रेणैव रञ्जयति ।

कुनटीहतकरिणा वा रविणा वा ताप्यगन्धकहतेन ।

दरदनिहतांसिना वा निर्व्यूढं हेमतद्बीजम् ॥ २९ ॥

घालिना व्यूढं केवलार्कमपि ।

अथ तारबीजम्-

कुटिलं विमला तीक्ष्णं समं चूर्णं प्रकल्पयेत् ।

पुटितं पञ्चवारं तु तारं बाह्यं शनैर्धमेत् ॥ ३० ॥

यावद्दशगुणं तत्तु तारबीजं भवेच्छुभम् ।

सत्त्वं तालोद्भवं वङ्गं समं कृत्वा तु धामयेत् ॥ ३१ ॥

तच्चूर्णं बाह्येत्तारे गुणान्येवं तु षोडश ।

प्रतिबीजमिदं श्रेष्ठं सूतकस्य तु बन्धनम् ॥ ३२ ॥

चारणात्सारणाच्चैव सहस्रांशेन विध्यति ।

वङ्गाश्रं बाह्येत्तारे गुणानि द्वादशैव तु ॥ ३३ ॥

एतद्बीजे समे जीर्णे शतवेधी भवेन्नरसः ।

अथ सप्तमस्तरङ्गः ।

अथ पञ्च कर्माणि—

वमनं रेचनं नस्यं निरुहश्चानुवासनम् ।

एतानि पञ्च कर्माणि कथितानि मुनीश्वरैः ॥ १ ॥

तत्र प्रथमं वमनविधिः—

शरत्काले वसन्ते च प्रावृद्धकाले च देहिनाम् ।

वमनं रेचनं चैव कारयेत्कुशलो भिषक् ॥ २ ॥

बलवन्तं कफव्याप्तं हृत्तासादिनिपीडितम् ।

तथा वमनसात्म्यं च धीरचित्तं च वामयेत् ॥ ३ ॥

विपदोपे स्तन्यरोगे मन्दाग्रौ श्लीपदेऽर्बुदे ।

हृद्रोगकुष्ठवीसर्पमेहाजीर्णभ्रमेषु च ॥ ४ ॥

विदारिकापचीकासश्वासपीनसवृद्धिषु ।

अपस्मारे ज्वरोन्मादे तथा रक्तातिसारिषु ॥ ५ ॥

नासाताल्वोदपाके च कर्णस्रावेऽधिजिह्वके ।

गलशुण्ड्यामतीसारे पित्तश्लेष्मगदे तथा ॥ ६ ॥

मेदोगदेऽरुचौ चैव वमनं कारयेद्भिषक् ।

न वामनीयस्तिमिरी न गुल्मी नोदरी कृशः ॥ ७ ॥

नातिवृद्धो गर्भिणी च न स्थूलो न क्षतातुरः ।

मदार्तो बालको रुक्षः क्षुधितश्च निरुहितः ॥ ८ ॥

उदावर्त्यूर्ध्वरक्ती च क्षुच्छर्यः केवलानिर्ली ।

पाण्डुरोगी क्रुमिव्याप्तः पठनात्स्वरघातकः ॥ ९ ॥

एतेऽप्यजीर्णव्यथिता वाम्या ये विपपीडिताः ।

कफव्याप्ताश्च ते वाम्या मधूकक्षाथपानतः ॥ १० ॥

सुकुमारं कृशं बालं वृद्धं मीरुं न वामयेत् ।

पीत्वा यवागूमाकण्ठं क्षीरतक्रदधीनि च ॥ ११ ॥

असात्म्यैः श्लेष्मलैर्मोज्यैर्दोषानुत्क्रिय देहिनः ।

स्निग्धास्विन्नाय वमनं दत्तं सम्यक्प्रवर्तते ॥ १२ ॥

वमनेषु च सर्वेषु सैन्धवं मधुना हितम् ।

वीमत्सं वमनं दद्याद्विपरीतं विरेचनम् ॥ १३ ॥

पाके दुग्धं व्रजति शिखराकारकं नेति मूमी
फान्तं लोहं तदिदमुदितं लक्षणेरेभिरत्र ॥ ६४ ॥

अथैषां शोधनमारणे यथा—

शशरक्तेन संलिसं किं चार्कपयसाऽयतः ।
दलं हुताशने ध्मातं सिक्तं त्रैफलवारिणा ॥ ६५ ॥
एवं त्रिशः कृते लोहं शुद्धिमाप्नोत्यसंशयम् ।

अथान्यप्रकारः—

त्रिफलाष्टगुणे तोये त्रिफला पोटशोन्मिका ॥ ६६ ॥
तत्काथे पादशेषे तु लोहस्य पठपञ्चकम् ।
कृत्वा पत्राणि तप्तानि सप्तवारं निषेचयेत् ॥ ६७ ॥
एवं प्रलीयते दोषो गिरिजो लोहसंभवः ।

इति लोहशुद्धिः ।

अथ लोहमारणगुणाः—

शुद्धस्य सूतराजस्य मागो मागद्वयं धेलेः ॥ ६८ ॥
द्वयोः समं सारचूर्णं मर्दयेत्कन्यकाम्बुना ।
यामद्वयं तस्य गोलं संवेष्ट्यैरण्डजैर्दलेः ॥ ६९ ॥
ततः सूत्रेण संबध्य स्थापयेत्ताम्रसंपुटे ।
संमुष्य घटने तस्य मृदा संशोष्य तत्पुनः ॥ ७० ॥
त्रिदिनं धान्यराशिस्थं तत उधृत्य मर्दयेत् ।
रजस्तद्वज्रगलितं नीरे तरति हंसवत् ॥ ७१ ॥
सोमासृतामिधमिदं लोहमस्म प्रकीर्तितम् ।

अथान्यप्रकारः—

द्वादशांशेन दरदं तीक्ष्णचूर्णस्य मेलयेत् ॥ ७२ ॥
कन्यानीरेण संमर्द्य यामयुग्मं तु तत्पुनः ।
शरावसंपुटे कृत्वा पुटेव्रजपुटेन वै ॥ ७३ ॥
सप्तधैवं कृतं लोहरजो वारितरं भवेत् ।

अथान्यप्रकारः—

काकोदुम्बरिकानीरैर्लोहपत्राणि सेचयेत् ॥ ७४ ॥

जरायुवेष्टितो भुग्नपृष्ठग्रीवास्थिसंहतिः ।
 गर्भाशये स्थितो देही ज्ञानवानतिचिन्तयन् ॥ २३ ॥
 किं मया दुष्कृतं कर्म कृतं गर्भाशये यतः ।
 पतितो निरये घोरे नानादुःखप्रदायिनि ॥ २४ ॥
 यदि गर्माद्विनिर्यामि करिष्यामि तदा शुभम् ।
 येन मूयो गर्भवासदुःखं द्रक्ष्यामि न क्वचित् ॥ २५ ॥
 इति संचिन्त्यमानः स देही योगीव तत्त्ववित् ।
 निःसारितः समीरेण योनिमार्गनियन्त्रितः ॥ २६ ॥
 निर्गतो योनितो देही मायया विष्यते पुनः ।
 तत्क्षणादात्मविज्ञानविनाशादिव रोदिति ॥ २७ ॥

अथ गर्भस्य द्वैविध्ये हेतुमाह—

परस्परानिलाद्वातात्प्रभिन्ने कलले द्विधा ।
 द्विधा ततः प्रवृद्धयेत युग्मं तस्मात्प्रजायते ॥ २८ ॥

अथ विकृतोत्पत्तिहेतुमाह—

मातुः श्रद्धाविघातेन स्वस्य दुष्कर्मणा तथा ।
 कुञ्जवामनखञ्जं वा विकृताश्च भवन्ति ते ॥ २९ ॥

गर्भनष्टहेतुमाह—

आघातादिनिमित्तेन जठरान्तर्भूते शिशौ ।
 जठरं जायते शीतं स्तब्धाध्मातं भृशव्यथम् ॥ ३० ॥
 गर्मास्पन्दो भवत्युष्णः कृच्छ्रादुच्छ्वसनं कुमः ।
 अरतिस्त्रस्तनेत्रत्वमावीनामसमुद्भवः ॥ ३१ ॥

अथाङ्गप्रत्यङ्गोत्पत्तिः—

शिरोन्तराधिर्द्वौ बाहू सक्थिनी च संमासतः ।
 पङ्कजमङ्गप्रत्यङ्गं तस्याक्षिहृदयाविकम् ॥ ३२ ॥

अथ प्रत्यङ्गानि—

चक्षुष्कर्णोष्ठनासास्तनगलरसनागल्लमन्यांसगण्ड-

भ्रुकक्षाजञ्जुहस्ताङ्गुलिनखरकटीनाभिपृष्ठाण्डमेढ्रम् ।

जानू स्फिग्बस्तिपार्श्वोदरगुदपदपाण्यङ्गुलीगुल्फकादि

प्रत्यङ्गं चेत्युमाभ्यां जगद्भि विबुधास्तच्छरीरं समस्तम् ॥ ३३ ॥

एकीयमानमाह-

स्वर्णं तारं च ताम्रं च बह्वो नागस्तु पञ्चमः ।
रीतिका च तथा घोरो लोहं चैवष्ट धातवः ॥ २ ॥

तत्र प्रथमं स्वर्णम्-

पुरा निजाधमस्थानां सप्तर्षाणां जितात्मनाम् ।
पत्नीं विलोक्य लावण्यलक्ष्मीसंपन्नयौवनाम् ॥ ३ ॥
कन्दर्पवर्षविभ्रान्तचेतसो जातवेदसः ।
पातितं यद्भूरापृष्ठे रेतस्तद्धेगतामियात् ॥ ४ ॥
कृत्रिमं चापि भवति सिद्धसूतस्य योगतः ।
मेरुसानुपतज्जम्बूफलाम्भोयोगतः परम् ॥ ५ ॥
दिव्यौषधीमणिस्पर्शाद्व्यन्दयति काञ्चनम् ।
एवं नानाविधान्यत्र जायन्ते काञ्चनानि वै ॥ ६ ॥
तत्र यद्भक्षणाहं स्याद्धेम तल्लक्षणं शृणु ।
वाहे रक्तं सितं छेदे निकषे कुल्लुमप्रमम् ॥ ७ ॥
तारैशुल्योत्थितं स्निग्धं मृदु हेम गुरुत्तमम् ।
श्वेताङ्गं कठिनं रुक्षं विवर्णं समलं दालि ॥ ८ ॥
वाहे छेदे सितं श्वेतं कषे लघु च तत्त्यजेत् ।

अथ हेमशोधनम्-

मृत्तिका मातुलुङ्गाद्यैः पञ्चवासरमाविता ॥ ९ ॥
समस्मलवर्णा हेम शोधयेत्पुटपाकतः ।

अन्यच्च-

सुवर्णमुत्तमं बह्वो विद्वतं निक्षिपेन्निशः ॥ १० ॥
काञ्चनारद्रवैः शुद्धं काञ्चनं जायते मृशम् ।

अथ हेममारणम्-

शुद्धसूतसमं स्वर्णं खल्वे कृत्वा तु गोलकम् ॥ ११ ॥
ऊर्ध्वाधो मृत्तिकां दत्त्वा सर्वतुल्यं निरुध्य च ।
त्रिंशद्भनोत्पलेर्देयं पुटमेवं चतुर्दश ॥ १२ ॥
निरुत्थं हेम मस्म स्याद्भन्धो देयः पुनः पुनः ।

मांसपेश्यः समाख्याता नृणां पञ्चशतं बुधैः ।
स्त्रीणां तु विंशत्यधिकाः कण्डराश्चैव षोडश ॥ ४४ ॥
नृदेहे दश रन्धाणि नारीदेहे त्रयोदश ।
एतत्समासतः प्रोक्तं विस्तरेणाधुनोच्यते ॥ ४५ ॥

कलालक्षणम्—

धात्वाशयान्तरे यस्य यः क्लेदस्त्ववतिष्ठते ।
देहोष्मणा विपक्वस्तु सा कलेत्यभिधीयते ॥ ४६ ॥
यथा हि सारः काष्ठेषु च्छिद्यमानेषु वृश्यते ।
तथा धातुर्हि मांसेषु च्छिद्यमानेषु वीक्ष्यते ॥ ४७ ॥
मांसासृङ्मदेसां तिस्रो यकृत्प्लीहोश्चतुर्थिका ।
पञ्चमी च तथाऽन्त्राणां षष्ठी चाग्निधरा मता ॥ ४८ ॥
रेतोधरा सप्तमी स्यादिति सप्त कला मताः ।
यथा पयसि सर्पिस्तु गूढश्चेक्षो रसो यथा ॥ ४९ ॥
शरीरेऽपि तथा रक्तं नृणां विद्याद्भिषग्वरः ।

वशिष्टसंहितायां तु—

स्त्रीणां दश कला ज्ञेया गर्मस्य स्तनयोरपि ॥ ५० ॥
इति कलाः ।

अथाऽऽशयाः—

जीवासाशयमामनन्ति हृदये स्याच्छ्लेष्मणस्त्वांशय-
स्तस्याधस्तदधस्तु सर्वभिषजामाशयः संमतः ।
नाभेर्वामत ऊर्ध्वमीपदनलस्याधोऽस्य पक्षाशय-
स्तस्याधः पवनाशलयो निगदितो वस्तिस्तु मूत्राशयः ॥ ५१ ॥
गर्माशयोऽष्टमः स्त्रीणामामपक्षाशयान्तरे ।
स्तनौ स्तन्याशयावेवं विज्ञेयास्तु दशाऽऽशयाः ॥ ५२ ॥
कोष्ठाङ्गानि स्थितान्येषु हृदयं क्लोनेकुप्पुसः ।
यकृत्प्लीहोण्डुकवृकौ नाभिर्द्विभ्रात्रवस्तयः ॥ ५३ ॥
दश जीवितधामानि शिरोरसनबन्धनम् ।
कण्ठोऽस्रं हृदयं नाभिर्वस्तिः शुक्रौजसी गुदम् ॥ ५४ ॥
असृजः श्लेष्मणश्चापि यः प्रसादः परो मतः ।
तं पश्यमातं पित्तेन ॥ ५५ ॥

एकीयमानमाह-

स्वर्णं तारं च ताम्रं च बह्वो नागस्तु पञ्चमः ।
रीतिका च तथा घोरो लोहं चैवष्ट धातवः ॥ २ ॥

तत्र प्रथमं स्वर्णम्-

पुरा निजाधमस्थानां सप्तर्षीणां जितात्मनाम् ।
पत्नीं विलोक्य लावण्यलक्ष्मीसंपन्नयौवनाम् ॥ ३ ॥
कन्दर्पवर्षविभ्रान्तचेतसो जातवेदसः ।
पातितं यद्भूरापृष्ठे रेतस्तद्धेगतामियात् ॥ ४ ॥
कृत्रिमं चापि भवति सिद्धसूतस्य योगतः ।
मेरुसानुपतज्जम्बूफलाम्भोयोगतः परम् ॥ ५ ॥
दिव्यौषधीमणिस्पर्शाद्व्यन्दयति काञ्चनम् ।
एवं नानाविधान्यत्र जायन्ते काञ्चनानि वै ॥ ६ ॥
तत्र यद्भक्षणाहं स्याद्धेम तल्लक्षणं शृणु ।
वाहे रक्तं सितं छेदे निकषे कुल्लुमप्रमम् ॥ ७ ॥
तारैशुल्योत्थितं स्निग्धं मृदु हेम गुरुत्तमम् ।
श्वेताङ्गं कठिनं रुक्षं विवर्णं समलं दालि ॥ ८ ॥
वाहे छेदे सितं श्वेतं कषे लघु च तत्त्यजेत् ।

अथ हेमशोधनम्-

मृत्तिका मातुलुङ्गाद्यैः पञ्चवासरमाविता ॥ ९ ॥
समस्मलवर्णा हेम शोधयेत्पुटपाकतः ।

अन्यच्च-

सुवर्णमुत्तमं बह्वो विद्वतं निक्षिपेद्भिषः ॥ १० ॥
काञ्चनारद्रवैः शुद्धं काञ्चनं जायते मृशम् ।

अथ हेममारणम्-

शुद्धसूतसमं स्वर्णं खल्वे कृत्वा तु गोलकम् ॥ ११ ॥
ऊर्ध्वाधो मृत्तिकां दत्त्वा सर्वतुल्यं निरुध्य च ।
त्रिंशद्भनोत्पलेर्देयं पुटमेवं चतुर्दश ॥ १२ ॥
निरुत्थं हेम मस्म स्याद्गन्धो देयः पुनः पुनः ।

जरायुवेष्टितो भुग्नपृष्ठग्रीवास्थिसंहतिः ।
 गर्भाशये स्थितो देही ज्ञानवानतिचिन्तयन् ॥ २३ ॥
 किं मया दुष्कृतं कर्म कृतं गर्भाशये यतः ।
 पतितो निरये घोरे नानादुःखप्रदायिनि ॥ २४ ॥
 यदि गर्माद्विनिर्यामि करिष्यामि तदा शुभम् ।
 येन मूयो गर्भवासदुःखं द्रक्ष्यामि न क्वचित् ॥ २५ ॥
 इति संचिन्त्यमानः स देही योगीव तत्त्ववित् ।
 निःसारितः समीरेण योनिमार्गनियन्त्रितः ॥ २६ ॥
 निर्गतो योनितो देही मायया विष्यते पुनः ।
 तत्क्षणादात्मविज्ञानविनाशादिव रोदिति ॥ २७ ॥

अथ गर्भस्य द्वैविध्ये हेतुमाह—

परस्परानिलाद्वातात्प्रभिन्ने कलले द्विधा ।
 द्विधा ततः प्रवृद्धयेत युग्मं तस्मात्प्रजायते ॥ २८ ॥

अथ विकृतोत्पत्तिहेतुमाह—

मातुः श्रद्धाविघातेन स्वस्य दुष्कर्मणा तथा ।
 कुञ्जवामनखञ्जं वा विकृताश्च भवन्ति ते ॥ २९ ॥

गर्भनष्टहेतुमाह—

आघातादिनिमित्तेन जठरान्तर्भूते शिशौ ।
 जठरं जायते शीतं स्तब्धाध्मातं भृशव्यथम् ॥ ३० ॥
 गर्मास्पन्दो भवत्युष्णः कृच्छ्रादुच्छ्वसनं कुमः ।
 अरतिस्रस्तनेत्रत्वमावीनामसमुद्भवः ॥ ३१ ॥

अथाङ्गप्रत्यङ्गोत्पत्तिः—

शिरोन्तराधिर्द्वौ बाहू सक्थिनी च संमासतः ।
 पङ्कजमङ्गप्रत्यङ्गं तस्याक्षिहृदयाविकम् ॥ ३२ ॥

अथ प्रत्यङ्गानि—

चक्षुष्कर्णोष्ठनासास्तनगलरसनागल्लमन्यांसगण्ड-

भ्रुकक्षाजङ्घहस्ताङ्गुलिनखरकटीनाभिपृष्ठाण्डमेढ्रम् ।

जानू स्फिग्बस्तिपार्श्वोदरगुदपदपाण्यङ्गुलीगुल्फकादि

प्रत्यङ्गं चेत्युमाभ्यां जगद्भि विबुधास्तच्छरीरं समस्तम् ॥ ३३ ॥

अथ कर्णिकचिकित्सा-

मूमश्चिकित्सांमुचितोऽस्य धूपः प्रहर्षदः स्यात्कवलग्रहश्च ।
 नस्यं सुखं सज्जनयत्यवश्यं लेपस्तु सर्वेषु कृतोऽवलेपः ॥ १ ॥
 प्रलेपस्तमस्तं नयत्यल्पमेकः समुद्रित्तशोफे च रक्तावसेकः ।
 विषकं च शस्त्राक्रिया पूयजित्सा व्रणत्वं गतं चेद्द्रुतं तच्चिकित्सा ॥ २ ॥
 निशाविशालामयमाणिमन्थदावींहुदीमूलकृतप्रलेपः ।
 प्रमाकरक्षीरयुतप्रमावाह्यस्तः समस्तोऽप्यथ कर्णकघ्नः ॥ ३ ॥
 हिमाद्रिजाहर्षतिमूलसिन्धुपलंकपाः कर्णकमाशु हन्युः ।
 लेपेन रोहीतकपीलुसिन्धुपुत्रीन्द्रवल्ली कुडहञ्जिका च ॥ ४ ॥

तुत्थालसर्पपशिलानवसारगन्ध-

कासीसकुष्ठपटुहंसपदीकरञ्जाः ।

लेपात्पलंकपयुताश्च सयावशूकाः

सस्वर्जिकाः सपदि कर्णकवेदनाघ्नाः ॥ ५ ॥

कदफलकुलित्यकण्ठनसुपवीशुण्ठीभिरार्तिहा लेपः ।

अथ लवणसोमवल्कलगैरिकसठिनागरैरुदितः ॥ ६ ॥

जम्बीरनीरमर्दितमुग्राविपतिन्दुका*मकासीसम् ।

आसालकतुत्थयुतं कर्णककरिकेसरि प्रथितम् ॥ ७ ॥

मदनफलमातुलङ्गीमूलामरदारुनागरानलयुक् ।

अपहरति गन्धमूला प्रलेपतः कर्णमूलानि ॥ ८ ॥

शुडवहनगदनिकुम्भाः पुष्करकासीसदिनकरक्षीरैः ।

रविकिरणैरहिमभिदं लेपनमुदितं कठोरकर्णकजित् ॥ ९ ॥

आशिशिरजलपरिमुदितं मरिचकणालवणजं रजस्वारेतम् ।

नस्यविधिसेवितं किल कर्णकरुङ्गनाशनं कथितम् ॥ ११० ॥

मार्गजियापुष्करकण्टकारीकटुत्रिकोप्राघनकुण्डलीभिः ।

कुलीरशृङ्गीकटुकारसामिः कृतः कषायः किल कर्णकघ्नः ॥ ११ ॥

दशमूलमत्स्यशकलाचपलात्रिफलामहोपधकिरातयुतम् ।

भरिचं कथितमाशु बलादपहन्ति कर्णकरुजः सकलाः ॥ १२ ॥

अथ कण्ठकुब्जचिकित्सा-

कलात्रिकत्र्यूपणमुस्त+कद्वीकलिङ्गसिंहाननशर्वरीभिः ।

काथः कृतः कृन्तति कण्ठकुब्जं कण्ठीरवः कुञ्जरमाशु यद्वत् ॥ १३ ॥

अथ सप्तमस्तरङ्गः ।

अथ पञ्च कर्माणि—

वमनं रेचनं नस्यं निरुहश्चानुवासनम् ।
एतानि पञ्च कर्माणि कथितानि मुनीश्वरैः ॥ १ ॥

तत्र प्रथमं वमनविधिः—

शरत्काले वसन्ते च प्रावृद्धकाले च देहिनाम् ।
वमनं रेचनं चैव कारयेत्कुशलो भिषक् ॥ २ ॥
बलवन्तं कफव्यासं हृत्तासादिनिपीडितम् ।
तथा वमनसात्म्यं च धीरचित्तं च वामयेत् ॥ ३ ॥
विपदोपे स्तन्यरोगे मन्दाग्रौ श्लीपदेऽर्बुदे ।
हृद्रोगकुष्ठवीसर्पमेहाजीर्णभ्रमेषु च ॥ ४ ॥
विदारिकापचीकासश्वासपीनसवृद्धिषु ।
अपस्मारे ज्वरोन्मादे तथा रक्तातिसारिषु ॥ ५ ॥
नासाताल्वोदपाके च कर्णस्रावेऽधिजिह्वके ।
गलशुण्ड्यामतीसारे पित्तश्लेष्मगदे तथा ॥ ६ ॥
मेदोगदेऽरुचौ चैव वमनं कारयेद्भिषक् ।
न वामनीयस्तिमिरी न गुल्मी नोदरी कृशः ॥ ७ ॥
नातिवृद्धो गर्भिणी च न स्थूलो न क्षतातुरः ।
मदार्तो बालको रुक्षः क्षुधितश्च निरुहितः ॥ ८ ॥
उदावर्त्यूर्ध्वरक्ती च क्षुच्छर्यः केवलानिली ।
पाण्डुरोगी क्रुमिव्याप्तः पठनात्स्वरघातकः ॥ ९ ॥
एतेऽप्यजीर्णव्यथिता वाम्या ये विपपीडिताः ।
कफव्याप्ताश्च ते वाम्या मधूकक्षाथपानतः ॥ १० ॥
सुकुमारं कृशं बालं वृद्धं मीरुं न वामयेत् ।
पीत्वा यवागूमाकण्ठं क्षीरतक्रदधीनि च ॥ ११ ॥
असात्म्यैः श्लेष्मलैर्मोज्यैर्दोषानुत्क्रिय देहिनः ।
स्निग्धास्विन्नाय वमनं दत्तं सम्यक्प्रवर्तते ॥ १२ ॥
वमनेषु च सर्वेषु सैन्धवं मधुना हितम् ।
वीमत्सं वमनं दद्याद्विपरीतं विरेचनम् ॥ १३ ॥

अथान्यद्दुर्जरत्वान्न लिखितम् । भगवद्भोविन्द-

पादास्तु कलांशमेव ग्रासं लिखन्ति । यथा-

पञ्चमिरेव ग्रासैर्धनसत्त्वं जारयित्वाऽऽदौ ।

गर्मद्रावी निपुणो जरयति धीजं कलांशेन ॥ २६ ॥

तन्मते चतुःषष्टिचत्वारिंशच्चिंशद्विंशतिषोडशांशाः पञ्च ग्रासाः ।

अथाजनवेधने-

तास्कर्मण्यस्य न तथा प्रयोगो दृश्यते ।

केवलं निर्मलं ताम्रं वापितं द्रवेन तु ।

कुरुते त्रिगुणे जीर्णं लाक्षारसनिमं रसम् ॥ २७ ॥

गन्धकेन हतं नागं जारयेत्कमलोदरे ।

एतस्य त्रिगुणे जीर्णे लाक्षामो जायते रसः ॥ २८ ॥

एतत्तु नागसंबन्धान्न रसायनकर्मणि ।

किं वा यथोक्तसिद्धबीजोपरि त्रिगुणताम्रोत्तारणादनु तद्बीजं सम-
जीर्णं सत्तन्त्रेणैव रञ्जयति ।

कुनटीहतकरिणा वा रविणा वा ताप्यगन्धकहतेन ।

दरदनिहतांसिना वा निर्व्यूढं हेमतद्बीजम् ॥ २९ ॥

घालिना व्यूढं केवलार्कमपि ।

अथ तारबीजम्-

कुटिलं विमला तीक्ष्णं समं चूर्णं प्रकल्पयेत् ।

पुटितं पञ्चवारं तु तारं बाह्यं शनैर्धमेत् ॥ ३० ॥

यावद्दशगुणं तत्तु तारबीजं भवेच्छुभम् ।

सत्त्वं तालोद्भवं वङ्गं समं कृत्वा तु धामयेत् ॥ ३१ ॥

तच्चूर्णं बाह्येत्तारे गुणान्येवं तु षोडश ।

प्रतिबीजमिदं श्रेष्ठं सूतकस्य तु बन्धनम् ॥ ३२ ॥

चारणात्सारणाच्चैव सहस्रांशेन विध्यति ।

वङ्गाश्रं बाह्येत्तारे गुणानि द्वादशैव तु ॥ ३३ ॥

एतद्बीजे समे जीर्णे शतवेधी भवेन्नरः ।

मांसपेश्यः समाख्याता नृणां पञ्चशतं बुधैः ।
स्त्रीणां तु विंशत्यधिकाः कण्डराश्चैव षोडश ॥ ४४ ॥
नृदेहे दश रन्धाणि नारीदेहे त्रयोदश ।
एतत्समासतः प्रोक्तं विस्तरेणाधुनोच्यते ॥ ४५ ॥

कलालक्षणम्—

धात्वाशयान्तरे यस्य यः क्लेदस्त्ववतिष्ठते ।
देहोष्मणा विपक्वस्तु सा कलेत्यभिधीयते ॥ ४६ ॥
यथा हि सारः काष्ठेषु च्छिद्यमानेषु वृश्यते ।
तथा धातुर्हि मांसेषु च्छिद्यमानेषु वीक्ष्यते ॥ ४७ ॥
मांसासृङ्मदेसां तिस्रो यकृत्प्लिहोश्चतुर्थिका ।
पञ्चमी च तथाऽन्त्राणां षष्ठी चाग्निधरा मता ॥ ४८ ॥
रेतोधरा सप्तमी स्यादिति सप्त कला मताः ।
यथा पयसि सर्पिस्तु गूढश्चेक्षो रसो यथा ॥ ४९ ॥
शरीरेऽपि तथा रक्तं नृणां विद्याद्भिपग्वरः ।

वशिष्टसंहितायां तु—

स्त्रीणां दश कला ज्ञेया गर्मस्य स्तनयोरपि ॥ ५० ॥
इति कलाः ।

अथाऽऽशयाः—

जीवासाशयमामनन्ति हृदये स्याच्छ्लेष्मणस्त्वाशय-
स्तस्याधस्तदधस्तु सर्वभिपजामामाशयः संमतः ।
नाभेर्वामत ऊर्ध्वमीपदनलस्याधोऽस्य पक्षाशय-
स्तस्याधः पवनाशलयो निगदितो बस्तिस्तु मूत्राशयः ॥ ५१ ॥
गर्माशयोऽष्टमः स्त्रीणामामपक्षाशयान्तरे ।
स्तनौ स्तन्याशयावेवं विज्ञेयास्तु दशाऽऽशयाः ॥ ५२ ॥
कोष्ठाङ्गानि स्थितान्येषु हृदयं क्लोनेकुप्पुसः ।
यकृत्प्लीहोण्डुकवृकौ नाभिर्द्विभ्रात्रवस्तयः ॥ ५३ ॥
दश जीवितधामानि शिरोरसनबन्धनम् ।
कण्ठोऽस्रं हृदयं नाभिर्बस्तिः शुक्रौजसी गुदम् ॥ ५४ ॥
असृजः श्लेष्मणश्चापि यः प्रसादः परो मतः ।
तं पच्यमातं पित्तेन ॥ ५५ ॥

एकीयमानमाह-

स्वर्णं तारं च ताम्रं च बह्वो नागस्तु पञ्चमः ।
रीतिका च तथा घोरो लोहं चैवष्ट धातवः ॥ २ ॥

तत्र प्रथमं स्वर्णम्-

पुरा निजाधमस्थानां सप्तर्षाणां जितात्मनाम् ।
पत्नीं विलोक्य लावण्यलक्ष्मीसंपन्नयौवनाम् ॥ ३ ॥
कन्दर्पवर्षविभ्रान्तचेतसो जातवेदसः ।
पातितं यद्धरापृष्ठे रेतस्तद्धेगतामियात् ॥ ४ ॥
कृत्रिमं चापि भवति सिद्धसूतस्य योगतः ।
मेरुसानुपतज्जम्बूफलाम्भोयोगतः परम् ॥ ५ ॥
दिव्यौषधीमणिस्पर्शाद्व्यन्द्यति काञ्चनम् ।
एवं नानाविधान्यत्र जायन्ते काञ्चनानि वै ॥ ६ ॥
तत्र यद्धक्षणाहं स्याद्धेम तल्लक्षणं शृणु ।
वाहे रक्तं सितं छेदे निकषे कुल्लुमप्रमम् ॥ ७ ॥
तारैशुल्योत्थितं स्निग्धं मृदु हेम गुरुत्तमम् ।
श्वेताङ्गं कठिनं रुक्षं विवर्णं समलं दालि ॥ ८ ॥
वाहे छेदे सितं श्वेतं कषे लघु च तत्त्यजेत् ।

अथ हेमशोधनम्-

मृत्तिका मातुलुङ्गाद्यैः पञ्चवासरमाविता ॥ ९ ॥
समस्मलवर्णा हेम शोधयेत्पुटपाकतः ।

अन्यच्च-

सुवर्णमुत्तमं बह्वो विद्वृतं निक्षिपेन्निशः ॥ १० ॥
काञ्चनारद्रवैः शुद्धं काञ्चनं जायते मृशम् ।

अथ हेममारणम्-

शुद्धसूतसमं स्वर्णं खल्वे कृत्वा तु गोलकम् ॥ ११ ॥
ऊर्ध्वाधो मृत्तिकां दत्त्वा सर्वतुल्यं निरुध्य च ।
त्रिंशद्भनोत्पलेर्देयं पुटमेवं चतुर्दश ॥ १२ ॥
निरुत्थं हेम मस्म स्याद्गन्धो देयः पुनः पुनः ।

(दोषकालाग्निवयसां बलं वृद्धा प्रयोजयेत् ।
 हीनां च मध्यमां ज्येष्ठां मात्रां स्नेहस्य बुद्धिमान् ॥
 अमात्रया तथाऽकाले मिथ्याहारविहारतः) ।
 स्नेहः करोति शोफार्शस्तन्द्रानिद्राविसंज्ञताः ।
 देया दीप्ताग्नये मात्रा स्नेहस्य पलसंमिता ॥ ५ ॥
 मध्यमा च त्रिकर्षा स्वाज्जघन्या च द्विकर्षिकी ।
 केवलं पैत्तिके सर्पिर्वातिके सैन्धवान्वितम् ॥ ६ ॥
 पेयं बहुकफे वाऽपि व्योपक्षारसमन्वितम् ।
 रुक्षक्षतविषार्तानां वातपित्तविकारिणाम् ॥ ७ ॥
 हीनमेधास्मृतोनां च सर्पिष्पानं प्रशस्यते ।
 कुमिकोष्ठानिलाविष्टाः प्रवृद्धकफमेदसः ॥ ८ ॥
 पिबेयुस्तैलसात्म्या ये तैलं दाढ्याथनश्च ये ।
 व्यायामकर्षिणः शुष्का रेतोरिक्ता महारुजः ॥ ९ ॥
 महाग्निमारुतप्राणा वसायोग्या नरा मताः ।
 क्रूराशयाः क्लेशसहा वातार्ता दीप्तबलपः ॥ १० ॥
 मज्जानमापिबेयुस्ते सर्पिर्वा सर्वतो हितम् ।
 शीतकाले दिवा स्नेहमुष्णकाले पिबेन्निशि ॥ ११ ॥
 वातपित्ताधिके रात्रौ वातश्लेष्माधिके दिवा ।
 नस्याभ्यञ्जनगण्डूषे मूर्धकर्णाक्षितर्पणे ॥ १२ ॥
 तैलं घृतं वा युञ्जीत दृष्ट्वा दोषबलाबलम् ।
 घृते कोष्णं जलं पेयं तैले यूपः प्रशस्यते ॥ १३ ॥
 वसामज्जाविधौ मण्डमनुपानं सुखावहम् ।
 वृद्धबालकृशा रुक्षाः क्षीणास्त्राः क्षीणरेतसः ॥ १४ ॥
 वातार्तास्तिमिरार्ता ये तेषां स्नेहनमुत्तमम् ।
 रुक्षस्य स्नेहनं स्नेहैरतिस्निग्धस्य रुक्षणम् ॥ १५ ॥
 मक्तद्वेषो मुखस्रावो गुदे दाहः प्रवाहिका ।
 तन्द्रातीसारपाण्डुत्वं भृशं स्निग्धस्य लक्षणम् ॥ १६ ॥
 श्यामाकचणकाद्यश्च मक्तपिण्याकसक्तुभिः ।
 रुक्षणं स्नेदेतैर्यथादोषं यथाबलम् ॥ १७ ॥
 स्नेहे शीतवेगाघातप्रजागरान् ।
 रुक्षान्नं च विधेजयेत् ॥

तत्र प्रथमं गन्धकजारणं यथोक्तं शिवागमे—

तुल्ये तु गन्धके जीर्णे शुद्धाच्छतगुणो रसः ।
 द्विगुणे गन्धके जीर्णे सर्वथा सर्वकुष्ठहा ॥ ६८ ॥
 त्रिगुणे गन्धके जीर्णे सर्वपाण्ड्यविनाशनः ।
 चतुर्गुणे तत्र जीर्णे वलीपलितनाशनः ॥ ६९ ॥
 गन्धे पञ्चगुणे जीर्णे क्षयक्षयकरो रसः ।
 षड्गुणे गन्धके जीर्णे सर्वरोगहरो भवेत् ॥ ७० ॥
 अवश्यमित्युवाचेदं देवीं श्रीभैरवः स्वयम् ।

इदं गन्धकजारणफलं रसेन्द्रचिन्तामणावन्यथा पठन्ति यथा—

समे गन्धे तु रोगघ्नो द्विगुणे राजयक्ष्मनुत् ॥ ७१ ॥
 जीर्णे तु त्रिगुणे गन्धे कामिनीदर्पनाशनः ।
 चतुर्गुणे तु तेजस्वी सर्वशास्त्रविशारदः ॥ ७२ ॥
 भवेत्पञ्चगुणे सिद्धः षड्गुणे मृत्युनाशनः ॥ ७३ ॥
 षड्गुणे रोगहेति यदुक्तं तन्मूर्छायामेवावगन्तव्यम् ॥

उक्तं च—

रसगुणबलिजारणं विना यन्न खलुरुजाहरणक्षमो रसेन्द्रः ।
 न जलदकलधौतपाकहीनः स्पृशति रसायनतामिति प्रतिज्ञा ॥ ७४ ॥

गन्धकजारणायां गण्डूकायन्त्रं यथा—

आकण्ठं कलशं भूमौ निखाय जलसंभृतम् ।
 शरावस्तन्मुखे स्थाप्यो मध्ये छिद्रसंमन्वितः ॥ ७५ ॥
 नीरावियोगिनीं तत्र छिद्रे काचविलेपिताम् ।
 मृन्मूषां स्थापयेत्तस्यामूर्ध्वाधस्तुल्यगन्धकम् ॥ ७६ ॥
 रसं निक्षिप्य तस्योर्ध्वं शरावेण विमुद्रयेत् ।
 घन्योपलान्निं तस्योर्ध्वं ज्वालयेद्गुरुमार्गतः ॥ ७७ ॥
 स्वाङ्गशीतं समुद्धृत्य पुनस्तुर्यांशगन्धकम् ।
 यत्त्वा पूर्वक्रमेणैव जारयेत्पङ्कणं बलिम् ॥ ७८ ॥
 षड्गुणे गन्धके जीर्णे स्याद्रसः सर्वरोगहा ।

अथान्यप्रकारः—

गुरुशास्त्रं परित्यज्य विना गन्धकजारणात् ॥ ७९ ॥

- हनोर्मोक्षे स्मृतः स्वेदो रक्तच्छर्दिविधौ पुनः ।
 रक्तपित्तविधानेन रक्तच्छर्दिमुपाचरेत् ॥ २८ ॥
 धात्रीरसाञ्जनोशीरलाजचन्दनवारिभिः ।
 काथं कृत्वा पाययेच्च सघृतक्षौद्रशर्करम् ॥ २९ ॥
 शाम्पन्त्यनेन तृष्णाद्याः पीडाश्छर्दिसमुद्भवाः ।
 हृत्कण्ठाशिरसां शुद्धिर्दीप्ताभित्वं च लाघवम् ॥ ३० ॥
 कफपित्तविनाशश्च सम्यग्वान्तस्य चेष्टितम् ।
 ततोऽपराह्णे दीप्ताग्निं मुद्गपट्टिकशालिभिः ॥ ३१ ॥
 हृद्यैश्च जाङ्गलरसैः कृत्वा घृणं च मोजयेत् ।
 तन्द्रा निद्राऽऽस्यदौर्गन्ध्यं पाण्डुश्च ग्रहणीविषम् ॥ ३२ ॥
 सुवान्तस्य न पीडायै भवन्त्येते कदाचन ।
 अजीर्णं शीतपानीयं व्यायामं मैथुनं तथा ॥ ३३ ॥
 स्नेहाभ्यङ्गनप्रदेहांश्च दिनैकं वर्जयेत्सुधीः ॥
 इति योगतरङ्गिण्यां वमनविधिर्नाम सप्तमस्तरङ्गः ॥ ७ ॥

अथाष्टमस्तरङ्गः ।

अथ विरेकविधिः—

- स्निग्धस्विन्नस्य वान्तस्य दद्यात्सम्यग्विरेचनम् ।
 अवान्तस्य त्वधः स्रस्तो ग्रहणीं छादयेत्कफः ॥ १ ॥
 मन्दाग्निं गौरवं कुर्याज्जनयेद्वा प्रवाहिकाम् ।
 अथ वा पाचनैरामं बलासं च विपाचयेत् ॥ २ ॥
 पित्ते विरेचनं युक्त्यादामोद्भूते गदे तथा ।
 उदरे च तथाऽऽध्माने कोष्ठशुद्धौ विशेषतः ॥ ३ ॥
 दोषाः कदाचित्कुप्यन्ति जिता लङ्घनपाचनैः ।
 ये तु संशोधनैः शुद्धा न तेषां पुनरुद्भवः ॥ ४ ॥
 बालवृद्धावतिस्निग्धः क्षतक्षीणो मयान्वितः ।
 वान्तस्तृपार्तः स्थूलश्च गर्भिणी च नवज्वरी ॥ ५ ॥
 नवप्रसूता नारी च मन्दाग्निश्च मदात्ययी ।
 शल्योद्धृतश्च रुक्षश्च न विरेच्या विजानता ॥ ६ ॥

तत्र प्रथमं गन्धकजारणं यथोक्तं शिवागमे—

तुल्ये तु गन्धके जीर्णे शुद्धाच्छतगुणो रसः ।
 द्विगुणे गन्धके जीर्णे सर्वथा सर्वकुष्ठहा ॥ ६८ ॥
 त्रिगुणे गन्धके जीर्णे सर्वपाण्ड्यविनाशनः ।
 चतुर्गुणे तत्र जीर्णे वलीपलितनाशनः ॥ ६९ ॥
 गन्धे पञ्चगुणे जीर्णे क्षयक्षयकरो रसः ।
 षड्गुणे गन्धके जीर्णे सर्वरोगहरो भवेत् ॥ ७० ॥
 अवश्यमित्युवाचेदं देवी श्रीभैरवः स्वयम् ।

इदं गन्धकजारणफलं रसेन्द्रचिन्तामणावन्यथा पठन्ति यथा—

समे गन्धे तु रोगघ्नो द्विगुणे राजयक्ष्मनुत् ॥ ७१ ॥
 जीर्णे तु त्रिगुणे गन्धे कामिनीदर्पनाशनः ।
 चतुर्गुणे तु तेजस्वी सर्वशास्त्रविशारदः ॥ ७२ ॥
 भवेत्पञ्चगुणे सिद्धः षड्गुणे मृत्युनाशनः ॥ ७३ ॥
 षड्गुणे रोगहेति यदुक्तं तन्मूर्छायामेवावगन्तव्यम् ॥

उक्तं च—

रसगुणबलिजारणं विना यन्न खलुरुजाहरणक्षमो रसेन्द्रः ।
 न जलदकलधौतपाकहीनः स्पृशति रसायनतामिति प्रतिज्ञा ॥ ७४ ॥

गन्धकजारणायां गण्डूकायन्त्रं यथा—

आकण्ठं कलशं भूमौ निखाय जलसंभृतम् ।
 शरावस्तन्मुखे स्थाप्यो मध्ये छिद्रसंमन्वितः ॥ ७५ ॥
 नीरावियोगिनीं तत्र छिद्रे काचविलेपिताम् ।
 मृन्मूषां स्थापयेत्तस्यामूर्ध्वाधस्तुल्यगन्धकम् ॥ ७६ ॥
 रसं निक्षिप्य तस्योर्ध्वं शरावेण विमुद्रयेत् ।
 घन्योपलान्निं तस्योर्ध्वं ज्वालयेद्गुरुमार्गतः ॥ ७७ ॥
 स्वाङ्गशीतं समुद्धृत्य पुनस्तुर्यांशगन्धकम् ।
 यत्त्वा पूर्वक्रमेणैव जारयेत्पङ्कणं बलिम् ॥ ७८ ॥
 षड्गुणे गन्धके जीर्णे स्याद्रसः सर्वरोगहा ।

अथान्यप्रकारः—

गुरुशास्त्रं परित्यज्य विना गन्धकजारणात् ॥ ७९ ॥

अथ स्वस्थसमधातोर्मज्जादिमानं वाग्भटात्—

मज्जा मेदो वसा मूत्रं पित्तश्लेष्मशकृदमृक् ॥ ९७ ॥

रसो जलं च देहेऽस्मिन्नेकैकाञ्जलिवर्धितम् ।

पृथक्स्वप्नसुप्तं प्रोक्तमोजोमस्तिष्करेतसाम् ॥ ९८ ॥

द्वावञ्जली तु स्तन्यस्य चत्वारो रजसस्त्रियाः ।

समधातोरिदं मानं विद्याद्वृद्धिक्षयाम्बिताः ॥ ९९ ॥

शुक्रासृग्गर्भिणीभोज्यचेष्टागर्माशयर्तुषु ।

यः स्याद्दोषोऽधिकस्तेन प्रकृतिः सप्तधोविता ॥ २०० ॥

अथ वयोविचारः—

बाल्यमापोऽष्टाद्वर्षात्ततो मध्येऽधिसप्ततिः ।

पृच्छस्तदूर्ध्वं विज्ञेयं वयोमानमिति त्रिधा ॥ १ ॥

उक्तं च वाग्भटे—

वयस्त्वा षोडशाद्बाल्यं तत्र धात्विन्द्रियौजसाम् ।

वृद्धिरा सप्ततेर्मध्यं तत्रावृद्धिः परं क्षयः ॥ २ ॥

स्वं स्वं हस्तत्रयं सार्धं षण्णः पात्रं सुखायुषोः ।

इति योगतरङ्गिण्यां शारीरं नाम द्वितीयस्तरङ्गः ॥ २ ॥

अथ तृतीयस्तरङ्गः ।

अथ परिमाणा ।

न मानेन विना युक्तिर्द्रव्याणां ज्ञायते क्वचित् ।

अतः प्रयोगकार्यार्थं मानमत्रोच्यते मया ॥ १ ॥

मानं च द्विविधं प्रोक्तं कालिङ्गं मागधं तथा ।

कालिङ्गान्मागधं श्रेष्ठमिति मानविदो विदुः ॥ २ ॥

असरेणुर्बुधैः प्रोक्तस्त्रिंशता परमाणुभिः ।

असरेणोस्तु पर्यायैर्नाम्ना वंशी निगद्यते ॥ ३ ॥

जालान्तरगतैः सूर्यकरैर्वंशी निगद्यते ।

षड्वंशीमिर्मरीचिः स्यात्तामिः षड्मिश्र राजिका ॥ ४ ॥

तिसृभी राजिकाभिश्च सर्पपः प्रोच्यते बुधैः ।

पतोऽष्टसर्पपैः प्रोक्तो गुक्ता स्यात्तच्चतुष्टयम् ॥ ५ ॥

षड्मिश्र रक्तिकाभिश्च मापको हेमधानको ।

सापैश्चतुर्भिः शाणः स्याद्दूरणः स निगद्यते ॥ ६ ॥

अथान्यद्दुर्जरत्वाच्च लिखितम् । भगवद्भोविन्द-
पादास्तु कलांशमेव ग्रासं लिखन्ति । यथा-

पञ्चभिरेव ग्रासैर्घनसत्त्वं जारयित्वाऽऽदौ ।

गर्मद्राघी निपुणो जरयति धीजं कलांशेन ॥ २६ ॥

तन्मते चतुःपट्टिचत्वारिंशत्रिंशद्विंशतिषोडशांशाः पञ्च ग्रासाः ।

अथाञ्जनवेधने-

तारकर्मण्यस्य न तथा प्रयोगो दृश्यते ।

केवलं निर्मलं ताम्रं घापितं वरदेन तु ।

कुरुते त्रिगुणे जीर्णं लाक्षारसनिभं रसम् ॥ २७ ॥

गन्धकेन हतं नागं जारयेत्कमलोदरे ।

एतस्य त्रिगुणे जीर्णं लाक्षामो जायते रसः ॥ २८ ॥

एतत्तु नागसंबन्धान्न रसायनकर्मणि ।

किं वा यथोक्तसिद्धबीजोपरि त्रिगुणताम्रोत्तारणादनु तद्बीजं सम-
जीर्णं सत्तन्त्रेणैव रञ्जयति ।

कुनटीहतकरिणा वा रविणा वा ताप्यगन्धकहृतेन ।

दरदनिहतोसिना वा निध्युद्धं हेमतद्बीजम् ॥ २९ ॥

घलिना व्युद्धं केवलार्कमपि ।

अथ तारबीजम्-

कुटिलं विमला तीक्ष्णं समं चूर्णं प्रकल्पयेत् ।

पुटितं पञ्चवारं तु तारं बाह्यं शनैर्धमेत् ॥ ३० ॥

यावद्दशगुणं तत्तु तारबीजं भवेच्छुभम् ।

सत्त्वं तालोद्भवं वङ्गं समं कृत्वा तु धामयेत् ॥ ३१ ॥

तच्चूर्णं बाह्येत्तारे गुणान्येवं तु षोडश ।

प्रतिबीजमिदं श्रेष्ठं सूतकस्य तु बन्धनम् ॥ ३२ ॥

चारणात्सारणाच्चैव सहस्रांशेन विध्यति ।

वङ्गाश्वं बाह्येत्तारे गुणानि द्वादशैव तु ॥ ३३ ॥

एतद्बीजे समे जीर्णे शतवेधी भवेद्रसः ।

ज्वरवेगं च कालं च चिन्तयञ्ज्वर्यते तु यः ।
 तस्येष्टैरन्दुतैर्वाऽपि विषयैर्नाशयेत्स्मृतिम् ॥ १६ ॥
 संततं विषमं वाऽपि क्षीणस्य सुचिरोत्थितम् ।
 ज्वरं संमोजनेः पथ्यैर्ज्वरघ्नेः समुपाचरेत् ॥ १७ ॥
 क्षुधानागरमुस्तर्पणघनाभूनिम्बनिम्बामृता-
 मार्गीचन्दनपुष्कराह्वकुलकैस्तिक्ताटरूपान्वितैः ।
 पद्माख्येन्द्रयवान्वितैश्च रचितः काथो निपीतः प्रगे
 शीताद्यं ज्वरमुच्छिनत्ति विषमं त्रिदोषघ्नोद्भवम् ॥ १८ ॥

इति क्षुदादिः ।

अथ दाव्यादिः—

दार्धीदारुकलिङ्गलोहितलताशम्याकपाठासठी-
 शौण्डीवीरकिरातवारणकणात्रायन्तिकापद्मकैः ।
 उग्राधान्यकनागराब्दसरलैः शिग्रधम्बुसिंहीशिवा-
 व्याघ्रीपर्पटदर्ममूलकटुकानन्तामृतापुष्करैः ॥ १९ ॥
 धास्तुस्थं विषमं त्रिदोषजनितं चैकाहिकं द्रव्याहिकम् ।
 काथो हन्ति तृतीयकं ज्वरमयं चातुर्थिकं भूतजम् ॥ २० ॥

इति दाव्यादिः । आरोग्यदर्पणात् ।

अथ शृङ्ग्यादिचतुःषष्टिककाथः—

शृङ्गीरामठरामसेनरजनीरुघ्रेणुकारोहिणी-
 राक्षैरण्डरसोनदारुरजनीराजद्वुराजीफलैः ।
 त्रायन्तीत्रिवृताहुताशननतानन्तामृतामुद्रिता
 वन्तीतुम्बुरुचित्रतण्डुलद्वुटित्वकितक्तनक्तचरैः ॥ २१ ॥
 वासावत्सकबीजवासवसुराबल्यावरीवल्लिजं
 बाह्यीबाह्यणयष्टिवारणकणाविश्वावयस्थाविषैः ।
 मूर्धामालविकासमूलमगधामुस्ताजमोदाद्वयं
 मिषेषागरुचन्दनैः सप्तविकारफोतावचाकटफलैः ॥ २२ ॥
 इत्येतैर्दशमूलमुनिगन्धितः कायश्चतुःषष्टिकः ।
 शृङ्ग्यादिर्मयमाहितिहमिषजा सर्वाभयोन्मूलने ॥

अथान्यद्दुर्जरत्वान्न लिखितम् । भगवद्भोविन्द-

पादास्तु कलांशमेव ग्रासं लिखन्ति । यथा-

पञ्चमिरेव ग्रासैर्धनसत्त्वं जारयित्वाऽऽदौ ।

गर्मद्रावी निपुणो जरयति धीजं कलांशेन ॥ २६ ॥

तन्मते चतुःषष्टिचत्वारिंशच्चिंशद्विंशतिषोडशांशाः पञ्च ग्रासाः ।

अथाजनवेधने-

तास्कर्मण्यस्य न तथा प्रयोगो दृश्यते ।

केवलं निर्मलं ताम्रं वापितं द्रवेन तु ।

कुरुते त्रिगुणे जीर्णं लाक्षारसनिमं रसम् ॥ २७ ॥

गन्धकेन हतं नागं जारयेत्कमलोदरे ।

एतस्य त्रिगुणे जीर्णे लाक्षामो जायते रसः ॥ २८ ॥

एतत्तु नागसंबन्धान्न रसायनकर्मणि ।

किं वा यथोक्तसिद्धबीजोपरि त्रिगुणताम्रोत्तारणादनु तद्बीजं सम-
जीर्णं सत्तन्त्रेणैव रञ्जयति ।

कुनटीहतकरिणा वा रविणा वा ताप्यगन्धकहतेन ।

दरदनिहतांसिना वा निर्व्यूढं हेमतद्बीजम् ॥ २९ ॥

घालिना व्यूढं केवलार्कमपि ।

अथ तारबीजम्-

कुटिलं विमला तीक्ष्णं समं चूर्णं प्रकल्पयेत् ।

पुटितं पञ्चवारं तु तारं बाह्यं शनैर्धमेत् ॥ ३० ॥

यावद्दशगुणं तत्तु तारबीजं भवेच्छुभम् ।

सत्त्वं तालोद्भवं वङ्गं समं कृत्वा तु धामयेत् ॥ ३१ ॥

तच्चूर्णं बाह्येत्तारे गुणान्येवं तु षोडश ।

प्रतिबीजमिदं श्रेष्ठं सूतकस्य तु बन्धनम् ॥ ३२ ॥

चारणात्सारणाच्चैव सहस्रांशेन विध्यति ।

वङ्गाश्रं बाह्येत्तारे गुणानि द्वादशैव तु ॥ ३३ ॥

एतद्बीजे समे जीर्णे शतवेधी भवेन्नरः ।

अथ जीर्णज्वरप्रकरणम्—

यो द्वादशेभ्यो दिवसेभ्य ऊर्ध्वं दोषत्रयेभ्यो द्विगुणेभ्य ऊर्ध्वम् ।
नृणां तनौ तिष्ठति मन्दवेगो भिषगिरुक्तो ज्वरजीर्ण एषः ॥ ३२ ॥

त्रिसप्ताहं विलीनस्तु ज्वरो यस्तनुतां गतः ।

प्लीहाग्निसादं कुरुते स जीर्णज्वर उच्यते ॥ ३३ ॥

जीर्णज्वरी नरः कुर्यान्नोपवासं कदाचन ।

लङ्घनात्स मवेत्क्षीणो ज्वरस्तु स्याद्द्वली यतः ॥ ३४ ॥

निदिग्धकानागरकामृतानां काथं पिबेन्मिश्रितपिप्पलीकम् ।

जीर्णज्वरारोचककासशूलश्वासाग्निमान्द्यार्दितपीनसेषु ॥ ३५ ॥

हन्त्यूर्ध्वजानयं प्रायः सायं तेनोपयुज्यते ॥ ३६ ॥

इति निदिग्धिकादिः ।

पिप्पलीचूर्णसंयुक्तः काथश्छिन्नोद्भवोद्भवः ।

जीर्णज्वरकफध्वंसी पञ्चमूलकृतोऽथ वा ॥ ३७ ॥

अमृतायाः कषायं तु शीतलीकृतमीरितम् ।

मधुषादयुतं पीतं जीर्णज्वहरं परम् ॥ ३८ ॥

पिप्पलीमधुसंमिश्रं गुडूचीस्वरसं पिबेत् ।

जीर्णज्वरकफप्लीहकासारोचकनाशनम् ॥ ३९ ॥

जीर्णज्वरेऽग्निमान्द्ये च शस्यते गुडपिप्पली ।

कासाजीर्णारुचिश्वासहृत्पाण्डुकिमिरोगनुत् ॥ ४० ॥

द्विगुणः पिप्पलीचूर्णाद्विडोऽत्र भिषजां मतः ।

पिप्पलीमधुसंयुक्ता मेदःकफविनाशिनी ॥ ४१ ॥

श्वासकासज्वरहरी पाण्डुप्लीहोदरापहा ।

अथ चूर्णानि—

अथ द्राक्षादिचूर्णम्—

द्राक्षामृता शठी शृङ्गी मुस्तकं रक्तचन्दनम् ॥ ४२ ॥

नागरं कटुका पाठा मूनिम्बः सदुरालमा ।

उशीरं धान्यकं पद्मं वालकं कण्टकारिका ॥ ४३ ॥

पाके दुग्धं व्रजति शिखराकारकं नेति मूमी
फान्तं लोहं तदिदमुदितं लक्षणेरेभिरत्र ॥ ६४ ॥

अथैषां शोधनमारणे यथा—

शशरक्तेन संलिसं किं चार्कपयसाऽयतः ।
दलं हुताशने ध्मातं सिक्तं त्रैफलवारिणा ॥ ६५ ॥
एवं त्रिशः कृते लोहं शुद्धिमाप्नोत्यसंशयम् ।

अथान्यप्रकारः—

त्रिफलाष्टगुणे तोये त्रिफला पोटशोन्मिका ॥ ६६ ॥
तत्काथे पादशेषे तु लोहस्य पठपञ्चकम् ।
कृत्वा पत्राणि तप्तानि सप्तवारं निषेचयेत् ॥ ६७ ॥
एवं प्रलीयते दोषो गिरिजो लोहसंभवः ।

इति लोहशुद्धिः ।

अथ लोहमारणगुणाः—

शुद्धस्य सूतराजस्य मागो मागद्वयं धेलेः ॥ ६८ ॥
द्वयोः समं सारचूर्णं मर्दयेत्कन्यकाम्बुना ।
यामद्वयं तस्य गोलं संवेष्टयेत्पण्डुजैर्दलेः ॥ ६९ ॥
ततः सूत्रेण संबध्य स्थापयेत्ताम्रसंपुटे ।
संमुष्य घटने तस्य मृदा संशोष्य तत्पुनः ॥ ७० ॥
त्रिदिनं धान्यराशिस्थं तत उधृत्य मर्दयेत् ।
रजस्तद्वज्रगलितं नीरे तरति हंसवत् ॥ ७१ ॥
सोमासृतामिधमिदं लोहमस्म प्रकीर्तितम् ।

अथान्यप्रकारः—

द्वादशांशेन दरदं तीक्ष्णचूर्णस्य मेलयेत् ॥ ७२ ॥
कन्यानीरेण संमर्द्य यामयुग्मं तु तत्पुनः ।
शरावसंपुटे कृत्वा पुटेव्रजपुटेन वै ॥ ७३ ॥
सप्तधैवं कृतं लोहरजो वारितरं भवेत् ।

अथान्यप्रकारः—

काकोदुम्बरिकानीरैर्लोहपत्राणि सेचयेत् ॥ ७४ ॥

अथ स्वस्थसमधातोर्मज्जादिमानं वाग्भटात्—

मज्जा मेदो वसा मूत्रं पित्तश्लेष्मशकृदमृक् ॥ ९७ ॥

रसो जलं च देहेऽस्मिन्नेकैकाञ्जलिवर्धितम् ।

पृथक्स्वप्नसुप्तं प्रोक्तमोजोमस्तिष्करेतसाम् ॥ ९८ ॥

द्वावञ्जली तु स्तन्यस्य चत्वारो रजसस्त्रियाः ।

समधातोरिदं मानं विद्याद्वृद्धिक्षयाम्बिताः ॥ ९९ ॥

शुक्रासृग्गर्भिणीभोज्यचेष्टागर्माशयर्तुषु ।

यः स्याद्दोषोऽधिकस्तेन प्रकृतिः सप्तधोविता ॥ २०० ॥

अथ वयोविचारः—

बाल्यमापोऽष्टाद्वर्षात्ततो मध्येऽधिसप्ततिः ।

पृच्छस्तदूर्ध्वं विज्ञेयं वयोमानमिति त्रिधा ॥ १ ॥

उक्तं च वाग्भटे—

वयस्त्वा षोडशाद्बाल्यं तत्र धात्विन्द्रियौजसाम् ।

वृद्धिरा सप्ततेर्मध्यं तत्रावृद्धिः परं क्षयः ॥ २ ॥

स्वं स्वं हस्तत्रयं सार्धं षण्णः पात्रं सुखायुषोः ।

इति योगतरङ्गिण्यां शारीरं नाम द्वितीयस्तरङ्गः ॥ २ ॥

अथ तृतीयस्तरङ्गः ।

अथ परिमाणा ।

न मानेन विना युक्तिर्द्रव्याणां ज्ञायते क्वचित् ।

अतः प्रयोगकार्यार्थं मानमत्रोच्यते मया ॥ १ ॥

मानं च द्विविधं प्रोक्तं कालिङ्गं मागधं तथा ।

कालिङ्गान्मागधं श्रेष्ठमिति मानविदो विदुः ॥ २ ॥

असरेणुर्बुधैः प्रोक्तस्त्रिंशता परमाणुभिः ।

असरेणोस्तु पर्यायैर्नाम्ना वंशी निगद्यते ॥ ३ ॥

जालान्तरगतैः सूर्यकरैर्वंशी निगद्यते ।

षड्वंशीमिर्मरीचिः स्यात्तामिः षड्मिश्र राजिका ॥ ४ ॥

तिसृभी राजिकाभिश्च सर्पपः प्रोच्यते बुधैः ।

पतोऽष्टसर्पपैः प्रोक्तो गुक्ता स्यात्तच्चतुष्टयम् ॥ ५ ॥

षड्मिश्र रक्तिकाभिश्च मापको हेमधानको ।

सापैश्चतुर्भिः शाणः स्याद्दूरणः स निगद्यते ॥ ६ ॥

एकीयमानमाह-

स्वर्णं तारं च ताम्रं च बह्वो नागस्तु पञ्चमः ।
रीतिका च तथा घोरो लोहं चैवष्ट धातवः ॥ २ ॥

तत्र प्रथमं स्वर्णम्-

पुरा निजाधमस्थानां सप्तर्षाणां जितात्मनाम् ।
पत्नीं विलोक्य लावण्यलक्ष्मीसंपन्नयौवनाम् ॥ ३ ॥
कन्दर्पवर्षविभ्रान्तचेतसो जातवेदसः ।
पातितं यद्भूरापृष्ठे रेतस्तद्धेगतामियात् ॥ ४ ॥
कृत्रिमं चापि भवति सिद्धसूतस्य योगतः ।
मेरुसानुपतज्जम्बूफलाम्भोयोगतः परम् ॥ ५ ॥
दिव्यौषधीमणिस्पर्शाद्व्यञ्जयति काञ्चनम् ।
एवं नानाविधान्यत्र जायन्ते काञ्चनानि वै ॥ ६ ॥
तत्र यद्भक्षणाहं स्याद्धेम तल्लक्षणं शृणु ।
दाहे रक्तं सितं छेदे निकषे कुल्लुमप्रमम् ॥ ७ ॥
तारैशुल्योत्थितं स्निग्धं मृदु हेम गुरुत्तमम् ।
श्वेताङ्गं कठिनं रुक्षं विवर्णं समलं दालि ॥ ८ ॥
दाहे छेदे सितं श्वेतं कषे लघु च तस्यजेत् ।

अथ हेमशोधनम्-

मृत्तिका मातुलुङ्गाद्यैः पञ्चवासरमाविता ॥ ९ ॥
समस्मलवर्णा हेम शोधयेत्पुटपाकतः ।

अन्यच्च-

सुवर्णमुत्तमं बह्वो विद्वृतं निक्षिपेन्निशः ॥ १० ॥
काञ्चनारद्रवैः शुद्धं काञ्चनं जायते मृशम् ।

अथ हेममारणम्-

शुद्धसूतसमं स्वर्णं खल्वे कृत्वा तु गोलकम् ॥ ११ ॥
ऊर्ध्वाधो मृत्तिकां दत्त्वा सर्वतुल्यं निरुध्य च ।
त्रिंशद्भनोत्पलेर्देयं पुटमेवं चतुर्दश ॥ १२ ॥
निरुत्थं हेम मस्म स्याद्गन्धो देयः पुनः पुनः ।

अथ वंशव्यजनस्य—

वंशव्यजनजो वायुरुष्णः पित्तास्रकोपनः ।

अथ खार्जूरानिलस्य—

खार्जूरस्तालघृन्तोत्यस्त्रिदोषघ्नोऽल्पवीजितः ॥ ५ ॥

अथ मायूरदस्त्रवेत्रजाः—

मायूरदस्त्रवेत्रोत्थचामराणां समीरणाः ।

दोषघ्नाः सौख्यजनकाः स्निग्धा हृद्याः सुपूजिताः ॥ ६ ॥

नवज्वरी भवेद्यत्नाभिरुष्णाम्बरसंवृतः ।

यथर्तुं पक्वं पानीयं पिबेत्किञ्चिन्निवारयन् ॥ ७ ॥

विनाऽपि भेषजैर्व्याधिः पथ्यादेव निवर्तते ।

न तु पथ्यविहीनस्य भेषजानां शतैरपि ॥ ८ ॥

तरुणज्वरे निषेधः—

परिपेकान्प्रदेहांश्च स्नेहान्संशोधनानि च ।

दिवा स्वप्नं व्यचार्य च व्यायामं शिशिरं जलम् ॥ ९ ॥

क्रोधप्रवातभोज्यानि वर्जयेत्तरुणज्वरी ।

परिपेकादिसेवनापगुणानामह—

शोषं छर्दिं मदं मूर्छां भ्रमं तृष्णामरोचकम् ॥ १० ॥

नवज्वरी संलभते परिपेकादिसेवनात् ।

ज्वरे लङ्घनमेवाऽऽदौ उपदिष्टमृते ज्वरात् ॥ ११ ॥

क्षयानिलमयक्रोधकामशोकमयोद्भवात् ।

उक्तं च—

न लङ्घयेन्मारुतजे ज्वरे च

क्षयोद्भवे च क्षुधिते च जन्तौ ।

न गुर्विणीं दुर्बलबालवृद्धान्

भीतांस्तृपातानपि सोर्ध्ववातान् ॥ १२ ॥

लङ्घनाचरणमाह—

आमाशयस्थो हत्वाऽग्निं सामो मार्गान्विधापयन् ।

विदधाति ज्वरं दोषस्तस्माल्लङ्घनमाचरेत् ॥ १३ ॥

अनवस्थितदोषाग्नेर्लङ्घनं दोषपाचनम् ।

ज्वरघ्नं दीपनं काङ्क्षाक्षरुचिलाघवकारकम् ॥ १४ ॥

पाके दुग्धं व्रजति शिखराकारकं नेति मूमी
फान्तं लोहं तदिदमुदितं लक्षणेरेभिरत्र ॥ ६४ ॥

अथैषां शोधनमारणे यथा—

शशरक्तेन संलिसं किं चार्कपयसाऽयतः ।
दलं हुताशने ध्मातं सिक्तं त्रैफलवारिणा ॥ ६५ ॥
एवं त्रिशः कृते लोहं शुद्धिमाप्नोत्यसंशयम् ।

अथान्यप्रकारः—

त्रिफलाष्टगुणे तोये त्रिफला पोटशोन्मिका ॥ ६६ ॥
तत्काथे पादशेषे तु लोहस्य पठपञ्चकम् ।
कृत्वा पत्राणि तप्तानि सप्तवारं निषेचयेत् ॥ ६७ ॥
एवं प्रलीयते दोषो गिरिजो लोहसंभवः ।

इति लोहशुद्धिः ।

अथ लोहमारणगुणाः—

शुद्धस्य सूतराजस्य मागो मागद्वयं धेलेः ॥ ६८ ॥
द्वयोः समं सारचूर्णं मर्दयेत्कन्यकाम्बुना ।
यामद्वयं तस्य गोलं संवेष्टयेत्पण्डुजैर्दलेः ॥ ६९ ॥
ततः सूत्रेण संबध्य स्थापयेत्ताम्रसंपुटे ।
संमुष्य घटने तस्य मृदा संशोष्य तत्पुनः ॥ ७० ॥
त्रिदिनं धान्यराशिस्थं तत उधृत्य मर्दयेत् ।
रजस्तद्वज्रगलितं नीरे तरति हंसवत् ॥ ७१ ॥
सोमासृतामिधमिदं लोहमस्म प्रकीर्तितम् ।

अथान्यप्रकारः—

द्वादशांशेन दरदं तीक्ष्णचूर्णस्य मेलयेत् ॥ ७२ ॥
कन्यानीरेण संमर्द्य यामयुग्मं तु तत्पुनः ।
शरावसंपुटे कृत्वा पुटेव्रजपुटेन वै ॥ ७३ ॥
सप्तधैवं कृतं लोहरजो वारितरं भवेत् ।

अथान्यप्रकारः—

काकोदुम्बरिकानीरैर्लोहपत्राणि सेचयेत् ॥ ७४ ॥

अथ स्वस्थसमधातोर्मज्जादिमानं वाग्भटात्—

मज्जा मेदो वसा मूत्रं पित्तश्लेष्मशकृदमृक् ॥ ९७ ॥

रसो जलं च देहेऽस्मिन्नेकैकाञ्जलिवर्धितम् ।

पृथक्स्वप्नसुप्तं प्रोक्तमोजोमस्तिष्करेतसाम् ॥ ९८ ॥

द्वावञ्जली तु स्तन्यस्य चत्वारो रजसस्त्रियाः ।

समधातोरिदं मानं विद्याद्वृद्धिक्षयाम्बिताः ॥ ९९ ॥

शुक्रासृग्गर्भिणीभोज्यचेष्टागर्माशयर्तुषु ।

यः स्याद्दोषोऽधिकस्तेन प्रकृतिः सप्तधोविता ॥ २०० ॥

अथ वयोविचारः—

बाल्यमापोऽष्टाद्वर्षात्ततो मध्येऽधिसप्ततिः ।

पृच्छस्तदूर्ध्वं विज्ञेयं वयोमानमिति त्रिधा ॥ १ ॥

उक्तं च वाग्भटे—

वयस्त्वा षोडशाद्बाल्यं तत्र धात्विन्द्रियौजसाम् ।

वृद्धिरा सप्ततेर्मध्यं तत्रावृद्धिः परं क्षयः ॥ २ ॥

स्वं स्वं हस्तत्रयं सार्धं घणुः पात्रं सुखायुषोः ।

इति योगतरङ्गिण्यां शारीरं नाम द्वितीयस्तरङ्गः ॥ २ ॥

अथ तृतीयस्तरङ्गः ।

अथ परिमाणा ।

न मानेन विना युक्तिर्द्रव्याणां ज्ञायते क्वचित् ।

अतः प्रयोगकार्यार्थं मानमत्रोच्यते मया ॥ १ ॥

मानं च द्विविधं प्रोक्तं कालिङ्गं मागधं तथा ।

कालिङ्गान्मागधं श्रेष्ठमिति मानविदो विदुः ॥ २ ॥

असरेणुर्बुधैः प्रोक्तस्त्रिंशता परमाणुभिः ।

असरेणोस्तु पर्यायैर्नाम्ना वंशी निगद्यते ॥ ३ ॥

जालान्तरगतैः सूर्यकरैर्वंशी निगद्यते ।

षड्वंशीमिर्मरीचिः स्यात्तामिः षड्भिश्च राजिका ॥ ४ ॥

तिसृभी राजिकाभिश्च सर्पपः प्रोच्यते बुधैः ।

पतोऽष्टसर्पपैः प्रोक्तो गुक्ता स्यात्तच्चतुष्टयम् ॥ ५ ॥

षड्भिश्च रक्तिकाभिश्च मापको हेमधानको ।

सापैश्चतुर्भिः शाणः स्याद्दूरणः स निगद्यते ॥ ६ ॥

अथ महाज्वराङ्कुराः—

शुद्धं सूतं विपं गन्धं धूर्तवीजं त्रिमिः समम् ।
 चतुर्णां द्विगुणं व्योषं हेमक्षीरीविभावितम् ॥ ९७ ॥
 चतुर्वारं घर्मशुष्कं पूर्णं गुग्गुलुद्वयोन्मितम् ।
 जम्बीरकस्य मज्जाभिरार्द्रकस्य रसेन वा ॥ ९८ ॥
 महाज्वराङ्कुरो नाम समस्तज्वरनाशनः ।
 ऐकाहिकं द्वाहिकं वा द्वाहिकं वा चतुर्थकम् ।
 विषमं च त्रिदोषोत्थं हन्ति सद्यो न संशयः ॥ ९९ ॥

इति महाज्वराङ्कुराः—

अथ चिन्तामणिरसः—

सूतं गन्धकमभ्रकं समलघुं सूतार्धभागं विपं
 तद्व्यंशं जयपालमम्लमुदितं तद्गोलकं वेष्टितम् ।
 पद्मैर्मञ्जुमज्जवह्निजनितैर्निक्षिप्य साते पुटं
 दत्त्वा कुक्कुटसंज्ञकं सह दलेः संचूर्ण्य तत्र क्षिपेत् ॥ ३०० ॥
 भागार्धं जयपालवीजममृतं तत्तुल्यमेकीकृतं
 गुग्गुलुनागरसिन्धुचित्रकयुतं सर्वज्वराज्ञाशयेत् ।
 शूलं संग्रहणीगदं सजठरं दध्यन्नसंसेविनां
 तापे सेचनकारिणां हिततमश्चिन्तामणिर्नामितः ॥ १ ॥

इति चिन्तामणिरसः—

अथ सूचिकाभरणो रसः—

खण्डं कृत्वा विपं कुण्ठं सार्कदुग्धेऽल्पमाण्डके ।
 सकाक्षिके सैगरले क्षिप्त्वा चुल्ल्यां निधापयेत् ॥ २ ॥
 सप्ताहतः समुद्धृत्य श्लक्ष्णचूर्णाकृतं च तत् ।
 सूचिकाभरणो नाम रसो गुप्ततमो भुवि ॥ ३ ॥
 संज्ञानाशे विचेष्टे च बलः काक्षिकपेषितः ।
 म्लान्धे प्रयोक्तव्यो महामोहप्रणाशनः ॥ ४ ॥

इति सूचिकाभरणो रसः—

(दोषकालाग्निवयसां बलं वृद्धा प्रयोजयेत् ।
 हीनां च मध्यमां ज्येष्ठां मात्रां स्नेहस्य बुद्धिमान् ॥
 अमात्रया तथाऽकाले मिथ्याहारविहारतः) ।
 स्नेहः करोति शोफाशस्तन्द्रानिद्राविसंज्ञताः ।
 देया दीप्ताग्नये मात्रा स्नेहस्य पलसंमिता ॥ ५ ॥
 मध्यमा च त्रिकर्षा स्वाज्जघन्या च द्विकर्षिकी ।
 केवलं पैत्तिके सर्पिर्वातिके सैन्धवान्वितम् ॥ ६ ॥
 पेयं बहुकफे वाऽपि व्योपक्षारसमन्वितम् ।
 रुक्षक्षतविषार्तानां वातपित्तविकारिणाम् ॥ ७ ॥
 हीनमेधास्मृतोनां च सर्पिष्पानं प्रशस्यते ।
 कुमिकोष्ठानिलाविष्टाः प्रवृद्धकफमेदसः ॥ ८ ॥
 पिबेयुस्तैलसात्म्या ये तैलं दाढ्याथनश्च ये ।
 व्यायामकर्षिणः शुष्का रेतोरिक्ता महारुजः ॥ ९ ॥
 महाग्निमारुतप्राणा वसायोग्या नरा मताः ।
 क्रूराशयाः क्लेशसहा वातार्ता दीप्तबलपः ॥ १० ॥
 मज्जानमापिबेयुस्ते सर्पिर्वा सर्वतो हितम् ।
 शीतकाले दिवा स्नेहमुष्णकाले पिबेन्निशि ॥ ११ ॥
 वातपित्ताधिके रात्रौ वातश्लेष्माधिके दिवा ।
 नस्याभ्यञ्जनगण्डूषे मूर्धकर्णाक्षितर्पणे ॥ १२ ॥
 तैलं घृतं वा युञ्जीत दृष्ट्वा दोषबलाबलम् ।
 घृते कोष्णं जलं पेयं तैले यूपः प्रशस्यते ॥ १३ ॥
 वसामज्जाविधौ मण्डमनुपानं सुखावहम् ।
 वृद्धबालकृशा रुक्षाः क्षीणास्त्राः क्षीणरेतसः ॥ १४ ॥
 वातार्तास्तिमिरार्ता ये तेषां स्नेहनमुत्तमम् ।
 रुक्षस्य स्नेहनं स्नेहैरतिस्निग्धस्य रुक्षणम् ॥ १५ ॥
 मक्तद्वेषो मुखस्रावो गुदे दाहः प्रवाहिका ।
 तन्द्रातीसारपाण्डुत्वं भृशं स्निग्धस्य लक्षणम् ॥ १६ ॥
 श्यामाकचणकाद्यश्च मक्तपिण्याकसक्तुभिः ।
 रुक्षणं स्नेदेतैर्यथादोषं यथाबलम् ॥ १७ ॥
 स्नेहे शीतवेगाघातप्रजागरान् ।
 रुक्षान्नं च विधेजयेत् ॥

एकीयमानमाह-

स्वर्णं तारं च ताम्रं च बह्वो नागस्तु पञ्चमः ।
रीतिका च तथा घोरो लोहं चैवष्ट धातवः ॥ २ ॥

तत्र प्रथमं स्वर्णम्-

पुरा निजाधमस्थानां सप्तर्षाणां जितात्मनाम् ।
पत्नीं विलोक्य लावण्यलक्ष्मीसंपन्नयौवनाम् ॥ ३ ॥
कन्दर्पवर्षविभ्रान्तचेतसो जातवेदसः ।
पातितं यद्भूरापृष्ठे रेतस्तद्धेगतामियात् ॥ ४ ॥
कृत्रिमं चापि भवति सिद्धसूतस्य योगतः ।
मेरुसानुपतज्जम्बूफलाम्भोयोगतः परम् ॥ ५ ॥
दिव्यौषधीमणिस्पर्शाद्व्यन्दयति काञ्चनम् ।
एवं नानाविधान्यत्र जायन्ते काञ्चनानि वै ॥ ६ ॥
तत्र यद्भक्षणाहं स्याद्धेम तलक्षणं शृणु ।
वाहे रक्तं सितं छेदे निकषे कुल्लुमप्रमम् ॥ ७ ॥
तारैशुल्योत्थितं स्निग्धं मृदु हेम गुरुत्तमम् ।
श्वेताङ्गं कठिनं रुक्षं विवर्णं समलं दालि ॥ ८ ॥
वाहे छेदे सितं श्वेतं कषे लघु च तत्त्यजेत् ।

अथ हेमशोधनम्-

मृत्तिका मातुलुङ्गाद्यैः पञ्चवासरमाविता ॥ ९ ॥
समस्मलवर्णा हेम शोधयेत्पुटपाकतः ।

अन्यच्च-

सुवर्णमुत्तमं बह्वो विद्वृतं निक्षिपेन्निशः ॥ १० ॥
काञ्चनारद्रवैः शुद्धं काञ्चनं जायते मृशम् ।

अथ हेममारणम्-

शुद्धसूतसमं स्वर्णं खल्वे कृत्वा तु गोलकम् ॥ ११ ॥
ऊर्ध्वाधो मृत्तिकां दत्त्वा सर्वतुल्यं निरुध्य च ।
त्रिंशद्भनोत्पलेर्देयं पुटमेवं चतुर्दश ॥ १२ ॥
निरुत्थं हेम मस्म स्याद्भन्धो देयः पुनः पुनः ।

मांसपेश्यः समाख्याता नृणां पञ्चशतं बुधैः ।
स्त्रीणां तु विंशत्यधिकाः कण्डराश्चैव षोडश ॥ ४४ ॥
नृदेहे दश रन्धाणि नारीदेहे त्रयोदश ।
एतत्समासतः प्रोक्तं विस्तरेणाधुनोच्यते ॥ ४५ ॥

कलालक्षणम्—

धात्वाशयान्तरे यस्य यः क्लेदस्त्ववतिष्ठते ।
देहोष्मणा विपक्वस्तु सा कलेत्यभिधीयते ॥ ४६ ॥
यथा हि सारः काष्ठेषु च्छिद्यमानेषु वृश्यते ।
तथा धातुर्हि मांसेषु च्छिद्यमानेषु वीक्ष्यते ॥ ४७ ॥
मांसासृङ्ममेदसां तिस्रो यकृत्प्लीहोश्चतुर्थिका ।
पञ्चमी च तथाऽन्त्राणां षष्ठी चाग्निधरा मता ॥ ४८ ॥
रेतोधरा सप्तमी स्यादिति सप्त कला मताः ।
यथा पयसि सर्पिस्तु गूढश्चेक्षो रसो यथा ॥ ४९ ॥
शरीरेऽपि तथा रक्तं नृणां विद्याद्भिपग्वरः ।

वशिष्टसंहितायां तु—

स्त्रीणां दश कला ज्ञेया गर्मस्य स्तनयोरपि ॥ ५० ॥
इति कलाः ।

अथाऽऽशयाः—

जीवासाशयमामनन्ति हृदये स्याच्छ्लेष्मणस्त्वांशय-
स्तस्याधस्तदधस्तु सर्वभिपजामामाशयः संमतः ।
नाभेर्वामत ऊर्ध्वमीपदनलस्याधोऽस्य पक्षाशय-
स्तस्याधः पवनाशलयो निगदितो वस्तिस्तु मूत्राशयः ॥ ५१ ॥
गर्माशयोऽष्टमः स्त्रीणामामपक्षाशयान्तरे ।
स्तनौ स्तन्याशयावेवं विज्ञेयास्तु दशाऽऽशयाः ॥ ५२ ॥
कोष्ठाङ्गानि स्थितान्येषु हृदयं क्लोनेकुप्पुसः ।
यकृत्प्लीहोण्डुकवृकौ नाभिर्द्विभ्रात्रवस्तयः ॥ ५३ ॥
दश जीवितधामानि शिरोरसनबन्धनम् ।
कण्ठोऽस्रं हृदयं नाभिर्वस्तिः शुक्रौजसी गुदम् ॥ ५४ ॥
असृजः श्लेष्मणश्चापि यः प्रसादः परो मतः ।
तं पच्यमातं पित्तेन ॥ ५५ ॥

एकीयमानमाह-

स्वर्णं तारं च ताम्रं च बह्वो नागस्तु पञ्चमः ।
रीतिका च तथा घोरो लोहं चैवष्ट धातवः ॥ २ ॥

तत्र प्रथमं स्वर्णम्-

पुरा निजाधमस्थानां सप्तर्षाणां जितात्मनाम् ।
पत्नीं विलोक्य लावण्यलक्ष्मीसंपन्नयौवनाम् ॥ ३ ॥
कन्दर्पवर्षविभ्रान्तचेतसो जातवेदसः ।
पातितं यद्भूरापृष्ठे रेतस्तद्धेगतामियात् ॥ ४ ॥
कृत्रिमं चापि भवति सिद्धसूतस्य योगतः ।
मेरुसानुपतज्जम्बूफलाम्भोयोगतः परम् ॥ ५ ॥
दिव्यौषधीमणिस्पर्शाद्व्यन्दयति काञ्चनम् ।
एवं नानाविधान्यत्र जायन्ते काञ्चनानि वै ॥ ६ ॥
तत्र यद्भक्षणाहं स्याद्धेम तल्लक्षणं शृणु ।
वाहे रक्तं सितं छेदे निकषे कुल्लुमप्रमम् ॥ ७ ॥
तारैशुल्योत्थितं स्निग्धं मृदु हेम गुरुत्तमम् ।
श्वेताङ्गं कठिनं रुक्षं विवर्णं समलं दालि ॥ ८ ॥
वाहे छेदे सितं श्वेतं कषे लघु च तत्त्यजेत् ।

अथ हेमशोधनम्-

मृत्तिका मातुलुङ्गाद्यैः पञ्चवासरमाविता ॥ ९ ॥
समस्मलवर्णा हेम शोधयेत्पुटपाकतः ।

अन्यच्च-

सुवर्णमुत्तमं बह्वो विद्वतं निक्षिपेन्निशः ॥ १० ॥
काञ्चनारद्रवैः शुद्धं काञ्चनं जायते मृशम् ।

अथ हेममारणम्-

शुद्धसूतसमं स्वर्णं खल्वे कृत्वा तु गोलकम् ॥ ११ ॥
ऊर्ध्वाधो मृत्तिकां दत्त्वा सर्वतुल्यं निरुध्य च ।
त्रिंशद्भनोत्पलेर्देयं पुटमेवं चतुर्दश ॥ १२ ॥
निरुत्थं हेम मस्म स्याद्भन्धो देयः पुनः पुनः ।

अथ स्वस्थसमधातोर्मज्जादिमानं वाग्भटात्—

मज्जा मेदो वसा मूत्रं पित्तश्लेष्मशकृदमृक् ॥ ९७ ॥

रसो जलं च देहेऽस्मिन्नेकैकाञ्जलिवर्धितम् ।

पृथक्स्वप्नसुप्तं प्रोक्तमोजोमस्तिष्करेतसाम् ॥ ९८ ॥

द्वावञ्जली तु स्तन्यस्य चत्वारो रजसस्त्रियाः ।

समधातोरिदं मानं विद्याद्वृद्धिक्षयाम्बिताः ॥ ९९ ॥

शुक्रासृग्गर्भिणीभोज्यचेष्टागर्माशयर्तुषु ।

यः स्याद्दोषोऽधिकस्तेन प्रकृतिः सप्तधोविता ॥ २०० ॥

अथ वयोविचारः—

बाल्यमापोऽष्टाद्वर्षात्ततो मध्येऽधिसप्ततिः ।

पृच्छस्तदूर्ध्वं विज्ञेयं वयोमानमिति त्रिधा ॥ १ ॥

उक्तं च वाग्भटे—

वयस्त्वा षोडशाद्बाल्यं तत्र धात्विन्द्रियौजसाम् ।

वृद्धिरा सप्ततेर्मध्यं तत्रावृद्धिः परं क्षयः ॥ २ ॥

स्वं स्वं हस्तत्रयं सार्धं षण्णः पात्रं सुखायुषोः ।

इति योगतरङ्गिण्यां शारीरं नाम द्वितीयस्तरङ्गः ॥ २ ॥

अथ तृतीयस्तरङ्गः ।

अथ परिमाणा ।

न मानेन विना युक्तिर्द्रव्याणां ज्ञायते क्वचित् ।

अतः प्रयोगकार्यार्थं मानमत्रोच्यते मया ॥ १ ॥

मानं च द्विविधं प्रोक्तं कालिङ्गं मागधं तथा ।

कालिङ्गान्मागधं श्रेष्ठमिति मानविदो विदुः ॥ २ ॥

असरेणुर्बुधैः प्रोक्तस्त्रिंशता परमाणुभिः ।

असरेणोस्तु पर्यायैर्नाम्ना वंशी निगद्यते ॥ ३ ॥

जालान्तरगतैः सूर्यकरैर्वंशी निगद्यते ।

षड्वंशीमिर्मरीचिः स्यात्तामिः षड्मिश्र राजिका ॥ ४ ॥

तिसृभी राजिकाभिश्च सर्पपः प्रोच्यते बुधैः ।

पतोऽष्टसर्पपैः प्रोक्तो गुक्ता स्यात्तच्चतुष्टयम् ॥ ५ ॥

षड्मिश्र रक्तिकाभिश्च मापको हेमधानको ।

सापैश्चतुर्भिः शाणः स्याद्दूरणः स निगद्यते ॥ ६ ॥

अथान्यद्दुर्जरत्वाच्च लिखितम् । भगवद्भोविन्द-
पादास्तु कलांशमेव ग्रासं लिखन्ति । यथा-

पञ्चभिरेव ग्रासैर्घनसत्त्वं जारयित्वाऽऽदौ ।

गर्मद्राघी निपुणो जरयति धीजं कलांशेन ॥ २६ ॥

तन्मते चतुःपट्टिचत्वारिंशत्त्रिंशद्विंशतिषोडशांशाः पञ्च ग्रासाः ।

अथाञ्जनवेधने-

तारकर्मण्यस्य न तथा प्रयोगो दृश्यते ।

केवलं निर्मलं ताम्रं घापितं वरदेन तु ।

कुरुते त्रिगुणे जीर्णं लाक्षारसनिभं रसम् ॥ २७ ॥

गन्धकेन हतं नागं जारयेत्कमलोदरे ।

एतस्य त्रिगुणे जीर्णं लाक्षामो जायते रसः ॥ २८ ॥

एतत्तु नागसंबन्धान्न रसायनकर्मणि ।

किं वा यथोक्तसिद्धबीजोपरि त्रिगुणताम्रोत्तारणादनु तद्बीजं सम-
जीर्णं सत्तन्त्रेणैव रञ्जयति ।

कुनटीहतकरिणा वा रविणा वा ताप्यगन्धकहृतेन ।

दरदनिहतोसिना वा निध्युढं हेमतद्बीजम् ॥ २९ ॥

घलिना व्युढं केवलार्कमपि ।

अथ तारबीजम्-

कुटिलं विमला तीक्ष्णं समं चूर्णं प्रकल्पयेत् ।

पुटितं पञ्चवारं तु तारं बाह्यं शनैर्धमेत् ॥ ३० ॥

यावद्दशगुणं तत्तु तारबीजं भवेच्छुभम् ।

सत्त्वं तालोद्भवं वङ्गं समं कृत्वा तु धामयेत् ॥ ३१ ॥

तच्चूर्णं बाह्येत्तारे गुणान्येवं तु षोडश ।

प्रतिबीजमिदं श्रेष्ठं सूतकस्य तु बन्धनम् ॥ ३२ ॥

चारणात्सारणाच्चैव सहस्रांशेन विध्यति ।

वङ्गाश्वं बाह्येत्तारे गुणानि द्वादशैव तु ॥ ३३ ॥

एतद्बीजे समे जीर्णे शतवेधी भवेद्रसः ।

शूले गुल्मेऽग्निमान्द्यादौ ग्रहण्युत्तरपाण्यसु ।
 वाते सर्वाङ्गकैकाङ्गगते वाऽप्यनिले तथा ॥ २८ ॥
 प्रसूतिवाते सामे वा स्कानुपानैः प्रयोजयेत् ।
 रक्तदोषं विना चैनं योजयेद्वर्जयेदिह ॥ २९ ॥
 तैलाम्लराजिकामीनक्रोधशोकाध्वचङ्क्रमम् ।
 बिल्वारन्मलसुषयीफलवृन्ताकमैथुनम् ॥ ३० ॥

इति रसबूडामणिः ।

अथ वडवो रसः—

पटुना पूरयेत्स्थालीं तन्मध्ये पटुमूपिकाम् ।
 तन्मध्ये रामठीं मूपां तन्मध्ये पारवं क्षिपेत् ॥ ३१ ॥
 विषं विघृण्य सूतांशं वारिणाऽऽलोड्य सप्तभिः ।
 वह्निं प्रज्वालयेच्चुल्यां दृढं यामचतुष्टयम् ॥ ३२ ॥
 तद्भस्म तिलमात्रं तु दद्यात्सर्वेषु पाण्यसु ।
 ग्रहण्यां जठरे शूले मन्दाग्नौ पवनामये ॥ ३३ ॥
 अपमेतन्निहन्त्येष कुर्याद्बहुतरां क्षुधाम् ।
 तापे शीतक्रियाः कुर्याद्वाडवारूपे रसोत्तमे ॥ ३४ ॥*

इति वडवो रसः ।

अथ सूचिकाभरणो रसः—

विषं पलमितं सूतं शाणिकं चूर्णयेद्वयम् ।
 तच्चूर्णं संपुटे कृत्वा काचलितं शरावयोः ॥ ३५ ॥
 मुद्रां कृत्वा च संशोष्य ततश्चुल्यां निवेशयेत् ।
 वह्निं शनैः शनैः कुर्यात्पहरद्वयसंख्यया ॥ ३६ ॥
 तत उद्घाट्य तन्मुद्रामुपरिस्थशरावकान् ।
 संलग्नो यो मवेद्धूमस्तं गृह्णीयाच्छनैः शनैः ॥ ३७ ॥
 वायुस्पर्शो यथा न स्यात्ततः कूप्यां निवेशयेत् ।
 यावत्सूच्या मुखे लग्नं कूप्या निर्याति भेषजम् ॥ ३८ ॥
 तावन्मात्रो रसो वेयो मूर्छिते संनिपातिनि ।

* इत ऊर्ध्वं चर्परखण्डाह्वणस्य प्रयत्नयेत् । दाढ्याय कृपिकायन्त्रे भूखणेन पुनः पनेत् ॥
 त्रिदिविना रसकूपरोऽयं सर्वरोगापहारकः । ५, पुस्तकस्थोऽयं ग्रन्थोऽसंबद्ध इत्यथो विदिष्टः ।

तत्र प्रथमं गन्धकजारणं यथोक्तं शिवागमे—

तुल्ये तु गन्धके जीर्णे शुद्धाच्छतगुणो रसः ।
 द्विगुणे गन्धके जीर्णे सर्वथा सर्वकुष्ठहा ॥ ६८ ॥
 त्रिगुणे गन्धके जीर्णे सर्वपाण्ड्यविनाशनः ।
 चतुर्गुणे तत्र जीर्णे वलीपलितनाशनः ॥ ६९ ॥
 गन्धे पञ्चगुणे जीर्णे क्षयक्षयकरो रसः ।
 षड्गुणे गन्धके जीर्णे सर्वरोगहरो भवेत् ॥ ७० ॥
 अवश्यमित्युवाचेदं देवी श्रीभैरवः स्वयम् ।

इदं गन्धकजारणफलं रसेन्द्रचिन्तामणावन्यथा पठन्ति यथा—

समे गन्धे तु रोगघ्नो द्विगुणे राजयक्ष्मनुत् ॥ ७१ ॥
 जीर्णे तु त्रिगुणे गन्धे कामिनीदर्पनाशनः ।
 चतुर्गुणे तु तेजस्वी सर्वशास्त्रविशारदः ॥ ७२ ॥
 भवेत्पञ्चगुणे सिद्धः षड्गुणे मृत्युनाशनः ॥ ७३ ॥
 षड्गुणे रोगहेति यदुक्तं तन्मूर्छायामेवावगन्तव्यम् ॥

उक्तं च—

रसगुणबलिजारणं विना यन्न खलुरुजाहरणक्षमो रसेन्द्रः ।
 न जलदकलधौतपाकहीनः स्पृशति रसायनतामिति प्रतिज्ञा ॥ ७४ ॥

गन्धकजारणायां गण्डूकायन्त्रं यथा—

आकण्ठं कलशं भूमौ निखाय जलसंभृतम् ।
 शरावस्तन्मुखे स्थाप्यो मध्ये छिद्रसंमन्वितः ॥ ७५ ॥
 नीरावियोगिनीं तत्र छिद्रे काचविलेपिताम् ।
 मृन्मूषां स्थापयेत्तस्यामूर्ध्वाधस्तुल्यगन्धकम् ॥ ७६ ॥
 रसं निक्षिप्य तस्योर्ध्वं शरावेण विमुद्रयेत् ।
 घन्योपलान्निं तस्योर्ध्वं ज्वालयेद्गुरुमार्गतः ॥ ७७ ॥
 स्वाङ्गशीतं समुद्धृत्य पुनस्तुर्यांशगन्धकम् ।
 यत्त्वा पूर्वक्रमेणैव जारयेत्पङ्कणं बलिम् ॥ ७८ ॥
 षड्गुणे गन्धके जीर्णे स्याद्रसः सर्वरोगहा ।

अथान्यप्रकारः—

गुरुशास्त्रं परित्यज्य विना गन्धकजारणात् ॥ ७९ ॥

हान्ति शूलं सविष्टम्भमशांसि किमिजान्गदीन् ।
पथ्यं तक्केण युञ्जीत रसेऽस्मिन्नोगहारिणि ॥ ५२ ॥

इति त्रिपुरभैरवः ।

अथ गन्धलोहः—

गन्धं लौहं मसम मध्वाज्ययुक्तं सेव्यं वर्षं वारिणा त्रैफलेन ।
शुभ्रे केशे कालिमा दीर्घदृष्टिः पुष्टिर्वीर्यं जायते दीर्घमायुः ॥ ५३ ॥
इति गन्धलोहः ।

इति योगतरङ्गिण्यां संनिपाते रसायनाधिकारकथनं
नाम पादितमस्तरङ्गः ॥ ६० ॥

अथैकपादितमस्तरङ्गः ।

अथ प्रत्येकं ज्वरोपद्रवाणां चिकित्सा—

अथ हिक्कायाम्—

ज्वराविरोधेन भिषग्भिदध्यादेतेषु दोषोचितमेव कर्म ।
मूर्च्छांतिसारौ वमिदाहहिक्का ज्वरे विशेषादतिदुश्चिकित्स्याः ॥ १ ॥

मूर्च्छायामिह कृतमालहारहृत्

कृष्णामिः सजलदपर्पटामयाभिः ।

संशीतं जलमतिसिद्धमिष्टमुक्तं

लेहो वा मधुत्रिवृतासितामयाभिः ॥ २ ॥

शीताभ्रमसाक्षिसेकः सुरभिर्धूपः सुमनसश्च शुभाः ।

मृदुतालवृन्तवाताः कदलीदलकमलसंस्पर्शाः ॥ ३ ॥

अरुचौ तु तिक्तकरसैरसकृत्कवलग्रहस्तथाऽम्लरसैः ।

मधुलवणमातुलुङ्गीफलकेसरधारणं वक्त्रे ॥ ४ ॥

श्वासै दशाङ्गयोगः सबलीविशदङ्गसंकोचे ।

लेहः कर्कटशृङ्गीकृष्णामधुसोमवल्कलैर्वह ॥ ५ ॥

त्रिकटुसटी घनशृङ्गी गर्दमशाकं सपौष्करं सपदि ।

श्वासं जयति पयोधरसुधालतापञ्चमूलजलपीतम् ॥ ६ ॥

करकरसबीजपूरकविदारिकालोधलेपनं शिरसि ।

अरतिमपहरति दाहं हन्यान्मन्यातले भ्रान्तिम् ॥ ७ ॥

तत्र प्रथमं गन्धकजारणं यथोक्तं शिवागमे—

तुल्ये तु गन्धके जीर्णे शुद्धाच्छतगुणो रसः ।
 द्विगुणे गन्धके जीर्णे सर्वथा सर्वकुष्ठहा ॥ ६८ ॥
 त्रिगुणे गन्धके जीर्णे सर्वपाण्ड्यविनाशनः ।
 चतुर्गुणे तत्र जीर्णे वलीपलितनाशनः ॥ ६९ ॥
 गन्धे पञ्चगुणे जीर्णे क्षयक्षयकरो रसः ।
 षड्गुणे गन्धके जीर्णे सर्वरोगहरो भवेत् ॥ ७० ॥
 अवश्यमित्युवाचेदं देवी श्रीभैरवः स्वयम् ।

इदं गन्धकजारणफलं रसेन्द्रचिन्तामणावन्यथा पठन्ति यथा—

समे गन्धे तु रोगघ्नो द्विगुणे राजयक्ष्मनुत् ॥ ७१ ॥
 जीर्णे तु त्रिगुणे गन्धे कामिनीदर्पनाशनः ।
 चतुर्गुणे तु तेजस्वी सर्वशास्त्रविशारदः ॥ ७२ ॥
 भवेत्पञ्चगुणे सिद्धः षड्गुणे मृत्युनाशनः ॥ ७३ ॥
 षड्गुणे रोगहेति यदुक्तं तन्मूर्छायामेवावगन्तव्यम् ॥

उक्तं च—

रसगुणबलिजारणं विना यन्न खलुरुजाहरणक्षमो रसेन्द्रः ।
 न जलदकलधौतपाकहीनः स्पृशति रसायनतामिति प्रतिज्ञा ॥ ७४ ॥

गन्धकजारणायां गण्डूकायन्त्रं यथा—

आकण्ठं कलशं भूमौ निखाय जलसंभृतम् ।
 शरावस्तन्मुखे स्थाप्यो मध्ये छिद्रसंमन्वितः ॥ ७५ ॥
 नीरावियोगिनीं तत्र छिद्रे काचविलेपिताम् ।
 मृन्मूषां स्थापयेत्तस्यामूर्ध्वाधस्तुल्यगन्धकम् ॥ ७६ ॥
 रसं निक्षिप्य तस्योर्ध्वं शरावेण विमुद्रयेत् ।
 घन्योपलान्निं तस्योर्ध्वं ज्वालयेद्गुरुमार्गतः ॥ ७७ ॥
 स्वाङ्गशीतं समुद्धृत्य पुनस्तुर्यांशगन्धकम् ।
 यत्त्वा पूर्वक्रमेणैव जारयेत्पङ्कणं बलिम् ॥ ७८ ॥
 षड्गुणे गन्धके जीर्णे स्याद्रसः सर्वरोगहा ।

अथान्यप्रकारः—

गुरुशास्त्रं परित्यज्य विना गन्धकजारणात् ॥ ७९ ॥

जरायुवेष्टितो भुग्नपृष्ठग्रीवास्थिसंहतिः ।
 गर्भाशये स्थितो देही ज्ञानवानतिचिन्तयन् ॥ २३ ॥
 किं मया दुष्कृतं कर्म कृतं गर्भाशये यतः ।
 पतितो निरये घोरे नानादुःखप्रदायिनि ॥ २४ ॥
 यदि गर्माद्विनिर्यामि करिष्यामि तदा शुभम् ।
 येन मूयो गर्भवासदुःखं द्रक्ष्यामि न क्वचित् ॥ २५ ॥
 इति संचिन्त्यमानः स देही योगीव तत्त्ववित् ।
 निःसारितः समीरेण योनिमार्गनियन्त्रितः ॥ २६ ॥
 निर्गतो योनितो देही मायया विष्यते पुनः ।
 तत्क्षणादात्मविज्ञानविनाशादिव रोदिति ॥ २७ ॥

अथ गर्भस्य द्वैविध्ये हेतुमाह—

परस्परानिलाद्वातात्प्रभिन्ने कलले द्विधा ।
 द्विधा ततः प्रवृद्धयेत युग्मं तस्मात्प्रजायते ॥ २८ ॥

अथ विकृतोत्पत्तिहेतुमाह—

मातुः श्रद्धाविघातेन स्वस्य दुष्कर्मणा तथा ।
 कुञ्जवामनखञ्जं वा विकृताश्च भवन्ति ते ॥ २९ ॥

गर्भनष्टहेतुमाह—

आघातादिनिमित्तेन जठरान्तर्भूते शिशौ ।
 जठरं जायते शीतं स्तब्धाध्मातं भृशव्यथम् ॥ ३० ॥
 गर्मास्पन्दो भवत्युष्णः कृच्छ्रादुच्छ्वसनं कुमः ।
 अरतिस्त्रस्तनेत्रत्वमावीनामसमुद्भवः ॥ ३१ ॥

अथाङ्गप्रत्यङ्गोत्पत्तिः—

शिरोन्तराधिर्द्वौ बाहू सक्थिनी च संमासतः ।
 पङ्कजमङ्गप्रत्यङ्गं तस्याक्षिहृदयाविकम् ॥ ३२ ॥

अथ प्रत्यङ्गानि—

चक्षुष्कर्णोष्ठनासास्तनगलरसनागल्लमन्यांसगण्ड-

भ्रुकक्षाजञ्जुहस्ताङ्गुलिनखरकटीनाभिपृष्ठाण्डमेढ्रम् ।

जानू स्फिग्बस्तिपार्श्वोदरगुदपदपाण्यङ्गुलीगुल्फकादि

प्रत्यङ्गं चेत्युमाभ्यां जगद्भि विबुधास्तच्छरीरं समस्तम् ॥ ३३ ॥

एकीयमानमाह-

स्वर्णं तारं च ताम्रं च बह्वो नागस्तु पञ्चमः ।
रीतिका च तथा घोरो लोहं चैवष्ट धातवः ॥ २ ॥

तत्र प्रथमं स्वर्णम्-

पुरा निजाधमस्थानां सप्तर्षाणां जितात्मनाम् ।
पत्नीं विलोक्य लावण्यलक्ष्मीसंपन्नयौवनाम् ॥ ३ ॥
कन्दर्पवर्षविभ्रान्तचेतसो जातवेदसः ।
पातितं यद्धरापृष्ठे रेतस्तद्धेगतामियात् ॥ ४ ॥
कृत्रिमं चापि भवति सिद्धसूतस्य योगतः ।
मेरुसानुपतज्जम्बूफलाम्भोयोगतः परम् ॥ ५ ॥
दिव्यौषधीमणिस्पर्शाद्व्यन्द्यति काञ्चनम् ।
एवं नानाविधान्यत्र जायन्ते काञ्चनानि वै ॥ ६ ॥
तत्र यद्धक्षणाहं स्याद्धेम तलक्षणं शृणु ।
वाहे रक्तं सितं छेदे निकषे कुल्लुमप्रमम् ॥ ७ ॥
तारैशुल्योत्थितं स्निग्धं मृदु हेम गुरुत्तमम् ।
श्वेताङ्गं कठिनं रुक्षं विवर्णं समलं दालि ॥ ८ ॥
वाहे छेदे सितं श्वेतं कषे लघु च तत्त्यजेत् ।

अथ हेमशोधनम्-

मृत्तिका मातुलुङ्गाद्यैः पञ्चवासरमाविता ॥ ९ ॥
समस्मलवर्णा हेम शोधयेत्पुटपाकतः ।

अन्यच्च-

सुवर्णमुत्तमं बह्वो विद्वृतं निक्षिपेन्निशः ॥ १० ॥
काञ्चनारद्रवैः शुद्धं काञ्चनं जायते मृशम् ।

अथ हेममारणम्-

शुद्धसूतसमं स्वर्णं खल्वे कृत्वा तु गोलकम् ॥ ११ ॥
ऊर्ध्वाधो मृत्तिकां दत्त्वा सर्वतुल्यं निरुध्य च ।
त्रिंशद्भनोत्पलेर्देयं पुटमेवं चतुर्दश ॥ १२ ॥
निरुत्थं हेम मस्म स्याद्भन्धो देयः पुनः पुनः ।

जलातिरमणैर्वेगविधातैः किमिदोपतः ।

नुर्णां मवत्यतीसारो लक्षणं तस्य वक्ष्यते ॥ ३ ॥

संशम्भार्षा धातुरग्निं प्रवृद्धो घर्चोन्मिश्रो वायुनाऽधः प्रपुनः ।

सरत्यतीवातिसारं तमाहुर्व्याधिं घोरं पट्टविधं तं वदन्ति ॥ ४ ॥

एकैकशः सर्वशश्चापि दोषैः शोकेनान्यः पष्ठ आमेन चोक्तः ।

दोषावस्था नैकरूपप्रकाराः काले काले व्याधितस्योद्भवन्ति ॥ ५ ॥

हृन्नामिषायूवरकुक्षितोद्गान्नावसादानिलसंनिरोधाः ।

विद्वसद्गन्धाध्मानमथाविपाको मविष्यतस्तस्य पुरःसराणि ॥ ६ ॥

अरुणं फेनिलं रुक्षमल्पमल्पं मुहुर्मुहुः ।

शकृदामं सरुक्शब्दं मारुतेनातिसार्यते ॥ ७ ॥

पित्तात्पीतं नीलमालोहितं वा तृष्णामूर्च्छादाहपाकोपपन्नम् ।

शुक्लं सान्द्रं सकफं श्लेष्मणा तु विस्त्रं शीतं हृष्टरोमा मनुष्यः ॥ ८ ॥

वराहस्रैहमांसान्बुसप्लुशं सर्वरूपिणम् ।

कृच्छ्रसाध्यमतीसारं विद्याद्वोपत्रयोद्भवम् ॥ ९ ॥

तैस्तैर्मावैः शोचतोऽल्पाशनस्य

घाण्णोष्मा वै घृहिमाविश्य जन्तोः ।

कोष्ठं गश्वां क्षौमयेत्तस्य रक्तं

तच्चाधस्तात्काकणन्तीप्रकाशम् ॥ १० ॥

निर्गच्छेद्वा विह्वविमिश्रं ह्यविह्वं

निर्गन्धं वा गन्धवद्वाऽतिसारः ।

शोकोत्पन्नो दुश्चिकित्सोऽतिमात्रं

रोगो वैद्यैः कष्ट एव प्रदिष्टः ॥ ११ ॥

अन्नाजीर्णात्प्रवृताः क्षौमयन्तः कोष्ठं दोषा धातुसंघान्मर्लाश्च ।

नानावर्णं नैकशः सारयन्ति शूलोपेतं पष्ठमेनं वदन्ति ॥ १२ ॥

संसृष्टमेभिर्दोषैस्तु न्यस्तमप्स्ययसीदति ।

पुरीषं मृशदुर्गन्धिं पिच्छिलं चाऽऽमसंज्ञितम् ॥ १३ ॥

एतान्पेव तु लिङ्गानि विपरीतानि यस्य वै ।

लाघवं च विशेषेण तस्य पक्षं विनिर्दिशेत् ॥ १४ ॥

पित्तकृन्ति यदाऽत्यर्थं द्रव्याण्यश्नाति पित्तिकः ।

तद्दोषाज्जायतेऽभीक्ष्णं रक्तातीसार उल्बणः ॥ १५ ॥

ते निषेतुर्नध्वानाच्छिरसरेषु महीमृताम् ।
 तेभ्य एव समुत्पद्यं तत्तद्विरिषु चाभ्रकम् ॥ २६ ॥
 तत्र दक्षिणशैलेकशोषादल्पगुणं हि तत् ।
 अल्पसत्त्वं तदा धत्ते तस्य सत्त्वं गुणप्रदम् ॥ २७ ॥
 अतस्तूत्तरशैलोत्थं बहुसत्त्वं गुणाधिकम् ।
 तद्वज्रं वज्रतातत्त्वादभ्रमभ्रस्योद्भवात् ।
 गगनच्युतिजातत्वाद्गगनं च जगुः सुराः ॥ २८ ॥
 विप्रक्षत्रिपविट्शूद्रमेवात्तरस्याञ्चतुर्विधम् ।
 क्रमेणैव सितं रक्तं पीतं कृष्णं च वर्णतः ॥ २९ ॥
 प्रशस्यते सितं तारे रक्तं चैव रसायने ।
 पीतं हेमनि कृष्णामं गदेषु द्रुतयेऽपि च ॥ ३० ॥
 पिनाकं दर्दुरं नागं वज्रं चेति चतुर्विधम् ।
 मुञ्चत्यग्नौ विनिक्षिप्तं पिनाकं दलसंचयम् ॥ ३१ ॥
 अज्ञानान्द्रक्षणं तस्य महाकुष्ठप्रदायकम् ।
 दर्दुरं त्वेगिगं चाति कुरुते दर्दुरध्वनिम् ॥ ३२ ॥
 गोलकान्वहुशः कृत्वा स स्यान्मृत्युप्रदायकः ।
 नागं घट्टिस्थितं शब्दफूत्कारं परिमुञ्चति ॥ ३३ ॥
 तच्छरीरगतं नित्यं व्याधिं कुर्याद्भगंदरम् ।
 वज्रं तु वज्रयत्तिष्ठेत्तन्नागौ विकृतिं यजेत् ॥ ३४ ॥
 यत्ततो वर्जयेद्धीमानभ्रकञ्चितयं भिषक् ।
 चतुर्थं पीवरं वज्रं व्याधिवाध्यपमृत्युजित् ॥ ३५ ॥

अथान्नशोधनम्-

कृष्णाभ्रकं धमेद्वह्नौ ततः क्षीरे विनिक्षिपेत् ।
 भिन्नपत्रं तु तत्कृत्वा तण्डुलीयाम्लयोद्धैः ॥ ३६ ॥
 मावयेदृष्टयामं तदेवमभ्रं विशुध्यति ।

अथान्यप्रकारः-

अथ वा बदरीकाथे ध्मातमभ्रं विनिक्षिपेत् ॥ ३७ ॥
 मर्दितं पाणिना शुष्कं धान्याभ्रादतिरिच्यते ।

रसमञ्जर्याम्-

अथ स्वस्थसमधातोर्मज्जादिमानं वाग्भटात्—

मज्जा मेदो वसा मूत्रं पित्तश्लेष्मशकृदमृक् ॥ ९७ ॥

रसो जलं च देहेऽस्मिन्नेकैकाञ्जलिवर्धितम् ।

पृथक्स्वप्नसुषुप्ते प्रोक्तमोजोमस्तिष्करेतसाम् ॥ ९८ ॥

द्वावञ्जली तु स्तन्यस्य चत्वारो रजसस्त्रियाः ।

समधातोरिदं मानं विद्याद्वृद्धिक्षयाम्बिताः ॥ ९९ ॥

शुक्रासृग्गर्भिणीभोज्यचेष्टागर्माशयर्तुषु ।

यः स्याद्दोषोऽधिकस्तेन प्रकृतिः सप्तधोविता ॥ २०० ॥

अथ वयोविचारः—

बाल्यमापोऽष्टाद्वर्षात्ततो मध्येऽधिसप्ततिः ।

पृच्छस्तदूर्ध्वं विज्ञेयं वयोमानमिति त्रिधा ॥ १ ॥

उक्तं च वाग्भटे—

वयस्त्वा षोडशाद्बाल्यं तत्र धात्विन्द्रियौजसाम् ।

वृद्धिरा सप्ततेर्मध्यं तत्रावृद्धिः परं क्षयः ॥ २ ॥

स्वं स्वं हस्तत्रयं सार्धं षण्णः पात्रं सुखायुषोः ।

इति योगतरङ्गिण्यां शारीरं नाम द्वितीयस्तरङ्गः ॥ २ ॥

अथ तृतीयस्तरङ्गः ।

अथ परिमाणा ।

न मानेन विना युक्तिर्द्रव्याणां ज्ञायते क्वचित् ।

अतः प्रयोगकार्यार्थं मानमत्रोच्यते मया ॥ १ ॥

मानं च द्विविधं प्रोक्तं कालिङ्गं मागधं तथा ।

कालिङ्गान्मागधं श्रेष्ठमिति मानविदो विदुः ॥ २ ॥

असरेणुर्बुधैः प्रोक्तस्त्रिंशता परमाणुभिः ।

असरेणोस्तु पर्यायैर्नाम्ना वंशी निगद्यते ॥ ३ ॥

जालान्तरगतैः सूर्यकरैर्वंशी निगद्यते ।

षड्वंशीमिर्मरीचिः स्यात्तामिः षड्मिश्र राजिका ॥ ४ ॥

तिसृभी राजिकाभिश्च सर्पपः प्रोच्यते बुधैः ।

पतोऽष्टसर्पपैः प्रोक्तो गुक्ता स्यात्तच्चतुष्टयम् ॥ ५ ॥

षड्मिश्र रक्तिकाभिश्च मापको हेमधानको ।

सापैश्चतुर्भिः शाणः स्याद्भूरणः स निगद्यते ॥ ६ ॥

एकीयमानमाह-

स्वर्णं तारं च ताम्रं च बह्वो नागस्तु पञ्चमः ।
रीतिका च तथा घोरो लोहं चैवष्ट धातवः ॥ २ ॥

तत्र प्रथमं स्वर्णम्-

पुरा निजाधमस्थानां सप्तर्षीणां जितात्मनाम् ।
पत्नीं विलोक्य लावण्यलक्ष्मीसंपन्नयौवनाम् ॥ ३ ॥
कन्दर्पवर्षविभ्रान्तचेतसो जातवेदसः ।
पातितं यद्भूरापृष्ठे रेतस्तद्धेगतामियात् ॥ ४ ॥
कृत्रिमं चापि भवति सिद्धसूतस्य योगतः ।
मेरुसानुपतज्जम्बूफलाम्भोयोगतः परम् ॥ ५ ॥
दिव्यौषधीमणिस्पर्शाद्व्यन्दयति काञ्चनम् ।
एवं नानाविधान्यत्र जायन्ते काञ्चनानि वै ॥ ६ ॥
तत्र यद्भक्षणाहं स्याद्धेम तल्लक्षणं शृणु ।
वाहे रक्तं सितं छेदे निकषे कुल्लुमप्रमम् ॥ ७ ॥
तारैशुल्योत्थितं स्निग्धं मृदु हेम गुरुत्तमम् ।
श्वेताङ्गं कठिनं रुक्षं विवर्णं समलं दालि ॥ ८ ॥
वाहे छेदे सितं श्वेतं कषे लघु च तत्त्यजेत् ।

अथ हेमशोधनम्-

मृत्तिका मातुलुङ्गाद्यैः पञ्चवासरमाविता ॥ ९ ॥
समस्मलवर्णा हेम शोधयेत्पुटपाकतः ।

अन्यच्च-

सुवर्णमुत्तमं बह्वो विद्वतं निक्षिपेन्निशः ॥ १० ॥
काञ्चनारद्रवैः शुद्धं काञ्चनं जायते मृशम् ।

अथ हेममारणम्-

शुद्धसूतसमं स्वर्णं खल्वे कृत्वा तु गोलकम् ॥ ११ ॥
ऊर्ध्वाधो मृत्तिकां दत्त्वा सर्वतुल्यं निरुध्य च ।
त्रिंशद्भनोत्पलेर्देयं पुटमेवं चतुर्दश ॥ १२ ॥
निरुत्थं हेम मस्म स्याद्भन्धो देयः पुनः पुनः ।

जरायुवेष्टितो भुग्नपृष्ठग्रीवास्थिसंहतिः ।

गर्भाशये स्थितो देही ज्ञानवानतिचिन्तयन् ॥ २३ ॥

किं मया दुष्कृतं कर्म कृतं गर्भाशये यतः ।

पतितो निरये घोरे नानादुःखप्रदायिनि ॥ २४ ॥

यदि गर्माद्विनिर्यामि करिष्यामि तदा शुभम् ।

येन मूयो गर्भवासदुःखं द्रक्ष्यामि न क्वचित् ॥ २५ ॥

इति संचिन्त्यमानः स देही योगीव तत्त्ववित् ।

निःसारितः समीरेण योनिमार्गनियन्त्रितः ॥ २६ ॥

निर्गतो योनितो देही मायया विष्यते पुनः ।

तत्क्षणादात्मविज्ञानविनाशादिव रोदिति ॥ २७ ॥

अथ गर्भस्य द्वैविध्ये हेतुमाह—

परस्परानिलाद्वातात्प्रभिन्ने कलले द्विधा ।

द्विधा ततः प्रवृद्धयेत युग्मं तस्मात्प्रजायते ॥ २८ ॥

अथ विकृतोत्पत्तिहेतुमाह—

मातुः श्रद्धाविघातेन स्वस्य दुष्कर्मणा तथा ।

कुञ्जवामनखञ्जं वा विकृताश्च भवन्ति ते ॥ २९ ॥

गर्भनष्टहेतुमाह—

आघातादिनिमित्तेन जठरान्तर्भूते शिशौ ।

जठरं जायते शीतं स्तब्धाध्मातं भृशव्यथम् ॥ ३० ॥

गर्मास्पन्दो भवत्युष्णः कृच्छ्रादुच्छ्वसनं कुमः ।

अरतिम्रस्तनेत्रत्वमावीनामसमुद्भवः ॥ ३१ ॥

अथाङ्गप्रत्यङ्गोत्पत्तिः—

शिरोन्तराधिर्द्धौ बाहू सक्थिनी च संमासतः ।

पङ्कजमङ्गप्रत्यङ्गं तस्याक्षिहृदयाविकम् ॥ ३२ ॥

अथ प्रत्यङ्गानि—

चक्षुष्कर्णोष्ठनासास्तनगलरसनागल्लमन्यांसगण्ड-

भ्रुकक्षाजङ्घहस्ताङ्गुलिनखरकटीनाभिपृष्ठाण्डमेढ्रम् ।

जानू स्फिग्बस्तिपार्श्वोदरगुदपदपाण्यङ्गुलीगुल्फकादि

प्रत्यङ्गं चेत्युमाभ्यां जगद्भि विबुधास्तच्छरीरं समस्तम् ॥ ३३ ॥

एकीयमानमाह-

स्वर्णं तारं च ताम्रं च बह्वो नागस्तु पञ्चमः ।
रीतिका च तथा घोरो लोहं चैवष्ट धातवः ॥ २ ॥

तत्र प्रथमं स्वर्णम्-

पुरा निजाधमस्थानां सप्तर्षीणां जितात्मनाम् ।
पत्नीं विलोक्य लावण्यलक्ष्मीसंपन्नयौवनाम् ॥ ३ ॥
कन्दर्पवर्षविभ्रान्तचेतसो जातवेदसः ।
पातितं यद्भूरापृष्ठे रेतस्तद्धेगतामियात् ॥ ४ ॥
कृत्रिमं चापि भवति सिद्धसूतस्य योगतः ।
मेरुसानुपतज्जम्बूफलाम्भोयोगतः परम् ॥ ५ ॥
दिव्यौषधीमणिस्पर्शाद्व्यन्दयति काञ्चनम् ।
एवं नानाविधान्यत्र जायन्ते काञ्चनानि वै ॥ ६ ॥
तत्र यद्भक्षणाहं स्याद्धेम तल्लक्षणं शृणु ।
वाहे रक्तं सितं छेदे निकषे कुल्लुमप्रमम् ॥ ७ ॥
तारैशुल्योत्थितं स्निग्धं मृदु हेम गुरुत्तमम् ।
श्वेताङ्गं कठिनं रुक्षं विवर्णं समलं दालि ॥ ८ ॥
वाहे छेदे सितं श्वेतं कषे लघु च तत्त्यजेत् ।

अथ हेमशोधनम्-

मृत्तिका मातुलुङ्गाद्यैः पञ्चवासरमाविता ॥ ९ ॥
समस्मलवर्णा हेम शोधयेत्पुटपाकतः ।

अन्यच्च-

सुवर्णमुत्तमं बह्वो विद्वृतं निक्षिपेन्निशः ॥ १० ॥
काञ्चनारद्रवैः शुद्धं काञ्चनं जायते मृशम् ।

अथ हेममारणम्-

शुद्धसूतसमं स्वर्णं खल्वे कृत्वा तु गोलकम् ॥ ११ ॥
ऊर्ध्वाधो मृत्तिकां दत्त्वा सर्वतुल्यं निरुध्य च ।
त्रिंशद्भनोत्पलेर्देयं पुटमेवं चतुर्दश ॥ १२ ॥
निरुत्थं हेम मस्म स्याद्भन्धो देयः पुनः पुनः ।

अथ दीपनम्—

कासीसं पञ्चलवणराजिकामरिचानि च ।

मूशिगुबीजमेकत्र दङ्कुणेन समन्वितम् ॥ ६० ॥

आलोढ्य काञ्चिके दोलायन्त्रे पञ्चाह्नित्रयम् ।

दीपनं जायते सम्यग्रसराजस्य जारणम् ।

अथ वा चित्रकद्रावैः काञ्चिके त्रिदिनं पचेत् ॥ ६१ ॥

इति दीपनम् ।

अथ पद्मिन्दुकीटैश्च रसो मर्द्यस्त्रिधासरम् ।

लवणाम्लैर्मुखं तस्य जायते धातुभक्षकम् ॥ ६२ ॥

अन्यमतम्—

सास्यो रसः स्यात्पटु शिमुतुथैः सराजिकैः शोषणकैश्चिरात्रम् ।

पिष्टस्ततः स्विन्नतनुः सुवर्णमुखपानयं खादति सर्वधातून् ॥ ६३ ॥

इति मुखकरणम् ।

अथ जारणम्—

रसेन्द्रचिन्तामणौ—

जारणं हि नाम. पातनगालनव्यतिरेकेण घनहेमादिग्रासपूर्वकपूर्वावस्थापन्नत्वम् । किञ्च घनहेमादिलोहजीर्णस्य रसस्य भक्षणे कृतक्षेत्रीकरणानामेव शरीरिणामधिकार इत्यभिहितमीश्वरेण । फलमप्यस्य तेनैवावादि । यथा—

सर्वपापक्षये जाते प्राप्यते रसजारणा ।

तत्प्राप्तौ प्राप्तमेव स्याद्विज्ञानं मुक्तिलक्षणम् ॥ ६४ ॥

यावद्दिनानि वह्निस्थो जारणे धार्यते रसः ।

तावद्द्वर्षसहस्राणि शिवलोके महीयते ॥ ६५ ॥

दिनमेकं रसेन्द्रस्य यो ददाति हुताशनम् ।

द्रवन्ति तस्य पापानि कुर्वन्नपि न लिप्यते ॥ ६६ ॥

इत्यादि ।

अजारयन्तः पविहेमगन्धं बाञ्छन्ति सूतात्फलमत्युदारम् ।

क्षेत्रादनुसादपि सस्यजातं कृषीवलास्ते मिषजश्च मन्दाः ॥ ६७ ॥

अथान्यद्दुर्जरत्वाच्च लिखितम् । भगवद्भोविन्द-
पादास्तु कलांशमेव ग्रासं लिखन्ति । यथा-

पञ्चभिरेव ग्रासैर्घनसत्त्वं जारयित्वाऽऽदौ ।

गर्मद्राघी निपुणो जरयति धीजं कलांशेन ॥ २६ ॥

तन्मते चतुःपट्टिचत्वारिंशत्रिंशद्विंशतिषोडशांशाः पञ्च ग्रासाः ।

अथाञ्जनवेधने-

तारकर्मण्यस्य न तथा प्रयोगो दृश्यते ।

केवलं निर्मलं ताम्रं घापितं वरदेन तु ।

कुरुते त्रिगुणे जीर्णं लाक्षारसनिभं रसम् ॥ २७ ॥

गन्धकेन हतं नागं जारयेत्कमलोदरे ।

एतस्य त्रिगुणे जीर्णं लाक्षामो जायते रसः ॥ २८ ॥

एतत्तु नागसंबन्धान्न रसायनकर्मणि ।

किं वा यथोक्तसिद्धबीजोपरि त्रिगुणताम्रोत्तारणादनु तद्बीजं सम-
जीर्णं सत्तन्त्रेणैव रञ्जयति ।

कुनटीहतकरिणा वा रविणा वा ताप्यगन्धकहृतेन ।

दरदनिहतोसिना वा निध्युद्धं हेमतद्बीजम् ॥ २९ ॥

घलिना व्युद्धं केवलार्कमपि ।

अथ तारबीजम्-

कुटिलं विमला तीक्ष्णं समं चूर्णं प्रकल्पयेत् ।

पुटितं पञ्चवारं तु तारं बाह्यं शनैर्धमेत् ॥ ३० ॥

यावद्दशगुणं तत्तु तारबीजं भवेच्छुभम् ।

सत्त्वं तालोद्भवं वङ्गं समं कृत्वा तु धामयेत् ॥ ३१ ॥

तच्चूर्णं बाह्येत्तारे गुणान्येवं तु षोडश ।

प्रतिबीजमिदं श्रेष्ठं सूतकस्य तु बन्धनम् ॥ ३२ ॥

चारणात्सारणाच्चैव सहस्रांशेन विध्यति ।

वङ्गाश्वं बाह्येत्तारे गुणानि द्वादशैव तु ॥ ३३ ॥

एतद्बीजे समे जीर्णे शतवेधी भवेद्रसः ।

तैलैः सर्पपजैः कपोतपललं सिद्धं विरुद्धं तथा
 नानैकत्र तु पाचितानि तरसा व्यापादयन्त्यङ्गिनम् ॥ १२ ॥
 हारीतस्य पलं हि दारुरजनीशूलेन विद्ध्वा निशा
 बह्वौ पाचितमत्ति मानवमथो कौसुम्यतैलैरपि ।
 प्रोतं केनचिदेव मासपललं शूलेन दुष्टं मतं
 धारुण्या विसकण्ठिका सह तथा कुल्माषकैश्चाहिता ॥ १३ ॥
 दुष्टं पायसमन्वितं कृशस्या चन्द्रस्तु निम्बूरसै-
 स्तैलैः सार्धमफेनकं किटिवसोविद्धो विरुद्धो वकः ।
 सर्पिःक्षौद्रवसाम्बुतैलमपृथङ्कृत्वा द्विशो वा त्रिशो
 भिःसा पयुपिता तथा मुहुरनुष्णोष्णीकृता नो हिता ॥ १४ ॥
 अत्युष्णं वमिरेककृन्निगदितं वृन्ताकमापाचितं
 पिण्याके ननु साधिता मवविरेकाय स्मृतीपोषका ।
 सूपो मापमवस्तु मूलकयुतः शूलामगुल्मप्रदो
 दुष्टं लाकुचमाज्यदुग्धगुडकैर्धान्यं समापं पृथक् ॥ १५ ॥
 सक्तुर्मक्तपयःपलैः समथितैर्दुष्टं पृथग्वाऽपृथक्
 तीक्ष्णं क्षौद्रकणागुडैः सह तथा स्यात्काकमाची मृशम् ।
 स्नेहे निस्तलने क्षयस्य तलिता किं वोपिता यामिनी
 कम्पिलस्तु सतक्र एव महिमैर्मल्लातमन्नादिभिः ॥ १६ ॥
 इति योगतरङ्गिण्यां विरुद्धाहारकथनं नामैकोनचत्वारिंश-
 त्तरङ्गः ॥ ३९ ॥

अथ चत्वारिंशत्तरङ्गः ॥ १ ॥

अथ रास्नादिगुणकथनम्

रास्नात्रिकण्टकगुहातिगुहाश्वगन्धा
 गन्धर्वहस्तकपिकच्छुपुनर्नवामिः ।
 छिन्नावलाद्विषवलातिवलावरीभिः
 प्रोक्तो भिषग्निरनिलामयहृद्गणोऽयम् ॥ १ ॥

ते निषेतुर्नध्वानाच्छिरसरेषु महीमृताम् ।
 तेषु एव समुत्पद्यं तत्तद्विरिषु चाभ्रकम् ॥ २६ ॥
 तत्र दक्षिणश्लेकशोषादल्पगुणं हि तत् ।
 अल्पसत्त्वं तदा धत्ते तस्य सत्त्वं गुणप्रदम् ॥ २७ ॥
 अतस्तत्तरशैलोत्थं बहुसत्त्वं गुणाधिकम् ।
 तद्वज्रं वज्रतातत्त्वादभ्रमभ्रस्योद्भवात् ।
 गगनच्युतिजातत्वाद्गगनं च जगुः सुराः ॥ २८ ॥
 विप्रक्षत्रिपविट्शूद्रमेवात्तरस्याञ्चतुर्विधम् ।
 क्रमेणैव सितं रक्तं पीतं कृष्णं च वर्णतः ॥ २९ ॥
 प्रशस्यते सितं तारे रक्तं चैव रसायने ।
 पीतं हेमनि कृष्णामं गदेषु द्रुतयेऽपि च ॥ ३० ॥
 पिनाकं दर्दुरं नागं वज्रं चेति चतुर्विधम् ।
 मुञ्चत्यग्नौ विनिक्षिप्तं पिनाकं दलसंचयम् ॥ ३१ ॥
 अज्ञानान्द्रक्ष्णं तस्य महाकुष्ठप्रदायकम् ।
 दर्दुरं त्वेगिगं चाति कुरुते दर्दुरध्वनिम् ॥ ३२ ॥
 गोलकान्वहुशः कृत्वा स स्यान्मृत्युप्रदायकः ।
 नागं वह्निस्थितं शब्दफूत्कारं परिमुञ्चति ॥ ३३ ॥
 तच्छरीरगतं नित्यं व्याधिं कुर्याद्भगंदरम् ।
 वज्रं तु वज्रयत्तिष्ठेत्तन्नागौ विकृतिं यजेत् ॥ ३४ ॥
 यत्ततो वर्जयेद्धीमानभ्रकञ्चितयं भिषक् ।
 चतुर्थं पीवरं वज्रं व्याधिबाध्यपमृत्युजित् ॥ ३५ ॥

अथान्नशोधनम्—

कृष्णाभ्रकं धमेद्वह्नौ ततः क्षीरे विनिक्षिपेत् ।
 भिन्नपत्रं तु तत्कृत्वा तण्डुलीयाम्लयोद्धैः ॥ ३६ ॥
 मावयेदृष्टयामं तदेवमभ्रं विशुध्यति ।

अथान्यप्रकारः—

अथ वा बदरीकाथे ध्मातमभ्रं विनिक्षिपेत् ॥ ३७ ॥
 मर्दितं पाणिना शुष्कं धान्याभ्रादतिरिच्यते ।

रसमञ्जर्याम्—

शाणस्तैः स्याच्चतुर्भिर्गुणमथ तयोः सूर्यकस्तौ च हस्त-
 स्तद्वी खारी तुला स्यात्पलशतमथ तद्विंशतिमरि एकः ।
 गुञ्जादिमानमारभ्य यावत्स्यात्कुडवस्थितिः ॥ २१ ॥
 द्रवाद्विशुष्कद्रव्याणां तावन्मानं च संस्मृतम् ।
 प्रस्थादिमानमारभ्य द्विगुणं तु द्रवाद्वयोः ॥ २२ ॥
 मानं तथा तुलायास्तु द्विगुणं न कश्चित्स्मृतम् ।
 मृद्वृक्षवेणुलोहादेर्माण्डं यच्चतुरङ्गुलम् ॥ २३ ॥
 विस्तीर्णं च तथोच्चं च तन्मानं कुडवं वदेत् ।
 पदीपधं तु प्रथमं यस्य योगस्य कथ्यते ॥ २४ ॥
 तन्नामैव स योगो हि कथ्यतेऽत्र विनिश्चयः ।
 तृणिः स्यादणुभिः पङ्क्तिभिः पङ्क्तिस्तु समीरिता ॥ २५ ॥
 तामिः पङ्क्तिभिर्भवेद्युक्ता पङ्क्त्युक्तामी रजात्तमम् ।
 जालान्तरगतैः सूर्यकरैर्वशी विलोक्यते ॥ २६ ॥
 तस्या नामान्तरं ज्ञेयं त्रसरेणू रजस्तथा ।

इति मागधपरिभाषा ॥

अथ कलिङ्गपरिभाषा—

पयो द्वादशभिर्गौरसर्पपैः प्रोच्यते बुधैः ॥ २७ ॥
 यवद्वयेन गुञ्जा स्याद्विगुञ्जो बल उच्यते ।
 मापो गुञ्जाभिरष्टामिः सप्तभिर्वा भवेत्कचित् ॥ २८ ॥
 स्याच्चतुर्मापकैः शाणः स निष्कष्टङ्क एव च ।
 गद्याणो मापकैः पङ्क्तिभिः कर्पः स्याद्दशमापकः ॥ २९ ॥
 चतुष्कर्पैः पलं प्रोक्तं दशशाणमितं बुधैः ।
 चतुष्पलैश्च कुडवं प्रस्थाद्याः पूर्ववन्मताः ॥ ३० ॥

इति शार्ङ्गधरात् ॥

अथ रुष्णाग्नेयात्—

रजांसि त्रीणि सिकता तामिः षोडशभिस्तथा ।
 सर्पपश्च भवेद्गौरस्ते चाष्टौ तण्डुलं विदुः ॥ ३१ ॥
 तद्वयं धान्यकं मापं तद्वयं रक्तिका मता ।
 रक्तिकाद्वितयेनापि बलः प्रोक्तो विशारदैः ॥ ३२ ॥
 चतुर्भिश्चाण्डिका तैः स्यादेवं मानपरम्परा ।

पाके दुग्धं व्रजति शिखराकारकं नेति मूमी
फान्तं लोहं तदिदमुदितं लक्षणेरेभिरत्र ॥ ६४ ॥

अथैषां शोधनमारणे यथा—

शशरक्तेन संलिसं किं चार्कपयसाऽयतः ।
दलं हुताशने ध्मातं सिक्तं त्रैफलवारिणा ॥ ६५ ॥
एवं त्रिशः कृते लोहं शुद्धिमाप्नोत्यसंशयम् ।

अथान्यप्रकारः—

त्रिफलाष्टगुणे तोये त्रिफला पोटशोन्मिका ॥ ६६ ॥
तत्काथे पादशेषे तु लोहस्य पठपञ्चकम् ।
कृत्वा पत्राणि तप्तानि सप्तवारं निषेचयेत् ॥ ६७ ॥
एवं प्रलीयते दोषो गिरिजो लोहसंभवः ।

इति लोहशुद्धिः ।

अथ लोहमारणगुणाः—

शुद्धस्य सूतराजस्य मागो मागद्वयं धेलेः ॥ ६८ ॥
द्वयोः समं सारचूर्णं मर्दयेत्कन्यकाम्बुना ।
यामद्वयं तस्य गोलं संवेष्टयेत्पण्डजैर्दलेः ॥ ६९ ॥
ततः सूत्रेण संबध्य स्थापयेत्ताम्रसंपुटे ।
संमुष्य घटने तस्य मृदा संशोष्य तत्पुनः ॥ ७० ॥
त्रिदिनं धान्यराशिस्थं तत उधृत्य मर्दयेत् ।
रजस्तद्वज्रगलितं नीरे तरति हंसवत् ॥ ७१ ॥
सोमासृतामिधमिदं लोहमस्म प्रकीर्तितम् ।

अथान्यप्रकारः—

द्वादशांशेन दरदं तीक्ष्णचूर्णस्य मेलयेत् ॥ ७२ ॥
कन्यानीरेण संमर्द्य यामयुग्मं तु तत्पुनः ।
शरावसंपुटे कृत्वा पुटेव्रजपुटेन वै ॥ ७३ ॥
सप्तधैवं कृतं लोहरजो वारितरं भवेत् ।

अथान्यप्रकारः—

काकोदुम्बरिकानीरैर्लोहपत्राणि सेचयेत् ॥ ७४ ॥

अथ स्वस्थसमधातोर्मज्जादिमानं वाग्भटात्—

मज्जा मेदो वसा मूत्रं पित्तश्लेष्मशकृदमृक् ॥ ९७ ॥

रसो जलं च देहेऽस्मिन्नेकैकाञ्जलिवर्धितम् ।

पृथक्स्वप्नसुप्तं प्रोक्तमोजोमस्तिष्करेतसाम् ॥ ९८ ॥

द्वावञ्जली तु स्तन्यस्य चत्वारो रजसस्त्रियाः ।

समधातोरिदं मानं विद्याद्वृद्धिक्षयाम्बिताः ॥ ९९ ॥

शुक्रासृग्गर्भिणीभोज्यचेष्टागर्माशयर्तुषु ।

यः स्याद्दोषोऽधिकस्तेन प्रकृतिः सप्तधोविता ॥ २०० ॥

अथ वयोविचारः—

बाल्यमापोऽष्टाद्वर्षात्ततो मध्येऽधिसप्ततिः ।

पृच्छस्तदूर्ध्वं विज्ञेयं वयोमानमिति त्रिधा ॥ १ ॥

उक्तं च वाग्भटे—

वयस्त्वा षोडशाद्बाल्यं तत्र धात्विन्द्रियौजसाम् ।

वृद्धिरा सप्ततेर्मध्यं तत्रावृद्धिः परं क्षयः ॥ २ ॥

स्वं स्वं हस्तत्रयं सार्धं घणुः पात्रं सुखायुषोः ।

इति योगतरङ्गिण्यां शारीरं नाम द्वितीयस्तरङ्गः ॥ २ ॥

अथ तृतीयस्तरङ्गः ।

अथ परिमाणा ।

न मानेन विना युक्तिर्द्रव्याणां ज्ञायते क्वचित् ।

अतः प्रयोगकार्यार्थं मानमत्रोच्यते मया ॥ १ ॥

मानं च द्विविधं प्रोक्तं कालिङ्गं मागधं तथा ।

कालिङ्गान्मागधं श्रेष्ठमिति मानविदो विदुः ॥ २ ॥

असरेणुर्बुधैः प्रोक्तस्त्रिंशता परमाणुभिः ।

असरेणोस्तु पर्याधैर्नाम्ना वंशी निगद्यते ॥ ३ ॥

जालान्तरगतैः सूर्यकरैर्वंशी निगद्यते ।

षड्वंशीमिर्मरीचिः स्यात्तामिः षड्मिश्र राजिका ॥ ४ ॥

तिसृभी राजिकाभिश्च सर्पपः प्रोच्यते बुधैः ।

पतोऽष्टसर्पपैः प्रोक्तो गुक्ता स्यात्तच्चतुष्टयम् ॥ ५ ॥

षड्मिश्र रक्तिकाभिश्च मापको हेमधानको ।

सापैश्चतुर्भिः शाणः स्याद्दूरणः स निगद्यते ॥ ६ ॥

तत्र प्रथमं गन्धकजारणं यथोक्तं शिवागमे—

तुल्ये तु गन्धके जीर्णे शुद्धाच्छतगुणो रसः ।
 द्विगुणे गन्धके जीर्णे सर्वथा सर्वकुष्ठहा ॥ ६८ ॥
 त्रिगुणे गन्धके जीर्णे सर्वपाण्ड्यविनाशनः ।
 चतुर्गुणे तत्र जीर्णे वलीपलितनाशनः ॥ ६९ ॥
 गन्धे पञ्चगुणे जीर्णे क्षयक्षयकरो रसः ।
 षड्गुणे गन्धके जीर्णे सर्वरोगहरो भवेत् ॥ ७० ॥
 अवश्यमित्युवाचेदं देवी श्रीभैरवः स्वयम् ।

इदं गन्धकजारणफलं रसेन्द्रचिन्तामणावन्यथा पठन्ति यथा—

समे गन्धे तु रोगघ्नो द्विगुणे राजयक्ष्मनुत् ॥ ७१ ॥
 जीर्णे तु त्रिगुणे गन्धे कामिनीदर्पनाशनः ।
 चतुर्गुणे तु तेजस्वी सर्वशास्त्रविशारदः ॥ ७२ ॥
 भवेत्पञ्चगुणे सिद्धः षड्गुणे मृत्युनाशनः ॥ ७३ ॥
 षड्गुणे रोगहेति यदुक्तं तन्मूर्छायामेवावगन्तव्यम् ॥

उक्तं च—

रसगुणबलिजारणं विना यन्न खलुरुजाहरणक्षमो रसेन्द्रः ।
 न जलदकलधौतपाकहीनः स्पृशति रसायनतामिति प्रतिज्ञा ॥ ७४ ॥

गन्धकजारणायां गण्डूकायन्त्रं यथा—

आकण्ठं कलशं भूमौ निखाय जलसंभृतम् ।
 शरावस्तन्मुखे स्थाप्यो मध्ये छिद्रसंमन्वितः ॥ ७५ ॥
 नीरावियोगिनीं तत्र छिद्रे काचविलेपिताम् ।
 मृन्मूषां स्थापयेत्तस्यामूर्ध्वाधस्तुल्यगन्धकम् ॥ ७६ ॥
 रसं निक्षिप्य तस्योर्ध्वं शरावेण विमुद्रयेत् ।
 घन्योपलान्निं तस्योर्ध्वं ज्वालयेद्गुरुमार्गतः ॥ ७७ ॥
 स्वाङ्गशीतं समुद्धृत्य पुनस्तुर्यांशगन्धकम् ।
 यत्त्वा पूर्वक्रमेणैव जारयेत्पङ्कणं बलिम् ॥ ७८ ॥
 षड्गुणे गन्धके जीर्णे स्याद्रसः सर्वरोगहा ।

अथान्यप्रकारः—

गुरुशास्त्रं परित्यज्य विना गन्धकजारणात् ॥ ७९ ॥

ऊष्मत्रयो रसोवातवहे नाड्यौ तु मर्मणी ।
 अर्धाङ्गुले अपस्तम्भौ कालान्तरस्मृतिपदे ॥ ७१ ॥
 पार्श्वद्वन्द्वस्योपरिष्ठादधस्तादन्तयोः शिरे ।
 अर्धाङ्गुले अपालापौ मर्मणी चिरमारके ॥ ७२ ॥
 हृदयं स्तनयोर्मध्यं चतुरङ्गुलसंमितम् ।
 शिरामर्मात्रं हननात्सद्य एव विपद्यते ॥ ७३ ॥
 शिरामूलं शिरामर्म नाभिः स्याच्चतुरङ्गुला ।
 समन्ततस्तत्र हतः सद्यो मृतिमवाप्नुयात् ॥ ७४ ॥
 अधस्तात्पार्श्वयोर्मध्ये जघनस्योर्ध्वमल्पशः ।
 पृष्ठगौ पार्श्वसंघाते तिर्यगूर्ध्वं तु मर्मणी ॥ ७५ ॥
 स्तनमूलादुभयतः पृष्ठवंशमुज्जु शिरे ।
 अर्धाङ्गुले बृहत्पौ स्तो मर्मणी चिरमारके ॥ ७६ ॥
 ऊरुमध्योर्ध्वतोऽधस्ताद्वङ्गुणस्याङ्गुलार्धतः ।
 लोहिताक्षाणि मर्माणि घाताद्वैकल्यदानि हि ॥ ७७ ॥
 ऊरुमध्ये शिरे ऊर्वोरङ्गुलैकमिते ऋजू ।
 मर्मणी स्तस्तत्र हते वैकल्यमुपजायते ॥ ७८ ॥
 इत्येकचत्वारिंशच्छिरामर्माणि ।

अथैकादश मांसमर्माणि ।

अर्धाङ्गुलं नाम तलहृदयं चिरमारकम् ।
 मांसमर्मं चतुर्धा स्यात्पाणिपत्तलमध्यगम् ॥ ७९ ॥
 त्रयोदशाङ्गुलादूर्ध्वं प्रतिपाष्णीन्द्रवस्तयः ।
 मांसमर्माणि चत्वारि द्यङ्गुलान्मानजङ्घयोः ॥ ८० ॥
 अधश्चुबुकयोरर्धाङ्गुलौ तु स्तनरोहितौ ।
 कालान्तरप्राणहरे जायेते मांसमर्मणी ॥ ८१ ॥
 सद्योघाति गुदौ मांसमर्म स्याच्चतुरङ्गुलम् ।

अथ सप्तविंशतिस्नायुमर्माणि ।

स्नायुमर्माणि चत्वारि स्युः श्रोण्योर्जानुसंधितः ॥ ८२ ॥
 ऊर्ध्वं चोभयतो घाताद्द्व्यङ्गुला विकलत्वदाः ।
 मुष्कवङ्गक्षणयोर्मध्ये विटपौ स्नायुमर्मणी ॥ ८३ ॥

अथान्यप्रकारः-

धान्याभ्रं मेघनादेः कदालिघनजलेष्टङ्कणाङ्गोलतोयैः

खल्वे संमर्द्य गाढं तदनु गजपुटाद्वादशैवं प्रदद्यात् ।

मीनाक्षीमृङ्गतोयैस्त्रिफलजलयुतेर्मर्दयेत्सप्तवारं

गन्धं तुल्यं च दत्त्वा प्रवरगजपुटात्पञ्चतमं याति मेघः ॥१९०॥

अथान्यप्रकारः-

दुग्धत्रयं कुमार्यम्बु गजमूत्रं नृमूत्रकम् ।

वर्तमृङ्गमजारक्तमेमिरभ्रं सुमार्दितम् ॥ ५१ ॥

शतधा पुष्टितं भस्म जायते पद्मरागवत् ।

निश्चन्द्रिकं मजेत्तत्तु शुद्धदेहे रसायनम् ॥ ५२ ॥

सृतं निश्चन्द्रितां यातमरुणं चामृतोपमम् ।

सचन्द्रं विषवज्ज्ञेयं मृत्युकृद्याघरोमवत् ॥ ५३ ॥

पीडां विधत्ते विविधां नराणां कुष्ठं क्षये पाण्डुगदं च कुर्यात् ।

हृत्पाश्वर्षीडां च करोत्यसह्यमशुद्धमभ्रं गुरुवह्निहृत् ॥ ५४ ॥

अथामृतीकरणम्-

वराम्बुगोघृतं चाभ्रं कलापद्दिक्समांशकम् ।

सुदृशिना पचेल्लैह्याममृतीकरणं त्विदम् ॥ ५५ ॥

निषेधः-

क्षाराम्लविदलं कोलं कर्कटीकारवेलुकम् ।

वृन्ताकं च करीरं च तैलं चाग्रे विवर्जयेत् ॥ ५६ ॥

तस्य गुणाः-

अभ्रं कषायं मधुरं सुशीतमायुष्करं धातुविवर्धनं च ।

हृन्वाग्निदोषं व्रणमेहकुष्ठं प्रीहोदरग्रन्थिविषकिमींश्च ॥ ५७ ॥

रोगान्हन्ति दृढयति वपुर्वीर्यवृद्धिं विधत्ते

तारुण्याढ्यं रमयति शतं योपितां नित्यमेव ।

दीर्घायुष्काञ्जनयति सुतान्तिहतुल्यप्रभावान्

मृत्योर्भीतिं हरति च सदा सेवमानो मृताभ्रम् ॥ ५८ ॥

समं नयति गात्राणि समानस्तेन कथ्यते ।
 स्यन्दनादूर्ध्वनयनादुदानो मण्यते बुधैः ॥ ९५ ॥
 व्यानो व्यानयति प्रायो रोगादीन्सर्वदेहगः ।
 नामेरधो विशेषेण वायुर्वसति देहधृत् ॥ ९६ ॥
 पित्तमुष्णं द्रवं पीतं नीलं सत्त्वगुणोत्त्रणम् ।
 कटुतिक्तसं ज्ञेयं विदग्धं वाऽऽम्लतां व्रजेत् ॥ ९७ ॥
 अग्न्याशये घरेत्पित्तमग्निरूपं तिलोन्मितम् ।
 पाचकं भ्राजकं चैव रञ्जकालोचकं तथा ॥ ९८ ॥
 साधकं चेति पञ्चैव पित्तनामान्यनुक्रमात् ।
 द्रुततारनिभं मुक्तपाचनात्पाचकं विदुः ॥ ९९ ॥
 रसरञ्जनतो रक्ते यकृत्प्लीहोश्च रञ्जकम् ।
 अभ्यङ्गादि गृहीत्वाऽङ्गं भ्राजनान्भ्राजकं स्मृतम् ॥ १०० ॥
 आलोचयति यद्दृष्ट्या रूपमालोचकं हि तत् ।
 तमोरूपं कफं भित्त्वा साधके धर्मसाधनात् ॥ १ ॥
 स्युरेतान्यग्न्युपपदान्यखिलानि स्वकर्मसु ।
 स्थानं विशिष्टं पित्तस्य हृदोऽधस्तात्प्रकीर्तितम् ॥ २ ॥
 कफः स्निग्धो गुरुः श्वेतः पिच्छिलः शीतिलस्तथा ।
 तमोगुणाधिकः स्वादुर्विदग्धो लवणो भवेत् ॥ ३ ॥
 कफस्त्वामाशये मूर्ध्नि कण्ठे हृदि च संधिषु ।
 तिष्ठन्करोति देहस्य स्थैर्यं सर्वाङ्गपाटवम् ॥ ४ ॥
 क्लेदनस्तर्पकश्चैव बोधनश्चावलम्बकः ।
 श्लेष्मकश्चेति नामानि कफस्योक्तान्यनुक्रमात् ॥ ५ ॥
 क्लेदको भुक्तसंक्लेदात्तर्पको नेत्रतर्पणात् ।
 बोधको रससंबोधादालम्बादवलम्बकः ॥ ६ ॥
 श्लेष्मकः संधिसंश्लेषादिति तेषां विचेतना ।
 कण्ठस्याधो विशेषेण कफस्थानं जगुर्बुधाः ॥ ७ ॥
 दुष्टं रक्तमपि प्राहुर्दोषं केचन पित्तवत् ।
 वातपित्तकफानां तु त्रयो वैशेषिका गुणाः ॥ ८ ॥
 रौक्ष्यं वातस्य पित्तस्य तैक्ष्ण्यं स्निग्ध्यं कफस्य च ।
 साम्यं वृद्धिक्षयश्चेति दोषाणां त्रिविधा गतिः ॥ १०९ ॥

अथान्यद्दुर्जरत्वान्न लिखितम् । भगवद्भोविन्द-

पादास्तु कलांशमेव ग्रासं लिखन्ति । यथा-

पञ्चमिरेव ग्रासैर्धनसत्त्वं जारयित्वाऽऽदौ ।

गर्मद्रावी निपुणो जरयति धीजं कलांशेन ॥ २६ ॥

तन्मते चतुःषष्टिचत्वारिंशच्चिंशद्विंशतिषोडशांशाः पञ्च ग्रासाः ।

अथाजनवेधने-

तास्कर्मण्यस्य न तथा प्रयोगो दृश्यते ।

केवलं निर्मलं ताम्रं वापितं द्रवेन तु ।

कुरुते त्रिगुणे जीर्णं लाक्षारसनिमं रसम् ॥ २७ ॥

गन्धकेन हतं नागं जारयेत्कमलोदरे ।

एतस्य त्रिगुणे जीर्णे लाक्षामो जायते रसः ॥ २८ ॥

एतत्तु नागसंबन्धान्न रसायनकर्मणि ।

किं वा यथोक्तसिद्धबीजोपरि त्रिगुणताम्रोत्तारणादनु तद्बीजं सम-
जीर्णं सत्तन्त्रेणैव रञ्जयति ।

कुनटीहतकरिणा वा रविणा वा ताप्यगन्धकहतेन ।

दरदनिहतांसिना वा निर्व्यूढं हेमतद्बीजम् ॥ २९ ॥

घालिना व्यूढं केवलार्कमपि ।

अथ तारबीजम्-

कुटिलं विमला तीक्ष्णं समं चूर्णं प्रकल्पयेत् ।

पुटितं पञ्चवारं तु तारं बाह्यं शनैर्धमेत् ॥ ३० ॥

यावद्दशगुणं तत्तु तारबीजं भवेच्छुभम् ।

सत्त्वं तालोद्भवं वङ्गं समं कृत्वा तु धामयेत् ॥ ३१ ॥

तच्चूर्णं बाह्येत्तारे गुणान्येवं तु षोडश ।

प्रतिबीजमिदं श्रेष्ठं सूतकस्य तु बन्धनम् ॥ ३२ ॥

चारणात्सारणाच्चैव सहस्रांशेन विध्यति ।

वङ्गाश्रं बाह्येत्तारे गुणानि द्वादशैव तु ॥ ३३ ॥

एतद्बीजे समे जीर्णे शतवेधी भवेन्नरः ।

मांसपेश्यः समाख्याता नृणां पञ्चशतं बुधैः ।
स्त्रीणां तु विंशत्यधिकाः कण्डराश्चैव षोडश ॥ ४४ ॥
नृदेहे दश रन्धाणि नारीदेहे त्रयोदश ।
एतत्समासतः प्रोक्तं विस्तरेणाधुनोच्यते ॥ ४५ ॥

कलालक्षणम्—

धात्वाशयान्तरे यस्य यः क्लेदस्त्ववतिष्ठते ।
देहोष्मणा विपक्वस्तु सा कलेत्यभिधीयते ॥ ४६ ॥
यथा हि सारः काष्ठेषु च्छिद्यमानेषु वृश्यते ।
तथा धातुर्हि मांसेषु च्छिद्यमानेषु वीक्ष्यते ॥ ४७ ॥
मांसासृङ्ममेदसां तिस्रो यकृत्प्लीहोश्चतुर्थिका ।
पञ्चमी च तथाऽन्त्राणां षष्ठी चाग्निधरा मता ॥ ४८ ॥
रेतोधरा सप्तमी स्यादिति सप्त कला मताः ।
यथा पयसि सर्पिस्तु गूढश्चेक्षो रसो यथा ॥ ४९ ॥
शरीरेऽपि तथा रक्तं नृणां विद्याद्भिपग्वरः ।

वशिष्टसंहितायां तु—

स्त्रीणां दश कला ज्ञेया गर्मस्य स्तनयोरपि ॥ ५० ॥
इति कलाः ।

अथाऽऽशयाः—

जीवासाशयमामनन्ति हृदये स्याच्छ्लेष्मणस्त्वाशय-
स्तस्याधस्तदधस्तु सर्वभिपजामामाशयः संमतः ।
नाभेर्वामत ऊर्ध्वमीपदनलस्याधोऽस्य पक्षाशय-
स्तस्याधः पवनाशलयो निगदितो वस्तिस्तु मूत्राशयः ॥ ५१ ॥
गर्माशयोऽष्टमः स्त्रीणामामपक्षाशयान्तरे ।
स्तनौ स्तन्याशयावेवं विज्ञेयास्तु दशाऽऽशयाः ॥ ५२ ॥
कोष्ठाङ्गानि स्थितान्येषु हृदयं क्लोनेकुप्पुसः ।
यकृत्प्लीहोण्डुकवृकौ नाभिर्द्विभ्रात्रवस्तयः ॥ ५३ ॥
दश जीवितधामानि शिरोरसनबन्धनम् ।
कण्ठोऽस्रं हृदयं नाभिर्वस्तिः शुक्रौजसी गुदम् ॥ ५४ ॥
असृजः श्लेष्मणश्चापि यः प्रसादः परो मतः ।
तं पश्यमातं पित्तेन ॥ ५५ ॥

तृतीयादशुचिन्दुस्तु लोचनादपतन्दुवि ।
 तस्माद्रजतमुत्पन्नं नानामूमिषु संस्थितम् ॥ २३ ॥
 कृत्रिमं चापि तत्प्रोक्तं वद्गन्धः सूतयोगतः ।
 गुरु मिग्धं मृदु श्वेतं वाहे छेदे घनक्षमम् ॥ २४ ॥
 वर्णाद्व्यं चन्द्रवत्स्वच्छं तारमत्र गुणा नव ।

दश दोषानाह—

कृत्रिम कठिनं रुक्षं रक्तं पीतं वलं लघु ॥ २५ ॥
 बाह्यच्छेदघनैर्नष्टं रूप्ये दोषा दश स्मृताः ।

अथ शोधनम्—

तैले तक्ने च गोमूत्रे काल्निके च कुलित्यके ॥ २६ ॥
 विफलाकाथमध्ये तु संशोध्याः सर्वधातवः ।

इति सामान्यसर्वधातुशोधनम् ।

विशिष्टं तद्यथा—

पञ्चीकृतं तु रजतं संतप्तं जातयेवसि ॥ २७ ॥
 निर्वापितमगस्त्यस्य रसे वारत्रयं शुचि ।

इति रजतशोधनम् ।

अथ रजतमारणगुणाः—

तारपत्रं चतुर्भागे भागैकं शुद्धतालकम् ॥ २८ ॥
 एतज्जम्बीरजद्रावैः कल्कीकृत्यालकं मिषक् ।
 एतेन तारपत्राणि लेपयेच्छोपयेत्ततः ॥ २९ ॥
 शरावसंपुटे तेषामूर्ध्वाधो गन्धकं क्षिपेत् ।
 तारतुल्यं ततस्तानि रुद्ध्वा गजपुटे पचेत् ॥ ३० ॥
 त्रिंशद्द्वनोत्पलैरेव स्वाङ्गशीतं समुद्धरेत् ।

अथान्यप्रकारः—

तारपत्राणि सूक्ष्माणि कृत्वा तत्तुल्ययोः पृथक् ॥ ३१ ॥
 सूतगन्धकयोस्तुल्यं तालयोः खल्वसंस्थयोः ।
 कल्कं कृत्वा कुमार्यङ्गिस्तेन तानि प्रलेपयेत् ॥ ३२ ॥

अथ सप्तमस्तरङ्गः ।

अथ पञ्च कर्माणि—

वमनं रेचनं नस्यं निरुहश्चानुवासनम् ।
एतानि पञ्च कर्माणि कथितानि मुनीश्वरैः ॥ १ ॥

तत्र प्रथमं वमनविधिः—

शरत्काले वसन्ते च प्रावृद्धकाले च देहिनाम् ।
वमनं रेचनं चैव कारयेत्कुशलो भिषक् ॥ २ ॥
बलवन्तं कफव्यासं हृत्तासादिनिपीडितम् ।
तथा वमनसात्म्यं च धीरचित्तं च वामयेत् ॥ ३ ॥
विपदोपे स्तन्यरोगे मन्दाग्रौ श्लीपदेऽर्बुदे ।
हृद्रोगकुष्ठवीसर्पमेहाजीर्णभ्रमेषु च ॥ ४ ॥
विदारिकापचीकासश्वासपीनसवृद्धिषु ।
अपस्मारे ज्वरोन्मादे तथा रक्तातिसारिषु ॥ ५ ॥
नासाताल्वोदपाके च कर्णस्रावेऽधिजिह्वके ।
गलशुण्ड्यामतीसारे पित्तश्लेष्मगदे तथा ॥ ६ ॥
मेदोगदेऽरुचौ चैव वमनं कारयेद्भिषक् ।
न वामनीयस्तिमिरी न गुल्मी नोदरी कृशः ॥ ७ ॥
नातिवृद्धो गर्भिणी च न स्थूलो न क्षतातुरः ।
मदार्तो बालको रुक्षः क्षुधितश्च निरुहितः ॥ ८ ॥
उदावर्त्यूर्ध्वरक्ती च क्षुच्छर्यः केवलानिली ।
पाण्डुरोगी कृमिव्याप्तः पठनात्स्वरघातकः ॥ ९ ॥
एतेऽप्यजीर्णव्यथिता वाम्या ये विपपीडिताः ।
कफव्याप्ताश्च ते वाम्या मधूकक्षाथपानतः ॥ १० ॥
सुकुमारं कृशं बालं वृद्धं मीरुं न वामयेत् ।
पीत्वा यवागूमाकण्ठं क्षीरतक्रदधीनि च ॥ ११ ॥
असात्म्यैः श्लेष्मलैर्मोज्यैर्दोषानुत्क्रिय देहिनः ।
स्निग्धास्विन्नाय वमनं दत्तं सम्यक्प्रवर्तते ॥ १२ ॥
वमनेषु च सर्वेषु सैन्धवं मधुना हितम् ।
वीमत्सं वमनं दद्याद्विपरीतं विरेचनम् ॥ १३ ॥

तत्र प्रथमं गन्धकजारणं यथोक्तं शिवागमे—

तुल्ये तु गन्धके जीर्णे शुद्धाच्छतगुणो रसः ।
 द्विगुणे गन्धके जीर्णे सर्वथा सर्वकुष्ठहा ॥ ६८ ॥
 त्रिगुणे गन्धके जीर्णे सर्वपाण्ड्यविनाशनः ।
 चतुर्गुणे तत्र जीर्णे वलीपलितनाशनः ॥ ६९ ॥
 गन्धे पञ्चगुणे जीर्णे क्षयक्षयकरो रसः ।
 षड्गुणे गन्धके जीर्णे सर्वरोगहरो भवेत् ॥ ७० ॥
 अवश्यमित्युवाचेदं देवी श्रीभैरवः स्वयम् ।

इदं गन्धकजारणफलं रसेन्द्रचिन्तामणावन्यथा पठन्ति यथा—

समे गन्धे तु रोगघ्नो द्विगुणे राजयक्ष्मनुत् ॥ ७१ ॥
 जीर्णे तु त्रिगुणे गन्धे कामिनीदर्पनाशनः ।
 चतुर्गुणे तु तेजस्वी सर्वशास्त्रविशारदः ॥ ७२ ॥
 भवेत्पञ्चगुणे सिद्धः षड्गुणे मृत्युनाशनः ॥ ७३ ॥
 षड्गुणे रोगहेति यदुक्तं तन्मूर्छायामेवावगन्तव्यम् ॥

उक्तं च—

रसगुणबलिजारणं विना यन्न खलुरुजाहरणक्षमो रसेन्द्रः ।
 न जलदकलधौतपाकहीनः स्पृशति रसायनतामिति प्रतिज्ञा ॥ ७४ ॥

गन्धकजारणायां गण्डूकायन्त्रं यथा—

आकण्ठं कलशं भूमौ निखाय जलसंभृतम् ।
 शरावस्तन्मुखे स्थाप्यो मध्ये छिद्रसंमन्वितः ॥ ७५ ॥
 नीरावियोगिनीं तत्र छिद्रे काचविलेपिताम् ।
 मृन्मूषां स्थापयेत्तस्यामूर्ध्वाधस्तुल्यगन्धकम् ॥ ७६ ॥
 रसं निक्षिप्य तस्योर्ध्वं शरावेण विमुद्रयेत् ।
 घन्योपलान्निं तस्योर्ध्वं ज्वालयेद्गुरुमार्गतः ॥ ७७ ॥
 स्वाङ्गशीतं समुद्धृत्य पुनस्तुर्यांशगन्धकम् ।
 यत्त्वा पूर्वक्रमेणैव जारयेत्पङ्कणं बलिम् ॥ ७८ ॥
 षड्गुणे गन्धके जीर्णे स्याद्रसः सर्वरोगहा ।

अथान्यप्रकारः—

गुरुशास्त्रं परित्यज्य विना गन्धकजारणात् ॥ ७९ ॥

शाणस्तैः स्याच्चतुर्भिर्युगलमथ तयोः सूर्यकस्तौ च हस्त-
 स्तद्वी खारी तुला स्यात्पलशतमथ तद्विंशतिमरि एकः ।
 गुञ्जादिमानमारभ्य यावत्स्यात्कुडवस्थितिः ॥ २१ ॥
 द्रवाद्विशुष्कद्रव्याणां तावन्मानं च संस्मृतम् ।
 प्रस्थादिमानमारभ्य द्विगुणं तु द्रवाद्वयोः ॥ २२ ॥
 मानं तथा तुलायास्तु द्विगुणं न कश्चित्स्मृतम् ।
 मृद्वृक्षवेणुलोहादेर्माण्डं यच्चतुरङ्गुलम् ॥ २३ ॥
 विस्तीर्णं च तथोच्चं च तन्मानं कुडवं वदेत् ।
 पदीपधं तु प्रथमं यस्य योगस्य कथ्यते ॥ २४ ॥
 तन्नामैव स योगो हि कथ्यतेऽत्र विनिश्चयः ।
 तृणिः स्यादणुभिः पङ्क्तिभिः पङ्क्तिरक्षी समीरिता ॥ २५ ॥
 तामिः पङ्क्तिभिर्भवेद्युक्ता पङ्क्त्युक्तामी रजात्तमम् ।
 जालान्तरगतैः सूर्यकरैर्वशी विलोक्यते ॥ २६ ॥
 तस्या नामान्तरं ज्ञेयं त्रसरेणू रजस्तथा ।

इति मागधपरिभाषा ॥

अथ कलिङ्गपरिभाषा—

पयो द्वादशभिर्गौरसर्पपैः प्रोच्यते बुधैः ॥ २७ ॥
 यवद्वयेन गुञ्जा स्याद्विगुञ्जो बल उच्यते ।
 मापो गुञ्जाभिरष्टामिः सप्तभिर्वा भवेत्कचित् ॥ २८ ॥
 स्याच्चतुर्मापकैः शाणः स निष्कष्टङ्क एव च ।
 गद्याणो मापकैः पङ्क्तिभिः कर्पः स्याद्दशमापकः ॥ २९ ॥
 चतुष्कर्पैः पलं प्रोक्तं दशशाणमितं बुधैः ।
 चतुष्पलैश्च कुडवं प्रस्थाद्याः पूर्ववन्मताः ॥ ३० ॥

इति शार्ङ्गधरात् ॥

अथ रुष्णाग्नेयात्—

रजांसि त्रीणि सिकता तामिः षोडशभिस्तथा ।
 सर्पपश्च भवेद्गौरस्ते चाष्टौ तण्डुलं विदुः ॥ ३१ ॥
 तद्वयं धान्यकं मापं तद्वयं रक्तिका मता ।
 रक्तिकाद्वितयेनापि बलः प्रोक्तो विशारदैः ॥ ३२ ॥
 चतुर्भिश्चाण्डिका तैः स्यादेवं मानपरम्परा ।

तृतीयादशुचिन्दुस्तु लोचनादपतन्दुवि ।
 तस्माद्रजतमुत्पन्नं नानामूमिषु संस्थितम् ॥ २३ ॥
 कृत्रिमं चापि तत्प्रोक्तं वद्गन्धेः सूतयोगतः ।
 गुरु मिग्धं मृदु श्वेतं वाहे छेदे घनक्षमम् ॥ २४ ॥
 वर्णाद्व्यं चन्द्रवत्स्वच्छं तारमत्र गुणा नव ।

दश दोषानाह—

कृत्रिम कठिनं रुक्षं रक्तं पीतं वलं लघु ॥ २५ ॥
 बाह्यच्छेदघनैर्नष्टं रूप्ये दोषा दश स्मृताः ।

अथ शोधनम्—

तैले तक्ने च गोमूत्रे काल्निके च कुलित्यके ॥ २६ ॥
 विफलाक्राथमध्ये तु संशोध्याः सर्वधातवः ।

इति सामान्यसर्वधातुशोधनम् ।

विशिष्टं तद्यथा—

पत्रीकृतं तु रजतं संतप्तं जातयेवसि ॥ २७ ॥
 निर्वापितमगस्त्यस्य रसे वारत्रयं शुचि ।

इति रजतशोधनम् ।

अथ रजतमारणगुणाः—

तारपत्रं चतुर्भागे भागैकं शुद्धतालकम् ॥ २८ ॥
 एतज्जम्बीरजद्रावैः कल्कीकृत्यालकं मिषक् ।
 एतेन तारपत्राणि लेपयेच्छोपयेत्ततः ॥ २९ ॥
 शरावसंपुटे तेषामूर्ध्वाधो गन्धकं क्षिपेत् ।
 तारतुल्यं ततस्तानि रुद्ध्वा गजपुटे पचेत् ॥ ३० ॥
 त्रिंशद्द्वनोत्पलैरेव स्वाङ्गशीतं समुद्धरेत् ।

अथान्यप्रकारः—

तारपत्राणि सूक्ष्माणि कृत्वा तत्तुल्ययोः पृथक् ॥ ३१ ॥
 सूतगन्धकयोस्तुल्यं तालयोः खल्वसंस्थयोः ।
 कल्कं कृत्वा कुमार्यङ्गिस्तेन तानि प्रलेपयेत् ॥ ३२ ॥

(दोषकालाग्निवयसां बलं वृद्धा प्रयोजयेत् ।
 हीनां च मध्यमां ज्येष्ठां मात्रां स्नेहस्य बुद्धिमान् ॥
 अमात्रया तथाऽकाले मिथ्याहारविहारतः) ।
 स्नेहः करोति शोफाशस्तन्द्रानिद्राविसंज्ञताः ।
 देया दीप्ताग्नये मात्रा स्नेहस्य पलसंमिता ॥ ५ ॥
 मध्यमा च त्रिकर्षा स्वाज्जघन्या च द्विकर्षिकी ।
 केवलं पैत्तिके सर्पिर्वातिके सैन्धवान्वितम् ॥ ६ ॥
 पेयं बहुकफे वाऽपि व्योपक्षारसमन्वितम् ।
 रुक्षक्षतविषार्तानां वातपित्तविकारिणाम् ॥ ७ ॥
 हीनमेधास्मृतोनां च सर्पिष्पानं प्रशस्यते ।
 कुमिकोष्ठानिलाविष्टाः प्रवृद्धकफमेदसः ॥ ८ ॥
 पिबेयुस्तैलसात्म्या ये तैलं दाढ्याथनश्च ये ।
 व्यायामकर्षिणः शुष्का रेतोरिक्ता महारुजः ॥ ९ ॥
 महाग्निमारुतप्राणा वसायोग्या नरा मताः ।
 क्रूराशयाः क्लेशसहा वातार्ता दीप्तबलपः ॥ १० ॥
 मज्जानमापिबेयुस्ते सर्पिर्वा सर्वतो हितम् ।
 शीतकाले दिवा स्नेहमुष्णकाले पिबेन्निशि ॥ ११ ॥
 वातपित्ताधिके रात्रौ वातश्लेष्माधिके दिवा ।
 नस्याभ्यञ्जनगण्डूषे मूर्धकर्णाक्षितर्पणे ॥ १२ ॥
 तैलं घृतं वा युञ्जीत दृष्ट्वा दोषबलाबलम् ।
 घृते कोष्णं जलं पेयं तैले यूपः प्रशस्यते ॥ १३ ॥
 वसामज्जाविधौ मण्डमनुपानं सुखावहम् ।
 वृद्धबालकृशा रुक्षाः क्षीणास्त्राः क्षीणरेतसः ॥ १४ ॥
 वातार्तास्तिमिरार्ता ये तेषां स्नेहनमुत्तमम् ।
 रुक्षस्य स्नेहनं स्नेहैरतिस्निग्धस्य रुक्षणम् ॥ १५ ॥
 मक्तद्वेषो मुखस्रावो गुदे दाहः प्रवाहिका ।
 तन्द्रातीसारपाण्डुत्वं भृशं स्निग्धस्य लक्षणम् ॥ १६ ॥
 श्यामाकचणकाद्यश्च मक्तपिण्याकसक्तुभिः ।
 रुक्षणं स्नेदेतैर्यथादोषं यथाबलम् ॥ १७ ॥
 स्नेहे संशीतवेगाघातप्रजागरान् ।
 रुक्षान्नं च विधेजयेत् ॥

आमं घटु सपैच्छित्यं सशब्दं मन्दवेदनम् ।
 पक्षान्मासाद्दशाहाद्वा द्वादशाहाद्विमुञ्चति ॥ २२ ॥
 दिवा प्रकोपो भवति रात्रौ सात्त्विकं च गच्छति ।
 दुर्धर्मेयां दुर्निवारां चिरकालानुबन्धिनी ।
 सा मयेदामघातेन संग्रहाद्ग्रहणी गता ॥ २३ ॥

अथ साध्यासाध्यलक्षणम्-

लिङ्गेरसाध्यो ग्रहणीविस्तारस्तैर्भस्तीसारगदो न सिध्येत् ।
 घृच्छस्यं तूतं ग्रहणीविकारो हृत्ता तनुं नो विनिवर्तते वा ॥ २४ ॥
 बालके ग्रहणीसाध्या यूनि कृच्छ्रा प्रकीर्तिता ।
 घृच्छे त्वसाव्या विज्ञेया मतं धन्वन्तरेरिदम् ॥ २५ ॥
 इति योगतरङ्गिण्यां ग्रहणीनिदानं नाम पदपठितमस्तारः ॥ ६६ ॥

अथ सप्तपदितमस्तारः ।

अथ ग्रहणीचिकित्सा-

तत्र वातजा-

ग्रहणीमाश्रितं दोषमजीर्णवदुपाचरेत् ।
 लङ्घनैर्दीपनीयैश्च सदाऽतीसारभेषजैः ॥ १ ॥
 दोषं सामं निरामं च विद्यादत्रातिसारवत् ।
 अतीसारोक्ताविधिना तस्याऽऽमं च विपाचयेत् ॥ २ ॥
 पेपादि पटुं लङ्घनं पञ्चकोलादिमिर्युतम् ।
 दीपनानि च तक्रं च ग्रहण्यां योजयेन्निपक्व ॥ ३ ॥
 कपित्थविल्वचाङ्गेरीतक्रदाडिमसाधिता ।
 यवागूः पाचयत्यामं शकृतसंवर्तयत्यपि ॥ ४ ॥
 संवर्तयति घनी करोति ।

ज्ञात्वा तु परिपक्वं च वातजं ग्रहणीगदम् ।
 दीपनैर्भेषजैः पक्कैः सर्पिर्भिः समुपाचरेत् ॥ ५ ॥

तस्या उपचाराः-

धान्यविल्वबलाशुण्ठीशालिपर्णीभृतं जलम् ।
 स्याद्वातग्रहणीदोषे सानाहे सपरिग्रहे ॥ ६ ॥

जरायुवेष्टितो भुग्नपृष्ठग्रीवास्थिसंहतिः ।
 गर्भाशये स्थितो देही ज्ञानवानतिचिन्तयन् ॥ २३ ॥
 किं मया दुष्कृतं कर्म कृतं गर्भाशये यतः ।
 पतितो निरये घोरे नानादुःखप्रदायिनि ॥ २४ ॥
 यदि गर्माद्विनिर्यामि करिष्यामि तदा शुभम् ।
 येन मूयो गर्भवासदुःखं द्रक्ष्यामि न क्वचित् ॥ २५ ॥
 इति संचिन्त्यमानः स देही योगीव तत्त्ववित् ।
 निःसारितः समीरेण योनिमार्गनियन्त्रितः ॥ २६ ॥
 निर्गतो योनितो देही मायया विष्यते पुनः ।
 तत्क्षणादात्मविज्ञानविनाशादिव रोदिति ॥ २७ ॥

अथ गर्भस्य द्वैविध्ये हेतुमाह—

परस्परानिलाद्वातात्प्रभिन्ने कलले द्विधा ।
 द्विधा ततः प्रवृद्धयेत युग्मं तस्मात्प्रजायते ॥ २८ ॥

अथ विकृतोत्पत्तिहेतुमाह—

मातुः श्रद्धाविघातेन स्वस्य दुष्कर्मणा तथा ।
 कुञ्जवामनखञ्जं वा विकृताश्च भवन्ति ते ॥ २९ ॥

गर्भनष्टहेतुमाह—

आघातादिनिमित्तेन जठरान्तर्भूते शिशौ ।
 जठरं जायते शीतं स्तब्धाध्मातं भृशव्यथम् ॥ ३० ॥
 गर्मास्पन्दो भवत्युष्णः कृच्छ्रादुच्छ्वसनं कुमः ।
 अरतिस्रस्तनेत्रत्वमावीनामसमुद्भवः ॥ ३१ ॥

अथाङ्गप्रत्यङ्गोत्पत्तिः—

शिरोन्तराधिर्द्वौ बाहू सक्थिनी च संमासतः ।
 पङ्कजमङ्गप्रत्यङ्गं तस्याक्षिहृदयाविकम् ॥ ३२ ॥

अथ प्रत्यङ्गानि—

चक्षुष्कर्णोष्ठनासास्तनगलरसनागल्लमन्यांसगण्ड-

भ्रुकक्षाजङ्घहस्ताङ्गुलिनखरकटीनाभिपृष्ठाण्डमेढ्रम् ।

जानू स्फिग्बस्तिपार्श्वोदरगुदपदपाण्यङ्गुलीगुल्फकादि

प्रत्यङ्गं चेत्युमाभ्यां जगद्धि विबुधास्तच्छरीरं समस्तम् ॥ ३३ ॥

कुटिले बलमत्यधिकं रागस्तीक्ष्णे च पन्नगे स्नेहः ।
 रागस्नेहबलानि तु कमले नित्यं प्रशंसन्ति ॥ ४५ ॥
 बलमास्तेऽभ्रकसखे जारणरागाः प्रतिष्ठितास्तीक्ष्णे ।
 बन्धस्तु सारलोहे कामणमथ नागवङ्गगतम् ॥ ४६ ॥
 कामाति तीक्ष्णेन रसस्तीक्ष्णेन च जीर्यते ग्रासः ।
 हेम्नो योनिस्तीक्ष्णं रागान्गृह्णाति तीक्ष्णेन ॥ ४७ ॥
 तदपि च दरेन हतं कृत्वा वा माक्षिकेण रविसहितम् ।
 घासितमपि घासनया घनवैद्यार्थं च जायं च ॥ ४८ ॥
 सर्वैरेमिलोहैर्माक्षिकमृदितैर्दुतैस्तथा गर्भे ।
 बिडयोगेन च जीर्णे रसराजो बन्धमुपयाति ।
 निर्बीजं समजीर्णं पादोनषोडशांशेन ॥ ४९ ॥
 अर्धेन पादुकनकं पादेनैकेन तुल्यकनकं च ॥ ५० ॥

समजीर्णस्य सारणयोग्यत्वं शतादिवेधनकत्वं च । इतो न्यूनजीर्णस्य
 पत्रलेपाधिकार एव । यथा—

अत्यम्लितमुद्गतिततारारिष्टादिपत्रमतिशुद्धम् ।
 आलिप्य रसेन ततः क्रमेण लिप्तं पुटेषु विश्रान्तम् ॥ ५१ ॥

पुटः प्रायेण चुष्टिकाधस्तावस्य देयः ।

अर्धेन मिश्रयित्वा हेम्ना श्रेष्ठेन तद्वलं पुटितम् ।

क्षितिखगपटुरक्तमृदा वर्णपुटोऽयं ततो देयः ॥ ५२ ॥

अर्धेनेत्युपलक्षणम् । रज्जुभिर्भेकैरङ्गामैः स्तम्भयोः सारलोहयोः ।

घट्टयते रसवेतण्डो युक्त्या श्रीगुरुदत्तया ॥ ५३ ॥

शिलाचतुष्कं गन्धेशी काचकूप्यां सुवर्णकृत ।

कीलालायःकृतो योगैः पष्टिकालेपनाधिकः ॥ ५४ ॥

मण्डूकपारदशिलावलयः समानाः

समर्दिताः क्षितिबिलेशयमन्त्रजिह्वैः ।

यन्त्रोत्तमेन गुरुभिः प्रतिपादितेन

स्वल्पैर्दिनैरिह पतन्ति न विस्मयध्वम् ॥ ५५ ॥

१ क. 'वन्मार्थ' । २ ग. 'समादिनी' । ३ ग. 'रणायो' । ४ ग. 'कवक्षेभैः' । ५ क. 'स्मयो
 रवठो' । ६ घ. 'कूप्या सु' । ७ घ. 'गः खटिका' । क. ग. 'कुटिलवगाधिक इति रसेन्द्रपाठः ।
 ८ क. 'नादः' । ९ क. 'दैः' । अशेष' ।

(दोषकालाग्निवयसां बलं वृद्धा प्रयोजयेत् ।
 हीनां च मध्यमां ज्येष्ठां मात्रां स्नेहस्य बुद्धिमान् ॥
 अमात्रया तथाऽकाले मिथ्याहारविहारतः) ।
 स्नेहः करोति शोफाशस्तन्द्रानिद्राविसंज्ञताः ।
 देया दीप्ताग्नये मात्रा स्नेहस्य पलसंमिता ॥ ५ ॥
 मध्यमा च त्रिकर्षा स्वाज्जघन्या च द्विकर्षिकी ।
 केवलं पैत्तिके सर्पिर्वातिके सैन्धवान्वितम् ॥ ६ ॥
 पेयं बहुकफे वाऽपि व्योपक्षारसमन्वितम् ।
 रुक्षक्षतविषार्तानां वातपित्तविकारिणाम् ॥ ७ ॥
 हीनमेधास्मृतोनां च सर्पिष्पानं प्रशस्यते ।
 कुमिकोष्ठानिलाविष्टाः प्रवृद्धकफमेदसः ॥ ८ ॥
 पिबेयुस्तैलसात्म्या ये तैलं दाढ्याथनश्च ये ।
 व्यायामकर्षिणः शुष्का रेतोरिक्ता महारुजः ॥ ९ ॥
 महाग्निमारुतप्राणा वसायोग्या नरा मताः ।
 क्रूराशयाः क्लेशसहा वातार्ता दीप्तबलपः ॥ १० ॥
 मज्जानमापिबेयुस्ते सर्पिर्वा सर्वतो हितम् ।
 शीतकाले दिवा स्नेहमुष्णकाले पिबेन्निशि ॥ ११ ॥
 वातपित्ताधिके रात्रौ वातश्लेष्माधिके दिवा ।
 नस्याभ्यञ्जनगण्डूषे मूर्धकर्णाक्षितर्पणे ॥ १२ ॥
 तैलं घृतं वा युञ्जीत दृष्ट्वा दोषबलाबलम् ।
 घृते कोष्णं जलं पेयं तैले यूपः प्रशस्यते ॥ १३ ॥
 वसामज्जाविधौ मण्डमनुपानं सुखावहम् ।
 वृद्धबालकृशा रुक्षाः क्षीणास्त्राः क्षीणरेतसः ॥ १४ ॥
 वातार्तास्तिमिरार्ता ये तेषां स्नेहनमुत्तमम् ।
 रुक्षस्य स्नेहनं स्नेहैरतिस्निग्धस्य रुक्षणम् ॥ १५ ॥
 मक्तद्वेषो मुखस्रावो गुदे दाहः प्रवाहिका ।
 तन्द्रातीसारपाण्डुत्वं भृशं स्निग्धस्य लक्षणम् ॥ १६ ॥
 श्यामाकचणकाद्यश्च मक्तपिण्याकसक्तुभिः ।
 रुक्षणं स्नेदेतैर्यथादोषं यथाबलम् ॥ १७ ॥
 स्नेहे शीतवेगाघातप्रजागरान् ।
 रुक्षान्नं च विधेजयेत् ॥

अथान्यद्दुर्जरत्वान्न लिखितम् । भगवद्भोविन्द-

पादास्तु कलांशमेव ग्रासं लिखन्ति । यथा-

पञ्चमिरेव ग्रासैर्धनसत्त्वं जारयित्वाऽऽदौ ।

गर्मद्रावी निपुणो जरयति धीजं कलांशेन ॥ २६ ॥

तन्मते चतुःषष्टिचत्वारिंशच्चिंशद्विंशतिषोडशांशाः पञ्च ग्रासाः ।

अथाजनवेधने-

तास्कर्माण्यस्य न तथा प्रयोगो दृश्यते ।

केवलं निर्मलं ताम्रं वापितं द्रवेन तु ।

कुरुते त्रिगुणे जीर्णं लाक्षारसनिमं रसम् ॥ २७ ॥

गन्धकेन हतं नागं जारयेत्कमलोदरे ।

एतस्य त्रिगुणे जीर्णे लाक्षामो जायते रसः ॥ २८ ॥

एतत्तु नागसंबन्धान्न रसायनकर्मणि ।

किं वा यथोक्तसिद्धबीजोपरि त्रिगुणताम्रोत्तारणादनु तद्बीजं सम-
जीर्णं सत्तन्त्रेणैव रञ्जयति ।

कुनटीहतकरिणा वा रविणा वा ताप्यगन्धकहतेन ।

दरदनिहतांसिना वा निर्व्यूढं हेमतद्बीजम् ॥ २९ ॥

घालिना व्यूढं केवलार्कमपि ।

अथ तारबीजम्-

कुटिलं विमला तीक्ष्णं समं चूर्णं प्रकल्पयेत् ।

पुटितं पञ्चवारं तु तारं बाह्यं शनैर्धमेत् ॥ ३० ॥

यावद्दशगुणं तत्तु तारबीजं भवेच्छुभम् ।

सत्त्वं तालोद्भवं वङ्गं समं कृत्वा तु धामयेत् ॥ ३१ ॥

तच्चूर्णं बाह्येत्तारे गुणान्येवं तु षोडश ।

प्रतिबीजमिदं श्रेष्ठं सूतकस्य तु बन्धनम् ॥ ३२ ॥

चारणात्सारणाच्चैव सहस्रांशेन विध्यति ।

वङ्गाश्रं बाह्येत्तारे गुणानि द्वादशैव तु ॥ ३३ ॥

एतद्बीजे समे जीर्णे शतवेधी भवेन्नरः ।

तावन्मात्रमिदं स्वादेवक्ष्येद्वा यथाऽनलम् ।
 निखिलान्ग्रहणीरोगान्प्रमेहांश्चैव विंशतिम् ॥ ४४ ॥
 अशांसि पञ्च गुल्मांश्च कुष्ठानाहमगंदरम् ।
 उरोघातं प्रतिश्यायं दौर्बल्यं वह्निसंक्षयम् ॥ ४५ ॥
 धातुक्षीणो वयःक्षीणः स्त्रीभिः क्षीणः क्षयी तथा ।
 नारीणां चैव संसेव्यो वन्ध्यानां चैव पुत्रदः ॥ ४६ ॥
 रूपौदार्यं स्वरीदार्यं मेधामावहति स्थिराम् ।
 महाकल्याणको ह्येष रसायनमनुत्तमम् ॥ ४७ ॥
 कल्याणकगुडश्चैष पित्तुपादं समश्नुयात् ।
 ज्वरेऽपि च सदा योग्यो रक्तपित्ते संविद्धमहे ॥ ४८ ॥

इति महाकल्याणको गुडः ।

अथ सर्जरसचूर्णम्—

श्वेतो वा यदि वा रक्तः सुषको ग्रहणीगदः ।
 गुर्देनाधिकसर्जेन भक्षितेनाऽऽशु शाम्यति ॥ ४९ ॥

सर्जः राल इति लोके ।

इति सर्जरसचूर्णम् ।

अथ बिल्वादिघृतम्—

बिल्वाब्दशक्रयववालकमोचसिद्ध-
 मार्जं पयः पिबति यो दिवसत्रयेण ।
 सोऽतिप्रवृद्धचिरजं ग्रहणीविकारं
 सामं सशोणितमसाध्यमपि क्षिणोति ॥ ५० ॥
 बिल्वाग्निचव्यार्द्रकशृङ्गवेर-
 काथेन कल्केन च सिद्धमाज्यम् ।
 सच्छागदुग्धं ग्रहणीगदोत्थे
 शोफाग्निसादारुचिनुद्गरिष्ठम् ॥ ५१ ॥

इति बिल्वादिघृतम् ।

अथ तक्रहरीतकी—

त्रिकांशे तक्रस्य द्विकुडवपटौ पष्टिममयाः
 पचेद्यस्थीः सार्धं घृततिलजंशुण्ठयश्चिकुडवैः ।

एकीयमानमाह-

स्वर्णं तारं च ताम्रं च बह्वो नागस्तु पञ्चमः ।
रीतिका च तथा घोरो लोहं चैवष्ट धातवः ॥ २ ॥

तत्र प्रथमं स्वर्णम्-

पुरा निजाधमस्थानां सप्तर्षाणां जितात्मनाम् ।
पत्नीं विलोक्य लावण्यलक्ष्मीसंपन्नयौवनाम् ॥ ३ ॥
कन्दर्पवर्षविभ्रान्तचेतसो जातवेदसः ।
पातितं यद्भूरापृष्ठे रेतस्तद्धेगतामियात् ॥ ४ ॥
कृत्रिमं चापि भवति सिद्धसूतस्य योगतः ।
मेरुसानुपतज्जम्बूफलाम्भोयोगतः परम् ॥ ५ ॥
दिव्यौषधीमणिस्पर्शाद्व्यन्दयति काञ्चनम् ।
एवं नानाविधान्यत्र जायन्ते काञ्चनानि वै ॥ ६ ॥
तत्र यद्भक्षणाहं स्याद्धेम तल्लक्षणं शृणु ।
दाहे रक्तं सितं छेदे निकषे कुल्लुमप्रमम् ॥ ७ ॥
तारैशुल्योत्थितं स्निग्धं मृदु हेम गुरुत्तमम् ।
श्वेताङ्गं कठिनं रुक्षं विवर्णं समलं दालि ॥ ८ ॥
दाहे छेदे सितं श्वेतं कषे लघु च तत्त्यजेत् ।

अथ हेमशोधनम्-

मृत्तिका मातुलुङ्गाद्यैः पञ्चवासरमाविता ॥ ९ ॥
समस्मलवर्णा हेम शोधयेत्पुटपाकतः ।

अन्यच्च-

सुवर्णमुत्तमं बह्वो विद्वृतं निक्षिपेन्निशः ॥ १० ॥
काञ्चनारद्रवैः शुद्धं काञ्चनं जायते मृशम् ।

अथ हेममारणम्-

शुद्धसूतसमं स्वर्णं खल्वे कृत्वा तु गोलकम् ॥ ११ ॥
ऊर्ष्वार्धो मृत्तिकां दत्त्वा सर्वतुल्यं निरुध्य च ।
त्रिंशद्भनोत्पलेर्देयं पुटमेवं चतुर्दश ॥ १२ ॥
निरुत्थं हेम मस्म स्याद्भन्धो देयः पुनः पुनः ।

अथ स्वस्थसमधातोर्मज्जादिमानं वाग्भटात्—

मज्जा मेदो वसा मूत्रं पित्तश्लेष्मशकृदमृक् ॥ ९७ ॥

रसो जलं च देहेऽस्मिन्नेकैकाञ्जलिवर्धितम् ।

पृथक्स्वप्नसुप्तं प्रोक्तमोजोमस्तिष्करेतसाम् ॥ ९८ ॥

द्वावञ्जली तु स्तन्यस्य चत्वारो रजसस्त्रियाः ।

समधातोरिदं मानं विद्याद्वृद्धिक्षयाम्बिताः ॥ ९९ ॥

शुक्रासृग्गर्भिणीभोज्यचेष्टागर्माशयर्तुषु ।

यः स्याद्दोषोऽधिकस्तेन प्रकृतिः सप्तधोविता ॥ २०० ॥

अथ वयोविचारः—

बाल्यमापोऽष्टाद्वर्षात्ततो मध्येऽधिसप्ततिः ।

पृच्छस्तदूर्ध्वं विज्ञेयं वयोमानमिति त्रिधा ॥ १ ॥

उक्तं च वाग्भटे—

वयस्त्वा षोडशाद्बाल्यं तत्र धात्विन्द्रियौजसाम् ।

वृद्धिरा सप्ततेर्मध्यं तत्रावृद्धिः परं क्षयः ॥ २ ॥

स्वं स्वं हस्तत्रयं सार्धं षण्णः पात्रं सुखायुषोः ।

इति योगतरङ्गिण्यां शारीरं नाम द्वितीयस्तरङ्गः ॥ २ ॥

अथ तृतीयस्तरङ्गः ।

अथ परिमाणा ।

न मानेन विना युक्तिर्द्रव्याणां ज्ञायते क्वचित् ।

अतः प्रयोगकार्यार्थं मानमत्रोच्यते मया ॥ १ ॥

मानं च द्विविधं प्रोक्तं कालिङ्गं मागधं तथा ।

कालिङ्गान्मागधं श्रेष्ठमिति मानविदो विदुः ॥ २ ॥

असरेणुर्बुधैः प्रोक्तस्त्रिंशता परमाणुभिः ।

असरेणोस्तु पर्याधैर्नाम्ना वंशी निगद्यते ॥ ३ ॥

जालान्तरगतैः सूर्यकरैर्वंशी निगद्यते ।

षड्वंशीमिर्मरीचिः स्यात्तामिः षड्मिश्र राजिका ॥ ४ ॥

तिसृभी राजिकाभिश्च सर्पपः प्रोच्यते बुधैः ।

पतोऽष्टसर्पपैः प्रोक्तो गुक्ता स्यात्तच्चतुष्टयम् ॥ ५ ॥

षड्मिश्र रक्तिकाभिश्च मापको हेमधानको ।

सापैश्चतुर्भिः शाणः स्याद्भूरणः स निगद्यते ॥ ६ ॥

पाके दुग्धं व्रजति शिखराकारकं नेति मूमी
फान्तं लोहं तदिदमुदितं लक्षणेरेभिरत्र ॥ ६४ ॥

अथैषां शोधनमारणे यथा—

शशरक्तेन संलिसं किं चार्कपयसाऽयतः ।
दलं हुताशने ध्मातं सिक्तं त्रैफलवारिणा ॥ ६५ ॥
एवं त्रिशः कृते लोहं शुद्धिमाप्नोत्यसंशयम् ।

अथान्यप्रकारः—

त्रिफलाष्टगुणे तोये त्रिफला पोटशोन्मिका ॥ ६६ ॥
तत्काथे पादशेषे तु लोहस्य पठपञ्चकम् ।
कृत्वा पत्राणि तप्तानि सप्तवारं निषेचयेत् ॥ ६७ ॥
एवं प्रलीयते दोषो गिरिजो लोहसंभवः ।

इति लोहशुद्धिः ।

अथ लोहमारणगुणाः—

शुद्धस्य सूतराजस्य मागो मागद्वयं धेलेः ॥ ६८ ॥
द्वयोः समं सारचूर्णं मर्दयेत्कन्यकाम्बुना ।
यामद्वयं तस्य गोलं संवेष्ट्यैरण्डजैर्दलेः ॥ ६९ ॥
ततः सूत्रेण संबध्य स्थापयेत्ताम्रसंपुटे ।
संमुष्य घटने तस्य मृदा संशोष्य तत्पुनः ॥ ७० ॥
त्रिदिनं धान्यराशिस्थं तत उधृत्य मर्दयेत् ।
रजस्तद्वज्रगलितं नीरे तरति हंसवत् ॥ ७१ ॥
सोमासृतामिधमिदं लोहमस्म प्रकीर्तितम् ।

अथान्यप्रकारः—

द्वादशांशेन दरदं तीक्ष्णचूर्णस्य मेलयेत् ॥ ७२ ॥
कन्यानीरेण संमर्द्य यामयुग्मं तु तत्पुनः ।
शरावसंपुटे कृत्वा पुटेव्रजपुटेन वै ॥ ७३ ॥
सप्तधैवं कृतं लोहरजो वारितरं भवेत् ।

अथान्यप्रकारः—

काकोदुम्बरिकानीरैर्लोहपत्राणि सेचयेत् ॥ ७४ ॥

जरायुवेष्टितो भुग्नपृष्ठग्रीवास्थिसंहतिः ।

गर्भाशये स्थितो देही ज्ञानवानतिचिन्तयन् ॥ २३ ॥

किं मया दुष्कृतं कर्म कृतं गर्भाशये यतः ।

पतितो निरये घोरे नानादुःखप्रदायिनि ॥ २४ ॥

यदि गर्माद्विनिर्यामि करिष्यामि तदा शुभम् ।

येन मूयो गर्भवासदुःखं द्रक्ष्यामि न क्वचित् ॥ २५ ॥

इति संचिन्त्यमानः स देही योगीव तत्त्ववित् ।

निःसारितः समीरेण योनिमार्गनियन्त्रितः ॥ २६ ॥

निर्गतो योनितो देही मायया विष्यते पुनः ।

तत्क्षणादात्मविज्ञानविनाशादिव रोदिति ॥ २७ ॥

अथ गर्भस्य द्वैविध्ये हेतुमाह—

परस्परानिलाद्वातात्प्रभिन्ने कलले द्विधा ।

द्विधा ततः प्रवृद्धयेत युग्मं तस्मात्प्रजायते ॥ २८ ॥

अथ विकृतोत्पत्तिहेतुमाह—

मातुः श्रद्धाविघातेन स्वस्य दुष्कर्मणा तथा ।

कुञ्जवामनखञ्जं वा विकृताश्च भवन्ति ते ॥ २९ ॥

गर्भनष्टहेतुमाह—

आघातादिनिमित्तेन जठरान्तर्भूते शिशौ ।

जठरं जायते शीतं स्तब्धाध्मातं भृशव्यथम् ॥ ३० ॥

गर्मास्पन्दो भवत्युष्णः कृच्छ्रादुच्छ्वसनं कुमः ।

अरतिस्त्रस्तनेत्रत्वमावीनामसमुद्भवः ॥ ३१ ॥

अथाङ्गप्रत्यङ्गोत्पत्तिः—

शिरोन्तराधिर्द्धौ बाहू सक्थिनी च संमासतः ।

पङ्कजमङ्गप्रत्यङ्गं तस्याक्षिहृदयाविकम् ॥ ३२ ॥

अथ प्रत्यङ्गानि—

चक्षुष्कर्णोष्ठनासास्तनगलरसनागल्लमन्यांसगण्ड-

भ्रुकक्षाजङ्घहस्ताङ्गुलिनखरकटीनाभिपृष्ठाण्डमेढ्रम् ।

जानू स्फिग्बस्तिपार्श्वोदरगुदपदपाण्यङ्गुलीगुल्फकादि

प्रत्यङ्गं चेत्युमाभ्यां जगद्भि विबुधास्तच्छरीरं समस्तम् ॥ ३३ ॥

अथान्यद्दुर्जरत्वान्न लिखितम् । भगवद्भोविन्द-

पादास्तु कलांशमेव ग्रासं लिखन्ति । यथा-

पञ्चमिरेव ग्रासैर्धनसत्त्वं जारयित्वाऽऽदौ ।

गर्मद्रावी निपुणो जरयति धीजं कलांशेन ॥ २६ ॥

तन्मते चतुःषष्टिचत्वारिंशच्चिंशद्विंशतिषोडशांशाः पञ्च ग्रासाः ।

अथाजनवेधने-

तास्कर्मण्यस्य न तथा प्रयोगो दृश्यते ।

केवलं निर्मलं ताम्रं वापितं द्रवेन तु ।

कुरुते त्रिगुणे जीर्णं लाक्षारसनिमं रसम् ॥ २७ ॥

गन्धकेन हतं नागं जारयेत्कमलोदरे ।

एतस्य त्रिगुणे जीर्णे लाक्षामो जायते रसः ॥ २८ ॥

एतत्तु नागसंबन्धान्न रसायनकर्मणि ।

किं वा यथोक्तसिद्धबीजोपरि त्रिगुणताम्रोत्तारणादनु तद्बीजं सम-
जीर्णं सत्तन्त्रेणैव रञ्जयति ।

कुनटीहतकरिणा वा रविणा वा ताप्यगन्धकहतेन ।

दरदनिहतांसिना वा निर्व्यूढं हेमतद्बीजम् ॥ २९ ॥

घालिना व्यूढं केवलार्कमपि ।

अथ तारबीजम्-

कुटिलं विमला तीक्ष्णं समं चूर्णं प्रकल्पयेत् ।

पुटितं पञ्चवारं तु तारं बाह्यं शनैर्धमेत् ॥ ३० ॥

यावद्दशगुणं तत्तु तारबीजं भवेच्छुभम् ।

सत्त्वं तालोद्भवं वङ्गं समं कृत्वा तु धामयेत् ॥ ३१ ॥

तच्चूर्णं बाह्येत्तारे गुणान्येवं तु षोडश ।

प्रतिबीजमिदं श्रेष्ठं सूतकस्य तु बन्धनम् ॥ ३२ ॥

चारणात्सारणाच्चैव सहस्रांशेन विध्यति ।

वङ्गाश्रं बाह्येत्तारे गुणानि द्वादशैव तु ॥ ३३ ॥

एतद्बीजे समे जीर्णे शतवेधी भवेन्नरः ।

- हनोर्मोक्षे स्मृतः स्वेदो रक्तच्छर्दिविधौ पुनः ।
 रक्तपित्तविधानेन रक्तच्छर्दिमुपाचरेत् ॥ २८ ॥
 धात्रीरसाञ्जनोशीरलाजचन्दनवारिभिः ।
 काथं कृत्वा पाययेच्च सघृतक्षौद्रशर्करम् ॥ २९ ॥
 शाम्पन्त्यनेन तृष्णाद्याः पीडाश्छर्दिसमुद्भवाः ।
 हृत्कण्ठाशिरसां शुद्धिर्दीप्ताभित्वं च लाघवम् ॥ ३० ॥
 कफपित्तविनाशश्च सम्यग्वान्तस्य चेष्टितम् ।
 ततोऽपराह्णे दीप्ताग्निं मुद्गपट्टिकशालिभिः ॥ ३१ ॥
 हृद्यैश्च जाङ्गलरसैः कृत्वा घृणं च मोजयेत् ।
 तन्द्रा निद्राऽऽस्यदौर्गन्ध्यं पाण्डुश्च ग्रहणीविषम् ॥ ३२ ॥
 सुवान्तस्य न पीडायै भवन्त्येते कदाचन ।
 अजीर्णं शीतपानीयं व्यायामं मैथुनं तथा ॥ ३३ ॥
 स्नेहाभ्यङ्गनप्रदेहांश्च दिनैकं वर्जयेत्सुधीः ॥
 इति योगतरङ्गिण्यां वमनविधिर्नाम सप्तमस्तरङ्गः ॥ ७ ॥

अष्टमस्तरङ्गः ।

अथ विरेकविधिः—

- स्निग्धस्विन्नस्य वान्तस्य दद्यात्सम्यग्विरेचनम् ।
 अवान्तस्य त्वधः स्रस्तो ग्रहणीं छादयेत्कफः ॥ १ ॥
 मन्दग्निं गौरवं कुर्याज्जनयेद्वा प्रवाहिकाम् ।
 अथ वा पाचनैरामं बलासं च विपाचयेत् ॥ २ ॥
 पित्ते विरेचनं युक्त्यादामोद्भूते गदे तथा ।
 उदरे च तथाऽऽध्माने कोष्ठशुद्धौ विशेषतः ॥ ३ ॥
 दोषाः कदाचित्कुप्यन्ति जिता लङ्घनपाचनैः ।
 ये तु संशोधनैः शुद्धा न तेषां पुनरुद्भवः ॥ ४ ॥
 बालवृद्धावतिस्निग्धः क्षतक्षीणो मयान्वितः ।
 वान्तस्तृपार्तः स्थूलश्च गर्भिणी च नवज्वरी ॥ ५ ॥
 नवप्रसूता नारी च मन्दग्निश्च मदात्ययी ।
 शल्योद्धृतश्च रुक्षश्च न विरेच्या विजानता ॥ ६ ॥

कृष्णत्वद्भेनसाविष्मूत्रनेत्रवक्त्रश्च जायते ।
गुल्मप्लीहोदराष्ठीलासंभवस्तत एव च ॥ १७ ॥

पित्तार्शः—

पित्तोत्तरा नीलमुरा रक्तपीतासितप्रमाः ।
तन्वस्रसायिणो विस्रास्तनवो मृदवः श्लथाः ॥ १८ ॥
शुकजिह्वायकृत्खण्डजलौकावक्त्रसंनिमाः ।
बाह्वपाकज्वरस्वेदनृण्मूर्छारुचिमोहदाः ॥ १९ ॥
सोष्माणो द्रवनीलोष्णपीतरक्तामवर्चसः ।
ययमध्या हरिपीतहारिद्रत्वद्भनसाव्यः ॥ २० ॥

कफार्शः—

श्लेष्मोल्बणा महामूला घना मन्दरुजः सिताः ।
उत्सन्नोपचिताः स्निग्धाः स्तेब्धवृद्धगुरुस्थिराः ॥ २१ ॥
पिच्छिलाः स्तिमिताः श्लक्ष्णाः कण्ठ्वाढ्याः स्पर्शनप्रियाः ।
करीरपनसास्थगामास्तथा गोस्तनसंनिमाः ॥ २२ ॥
षट्क्षेणानाहिनः पायुर्बस्तिनाभिविकारिणः ।
सकासंश्वासहृष्टासप्रसेकारुचिपीनसाः ॥ २३ ॥
भेहकृच्छ्राशिरोजाड्याशिशिरज्वरंकारिणः ।
क्लेशाग्निमार्दवच्छर्दिराममायधिकारदाः ॥ २४ ॥
वसामसकफप्रापपुरीषाः समवाहिकाः ।
स स्रवन्ति न मिद्यन्ते पाण्डुस्निग्धत्वगादवः ॥ २५ ॥

त्रिदोषार्शः—

सर्वैः सर्वात्मकान्याहुर्लक्षणेः सहजानि च ।

रक्तार्शः—

रक्तोल्बणा गुदे कीलाः पित्ताकृतिसमन्विताः ॥ २६ ॥
वदमरोहसदृशा गुञ्जाविद्रुमसंनिमाः ।
तेऽत्यर्थं दुष्टमुष्णं च गाढविद्रुमपीडिताः ॥ २७ ॥
स्रवन्ति सहसा रक्तं तस्य चातिप्रवृत्तितः ।
भेकामः पीडयते दुःखैः शोणितक्षयसंभवैः ॥ २८ ॥

(दोषकालाग्निवयसां बलं वृद्धा प्रयोजयेत् ।
 हीनां च मध्यमां ज्येष्ठां मात्रां स्नेहस्य बुद्धिमान् ॥
 अमात्रया तथाऽकाले मिथ्याहारविहारतः) ।
 स्नेहः करोति शोफाशस्तन्द्रानिद्राविसंज्ञताः ।
 देया दीप्ताग्नये मात्रा स्नेहस्य पलसंमिता ॥ ५ ॥
 मध्यमा च त्रिकर्षा स्वाज्जघन्या च द्विकर्षिकी ।
 केवलं पैत्तिके सर्पिर्वातिके सैन्धवान्वितम् ॥ ६ ॥
 पेयं बहुकफे वाऽपि व्योपक्षारसमन्वितम् ।
 रुक्षक्षतविषातानां वातपित्तविकारिणाम् ॥ ७ ॥
 हीनमेधास्मृतानां च सर्पिष्पानं प्रशस्यते ।
 कुमिकोष्ठानिलाविष्टाः प्रवृद्धकफमेदसः ॥ ८ ॥
 पिबेयुस्तैलसात्म्या ये तैलं दाढ्याथनश्च ये ।
 व्यायामकर्षिणः शुष्का रेतोरिक्ता महारुजः ॥ ९ ॥
 महाग्निमारुतप्राणा वसायोग्या नरा मताः ।
 क्रूराशयाः क्लेशसहा वातार्ता दीप्तबलपः ॥ १० ॥
 मज्जानमापिबेयुस्ते सर्पिर्वा सर्वतो हितम् ।
 शीतकाले दिवा स्नेहमुष्णकाले पिबेन्निशि ॥ ११ ॥
 वातपित्ताधिके रात्रौ वातश्लेष्माधिके दिवा ।
 नस्याभ्यञ्जनगण्डूषे मूर्धकर्णाक्षितर्पणे ॥ १२ ॥
 तैलं घृतं वा युञ्जीत दृष्ट्वा दोषबलाबलम् ।
 घृते कोष्णं जलं पेयं तैले यूपः प्रशस्यते ॥ १३ ॥
 वसामज्जाविधौ मण्डमनुपानं सुखावहम् ।
 वृद्धबालकृशा रुक्षाः क्षीणास्त्राः क्षीणरेतसः ॥ १४ ॥
 वातार्तास्तिमिरार्ता ये तेषां स्नेहनमुत्तमम् ।
 रुक्षस्य स्नेहनं स्नेहैरतिस्निग्धस्य रुक्षणम् ॥ १५ ॥
 मक्तद्वेषो मुखस्रावो गुदे दाहः प्रवाहिका ।
 तन्द्रातीसारपाण्डुत्वं भृशं स्निग्धस्य लक्षणम् ॥ १६ ॥
 श्यामाकचणकाद्यश्च मक्तपिण्याकसक्तुभिः ।
 रुक्षणं स्नेदेतैर्यथादोषं यथाबलम् ॥ १७ ॥
 स्नेहे शीतवेगाघातप्रजागरान् ।
 रुक्षान्नं च विधेजयेत् ॥

पाके दुग्धं व्रजति शिखराकारकं नेति मूमी
फान्तं लोहं तदिदमुदितं लक्षणेरेभिरत्र ॥ ६४ ॥

अथैषां शोधनमारणे यथा—

शशरक्तेन संलिसं किं चार्कपयसाऽयतः ।
दलं हुताशने ध्मातं सिक्तं त्रैफलवारिणा ॥ ६५ ॥
एवं त्रिशः कृते लोहं शुद्धिमाप्नोत्यसंशयम् ।

अथान्यप्रकारः—

त्रिफलाष्टगुणे तोये त्रिफला पोटशोन्मिका ॥ ६६ ॥
तत्काथे पादशेषे तु लोहस्य पठपञ्चकम् ।
कृत्वा पत्राणि तप्तानि सप्तवारं निषेचयेत् ॥ ६७ ॥
एवं प्रलीयते दोषो गिरिजो लोहसंभवः ।

इति लोहशुद्धिः ।

अथ लोहमारणगुणाः—

शुद्धस्य सूतराजस्य मागो मागद्वयं धेलेः ॥ ६८ ॥
द्वयोः समं सारचूर्णं मर्दयेत्कन्यकाम्बुना ।
यामद्वयं तस्य गोलं संवेष्टयेत्पण्डजैर्दलेः ॥ ६९ ॥
ततः सूत्रेण संबध्य स्थापयेत्ताम्रसंपुटे ।
संमुष्य घटने तस्य मृदा संशोष्य तत्पुनः ॥ ७० ॥
त्रिदिनं धान्यराशिस्थं तत उधृत्य मर्दयेत् ।
रजस्तद्वज्रगलितं नीरे तरति हंसवत् ॥ ७१ ॥
सोमासृतामिधमिदं लोहमस्म प्रकीर्तितम् ।

अथान्यप्रकारः—

द्वादशांशेन दरदं तीक्ष्णचूर्णस्य मेलयेत् ॥ ७२ ॥
कन्यानीरेण संमर्द्य यामयुग्मं तु तत्पुनः ।
शरावसंपुटे कृत्वा पुटेव्रजपुटेन वै ॥ ७३ ॥
सप्तधैवं कृतं लोहरजो वारितरं भवेत् ।

अथान्यप्रकारः—

काकोदुम्बरिकानीरैर्लोहपत्राणि सेचयेत् ॥ ७४ ॥

ऊष्मत्रयो रसोवातवहे नाड्यौ तु मर्मणी ।
 अर्धाङ्गुले अपस्तम्भौ कालान्तरस्मृतिपदे ॥ ७१ ॥
 पार्श्वद्वन्द्वस्योपरिष्ठादधस्तादन्तयोः शिरे ।
 अर्धाङ्गुले अपालापौ मर्मणी चिरमारके ॥ ७२ ॥
 हृदयं स्तनयोर्मध्यं चतुरङ्गुलसंमितम् ।
 शिरामर्मात्रं हननात्सद्य एव विपद्यते ॥ ७३ ॥
 शिरामूलं शिरामर्म नाभिः स्याच्चतुरङ्गुला ।
 समन्ततस्तत्र हतः सद्यो मृतिमवाप्नुयात् ॥ ७४ ॥
 अधस्तात्पार्श्वयोर्मध्ये जघनस्योर्ध्वमल्पशः ।
 पृष्ठगौ पार्श्वसंघाते तिर्यगूर्ध्वं तु मर्मणी ॥ ७५ ॥
 स्तनमूलादुभयतः पृष्ठवंशमुज्जु शिरे ।
 अर्धाङ्गुले बृहत्पौ स्तो मर्मणी चिरमारके ॥ ७६ ॥
 ऊरुमध्योर्ध्वतोऽधस्ताद्वङ्गुणस्याङ्गुलार्धतः ।
 लोहिताक्षाणि मर्माणि घाताद्वैकल्यदानि हि ॥ ७७ ॥
 ऊरुमध्ये शिरे ऊर्वोरङ्गुलैकमिते ऋजू ।
 मर्मणी स्तस्तत्र हते वैकल्यमुपजायते ॥ ७८ ॥
 इत्येकचत्वारिंशच्छिरामर्माणि ।

अथैकादश मांसमर्माणि ।

अर्धाङ्गुलं नाम तलहृदयं चिरमारकम् ।
 मांसमर्मं चतुर्धा स्यात्पाणिपत्तलमध्यगम् ॥ ७९ ॥
 त्रयोदशाङ्गुलादूर्ध्वं प्रतिपाष्णीन्द्रवस्तयः ।
 मांसमर्माणि चत्वारि द्यङ्गुलान्मानजङ्घयोः ॥ ८० ॥
 अधश्चुबुकयोरर्धाङ्गुलौ तु स्तनरोहितौ ।
 कालान्तरप्राणहरे जायेते मांसमर्मणी ॥ ८१ ॥
 सद्योघाति गुदौ मांसमर्मं स्याच्चतुरङ्गुलम् ।

अथ सप्तविंशतिस्नायुमर्माणि ।

स्नायुमर्माणि चत्वारि स्युः श्रोण्योर्जानुसंधितः ॥ ८२ ॥
 ऊर्ध्वं चोभयतो घाताद्व्यङ्गुला विकलत्वदाः ।
 मुष्कवङ्गक्षणयोर्मध्ये विटपौ स्नायुमर्मणी ॥ ८३ ॥

कुटिले बलमत्यधिकं रागस्तीक्ष्णे च पन्नगे स्नेहः ।
 रागस्नेहबलानि तु कमले नित्यं प्रशंसन्ति ॥ ४५ ॥
 बलमास्तेऽभ्रकसखे जारणरागाः प्रतिष्ठितास्तीक्ष्णे ।
 बन्धस्तु सारलोहे कामणमथ नागवङ्गगतम् ॥ ४६ ॥
 कामाति तीक्ष्णेन रसस्तीक्ष्णेन च जीर्यते ग्रासः ।
 हेम्नो योनिस्तीक्ष्णं रागान्गृह्णाति तीक्ष्णेन ॥ ४७ ॥
 तदपि च दरेन हतं कृत्वा वा माक्षिकेण रविसहितम् ।
 घासितमपि घासनया घनवैद्यार्थं च जायं च ॥ ४८ ॥
 सर्वैरेमिलोहैर्माक्षिकमृदितैर्दुतैस्तथा गर्भे ।
 बिडयोगेन च जीर्णे रसराजो बन्धमुपयाति ।
 निर्बीजं समजीर्णं पादोनषोडशांशेन ॥ ४९ ॥
 अर्धेन पादुकनकं पादेनैकेन तुल्यकनकं च ॥ ५० ॥

समजीर्णस्य सारणयोग्यत्वं शतादिवेधनकत्वं च । इतो न्यूनजीर्णस्य
 पत्रलेपाधिकार एव । यथा—

अत्यम्लितमुद्गतिततारारिष्टादिपत्रमतिशुद्धम् ।
 आलिप्य रसेन ततः क्रमेण लिप्तं पुटेषु विश्रान्तम् ॥ ५१ ॥

पुटः प्रायेण चुष्टिकाधस्तावस्य देयः ।

अर्धेन मिश्रयित्वा हेम्ना श्रेष्ठेन तद्वलं पुटितम् ।

क्षितिखगपटुरक्तमृदा वर्णपुटोऽयं ततो देयः ॥ ५२ ॥

अर्धेनेत्युपलक्षणम् । रज्जुभिर्भेकैरङ्गामैः स्तम्भयोः सारलोहयोः ।

घट्यते रसवेतण्डो युक्त्या श्रीगुरुदत्तया ॥ ५३ ॥

शिलाचतुष्कं गन्धेशी काचकूप्यां सुवर्णकृत ।

कीलालायःकृतो योगैः पट्टिकालेपनाधिकः ॥ ५४ ॥

मण्डूकपारदशिलावलयः समानाः

समर्दिताः क्षितिबिलेशयमन्त्रजिह्वैः ।

यन्त्रोत्तमेन गुरुभिः प्रतिपादितेन

स्वल्पैर्दिनैरिह पतन्ति न विस्मयध्वम् ॥ ५५ ॥

१ क. 'वन्मार्थ' । २ ग. 'समादिनी' । ३ ग. 'रणायो' । ४ ग. 'कवक्षेभैः' । ५ क. 'स्मयो
 रवठो' । ६ घ. 'कूप्या सु' । ७ घ. 'गः खटिका' । क. ग. 'कुटिलवर्णाधिक इति रसेन्द्रपाठः ।
 ८ क. 'नादः' । ९ क. 'दैः' । अशेष' ।

खादरे मुखसौगन्ध्यं विलम्बे तु बहुलं धनम् ।
 उदुम्बरे वयोवृद्धिराम्रे त्वारोग्यमेव च ॥ १४ ॥
 फदम्बे तु धृतिर्मेधा जाम्बवे तु दृढा श्रुतिः ।
 शिरीषे कीर्तिसौभाग्ये आयुरारोग्यमेव च ॥ १५ ॥
 अपामार्गे धृतिर्मेधा प्रजाशक्तिस्तथा ध्वनिः ।
 दाडिम्यां सुन्दराकारः ककुभे कुटजे तथा ॥ १६ ॥
 जातीतगरमन्दारैर्दुःस्वप्नं च विनश्यति ।
 न खादेन्मुखशोषार्तिकासहिष्कावमीषु च ॥ १७ ॥
 दुर्बलो जीर्णयुक्तश्च मूर्छार्तो मदपीडितः ।
 शिरोरुजार्तस्तृपितः श्रान्तः पानकुमान्वितः ॥ १८ ॥
 अर्दिती कर्णशूली च दन्तरोगी नवज्वरी ।
 ओष्ठरोगी तथा तालुजिह्वारोगसमन्वितः ॥ १९ ॥
 जिह्वानिर्लेखनं रौप्यं सौवर्णं ताम्रजं तथा ।
 तन्मलापहरं शस्तं मृदु श्लक्ष्णं दशाङ्गुलम् ॥ २० ॥
 मुखवैरस्यदौर्गन्ध्यशोषजाड्यहरं सुखम् ।
 असंचार्यो मुखे पूर्णे गण्डूषः कवलोऽन्यथा ॥ २१ ॥
 खदिरक्षीरवृक्षादिभेदाम्लकवलग्रहः ।
 अरोचकास्यवैरस्यमलपूतिप्रसेकजित् ॥ २२ ॥
 गण्डूषमथ कुर्वीत शीतेन पयसा मुहुः ।
 कफकण्डूमलहरं मुखान्तःशुद्धिकारकम् ॥ २३ ॥
 सुखोष्णोदकगण्डूषः कफारुचिमलापहः ।
 दन्तजाड्यहरश्चापि मुखलाघवकारकः ॥ २४ ॥

निषेधः—

विषमूर्छामदातानां शोषिणां रक्तपित्तिनाम् ।
 कुपिताक्षिमलक्ष्णीणरूक्षाणां स न शस्यते ॥ २५ ॥
 मुखप्रक्षालनं शीतपयसा रक्तपित्तजित् ।
 मुखस्य पिण्डिकाशोषनीलिकाव्यङ्गनाशनम् ॥ २६ ॥
 कुर्याद्वाऽपि कटुष्णेन पयसाऽपि विशोधनम् ।
 कफवातहरं स्निग्धं मुखदोषविनाशनम् ॥ २७ ॥

तत्र प्रथमं गन्धकजारणं यथोक्तं शिवागमे—

तुल्ये तु गन्धके जीर्णे शुद्धाच्छतगुणो रसः ।
 द्विगुणे गन्धके जीर्णे सर्वथा सर्वकुष्ठहा ॥ ६८ ॥
 त्रिगुणे गन्धके जीर्णे सर्वपाण्ड्यविनाशनः ।
 चतुर्गुणे तत्र जीर्णे वलीपलितनाशनः ॥ ६९ ॥
 गन्धे पञ्चगुणे जीर्णे क्षयक्षयकरो रसः ।
 षड्गुणे गन्धके जीर्णे सर्वरोगहरो भवेत् ॥ ७० ॥
 अवश्यमित्युवाचेदं देवीं श्रीभैरवः स्वयम् ।

इदं गन्धकजारणफलं रसेन्द्रचिन्तामणावन्यथा पठन्ति यथा—

समे गन्धे तु रोगघ्नो द्विगुणे राजयक्ष्मनुत् ॥ ७१ ॥
 जीर्णे तु त्रिगुणे गन्धे कामिनीदर्पनाशनः ।
 चतुर्गुणे तु तेजस्वी सर्वशास्त्रविशारदः ॥ ७२ ॥
 भवेत्पञ्चगुणे सिद्धः षड्गुणे मृत्युनाशनः ॥ ७३ ॥
 षड्गुणे रोगहेति यदुक्तं तन्मूर्छायामेवावगन्तव्यम् ॥

उक्तं च—

रसगुणबलिजारणं विना यन्न खलुरुजाहरणक्षमो रसेन्द्रः ।
 न जलदकलधौतपाकहीनः स्पृशति रसायनतामिति प्रतिज्ञा ॥ ७४ ॥

गन्धकजारणायां गण्डूकायन्त्रं यथा—

आकण्ठं कलशं भूमौ निखाय जलसंभृतम् ।
 शरावस्तन्मुखे स्थाप्यो मध्ये छिद्रसंमन्वितः ॥ ७५ ॥
 नीरावियोगिनीं तत्र छिद्रे काचविलेपिताम् ।
 मृन्मूषां स्थापयेत्तस्यामूर्ध्वाधस्तुल्यगन्धकम् ॥ ७६ ॥
 रसं निक्षिप्य तस्योर्ध्वं शरावेण विमुद्रयेत् ।
 घन्योपलान्निं तस्योर्ध्वं ज्वालयेद्गुरुमार्गतः ॥ ७७ ॥
 स्वाङ्गशीतं समुद्धृत्य पुनस्तुर्यांशगन्धकम् ।
 यत्त्वा पूर्वक्रमेणैव जारयेत्पङ्कणं बलिम् ॥ ७८ ॥
 षड्गुणे गन्धके जीर्णे स्याद्रसः सर्वरोगहा ।

अथान्यप्रकारः—

गुरुशास्त्रं परित्यज्य विना गन्धकजारणात् ॥ ७९ ॥

अथ स्वस्थसमधातोर्मज्जादिमानं वाग्भटात्—

मज्जा मेदो वसा मूत्रं पित्तश्लेष्मशकृदमृक् ॥ ९७ ॥

रसो जलं च देहेऽस्मिन्नेकैकाञ्जलिवर्धितम् ।

पृथक्स्वप्नसुप्तं प्रोक्तमोजोमस्तिष्करेतसाम् ॥ ९८ ॥

द्वावञ्जली तु स्तन्यस्य चत्वारो रजसस्त्रियाः ।

समधातोरिदं मानं विद्याद्वृद्धिक्षयाम्बिताः ॥ ९९ ॥

शुक्रासृग्गर्भिणीभोज्यचेष्टागर्माशयर्तुषु ।

यः स्याद्दोषोऽधिकस्तेन प्रकृतिः सप्तधोविता ॥ २०० ॥

अथ वयोविचारः—

बाल्यमापोऽष्टाद्वर्षात्ततो मध्येऽधिसप्ततिः ।

पृच्छस्तदूर्ध्वं विज्ञेयं वयोमानमिति त्रिधा ॥ १ ॥

उक्तं च वाग्भटे—

वयस्त्वा षोडशाद्बाल्यं तत्र धात्विन्द्रियौजसाम् ।

वृद्धिरा सप्ततेर्मध्यं तत्रावृद्धिः परं क्षयः ॥ २ ॥

स्वं स्वं हस्तत्रयं सार्धं घणुः पात्रं सुखायुषोः ।

इति योगतरङ्गिण्यां शारीरं नाम द्वितीयस्तरङ्गः ॥ २ ॥

अथ तृतीयस्तरङ्गः ।

अथ परिमाणा ।

न मानेन विना युक्तिर्द्रव्याणां ज्ञायते क्वचित् ।

अतः प्रयोगकार्यार्थं मानमत्रोच्यते मया ॥ १ ॥

मानं च द्विविधं प्रोक्तं कालिङ्गं मागधं तथा ।

कालिङ्गान्मागधं श्रेष्ठमिति मानविदो विदुः ॥ २ ॥

असरेणुर्बुधैः प्रोक्तस्त्रिंशता परमाणुभिः ।

असरेणोस्तु पर्यायैर्नाम्ना वंशी निगद्यते ॥ ३ ॥

जालान्तरगतैः सूर्यकरैर्वंशी निगद्यते ।

षड्वंशीमिर्मरीचिः स्यात्तामिः षड्भिश्च राजिका ॥ ४ ॥

तिसृभी राजिकाभिश्च सर्पपः प्रोच्यते बुधैः ।

पतोऽष्टसर्पपैः प्रोक्तो गुक्ता स्यात्तच्चतुष्टयम् ॥ ५ ॥

षड्भिश्च रक्तिकाभिश्च मापको हेमधानको ।

सापैश्चतुर्भिः शाणः स्याद्दूरणः स निगद्यते ॥ ६ ॥

एकीयमानमाह-

स्वर्णं तारं च ताम्रं च बह्वो नागस्तु पञ्चमः ।
रीतिका च तथा घोरो लोहं चैवष्ट धातवः ॥ २ ॥

तत्र प्रथमं स्वर्णम्-

पुरा निजाधमस्थानां सप्तर्षीणां जितात्मनाम् ।
पत्नीं विलोक्य लावण्यलक्ष्मीसंपन्नयौवनाम् ॥ ३ ॥
कन्दर्पवर्षविभ्रान्तचेतसो जातवेदसः ।
पातितं यद्भूरापृष्ठे रेतस्तद्धेगतामियात् ॥ ४ ॥
कृत्रिमं चापि भवति सिद्धसूतस्य योगतः ।
मेरुसानुपतज्जम्बूफलाम्भोयोगतः परम् ॥ ५ ॥
दिव्यौषधीमणिस्पर्शाद्व्यन्दयति काञ्चनम् ।
एवं नानाविधान्यत्र जायन्ते काञ्चनानि वै ॥ ६ ॥
तत्र यद्भक्षणाहं स्याद्धेम तल्लक्षणं शृणु ।
वाहे रक्तं सितं छेदे निकषे कुल्लुमप्रमम् ॥ ७ ॥
तारैशुल्योत्थितं स्निग्धं मृदु हेम गुरुत्तमम् ।
श्वेताङ्गं कठिनं रुक्षं विवर्णं समलं दालि ॥ ८ ॥
वाहे छेदे सितं श्वेतं कषे लघु च तत्त्यजेत् ।

अथ हेमशोधनम्-

मृत्तिका मातुलुङ्गाद्यैः पञ्चवासरमाविता ॥ ९ ॥
समस्मलवर्णा हेम शोधयेत्पुटपाकतः ।

अन्यच्च-

सुवर्णमुत्तमं बह्वो विद्वृतं निक्षिपेन्निशः ॥ १० ॥
काञ्चनारद्रवैः शुद्धं काञ्चनं जायते मृशम् ।

अथ हेममारणम्-

शुद्धसूतसमं स्वर्णं खल्वे कृत्वा तु गोलकम् ॥ ११ ॥
ऊर्ध्वाधो मृत्तिकां दत्त्वा सर्वतुल्यं निरुध्य च ।
त्रिंशद्भनोत्पलेर्देयं पुटमेवं चतुर्दश ॥ १२ ॥
निरुत्थं हेम मस्म स्याद्भन्धो देयः पुनः पुनः ।

प्रबलगुदजकीलं हन्ति नित्योदितः सोऽः ।

नलहतिमलबन्धं तापमात्रः ससर्पिः ॥ ६४ ॥

इति नित्योदितो रसः ।

अथार्शःकुठारो रसः—

मागः शुद्धरसस्य मागयुगुलं गन्धस्य लोहाभ्रयोः ।

पञ्चवित्वाग्निदलोपणात्रयरजो दन्ती च मागेः पृथक् ।

पञ्च स्युः स्फुटटङ्कणस्य च यवक्षारस्य सिन्धूद्भवा ।

मागाः पञ्च गवां जलं सुविमलं द्वात्रिंशदेतत्पचेत् ॥ ६५ ॥

स्तुग्दुग्धं च गवां जलावधि शतैः पिण्डीकृतं तद्भवे-

द्दौ माघौ गुदकीलकाननजटाच्छेदे कुठारो रसः ॥ ६६ ॥

इत्यर्शःकुठारो रसः ।

निषेधः—

वेगावरोधस्त्रीयानं कटुकं चोत्कटाशनम् ।

यथास्वं दोषलं चाक्षमर्शसः परिवर्जयेत् ॥ ६७ ॥

हितमाह—

शालिगोधूमघातार्कमुद्वकन्दकठिलकान् ।

जाङ्गलामिषबास्तूकमरिचं चार्शसो हितम् ॥ ६८ ॥

पथ्या गुडान्विता सेव्या नित्यमशौविकारिभिः ।

अशौंसि तेन शाम्यन्ति न प्ररोहन्ति चापरे ॥ ६९ ॥

कफकृन्धि न खेब्धानि द्रव्याण्यशौयुतैर्नरैः ।

विना तक्रसमं गन्धं विनाऽन्नं लघुपाकि च ॥ ७० ॥

इति योगतरङ्गिण्यामशौनिदानचिकित्साकथनं नामैकोन-

सप्ततितमस्तारः ॥ ६९ ॥

अथ सप्ततितमस्तारः ।

अथाग्निमान्पाधिकारः—

मन्दस्तीक्ष्णोऽथ विषमः समश्चेति चतुर्विधः ।

कफपित्तानिलाधिक्यात्तत्साम्याज्जाठरोऽमलः ॥ १ ॥

समा समाग्नेरशिता मात्रा सम्यग्विपच्यते ।

स्वल्पाऽपि नैव मन्दाग्नेर्विषमाग्नेस्तु देहिनः ॥ २ ॥

एकीयमानमाह-

स्वर्णं तारं च ताम्रं च बह्वो नागस्तु पञ्चमः ।
रीतिका च तथा घोरो लोहं चेत्यष्ट धातवः ॥ २ ॥

तत्र प्रथमं स्वर्णम्-

पुरा निजाधमस्थानां सप्तर्षाणां जितात्मनाम् ।
पत्नीं विलोक्य लावण्यलक्ष्मीसंपन्नयौवनाम् ॥ ३ ॥
कन्दर्पवर्षविभ्रान्तचेतसो जातवेदसः ।
पातितं यद्भूरापृष्ठे रेतस्तद्धेगतामियात् ॥ ४ ॥
कृत्रिमं चापि भवति सिद्धसूतस्य योगतः ।
मेरुसानुपतज्जम्बूफलाम्भोयोगतः परम् ॥ ५ ॥
दिव्यौषधीमणिस्पर्शाद्व्यन्दयति काञ्चनम् ।
एवं नानाविधान्यत्र जायन्ते काञ्चनानि वै ॥ ६ ॥
तत्र यद्भक्षणाहं स्याद्धेम तल्लक्षणं शृणु ।
वाहे रक्तं सितं छेदे निकषे कुल्लुमप्रमम् ॥ ७ ॥
तारैशुल्योत्थितं स्निग्धं मृदु हेम गुरुत्तमम् ।
श्वेताङ्गं कठिनं रुक्षं विवर्णं समलं दालि ॥ ८ ॥
वाहे छेदे सितं श्वेतं कषे लघु च तत्त्यजेत् ।

अथ हेमशोधनम्-

मृत्तिका मातुलुङ्गाद्यैः पञ्चवासरमाविता ॥ ९ ॥
समस्मलवर्णा हेम शोधयेत्पुटपाकतः ।

अन्यच्च-

सुवर्णमुत्तमं बह्वो विद्वतं निक्षिपेन्निशः ॥ १० ॥
काञ्चनारद्रवैः शुद्धं काञ्चनं जायते मृशम् ।

अथ हेममारणम्-

शुद्धसूतसमं स्वर्णं खल्वे कृत्वा तु गोलकम् ॥ ११ ॥
ऊर्ध्वाधो मृत्तिकां दत्त्वा सर्वतुल्यं निरुध्य च ।
त्रिंशद्भनोत्पलेर्देयं पुटमेवं चतुर्दश ॥ १२ ॥
निरुत्थं हेम मस्म स्याद्गन्धो देयः पुनः पुनः ।

शाणस्तैः स्याच्चतुर्भिर्गुणमथ तयोः सूर्यकस्तौ च हस्त-
 स्तद्वी खारी तुला स्यात्पलशतमथ तद्विंशतिमरि एकः ।
 गुञ्जादिमानमारभ्य यावत्स्यात्कुडवस्थितिः ॥ २१ ॥
 द्रवाद्विशुष्कद्रव्याणां तावन्मानं च संस्मृतम् ।
 प्रस्थादिमानमारभ्य द्विगुणं तु द्रवाद्वयोः ॥ २२ ॥
 मानं तथा तुलायास्तु द्विगुणं न कश्चित्स्मृतम् ।
 मृद्वृक्षवेणुलोहादेर्माण्डं यच्चतुरङ्गुलम् ॥ २३ ॥
 विस्तीर्णं च तथोच्चं च तन्मानं कुडवं वदेत् ।
 पदीपधं तु प्रथमं यस्य योगस्य कथ्यते ॥ २४ ॥
 तन्नामैव स योगो हि कथ्यतेऽत्र विनिश्चयः ।
 तृणिः स्यादणुभिः पङ्क्तिभिः पङ्क्तिस्तु समीरिता ॥ २५ ॥
 तामिः पङ्क्तिभिर्भवेद्युक्ता पङ्क्त्युक्तामी रजात्तमम् ।
 जालान्तरगतैः सूर्यकरैर्वशी विलोक्यते ॥ २६ ॥
 तस्या नामान्तरं ज्ञेयं त्रसरेणू रजस्तथा ।

इति मागधपरिभाषा ॥

अथ कलिङ्गपरिभाषा—

पयो द्वादशभिर्गौरसर्पपैः प्रोच्यते बुधैः ॥ २७ ॥
 यवद्वयेन गुञ्जा स्याद्विगुञ्जो वल उच्यते ।
 मापो गुञ्जाभिरष्टामिः सप्तभिर्वा भवेत्कचित् ॥ २८ ॥
 स्याच्चतुर्मापकैः शाणः स निष्कष्टङ्क एव च ।
 गद्याणो मापकैः पङ्क्तिभिः कर्पः स्याद्दशमापकः ॥ २९ ॥
 चतुष्कर्पैः पलं प्रोक्तं दशशाणमितं बुधैः ।
 चतुष्पलैश्च कुडवं प्रस्थाद्याः पूर्ववन्मताः ॥ ३० ॥

इति शार्ङ्गधरात् ॥

अथ रुष्णाग्नेयात्—

रजांसि त्रीणि सिकता तामिः षोडशभिस्तथा ।
 सर्पपश्च भवेद्गौरस्ते चाष्टौ तण्डुलं विदुः ॥ ३१ ॥
 तद्वयं धान्यकं मापं तद्वयं रक्तिका मता ।
 रक्तिकाद्वितयेनापि वलः प्रोक्तो विशारदैः ॥ ३२ ॥
 चतुर्भिश्चाण्डिका तैः स्यादेवं मानपरम्परा ।

अथान्यद्दुर्जरत्वान्न लिखितम् । भगवद्भोविन्द-

पादास्तु कलांशमेव ग्रासं लिखन्ति । यथा-

पञ्चमिरेव ग्रासैर्धनसत्त्वं जारयित्वाऽऽदौ ।

गर्मद्रावी निपुणो जरयति धीजं कलांशेन ॥ २६ ॥

तन्मते चतुःषष्टिचत्वारिंशच्चिंशद्विंशतिषोडशांशाः पञ्च ग्रासाः ।

अथाजनवेधने-

तास्कर्मण्यस्य न तथा प्रयोगो दृश्यते ।

केवलं निर्मलं ताम्रं वापितं द्रवेन तु ।

कुरुते त्रिगुणे जीर्णं लाक्षारसनिमं रसम् ॥ २७ ॥

गन्धकेन हतं नागं जारयेत्कमलोदरे ।

एतस्य त्रिगुणे जीर्णे लाक्षामो जायते रसः ॥ २८ ॥

एतत्तु नागसंबन्धान्न रसायनकर्मणि ।

किं वा यथोक्तसिद्धबीजोपरि त्रिगुणताम्रोत्तारणादनु तद्बीजं सम-
जीर्णं सत्तन्त्रेणैव रञ्जयति ।

कुनटीहतकरिणा वा रविणा वा ताप्यगन्धकहतेन ।

दरदनिहतांसिना वा निर्व्यूढं हेमतद्बीजम् ॥ २९ ॥

घालिना व्यूढं केवलार्कमपि ।

अथ तारबीजम्-

कुटिलं विमला तीक्ष्णं समं चूर्णं प्रकल्पयेत् ।

पुटितं पञ्चवारं तु तारं बाह्यं शनैर्धमेत् ॥ ३० ॥

यावद्दशगुणं तत्तु तारबीजं भवेच्छुभम् ।

सत्त्वं तालोद्भवं वङ्गं समं कृत्वा तु धामयेत् ॥ ३१ ॥

तच्चूर्णं बाह्येत्तारे गुणान्येवं तु षोडश ।

प्रतिबीजमिदं श्रेष्ठं सूतकस्य तु बन्धनम् ॥ ३२ ॥

चारणात्सारणाच्चैव सहस्रांशेन विध्यति ।

वङ्गाश्रं बाह्येत्तारे गुणानि द्वादशैव तु ॥ ३३ ॥

एतद्बीजे समे जीर्णे शतवेधी भवेन्नरः ।

जरायुवेष्टितो भुग्नपृष्ठग्रीवास्थिसंहतिः ।
 गर्भाशये स्थितो देही ज्ञानवानतिचिन्तयन् ॥ २३ ॥
 किं मया दुष्कृतं कर्म कृतं गर्भाशये यतः ।
 पतितो निरये घोरे नानादुःखप्रदायिनि ॥ २४ ॥
 यदि गर्माद्विनिर्यामि करिष्यामि तदा शुभम् ।
 येन मूयो गर्भवासदुःखं द्रक्ष्यामि न क्वचित् ॥ २५ ॥
 इति संचिन्त्यमानः स देही योगीव तत्त्ववित् ।
 निःसारितः समीरेण योनिमार्गनियन्त्रितः ॥ २६ ॥
 निर्गतो योनितो देही मायया विष्यते पुनः ।
 तत्क्षणादात्मविज्ञानविनाशादिव रोदिति ॥ २७ ॥

अथ गर्भस्य द्वैविध्ये हेतुमाह—

परस्परानिलाद्वातात्प्रभिन्ने कलले द्विधा ।
 द्विधा ततः प्रवृद्धयेत युग्मं तस्मात्प्रजायते ॥ २८ ॥

अथ विकृतोत्पत्तिहेतुमाह—

मातुः श्रद्धाविघातेन स्वस्य दुष्कर्मणा तथा ।
 कुञ्जवामनखञ्जं वा विकृताश्च भवन्ति ते ॥ २९ ॥

गर्भनष्टहेतुमाह—

आघातादिनिमित्तेन जठरान्तर्भूते शिशौ ।
 जठरं जायते शीतं स्तब्धाध्मातं भृशव्यथम् ॥ ३० ॥
 गर्मास्पन्दो भवत्युष्णः कृच्छ्रादुच्छ्वसनं कुमः ।
 अरतिस्त्रस्तनेत्रत्वमावीनामसमुद्भवः ॥ ३१ ॥

अथाङ्गप्रत्यङ्गोत्पत्तिः—

शिरोन्तराधिर्द्वौ बाहू सक्थिनी च संमासतः ।
 पङ्कजमङ्गप्रत्यङ्गं तस्याक्षिहृदयाविकम् ॥ ३२ ॥

अथ प्रत्यङ्गानि—

चक्षुष्कर्णोष्ठनासास्तनगलरसनागल्लमन्यांसगण्ड-

भ्रुकक्षाजङ्घहस्ताङ्गुलिनखरकटीनाभिपृष्ठाण्डमेढ्रम् ।

जानू स्फिग्बस्तिपार्श्वोदरगुदपदपाण्यङ्गुलीगुल्फकादि

प्रत्यङ्गं चेत्युमाभ्यां जगद्भि विबुधास्तच्छरीरं समस्तम् ॥ ३३ ॥

एकीयमानमाह-

स्वर्णं तारं च ताम्रं च बह्वो नागस्तु पञ्चमः ।
रीतिका च तथा घोरो लोहं चेत्यष्ट धातवः ॥ २ ॥

तत्र प्रथमं स्वर्णम्-

पुरा निजाधमस्थानां सप्तर्षाणां जितात्मनाम् ।
पत्नीं विलोक्य लावण्यलक्ष्मीसंपन्नयौवनाम् ॥ ३ ॥
कन्दर्पवर्षविभ्रान्तचेतसो जातवेदसः ।
पातितं यद्धरापृष्ठे रेतस्तद्धेगतामियात् ॥ ४ ॥
कृत्रिमं चापि भवति सिद्धसूतस्य योगतः ।
मेरुसानुपतज्जम्बूफलाम्भोयोगतः परम् ॥ ५ ॥
दिव्यौषधीमणिस्पर्शाद्व्यन्दयति काञ्चनम् ।
एवं नानाविधान्यत्र जायन्ते काञ्चनानि वै ॥ ६ ॥
तत्र यद्धक्षणाहं स्याद्धेम तल्लक्षणं शृणु ।
वाहे रक्तं सितं छेदे निकषे कुल्लुमप्रमम् ॥ ७ ॥
तारैशुल्योत्थितं स्निग्धं मृदु हेम गुरुत्तमम् ।
श्वेताङ्गं कठिनं रुक्षं विवर्णं समलं दालि ॥ ८ ॥
वाहे छेदे सितं श्वेतं कषे लघु च तत्त्यजेत् ।

अथ हेमशोधनम्-

मृत्तिका मातुलुङ्गाद्यैः पञ्चवासरमाविता ॥ ९ ॥
समस्मलवर्णा हेम शोधयेत्पुटपाकतः ।

अन्यच्च-

सुवर्णमुत्तमं बह्वो विद्वृतं निक्षिपेन्निशः ॥ १० ॥
काञ्चनारद्रवैः शुद्धं काञ्चनं जायते मृशम् ।

अथ हेममारणम्-

शुद्धसूतसमं स्वर्णं खल्वे कृत्वा तु गोलकम् ॥ ११ ॥
ऊर्ष्वाधो मृत्तिकां दत्त्वा सर्वतुल्यं निरुध्य च ।
त्रिंशद्भनोत्पलेर्देयं पुटमेवं चतुर्दश ॥ १२ ॥
निरुत्थं हेम मस्म स्याद्गन्धो देयः पुनः पुनः ।

अथ स्वस्थसमधातोर्मज्जादिमानं वाग्भटात्—

मज्जा मेदो वसा मूत्रं पित्तश्लेष्मशकृदमृक् ॥ ९७ ॥

रसो जलं च देहेऽस्मिन्नेकैकाञ्जलिवर्धितम् ।

पृथक्स्वप्नसुप्तं प्रोक्तमोजोमस्तिष्करेतसाम् ॥ ९८ ॥

द्वावञ्जली तु स्तन्यस्य चत्वारो रजसस्त्रियाः ।

समधातोरिदं मानं विद्याद्वृद्धिक्षयाम्बिताः ॥ ९९ ॥

शुक्रासृग्गर्भिणीभोज्यचेष्टागर्माशयर्तुषु ।

यः स्याद्दोषोऽधिकस्तेन प्रकृतिः सप्तधोविता ॥ २०० ॥

अथ वयोविचारः—

बाल्यमापोऽष्टाद्वर्षात्ततो मध्येऽधिसप्ततिः ।

पृच्छस्तदूर्ध्वं विज्ञेयं वयोमानमिति त्रिधा ॥ १ ॥

उक्तं च वाग्भटे—

वयस्त्वा षोडशाद्बाल्यं तत्र धात्विन्द्रियौजसाम् ।

वृद्धिरा सप्ततेर्मध्यं तत्रावृद्धिः परं क्षयः ॥ २ ॥

स्वं स्वं हस्तत्रयं सार्धं घणुः पात्रं सुखायुषोः ।

इति योगतरङ्गिण्यां शारीरं नाम द्वितीयस्तरङ्गः ॥ २ ॥

अथ तृतीयस्तरङ्गः ।

अथ परिमाणा ।

न मानेन विना युक्तिर्द्रव्याणां ज्ञायते क्वचित् ।

अतः प्रयोगकार्यार्थं मानमत्रोच्यते मया ॥ १ ॥

मानं च द्विविधं प्रोक्तं कालिङ्गं मागधं तथा ।

कालिङ्गान्मागधं श्रेष्ठमिति मानविदो विदुः ॥ २ ॥

असरेणुर्बुधैः प्रोक्तस्त्रिंशता परमाणुभिः ।

असरेणोस्तु पर्यायैर्नाम्ना वंशी निगद्यते ॥ ३ ॥

जालान्तरगतैः सूर्यकरैर्वंशी निगद्यते ।

षड्वंशीमिर्मरीचिः स्यात्तामिः षड्मिश्र राजिका ॥ ४ ॥

तिसृभी राजिकाभिश्च सर्पपः प्रोच्यते बुधैः ।

पतोऽष्टसर्पपैः प्रोक्तो गुक्ता स्यात्तच्चतुष्टयम् ॥ ५ ॥

षड्मिश्र रक्तिकाभिश्च मापको हेमधानको ।

सापैश्चतुर्भिः शाणः स्याद्दूरणः स निगद्यते ॥ ६ ॥

कुटिले बलमत्यधिकं रागस्तीक्ष्णे च पन्नगे स्नेहः ।
 रागस्नेहबलानि तु कमले नित्यं प्रशंसन्ति ॥ ४५ ॥
 बलमास्तेऽभ्रकसखे जारणरागाः प्रतिष्ठितास्तीक्ष्णे ।
 बन्धस्तु सारलोहे कामणमथ नागवङ्गगतम् ॥ ४६ ॥
 कामाति तीक्ष्णेन रसस्तीक्ष्णेन च जीर्यते ग्रासः ।
 हेम्नो योनिस्तीक्ष्णं रागान्गृह्णाति तीक्ष्णेन ॥ ४७ ॥
 तदपि च दरेन हतं कृत्वा वा माक्षिकेण रविसहितम् ।
 घासितमपि घासनया घनवैद्यार्थं च जायं च ॥ ४८ ॥
 सर्वैरेमिलोहैर्माक्षिकमृदितैर्दुतैस्तथा गर्भे ।
 बिडयोगेन च जीर्णे रसराजो बन्धमुपयाति ।
 निर्बीजं समजीर्णं पादोनषोडशांशेन ॥ ४९ ॥
 अर्धेन पादुकनकं पादेनैकेन तुल्यकनकं च ॥ ५० ॥

समजीर्णस्य सारणयोग्यत्वं शतादिवेधनकत्वं च । इतो न्यूनजीर्णस्य
 पत्रलेपाधिकार एव । यथा—

अत्यम्लितमुद्गतिततारारिष्टादिपत्रमतिशुद्धम् ।
 आलिप्य रसेन ततः क्रमेण लिप्तं पुटेषु विश्रान्तम् ॥ ५१ ॥

पुटः प्रायेण चुष्टिकाधस्तावस्य देयः ।

अर्धेन मिश्रयित्वा हेम्ना श्रेष्ठेन तद्वलं पुटितम् ।

क्षितिखगपटुरक्तमृदा वर्णपुटोऽयं ततो देयः ॥ ५२ ॥

अर्धेनेत्युपलक्षणम् । रज्जुभिर्भेकैरङ्गामैः स्तम्भयोः सारलोहयोः ।

घट्यते रसवेतण्डो युक्त्या श्रीगुरुदत्तया ॥ ५३ ॥

शिलाचतुष्कं गन्धेशी काचकूप्यां सुवर्णकृत ।

कीलालायःकृतो योगैः पष्टिकालेपनाधिकः ॥ ५४ ॥

मण्डूकपारदशिलावलयः समानाः

समर्दिताः क्षितिबिलेशयमन्त्रजिह्वैः ।

यन्त्रोत्तमेन गुरुभिः प्रतिपादितेन

स्वल्पैर्दिनैरिह पतन्ति न विस्मयध्वम् ॥ ५५ ॥

१ क. 'वन्मार्थ' । २ ग. 'समादिनी' । ३ ग. 'रणायो' । ४ ग. 'कवक्षेभैः' । ५ क. 'स्मयो
 रवठो' । ६ घ. 'कूप्या सु' । ७ घ. 'गः खटिका' । क. ग. 'कुटिलवगाधिक इति रसेन्द्रपाठः ।
 ८ क. 'नादः' । ९ क. 'दैः' । अशेष' ।

जरायुवेष्टितो भुग्नपृष्ठग्रीवास्थिसंहतिः ।
 गर्भाशये स्थितो देही ज्ञानवानतिचिन्तयन् ॥ २३ ॥
 किं मया दुष्कृतं कर्म कृतं गर्भाशये यतः ।
 पतितो निरये घोरे नानादुःखप्रदायिनि ॥ २४ ॥
 यदि गर्माद्विनिर्यामि करिष्यामि तदा शुभम् ।
 येन मूयो गर्भवासदुःखं द्रक्ष्यामि न क्वचित् ॥ २५ ॥
 इति संचिन्त्यमानः स देही योगीव तत्त्ववित् ।
 निःसारितः समीरेण योनिमार्गनियन्त्रितः ॥ २६ ॥
 निर्गतो योनितो देही मायया विष्यते पुनः ।
 तत्क्षणादात्मविज्ञानविनाशादिव रोदिति ॥ २७ ॥

अथ गर्भस्य द्वैविध्ये हेतुमाह—

परस्परानिलाद्वातात्प्रभिन्ने कलले द्विधा ।
 द्विधा ततः प्रवृद्धयेत युग्मं तस्मात्प्रजायते ॥ २८ ॥

अथ विकृतोत्पत्तिहेतुमाह—

मातुः श्रद्धाविघातेन स्वस्य दुष्कर्मणा तथा ।
 कुञ्जवामनखञ्जं वा विकृताश्च भवन्ति ते ॥ २९ ॥

गर्भनष्टहेतुमाह—

आघातादिनिमित्तेन जठरान्तर्भूते शिशौ ।
 जठरं जायते शीतं स्तब्धाध्मातं भृशव्यथम् ॥ ३० ॥
 गर्मास्पन्दो भवत्युष्णः कृच्छ्रादुच्छ्वसनं कुमः ।
 अरतिस्त्रस्तनेत्रत्वमावीनामसमुद्भवः ॥ ३१ ॥

अथाङ्गप्रत्यङ्गोत्पत्तिः—

शिरोन्तराधिर्द्वौ बाहू सक्थिनी च संमासतः ।
 पङ्कजमङ्गप्रत्यङ्गं तस्याक्षिहृदयाविकम् ॥ ३२ ॥

अथ प्रत्यङ्गानि—

चक्षुष्कर्णोष्ठनासास्तनगलरसनागल्लमन्यांसगण्ड-

भ्रुकक्षाजङ्घहस्ताङ्गुलिनखरकटीनाभिपृष्ठाण्डमेढ्रम् ।

जानू स्फिग्बस्तिपार्श्वोदरगुदपदपाण्यङ्गुलीगुल्फकादि

प्रत्यङ्गं चेत्युमाभ्यां जगद्धि विबुधास्तच्छरीरं समस्तम् ॥ ३३ ॥

तत्र प्रथमं गन्धकजारणं यथोक्तं शिवागमे—

तुल्ये तु गन्धके जीर्णे शुद्धाच्छतगुणो रसः ।

द्विगुणे गन्धके जीर्णे सर्वथा सर्वकुष्ठहा ॥ ६८ ॥

त्रिगुणे गन्धके जीर्णे सर्वपाण्ड्यविनाशनः ।

चतुर्गुणे तत्र जीर्णे वलीपलितनाशनः ॥ ६९ ॥

गन्धे पञ्चगुणे जीर्णे क्षयक्षयकरो रसः ।

षड्गुणे गन्धके जीर्णे सर्वरोगहरो भवेत् ॥ ७० ॥

अवश्यमित्युवाचेदं देवीं श्रीभैरवः स्वयम् ।

इदं गन्धकजारणफलं रसेन्द्रचिन्तामणावन्यथा पठन्ति यथा—

समे गन्धे तु रोगघ्नो द्विगुणे राजयक्ष्मनुत् ॥ ७१ ॥

जीर्णे तु त्रिगुणे गन्धे कामिनीदर्पनाशनः ।

चतुर्गुणे तु तेजस्वी सर्वशास्त्रविशारदः ॥ ७२ ॥

भवेत्पञ्चगुणे सिद्धः षड्गुणे मृत्युनाशनः ॥ ७३ ॥

षड्गुणे रोगहेति यदुक्तं तन्मूर्छायामेवावगन्तव्यम् ॥

उक्तं च—

रसगुणबलिजारणं विना यन्न खलुरुजाहरणक्षमो रसेन्द्रः ।

न जलदकलधौतपाकहीनः स्पृशति रसायनतामिति प्रतिज्ञा ॥ ७४ ॥

गन्धकजारणायां गण्डूकायन्त्रं यथा—

आकण्ठं कलशं भूमौ निखाय जलसंभृतम् ।

शरावस्तन्मुखे स्थाप्यो मध्ये छिद्रसंमन्वितः ॥ ७५ ॥

नीरावियोगिनीं तत्र छिद्रे काचविलेपिताम् ।

मृन्मूषां स्थापयेत्तस्यामूर्ध्वाधस्तुल्यगन्धकम् ॥ ७६ ॥

रसं निक्षिप्य तस्योर्ध्वं शरावेण विमुद्रयेत् ।

घन्योपलान्निं तस्योर्ध्वं ज्वालयेद्गुरुमार्गतः ॥ ७७ ॥

स्वाङ्गशीतं समुद्धृत्य पुनस्तुर्यांशगन्धकम् ।

यत्त्वा पूर्वक्रमेणैव जारयेत्पङ्कणं बलिम् ॥ ७८ ॥

षड्गुणे गन्धके जीर्णे स्याद्रसः सर्वरोगहा ।

अथान्यप्रकारः—

गुरुशास्त्रं परित्यज्य विना गन्धकजारणात् ॥ ७९ ॥

अथ स्वस्थसमधातोर्मज्जादिमानं वाग्भटात्—

मज्जा मेदो वसा मूत्रं पित्तश्लेष्मशकृदमृक् ॥ ९७ ॥

रसो जलं च देहेऽस्मिन्नेकैकाञ्जलिवर्धितम् ।

पृथक्स्वप्नसुप्तं प्रोक्तमोजोमस्तिष्करेतसाम् ॥ ९८ ॥

द्वावञ्जली तु स्तन्यस्य चत्वारो रजसस्त्रियाः ।

समधातोरिदं मानं विद्याद्वृद्धिक्षयाम्बिताः ॥ ९९ ॥

शुक्रासृग्गर्भिणीभोज्यचेष्टागर्माशयर्तुषु ।

यः स्याद्दोषोऽधिकस्तेन प्रकृतिः सप्तधोविता ॥ २०० ॥

अथ वयोविचारः—

बाल्यमापोऽष्टाद्वर्षात्ततो मध्येऽधिसप्ततिः ।

पृच्छस्तदूर्ध्वं विज्ञेयं वयोमानमिति त्रिधा ॥ १ ॥

उक्तं च वाग्भटे—

वयस्त्वा षोडशाद्बाल्यं तत्र धात्विन्द्रियौजसाम् ।

वृद्धिरा सप्ततेर्मध्यं तत्रावृद्धिः परं क्षयः ॥ २ ॥

स्वं स्वं हस्तत्रयं सार्धं षण्णः पात्रं सुखायुषोः ।

इति योगतरङ्गिण्यां शारीरं नाम द्वितीयस्तरङ्गः ॥ २ ॥

अथ तृतीयस्तरङ्गः ।

अथ परिमाणा ।

न मानेन विना युक्तिर्द्रव्याणां ज्ञायते क्वचित् ।

अतः प्रयोगकार्यार्थं मानमत्रोच्यते मया ॥ १ ॥

मानं च द्विविधं प्रोक्तं कालिङ्गं मागधं तथा ।

कालिङ्गान्मागधं श्रेष्ठमिति मानविदो विदुः ॥ २ ॥

असरेणुर्बुधैः प्रोक्तस्त्रिंशता परमाणुभिः ।

असरेणोस्तु पर्यायैर्नाम्ना वंशी निगद्यते ॥ ३ ॥

जालान्तरगतैः सूर्यकरैर्वंशी निगद्यते ।

षड्वंशीमिर्मरीचिः स्यात्तामिः षड्मिश्र राजिका ॥ ४ ॥

तिसृभी राजिकाभिश्च सर्पपः प्रोच्यते बुधैः ।

पतोऽष्टसर्पपैः प्रोक्तो गुक्ता स्यात्तच्चतुष्टयम् ॥ ५ ॥

षड्मिश्र रक्तिकाभिश्च मापको हेमधानको ।

सापैश्चतुर्भिः शाणः स्याद्दूरणः स निगद्यते ॥ ६ ॥

पाके दुग्धं व्रजति शिखराकारकं नेति मूमी
फान्तं लोहं तदिदमुदितं लक्षणेरेभिरत्र ॥ ६४ ॥

अथैषां शोधनमारणे यथा—

शशरक्तेन संलिसं किं चार्कपयसाऽयतः ।
दलं हुताशने ध्मातं सिक्तं त्रैफलवारिणा ॥ ६५ ॥
एवं त्रिशः कृते लोहं शुद्धिमाप्नोत्यसंशयम् ।

अथान्यप्रकारः—

त्रिफलाष्टगुणे तोये त्रिफला पोटशोन्मिका ॥ ६६ ॥
तत्काथे पादशेषे तु लोहस्य पठपञ्चकम् ।
कृत्वा पत्राणि तप्तानि सप्तवारं निषेचयेत् ॥ ६७ ॥
एवं प्रलीयते दोषो गिरिजो लोहसंभवः ।

इति लोहशुद्धिः ।

अथ लोहमारणगुणाः—

शुद्धस्य सूतराजस्य मागो मागद्वयं धेलेः ॥ ६८ ॥
द्वयोः समं सारचूर्णं मर्दयेत्कन्यकाम्बुना ।
यामद्वयं तस्य गोलं संवेष्ट्यैरण्डजैर्दलेः ॥ ६९ ॥
ततः सूत्रेण संबध्य स्थापयेत्ताम्रसंपुटे ।
संमुष्य घटने तस्य मृदा संशोष्य तत्पुनः ॥ ७० ॥
त्रिदिनं धान्यराशिस्थं तत उधृत्य मर्दयेत् ।
रजस्तद्वज्रगलितं नीरे तरति हंसवत् ॥ ७१ ॥
सोमासृतामिधमिदं लोहमस्म प्रकीर्तितम् ।

अथान्यप्रकारः—

द्वादशांशेन दरदं तीक्ष्णचूर्णस्य मेलयेत् ॥ ७२ ॥
कन्यानीरेण संमर्द्य यामयुग्मं तु तत्पुनः ।
शरावसंपुटे कृत्वा पुटेव्रजपुटेन वै ॥ ७३ ॥
सप्तधैवं कृतं लोहरजो वारितरं भवेत् ।

अथान्यप्रकारः—

काकोदुम्बरिकानीरैर्लोहपत्राणि सेचयेत् ॥ ७४ ॥

अथ सप्तमस्तरङ्गः ।

अथ पञ्च कर्माणि—

वमनं रेचनं नस्यं निरुहश्चानुवासनम् ।

एतानि पञ्च कर्माणि कथितानि मुनीश्वरैः ॥ १ ॥

तत्र प्रथमं वमनविधिः—

शरत्काले वसन्ते च प्रावृद्धकाले च देहिनाम् ।

वमनं रेचनं चैव कारयेत्कुशलो भिषक् ॥ २ ॥

बलवन्तं कफव्यासं हृत्तासादिनिपीडितम् ।

तथा वमनसात्म्यं च धीरचित्तं च वामयेत् ॥ ३ ॥

विपदोपे स्तन्यरोगे मन्दाग्रौ श्लीपदेऽर्बुदे ।

हृद्रोगकुष्ठवीसर्पमेहाजीर्णभ्रमेषु च ॥ ४ ॥

विदारिकापचीकासश्वासपीनसवृद्धिषु ।

अपस्मारे ज्वरोन्मादे तथा रक्तातिसारिषु ॥ ५ ॥

नासाताल्वोद्वपाके च कर्णस्रावेऽधिजिह्वके ।

गलशुण्ड्यामतीसारे पित्तश्लेष्मगदे तथा ॥ ६ ॥

मेदोगदेऽरुचौ चैव वमनं कारयेद्भिषक् ।

न वामनीयस्तिमिरी न गुल्मी नोदरी कृशः ॥ ७ ॥

नातिवृद्धो गर्भिणी च न स्थूलो न क्षतातुरः ।

मदार्तो बालको रुक्षः क्षुधितश्च निरुहितः ॥ ८ ॥

उदावर्त्यूर्ध्वरक्ती च क्षुच्छर्यः केवलानिली ।

पाण्डुरोगी क्रुमिव्याप्तः पठनात्स्वरघातकः ॥ ९ ॥

एतेऽप्यजीर्णव्यथिता वाम्या ये विपपीडिताः ।

कफव्याप्ताश्च ते वाम्या मधूकक्षाथपानतः ॥ १० ॥

सुकुमारं कृशं बालं वृद्धं मीरुं न वामयेत् ।

पीत्वा यवागूमाकण्ठं क्षीरतक्रदधीनि च ॥ ११ ॥

असात्म्यैः श्लेष्मलैर्मोज्यैर्दोषानुत्क्रिय देहिनः ।

स्निग्धास्विन्नाय वमनं दत्तं सम्यक्प्रवर्तते ॥ १२ ॥

वमनेषु च सर्वेषु सैन्धवं मधुना हितम् ।

वीमत्सं वमनं दद्याद्विपरीतं विरेचनम् ॥ १३ ॥

अथान्यद्दुर्जरत्वान्न लिखितम् । भगवद्भोविन्द-

पादास्तु कलांशमेव ग्रासं लिखन्ति । यथा-

पञ्चमिरेव ग्रासैर्धनसत्त्वं जारयित्वाऽऽदौ ।

गर्मद्रावी निपुणो जरयति धीजं कलांशेन ॥ २६ ॥

तन्मते चतुःषष्टिचत्वारिंशच्चिंशद्विंशतिषोडशांशाः पञ्च ग्रासाः ।

अथाजनवेधने-

तास्कर्मण्यस्य न तथा प्रयोगो दृश्यते ।

केवलं निर्मलं ताम्रं वापितं द्रवेन तु ।

कुरुते त्रिगुणे जीर्णं लाक्षारसनिमं रसम् ॥ २७ ॥

गन्धकेन हतं नागं जारयेत्कमलोदरे ।

एतस्य त्रिगुणे जीर्णे लाक्षामो जायते रसः ॥ २८ ॥

एतत्तु नागसंबन्धान्न रसायनकर्मणि ।

किं वा यथोक्तसिद्धबीजोपरि त्रिगुणताम्रोत्तारणादनु तद्बीजं सम-
जीर्णं सत्तन्त्रेणैव रञ्जयति ।

कुनटीहतकरिणा वा रविणा वा ताप्यगन्धकहतेन ।

दरदनिहतांसिना वा निर्व्यूढं हेमतद्बीजम् ॥ २९ ॥

घालिना व्यूढं केवलार्कमपि ।

अथ तारबीजम्-

कुटिलं विमला तीक्ष्णं समं चूर्णं प्रकल्पयेत् ।

पुटितं पञ्चवारं तु तारं बाह्यं शनैर्धमेत् ॥ ३० ॥

यावद्दशगुणं तत्तु तारबीजं भवेच्छुभम् ।

सत्त्वं तालोद्भवं वङ्गं समं कृत्वा तु धामयेत् ॥ ३१ ॥

तच्चूर्णं बाह्येत्तारे गुणान्येवं तु षोडश ।

प्रतिबीजमिदं श्रेष्ठं सूतकस्य तु बन्धनम् ॥ ३२ ॥

चारणात्सारणाच्चैव सहस्रांशेन विध्यति ।

वङ्गाश्रं बाह्येत्तारे गुणानि द्वादशैव तु ॥ ३३ ॥

एतद्बीजे समे जीर्णे शतवेधी भवेन्नरः ।

१ क. अन्यद्दुर्जरत्वान्ते लि० । २ क. 'गुणं जी' । ३ क. 'प्रोत्तरेणान्यद्बी' । ४ क. 'वा
शिलायां वा । ५ ग. 'रणीवैव । ६ क. 'बीजं समे जीर्णे श' ।

अथ स्वस्थसमधातोर्मज्जादिमानं वाग्भटात्—

मज्जा मेदो वसा मूत्रं पित्तश्लेष्मशकृदमृक् ॥ ९७ ॥

रसो जलं च देहेऽस्मिन्नेकैकाञ्जलिवर्धितम् ।

पृथक्स्वप्नसुप्तं प्रोक्तमोजोमस्तिष्करेतसाम् ॥ ९८ ॥

द्वावञ्जली तु स्तन्यस्य चत्वारो रजसस्त्रियाः ।

समधातोरिदं मानं विद्याद्वृद्धिक्षयाम्बिताः ॥ ९९ ॥

शुक्रासृग्गर्भिणीभोज्यचेष्टागर्माशयर्तुषु ।

यः स्याद्दोषोऽधिकस्तेन प्रकृतिः सप्तधोविता ॥ २०० ॥

अथ वयोविचारः—

बाल्यमापोऽष्टाद्वर्षात्ततो मध्येऽधिसप्ततिः ।

पृच्छस्तदूर्ध्वं विज्ञेयं वयोमानमिति त्रिधा ॥ १ ॥

उक्तं च वाग्भटे—

वयस्त्वा षोडशाद्बाल्यं तत्र धात्विन्द्रियौजसाम् ।

वृद्धिरा सप्ततेर्मध्यं तत्रावृद्धिः परं क्षयः ॥ २ ॥

स्वं स्वं हस्तत्रयं सार्धं षण्णः पात्रं सुखायुषोः ।

इति योगतरङ्गिण्यां शारीरं नाम द्वितीयस्तरङ्गः ॥ २ ॥

अथ तृतीयस्तरङ्गः ।

अथ परिमाणा ।

न मानेन विना युक्तिर्द्रव्याणां ज्ञायते क्वचित् ।

अतः प्रयोगकार्यार्थं मानमत्रोच्यते मया ॥ १ ॥

मानं च द्विविधं प्रोक्तं कालिङ्गं मागधं तथा ।

कालिङ्गान्मागधं श्रेष्ठमिति मानविदो विदुः ॥ २ ॥

असरेणुर्बुधैः प्रोक्तस्त्रिंशता परमाणुभिः ।

असरेणोस्तु पर्यायैर्नाम्ना वंशी निगद्यते ॥ ३ ॥

जालान्तरगतैः सूर्यकरैर्वंशी निगद्यते ।

षड्वंशीमिर्मरीचिः स्यात्तामिः षड्मिश्र राजिका ॥ ४ ॥

तिसृभी राजिकाभिश्च सर्पपः प्रोच्यते बुधैः ।

पतोऽष्टसर्पपैः प्रोक्तो गुक्ता स्यात्तच्चतुष्टयम् ॥ ५ ॥

षड्मिश्र रक्तिकाभिश्च मापको हेमधानको ।

सापैश्चतुर्भिः शाणः स्याद्दूरणः स निगद्यते ॥ ६ ॥

एकीयमानमाह-

स्वर्णं तारं च ताम्रं च बह्वो नागस्तु पञ्चमः ।
रीतिका च तथा घोरो लोहं चेत्यष्ट धातवः ॥ २ ॥

तत्र प्रथमं स्वर्णम्-

पुरा निजाधमस्थानां सप्तर्षाणां जितात्मनाम् ।
पत्नीं विलोक्य लावण्यलक्ष्मीसंपन्नयौवनाम् ॥ ३ ॥
कन्दर्पवर्षविभ्रान्तचेतसो जातवेदसः ।
पातितं यद्धरापृष्ठे रेतस्तद्धेगतामियात् ॥ ४ ॥
कृत्रिमं चापि भवति सिद्धसूतस्य योगतः ।
मेरुसानुपतज्जम्बूफलाम्भोयोगतः परम् ॥ ५ ॥
दिव्यौषधीमणिस्पर्शाद्व्यन्दयति काञ्चनम् ।
एवं नानाविधान्यत्र जायन्ते काञ्चनानि वै ॥ ६ ॥
तत्र यद्धक्षणाहं स्याद्धेम तल्लक्षणं शृणु ।
वाहे रक्तं सितं छेदे निकषे कुल्लुमप्रमम् ॥ ७ ॥
तारैशुल्योत्थितं स्निग्धं मृदु हेम गुरुत्तमम् ।
श्वेताङ्गं कठिनं रुक्षं विवर्णं समलं दालि ॥ ८ ॥
वाहे छेदे सितं श्वेतं कषे लघु च तत्त्यजेत् ।

अथ हेमशोधनम्-

मृत्तिका मातुलुङ्गाद्यैः पञ्चवासरमाविता ॥ ९ ॥
समस्मलवर्णा हेम शोधयेत्पुटपाकतः ।

अन्यच्च-

सुवर्णमुत्तमं बह्वो विद्वतं निक्षिपेन्निशः ॥ १० ॥
काञ्चनारद्रवैः शुद्धं काञ्चनं जायते मृशम् ।

अथ हेममारणम्-

शुद्धसूतसमं स्वर्णं खल्वे कृत्वा तु गोलकम् ॥ ११ ॥
ऊर्ध्वाधो मृत्तिकां दत्त्वा सर्वतुल्यं निरुध्य च ।
त्रिंशद्भनोत्पलेर्देयं पुटमेवं चतुर्दश ॥ १२ ॥
निरुत्थं हेम मस्म स्याद्गन्धो देयः पुनः पुनः ।

जरायुवेष्टितो मुग्धपृष्ठग्रीवास्थिसंहतिः ।
 गर्भाशये स्थितो देही ज्ञानवानतिचिन्तयन् ॥ २३ ॥
 किं मया दुष्कृतं कर्म कृतं गर्भाशये यतः ।
 पतितो निरये घोरे नानादुःखप्रदायिनि ॥ २४ ॥
 यदि गर्माद्विनिर्यामि करिष्यामि तदा शुभम् ।
 येन मूयो गर्भवासदुःखं द्रक्ष्यामि न क्वचित् ॥ २५ ॥
 इति संचिन्त्यमानः स देही योगीव तत्त्ववित् ।
 निःसारितः समीरेण योनिमार्गनियन्त्रितः ॥ २६ ॥
 निर्गतो योनितो देही मायया विष्यते पुनः ।
 तत्क्षणादात्मविज्ञानविनाशादिव रोदिति ॥ २७ ॥

अथ गर्भस्य द्वैविध्ये हेतुमाह—

परस्परानिलाद्वातात्प्रभिन्ने कलले द्विधा ।
 द्विधा ततः प्रवृद्धयेत युग्मं तस्मात्प्रजायते ॥ २८ ॥

अथ विकृतोत्पत्तिहेतुमाह—

मातुः श्रद्धाविघातेन स्वस्य दुष्कर्मणा तथा ।
 कुञ्जवामनखञ्जं वा विकृताश्च भवन्ति ते ॥ २९ ॥

गर्भनष्टहेतुमाह—

आघातादिनिमित्तेन जठरान्तर्भूते शिशौ ।
 जठरं जायते शीतं स्तब्धाध्मातं भृशव्यथम् ॥ ३० ॥
 गर्मास्पन्दो भवत्युष्णः कृच्छ्रादुच्छ्वसनं कुमः ।
 अरतिस्त्रस्तनेत्रत्वमावीनामसमुद्भवः ॥ ३१ ॥

अथाङ्गप्रत्यङ्गोत्पत्तिः—

शिरोन्तराधिर्द्वौ बाहू सक्थिनी च संमासतः ।
 पङ्कजमङ्गप्रत्यङ्गं तस्याक्षिहृदयाविकम् ॥ ३२ ॥

अथ प्रत्यङ्गानि—

चक्षुष्कर्णोष्ठनासास्तनगलरसनागल्लमन्यांसगण्ड-

भ्रुकक्षाजङ्घहस्ताङ्गुलिनखरकटीनाभिपृष्ठाण्डमेढ्रम् ।

जानू स्फिग्बस्तिपार्श्वोदरगुदपदपाण्यङ्गुलीगुल्फकादि

प्रत्यङ्गं चेत्युमाभ्यां जगद्भि विबुधास्तच्छरीरं समस्तम् ॥ ३३ ॥

तत्र प्रथमं गन्धकजारणं यथोक्तं शिवागमे—

तुल्ये तु गन्धके जीर्णे शुद्धाच्छतगुणो रसः ।

द्विगुणे गन्धके जीर्णे सर्वथा सर्वकुष्ठहा ॥ ६८ ॥

त्रिगुणे गन्धके जीर्णे सर्वपाण्ड्यविनाशनः ।

चतुर्गुणे तत्र जीर्णे वलीपलितनाशनः ॥ ६९ ॥

गन्धे पञ्चगुणे जीर्णे क्षयक्षयकरो रसः ।

षड्गुणे गन्धके जीर्णे सर्वरोगहरो भवेत् ॥ ७० ॥

अवश्यमित्युवाचेदं देवी श्रीभैरवः स्वयम् ।

इदं गन्धकजारणफलं रसेन्द्रचिन्तामणावन्यथा पठन्ति यथा—

समे गन्धे तु रोगघ्नो द्विगुणे राजयक्ष्मनुत् ॥ ७१ ॥

जीर्णे तु त्रिगुणे गन्धे कामिनीदर्पनाशनः ।

चतुर्गुणे तु तेजस्वी सर्वशास्त्रविशारदः ॥ ७२ ॥

भवेत्पञ्चगुणे सिद्धः षड्गुणे मृत्युनाशनः ॥ ७३ ॥

षड्गुणे रोगहेति यदुक्तं तन्मूर्छायामेवावगन्तव्यम् ॥

उक्तं च—

रसगुणबलिजारणं विना यन्न खलुरुजाहरणक्षमो रसेन्द्रः ।

न जलदकलधौतपाकहीनः स्पृशति रसायनतामिति प्रतिज्ञा ॥ ७४ ॥

गन्धकजारणायां गण्डूकायन्त्रं यथा—

आकण्ठं कलशं भूमौ निखाय जलसंभृतम् ।

शरावस्तन्मुखे स्थाप्यो मध्ये छिद्रसंमन्वितः ॥ ७५ ॥

नीरावियोगिनीं तत्र छिद्रे काचविलेपिताम् ।

मृन्मूषां स्थापयेत्तस्यामूर्ध्वाधस्तुल्यगन्धकम् ॥ ७६ ॥

रसं निक्षिप्य तस्योर्ध्वं शरावेण विमुद्रयेत् ।

घन्योपलाग्निं तस्योर्ध्वं ज्वालयेद्गुरुमार्गतः ॥ ७७ ॥

स्वाङ्गशीतं समुद्धृत्य पुनस्तुर्यांशगन्धकम् ।

यत्त्वा पूर्वक्रमेणैव जारयेत्पङ्कणं बलिम् ॥ ७८ ॥

षड्गुणे गन्धके जीर्णे स्याद्रसः सर्वरोगहा ।

अथान्यप्रकारः—

गुरुशास्त्रं परित्यज्य विना गन्धकजारणात् ॥ ७९ ॥

समं नयति गात्राणि समानस्तेन कथ्यते ।
 स्यन्दनादूर्ध्वनयनादुदानो मण्यते बुधैः ॥ ९५ ॥
 व्यानो व्यानयति प्रायो रोगादीन्सर्वदेहगः ।
 नामेरधो विशेषेण वायुर्वसति देहधृत् ॥ ९६ ॥
 पित्तमुष्णं द्रवं पीतं नीलं सत्त्वगुणोत्त्रणम् ।
 कटुतिक्तसं ज्ञेयं विदग्धं वाऽऽम्लतां व्रजेत् ॥ ९७ ॥
 अग्न्याशये घरेत्पित्तमग्निरूपं तिलोन्मितम् ।
 पाचकं भ्राजकं चैव रञ्जकालोचकं तथा ॥ ९८ ॥
 साधकं चेति पञ्चैव पित्तनामान्यनुक्रमात् ।
 द्रुततारनिभं मुक्तपाचनात्पाचकं विदुः ॥ ९९ ॥
 रसरञ्जनतो रक्ते यकृत्प्लीहोश्च रञ्जकम् ।
 अभ्यङ्गादि गृहीत्वाऽङ्गं भ्राजनान्भ्राजकं स्मृतम् ॥ १०० ॥
 आलोचयति यद्दृष्ट्या रूपमालोचकं हि तत् ।
 तमोरूपं कफं भित्त्वा साधके धर्मसाधनात् ॥ १ ॥
 स्युरेतान्यग्न्युपपदान्यखिलानि स्वकर्मसु ।
 स्थानं विशिष्टं पित्तस्य हृदोऽधस्तात्प्रकीर्तितम् ॥ २ ॥
 कफः स्निग्धो गुरुः श्वेतः पिच्छिलः शीतिलस्तथा ।
 तमोगुणाधिकः स्वादुर्विदग्धो लवणो भवेत् ॥ ३ ॥
 कफस्त्वामाशये मूर्ध्नि कण्ठे हृदि च संधिषु ।
 तिष्ठन्करोति देहस्य स्थैर्यं सर्वाङ्गपाटवम् ॥ ४ ॥
 क्लेदनस्तर्पकश्चैव बोधनश्चावलम्बकः ।
 श्लेष्मकश्चेति नामानि कफस्योक्तान्यनुक्रमात् ॥ ५ ॥
 क्लेदको भुक्तसंक्लेदात्तर्पको नेत्रतर्पणात् ।
 बोधको रससंबोधादालम्बादवलम्बकः ॥ ६ ॥
 श्लेष्मकः संधिसंश्लेषादिति तेषां विचेतना ।
 कण्ठस्याधो विशेषेण कफस्थानं जगुर्बुधाः ॥ ७ ॥
 दुष्टं रक्तमपि प्राहुर्दोषं केचन पित्तवत् ।
 वातपित्तकफानां तु त्रयो वैशेषिका गुणाः ॥ ८ ॥
 रौक्ष्यं वातस्य पित्तस्य तैक्ष्ण्यं स्निग्ध्यं कफस्य च ।
 साम्यं वृद्धिक्षयश्चेति दोषाणां त्रिविधा गतिः ॥ १०९ ॥

कुटिले बलमत्यधिकं रागस्तीक्ष्णे च पन्नगे स्नेहः ।
 रागस्नेहबलानि तु कमले नित्यं प्रशंसन्ति ॥ ४५ ॥
 बलमास्तेऽभ्रकसखे जारणरागाः प्रतिष्ठितास्तीक्ष्णे ।
 बन्धस्तु सारलोहे कामणमथ नागवङ्गगतम् ॥ ४६ ॥
 कामाति तीक्ष्णेन रसस्तीक्ष्णेन च जीर्यते ग्रासः ।
 हेम्नो योनिस्तीक्ष्णं रागान्गृह्णाति तीक्ष्णेन ॥ ४७ ॥
 तदपि च दरेन हतं कृत्वा वा माक्षिकेण रविसहितम् ।
 घासितमपि घासनया घनवैद्युतं च जायं च ॥ ४८ ॥
 सर्वैरेमिलोहैर्माक्षिकमृदितैर्दुतैस्तथा गर्भे ।
 बिडयोगेन च जीर्णे रसराजो बन्धमुपयाति ।
 निर्बीजं समजीर्णं पादोनषोडशांशेन ॥ ४९ ॥
 अर्धेन पादुकनकं पादेनैकेन तुल्यकनकं च ॥ ५० ॥

समजीर्णस्य सारणयोग्यत्वं शतादिवेधनकत्वं च । इतो न्यूनजीर्णस्य
 पत्रलेपाधिकार एव । यथा—

अत्यम्लितमुद्गतिततारारिष्टादिपत्रमतिशुद्धम् ।
 आलिप्य रसेन ततः क्रमेण लिप्तं पुटेषु विश्रान्तम् ॥ ५१ ॥

पुटः प्रायेण चुल्लिकाधस्तावस्य देयः ।

अर्धेन मिश्रयित्वा हेम्ना श्रेष्ठेन तद्वलं पुटितम् ।

क्षितिखगपटुरक्तमृदा वर्णपुटोऽयं ततो देयः ॥ ५२ ॥

अर्धेनेत्युपलक्षणम् । रज्जुभिर्भेकैरङ्गामैः स्तम्भयोः सारलोहयोः ।

घट्यते रसवेतण्डो युक्त्या श्रीगुरुदत्तया ॥ ५३ ॥

शिलाचतुष्कं गन्धेशी काचकूप्यां सुवर्णकृत ।

कीलालायःकृतो योगैः पट्टिकालेपनाधिकः ॥ ५४ ॥

मण्डूकपारदशिलावलयः समानाः

समर्दिताः क्षितिबिलेशयमन्त्रजिह्वैः ।

यन्त्रोत्तमेन गुरुभिः प्रतिपादितेन

स्वल्पैर्दिनैरिह पतन्ति न विस्मयध्वम् ॥ ५५ ॥

१ क. 'वन्मार्थ' । २ ग. 'समादिनी' । ३ ग. 'रणायो' । ४ ग. 'कवक्षेभैः' । ५ क. 'स्मयो
 रवठो' । ६ घ. 'कूप्या सु' । ७ घ. 'गः खटिका' । क. ग. 'कुटिलवर्णाधिक इति रसेन्द्रपाठः ।
 ८ क. 'नादः' । ९ क. 'दैः' । अशेष' ।

अथाग्निमुखो रसः—

सूतं गन्धं विषं तुल्यं मर्दयेदाद्रिकद्रवैः ।
 अश्वत्थचित्रापामार्गक्षारः क्षारौ च टङ्कणम् ॥ ५३ ॥
 जातीफलं लवङ्गं च त्रिकटु त्रिफला समम् ।
 शङ्खक्षारं पञ्चलवणं हिङ्गुजीरं द्विमागिकम् ॥ ५४ ॥
 मर्दयेदम्लयोगेन गुञ्जामात्रा वटी शुभा ।
 पाचनी दीपनी सद्योऽजीर्णशूलं विपूचिकाम् ॥ १५५ ॥
 हिकां गुल्मं च मोहं च नाशयेन्नात्र संशयः ।
 रसेन्द्रसंहितायाश्च नाम्ना वह्निमुखो रसः ॥ ५६ ॥

इत्यग्निमुखो रसः ।

अथाजीर्णारी रसेन्द्रचिन्तामणौ—

शुद्धं सूतं गन्धकं च पलमानं पृथक्पृथक् ।
 हरीतकी च द्विपला नागरस्त्रिपलः स्मृतः ॥ ५७ ॥
 कृष्णा च मरिचं तद्वत्सिन्धूत्थं त्रिपलं पृथक् ।
 चतुष्पला च विजया मर्दयेन्निम्बुकद्रवैः ॥ ५८ ॥
 पुटानि सप्त देशानि घर्ममध्ये पुनः पुनः ।
 अजीर्णारिरयं प्रोक्तः सद्यो दीपनपाचनः ॥ ५९ ॥
 मक्षयेद्विगुणं मक्षयं पाचयेद्वेचयेदपि ।

इत्यजीर्णारी रसेन्द्रचिन्तामणौ ।

अथ विपूच्यादिचिकित्सा—

विपूच्यामतिवृद्ध्यां पाण्ण्योर्दाहः प्रशस्यते ॥ १६० ॥
 तद्दिने लङ्घनं कार्ममाचारस्तु विरिक्तवत् ।
 जलपीतमपामार्गमूलं हन्याद्विपूचिकाम् ॥ ६१ ॥
 सतैलं कारवेलाभ्यु बिभुनोति विपूचिकाम् ।
 बालमूलस्य निष्काशः पिप्पलीचूर्णसंयुतः ॥ ६२ ॥
 विपूचीनाशनश्रेष्ठो जठराग्निविवर्धनः ।
 बिल्वनागरनिष्काथो हन्याच्छर्दिविपूचिकाम् ।
 बिल्वनागरकैडर्यकाथस्तदधिको गुणैः ॥ ६३ ॥

इति कैडर्यं कट्फलम् ।

अथान्यद्दुर्जरत्वाच्च लिखितम् । भगवद्भोविन्द-
पादास्तु कलांशमेव ग्रासं लिखन्ति । यथा-

पञ्चभिरेव ग्रासैर्घनसत्त्वं जारयित्वाऽऽदौ ।

गर्मद्राघी निपुणो जरयति धीजं कलांशेन ॥ २६ ॥

तन्मते चतुःपट्टिचत्वारिंशत्रिंशद्विंशतिषोडशांशाः पञ्च ग्रासाः ।

अथाञ्जनवेधने-

तारकर्मण्यस्य न तथा प्रयोगो दृश्यते ।

केवलं निर्मलं ताम्रं घापितं वरदेन तु ।

कुरुते त्रिगुणे जीर्णं लाक्षारसनिभं रसम् ॥ २७ ॥

गन्धकेन हतं नागं जारयेत्कमलोदरे ।

एतस्य त्रिगुणे जीर्णं लाक्षामो जायते रसः ॥ २८ ॥

एतत्तु नागसंबन्धान्न रसायनकर्मणि ।

किं वा यथोक्तसिद्धबीजोपरि त्रिगुणताम्रोत्तारणादनु तद्बीजं सम-
जीर्णं सत्तन्त्रेणैव रञ्जयति ।

कुनटीहतकरिणा वा रविणा वा ताप्यगन्धकहृतेन ।

दरदनिहतोसिना वा निध्युद्धं हेमतद्बीजम् ॥ २९ ॥

घलिना व्युद्धं केवलार्कमपि ।

अथ तारबीजम्-

कुटिलं विमला तीक्ष्णं समं चूर्णं प्रकल्पयेत् ।

पुटितं पञ्चवारं तु तारं बाह्यं शनैर्धमेत् ॥ ३० ॥

यावद्दशगुणं तत्तु तारबीजं भवेच्छुभम् ।

सत्त्वं तालोद्भवं वङ्गं समं कृत्वा तु धामयेत् ॥ ३१ ॥

तच्चूर्णं बाह्येत्तारे गुणान्येवं तु षोडश ।

प्रतिबीजमिदं श्रेष्ठं सूतकस्य तु बन्धनम् ॥ ३२ ॥

चारणात्सारणाच्चैव सहस्रांशेन विध्यति ।

वङ्गाश्वं बाह्येत्तारे गुणानि द्वादशैव तु ॥ ३३ ॥

एतद्बीजे समे जीर्णे शतवेधी भवेद्रसः ।

मांसपेश्यः समाख्याता नृणां पञ्चशतं बुधैः ।
स्त्रीणां तु विंशत्यधिकाः कण्डराश्चैव षोडश ॥ ४४ ॥
नृदेहे दश रन्धाणि नारीदेहे त्रयोदश ।
एतत्समासतः प्रोक्तं विस्तरेणाधुनोच्यते ॥ ४५ ॥

कलालक्षणम्—

धात्वाशयान्तरे यस्य यः क्लेदस्त्ववतिष्ठते ।
देहोष्मणा विपक्वस्तु सा कलेत्यभिधीयते ॥ ४६ ॥
यथा हि सारः काष्ठेषु च्छिद्यमानेषु वृश्यते ।
तथा धातुर्हि मांसेषु च्छिद्यमानेषु वीक्ष्यते ॥ ४७ ॥
मांसासृङ्ममेदसां तिस्रो यकृत्प्लीहोश्चतुर्थिका ।
पञ्चमी च तथाऽन्त्राणां षष्ठी चाग्निधरा मता ॥ ४८ ॥
रेतोधरा सप्तमी स्यादिति सप्त कला मताः ।
यथा पयसि सर्पिस्तु गूढश्चेक्षो रसो यथा ॥ ४९ ॥
शरीरेऽपि तथा रक्तं नृणां विद्याद्भिषग्वरः ।

वशिष्टसंहितायां तु—

स्त्रीणां दश कला ज्ञेया गर्मस्य स्तनयोरपि ॥ ५० ॥
इति कलाः ।

अथाऽऽशयाः—

जीवासाशयमामनन्ति हृदये स्याच्छ्लेष्मणस्त्वाशय-
स्तस्याधस्तदधस्तु सर्वभिषजामामाशयः संमतः ।
नाभेर्वामत ऊर्ध्वमीपदनलस्याधोऽस्य पक्षाशय-
स्तस्याधः पवनाशलयो निगदितो बस्तिस्तु मूत्राशयः ॥ ५१ ॥
गर्माशयोऽष्टमः स्त्रीणामामपक्षाशयान्तरे ।
स्तनौ स्तन्याशयावेवं विज्ञेयास्तु दशाऽऽशयाः ॥ ५२ ॥
कोष्ठाङ्गानि स्थितान्येषु हृदयं क्लोनेकुप्पुसः ।
यकृत्प्लीहोण्डुकवृकौ नाभिर्द्विभ्रात्रवस्तयः ॥ ५३ ॥
दश जीवितधामानि शिरोरसनबन्धनम् ।
कण्ठोऽस्रं हृदयं नाभिर्बस्तिः शुक्रौजसी गुदम् ॥ ५४ ॥
असृजः श्लेष्मणश्चापि यः प्रसादः परो मतः ।
तं पश्यमातं पित्तेन ॥ ५५ ॥

तृतीयादशुचिन्दुस्तु लोचनादपतन्दुवि ।
 तस्माद्रजतमुत्पन्नं नानामूमिषु संस्थितम् ॥ २३ ॥
 कृत्रिमं चापि तत्प्रोक्तं वद्गन्धेः सूतयोगतः ।
 गुरु मिग्धं मृदु श्वेतं वाहे छेदे घनक्षमम् ॥ २४ ॥
 वर्णाद्व्यं चन्द्रवत्स्वच्छं तारमत्र गुणा नव ।

दश दोषानाह—

कृत्रिम कठिनं रुक्षं रक्तं पीतं वलं लघु ॥ २५ ॥
 बाह्यच्छेदघनैर्नष्टं रूप्ये दोषा दश स्मृताः ।

अथ शोधनम्—

तैले तक्ने च गोमूत्रे काल्निके च कुलित्यके ॥ २६ ॥
 त्रिफलाक्वाथमध्ये तु संशोध्याः सर्वधातवः ।

इति सामान्यसर्वधातुशोधनम् ।

विशिष्टं तद्यथा—

पञ्चीकृतं तु रजतं संतप्तं जातयेवसि ॥ २७ ॥
 निर्वापितमगस्त्यस्य रसे वारत्रयं शुचि ।

इति रजतशोधनम् ।

अथ रजतमारणगुणाः—

तारपत्रं चतुर्भागे भागैकं शुद्धतालकम् ॥ २८ ॥
 एतज्जम्बीरजद्रावैः कल्कीकृत्यालकं मिषक् ।
 एतेन तारपत्राणि लेपयेच्छोपयेत्ततः ॥ २९ ॥
 शरावसंपुटे तेषामूर्ध्वाधो गन्धकं क्षिपेत् ।
 तारतुल्यं ततस्तानि रुद्ध्वा गजपुटे पचेत् ॥ ३० ॥
 त्रिंशद्द्वयोत्पलैरेव स्वाङ्गशीतं समुद्धरेत् ।

अथान्यप्रकारः—

तारपत्राणि सूक्ष्माणि कृत्वा तत्तुल्ययोः पृथक् ॥ ३१ ॥
 सूतगन्धकयोस्तुल्यं तालयोः खल्वसंस्थयोः ।
 कल्कं कृत्वा कुमार्यङ्गिस्तेन तानि प्रलेपयेत् ॥ ३२ ॥

संशोपचाराः—

मुहुर्मुहुरजीर्णेऽपि भोज्यान्यस्योपहारयेत् ।
 निरिन्धनोऽन्तरं लब्ध्वा यथैनं न विपादयेत् ॥ ९ ॥
 कोलास्थिमज्जकल्कस्तु पीतो वाऽप्युदकेन वै ।
 अचिराद्विनिहन्त्येव प्रयोगो मस्मकं नृणाम् ॥ १० ॥
 नारीक्षीरेण संपिष्टां पिबेदौदुम्बरीं त्वचम् ।
 ताम्बां वा पायसं सिद्धं पिबेदत्यग्निशान्तये ॥ ११ ॥
 सिततण्डुलसितकमलं छागीक्षीरेण पायसं सिद्धम् ।
 भुक्त्वा घृतेन पुरुषो द्वादश दिवसान्बुभुक्षितो न मवेत् ॥ १२ ॥

अथ विदार्यादिघृतम्—

विदारीस्वरसक्षीरे पचेदष्टगुणं घृतम् ।
 माहिषं जीवनीयेन कल्केनात्यग्निनाशनम् ॥ १३ ॥
 इति विदार्यादिघृतम् ।

इति श्रीयोगतरङ्गिण्यां मस्मकरोगनिदानचिकित्साकथनं नाम
 द्विसप्ततितमस्तरङ्गः ॥ ७२ ॥

अथ त्रिसप्ततितमस्तरङ्गः ।

अथ कृम्याधिकारः—

कृमिनिदानम्—

कृमयस्तु द्विधा प्रोक्ता बाह्याभ्यन्तरभेदतः ।
 बहिर्मेलकफासृग्विड्जन्ममेदाश्चतुर्विधाः ॥ १ ॥
 नामतो विंशतिविधा बाह्यास्तत्र मलोद्भवाः ।
 तिलप्रमाणसंस्थानवर्णाः केशाम्बराश्रयाः ॥ २ ॥
 बहुपादाश्च सूक्ष्माश्च यूका लिक्षाश्च नामतः ।
 द्विधा ते कौष्ठपिडकाः कण्डूगण्डान्प्रकुर्वते ॥ ३ ॥
 अजीर्णमोजी मधुराम्लनित्यो द्रवपियः पिष्टगुडोपमोक्ता ।
 व्यायामवर्जी च दिवाशयश्च विरुद्धमुक्त्संलमते कृमीश्च ॥ ४ ॥

कफोद्भवानाह—

माषमांसगुडक्षीरदधिसूक्तैः कफोद्भवाः ।

एकीयमानमाह-

स्वर्णं तारं च ताम्रं च बह्वो नागस्तु पञ्चमः ।
रीतिका च तथा घोरो लोहं चैवष्ट धातवः ॥ २ ॥

तत्र प्रथमं स्वर्णम्-

पुरा निजाधमस्थानां सप्तर्षाणां जितात्मनाम् ।
पत्नीं विलोक्य लावण्यलक्ष्मीसंपन्नयौवनाम् ॥ ३ ॥
कन्दर्पवर्षविभ्रान्तचेतसो जातवेदसः ।
पातितं यद्भूरापृष्ठे रेतस्तद्धेगतामियात् ॥ ४ ॥
कृत्रिमं चापि भवति सिद्धसूतस्य योगतः ।
मेरुसानुपतज्जम्बूफलाम्भोयोगतः परम् ॥ ५ ॥
दिव्यौषधीमणिस्पर्शाद्व्यन्दयति काञ्चनम् ।
एवं नानाविधान्यत्र जायन्ते काञ्चनानि वै ॥ ६ ॥
तत्र यद्भक्षणाहं स्याद्धेम तल्लक्षणं शृणु ।
वाहे रक्तं सितं छेदे निकषे कुल्लुमप्रमम् ॥ ७ ॥
तारैशुल्योत्थितं स्निग्धं मृदु हेम गुरुत्तमम् ।
श्वेताङ्गं कठिनं रुक्षं विवर्णं समलं दालि ॥ ८ ॥
वाहे छेदे सितं श्वेतं कषे लघु च तत्त्यजेत् ।

अथ हेमशोधनम्-

मृत्तिका मातुलुङ्गाद्यैः पञ्चवासरमाविता ॥ ९ ॥
समस्मलवर्णा हेम शोधयेत्पुटपाकतः ।

अन्यच्च-

सुवर्णमुत्तमं बह्वो विद्वतं निक्षिपेन्निशः ॥ १० ॥
काञ्चनारद्रवैः शुद्धं काञ्चनं जायते मृशम् ।

अथ हेममारणम्-

शुद्धसूतसमं स्वर्णं खल्वे कृत्वा तु गोलकम् ॥ ११ ॥
ऊर्ध्वाधो मृत्तिकां दत्त्वा सर्वतुल्यं निरुध्य च ।
त्रिंशद्भनोत्पलेर्देयं पुटमेवं चतुर्दश ॥ १२ ॥
निरुत्थं हेम मस्म स्याद्भन्धो देयः पुनः पुनः ।

मांसपेश्यः समाख्याता नृणां पञ्चशतं बुधैः ।
स्त्रीणां तु विंशत्यधिकाः कण्डराश्चैव षोडश ॥ ४४ ॥
नृदेहे दश रन्धाणि नारीदेहे त्रयोदश ।
एतत्समासतः प्रोक्तं विस्तरेणाधुनोच्यते ॥ ४५ ॥

कलालक्षणम्—

धात्वाशयान्तरे यस्य यः क्लेदस्त्ववतिष्ठते ।
देहोष्मणा विपक्वस्तु सा कलेत्यभिधीयते ॥ ४६ ॥
यथा हि सारः काष्ठेषु च्छिद्यमानेषु वृश्यते ।
तथा धातुर्हि मांसेषु च्छिद्यमानेषु वीक्ष्यते ॥ ४७ ॥
मांसासृङ्मदेसां तिस्रो यकृत्प्लीहोश्चतुर्थिका ।
पञ्चमी च तथाऽन्त्राणां षष्ठी चाग्निधरा मता ॥ ४८ ॥
रेतोधरा सप्तमी स्यादिति सप्त कला मताः ।
यथा पयसि सर्पिस्तु गूढश्चेक्षो रसो यथा ॥ ४९ ॥
शरीरेऽपि तथा रक्तं नृणां विद्याद्भिपग्वरः ।

वशिष्टसंहितायां तु—

स्त्रीणां दश कला ज्ञेया गर्मस्य स्तनयोरपि ॥ ५० ॥
इति कलाः ।

अथाऽऽशयाः—

जीवासाशयमामनन्ति हृदये स्याच्छ्लेष्मणस्त्वाशय-
स्तस्याधस्तदधस्तु सर्वभिपजामामाशयः संमतः ।
नाभेर्वामत ऊर्ध्वमीपदनलस्याधोऽस्य पक्षाशय-
स्तस्याधः पवनाशलयो निगदितो वस्तिस्तु मूत्राशयः ॥ ५१ ॥
गर्माशयोऽष्टमः स्त्रीणामामपक्षाशयान्तरे ।
स्तनौ स्तन्याशयावेवं विज्ञेयास्तु दशाऽऽशयाः ॥ ५२ ॥
कोष्ठाङ्गानि स्थितान्येषु हृदयं क्लोनेकुप्पुसः ।
यकृत्प्लीहोण्डुकवृकौ नाभिर्द्विभ्रात्रवस्तयः ॥ ५३ ॥
दश जीवितधामानि शिरोरसनबन्धनम् ।
कण्ठोऽस्रं हृदयं नाभिर्वस्तिः शुक्रौजसी गुदम् ॥ ५४ ॥
असृजः श्लेष्मणश्चापि यः प्रसादः परो मतः ।
तं पच्यमातं पित्तेन ॥ ५५ ॥

कुटिले बलमत्यधिकं रागस्तीक्ष्णे च पन्नगे स्नेहः ।
 रागस्नेहबलानि तु कमले नित्यं प्रशंसन्ति ॥ ४५ ॥
 बलमास्तेऽभ्रकसखे जारणरागाः प्रतिष्ठितास्तीक्ष्णे ।
 बन्धस्तु सारलोहे कामणमथ नागवङ्गगतम् ॥ ४६ ॥
 कामाति तीक्ष्णेन रसस्तीक्ष्णेन च जीर्यते ग्रासः ।
 हेम्नो योनिस्तीक्ष्णं रागान्गृह्णाति तीक्ष्णेन ॥ ४७ ॥
 तदपि च दरेन हतं कृत्वा वा माक्षिकेण रविसहितम् ।
 घासितमपि घासनया घनवैद्यं च जायं च ॥ ४८ ॥
 सर्वैरेमिलोहैर्माक्षिकमृदितैर्दुतैस्तथा गर्भे ।
 बिडयोगेन च जीर्णे रसराजो बन्धमुपयाति ।
 निर्बीजं समजीर्णं पादोनषोडशांशेन ॥ ४९ ॥
 अर्धेन पादुकनकं पादेनैकेन तुल्यकनकं च ॥ ५० ॥

समजीर्णस्य सारणयोग्यत्वं शतादिवेधनकत्वं च । इतो न्यूनजीर्णस्य
 पत्रलेपाधिकार एव । यथा—

अत्यम्लितमुद्गतिततारारिष्टादिपत्रमतिशुद्धम् ।
 आलिप्य रसेन ततः क्रमेण लिप्तं पुटेषु विश्रान्तम् ॥ ५१ ॥

पुटः प्रायेण चुष्टिकाधस्तावस्य देयः ।

अर्धेन मिश्रयित्वा हेम्ना श्रेष्ठेन तद्वलं पुटितम् ।

क्षितिखगपटुरक्तमृदा वर्णपुटोऽयं ततो देयः ॥ ५२ ॥

अर्धेनेत्युपलक्षणम् । रज्जुभिर्भेकैरङ्गामैः स्तम्भयोः सारलोहयोः ।

घट्यते रसवेतण्डो युक्त्या श्रीगुरुदत्तया ॥ ५३ ॥

शिलाचतुष्कं गन्धेशी काचकूप्यां सुवर्णकृत ।

कीलालायःकृतो योगैः पष्टिकालेपनाधिकः ॥ ५४ ॥

मण्डूकपारदशिलावलयः समानाः

समर्दिताः क्षितिबिलेशयमन्त्रजिह्वैः ।

यन्त्रोत्तमेन गुरुभिः प्रतिपादितेन

स्वल्पैर्दिनैरिह पतन्ति न विस्मयध्वम् ॥ ५५ ॥

१ क. 'वन्मार्थ' । २ ग. 'समादिनी' । ३ ग. 'रणायो' । ४ ग. 'कवक्षेभैः' । ५ क. 'स्मयो
 रवठो' । ६ घ. 'कूप्या' सु । ७ घ. 'गः खटिका' । क. ग. 'कुटिलवगाधिक इति रसेन्द्रपाठः ।
 ८ क. 'नादः' । ९ क. 'दैः' । अशेष' ।

अम्लं च मिष्टं च रसं विशेषा-

त्कृमीन्निघांसुः परिवर्जयेद्वि ॥ ४१ ॥

इति योगतरङ्गिण्यां कृमिनिदानचिकित्साकथनं नाम

त्रिसप्ततितमस्तरङ्गः ॥ ७३ ॥

अथ चतुःसप्ततितमस्तरङ्गः ।

अथ पाण्डुरोगनिदानम्—

पाण्डुरोगाः स्मृताः पञ्च वातपित्तकफैस्त्रयः ।

चतुर्थः संनिपातेन पञ्चमो मक्षणान्मृदः ॥ १ ॥

व्यवायमम्लं लवणानि मद्यं मृदं दिवास्वप्नमतीव तीक्ष्णम् ।

निपेव्यमाणस्य विदूष्य रक्तं दोषास्त्वचः पाण्डुरतां नयन्ति ॥ २ ॥

त्वक्स्फोटतिष्ठीवनगात्रसादमृद्भक्षणप्रेक्षणकूटशोथाः ।

विण्मूत्रपीतत्वमथाविपाको मविष्यतस्तस्य पुरःसराणि ॥ ३ ॥

पाण्डुरः श्वासकासार्तः पीतत्वङ्नखलोचनः ।

वम्यशिसादश्वयथुसहितः पाण्डुरोगवान् ॥ ४ ॥

कृष्णारुणत्वं नेत्रादेर्वातात्पित्ताच्च पीतता ।

कफेन शुक्लता पाण्डौ सर्वलक्ष्म त्रिदोषतः ॥ ५ ॥

सर्वान्नसेविनः सर्वे दुष्टा दोषास्त्रिदोषजम् ।

त्रिदोषलिङ्गं कुर्वन्ति पाण्डुरोगं सुदुःसहम् ॥ ६ ॥

ज्वरारोचकहृत्तासच्छर्दितृष्णाकुमान्वितः ।

पाण्डुरोगी त्रिभिर्दोषैस्त्याज्यः क्षीणो हतेन्द्रियः ॥ ७ ॥

सृत्तिकादनशीलस्य कुप्यत्यन्यतमो मलः ।

कषाया मारुतं पित्तमूपरा मधुरा कफम् ॥ ८ ॥

कोपयेत्सृग्दसादींश्चै रूक्षाद्भुक्तं च रूक्षयेत् ।

पूरयत्यविषकैव स्रोतांसि निरुणध्यपि ॥ ९ ॥

इन्द्रियाणां बलं हत्वा तेजो वीर्यौजसी तथा ।

पाण्डुरोगं करोत्याशु बलवर्णाग्निनाशनम् ॥ १० ॥

एकीयमानमाह-

स्वर्णं तारं च ताम्रं च बह्वो नागस्तु पञ्चमः ।
रीतिका च तथा घोरो लोहं चेत्यष्ट धातवः ॥ २ ॥

तत्र प्रथमं स्वर्णम्-

पुरा निजाधमस्थानां सप्तर्षाणां जितात्मनाम् ।
पत्नीं विलोक्य लावण्यलक्ष्मीसंपन्नयौवनाम् ॥ ३ ॥
कन्दर्पवर्षविभ्रान्तचेतसो जातवेदसः ।
पातितं यद्भूरापृष्ठे रेतस्तद्धेगतामियात् ॥ ४ ॥
कृत्रिमं चापि भवति सिद्धसूतस्य योगतः ।
मेरुसानुपतज्जम्बूफलाम्भोयोगतः परम् ॥ ५ ॥
दिव्यौषधीमणिस्पर्शाद्व्यन्दयति काञ्चनम् ।
एवं नानाविधान्यत्र जायन्ते काञ्चनानि वै ॥ ६ ॥
तत्र यद्भक्षणाहं स्याद्धेम तल्लक्षणं शृणु ।
वाहे रक्तं सितं छेदे निकषे कुल्लुमप्रमम् ॥ ७ ॥
तारैशुल्योत्थितं स्निग्धं मृदु हेम गुरुत्तमम् ।
श्वेताङ्गं कठिनं रुक्षं विवर्णं समलं दालि ॥ ८ ॥
वाहे छेदे सितं श्वेतं कषे लघु च तत्त्यजेत् ।

अथ हेमशोधनम्-

मृत्तिका मातुलुङ्गाद्यैः पञ्चवासरमाविता ॥ ९ ॥
समस्मलवर्णा हेम शोधयेत्पुटपाकतः ।

अन्यच्च-

सुवर्णमुत्तमं बह्वो विद्वतं निक्षिपेन्निशः ॥ १० ॥
काञ्चनारद्रवैः शुद्धं काञ्चनं जायते मृशम् ।

अथ हेममारणम्-

शुद्धसूतसमं स्वर्णं खल्वे कृत्वा तु गोलकम् ॥ ११ ॥
ऊर्वाधो मृत्तिकां दत्त्वा सर्वतुल्यं निरुध्य च ।
त्रिंशद्भनोत्पलेर्देयं पुटमेवं चतुर्दश ॥ १२ ॥
निरुत्थं हेम मस्म स्याद्गन्धो देयः पुनः पुनः ।

अथ स्वस्थसमधातोर्मज्जादिमानं वाग्भटात्—

मज्जा मेदो वसा मूत्रं पित्तश्लेष्मशकृदमृक् ॥ ९७ ॥

रसो जलं च देहेऽस्मिन्नेकैकाञ्जलिवर्धितम् ।

पृथक्स्वप्नसुप्तं प्रोक्तमोजोमस्तिष्करेतसाम् ॥ ९८ ॥

द्वावञ्जली तु स्तन्यस्य चत्वारो रजसस्त्रियाः ।

समधातोरिदं मानं विद्याद्वृद्धिक्षयान्विताः ॥ ९९ ॥

शुक्रासृग्गर्भिणीभोज्यचेष्टागर्माशयर्तुषु ।

यः स्याद्दोषोऽधिकस्तेन प्रकृतिः सप्तधोविता ॥ २०० ॥

अथ वयोविचारः—

बाल्यमापोऽष्टाद्वर्षात्ततो मध्येऽधिसप्ततिः ।

पृच्छस्तदूर्ध्वं विज्ञेयं वयोमानमिति त्रिधा ॥ १ ॥

उक्तं च वाग्भटे—

वयस्त्वा षोडशाद्बाल्यं तत्र धात्विन्द्रियौजसाम् ।

वृद्धिरा सप्ततेर्मध्यं तत्रावृद्धिः परं क्षयः ॥ २ ॥

स्वं स्वं हस्तत्रयं सार्धं षण्णः पात्रं सुखायुषोः ।

इति योगतरङ्गिण्यां शारीरं नाम द्वितीयस्तरङ्गः ॥ २ ॥

अथ तृतीयस्तरङ्गः ।

अथ परिमाणा ।

न मानेन विना युक्तिर्द्रव्याणां ज्ञायते क्वचित् ।

अतः प्रयोगकार्यार्थं मानमत्रोच्यते मया ॥ १ ॥

मानं च द्विविधं प्रोक्तं कालिङ्गं मागधं तथा ।

कालिङ्गान्मागधं श्रेष्ठमिति मानविदो विदुः ॥ २ ॥

असरेणुर्बुधैः प्रोक्तस्त्रिंशता परमाणुभिः ।

असरेणोस्तु पर्याधैर्नाम्ना वंशी निगद्यते ॥ ३ ॥

जालान्तरगतैः सूर्यकरैर्वंशी निगद्यते ।

षड्वंशीमिर्मरीचिः स्यात्तामिः षड्मिश्र राजिका ॥ ४ ॥

तिसृभी राजिकाभिश्च सर्पपः प्रोच्यते बुधैः ।

पतोऽष्टसर्पपैः प्रोक्तो गुक्ता स्यात्तच्चतुष्टयम् ॥ ५ ॥

षड्मिश्र रक्तिकाभिश्च मापको हेमधानको ।

सापैश्चतुर्भिः शाणः स्याद्दूरणः स निगद्यते ॥ ६ ॥

एकीयमानमाह-

स्वर्णं तारं च ताम्रं च बह्वो नागस्तु पञ्चमः ।
रीतिका च तथा घोरो लोहं चैवष्ट धातवः ॥ २ ॥

तत्र प्रथमं स्वर्णम्-

पुरा निजाधमस्थानां सप्तर्षाणां जितात्मनाम् ।
पत्नीं विलोक्य लावण्यलक्ष्मीसंपन्नयौवनाम् ॥ ३ ॥
कन्दर्पवर्षविभ्रान्तचेतसो जातवेदसः ।
पातितं यद्भूरापृष्ठे रेतस्तद्धेगतामियात् ॥ ४ ॥
कृत्रिमं चापि भवति सिद्धसूतस्य योगतः ।
मेरुसानुपतज्जम्बूफलाम्भोयोगतः परम् ॥ ५ ॥
दिव्यौषधीमणिस्पर्शाद्व्यन्दयति काञ्चनम् ।
एवं नानाविधान्यत्र जायन्ते काञ्चनानि वै ॥ ६ ॥
तत्र यद्भक्षणाहं स्याद्धेम तलक्षणं शृणु ।
दाहे रक्तं सितं छेदे निकषे कुल्लुमप्रमम् ॥ ७ ॥
तारैशुल्योत्थितं स्निग्धं मृदु हेम गुरुत्तमम् ।
श्वेताङ्गं कठिनं रुक्षं विवर्णं समलं दालि ॥ ८ ॥
दाहे छेदे सितं श्वेतं कषे लघु च तस्यजेत् ।

अथ हेमशोधनम्-

मृत्तिका मातुलुङ्गाद्यैः पञ्चवासरमाविता ॥ ९ ॥
समस्मलवर्णा हेम शोधयेत्पुटपाकतः ।

अन्यच्च-

सुवर्णमुत्तमं बह्वो विद्वृतं निक्षिपेन्निशः ॥ १० ॥
काञ्चनारद्रवैः शुद्धं काञ्चनं जायते मृशम् ।

अथ हेममारणम्-

शुद्धसूतसमं स्वर्णं खल्वे कृत्वा तु गोलकम् ॥ ११ ॥
ऊर्ध्वाधो मृत्तिकां दत्त्वा सर्वतुल्यं निरुध्य च ।
त्रिंशद्भनोत्पलेर्देयं पुटमेवं चतुर्दश ॥ १२ ॥
निरुत्थं हेम मस्म स्याद्भन्धो देयः पुनः पुनः ।

शाणस्तैः स्याच्चतुर्भिर्युगलमथ तयोः सूर्यकस्तौ च हस्त-
 स्तद्वी खारी तुला स्यात्पलशतमथ तद्विंशतिमरि एकः ।
 गुञ्जादिमानमारभ्य यावत्स्यात्कुडवस्थितिः ॥ २१ ॥
 द्रवाद्विशुष्कद्रव्याणां तावन्मानं च संस्मृतम् ।
 प्रस्थादिमानमारभ्य द्विगुणं तु द्रवाद्वयोः ॥ २२ ॥
 मानं तथा तुलायास्तु द्विगुणं न कश्चित्स्मृतम् ।
 मृद्वृक्षवेणुलोहादेर्माण्डं यच्चतुरङ्गुलम् ॥ २३ ॥
 विस्तीर्णं च तथोच्चं च तन्मानं कुडवं वदेत् ।
 पदीपधं तु प्रथमं यस्य योगस्य कथ्यते ॥ २४ ॥
 तन्नामैव स योगो हि कथ्यतेऽत्र विनिश्चयः ।
 तृणिः स्यादणुभिः पङ्क्तिभिः पङ्क्तिश्च समीरिता ॥ २५ ॥
 तामिः पङ्क्तिर्भवेद्युक्ता पङ्क्त्युक्तामी रजात्तमम् ।
 जालान्तरगतैः सूर्यकरैर्वशी विलोक्यते ॥ २६ ॥
 तस्या नामान्तरं ज्ञेयं त्रसरेणू रजस्तथा ।

इति मागधपरिभाषा ॥

अथ कलिङ्गपरिभाषा—

पयो द्वादशभिर्गौरसर्पपैः प्रोच्यते बुधैः ॥ २७ ॥
 यवद्वयेन गुञ्जा स्याद्विगुञ्जो वल उच्यते ।
 मापो गुञ्जाभिरष्टामिः सप्तभिर्वा भवेत्कचित् ॥ २८ ॥
 स्याच्चतुर्मापकैः शाणः स निष्कष्टङ्क एव च ।
 गद्याणो मापकैः पङ्क्तिभिः कर्पः स्याद्दशमापकः ॥ २९ ॥
 चतुष्कर्पैः पलं प्रोक्तं दशशाणमितं बुधैः ।
 चतुष्पलैश्च कुडवं प्रस्थाद्याः पूर्ववन्मताः ॥ ३० ॥

इति शार्ङ्गधरात् ॥

अथ रुष्णाग्नेयात्—

रजांसि त्रीणि सिकता तामिः षोडशभिस्तथा ।
 सर्पपश्च भवेद्गौरस्ते चाष्टौ तण्डुलं विदुः ॥ ३१ ॥
 तद्वयं धान्यकं मापं तद्वयं रक्तिका मता ।
 रक्तिकाद्वितयेनापि वलः प्रोक्तो विशारदैः ॥ ३२ ॥
 चतुर्भिश्चाण्डिका तैः स्यादेवं मानपरम्परा ।

पाके दुग्धं व्रजति शिखराकारकं नेति मूमी
फान्तं लोहं तदिदमुदितं लक्षणेरेभिरत्र ॥ ६४ ॥

अथैषां शोधनमारणे यथा—

शशरक्तेन संलिसं किं चार्कपयसाऽयतः ।
दलं हुताशने ध्मातं सिक्तं त्रैफलवारिणा ॥ ६५ ॥
एवं त्रिशः कृते लोहं शुद्धिमाप्नोत्यसंशयम् ।

अथान्यप्रकारः—

त्रिफलाष्टगुणे तोये त्रिफला पोटशोन्मिका ॥ ६६ ॥
तत्काथे पादशेषे तु लोहस्य पठपञ्चकम् ।
कृत्वा पत्राणि तप्तानि सप्तवारं निषेचयेत् ॥ ६७ ॥
एवं प्रलीयते दोषो गिरिजो लोहसंभवः ।

इति लोहशुद्धिः ।

अथ लोहमारणगुणाः—

शुद्धस्य सूतराजस्य मागो मागद्वयं धेलेः ॥ ६८ ॥
द्वयोः समं सारचूर्णं मर्दयेत्कन्यकाम्बुना ।
यामद्वयं तस्य गोलं संवेष्ट्यैरण्डजैर्दलेः ॥ ६९ ॥
ततः सूत्रेण संबध्य स्थापयेत्ताम्रसंपुटे ।
संमुष्य घटने तस्य मृदा संशोष्य तत्पुनः ॥ ७० ॥
त्रिदिनं धान्यराशिस्थं तत उधृत्य मर्दयेत् ।
रजस्तद्वज्रगलितं नीरे तरति हंसवत् ॥ ७१ ॥
सोमासृतामिधमिदं लोहमस्म प्रकीर्तितम् ।

अथान्यप्रकारः—

द्वादशांशेन दरदं तीक्ष्णचूर्णस्य मेलयेत् ॥ ७२ ॥
कन्यानीरेण संमर्द्य यामयुग्मं तु तत्पुनः ।
शरावसंपुटे कृत्वा पुटेद्रजपुटेन वै ॥ ७३ ॥
सप्तधैवं कृतं लोहरजो वारितरं भवेत् ।

अथान्यप्रकारः—

काकोदुम्बरिकानीरैर्लोहपत्राणि सेचयेत् ॥ ७४ ॥

तावन्मात्रमिदं स्वादेवक्ष्येद्वा यथाऽनलम् ।
 निखिलान्ग्रहणीरोगान्प्रमेहांश्चैव विंशतिम् ॥ ४४ ॥
 अशांसि पञ्च गुल्मांश्च कुष्ठानाहमगंदरम् ।
 उरोघातं प्रतिश्यायं दौर्बल्यं वह्निसंक्षयम् ॥ ४५ ॥
 धातुक्षीणो वयःक्षीणः स्त्रीभिः क्षीणः क्षयी तथा ।
 नारीणां चैव संसेव्यो वन्ध्यानां चैव पुत्रदः ॥ ४६ ॥
 रूपौदार्यं स्वरीदार्यं मेधामावहति स्थिराम् ।
 महाकल्याणको ह्येष रसायनमनुत्तमम् ॥ ४७ ॥
 कल्याणकगुडश्चैष पित्तुपादं समश्नुयात् ।
 ज्वरेऽपि च सदा योग्यो रक्तपित्ते संविद्धग्रहे ॥ ४८ ॥

इति महाकल्याणको गुडः ।

अथ सर्जरसचूर्णम्—

श्वेतो वा यदि वा रक्तः सुषको ग्रहणीगदः ।
 गुर्देनाधिकसर्जेन भक्षितेनाऽऽशु शाम्यति ॥ ४९ ॥

सर्जः राल इति लोके ।

इति सर्जरसचूर्णम् ।

अथ बिल्वादिघृतम्—

बिल्वाब्दशक्रयववालकमोचसिद्ध-
 मार्जं पयः पिबति यो दिवसत्रयेण ।
 सोऽतिप्रवृद्धचिरजं ग्रहणीविकारं
 सामं सशोणितमसाध्यमपि क्षिणोति ॥ ५० ॥
 बिल्वाग्निचव्यार्द्रकशृङ्गवेर-
 काथेन कल्केन च सिद्धमाज्यम् ।
 सच्छागदुग्धं ग्रहणीगदोत्थे
 शोफाग्निसादारुचिनुद्गरिष्ठम् ॥ ५१ ॥

इति बिल्वादिघृतम् ।

अथ तक्रहरीतकी—

त्रिकांशे तक्रस्य द्विकुडवपटौ पष्टिममयाः
 पचेद्यस्थीः सार्धं घृततिलजंशुण्ठयश्चिकुडवैः ।

अथान्यद्दुर्जरत्वान्न लिखितम् । भगवद्भोविन्द-

पादास्तु कलांशमेव ग्रासं लिखन्ति । यथा-

पञ्चमिरेव ग्रासैर्धनसत्त्वं जारयित्वाऽऽदौ ।

गर्मद्रावी निपुणो जरयति धीजं कलांशेन ॥ २६ ॥

तन्मते चतुःषष्टिचत्वारिंशच्चिंशद्विंशतिषोडशांशाः पञ्च ग्रासाः ।

अथाजनवेधने-

तास्कर्मण्यस्य न तथा प्रयोगो दृश्यते ।

केवलं निर्मलं ताम्रं वापितं द्रवेन तु ।

कुरुते त्रिगुणे जीर्णं लाक्षारसनिमं रसम् ॥ २७ ॥

गन्धकेन हतं नागं जारयेत्कमलोदरे ।

एतस्य त्रिगुणे जीर्णे लाक्षामो जायते रसः ॥ २८ ॥

एतत्तु नागसंबन्धान्न रसायनकर्मणि ।

किं वा यथोक्तसिद्धबीजोपरि त्रिगुणताम्रोत्तारणादनु तद्बीजं सम-
जीर्णं सत्तन्त्रेणैव रञ्जयति ।

कुनटीहतकरिणा वा रविणा वा ताप्यगन्धकहतेन ।

दरदनिहतांसिना वा निर्व्यूढं हेमतद्बीजम् ॥ २९ ॥

घालिना व्यूढं केवलार्कमपि ।

अथ तारबीजम्-

कुटिलं विमला तीक्ष्णं समं चूर्णं प्रकल्पयेत् ।

पुटितं पञ्चवारं तु तारं बाह्यं शनैर्धमेत् ॥ ३० ॥

यावद्दशगुणं तत्तु तारबीजं भवेच्छुभम् ।

सत्त्वं तालोद्भवं वङ्गं समं कृत्वा तु धामयेत् ॥ ३१ ॥

तच्चूर्णं बाह्येत्तारे गुणान्येवं तु षोडश ।

प्रतिबीजमिदं श्रेष्ठं सूतकस्य तु बन्धनम् ॥ ३२ ॥

चारणात्सारणाच्चैव सहस्रांशेन विध्यति ।

वङ्गाश्रं बाह्येत्तारे गुणानि द्वादशैव तु ॥ ३३ ॥

एतद्बीजे समे जीर्णे शतवेधी भवेद्भस्मः ।

अथ सप्तमस्तरङ्गः ।

अथ पञ्च कर्माणि—

वमनं रेचनं नस्यं निरुहश्चानुवासनम् ।

एतानि पञ्च कर्माणि कथितानि मुनीश्वरैः ॥ १ ॥

तत्र प्रथमं वमनविधिः—

शरत्काले वसन्ते च प्रावृद्धकाले च देहिनाम् ।

वमनं रेचनं चैव कारयेत्कुशलो भिषक् ॥ २ ॥

बलवन्तं कफव्यासं हृत्तासादिनिपीडितम् ।

तथा वमनसात्म्यं च धीरचित्तं च वामयेत् ॥ ३ ॥

विपदोपे स्तन्यरोगे मन्दाग्रौ श्लीपदेऽर्बुदे ।

हृद्रोगकुष्ठवीसर्पमेहाजीर्णभ्रमेषु च ॥ ४ ॥

विदारिकापचीकासश्वासपीनसवृद्धिषु ।

अपस्मारे ज्वरोन्मादे तथा रक्तातिसारिषु ॥ ५ ॥

नासाताल्वोदपाके च कर्णस्रावेऽधिजिह्वके ।

गलशुण्ड्यामतीसारे पित्तश्लेष्मगदे तथा ॥ ६ ॥

मेदोगदेऽरुचौ चैव वमनं कारयेद्भिषक् ।

न वामनीयस्तिमिरी न गुल्मी नोदरी कृशः ॥ ७ ॥

नातिवृद्धो गर्भिणी च न स्थूलो न क्षतातुरः ।

मदार्तो बालको रुक्षः क्षुधितश्च निरुहितः ॥ ८ ॥

उदावर्त्यूर्ध्वरक्ती च क्षुच्छर्यः केवलानिर्ली ।

पाण्डुरोगी क्रुमिव्याप्तः पठनात्स्वरघातकः ॥ ९ ॥

एतेऽप्यजीर्णव्यथिता वाम्या ये विपपीडिताः ।

कफव्याप्ताश्च ते वाम्या मधूकक्लाथपानतः ॥ १० ॥

सुकुमारं कृशं बालं वृद्धं मीरुं न वामयेत् ।

पीत्वा यवागूमाकण्ठं क्षीरतक्रदधीनि च ॥ ११ ॥

असात्म्यैः श्लेष्मलैर्मोज्यैर्दोषानुत्क्रिय देहिनः ।

स्निग्धास्विन्नाय वमनं दत्तं सम्यक्प्रवर्तते ॥ १२ ॥

वमनेषु च सर्वेषु सैन्धवं मधुना हितम् ।

वीमत्सं वमनं दद्याद्विपरीतं विरेचनम् ॥ १३ ॥

पाके दुग्धं व्रजति शिखराकारकं नेति मूमी
फान्तं लोहं तदिदमुदितं लक्षणेरेभिरत्र ॥ ६४ ॥

अथैषां शोधनमारणे यथा—

शशरक्तेन संलिसं किं चार्कपयसाऽयतः ।
दलं हुताशने ध्मातं सिक्तं त्रैफलवारिणा ॥ ६५ ॥
एवं त्रिशः कृते लोहं शुद्धिमाप्नोत्यसंशयम् ।

अथान्यप्रकारः—

त्रिफलाष्टगुणे तोये त्रिफला पोटशोन्मिका ॥ ६६ ॥
तत्काथे पादशेषे तु लोहस्य पठपञ्चकम् ।
कृत्वा पत्राणि तप्तानि सप्तवारं निषेचयेत् ॥ ६७ ॥
एवं प्रलीयते दोषो गिरिजो लोहसंभवः ।

इति लोहशुद्धिः ।

अथ लोहमारणगुणाः—

शुद्धस्य सूतराजस्य मागो मागद्वयं धेलेः ॥ ६८ ॥
द्वयोः समं सारचूर्णं मर्दयेत्कन्यकाम्बुना ।
यामद्वयं तस्य गोलं संवेष्टयेत्तण्डुलैर्दलेः ॥ ६९ ॥
ततः सूत्रेण संबध्य स्थापयेत्ताम्रसंपुटे ।
संमुष्य घटने तस्य मृदा संशोष्य तत्पुनः ॥ ७० ॥
त्रिदिनं धान्यराशिस्थं तत उधृत्य मर्दयेत् ।
रजस्तद्वज्रगलितं नीरे तरति हंसवत् ॥ ७१ ॥
सोमासृतामिधमिदं लोहमस्म प्रकीर्तितम् ।

अथान्यप्रकारः—

द्वादशांशेन दरदं तीक्ष्णचूर्णस्य मेलयेत् ॥ ७२ ॥
कन्यानीरेण संमर्द्य यामयुग्मं तु तत्पुनः ।
शरावसंपुटे कृत्वा पुटेव्रजपुटेन वै ॥ ७३ ॥
सप्तधैवं कृतं लोहरजो वारितरं भवेत् ।

अथान्यप्रकारः—

काकोदुम्बरिकानीरैर्लोहपत्राणि सेचयेत् ॥ ७४ ॥

अथाग्निमुखो रसः—

सूतं गन्धं विषं तुल्यं मर्दयेदाद्रिकद्रवैः ।
 अश्वत्थचित्रापामार्गक्षारः क्षारौ च टङ्कणम् ॥ ५३ ॥
 जातीफलं लवङ्गं च त्रिकटु त्रिफला समम् ।
 शङ्खक्षारं पञ्चलवणं हिङ्गुजीरं द्विमागिकम् ॥ ५४ ॥
 मर्दयेदम्लयोगेन गुञ्जामात्रा वटी शुभा ।
 पाचनी दीपनी सद्योऽजीर्णशूलं विपूचिकाम् ॥ १५५ ॥
 हिकां गुल्मं च मोहं च नाशयेन्नात्र संशयः ।
 रसेन्द्रसंहितायाश्च नाम्ना वह्निमुखो रसः ॥ ५६ ॥

इत्यग्निमुखो रसः ।

अथाजीर्णारी रसेन्द्रचिन्तामणौ—

शुद्धं सूतं गन्धकं च पलमानं पृथक्पृथक् ।
 हरीतकी च द्विपला नागरस्त्रिपलः स्मृतः ॥ ५७ ॥
 कृष्णा च मरिचं तद्वत्सिन्धूत्थं त्रिपलं पृथक् ।
 चतुष्पला च विजया मर्दयेन्निम्बुकद्रवैः ॥ ५८ ॥
 पुटानि सप्त देशानि घर्ममध्ये पुनः पुनः ।
 अजीर्णारिरयं प्रोक्तः सद्यो दीपनपाचनः ॥ ५९ ॥
 मक्षयेद्विगुणं मक्षयं पाचयेद्वेचयेदपि ।

इत्यजीर्णारी रसेन्द्रचिन्तामणौ ।

अथ विपूच्यादिचिकित्सा—

विपूच्यामतिवृद्ध्यां पाण्योर्दाहः प्रशस्यते ॥ १६० ॥
 तद्दिने लङ्घनं कार्ममाचारस्तु विरिक्तवत् ।
 जलपीतमपामार्गमूलं हन्याद्विपूचिकाम् ॥ ६१ ॥
 सतैलं कारवेलाभ्यु बिभुनोति विपूचिकाम् ।
 बालमूलस्य निष्काशः पिप्पलीचूर्णसंयुतः ॥ ६२ ॥
 विपूचीनाशनश्रेष्ठो जठराग्निविवर्धनः ।
 बिल्वनागरनिष्काथो हन्याच्छर्दिविपूचिकाम् ।
 बिल्वनागरकैडर्यकाथस्तदधिको गुणैः ॥ ६३ ॥

इति कैडर्यं कट्फलम् ।

अथान्यद्दुर्जरत्वान्न लिखितम् । भगवद्भोविन्द-

पादास्तु कलांशमेव ग्रासं लिखन्ति । यथा-

पञ्चमिरेव ग्रासैर्धनसत्त्वं जारयित्वाऽऽदौ ।

गर्मद्रावी निपुणो जरयति धीजं कलांशेन ॥ २६ ॥

तन्मते चतुःषष्टिचत्वारिंशच्चिंशद्विंशतिषोडशांशाः पञ्च ग्रासाः ।

अथाजनवेधने-

तास्कर्मण्यस्य न तथा प्रयोगो दृश्यते ।

केवलं निर्मलं ताम्रं वापितं द्रवेन तु ।

कुरुते त्रिगुणे जीर्णं लाक्षारसनिमं रसम् ॥ २७ ॥

गन्धकेन हतं नागं जारयेत्कमलोदरे ।

एतस्य त्रिगुणे जीर्णे लाक्षामो जायते रसः ॥ २८ ॥

एतत्तु नागसंबन्धान्न रसायनकर्मणि ।

किं वा यथोक्तसिद्धबीजोपरि त्रिगुणताम्रोत्तारणादनु तद्बीजं सम-
जीर्णं सत्तन्त्रेणैव रञ्जयति ।

कुनटीहतकरिणा वा रविणा वा ताप्यगन्धकहतेन ।

दरदनिहतांसिना वा निर्व्यूढं हेमतद्बीजम् ॥ २९ ॥

घालिना व्यूढं केवलार्कमपि ।

अथ तारबीजम्-

कुटिलं विमला तीक्ष्णं समं चूर्णं प्रकल्पयेत् ।

पुटितं पञ्चवारं तु तारं बाह्यं शनैर्धमेत् ॥ ३० ॥

यावद्दशगुणं तत्तु तारबीजं भवेच्छुभम् ।

सत्त्वं तालोद्भवं वङ्गं समं कृत्वा तु धामयेत् ॥ ३१ ॥

तच्चूर्णं बाह्येत्तारे गुणान्येवं तु षोडश ।

प्रतिबीजमिदं श्रेष्ठं सूतकस्य तु बन्धनम् ॥ ३२ ॥

चारणात्सारणाच्चैव सहस्रांशेन विध्यति ।

वङ्गाश्रं बाह्येत्तारे गुणानि द्वादशैव तु ॥ ३३ ॥

एतद्बीजे समे जीर्णे शतवेधी भवेन्नरः ।

मांसपेश्यः समाख्याता नृणां पञ्चशतं बुधैः ।
स्त्रीणां तु विंशत्यधिकाः कण्डराश्चैव षोडश ॥ ४४ ॥
नृदेहे दश रन्धाणि नारीदेहे त्रयोदश ।
एतत्समासतः प्रोक्तं विस्तरेणाधुनोच्यते ॥ ४५ ॥

कलालक्षणम्—

धात्वाशयान्तरे यस्य यः क्लेदस्त्ववतिष्ठते ।
देहोष्मणा विपक्वस्तु सा कलेत्यभिधीयते ॥ ४६ ॥
यथा हि सारः काष्ठेषु च्छिद्यमानेषु वृश्यते ।
तथा धातुर्हि मांसेषु च्छिद्यमानेषु वीक्ष्यते ॥ ४७ ॥
मांसासृङ्ममेदसां तिस्रो यकृत्प्लिहोश्चतुर्थिका ।
पञ्चमी च तथाऽन्त्राणां षष्ठी चाग्निधरा मता ॥ ४८ ॥
रेतोधरा सप्तमी स्यादिति सप्त कला मताः ।
यथा पयसि सर्पिस्तु गूढश्चेक्षो रसो यथा ॥ ४९ ॥
शरीरेऽपि तथा रक्तं नृणां विद्याद्भिषग्वरः ।

वशिष्टसंहितायां तु—

स्त्रीणां दश कला ज्ञेया गर्मस्य स्तनयोरपि ॥ ५० ॥
इति कलाः ।

अथाऽऽशयाः—

जीवासाशयमामनन्ति हृदये स्याच्छ्लेष्मणस्त्वाशय-
स्तस्याधस्तदधस्तु सर्वभिषजामाशयः संमतः ।
नाभेर्वामत ऊर्ध्वमीपदनलस्याधोऽस्य पक्षाशय-
स्तस्याधः पवनाशलयो निगदितो वस्तिस्तु मूत्राशयः ॥ ५१ ॥
गर्माशयोऽष्टमः स्त्रीणामामपक्षाशयान्तरे ।
स्तनौ स्तन्याशयावेवं विज्ञेयास्तु दशाऽऽशयाः ॥ ५२ ॥
कोष्ठाङ्गानि स्थितान्येषु हृदयं क्लोनेकुप्पुसः ।
यकृत्प्लीहोण्डुकवृकौ नाभिर्द्विभ्रात्रवस्तयः ॥ ५३ ॥
दश जीवितधामानि शिरोरसनबन्धनम् ।
कण्ठोऽस्रं हृदयं नाभिर्वस्तिः शुक्रौजसी गुदम् ॥ ५४ ॥
असृजः श्लेष्मणश्चापि यः प्रसादः परो मतः ।
तं पच्यमातं पित्तेन ॥ ५५ ॥

अन्यच्च—

गोमूत्रेण पचेद्यामं ताम्रपत्रं वृद्धाग्निना ।

साम्लक्षारेण संशुद्धिं ताम्रमामोति सर्वथा ॥ ४३ ॥

इति ताम्रशोधनम् ।

अथ मारणम्—

सूतगन्धौ कुमार्यन्निर्मर्दयित्वा प्रलेपयेत् ।

ताम्रपात्रं तेन पश्चात्स्थाल्या गर्भं निरोधयेत् ॥ ४४ ॥

शरावेणाथ संयुक्ता तत्र मुद्राम्बुमस्मतः ।

मस्मना पूरयेत्स्थालीमाकण्ठं तां पिधाय च ॥ ४५ ॥

सुहृद्यामारोप्य तदधो वह्निं प्रज्वालयेद्बृढम् ।

चतुर्थामं पचेत्पश्चात्स्वाङ्गशीतं समुद्धरेत् ॥ ४६ ॥

गोक्षीरे स्वेदयेद्यामं दौलया स्यात्तदुत्तमम् ।

अथान्यप्रकारः—

चतुर्थांशेन सूतेन ताम्रपत्राणि लेपयेत् ॥ ४७ ॥

अम्लपिष्टं द्विगुणितमूर्ध्वाधो दापयेद्दालिम् ।

चाङ्गेरीकल्कगर्भस्थं माण्डे यामं पचेद्बृढे ॥ ४८ ॥

मस्मीभूतं ताम्रपत्रं सर्वयोगेषु योजयेत् ।

अथान्यप्रकारः—

जम्बीररससंपिष्टं रसगन्धकलेपितम् ॥ ४९ ॥

ताम्रपत्रं शरावस्थं त्रिपुटेर्याति मस्मताम् ।

अथान्यप्रकारः—

चूर्णं शुद्धस्य ताम्रस्य समसूतं विमर्दयेत् ॥ ५० ॥

स्रल्वे जम्बीरनीरेण तयोस्तुल्यं तु गन्धकम् ।

दत्त्वा संमर्द्य तत्सर्वं शरावयुगमध्यगम् ।

दिनं गजपुटे पच्यात्ताम्रमस्म प्रजायते ॥ ५१ ॥

ताम्रगुणानाह—

ताम्रं शीतं निहन्याद्वणकृमिजठरानाहसंघ्नीहपाण्डु-

श्वासश्लेष्मास्रवातक्षयपवनगदं शूलयुग्मं च गुल्मम् ।

अथ स्वस्थसमधातोर्मज्जादिमानं वाग्भटात्—

मज्जा मेदो वसा मूत्रं पित्तश्लेष्मशकृदमृक् ॥ ९७ ॥

रसो जलं च देहेऽस्मिन्नेकैकाञ्जलिवर्धितम् ।

पृथक्स्वप्नसुप्तं प्रोक्तमोजोमस्तिष्करेतसाम् ॥ ९८ ॥

द्वावञ्जली तु स्तन्यस्य चत्वारो रजसस्त्रियाः ।

समधातोरिदं मानं विद्याद्वृद्धिक्षयाम्बिताः ॥ ९९ ॥

शुक्रासृग्गर्भिणीभोज्यचेष्टागर्माशयर्तुषु ।

यः स्याद्दोषोऽधिकस्तेन प्रकृतिः सप्तधोविता ॥ २०० ॥

अथ वयोविचारः—

बाल्यमापोऽष्टाद्वर्षात्ततो मध्येऽधिसप्ततिः ।

पृच्छस्तदूर्ध्वं विज्ञेयं वयोमानमिति त्रिधा ॥ १ ॥

उक्तं च वाग्भटे—

वयस्त्वा षोडशाद्बाल्यं तत्र धात्विन्द्रियौजसाम् ।

वृद्धिरा सप्ततेर्मध्यं तत्रावृद्धिः परं क्षयः ॥ २ ॥

स्वं स्वं हस्तत्रयं सार्धं षण्णः पात्रं सुखायुषोः ।

इति योगतरङ्गिण्यां शारीरं नाम द्वितीयस्तरङ्गः ॥ २ ॥

अथ तृतीयस्तरङ्गः ।

अथ परिमाणा ।

न मानेन विना युक्तिर्द्रव्याणां ज्ञायते क्वचित् ।

अतः प्रयोगकार्यार्थं मानमत्रोच्यते मया ॥ १ ॥

मानं च द्विविधं प्रोक्तं कालिङ्गं मागधं तथा ।

कालिङ्गान्मागधं श्रेष्ठमिति मानविदो विदुः ॥ २ ॥

असरेणुर्बुधैः प्रोक्तस्त्रिंशता परमाणुभिः ।

असरेणोस्तु पर्यायैर्नाम्ना वंशी निगद्यते ॥ ३ ॥

जालान्तरगतैः सूर्यकरैर्वंशी निगद्यते ।

षड्वंशीमिर्मरीचिः स्यात्तामिः षड्मिश्र राजिका ॥ ४ ॥

तिसृभी राजिकाभिश्च सर्पपः प्रोच्यते बुधैः ।

पतोऽष्टसर्पपैः प्रोक्तो गुक्ता स्यात्तच्चतुष्टयम् ॥ ५ ॥

षड्मिश्र रक्तिकाभिश्च मापको हेमधानको ।

सापैश्चतुर्भिः शाणः स्याद्दूरणः स निगद्यते ॥ ६ ॥

कुटिले बलमत्यधिकं रागस्तीक्ष्णे च पन्नगे स्नेहः ।
 रागस्नेहबलानि तु कमले नित्यं प्रशंसन्ति ॥ ४५ ॥
 बलमास्तेऽभ्रकसखे जारणरागाः प्रतिष्ठितास्तीक्ष्णे ।
 बन्धस्तु सारलोहे कामणमथ नागवङ्गगतम् ॥ ४६ ॥
 कामाति तीक्ष्णेन रसस्तीक्ष्णेन च जीर्यते ग्रासः ।
 हेम्नो योनिस्तीक्ष्णं रागान्गृह्णाति तीक्ष्णेन ॥ ४७ ॥
 तदपि च दरेन हतं कृत्वा वा माक्षिकेण रविसहितम् ।
 घासितमपि घासनया घनवैद्यार्थं च जायं च ॥ ४८ ॥
 सर्वैरेमिलोहैर्माक्षिकमृदितैर्दुतैस्तथा गर्भे ।
 बिडयोगेन च जीर्णे रसराजो बन्धमुपयाति ।
 निर्बीजं समजीर्णं पादोनषोडशांशेन ॥ ४९ ॥
 अर्धेन पादुकनकं पादेनैकेन तुल्यकनकं च ॥ ५० ॥

समजीर्णस्य सारणयोग्यत्वं शतादिवेधनकत्वं च । इतो न्यूनजीर्णस्य
 पत्रलेपाधिकार एव । यथा—

अत्यम्लितमुद्गतिततारारिष्टादिपत्रमतिशुद्धम् ।
 आलिप्य रसेन ततः क्रमेण लिप्तं पुटेषु विश्रान्तम् ॥ ५१ ॥

पुटः प्रायेण चुष्टिकाधस्तावस्य देयः ।

अर्धेन मिश्रयित्वा हेम्ना श्रेष्ठेन तद्वलं पुटितम् ।

क्षितिखगपटुरक्तमृदा वर्णपुटोऽयं ततो देयः ॥ ५२ ॥

अर्धेनेत्युपलक्षणम् । रज्जुभिर्भेकैरङ्गामैः स्तम्भयोः सारलोहयोः ।

षड्यते रसवेतण्डो युक्त्या श्रीगुरुदत्तया ॥ ५३ ॥

शिलाचतुष्कं गन्धेशी काचकूप्यां सुवर्णकृत ।

कीलालायःकृतो योगः पष्टिकालेपनाधिकः ॥ ५४ ॥

मण्डूकपारदशिलावलयः समानाः

समर्दिताः क्षितिबिलेशयमन्त्रजिह्वैः ।

यन्त्रोत्तमेन गुरुभिः प्रतिपादितेन

स्वल्पैर्दिनैरिह पतन्ति न विस्मयध्वम् ॥ ५५ ॥

१ क. 'वन्मार्थ' । २ ग. 'समादिनी' । ३ ग. 'रणायो' । ४ ग. 'कवक्षेभैः' । ५ क. 'स्मयो
 रवठो' । ६ घ. 'कूप्या सु' । ७ घ. 'गः खटिका' । क. ग. 'कुटिलवर्णाधिक इति रसेन्द्रपाठः ।
 ८ क. 'नादः' । ९ क. 'दैः' । अशेष' ।

अथ स्वस्थसमधातोर्मज्जादिमानं वाग्भटात्—

मज्जा मेदो वसा मूत्रं पित्तश्लेष्मशकृदमृक् ॥ ९७ ॥

रसो जलं च देहेऽस्मिन्नेकैकाञ्जलिवर्धितम् ।

पृथक्स्वप्नसुप्तं प्रोक्तमोजोमस्तिष्करेतसाम् ॥ ९८ ॥

द्वावञ्जली तु स्तन्यस्य चत्वारो रजसस्त्रियाः ।

समधातोरिदं मानं विद्याद्वृद्धिक्षयाम्बिताः ॥ ९९ ॥

शुक्रासृग्गर्भिणीभोज्यचेष्टागर्माशयर्तुषु ।

यः स्याद्दोषोऽधिकस्तेन प्रकृतिः सप्तधोविता ॥ २०० ॥

अथ वयोविचारः—

बाल्यमापोऽष्टाद्वर्षात्ततो मध्येऽधिसप्ततिः ।

पृच्छस्तदूर्ध्वं विज्ञेयं वयोमानमिति त्रिधा ॥ १ ॥

उक्तं च वाग्भटे—

वयस्त्वा षोडशाद्बाल्यं तत्र धात्विन्द्रियौजसाम् ।

वृद्धिरा सप्ततेर्मध्यं तत्रावृद्धिः परं क्षयः ॥ २ ॥

स्वं स्वं हस्तत्रयं सार्धं घणुः पात्रं सुखायुषोः ।

इति योगतरङ्गिण्यां शारीरं नाम द्वितीयस्तरङ्गः ॥ २ ॥

अथ तृतीयस्तरङ्गः ।

अथ परिमाणा ।

न मानेन विना युक्तिर्द्रव्याणां ज्ञायते क्वचित् ।

अतः प्रयोगकार्यार्थं मानमत्रोच्यते मया ॥ १ ॥

मानं च द्विविधं प्रोक्तं कालिङ्गं मागधं तथा ।

कालिङ्गान्मागधं श्रेष्ठमिति मानविदो विदुः ॥ २ ॥

असरेणुर्बुधैः प्रोक्तस्त्रिंशता परमाणुभिः ।

असरेणोस्तु पर्यायैर्नाम्ना वंशी निगद्यते ॥ ३ ॥

जालान्तरगतैः सूर्यकरैर्वंशी निगद्यते ।

षड्वंशीमिर्मरीचिः स्यात्तामिः षड्भिश्च राजिका ॥ ४ ॥

तिसृभी राजिकाभिश्च सर्पपः प्रोच्यते बुधैः ।

पतोऽष्टसर्पपैः प्रोक्तो गुक्ता स्यात्तच्चतुष्टयम् ॥ ५ ॥

षड्भिश्च रक्तिकाभिश्च मापको हेमधानको ।

सापैश्चतुर्भिः शाणः स्याद्दूरणः स निगद्यते ॥ ६ ॥

लेहीमूते सुशीते च दद्यात्क्षौद्रं वृताधकम् ।
 तद्यथाऽग्निबलं खादेद्रक्तपित्ते क्षतक्षये ॥ ७३ ॥
 कासश्वासतमश्छादितृष्णाज्वरनिपीडितः ।
 घृण्यं पुनर्नवकरं यलवर्णमसादनम् ॥ ७४ ॥
 उरःसंधानकरणं बृंहणं स्वरबोधनम् ।
 अश्विभ्यां निर्मितं श्रेष्ठं कूष्माण्डकरसायनम् ॥ ७५ ॥

इति कूष्माण्डकावलेहः ।

अथ खण्डकूष्माण्डः—

खण्डकामलेकाव्राह्मो रसः प्रस्थद्वयोन्मितः ।
 खण्डकूष्माण्डके कंसः स्विन्नकूष्माण्डकद्रवात् ॥ ७६ ॥
 अन्यत्र खण्डकूष्माण्डे संमतः सकलो स्तः ।
 पञ्चाशच्च पलं स्विन्नं कूष्माण्डात्प्रस्थमाज्यतः ॥ ७७ ॥
 पक्वं पलशतं खण्डं वासाकाथाढके पचेत् ।
 शिवा भात्री धनं मार्गी त्रिसुगन्धैश्च कार्पिकैः ॥ ७८ ॥
 तालीसविश्वधान्याकमरिचैश्च पलांशकैः ।
 पिप्पलीकुडवं चैव मधुमानीं प्रवापयेत् ॥ ७९ ॥
 कासं श्वासं ज्वरं हिक्कां रक्तपित्तं हलीमकम् ।
 हृद्रोगमम्लपित्तं च पीनसं च व्यपोहति ॥ ८० ॥

इति खण्डकूष्माण्डः ।

अथ वासाखण्डः—

युक्तसर्पिपि कूष्माण्डे पाको मन्धेन मुद्रया ।
 तुन्यमादाय वासायाः पचेद्दृष्टगुणे जले ॥ ८१ ॥
 तेन पादावशेषेण पाचयेदाढकं मिपक् ।
 चूर्णाजाममयानां तु खण्डौच्छतपलं तथा ॥ ८२ ॥
 द्वे पले पिप्पलीचूर्णात्सिद्धे सीते च माक्षिकात् ।
 कुडवं पलमानं च चातुर्जातं सुचूर्णितम् ॥ ८३ ॥
 क्षिप्त्वाऽबलोडय तं खादेद्रक्तपित्ती क्षतक्षयी ।
 कासश्वासगृहीतश्च यक्ष्मणा च निपीडितः ॥ ८४ ॥

इति वासाखण्डः ।

अथ स्वस्थसमधातोर्मज्जादिमानं वाग्भटात्—

मज्जा मेदो वसा मूत्रं पित्तश्लेष्मशकृदमृक् ॥ ९७ ॥

रसो जलं च देहेऽस्मिन्नेकैकाञ्जलिवर्धितम् ।

पृथक्स्वप्नसुप्तं प्रोक्तमोजोमस्तिष्करेतसाम् ॥ ९८ ॥

द्वावञ्जली तु स्तन्यस्य चत्वारो रजसस्त्रियाः ।

समधातोरिदं मानं विद्याद्वृद्धिक्षयाम्बिताः ॥ ९९ ॥

शुक्रासृग्गर्भिणीभोज्यचेष्टागर्माशयर्तुषु ।

यः स्याद्दोषोऽधिकस्तेन प्रकृतिः सप्तधोविता ॥ २०० ॥

अथ वयोविचारः—

बाल्यमापोऽष्टाद्वर्षात्ततो मध्येऽधिसप्ततिः ।

पृच्छस्तदूर्ध्वं विज्ञेयं वयोमानमिति त्रिधा ॥ १ ॥

उक्तं च वाग्भटे—

वयस्त्वा षोडशाद्बाल्यं तत्र धात्विन्द्रियौजसाम् ।

वृद्धिरा सप्ततेर्मध्यं तत्रावृद्धिः परं क्षयः ॥ २ ॥

स्वं स्वं हस्तत्रयं सार्धं षण्णः पात्रं सुखायुषोः ।

इति योगतरङ्गिण्यां शारीरं नाम द्वितीयस्तरङ्गः ॥ २ ॥

अथ तृतीयस्तरङ्गः ।

अथ परिमाणा ।

न मानेन विना युक्तिर्द्रव्याणां ज्ञायते क्वचित् ।

अतः प्रयोगकार्यार्थं मानमत्रोच्यते मया ॥ १ ॥

मानं च द्विविधं प्रोक्तं कालिङ्गं मागधं तथा ।

कालिङ्गान्मागधं श्रेष्ठमिति मानविदो विदुः ॥ २ ॥

असरेणुर्बुधैः प्रोक्तस्त्रिंशता परमाणुभिः ।

असरेणोस्तु पर्यायैर्नाम्ना वंशी निगद्यते ॥ ३ ॥

जालान्तरगतैः सूर्यकरैर्वंशी निगद्यते ।

षड्वंशीमिर्मरीचिः स्यात्तामिः षड्मिश्र राजिका ॥ ४ ॥

तिसृभी राजिकाभिश्च सर्पपः प्रोच्यते बुधैः ।

पतोऽष्टसर्पपैः प्रोक्तो गुक्ता स्यात्तच्चतुष्टयम् ॥ ५ ॥

षड्मिश्र रक्तिकाभिश्च मापको हेमधानको ।

सापैश्चतुर्भिः शाणः स्याद्भूरणः स निगद्यते ॥ ६ ॥

तृतीयादशुचिन्दुस्तु लोचनादपतन्दुवि ।
 तस्माद्रजतमुत्पन्नं नानामूमिषु संस्थितम् ॥ २३ ॥
 कृत्रिमं चापि तत्प्रोक्तं वद्गन्धेः सूतयोगतः ।
 गुरु मिग्धं मृदु श्वेतं वाहे छेदे घनक्षमम् ॥ २४ ॥
 वर्णाद्व्यं चन्द्रवत्स्वच्छं तारमत्र गुणा नव ।

दश दोषानाह—

कृत्रिम कठिनं रुक्षं रक्तं पीतं क्लृप्तं लघु ॥ २५ ॥
 बाह्यच्छेदघनैर्नष्टं रूप्ये दोषा दश स्मृताः ।

अथ शोधनम्—

तैले तक्ने च गोमूत्रे काल्निके च कुलित्यके ॥ २६ ॥
 विफलाक्राथमध्ये तु संशोध्याः सर्वधातवः ।

इति सामान्यसर्वधातुशोधनम् ।

विशिष्टं तद्यथा—

पञ्चीकृतं तु रजतं संतप्तं जातयेवसि ॥ २७ ॥
 निर्वापितमगस्त्यस्य रसे वारत्रयं शुचि ।

इति रजतशोधनम् ।

अथ रजतमारणगुणाः—

तारपत्रं चतुर्भागे भागैकं शुद्धतालकम् ॥ २८ ॥
 एतज्जम्बीरजद्रावैः कल्कीकृत्यालकं मिषक् ।
 एतेन तारपत्राणि लेपयेच्छोपयेत्ततः ॥ २९ ॥
 शरावसंपुटे तेषामूर्ध्वाधो गन्धकं क्षिपेत् ।
 तारतुल्यं ततस्तानि रुद्ध्वा गजपुटे पचेत् ॥ ३० ॥
 त्रिंशद्द्वनोत्पलैरेव स्वाङ्गशीतं समुद्धरेत् ।

अथान्यप्रकारः—

तारपत्राणि सूक्ष्माणि कृत्वा तत्तुल्ययोः पृथक् ॥ ३१ ॥
 सूतगन्धकयोस्तुल्यं तालयोः खल्वसंस्थयोः ।
 कल्कं कृत्वा कुमार्यङ्गिस्तेन तानि प्रलेपयेत् ॥ ३२ ॥

अथ क्षयलक्षणम्—

कफप्रधानैर्दोषैस्तु रुद्धेषु रसवर्त्मसु ।
 अतिव्यवायिनो वाऽपि क्षीणे रेतस्यनन्तराः ॥ २ ॥
 क्षीयन्ते धातवः सर्वे ततः शुष्यति मानवः ।
 अनेकरोगानुगतो बहुरोगपुरोगमः ॥ ३ ॥
 राजयक्ष्मा क्षयः शोषो रोगराडिति स स्मृतः ।
 नक्षत्राणां द्विजानां च राज्ञश्चामूढयं पुरा ॥ ४ ॥
 यच्च राजा च यक्ष्मा च राजयक्ष्मा ततो मतः ।
 राज्ञश्चन्द्रमसो यस्माद्भूदेष किलाऽऽमयः ॥ ५ ॥
 तस्मात्तं राजयक्ष्मेति प्रवदन्ति मनीषिणः ।
 देहौपधक्षयकृतेः क्षयस्तस्मान्निगद्यते ।
 रसादिशोषणाच्छोषो रोगराद् तेषु राजवान् ॥ ६ ॥

शोषलक्षणम्—

श्वासाङ्गन्त्सादकफसंस्रवतालुशोष-
 वम्यग्निसादमर्षीनसकासनिद्राः ।
 शोषे भविष्यति भवन्ति स चापि जन्तुः
 शुक्लेक्षणो भवति मांसपरो रिरंसुः ॥ ७ ॥

स्वप्नदृष्ट्यमाह—

स्वप्नेषु काकशुकसल्लकनीलकण्ठ-
 गृधास्तथैव कपयः कृकलासकाश्च ।
 तं बाहयन्ति स नदीर्विजलाश्च पश्ये-
 च्छुष्कांस्तरुन्पवनधूमदवादितांश्च ॥ ८ ॥

राजयक्ष्मणो लक्षणमाह—

अंसपार्श्वाभितापश्च संतापः करपादयोः ।
 ज्वरः सर्वाङ्गश्चेति लक्षणं राजयक्ष्मणः ॥ ९ ॥
 स्वरभेदोऽनिलाच्छूलं संकोचश्चांसपार्श्वयोः ।
 ज्वरो दाहोऽतिसारश्च पित्तोद्भक्तस्य चाऽऽगमः ॥ १० ॥
 शिरसः परिपूर्णत्वममृक्तच्छन्द एव च ।
 कासः कण्ठस्य च ध्वंसो विज्ञेयः कफकोपतुः ॥ ११ ॥

अथान्यद्दुर्जरत्वान्न लिखितम् । भगवद्भोविन्द-

पादास्तु कलांशमेव ग्रासं लिखन्ति । यथा-

पञ्चमिरेव ग्रासैर्धनसत्त्वं जारयित्वाऽऽदौ ।

गर्मद्रावी निपुणो जरयति धीजं कलांशेन ॥ २६ ॥

तन्मते चतुःषष्टिचत्वारिंशच्चिंशद्विंशतिषोडशांशाः पञ्च ग्रासाः ।

अथाजनवेधने-

तास्कर्मण्यस्य न तथा प्रयोगो दृश्यते ।

केवलं निर्मलं ताम्रं वापितं द्रवेन तु ।

कुरुते त्रिगुणे जीर्णं लाक्षारसनिरमं रसम् ॥ २७ ॥

गन्धकेन हतं नागं जारयेत्कमलोदरे ।

एतस्य त्रिगुणे जीर्णे लाक्षामो जायते रसः ॥ २८ ॥

एतत्तु नागसंबन्धान्न रसायनकर्मणि ।

किं वा यथोक्तसिद्धबीजोपरि त्रिगुणताम्रोत्तारणादनु तद्बीजं सम-
जीर्णं सत्तन्त्रेणैव रञ्जयति ।

कुनटीहतकरिणा वा रविणा वा ताप्यगन्धकहतेन ।

दरदनिहतांसिना वा निर्व्यूढं हेमतद्बीजम् ॥ २९ ॥

घालिना व्यूढं केवलार्कमपि ।

अथ तारबीजम्-

कुटिलं विमला तीक्ष्णं समं चूर्णं प्रकल्पयेत् ।

पुटितं पञ्चवारं तु तारं बाह्यं शनैर्धमेत् ॥ ३० ॥

यावद्दशगुणं तत्तु तारबीजं भवेच्छुभम् ।

सत्त्वं तालोद्भवं वङ्गं समं कृत्वा तु धामयेत् ॥ ३१ ॥

तच्चूर्णं बाह्येत्तारे गुणान्येवं तु षोडश ।

प्रतिबीजमिदं श्रेष्ठं सूतकस्य तु बन्धनम् ॥ ३२ ॥

चारणात्सारणाच्चैव सहस्रांशेन विध्यति ।

वङ्गाश्रं बाह्येत्तारे गुणानि द्वादशैव तु ॥ ३३ ॥

एतद्बीजे समे जीर्णे शतवेधी भवेन्नरः ।

अथ स्वस्थसमधातोर्मज्जादिमानं वाग्भटात्—

मज्जा मेदो वसा मूत्रं पित्तश्लेष्मशकृदमृक् ॥ ९७ ॥

रसो जलं च देहेऽस्मिन्नेकैकाञ्जलिवर्धितम् ।

पृथक्स्वप्नसुप्तं प्रोक्तमोजोमस्तिष्करेतसाम् ॥ ९८ ॥

द्वावञ्जली तु स्तन्यस्य चत्वारो रजसस्त्रियाः ।

समधातोरिदं मानं विद्याद्वृद्धिक्षयाम्बिताः ॥ ९९ ॥

शुक्रासृग्गर्भिणीभोज्यचेष्टागर्माशयर्तुषु ।

यः स्याद्दोषोऽधिकस्तेन प्रकृतिः सप्तधोविता ॥ २०० ॥

अथ वयोविचारः—

बाल्यमापोऽष्टाद्वर्षात्ततो मध्येऽधिसप्ततिः ।

पृच्छस्तदूर्ध्वं विज्ञेयं वयोमानमिति त्रिधा ॥ १ ॥

उक्तं च वाग्भटे—

वयस्त्वा षोडशाद्बाल्यं तत्र धात्विन्द्रियौजसाम् ।

वृद्धिरा सप्ततेर्मध्यं तत्रावृद्धिः परं क्षयः ॥ २ ॥

स्वं स्वं हस्तत्रयं सार्धं घणुः पात्रं सुखायुषोः ।

इति योगतरङ्गिण्यां शारीरं नाम द्वितीयस्तरङ्गः ॥ २ ॥

अथ तृतीयस्तरङ्गः ।

अथ परिमाणा ।

न मानेन विना युक्तिर्द्रव्याणां ज्ञायते क्वचित् ।

अतः प्रयोगकार्यार्थं मानमत्रोच्यते मया ॥ १ ॥

मानं च द्विविधं प्रोक्तं कालिङ्गं मागधं तथा ।

कालिङ्गान्मागधं श्रेष्ठमिति मानविदो विदुः ॥ २ ॥

असरेणुर्बुधैः प्रोक्तस्त्रिंशता परमाणुभिः ।

असरेणोस्तु पर्यायैर्नाम्ना वंशी निगद्यते ॥ ३ ॥

जालान्तरगतैः सूर्यकरैर्वंशी निगद्यते ।

षड्वंशीमिर्मरीचिः स्यात्तामिः षड्मिश्र राजिका ॥ ४ ॥

तिसृभी राजिकाभिश्च सर्पपः प्रोच्यते बुधैः ।

पतोऽष्टसर्पपैः प्रोक्तो गुक्ता स्यात्तच्चतुष्टयम् ॥ ५ ॥

षड्मिश्र रक्तिकाभिश्च मापको हेमधानको ।

सापैश्चतुर्भिः शाणः स्याद्भूरणः स निगद्यते ॥ ६ ॥

कुटिले बलमत्यधिकं रागस्तीक्ष्णे च पन्नगे स्नेहः ।
 रागस्नेहबलानि तु कमले नित्यं प्रशंसन्ति ॥ ४५ ॥
 बलमास्तेऽभ्रकसखे जारणरागाः प्रतिष्ठितास्तीक्ष्णे ।
 बन्धस्तु सारलोहे कामणमथ नागवङ्गगतम् ॥ ४६ ॥
 कामाति तीक्ष्णेन रसस्तीक्ष्णेन च जीर्यते ग्रासः ।
 हेम्नो योनिस्तीक्ष्णं रागान्गृह्णाति तीक्ष्णेन ॥ ४७ ॥
 तदपि च दरेन हतं कृत्वा वा माक्षिकेण रविसहितम् ।
 घासितमपि घासनया घनवैद्यार्थं च जायं च ॥ ४८ ॥
 सर्वैरेमिलोहैर्माक्षिकमृदितैर्दुतैस्तथा गर्भे ।
 बिडयोगेन च जीर्णे रसराजो बन्धमुपयाति ।
 निर्बीजं समजीर्णं पादोनषोडशांशेन ॥ ४९ ॥
 अर्धेन पादुकनकं पादेनैकेन तुल्यकनकं च ॥ ५० ॥

समजीर्णस्य सारणयोग्यत्वं शतादिवेधनकत्वं च । इतो न्यूनजीर्णस्य
 पत्रलेपाधिकार एव । यथा—

अत्यम्लितमुद्गतिततारारिष्टादिपत्रमतिशुद्धम् ।
 आलिप्य रसेन ततः क्रमेण लिप्तं पुटेषु विश्रान्तम् ॥ ५१ ॥

पुटः प्रायेण चुष्टिकाधस्तावस्य देयः ।

अर्धेन मिश्रयित्वा हेम्ना श्रेष्ठेन तद्वलं पुटितम् ।

क्षितिखगपटुरक्तमृदा वर्णपुटोऽयं ततो देयः ॥ ५२ ॥

अर्धेनेत्युपलक्षणम् । रज्जुभिर्भेकैरङ्गामैः स्तम्भयोः सारलोहयोः ।

घट्यते रसवेतण्डो युक्त्या श्रीगुरुदत्तया ॥ ५३ ॥

शिलाचतुष्कं गन्धेशी काचकूप्यां सुवर्णकृत ।

कीलालायःकृतो योगैः पष्टिकालेपनाधिकः ॥ ५४ ॥

मण्डूकपारदशिलावलयः समानाः

समर्दिताः क्षितिबिलेशयमन्त्रजिह्वैः ।

यन्त्रोत्तमेन गुरुभिः प्रतिपादितेन

स्वल्पैर्दिनैरिह पतन्ति न विस्मयध्वम् ॥ ५५ ॥

१ क. 'वन्मार्थ' । २ ग. 'समादिनी' । ३ ग. 'रणायो' । ४ ग. 'कवक्षेभैः' । ५ क. 'स्मयो
 रवठो' । ६ घ. 'कूप्या सु' । ७ घ. 'गः खटिका' । क. ग. 'कुटिलवगाधिक इति रसेन्द्रपाठः ।
 ८ क. 'नादः' । ९ क. 'दैः' । अशेष' ।

अथ दीपनम्—

कासीसं पञ्चलवणराजिकामरिचानि च ।

मूशिगुबीजमेकत्र दङ्कुणेन समन्वितम् ॥ ६० ॥

आलोढ्य काञ्चिके दोलायन्त्रे पञ्चाहिनत्रयम् ।

दीपनं जायते सम्यग्रसराजस्य जारणम् ।

अथ वा चित्रकद्रावैः काञ्चिके त्रिदिनं पचेत् ॥ ६१ ॥

इति दीपनम् ।

अथ पद्मिन्दुकीटैश्च रसो मर्द्यस्त्रिधासरम् ।

लवणाम्लैर्मुखं तस्य जायते धातुभक्षकम् ॥ ६२ ॥

अन्यमतम्—

सास्यो रसः स्यात्पटु शिमुतुथैः सराजिकैः शोषणकैश्चिरात्रम् ।

पिष्टस्ततः स्विन्नतनुः सुवर्णमुखपानयं खादति सर्वधातून् ॥ ६३ ॥

इति मुखकरणम् ।

अथ जारणम्—

रसेन्द्रचिन्तामणौ—

जारणं हि नाम. पातनगालनव्यतिरेकेण घनहेमादिग्रासपूर्वकपूर्वावस्थापन्नत्वम् । किञ्च घनहेमादिलोहजीर्णस्य रसस्य भक्षणे कृतक्षेत्रीकरणानामेव शरीरिणामधिकार इत्यभिहितमीश्वरेण । फलमप्यस्य तेनैवावादि । यथा—

सर्वपापक्षये जाते प्राप्यते रसजारणा ।

तत्प्राप्तौ प्राप्तमेव स्याद्विज्ञानं मुक्तिलक्षणम् ॥ ६४ ॥

पापदिनानि वह्निस्थो जारणे धार्यते रसः ।

तावद्वर्षसहस्राणि शिवलोके महीयते ॥ ६५ ॥

दिनमेकं रसेन्द्रस्य यो ददाति हुताशनम् ।

द्रवन्ति तस्य पापानि कुर्वन्नपि न लिप्यते ॥ ६६ ॥

इत्यादि ।

अजारयन्तः पविहेमगन्धं बाञ्छन्ति सूतात्फलमत्युदारम् ।

क्षेत्रादनुसादपि सस्यजातं कृषीवलास्ते मिषजश्च मन्दाः ॥ ६७ ॥

एकीयमानमाह-

स्वर्णं तारं च ताम्रं च बह्वो नागस्तु पञ्चमः ।
रीतिका च तथा घोरो लोहं चैवष्ट धातवः ॥ २ ॥

तत्र प्रथमं स्वर्णम्-

पुरा निजाधमस्थानां सप्तर्षाणां जितात्मनाम् ।
पत्नीं विलोक्य लावण्यलक्ष्मीसंपन्नयौवनाम् ॥ ३ ॥
कन्दर्पवर्षविभ्रान्तचेतसो जातवेदसः ।
पातितं यद्भूरापृष्ठे रेतस्तद्धेगतामियात् ॥ ४ ॥
कृत्रिमं चापि भवति सिद्धसूतस्य योगतः ।
मेरुसानुपतज्जम्बूफलाम्भोयोगतः परम् ॥ ५ ॥
दिव्यौषधीमणिस्पर्शदिव्यद्भुयति काञ्चनम् ।
एवं नानाविधान्यत्र जायन्ते काञ्चनानि वै ॥ ६ ॥
तत्र यद्भक्षणाहं स्याद्धेम तल्लक्षणं शृणु ।
दाहे रक्तं सितं छेदे निकषे कुल्लुमप्रमम् ॥ ७ ॥
तारैशुल्योत्थितं स्निग्धं मृदु हेम गुरुत्तमम् ।
श्वेताङ्गं कठिनं रुक्षं विवर्णं समलं दालि ॥ ८ ॥
दाहे छेदे सितं श्वेतं कषे लघु च तत्त्यजेत् ।

अथ हेमशोधनम्-

मृत्तिका मातुलुङ्गाद्यैः पञ्चवासरमाविता ॥ ९ ॥
समस्मलवर्णा हेम शोधयेत्पुटपाकतः ।

अन्यच्च-

सुवर्णमुत्तमं बह्वो विद्वृतं निक्षिपेन्निशः ॥ १० ॥
काञ्चनारद्रवैः शुद्धं काञ्चनं जायते मृशम् ।

अथ हेममारणम्-

शुद्धसूतसमं स्वर्णं खल्वे कृत्वा तु गोलकम् ॥ ११ ॥
ऊर्ध्वाधो मृत्तिकां दत्त्वा सर्वतुल्यं निरुध्य च ।
त्रिंशद्भनोत्पलेर्देयं पुटमेवं चतुर्दश ॥ १२ ॥
निरुत्थं हेम मस्म स्याद्भन्धो देयः पुनः पुनः ।

अथ स्वस्थसमधातोर्मज्जादिमानं वाग्भटात्—

मज्जा मेदो वसा मूत्रं पित्तश्लेष्मशकृदमृक् ॥ ९७ ॥

रसो जलं च देहेऽस्मिन्नेकैकाञ्जलिवर्धितम् ।

पृथक्स्वप्नसुप्तं प्रोक्तमोजोमस्तिष्करेतसाम् ॥ ९८ ॥

द्वावञ्जली तु स्तन्यस्य चत्वारो रजसस्त्रियाः ।

समधातोरिदं मानं विद्याद्वृद्धिक्षयाम्बिताः ॥ ९९ ॥

शुक्रासृग्गर्भिणीभोज्यचेष्टागर्माशयर्तुषु ।

यः स्याद्दोषोऽधिकस्तेन प्रकृतिः सप्तधोविता ॥ २०० ॥

अथ वयोविचारः—

बाल्यमापोऽष्टाद्वर्षात्ततो मध्येऽधिसप्ततिः ।

पृच्छस्तदूर्ध्वं विज्ञेयं वयोमानमिति त्रिधा ॥ १ ॥

उक्तं च वाग्भटे—

वयस्त्वा षोडशाद्बाल्यं तत्र धात्विन्द्रियौजसाम् ।

वृद्धिरा सप्ततेर्मध्यं तत्रावृद्धिः परं क्षयः ॥ २ ॥

स्वं स्वं हस्तत्रयं सार्धं षण्णः पात्रं सुखायुषोः ।

इति योगतरङ्गिण्यां शारीरं नाम द्वितीयस्तरङ्गः ॥ २ ॥

अथ तृतीयस्तरङ्गः ।

अथ परिमाणा ।

न मानेन विना युक्तिर्द्रव्याणां ज्ञायते क्वचित् ।

अतः प्रयोगकार्यार्थं मानमत्रोच्यते मया ॥ १ ॥

मानं च द्विविधं प्रोक्तं कालिङ्गं मागधं तथा ।

कालिङ्गान्मागधं श्रेष्ठमिति मानविदो विदुः ॥ २ ॥

असरेणुर्बुधैः प्रोक्तस्त्रिंशता परमाणुभिः ।

असरेणोस्तु पर्यायैर्नाम्ना वंशी निगद्यते ॥ ३ ॥

जालान्तरगतैः सूर्यकरैर्वंशी निगद्यते ।

षड्वंशीमिर्मरीचिः स्यात्तामिः षड्मिश्र राजिका ॥ ४ ॥

तिसृभी राजिकाभिश्च सर्पपः प्रोच्यते बुधैः ।

पतोऽष्टसर्पपैः प्रोक्तो गुक्ता स्यात्तच्चतुष्टयम् ॥ ५ ॥

षड्मिश्र रक्तिकाभिश्च मापको हेमधानको ।

सापैश्चतुर्भिः शाणः स्याद्दूरणः स निगद्यते ॥ ६ ॥

अथान्यद्दुर्जरत्वान्न लिखितम् । भगवद्भोविन्द-

पादास्तु कलांशमेव ग्रासं लिखन्ति । यथा-

पञ्चमिरेव ग्रासैर्धनसत्त्वं जारयित्वाऽऽदौ ।

गर्मद्रावी निपुणो जरयति धीजं कलांशेन ॥ २६ ॥

तन्मते चतुःषष्टिचत्वारिंशच्चिंशद्विंशतिषोडशांशाः पञ्च ग्रासाः ।

अथाजनवेधने-

तास्कर्मण्यस्य न तथा प्रयोगो दृश्यते ।

केवलं निर्मलं ताम्रं वापितं द्रवेन तु ।

कुरुते त्रिगुणे जीर्णं लाक्षारसनिमं रसम् ॥ २७ ॥

गन्धकेन हतं नागं जारयेत्कमलोदरे ।

एतस्य त्रिगुणे जीर्णे लाक्षामो जायते रसः ॥ २८ ॥

एतत्तु नागसंबन्धान्न रसायनकर्मणि ।

किं वा यथोक्तसिद्धबीजोपरि त्रिगुणताम्रोत्तारणादनु तद्बीजं सम-
जीर्णं सत्तन्त्रेणैव रञ्जयति ।

कुनटीहतकरिणा वा रविणा वा ताप्यगन्धकहतेन ।

दरदनिहतांसिना वा निर्व्यूढं हेमतद्बीजम् ॥ २९ ॥

घालिना व्यूढं केवलार्कमपि ।

अथ तारबीजम्-

कुटिलं विमला तीक्ष्णं समं चूर्णं प्रकल्पयेत् ।

पुटितं पञ्चवारं तु तारं बाह्यं शनैर्धमेत् ॥ ३० ॥

यावद्दशगुणं तत्तु तारबीजं भवेच्छुभम् ।

सत्त्वं तालोद्भवं वङ्गं समं कृत्वा तु धामयेत् ॥ ३१ ॥

तच्चूर्णं बाह्येत्तारे गुणान्येवं तु षोडश ।

प्रतिबीजमिदं श्रेष्ठं सूतकस्य तु बन्धनम् ॥ ३२ ॥

चारणात्सारणाच्चैव सहस्रांशेन विध्यति ।

वङ्गाश्रं बाह्येत्तारे गुणानि द्वादशैव तु ॥ ३३ ॥

एतद्बीजे समे जीर्णे शतवेधी भवेन्नरः ।

जरायुवेष्टितो भुग्नपृष्ठग्रीवास्थिसंहतिः ।
 गर्भाशये स्थितो देही ज्ञानवानतिचिन्तयन् ॥ २३ ॥
 किं मया दुष्कृतं कर्म कृतं गर्भाशये यतः ।
 पतितो निरये घोरे नानादुःखप्रदायिनि ॥ २४ ॥
 यदि गर्माद्विनिर्यामि करिष्यामि तदा शुभम् ।
 येन मूयो गर्भवासदुःखं द्रक्ष्यामि न क्वचित् ॥ २५ ॥
 इति संचिन्त्यमानः स देही योगीव तत्त्ववित् ।
 निःसारितः समीरेण योनिमार्गनियन्त्रितः ॥ २६ ॥
 निर्गतो योनितो देही मायया विष्यते पुनः ।
 तत्क्षणादात्मविज्ञानविनाशादिव रोदिति ॥ २७ ॥

अथ गर्भस्य द्वैविध्ये हेतुमाह—

परस्परानिलाद्वातात्प्रभिन्ने कलले द्विधा ।
 द्विधा ततः प्रवृद्धयेत युग्मं तस्मात्प्रजायते ॥ २८ ॥

अथ विकृतोत्पत्तिहेतुमाह—

मातुः श्रद्धाविघातेन स्वस्य दुष्कर्मणा तथा ।
 कुञ्जवामनखञ्जं वा विकृताश्च भवन्ति ते ॥ २९ ॥

गर्भनष्टहेतुमाह—

आघातादिनिमित्तेन जठरान्तर्भूते शिशौ ।
 जठरं जायते शीतं स्तब्धाध्मातं भृशव्यथम् ॥ ३० ॥
 गर्मास्पन्दो भवत्युष्णः कृच्छ्रादुच्छ्वसनं कुमः ।
 अरतिस्त्रस्तनेत्रत्वमावीनामसमुद्भवः ॥ ३१ ॥

अथाङ्गप्रत्यङ्गोत्पत्तिः—

शिरोन्तराधिर्द्वौ बाहू सक्थिनी च संमासतः ।
 पङ्कजमङ्गप्रत्यङ्गं तस्याक्षिहृदयाविकम् ॥ ३२ ॥

अथ प्रत्यङ्गानि—

चक्षुष्कर्णोष्ठनासास्तनगलरसनागल्लमन्यांसगण्ड-

भ्रुकक्षाजङ्घहस्ताङ्गुलिनखरकटीनाभिपृष्ठाण्डमेढ्रम् ।

जानू स्फिग्बस्तिपार्श्वोदरगुदपदपाण्यङ्गुलीगुल्फकादि

प्रत्यङ्गं चेत्युमाभ्यां जगद्धि विबुधास्तच्छरीरं समस्तम् ॥ ३३ ॥

एकीयमानमाह-

स्वर्णं तारं च ताम्रं च बह्वो नागस्तु पञ्चमः ।
रीतिका च तथा घोरो लोहं चैवष्ट धातवः ॥ २ ॥

तत्र प्रथमं स्वर्णम्-

पुरा निजाधमस्थानां सप्तर्षाणां जितात्मनाम् ।
पत्नीं विलोक्य लावण्यलक्ष्मीसंपन्नयौवनाम् ॥ ३ ॥
कन्दर्पवर्षविभ्रान्तचेतसो जातवेदसः ।
पातितं यद्भूरापृष्ठे रेतस्तद्धेगतामियात् ॥ ४ ॥
कृत्रिमं चापि भवति सिद्धसूतस्य योगतः ।
मेरुसानुपतज्जम्बूफलाम्भोयोगतः परम् ॥ ५ ॥
दिव्यौषधीमणिस्पर्शाद्व्यन्दयति काञ्चनम् ।
एवं नानाविधान्यत्र जायन्ते काञ्चनानि वै ॥ ६ ॥
तत्र यद्भक्षणाहं स्याद्धेम तल्लक्षणं शृणु ।
वाहे रक्तं सितं छेदे निकषे कुल्लुमप्रमम् ॥ ७ ॥
तारैशुल्योत्थितं स्निग्धं मृदु हेम गुरुत्तमम् ।
श्वेताङ्गं कठिनं रुक्षं विवर्णं समलं दालि ॥ ८ ॥
वाहे छेदे सितं श्वेतं कषे लघु च तत्त्यजेत् ।

अथ हेमशोधनम्-

मृत्तिका मातुलुङ्गाद्यैः पञ्चवासरमाविता ॥ ९ ॥
समस्मलवर्णा हेम शोधयेत्पुटपाकतः ।

अन्यच्च-

सुवर्णमुत्तमं बह्वो विद्वृतं निक्षिपेन्निशः ॥ १० ॥
काञ्चनारद्रवैः शुद्धं काञ्चनं जायते मृशम् ।

अथ हेममारणम्-

शुद्धसूतसमं स्वर्णं खल्वे कृत्वा तु गोलकम् ॥ ११ ॥
ऊर्ष्वाधो मृत्तिकां दत्त्वा सर्वतुल्यं निरुध्य च ।
त्रिंशद्भनोत्पलेर्देयं पुटमेवं चतुर्दश ॥ १२ ॥
निरुत्थं हेम मस्म स्याद्भन्धो देयः पुनः पुनः ।

जरायुवेष्टितो भुग्नपृष्ठग्रीवास्थिसंहतिः ।

गर्भाशये स्थितो देही ज्ञानवानतिचिन्तयन् ॥ २३ ॥

किं मया दुष्कृतं कर्म कृतं गर्भाशये यतः ।

पतितो निरये घोरे नानादुःखप्रदायिनि ॥ २४ ॥

यदि गर्माद्विनिर्यामि करिष्यामि तदा शुभम् ।

येन मूयो गर्भवासदुःखं द्रक्ष्यामि न क्वचित् ॥ २५ ॥

इति संचिन्त्यमानः स देही योगीव तत्त्ववित् ।

निःसारितः समीरेण योनिमार्गनियन्त्रितः ॥ २६ ॥

निर्गतो योनितो देही मायया विष्यते पुनः ।

तत्क्षणादात्मविज्ञानविनाशादिव रोदिति ॥ २७ ॥

अथ गर्भस्य द्वैविध्ये हेतुमाह—

परस्परानिलाद्वातात्प्रभिन्ने कलले द्विधा ।

द्विधा ततः प्रवृद्धयेत युग्मं तस्मात्प्रजायते ॥ २८ ॥

अथ विकृतोत्पत्तिहेतुमाह—

मातुः श्रद्धाविघातेन स्वस्य दुष्कर्मणा तथा ।

कुञ्जवामनखञ्जं वा विकृताश्च भवन्ति ते ॥ २९ ॥

गर्भनष्टहेतुमाह—

आघातादिनिमित्तेन जठरान्तर्भूते शिशौ ।

जठरं जायते शीतं स्तब्धाध्मातं भृशव्यथम् ॥ ३० ॥

गर्मास्पन्दो भवत्युष्णः कृच्छ्रादुच्छ्वसनं कुमः ।

अरतिस्त्रस्तनेत्रत्वमावीनामसमुद्भवः ॥ ३१ ॥

अथाङ्गप्रत्यङ्गोत्पत्तिः—

शिरोन्तराधिर्द्वौ बाहू सक्थिनी च संमासतः ।

पङ्कजमङ्गप्रत्यङ्गं तस्याक्षिहृदयाविकम् ॥ ३२ ॥

अथ प्रत्यङ्गानि—

चक्षुष्कर्णोष्ठनासास्तनगलरसनागल्लमन्यांसगण्ड-

भ्रुकक्षाजङ्घहस्ताङ्गुलिनखरकटीनाभिपृष्ठाण्डमेढ्रम् ।

जानू स्फिग्बस्तिपार्श्वोदरगुदपदपाण्यङ्गुलीगुल्फकादि

प्रत्यङ्गं चेत्युमाभ्यां जगद्भि विबुधास्तच्छरीरं समस्तम् ॥ ३३ ॥

पाके दुग्धं व्रजति शिखराकारकं नेति मूमी
फान्तं लोहं तदिदमुदितं लक्षणेरेभिरत्र ॥ ६४ ॥

अथैषां शोधनमारणे यथा—

शशरक्तेन संलिसं किं चार्कपयसाऽयतः ।
दलं हुताशने ध्मातं सिक्तं त्रैफलवारिणा ॥ ६५ ॥
एवं त्रिशः कृते लोहं शुद्धिमाप्नोत्यसंशयम् ।

अथान्यप्रकारः—

त्रिफलाष्टगुणे तोये त्रिफला पोटशोन्मिका ॥ ६६ ॥
तत्काथे पादशेषे तु लोहस्य पठपञ्चकम् ।
कृत्वा पत्राणि तप्तानि सप्तवारं निषेचयेत् ॥ ६७ ॥
एवं प्रलीयते दोषो गिरिजो लोहसंभवः ।

इति लोहशुद्धिः ।

अथ लोहमारणगुणाः—

शुद्धस्य सूतराजस्य मागो मागद्वयं धेलेः ॥ ६८ ॥
द्वयोः समं सारचूर्णं मर्दयेत्कन्यकाम्बुना ।
यामद्वयं तस्य गोलं संवेष्ट्यैरण्डजैर्दलेः ॥ ६९ ॥
ततः सूत्रेण संबध्य स्थापयेत्ताम्रसंपुटे ।
संमुष्य घटने तस्य मृदा संशोष्य तत्पुनः ॥ ७० ॥
त्रिदिनं धान्यराशिस्थं तत उधृत्य मर्दयेत् ।
रजस्तद्वज्रगलितं नीरे तरति हंसवत् ॥ ७१ ॥
सोमासृतामिधमिदं लोहमस्म प्रकीर्तितम् ।

अथान्यप्रकारः—

द्वादशांशेन दरदं तीक्ष्णचूर्णस्य मेलयेत् ॥ ७२ ॥
कन्यानीरेण संमर्द्य यामयुग्मं तु तत्पुनः ।
शरावसंपुटे कृत्वा पुटेव्रजपुटेन वै ॥ ७३ ॥
सप्तधैवं कृतं लोहरजो वारितरं भवेत् ।

अथान्यप्रकारः—

काकोदुम्बरिकानीरैर्लोहपत्राणि सेचयेत् ॥ ७४ ॥

अथ सप्तमस्तरङ्गः ।

अथ पञ्च कर्माणि—

वमनं रेचनं नस्यं निरुहश्चानुवासनम् ।
एतानि पञ्च कर्माणि कथितानि मुनीश्वरैः ॥ १ ॥

तत्र प्रथमं वमनविधिः—

शरत्काले वसन्ते च प्रावृद्धकाले च देहिनाम् ।
वमनं रेचनं चैव कारयेत्कुशलो भिषक् ॥ २ ॥
बलवन्तं कफव्यासं हृत्तासादिनिपीडितम् ।
तथा वमनसात्म्यं च धीरचित्तं च वामयेत् ॥ ३ ॥
विपदोपे स्तन्यरोगे मन्दाग्रौ श्लीपदेऽर्बुदे ।
हृद्रोगकुष्ठवीसर्पमेहाजीर्णभ्रमेषु च ॥ ४ ॥
विदारिकापचीकासश्वासपीनसवृद्धिषु ।
अपस्मारे ज्वरोन्मादे तथा रक्तातिसारिषु ॥ ५ ॥
नासाताल्वोद्वपाके च कर्णस्रावेऽधिजिह्वके ।
गलशुण्ड्यामतीसारे पित्तश्लेष्मगदे तथा ॥ ६ ॥
मेदोगदेऽरुचौ चैव वमनं कारयेद्भिषक् ।
न वामनीयस्तिमिरी न गुल्मी नोदरी कृशः ॥ ७ ॥
नातिवृद्धो गर्भिणी च न स्थूलो न क्षतातुरः ।
मदार्तो बालको रुक्षः क्षुधितश्च निरुहितः ॥ ८ ॥
उदावर्त्यूर्ध्वरक्ती च क्षुच्छर्यः केवलानिर्ली ।
पाण्डुरोगी कृमिव्याप्तः पठनात्स्वरघातकः ॥ ९ ॥
एतेऽप्यजीर्णव्यथिता वाम्या ये विपपीडिताः ।
कफव्याप्ताश्च ते वाम्या मधूकक्षाथपानतः ॥ १० ॥
सुकुमारं कृशं बालं वृद्धं मीरुं न वामयेत् ।
पीत्वा यवागूमाकण्ठं क्षीरतक्रदधीनि च ॥ ११ ॥
असात्म्यैः श्लेष्मलैर्मोज्यैर्दोषानुत्क्रिय देहिनः ।
स्निग्धास्विन्नाय वमनं दत्तं सम्यक्प्रवर्तते ॥ १२ ॥
वमनेषु च सर्वेषु सैन्धवं मधुना हितम् ।
वीमत्सं वमनं दद्याद्विपरीतं विरेचनम् ॥ १३ ॥

पाके दुग्धं व्रजति शिखराकारकं नेति मूमी
फान्तं लोहं तदिदमुदितं लक्षणेरेभिरत्र ॥ ६४ ॥

अथैषां शोधनमारणे यथा—

शशरक्तेन संलिसं किं चार्कपयसाऽयतः ।
दलं हुताशने ध्मातं सिक्तं त्रैफलवारिणा ॥ ६५ ॥
एवं त्रिशः कृते लोहं शुद्धिमाप्नोत्यसंशयम् ।

अथान्यप्रकारः—

त्रिफलाष्टगुणे तोये त्रिफला पोटशोन्मिका ॥ ६६ ॥
तत्काथे पादशेषे तु लोहस्य पठपञ्चकम् ।
कृत्वा पत्राणि तप्तानि सप्तवारं निषेचयेत् ॥ ६७ ॥
एवं प्रलीयते दोषो गिरिजो लोहसंभवः ।

इति लोहशुद्धिः ।

अथ लोहमारणगुणाः—

शुद्धस्य सूतराजस्य मागो मागद्वयं धेलेः ॥ ६८ ॥
द्वयोः समं सारचूर्णं मर्दयेत्कन्यकाम्बुना ।
यामद्वयं तस्य गोलं संवेष्टयेत्पण्डजैर्दलेः ॥ ६९ ॥
ततः सूत्रेण संबध्य स्थापयेत्ताम्रसंपुटे ।
संमुष्य घटने तस्य मृदा संशोष्य तत्पुनः ॥ ७० ॥
त्रिदिनं धान्यराशिस्थं तत उधृत्य मर्दयेत् ।
रजस्तद्वज्रगलितं नीरे तरति हंसवत् ॥ ७१ ॥
सोमासृतामिधमिदं लोहमस्म प्रकीर्तितम् ।

अथान्यप्रकारः—

द्वादशांशेन दरदं तीक्ष्णचूर्णस्य मेलयेत् ॥ ७२ ॥
कन्यानीरेण संमर्द्य यामयुग्मं तु तत्पुनः ।
शरावसंपुटे कृत्वा पुटेव्रजपुटेन वै ॥ ७३ ॥
सप्तधैवं कृतं लोहरजो वारितरं भवेत् ।

अथान्यप्रकारः—

काकोदुम्बरिकानीरैर्लोहपत्राणि सेचयेत् ॥ ७४ ॥

(दोषकालाग्निवयसां बलं वृद्धा प्रयोजयेत् ।
 हीनां च मध्यमां ज्येष्ठां मात्रां स्नेहस्य बुद्धिमान् ॥
 अमात्रया तथाऽकाले मिथ्याहारविहारतः) ।
 स्नेहः करोति शोफार्शस्तन्द्रानिद्राविसंज्ञताः ।
 देया दीप्ताग्नये मात्रा स्नेहस्य पलसंमिता ॥ ५ ॥
 मध्यमा च त्रिकर्षा स्वाज्जघन्या च द्विकर्षिकी ।
 केवलं पैत्तिके सर्पिर्वातिके सैन्धवान्वितम् ॥ ६ ॥
 पेयं बहुकफे वाऽपि व्योपक्षारसमन्वितम् ।
 रुक्षक्षतविषार्तानां वातपित्तविकारिणाम् ॥ ७ ॥
 हीनमेधास्मृतोनां च सर्पिष्पानं प्रशस्यते ।
 कुमिकोष्ठानिलाविष्टाः प्रवृद्धकफमेदसः ॥ ८ ॥
 पिबेयुस्तैलसात्म्या ये तैलं दाढ्याथनश्च ये ।
 व्यायामकर्षिणः शुष्का रेतोरिक्ता महारुजः ॥ ९ ॥
 महाग्निमारुतप्राणा वसायोग्या नरा मताः ।
 क्रूराशयाः क्लेशसहा वातार्ता दीप्तबलपः ॥ १० ॥
 मज्जानमापिबेयुस्ते सर्पिर्वा सर्वतो हितम् ।
 शीतकाले दिवा स्नेहमुष्णकाले पिबेन्निशि ॥ ११ ॥
 वातपित्ताधिके रात्रौ वातश्लेष्माधिके दिवा ।
 नस्याभ्यञ्जनगण्डूषे मूर्धकर्णाक्षितर्पणे ॥ १२ ॥
 तैलं घृतं वा युञ्जीत दृष्ट्वा दोषबलाबलम् ।
 घृते कोष्णं जलं पेयं तैले यूपः प्रशस्यते ॥ १३ ॥
 वसामज्जाविधौ मण्डमनुपानं सुखावहम् ।
 वृद्धबालकृशा रुक्षाः क्षीणास्त्राः क्षीणरेतसः ॥ १४ ॥
 वातार्तास्तिमिरार्ता ये तेषां स्नेहनमुत्तमम् ।
 रुक्षस्य स्नेहनं स्नेहैरतिस्निग्धस्य रुक्षणम् ॥ १५ ॥
 मक्तद्वेषो मुखस्रावो गुदे दाहः प्रवाहिका ।
 तन्द्रातीसारपाण्डुत्वं भृशं स्निग्धस्य लक्षणम् ॥ १६ ॥
 श्यामाकचणकाद्यश्च मक्तपिण्याकसक्तुभिः ।
 रुक्षणं स्नेदेतैर्यथादोषं यथाबलम् ॥ १७ ॥
 स्नेहे संशीतवेगाघातप्रजागरान् ।
 रुक्षान्नं च विधेजयेत् ॥

पाके दुग्धं व्रजति शिखराकारकं नेति मूमी
फान्तं लोहं तदिदमुदितं लक्षणेरेभिरत्र ॥ ६४ ॥

अथैषां शोधनमारणे यथा—

शशरक्तेन संलिसं किं चार्कपयसाऽयतः ।
दलं हुताशने ध्मातं सिक्तं त्रैफलवारिणा ॥ ६५ ॥
एवं त्रिशः कृते लोहं शुद्धिमाप्नोत्यसंशयम् ।

अथान्यप्रकारः—

त्रिफलाष्टगुणे तोये त्रिफला पोटशोन्मिका ॥ ६६ ॥
तत्काथे पादशेषे तु लोहस्य पठपञ्चकम् ।
कृत्वा पत्राणि तप्तानि सप्तवारं निषेचयेत् ॥ ६७ ॥
एवं प्रलीयते दोषो गिरिजो लोहसंभवः ।

इति लोहशुद्धिः ।

अथ लोहमारणगुणाः—

शुद्धस्य सूतराजस्य मागो मागद्वयं धेलेः ॥ ६८ ॥
द्वयोः समं सारचूर्णं मर्दयेत्कन्यकाम्बुना ।
यामद्वयं तस्य गोलं संवेष्ट्यैरण्डजैर्दलेः ॥ ६९ ॥
ततः सूत्रेण संबध्य स्थापयेत्ताम्रसंपुटे ।
संमुष्य घटने तस्य मृदा संशोष्य तत्पुनः ॥ ७० ॥
त्रिदिनं धान्यराशिस्थं तत उधृत्य मर्दयेत् ।
रजस्तद्वज्रगलितं नीरे तरति हंसवत् ॥ ७१ ॥
सोमासृतामिधमिदं लोहमस्म प्रकीर्तितम् ।

अथान्यप्रकारः—

द्वादशांशेन दरदं तीक्ष्णचूर्णस्य मेलयेत् ॥ ७२ ॥
कन्यानीरेण संमर्द्य यामयुग्मं तु तत्पुनः ।
शरावसंपुटे कृत्वा पुटेव्रजपुटेन वै ॥ ७३ ॥
सप्तधैवं कृतं लोहरजो वारितरं भवेत् ।

अथान्यप्रकारः—

काकोदुम्बरिकानीरैर्लोहपत्राणि सेचयेत् ॥ ७४ ॥

मांसपेश्यः समाख्याता नृणां पञ्चशतं बुधैः ।
स्त्रीणां तु विंशत्यधिकाः कण्डराश्चैव षोडश ॥ ४४ ॥
नृदेहे दश रन्धाणि नारीदेहे त्रयोदश ।
एतत्समासतः प्रोक्तं विस्तरेणाधुनोच्यते ॥ ४५ ॥

कलालक्षणम्—

धात्वाशयान्तरे यस्य यः क्लेदस्त्ववतिष्ठते ।
देहोष्मणा विपक्वस्तु सा कलेत्यभिधीयते ॥ ४६ ॥
यथा हि सारः काष्ठेषु च्छिद्यमानेषु वृश्यते ।
तथा धातुर्हि मांसेषु च्छिद्यमानेषु वीक्ष्यते ॥ ४७ ॥
मांसासृङ्मेदसां तिस्रो यकृत्प्लीहोश्चतुर्थिका ।
पञ्चमी च तथाऽन्त्राणां षष्ठी चाग्निधरा मता ॥ ४८ ॥
रेतोधरा सप्तमी स्यादिति सप्त कला मताः ।
यथा पयसि सर्पिस्तु गूढश्चेक्षो रसो यथा ॥ ४९ ॥
शरीरेऽपि तथा रक्तं नृणां विद्याद्भिषग्वरः ।

वशिष्टसंहितायां तु—

स्त्रीणां दश कला ज्ञेया गर्मस्य स्तनयोरपि ॥ ५० ॥
इति कलाः ।

अथाऽऽशयाः—

जीवासाशयमामनन्ति हृदये स्याच्छ्लेष्मणस्त्वाशय-
स्तस्याधस्तदधस्तु सर्वभिषजामाशयः संमतः ।
नाभेर्वामत ऊर्ध्वमीपदनलस्याधोऽस्य पक्षाशय-
स्तस्याधः पवनाशलयो निगदितो वस्तिस्तु मूत्राशयः ॥ ५१ ॥
गर्माशयोऽष्टमः स्त्रीणामामपक्षाशयान्तरे ।
स्तनौ स्तन्याशयावेवं विज्ञेयास्तु दशाऽऽशयाः ॥ ५२ ॥
कोष्ठाङ्गानि स्थितान्येषु हृदयं क्लोनेकुप्पुसः ।
यकृत्प्लीहोण्डुकवृकौ नाभिर्द्विभ्रात्रवस्तयः ॥ ५३ ॥
दश जीवितधामानि शिरोरसनबन्धनम् ।
कण्ठोऽस्रं हृदयं नाभिर्वस्तिः शुक्रौजसी गुदम् ॥ ५४ ॥
असृजः श्लेष्मणश्चापि यः प्रसादः परो मतः ।
तं पश्यमातं पित्तेन ॥ ५५ ॥

एकीयमानमाह-

स्वर्णं तारं च ताम्रं च बह्वो नागस्तु पञ्चमः ।
रीतिका च तथा घोरो लोहं चैवष्ट धातवः ॥ २ ॥

तत्र प्रथमं स्वर्णम्-

पुरा निजाधमस्थानां सप्तर्षाणां जितात्मनाम् ।
पत्नीं विलोक्य लावण्यलक्ष्मीसंपन्नयौवनाम् ॥ ३ ॥
कन्दर्पवर्षविभ्रान्तचेतसो जातवेदसः ।
पातितं यद्धरापृष्ठे रेतस्तद्धेगतामियात् ॥ ४ ॥
कृत्रिमं चापि भवति सिद्धसूतस्य योगतः ।
मेरुसानुपतज्जम्बूफलाम्भोयोगतः परम् ॥ ५ ॥
दिव्यौषधीमणिस्पर्शाद्व्यन्दयति काञ्चनम् ।
एवं नानाविधान्यत्र जायन्ते काञ्चनानि वै ॥ ६ ॥
तत्र यद्धक्षणाहं स्याद्धेम तलक्षणं शृणु ।
वाहे रक्तं सितं छेदे निकषे कुल्लुमप्रमम् ॥ ७ ॥
तारैशुल्योत्थितं स्निग्धं मृदु हेम गुरुत्तमम् ।
श्वेताङ्गं कठिनं रुक्षं विवर्णं समलं दालि ॥ ८ ॥
वाहे छेदे सितं श्वेतं कषे लघु च तत्त्यजेत् ।

अथ हेमशोधनम्-

मृत्तिका मातुलुङ्गाद्यैः पञ्चवासरमाविता ॥ ९ ॥
समस्मलवर्णा हेम शोधयेत्पुटपाकतः ।

अन्यच्च-

सुवर्णमुत्तमं बह्वो विद्वृतं निक्षिपेन्निशः ॥ १० ॥
काञ्चनारद्रवैः शुद्धं काञ्चनं जायते मृशम् ।

अथ हेममारणम्-

शुद्धसूतसमं स्वर्णं खल्वे कृत्वा तु गोलकम् ॥ ११ ॥
ऊर्ध्वाधो मृत्तिकां दत्त्वा सर्वतुल्यं निरुध्य च ।
त्रिंशद्भनोत्पलेर्देयं पुटमेवं चतुर्दश ॥ १२ ॥
निरुत्थं हेम मस्म स्याद्भन्धो देयः पुनः पुनः ।

अथ स्वस्थसमधातोर्मज्जादिमानं वाग्भटात्—

मज्जा मेदो वसा मूत्रं पित्तश्लेष्मशकृदमृक् ॥ ९७ ॥

रसो जलं च देहेऽस्मिन्नेकैकाञ्जलिवर्धितम् ।

पृथक्स्वप्नसुप्तं प्रोक्तमोजोमस्तिष्करेतसाम् ॥ ९८ ॥

द्वावञ्जली तु स्तन्यस्य चत्वारो रजसस्त्रियाः ।

समधातोरिदं मानं विद्याद्वृद्धिक्षयाम्बिताः ॥ ९९ ॥

शुक्रासृग्गर्भिणीभोज्यचेष्टागर्माशयर्तुषु ।

यः स्याद्दोषोऽधिकस्तेन प्रकृतिः सप्तधोविता ॥ २०० ॥

अथ वयोविचारः—

बाल्यमापोऽष्टाद्वर्षात्ततो मध्येऽधिसप्ततिः ।

पृच्छस्तदूर्ध्वं विज्ञेयं वयोमानमिति त्रिधा ॥ १ ॥

उक्तं च वाग्भटे—

वयस्त्वा षोडशाद्बाल्यं तत्र धात्विन्द्रियौजसाम् ।

वृद्धिरा सप्ततेर्मध्यं तत्रावृद्धिः परं क्षयः ॥ २ ॥

स्वं स्वं हस्तत्रयं सार्धं घणुः पात्रं सुखायुषोः ।

इति योगतरङ्गिण्यां शारीरं नाम द्वितीयस्तरङ्गः ॥ २ ॥

अथ तृतीयस्तरङ्गः ।

अथ परिमाणा ।

न मानेन विना युक्तिर्द्रव्याणां ज्ञायते क्वचित् ।

अतः प्रयोगकार्यार्थं मानमत्रोच्यते मया ॥ १ ॥

मानं च द्विविधं प्रोक्तं कालिङ्गं मागधं तथा ।

कालिङ्गान्मागधं श्रेष्ठमिति मानविदो विदुः ॥ २ ॥

असरेणुर्बुधैः प्रोक्तस्त्रिंशता परमाणुभिः ।

असरेणोस्तु पर्याधैर्नाम्ना वंशी निगद्यते ॥ ३ ॥

जालान्तरगतैः सूर्यकरैर्वंशी निगद्यते ।

षड्वंशीमिर्मरीचिः स्यात्तामिः षड्मिश्र राजिका ॥ ४ ॥

तिसृभी राजिकाभिश्च सर्पपः प्रोच्यते बुधैः ।

पतोऽष्टसर्पपैः प्रोक्तो गुक्ता स्यात्तच्चतुष्टयम् ॥ ५ ॥

षड्मिश्र रक्तिकाभिश्च मापको हेमधानको ।

सापैश्चतुर्भिः शाणः स्याद्दूरणः स निगद्यते ॥ ६ ॥

अथान्यद्दुर्जरत्वान्न लिखितम् । भगवद्भोविन्द-

पादास्तु कलांशमेव ग्रासं लिखन्ति । यथा-

पञ्चमिरेव ग्रासैर्धनसत्त्वं जारयित्वाऽऽदौ ।

गर्मद्रावी निपुणो जरयति धीजं कलांशेन ॥ २६ ॥

तन्मते चतुःषष्टिचत्वारिंशच्चिंशद्विंशतिषोडशांशाः पञ्च ग्रासाः ।

अथाजनवेधने-

तास्कर्मण्यस्य न तथा प्रयोगो दृश्यते ।

केवलं निर्मलं ताम्रं वापितं द्रवेन तु ।

कुरुते त्रिगुणे जीर्णं लाक्षारसनिमं रसम् ॥ २७ ॥

गन्धकेन हतं नागं जारयेत्कमलोदरे ।

एतस्य त्रिगुणे जीर्णे लाक्षामो जायते रसः ॥ २८ ॥

एतत्तु नागसंबन्धान्न रसायनकर्मणि ।

किं वा यथोक्तसिद्धबीजोपरि त्रिगुणताम्रोत्तारणादनु तद्बीजं सम-
जीर्णं सत्तन्त्रेणैव रञ्जयति ।

कुनटीहतकरिणा वा रविणा वा ताप्यगन्धकहतेन ।

दरदनिहतांसिना वा निर्व्यूढं हेमतद्बीजम् ॥ २९ ॥

घालिना व्यूढं केवलार्कमपि ।

अथ तारबीजम्-

कुटिलं विमला तीक्ष्णं समं चूर्णं प्रकल्पयेत् ।

पुटितं पञ्चवारं तु तारं बाह्यं शनैर्धमेत् ॥ ३० ॥

यावद्दशगुणं तत्तु तारबीजं भवेच्छुभम् ।

सत्त्वं तालोद्भवं वङ्गं समं कृत्वा तु धामयेत् ॥ ३१ ॥

तच्चूर्णं बाह्येत्तारे गुणान्येवं तु षोडश ।

प्रतिबीजमिदं श्रेष्ठं सूतकस्य तु बन्धनम् ॥ ३२ ॥

चारणात्सारणाच्चैव सहस्रांशेन विध्यति ।

वङ्गाश्रं बाह्येत्तारे गुणानि द्वादशैव तु ॥ ३३ ॥

एतद्बीजे समे जीर्णे शतवेधी भवेन्नरः ।

१ क. अन्यद्दुर्जरत्वान्ते लि० । २ क. 'गुणं जी' । ३ क. 'प्रोत्तरेणान्यद्बी' । ४ क. 'वा
शिलायां वा । ५ ग. 'रणीवैव । ६ क. 'बीजं समे जीर्णे श' ।

समं नयति गात्राणि समानस्तेन कथ्यते ।
 स्यन्दनादूर्ध्वनयनादुदानो मण्यते बुधैः ॥ ९५ ॥
 व्यानो व्यानयति प्रायो रोगादीन्सर्वदेहगः ।
 नामेरधो विशेषेण वायुर्वसति देहधृत् ॥ ९६ ॥
 पित्तमुष्णं द्रवं पीतं नीलं सत्त्वगुणोत्त्रणम् ।
 कटुतिक्तसं ज्ञेयं विदग्धं वाऽऽम्लतां व्रजेत् ॥ ९७ ॥
 अग्न्याशये घरेत्पित्तमग्निरूपं तिलोन्मितम् ।
 पाचकं भ्राजकं चैव रञ्जकालोचकं तथा ॥ ९८ ॥
 साधकं चेति पञ्चैव पित्तनामान्यनुक्रमात् ।
 द्रुततारनिभं मुक्तपाचनात्पाचकं विदुः ॥ ९९ ॥
 रसरञ्जनतो रक्ते यकृत्प्लीहोश्च रञ्जकम् ।
 अभ्यङ्गादि गृहीत्वाऽङ्गं भ्राजनान्भ्राजकं स्मृतम् ॥ १०० ॥
 आलोचयति यद्दृष्ट्या रूपमालोचकं हि तत् ।
 तमोरूपं कफं भित्त्वा साधके धर्मसाधनात् ॥ १ ॥
 स्युरेतान्यग्न्युपपदान्यखिलानि स्वकर्मसु ।
 स्थानं विशिष्टं पित्तस्य हृदोऽधस्तात्प्रकीर्तितम् ॥ २ ॥
 कफः स्निग्धो गुरुः श्वेतः पिच्छिलः शीतिलस्तथा ।
 तमोगुणाधिकः स्वादुर्विदग्धो लवणो भवेत् ॥ ३ ॥
 कफस्त्वामाशये मूर्ध्नि कण्ठे हृदि च संधिषु ।
 तिष्ठन्करोति देहस्य स्थैर्यं सर्वाङ्गपाटवम् ॥ ४ ॥
 क्लेदनस्तर्पकश्चैव बोधनश्चावलम्बकः ।
 श्लेष्मकश्चेति नामानि कफस्योक्तान्यनुक्रमात् ॥ ५ ॥
 क्लेदको भुक्तसंक्लेदात्तर्पको नेत्रतर्पणात् ।
 बोधको रससंबोधादालम्बादवलम्बकः ॥ ६ ॥
 श्लेष्मकः संधिसंश्लेषादिति तेषां विचेतना ।
 कण्ठस्याधो विशेषेण कफस्थानं जगुर्बुधाः ॥ ७ ॥
 दुष्टं रक्तमपि प्राहुर्दोषं केचन पित्तवत् ।
 वातपित्तकफानां तु त्रयो वैशेषिका गुणाः ॥ ८ ॥
 रौक्ष्यं वातस्य पित्तस्य तैक्ष्ण्यं स्निग्ध्यं कफस्य च ।
 साम्यं वृद्धिक्षयश्चेति दोषाणां त्रिविधा गतिः ॥ १०९ ॥

अन्यच्च—

गोमूत्रेण पचेद्यामं ताम्रपत्रं वृद्धाग्निना ।

साम्लक्षारेण संशुद्धिं ताम्रमामोति सर्वथा ॥ ४३ ॥

इति ताम्रशोधनम् ।

अथ मारणम्—

सूतगन्धौ कुमार्यन्निर्मर्दयित्वा प्रलेपयेत् ।

ताम्रपात्रं तेन पश्चात्स्थाल्या गर्भं निरोधयेत् ॥ ४४ ॥

शरावेणाथ संयुक्ता तत्र मुद्राम्बुमस्मतः ।

मस्मना पूरयेत्स्थालीमाकण्ठं तां पिधाय च ॥ ४५ ॥

सुहृद्यामारोप्य तदधो वह्निं प्रज्वालयेद्बृढम् ।

चतुर्थामं पचेत्पश्चात्स्वाङ्गशीतं समुद्धरेत् ॥ ४६ ॥

गोक्षीरे स्वेदयेद्यामं दौलया स्यात्तदुत्तमम् ।

अथान्यप्रकारः—

चतुर्थांशेन सूतेन ताम्रपत्राणि लेपयेत् ॥ ४७ ॥

अम्लपिष्टं द्विगुणितमूर्ध्वाधो दापयेद्दालिम् ।

चाङ्गेरीकल्कगर्भस्थं माण्डे यामं पचेद्बृढे ॥ ४८ ॥

मस्मीभूतं ताम्रपत्रं सर्वयोगेषु योजयेत् ।

अथान्यप्रकारः—

जम्बीररससंपिष्टं रसगन्धकलेपितम् ॥ ४९ ॥

ताम्रपत्रं शरावस्थं त्रिपुटेर्याति मस्मताम् ।

अथान्यप्रकारः—

चूर्णं शुद्धस्य ताम्रस्य समसूतं विमर्दयेत् ॥ ५० ॥

स्रल्वे जम्बीरनीरेण तयोस्तुल्यं तु गन्धकम् ।

दत्त्वा संमर्द्य तत्सर्वं शरावयुगमध्यगम् ।

दिनं गजपुटे पच्यात्ताम्रमस्म प्रजायते ॥ ५१ ॥

ताम्रगुणानाह—

ताम्रं शीतं निहन्याद्वणकृमिजठरानाहसंप्लीहपाण्डु-

श्वासश्लेष्मास्रवातक्षयपवनगदं शूलयुग्मं च गुल्मम् ।

समं नयति गात्राणि समानस्तेन कथ्यते ।
 स्यन्दनादूर्ध्वनयनादुदानो मण्यते बुधैः ॥ ९५ ॥
 व्यानो व्यानयति प्रायो रोगादीन्सर्वदेहगः ।
 नामेरधो विशेषेण वायुर्वसति देहधृत् ॥ ९६ ॥
 पित्तमुष्णं द्रवं पीतं नीलं सत्त्वगुणोत्त्रणम् ।
 कटुतिक्तसं ज्ञेयं विदग्धं वाऽऽम्लतां व्रजेत् ॥ ९७ ॥
 अग्न्याशये घरेत्पित्तमग्निरूपं तिलोन्मितम् ।
 पाचकं भ्राजकं चैव रश्मिकालोचकं तथा ॥ ९८ ॥
 साधकं चेति पञ्चैव पित्तनामान्यनुक्रमात् ।
 द्रुततारनिभं मुक्तपाचनात्पाचकं विदुः ॥ ९९ ॥
 रसरश्मनतो रक्ते यकृत्प्लीहोश्च रश्मिकम् ।
 अभ्यङ्गादि गृहीत्वाऽङ्गं भ्राजनान्भ्राजकं स्मृतम् ॥ १०० ॥
 आलोचयति यद्दृष्ट्या रूपमालोचकं हि तत् ।
 तमोरूपं कफं भित्त्वा साधके धर्मसाधनात् ॥ १ ॥
 स्युरेतान्यग्न्युपपदान्यखिलानि स्वकर्मसु ।
 स्थानं विशिष्टं पित्तस्य हृदोऽधस्तात्प्रकीर्तितम् ॥ २ ॥
 कफः स्निग्धो गुरुः श्वेतः पिच्छिलः शीतिलस्तथा ।
 तमोगुणाधिकः स्वादुर्विदग्धो लवणो भवेत् ॥ ३ ॥
 कफस्त्वामाशये मूर्ध्नि कण्ठे हृदि च संधिषु ।
 तिष्ठन्करोति देहस्य स्थैर्यं सर्वाङ्गपाटवम् ॥ ४ ॥
 क्लेदनस्तर्पकश्चैव बोधनश्चावलम्बकः ।
 श्लेष्मकश्चेति नामानि कफस्योक्तान्यनुक्रमात् ॥ ५ ॥
 क्लेदको भुक्तसंक्लेदात्तर्पको नेत्रतर्पणात् ।
 बोधको रससंबोधादालम्बादवलम्बकः ॥ ६ ॥
 श्लेष्मकः संधिसंश्लेषादिति तेषां विचेतना ।
 कण्ठस्याधो विशेषेण कफस्थानं जगुर्बुधाः ॥ ७ ॥
 दुष्टं रक्तमपि प्राहुर्दोषं केचन पित्तवत् ।
 वातपित्तकफानां तु त्रयो वैशेषिका गुणाः ॥ ८ ॥
 रौक्ष्यं वातस्य पित्तस्य तैक्ष्ण्यं स्निग्ध्यं कफस्य च ।
 साम्यं वृद्धिक्षयश्चेति दोषाणां त्रिविधा गतिः ॥ १०९ ॥

एकीयमानमाह-

स्वर्णं तारं च ताम्रं च बह्वो नागस्तु पञ्चमः ।
रीतिका च तथा घोरो लोहं चैवष्ट धातवः ॥ २ ॥

तत्र प्रथमं स्वर्णम्-

पुरा निजाधमस्थानां सप्तर्षीणां जितात्मनाम् ।
पत्नीं विलोक्य लावण्यलक्ष्मीसंपन्नयौवनाम् ॥ ३ ॥
कन्दर्पवर्षविभ्रान्तचेतसो जातवेदसः ।
पातितं यद्भूरापृष्ठे रेतस्तद्धेगतामियात् ॥ ४ ॥
कृत्रिमं चापि भवति सिद्धसूतस्य योगतः ।
मेरुसानुपतज्जम्बूफलाम्भोयोगतः परम् ॥ ५ ॥
दिव्यौषधीमणिस्पर्शाद्व्यञ्जयति काञ्चनम् ।
एवं नानाविधान्यत्र जायन्ते काञ्चनानि वै ॥ ६ ॥
तत्र यद्भक्षणाहं स्याद्धेम तलक्षणं शृणु ।
वाहे रक्तं सितं छेदे निकषे कुल्लुमप्रमम् ॥ ७ ॥
तारैशुल्योत्थितं स्निग्धं मृदु हेम गुरुत्तमम् ।
श्वेताङ्गं कठिनं रुक्षं विवर्णं समलं दालि ॥ ८ ॥
वाहे छेदे सितं श्वेतं कषे लघु च तस्यजेत् ।

अथ हेमशोधनम्-

मृत्तिका मातुलुङ्गाद्यैः पञ्चवासरमाविता ॥ ९ ॥
समस्मलवर्णा हेम शोधयेत्पुटपाकतः ।

अन्यच्च-

सुवर्णमुत्तमं बह्वो विद्वृतं निक्षिपेन्निशः ॥ १० ॥
काञ्चनारद्रवैः शुद्धं काञ्चनं जायते मृशम् ।

अथ हेममारणम्-

शुद्धसूतसमं स्वर्णं खल्वे कृत्वा तु गोलकम् ॥ ११ ॥
ऊर्ध्वाधो मृत्तिकां दत्त्वा सर्वतुल्यं निरुध्य च ।
त्रिंशद्भनोत्पलैर्देयं पुटमेवं चतुर्दश ॥ १२ ॥
निरुत्थं हेम मस्म स्याद्भन्धो देयः पुनः पुनः ।

समं नयति गात्राणि समानस्तेन कथ्यते ।
 स्यन्दनादूर्ध्वनयनादुदानो मण्यते बुधैः ॥ ९५ ॥
 व्यानो व्यानयति प्रायो रोगादीन्सर्वदेहगः ।
 नामेरधो विशेषेण वायुर्वसति देहधृत् ॥ ९६ ॥
 पित्तमुष्णं द्रवं पीतं नीलं सत्त्वगुणोत्त्रणम् ।
 कटुतिक्तसं ज्ञेयं विदग्धं वाऽऽम्लतां व्रजेत् ॥ ९७ ॥
 अग्न्याशये घरेत्पित्तमग्निरूपं तिलोन्मितम् ।
 पाचकं भ्राजकं चैव रश्मिकालोचकं तथा ॥ ९८ ॥
 साधकं चेति पञ्चैव पित्तनामान्यनुक्रमात् ।
 द्रुततारनिभं मुक्तपाचनात्पाचकं विदुः ॥ ९९ ॥
 रसरश्मनतो रक्ते यकृत्प्लीहोश्च रश्मिकम् ।
 अभ्यङ्गादि गृहीत्वाऽङ्गं भ्राजनान्भ्राजकं स्मृतम् ॥ १०० ॥
 आलोचयति यद्दृष्ट्या रूपमालोचकं हि तत् ।
 तमोरूपं कफं भित्त्वा साधके धर्मसाधनात् ॥ १ ॥
 स्युरेतान्यग्न्युपपदान्यखिलानि स्वकर्मसु ।
 स्थानं विशिष्टं पित्तस्य हृदोऽधस्तात्प्रकीर्तितम् ॥ २ ॥
 कफः स्निग्धो गुरुः श्वेतः पिच्छिलः शीतिलस्तथा ।
 तमोगुणाधिकः स्वादुर्विदग्धो लवणो भवेत् ॥ ३ ॥
 कफस्त्वामाशये मूर्ध्नि कण्ठे हृदि च संधिषु ।
 तिष्ठन्करोति देहस्य स्थैर्यं सर्वाङ्गपाटवम् ॥ ४ ॥
 क्लेदनस्तर्पकश्चैव बोधनश्चावलम्बकः ।
 श्लेष्मकश्चेति नामानि कफस्योक्तान्यनुक्रमात् ॥ ५ ॥
 क्लेदको भुक्तसंक्लेदात्तर्पको नेत्रतर्पणात् ।
 बोधको रससंबोधादालम्बादवलम्बकः ॥ ६ ॥
 श्लेष्मकः संधिसंश्लेषादिति तेषां विचेतना ।
 कण्ठस्याधो विशेषेण कफस्थानं जगुर्बुधाः ॥ ७ ॥
 दुष्टं रक्तमपि प्राहुर्दोषं केचन पित्तवत् ।
 वातपित्तकफानां तु त्रयो वैशेषिका गुणाः ॥ ८ ॥
 रौक्ष्यं वातस्य पित्तस्य तैक्ष्ण्यं स्निग्ध्यं कफस्य च ।
 साम्यं वृद्धिक्षयश्चेति दोषाणां त्रिविधा गतिः ॥ १०९ ॥

अथान्यद्दुर्जरत्वान्न लिखितम् । भगवद्भोविन्द-

पादास्तु कलांशमेव ग्रासं लिखन्ति । यथा-

पञ्चमिरेव ग्रासैर्धनसत्त्वं जारयित्वाऽऽदौ ।

गर्मद्रावी निपुणो जरयति धीजं कलांशेन ॥ २६ ॥

तन्मते चतुःषष्टिचत्वारिंशच्चिंशद्विंशतिषोडशांशाः पञ्च ग्रासाः ।

अथाजनवेधने-

तास्कर्मण्यस्य न तथा प्रयोगो दृश्यते ।

केवलं निर्मलं ताम्रं वापितं द्रवेन तु ।

कुरुते त्रिगुणे जीर्णं लाक्षारसनिमं रसम् ॥ २७ ॥

गन्धकेन हतं नागं जारयेत्कमलोदरे ।

एतस्य त्रिगुणे जीर्णे लाक्षामो जायते रसः ॥ २८ ॥

एतत्तु नागसंबन्धान्न रसायनकर्मणि ।

किं वा यथोक्तसिद्धबीजोपरि त्रिगुणताम्रोत्तारणादनु तद्बीजं सम-
जीर्णं सत्तन्त्रेणैव रञ्जयति ।

कुनटीहतकरिणा वा रविणा वा ताप्यगन्धकहतेन ।

दरदनिहतांसिना वा निर्व्यूढं हेमतद्बीजम् ॥ २९ ॥

घालिना व्यूढं केवलार्कमपि ।

अथ तारबीजम्-

कुटिलं विमला तीक्ष्णं समं चूर्णं प्रकल्पयेत् ।

पुटितं पञ्चवारं तु तारं बाह्यं शनैर्धमेत् ॥ ३० ॥

यावद्दशगुणं तत्तु तारबीजं भवेच्छुभम् ।

सत्त्वं तालोद्भवं वङ्गं समं कृत्वा तु धामयेत् ॥ ३१ ॥

तच्चूर्णं बाह्येत्तारे गुणान्येवं तु षोडश ।

प्रतिबीजमिदं श्रेष्ठं सूतकस्य तु बन्धनम् ॥ ३२ ॥

चारणात्सारणाच्चैव सहस्रांशेन विध्यति ।

वङ्गाश्रं बाह्येत्तारे गुणानि द्वादशैव तु ॥ ३३ ॥

एतद्बीजे समे जीर्णे शतवेधी भवेन्नरः ।

मांसपेश्यः समाख्याता नृणां पञ्चशतं बुधैः ।
स्त्रीणां तु विंशत्यधिकाः कण्डराश्चैव षोडश ॥ ४४ ॥
नृदेहे दश रन्धाणि नारीदेहे त्रयोदश ।
एतत्समासतः प्रोक्तं विस्तरेणाधुनोच्यते ॥ ४५ ॥

कलालक्षणम्—

धात्वाशयान्तरे यस्य यः क्लेदस्त्ववतिष्ठते ।
देहोष्मणा विपक्वस्तु सा कलेत्यभिधीयते ॥ ४६ ॥
यथा हि सारः काष्ठेषु च्छिद्यमानेषु वृश्यते ।
तथा धातुर्हि मांसेषु च्छिद्यमानेषु वीक्ष्यते ॥ ४७ ॥
मांसासृङ्ममेदसां तिस्रो यकृत्प्लीहोश्चतुर्थिका ।
पञ्चमी च तथाऽन्त्राणां षष्ठी चाग्निधरा मता ॥ ४८ ॥
रेतोधरा सप्तमी स्यादिति सप्त कला मताः ।
यथा पयसि सर्पिस्तु गूढश्चेक्षो रसो यथा ॥ ४९ ॥
शरीरेऽपि तथा रक्तं नृणां विद्याद्भिपग्वरः ।

वशिष्टसंहितायां तु—

स्त्रीणां दश कला ज्ञेया गर्मस्य स्तनयोरपि ॥ ५० ॥
इति कलाः ।

अथाऽऽशयाः—

जीवासाशयमामनन्ति हृदये स्याच्छ्लेष्मणस्त्वाशय-
स्तस्याधस्तदधस्तु सर्वभिपजामामाशयः संमतः ।
नाभेर्वामत ऊर्ध्वमीपदनलस्याधोऽस्य पक्षाशय-
स्तस्याधः पवनाशलयो निगदितो वस्तिस्तु मूत्राशयः ॥ ५१ ॥
गर्माशयोऽष्टमः स्त्रीणामामपक्षाशयान्तरे ।
स्तनौ स्तन्याशयावेवं विज्ञेयास्तु दशाऽऽशयाः ॥ ५२ ॥
कोष्ठाङ्गानि स्थितान्येषु हृदयं क्लोनेकुप्पुसः ।
यकृत्प्लीहोण्डुकवृकौ नाभिर्द्विभ्रात्रवस्तयः ॥ ५३ ॥
दश जीवितधामानि शिरोरसनबन्धनम् ।
कण्ठोऽस्रं हृदयं नाभिर्वस्तिः शुक्रौजसी गुदम् ॥ ५४ ॥
असृजः श्लेष्मणश्चापि यः प्रसादः परो मतः ।
तं पश्यमातं पित्तेन ॥ ५५ ॥

तत्र प्रथमं गन्धकजारणं यथोक्तं शिवागमे—

तुल्ये तु गन्धके जीर्णे शुद्धाच्छतगुणो रसः ।
 द्विगुणे गन्धके जीर्णे सर्वथा सर्वकुष्ठहा ॥ ६८ ॥
 त्रिगुणे गन्धके जीर्णे सर्वपाण्ड्यविनाशनः ।
 चतुर्गुणे तत्र जीर्णे वलीपलितनाशनः ॥ ६९ ॥
 गन्धे पञ्चगुणे जीर्णे क्षयक्षयकरो रसः ।
 षड्गुणे गन्धके जीर्णे सर्वरोगहरो भवेत् ॥ ७० ॥
 अवश्यमित्युवाचेदं देवीं श्रीभैरवः स्वयम् ।

इदं गन्धकजारणफलं रसेन्द्रचिन्तामणावन्यथा पठन्ति यथा—

समे गन्धे तु रोगघ्नो द्विगुणे राजयक्ष्मनुत् ॥ ७१ ॥
 जीर्णे तु त्रिगुणे गन्धे कामिनीदर्पनाशनः ।
 चतुर्गुणे तु तेजस्वी सर्वशास्त्रविशारदः ॥ ७२ ॥
 भवेत्पञ्चगुणे सिद्धः षड्गुणे मृत्युनाशनः ॥ ७३ ॥
 षड्गुणे रोगहेति यदुक्तं तन्मूर्छायामेवावगन्तव्यम् ॥

उक्तं च—

रसगुणबलिजारणं विना यन्न खलुरुजाहरणक्षमो रसेन्द्रः ।
 न जलदकलधौतपाकहीनः स्पृशति रसायनतामिति प्रतिज्ञा ॥ ७४ ॥

गन्धकजारणायां गण्डूकायन्त्रं यथा—

आकण्ठं कलशं भूमौ निखाय जलसंभृतम् ।
 शरावस्तन्मुखे स्थाप्यो मध्ये छिद्रसंमन्वितः ॥ ७५ ॥
 नीरावियोगिनीं तत्र छिद्रे काचविलेपिताम् ।
 मृन्मूषां स्थापयेत्तस्यामूर्ध्वाधस्तुल्यगन्धकम् ॥ ७६ ॥
 रसं निक्षिप्य तस्योर्ध्वं शरावेण विमुद्रयेत् ।
 घन्योपलान्निं तस्योर्ध्वं ज्वालयेद्गुरुमार्गतः ॥ ७७ ॥
 स्वाङ्गशीतं समुद्धृत्य पुनस्तुर्यांशगन्धकम् ।
 यत्त्वा पूर्वक्रमेणैव जारयेत्पङ्कणं बलिम् ॥ ७८ ॥
 षड्गुणे गन्धके जीर्णे स्याद्रसः सर्वरोगहा ।

अथान्यप्रकारः—

गुरुशास्त्रं परित्यज्य विना गन्धकजारणात् ॥ ७९ ॥

कृमिजग्धं कोमलं वा शीतव्यालादिदूषितम् ।
लुप्तं शाकं च सकलं नाश्नीयान्मूलकं विना ॥ ८७ ॥

इति योगतरङ्गिण्यां पट्टविधशाकगुणागुणकथनं नाम
द्वात्रिंशत्तरङ्गः ॥ ३२ ॥

अथ त्रयस्त्रिंशत्तरङ्गः ।

अथ मांसानि—

तत्र सामान्यमांसगुणाः—

मांसं घातहरं सर्वं बृंहणं बलशुक्रकृत् ।
प्रीणनं गुरु हृद्यं च मधुरं रसपाकयोः ॥ ९ ॥

अथ तद्भेदाः—

मांसवर्गो द्विधा ज्ञेयो जाङ्गलानूपमेवतः ।

तत्र जाङ्गललक्षणमाह—

मांसवर्गेऽत्र जङ्घाला विलस्थाश्च गुहाशयाः ॥ २ ॥
तथा पर्णमृगा ज्ञेया विष्किराः प्रतुदा अपि ।
प्रसहा अथ च ग्राम्या अष्टौ जाङ्गलजातयः ॥ ३ ॥
जाङ्गला मधुरा रूक्षास्तुवरा लघवस्तथा ।
बल्या वृष्या बृंहणाश्च दीपना दोषहारिणः ॥ ४ ॥
मूकतां मिमिणित्वं च गद्गदत्वादिते तथा ।
बाधिर्यमरुचिं छर्दिं प्रमेहं मुखजान्गदान् ॥ ५ ॥
गलगण्डं श्लीपदं च नाशयन्त्यनिलामयान् ।

अथाऽऽनूपलक्षणगुणाः—

कूलेचरा पुवाश्चापि कोशस्था पादिनस्तथा ॥ ६ ॥
मत्स्या एतेऽत्र विख्याताः पञ्चधाऽऽनूपजातयः ।
आनूपा मधुराः स्निग्धा गुरवो बहिस्तादनाः ॥ ७ ॥
श्लेष्मलाः पिच्छिलाश्चैव मांसवृद्धिप्रदा मृशम् ।
तथाऽभिष्यन्दिनस्ते हि प्रायो पथ्यतमाः स्मृताः ॥ ८ ॥

पाके दुग्धं व्रजति शिखराकारकं नेति मूमी
फान्तं लोहं तदिदमुदितं लक्षणेरेभिरत्र ॥ ६४ ॥

अथैषां शोधनमारणे यथा—

शशरक्तेन संलिसं किं चार्कपयसाऽयतः ।
दलं हुताशने ध्मातं सिक्तं त्रैफलवारिणा ॥ ६५ ॥
एवं त्रिशः कृते लोहं शुद्धिमाप्नोत्यसंशयम् ।

अथान्यप्रकारः—

त्रिफलाष्टगुणे तोये त्रिफला पोटशोन्मिका ॥ ६६ ॥
तत्काथे पादशेषे तु लोहस्य पठपञ्चकम् ।
कृत्वा पत्राणि तप्तानि सप्तवारं निषेचयेत् ॥ ६७ ॥
एवं प्रलीयते दोषो गिरिजो लोहसंभवः ।

इति लोहशुद्धिः ।

अथ लोहमारणगुणाः—

शुद्धस्य सूतराजस्य मागो मागद्वयं धेलेः ॥ ६८ ॥
द्वयोः समं सारचूर्णं मर्दयेत्कन्यकाम्बुना ।
यामद्वयं तस्य गोलं संवेष्टयेत्पण्डजैर्दलेः ॥ ६९ ॥
ततः सूत्रेण संबध्य स्थापयेत्ताम्रसंपुटे ।
संमुष्य घटने तस्य मृदा संशोष्य तत्पुनः ॥ ७० ॥
त्रिदिनं धान्यराशिस्थं तत उधृत्य मर्दयेत् ।
रजस्तद्वज्रगलितं नीरे तरति हंसवत् ॥ ७१ ॥
सोमासृतामिधमिदं लोहमस्म प्रकीर्तितम् ।

अथान्यप्रकारः—

द्वादशांशेन दरदं तीक्ष्णचूर्णस्य मेलयेत् ॥ ७२ ॥
कन्यानीरेण संमर्द्य यामयुग्मं तु तत्पुनः ।
शरावसंपुटे कृत्वा पुटेव्रजपुटेन वै ॥ ७३ ॥
सप्तधैवं कृतं लोहरजो वारितरं भवेत् ।

अथान्यप्रकारः—

काकोदुम्बरिकानीरैर्लोहपत्राणि सेचयेत् ॥ ७४ ॥

ऊष्मत्रयो रसोवातवहे नाड्यौ तु मर्मणी ।
 अर्धाङ्गुले अपस्तम्भौ कालान्तरस्मृतिपदे ॥ ७१ ॥
 पार्श्वद्वन्द्वस्योपरिष्ठादधस्तादन्तयोः शिरे ।
 अर्धाङ्गुले अपालापौ मर्मणी चिरमारके ॥ ७२ ॥
 हृदयं स्तनयोर्मध्यं चतुरङ्गुलसंमितम् ।
 शिरामर्मात्रं हननात्सद्य एव विपद्यते ॥ ७३ ॥
 शिरामूलं शिरामर्म नाभिः स्याच्चतुरङ्गुला ।
 समन्ततस्तत्र हतः सद्यो मृतिमवाप्नुयात् ॥ ७४ ॥
 अधस्तात्पार्श्वयोर्मध्ये जघनस्योर्ध्वमल्पशः ।
 पृष्ठगौ पार्श्वसंघाते तिर्यगूर्ध्वं तु मर्मणी ॥ ७५ ॥
 स्तनमूलादुभयतः पृष्ठवंशमुज्जु शिरे ।
 अर्धाङ्गुले बृहत्पौ स्तो मर्मणी चिरमारके ॥ ७६ ॥
 ऊरुमध्योर्ध्वतोऽधस्ताद्वङ्गुणस्याङ्गुलार्धतः ।
 लोहिताक्षाणि मर्माणि घाताद्वैकल्यदानि हि ॥ ७७ ॥
 ऊरुमध्ये शिरे ऊर्वोरङ्गुलैकमिते ऋजू ।
 मर्मणी स्तस्तत्र हते वैकल्यमुपजायते ॥ ७८ ॥
 इत्येकचत्वारिंशच्छिरामर्माणि ।

अथैकादश मांसमर्माणि ।

अर्धाङ्गुलं नाम तलहृदयं चिरमारकम् ।
 मांसमर्म चतुर्धा स्यात्पाणिपत्तलमध्यगम् ॥ ७९ ॥
 त्रयोदशाङ्गुलादूर्ध्वं प्रतिपाष्णीन्द्रवस्तयः ।
 मांसमर्माणि चत्वारि द्यङ्गुलान्मानजङ्घयोः ॥ ८० ॥
 अधश्चुबुकयोरर्धाङ्गुलौ तु स्तनरोहितौ ।
 कालान्तरप्राणहरे जायेते मांसमर्मणी ॥ ८१ ॥
 सद्योघाति गुदौ मांसमर्म स्याच्चतुरङ्गुलम् ।

अथ सप्तविंशतिस्नायुमर्माणि ।

स्नायुमर्माणि चत्वारि स्युः श्रोण्योर्जानुसंधितः ॥ ८२ ॥
 ऊर्ध्वं चोभयतो घाताद्व्यङ्गुला विकलत्वदाः ।
 मुष्कवङ्गक्षणयोर्मध्ये विटपौ स्नायुमर्मणी ॥ ८३ ॥

पाके दुग्धं व्रजति शिखराकारकं नेति मूमी
फान्तं लोहं तदिदमुदितं लक्षणेरेभिरत्र ॥ ६४ ॥

अथैषां शोधनमारणे यथा—

शशरक्तेन संलिसं किं चार्कपयसाऽयतः ।
दलं हुताशने ध्मातं सिक्तं त्रैफलवारिणा ॥ ६५ ॥
एवं त्रिशः कृते लोहं शुद्धिमाप्नोत्यसंशयम् ।

अथान्यप्रकारः—

त्रिफलाष्टगुणे तोये त्रिफला पोटशोन्मिका ॥ ६६ ॥
तत्काथे पादशेषे तु लोहस्य पठपञ्चकम् ।
कृत्वा पत्राणि तप्तानि सप्तवारं निषेचयेत् ॥ ६७ ॥
एवं प्रलीयते दोषो गिरिजो लोहसंभवः ।

इति लोहशुद्धिः ।

अथ लोहमारणगुणाः—

शुद्धस्य सूतराजस्य मागो मागद्वयं धेलेः ॥ ६८ ॥
द्वयोः समं सारचूर्णं मर्दयेत्कन्यकाम्बुना ।
यामद्वयं तस्य गोलं संवेष्टयेत्पण्डुजैर्दलेः ॥ ६९ ॥
ततः सूत्रेण संबध्य स्थापयेत्ताम्रसंपुटे ।
संमुष्य घटने तस्य मृदा संशोष्य तत्पुनः ॥ ७० ॥
त्रिदिनं धान्यराशिस्थं तत उधृत्य मर्दयेत् ।
रजस्तद्वज्रगलितं नीरे तरति हंसवत् ॥ ७१ ॥
सोमासृतामिधमिदं लोहमस्म प्रकीर्तितम् ।

अथान्यप्रकारः—

द्वादशांशेन दरदं तीक्ष्णचूर्णस्य मेलयेत् ॥ ७२ ॥
कन्यानीरेण संमर्द्य यामयुग्मं तु तत्पुनः ।
शरावसंपुटे कृत्वा पुटेव्रजपुटेन वै ॥ ७३ ॥
सप्तधैवं कृतं लोहरजो वारितरं भवेत् ।

अथान्यप्रकारः—

काकोदुम्बरिकानीरैर्लोहपत्राणि सेचयेत् ॥ ७४ ॥

अथ सप्तमस्तरङ्गः ।

अथ पञ्च कर्माणि—

वमनं रेचनं नस्यं निरुहश्चानुवासनम् ।
एतानि पञ्च कर्माणि कथितानि मुनीश्वरैः ॥ १ ॥

तत्र प्रथमं वमनविधिः—

शरत्काले वसन्ते च प्रावृद्धकाले च देहिनाम् ।
वमनं रेचनं चैव कारयेत्कुशलो भिषक् ॥ २ ॥
बलवन्तं कफव्यासं हृत्तासादिनिपीडितम् ।
तथा वमनसात्म्यं च धीरचित्तं च वामयेत् ॥ ३ ॥
विपदोपे स्तन्यरोगे मन्दाग्रौ श्लीपदेऽर्बुदे ।
हृद्रोगकुष्ठवीसर्पमेहाजीर्णभ्रमेषु च ॥ ४ ॥
विदारिकापचीकासश्वासपीनसवृद्धिषु ।
अपस्मारे ज्वरोन्मादे तथा रक्तातिसारिषु ॥ ५ ॥
नासाताल्वोदपाके च कर्णस्रावेऽधिजिह्वके ।
गलशुण्ड्यामतीसारे पित्तश्लेष्मगदे तथा ॥ ६ ॥
मेदोगदेऽरुचौ चैव वमनं कारयेद्भिषक् ।
न वामनीयस्तिमिरी न गुल्मी नोदरी कृशः ॥ ७ ॥
नातिवृद्धो गर्भिणी च न स्थूलो न क्षतातुरः ।
मदार्तो बालको रुक्षः क्षुधितश्च निरुहितः ॥ ८ ॥
उदावर्त्यूर्ध्वरक्ती च क्षुच्छर्यः केवलानिली ।
पाण्डुरोगी क्रुमिव्याप्तः पठनात्स्वरघातकः ॥ ९ ॥
एतेऽप्यजीर्णव्यथिता वाम्या ये विपपीडिताः ।
कफव्याप्ताश्च ते वाम्या मधूकक्षाथपानतः ॥ १० ॥
सुकुमारं कृशं बालं वृद्धं मीरुं न वामयेत् ।
पीत्वा यवागूमाकण्ठं क्षीरतक्रदधीनि च ॥ ११ ॥
असात्म्यैः श्लेष्मलैर्मोज्यैर्दोषानुत्क्रिय देहिनः ।
स्निग्धास्विन्नाय वमनं दत्तं सम्यक्प्रवर्तते ॥ १२ ॥
वमनेषु च सर्वेषु सैन्धवं मधुना हितम् ।
वीमत्सं वमनं दद्याद्विपरीतं विरेचनम् ॥ १३ ॥

तत्र प्रथमं गन्धकजारणं यथोक्तं शिवागमे—

तुल्ये तु गन्धके जीर्णे शुद्धाच्छतगुणो रसः ।
 द्विगुणे गन्धके जीर्णे सर्वथा सर्वकुष्ठहा ॥ ६८ ॥
 त्रिगुणे गन्धके जीर्णे सर्वपाण्ड्यविनाशनः ।
 चतुर्गुणे तत्र जीर्णे वलीपलितनाशनः ॥ ६९ ॥
 गन्धे पञ्चगुणे जीर्णे क्षयक्षयकरो रसः ।
 षड्गुणे गन्धके जीर्णे सर्वरोगहरो भवेत् ॥ ७० ॥
 अवश्यमित्युवाचेदं देवी श्रीभैरवः स्वयम् ।

इदं गन्धकजारणफलं रसेन्द्रचिन्तामणावन्यथा पठन्ति यथा—

समे गन्धे तु रोगघ्नो द्विगुणे राजयक्ष्मनुत् ॥ ७१ ॥
 जीर्णे तु त्रिगुणे गन्धे कामिनीदर्पनाशनः ।
 चतुर्गुणे तु तेजस्वी सर्वशास्त्रविशारदः ॥ ७२ ॥
 भवेत्पञ्चगुणे सिद्धः षड्गुणे मृत्युनाशनः ॥ ७३ ॥
 षड्गुणे रोगहेति यदुक्तं तन्मूर्छायामेवावगन्तव्यम् ॥

उक्तं च—

रसगुणबलिजारणं विना यन्न खलुरुजाहरणक्षमो रसेन्द्रः ।
 न जलदकलधौतपाकहीनः स्पृशति रसायनतामिति प्रतिज्ञा ॥ ७४ ॥

गन्धकजारणायां गण्डूकायन्त्रं यथा—

आकण्ठं कलशं भूमौ निखाय जलसंभृतम् ।
 शरावस्तन्मुखे स्थाप्यो मध्ये छिद्रसंमन्वितः ॥ ७५ ॥
 नीरावियोगिनीं तत्र छिद्रे काचविलेपिताम् ।
 मृन्मूषां स्थापयेत्तस्यामूर्ध्वाधस्तुल्यगन्धकम् ॥ ७६ ॥
 रसं निक्षिप्य तस्योर्ध्वं शरावेण विमुद्रयेत् ।
 घन्योपलान्निं तस्योर्ध्वं ज्वालयेद्गुरुमार्गतः ॥ ७७ ॥
 स्वाङ्गशीतं समुद्धृत्य पुनस्तुर्यांशगन्धकम् ।
 यत्त्वा पूर्वक्रमेणैव जारयेत्पङ्कणं बलिम् ॥ ७८ ॥
 षड्गुणे गन्धके जीर्णे स्याद्रसः सर्वरोगहा ।

अथान्यप्रकारः—

गुरुशास्त्रं परित्यज्य विना गन्धकजारणात् ॥ ७९ ॥

खद्विरे मुखसौगन्ध्यं विलम्बे तु बहुलं धनम् ।
 उदुम्बरे वयोवृद्धिराम्ने त्वारोग्यमेव च ॥ १४ ॥
 कदम्बे तु धृतिर्मेधा जाम्बवे तु दृढा श्रुतिः ।
 शिरीषे कीर्तिसौभाग्ये आयुरारोग्यमेव च ॥ १५ ॥
 अपामार्गे धृतिर्मेधा प्रजाशक्तिस्तथा ध्वनिः ।
 दाडिम्यां सुन्दराकारः ककुभे कुटजे तथा ॥ १६ ॥
 जातीतगरमन्दारैर्दुःस्वप्नं च विनश्यति ।
 न खादेन्मुखशोषार्तिकासहिष्कावमीषु च ॥ १७ ॥
 दुर्बलो जीर्णयुक्तश्च मूर्छार्तो मदपीडितः ।
 शिरोरुजार्तस्तृपितः श्रान्तः पानकुमान्वितः ॥ १८ ॥
 अर्दिती कर्णशूली च दन्तरोगी नवज्वरी ।
 ओष्ठरोगी तथा तालुजिह्वारोगसमन्वितः ॥ १९ ॥
 जिह्वानिर्लेखनं रौप्यं सौवर्णं ताम्रजं तथा ।
 तन्मलापहरं शस्तं मृदु श्लक्ष्णं दशाङ्गुलम् ॥ २० ॥
 मुखवैरस्यदौर्गन्ध्यशोषजाड्यहरं सुखम् ।
 असंचार्यो मुखे पूर्णे गण्डूषः कवलोऽन्यथा ॥ २१ ॥
 खद्विरक्षीरवृक्षादिभेदाम्लकवलग्रहः ।
 अरोचकास्यवैरस्यमलपूतिप्रसेकजित् ॥ २२ ॥
 गण्डूषमथ कुर्वीत शीतेन पयसा मुहुः ।
 कफकण्डूमलहरं मुखान्तःशुद्धिकारकम् ॥ २३ ॥
 सुखोष्णोदकगण्डूषः कफारुचिमलापहः ।
 दन्तजाड्यहरश्चापि मुखलाघवकारकः ॥ २४ ॥

निषेधः—

विषमूर्छामदातानां शोषिणां रक्तपित्तिनाम् ।
 कुपिताक्षिमलक्षीणरूक्षाणां स न शस्यते ॥ २५ ॥
 मुखप्रक्षालनं शीतपयसा रक्तपित्तजित् ।
 मुखस्य पिण्डिकाशोषनीलिकाव्यङ्गनाशनम् ॥ २६ ॥
 कुर्याद्वाऽपि कटुष्णेन पयसाऽपि विशोधनम् ।
 कफवातहरं स्निग्धं मुखदोषविनाशनम् ॥ २७ ॥

एकीयमानमाह-

स्वर्णं तारं च ताम्रं च बह्वो नागस्तु पञ्चमः ।
रीतिका च तथा घोरो लोहं चैवष्ट धातवः ॥ २ ॥

तत्र प्रथमं स्वर्णम्-

पुरा निजाधमस्थानां सप्तर्षाणां जितात्मनाम् ।
पत्नीं विलोक्य लावण्यलक्ष्मीसंपन्नयौवनाम् ॥ ३ ॥
कन्दर्पवर्षविभ्रान्तचेतसो जातवेदसः ।
पातितं यद्भूरापृष्ठे रेतस्तद्धेगतामियात् ॥ ४ ॥
कृत्रिमं चापि भवति सिद्धसूतस्य योगतः ।
मेरुसानुपतज्जम्बूफलाम्भोयोगतः परम् ॥ ५ ॥
दिव्यौषधीमणिस्पर्शाद्व्यन्दयति काञ्चनम् ।
एवं नानाविधान्यत्र जायन्ते काञ्चनानि वै ॥ ६ ॥
तत्र यद्भक्षणाहं स्याद्धेम तल्लक्षणं शृणु ।
वाहे रक्तं सितं छेदे निकषे कुल्लुमप्रमम् ॥ ७ ॥
तारैशुल्योत्थितं स्निग्धं मृदु हेम गुरुत्तमम् ।
श्वेताङ्गं कठिनं रुक्षं विवर्णं समलं दालि ॥ ८ ॥
वाहे छेदे सितं श्वेतं कषे लघु च तत्त्यजेत् ।

अथ हेमशोधनम्-

मृत्तिका मातुलुङ्गाद्यैः पञ्चवासरमाविता ॥ ९ ॥
समस्मलवर्णा हेम शोधयेत्पुटपाकतः ।

अन्यच्च-

सुवर्णमुत्तमं बह्वो विद्वतं निक्षिपेन्निशः ॥ १० ॥
काञ्चनारद्रवैः शुद्धं काञ्चनं जायते मृशम् ।

अथ हेममारणम्-

शुद्धसूतसमं स्वर्णं खल्वे कृत्वा तु गोलकम् ॥ ११ ॥
ऊर्वाधो मृत्तिकां दत्त्वा सर्वतुल्यं निरुध्य च ।
त्रिंशद्भनोत्पलैर्देयं पुटमेवं चतुर्दश ॥ १२ ॥
निरुत्थं हेम मस्म स्याद्भन्धो देयः पुनः पुनः ।

अथ दीपनम्—

कासीसं पञ्चलवणराजिकामरिचानि च ।

मूशिगुबीजमेकत्र दङ्कुणेन समन्वितम् ॥ ६० ॥

आलोढ्य काञ्चिके दोलायन्त्रे पञ्चाहिनत्रयम् ।

दीपनं जायते सम्यग्रसराजस्य जारणम् ।

अथ वा चित्रकद्रावैः काञ्चिके त्रिदिनं पचेत् ॥ ६१ ॥

इति दीपनम् ।

अथ पद्मिन्दुकीटैश्च रसो मर्द्यस्त्रिधासरम् ।

लवणाम्लैर्मुखं तस्य जायते धातुभक्षकम् ॥ ६२ ॥

अन्यमतम्—

सास्यो रसः स्यात्पटु शिमुतुथैः सराजिकैः शोषणकैश्चिरात्रम् ।

पिष्टस्ततः स्विन्नतनुः सुवर्णमुखपानयं खादति सर्वधातून् ॥ ६३ ॥

इति मुखकरणम् ।

अथ जारणम्—

रसेन्द्रचिन्तामणौ—

जारणं हि नाम. पातनगालनव्यतिरेकेण घनहेमादिग्रासपूर्वकपूर्वावस्थापन्नत्वम् । किञ्च घनहेमादिलोहजीर्णस्य रसस्य भक्षणे कृतक्षेत्रीकरणानामेव शरीरिणामधिकार इत्यभिहितमीश्वरेण । फलमप्यस्य तेनैवावादि । यथा—

सर्वपापक्षये जाते प्राप्यते रसजारणा ।

तत्प्राप्तौ प्राप्तमेव स्याद्विज्ञानं मुक्तिलक्षणम् ॥ ६४ ॥

यावद्दिनानि वह्निस्थो जारणे धार्यते रसः ।

तावद्द्वर्षसहस्राणि शिवलोके महीयते ॥ ६५ ॥

दिनमेकं रसेन्द्रस्य यो ददाति हुताशनम् ।

द्रवन्ति तस्य पापानि कुर्वन्नपि न लिप्यते ॥ ६६ ॥

इत्यादि ।

अजारयन्तः पविहेमगन्धं बाञ्छन्ति सूतात्फलमत्युदारम् ।

क्षेत्रादनुसादपि सस्यजातं कृषीवलास्ते मिषजश्च मन्दाः ॥ ६७ ॥

दुग्धोणांगुहधूमसाररजनीरक्तेष्टिकाकाञ्चिकैः

विष्ट्वा व्योषकुमारिकैर्निलवरानिम्बुद्रवैर्वासरम् ।

व्योषाद्यम्बुनि दोलया विपचितं स्विन्नं सुताग्रादधियुक्-

पिष्टं माण्डतलाज्जलाश्रयगतं सूतं समम्बुद्धरेत् ॥ २४५ ॥

लवणसलिलदोलायन्त्रमध्ये दिनैकं

भुजगनयनवन्ध्यामृद्गन्कल्कान्तरस्थः ।

तदनु दहनतोये काञ्चिके स्वेदितः स्या-

त्सपटुमरिचशिग्रुपुत्तमः श्रीरसेन्द्रः ॥ ४६ ॥

शर्तांशमुत्तमं हेम सूतात्सूते बिडावृतम् ।

चारयित्वाऽथ संवेद्य रसजीर्णवलिं दहेत् ॥ ४७ ॥

एतावदप्यशक्तः कर्तुं सूतस्य शोधनं मनुजः ।

स्वेद्नमर्दनमूर्ध्वपातनमेतन्नयं कुर्यात् ॥ ४८ ॥

अथ वा दरदाकृष्टं स्विन्नं लवणाम्बुमाजिदोलायाम् ।

रसमादाय यथेच्छं कर्तव्यस्तेन भेषजे योगः ॥ ४९ ॥

निम्बूरसेन संपिष्ट्वा प्रहरं दरदादृढम् ।

ऊर्ध्वपातनयन्त्रेण संग्राह्यो निर्मलो रसः ॥ २५० ॥

इति दरदाकृष्टिः ।

अथ पारदपाकार्थयन्त्राणि । तत्र वालुकायन्त्र-

पातालयन्त्रद्वयं पूर्वोक्तमेव ज्ञेयम् ।

जलयन्त्रद्वयं शिवांगमे-

हण्डिकां सुन्मयीं मध्ये रसकर्णिककां दृढाम् ।

सम्यक्पक्वां कारयित्वा रसयोग्यां विचक्षणः ॥ ५१ ॥

सूतादिचपके तस्या वृत्त्वा शुद्धां प्रकल्पयेत् ।

अथवाऽस्या अधश्छिद्रं कृत्वा सूक्ष्मं रसादिकम् ॥ ५२ ॥

तेन मार्गेण तस्यान्तः पारदाद्यर्पयेद्धिया ।

लोहखण्डिकया पश्चालोहहण्डया अधो बिलम् ॥ ५३ ॥

ताम्रादिधातुनांऽऽमुद्य तदुपर्यर्पयेज्जलम् ।

अधोऽग्निं क्रमशः कृत्वा मात्रया ज्वालयेत्सुधीः ॥ ५४ ॥

अथ स्वस्थसमधातोर्मज्जादिमानं वाग्भटात्—

मज्जा मेदो वसा मूत्रं पित्तश्लेष्मशकृदमृक् ॥ ९७ ॥

रसो जलं च देहेऽस्मिन्नेकैकाञ्जलिवर्धितम् ।

पृथक्स्वप्नसुप्तं प्रोक्तमोजोमस्तिष्करेतसाम् ॥ ९८ ॥

द्वावञ्जली तु स्तन्यस्य चत्वारो रजसस्त्रियाः ।

समधातोरिदं मानं विद्याद्वृद्धिक्षयाम्बिताः ॥ ९९ ॥

शुक्रासृग्गर्भिणीभोज्यचेष्टागर्माशयर्तुषु ।

यः स्याद्दोषोऽधिकस्तेन प्रकृतिः सप्तधोविता ॥ २०० ॥

अथ वयोविचारः—

बाल्यमापोऽष्टाद्वर्षात्ततो मध्येऽधिसप्ततिः ।

पृच्छस्तदूर्ध्वं विज्ञेयं वयोमानमिति त्रिधा ॥ १ ॥

उक्तं च वाग्भटे—

वयस्त्वा षोडशाद्बाल्यं तत्र धात्विन्द्रियौजसाम् ।

वृद्धिरा सप्ततेर्मध्यं तत्रावृद्धिः परं क्षयः ॥ २ ॥

स्वं स्वं हस्तत्रयं सार्धं षण्णः पात्रं सुखायुषोः ।

इति योगतरङ्गिण्यां शारीरं नाम द्वितीयस्तरङ्गः ॥ २ ॥

अथ तृतीयस्तरङ्गः ।

अथ परिमाणा ।

न मानेन विना युक्तिर्द्रव्याणां ज्ञायते क्वचित् ।

अतः प्रयोगकार्यार्थं मानमत्रोच्यते मया ॥ १ ॥

मानं च द्विविधं प्रोक्तं कालिङ्गं मागधं तथा ।

कालिङ्गान्मागधं श्रेष्ठमिति मानविदो विदुः ॥ २ ॥

असरेणुर्बुधैः प्रोक्तस्त्रिंशता परमाणुभिः ।

असरेणोस्तु पर्यायैर्नाम्ना वंशी निगद्यते ॥ ३ ॥

जालान्तरगतैः सूर्यकरैर्वंशी निगद्यते ।

षड्वंशीमिर्मरीचिः स्यात्तामिः षड्मिश्र राजिका ॥ ४ ॥

तिसृभी राजिकाभिश्च सर्पपः प्रोच्यते बुधैः ।

पतोऽष्टसर्पपैः प्रोक्तो गुक्ता स्यात्तच्चतुष्टयम् ॥ ५ ॥

षड्मिश्र रक्तिकाभिश्च मापको हेमधानको ।

सापैश्चतुर्भिः शाणः स्याद्भूरणः स निगद्यते ॥ ६ ॥

